ACTA ETHNOGRAPHICA TRANSSILVANICA

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG

31

(1–2) • 2025

© www.kjnt.ro/szovegtar

ACTA ETHNOGRAPHICA TRANSSILVANICA

A KRIZA JÁNOS
NÉPRAJZI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

Acta Ethnographica Transsilvanica
A Kriza János Néprajzi Társaság folyóirata
31. évfolyam, 1–2. szám (2025)
ISSN 3153-3736
ISSN-L 3153-3736

Főszerkesztő
Jakab Albert Zsolt

Szerkesztőbizottság
Ilyés Sándor (szerkesztőségi titkár)
Jakab Albert Zsolt
Peti Lehel
Vajda András

Tudományos tanácsadó testület
Bali János
(ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest)

Berényi Marianna
(Néprajzi Múzeum, Budapest)

Ispán Ágota Lídia
(ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest)

Laihonen, Petteri
(University of Jyvaskyla, Centre of Applied Language Studies, Jyvaskyla)

Lajos Veronika
(ME BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete, Miskolc)

Nagy Zoltán
(PTE BTK Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs)

Marinka Melinda
(DE BTK Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet, Debrecen / HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen)

Mód László
(SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged)

Sári Zsolt
(Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre)

Szabó Árpád Töhötöm
(BBTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Néprajzi-Antropológiai Intézet, Kolozsvár)

Szerkesztőség / Editorial Office
400162 Cluj-Napoca / Kolozsvár
str. Croitorilor / Mikes u. 15.
Tel.: +40 773 916 873
E-mail: kriza@kjnt.ro

https://www.kjnt.ro/kiado/evkonyvek
https://kjnt.ro/szovegtar/sorozat/evkonyv-aet

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ACTA ETHNOGRAPHICA TRANSSILVANICA

A KRIZA JÁNOS
NÉPRAJZI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

31
(1–2)

Epizódok a népi kultúra és kutatásának történetéből

Szerkesztette:
Keszeg Vilmos – Szakál Anna

Kriza János Néprajzi Társaság
Kolozsvár • 2025

A folyóiratról

Az *Acta Ethnographica Transsilvanica. A Kriza János Néprajzi Társaság folyóirata* a Kriza János Néprajzi Társaság tudományos periodikája, amely néprajzi, kulturális antropológiai, folklorisztikai és tudománytörténeti tanulmányokat közöl. A folyóirat célja a közép- és kelet-európai néprajzi kutatások eredményeinek bemutatása, valamint a magyar nyelvű néprajztudomány nemzetközi tudományos diskurzusba való bekapcsolása.
A tanulmányok *kettős vak szakmai lektorálási eljárás (double blind peer review)* alapján kerülnek kiválasztásra.

A jelen lapszám lektorai:
dr. Pozsony Ferenc
dr. Tánczos Vilmos

A lap megjelenését támogatta:

Lázár Katalin és dr. Kovács Ferenc

Kiadó
Kriza János Néprajzi Társaság
400162 Cluj-Napoca/Kolozsvár
str. Croitorilor/Mikes u. 15.

A kiadásért felelős: a KJNT elnöke

Technikai adatok
Borító sorozatterv-koncepció: Szentes Zágon – IDEA Plus
Számítógépes tördelés: Tipotéka

A lapszám DOI-száma: https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2
A tanulmányok egyedi DOI-azonosítóval jelennek meg.

Nyomdai adatok
Nyomdai előkészítés, nyomtatás és kötés:
F&F International, Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő
Printed in Romania

Copyright
© Kriza János Néprajzi Társaság
© Szerzők

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Főszerkesztői előszó 7

Ajánlás 9

Kutatók és kutatástörténetek

Lázár Katalin
A népi játékok típusrendjének kialakítása. 15

Olosz Katalin
Kriza János három állítólagos gyűjtője 27

Szakál Anna
„Mikor múlt év vége táján olvasék egy füzet afféle népregét…”
A népköltészeti gyűjtemények köz- és magánkönyvtári jelenlétének nyomai
Erdélyben, a 19. század második felében 45

Gulyás Judit
Hófehérke és *Fehérlófia* Kolozsváron: Szabó Sámuel
és a Református Kollégium diákjainak népmesegyűjtése az 1870-es években . . . 81

Bognár Szabina
Egodokumentumok a Tagányi-kutatásban 129

Verebélyi Kincső
Róheim Géza identitásai 145

Chikány Judit
Pogány Péter néprajzi gyűjtései az 1940-es években.
Adalékok Ortutay Gyula egyéniségkutató iskolájának
és a makádi táj- és népkutató tábornak a történetéhez 181

Papp Árpád
Adalékok a II. világháború utáni másfél évtized délvidéki, magyar, néprajzi, saját
szempontú kutatás- és tudománytörténetéhez – két női kutatói sors kapcsán . . . 225

Nagy Zsolt
Virágok és asszonyok között. Nagy Olga Udvarfalván 239

Oktatási, közművelődési programok, revitalizációs mozgalmak

Berki Tímea
Népnevelés vasárnap. Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években . . 301

Miklós Alpár
Néprajzi közlemények és szerzők az Erdélyi Kárpát-Egyesület folyóirataiban (1891–1918) 325

Cseri Miklós – Nagyné Batári Zsuzsanna
A szabadtéri muzeológia oktatásának története Magyarországon 355

Cseh Fruzsina
Szőnyegkészítő szövetkezetek az Alföldön az 1950-es évektől (Szentes és Csongrád) 369

Szőcsné Gazda Enikő
Egy kerámiakészítő kisipari szövetkezet és szerepe a csíki fazekasság fenntartásában 407

Frauhammer Krisztina
A népi kultúra revitalizációjának törekvései a KALÁSZ egyházi leányegyletekben. 425

Paréj-Farkas Katalin
„A falu őrangyalának hívták....”
Megváltós Nővérek a falvak szolgálatáért a fiókházak krónikáinak tükrében 443

Dani-Ördög Dalma
Dombóvári László nyomában. A szabadtéri oktatás szervezésének egy 20. századi példája a Puszta világában 469

Keszeg Vilmos
Egy első világháborús gyűjtemény sorsa.
A tordai Magyar Közművelődési Ház gyűjtőakciója 495

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Főszerkesztői előszó

A Kriza János Néprajzi Társaság 2025-ben ünnepelte alapításának 35. évfordulóját. A kiadói tevékenység már 1991-ben elindult, 1995-ben történt meg a kiadó hivatalos bejegyzése. Az elmúlt évtizedekben több mint 200 kiadványt jelentetett meg különféle sorozatokban. A Társaság egyik legrégebbi sorozata *a Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* címet viseli, ennek 1992 és 2022 között 30 évfolyama jelent meg. Tudománytörténeti feldolgozása nem volt ennek a periodikának, de a romániai néprajzkutatásról, illetve a Társaság működéséről szóló munkák kitérnek az évkönyv tudományos eredmények közvetítésében betöltött szerepére is (pl. Keszeg 2002: 127–128, Szabó 2003: 92–93, Tánczos 2015: 79, Jakab–Vajda 2025: 13–14).

Az évkönyv az elmúlt évtizedekben a különböző kutatások eredményeit, a tematikus és vándorkonferenciák előadásait, a tudománytörténeti konferenciák anyagát közölte, az alapítása óta ez a folytonosság jellemezte. A Deák Ferenc grafikus által megtervezett sorozatborító két alkalommal, 2006-ban, illetve 2013-ban változott.

A Társaság kiadója 2020-ban a romániai Tudományos Kutatás Országos Tanácsa (CNCS – Consiliul Național al Cercetării Științifice) akkreditációs eljárásán a történelem és kultúratudományok területén Romániában egyedüli magyar nyelvű kiadóként kiemelt fontosságú, azaz A besorolású minősítést szerzett. A minősítés, valamint a Társaság fennállásának 35. évfordulóján elvégzett számvetés és jövőtervezés egyaránt megerősített bennünket abban, hogy ezt a sorozatunkat is a kortárs tudományos kommunikáció és publikációs gyakorlat elvárásainak megfelelően, a nemzetközi láthatóság követelményeit figyelembe véve átalakítsuk. Rövid távú célunk, hogy a megújult folyóirat megfeleljen a tudományos folyóiratok hazai és nemzetközi minősítési követelményeinek, és megszerezze a CNCS elismerését és besorolását.

Ez a módosítás a címre, az arculatra és a formátumra (A5 helyett B5) is kiterjed. Az eddigi 30 évfolyammal való kapcsolatot fenntartva és hangsúlyozva az *Acta Ethnographica Transsilvanica. A Kriza János Néprajzi Társaság folyóirata* cím alatt jelenik meg a 31. évfolyam. A folyóirat rövidítése: AET. Szándékaink szerint évente két szám jelenik meg. A forma változik, a tudományos küldetés folytonos. A periodika továbbra is néprajzi, kulturális antropológiai, folklorisztikai és tudománytörténeti tanulmányokat közöl. A folyóirat célja a közép- és kelet-európai néprajzi kutatások eredményeinek bemutatása, valamint a magyar nyelvű néprajztudomány nemzetközi tudományos diskurzusba való bekapcsolása.

Az egyes lapszámokat vendégszerkesztők gondozzák, ami lehetőséget teremt tematikus összeállítások létrehozására, valamint különböző kutatói műhelyek és szakmai közösségek bekapcsolására. A kiadónk eddigi jó gyakorlatait megtartva a tanulmányok kettős vak szakmai lektorálási eljárás (double blind peer review) alapján kerülnek kiválasztásra. A tanulmányokat nemzetközi szabványon alapuló, egyedi azonosító (DOI – Digital Object Identifier) jelöli, illetve angol és román nyelvű kulcsszavak és rezümék kísérik.

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-0.1

Bízunk abban, hogy a megújult folyóirat egyszerre őrzi meg a KJNT Évkönyvének három évtizedes örökségét, miközben új kérdésfelvetéseket és perspektívákat nyit, és az erdélyi, valamint a közép- és kelet-európai néprajzkutatás fontos szakmai fórumává válik.

Szakirodalom

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2025 Intézményfejlesztés, tudományszervezés és tudástermelés. In: Uők (szerk.): *Témák – közelítések – terepek. Változó paradigmák az erdélyi, a magyar néprajzkutatásban*. (Kriza Könyvek, 53.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–59.

Keszeg Vilmos

2002 A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. In: Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. Scientia, Kolozsvár, 119–170.

Szabó Á. Töhötöm

2003 A magyar nyelvű néprajzi felsőoktatás, kutatás és muzeológia Romániában. *Néprajzi Látóhatár* XII. (1–2) 83–114.

Tánczos Vilmos

2015 A romániai magyar néprajzkutatás tizenkét éve (2002–2013). In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 69–175.

Jakab Albert Zsolt

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ajánlás

2023. október 5–6., majd egy év múlva, 2024. október 3–5. között Kolozsvárt zajlott le az a két néprajzi kutatás- és tudománytörténeti konferencia, amely előadásainak jelentős részét a jelen kötetben összegyűjtve van szerencsénk a tisztelt Olvasó kezébe adni. A rendezvényre 15–16. alkalommal, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézete, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet- Nyelv és Történettudományi Szakosztálya, a Kriza János Néprajzi Társaság, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Néprajzi és Antropológiai Szakbizottsága szervezésében került sor.[1] A programot szervezte és levezette, valamint a jelen kötetet szerkesztette Szakál Anna és Keszeg Vilmos. A tanulmánygyűjtemény sorrendben a tizenegyedik,[2] és a korábbi kötetekben megjelent 13 + 16 + 22 + 15 + 14 + 18 + 16 + 19+8+17, azaz 158 tanulmány sorát újabb 18 írással gyarapítja.

Kötetünkben rendhagyó kutatásmódszertani tanulmányt közöl Lázár Katalin. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete munkatársaként évtizedeken keresztül rendezte az intézet játékanyagát. Az itt közzétett összegzés a rendszer szerkezetének ismertetése, a 2024-ben 35 758 játékból álló korpusz rendszerszemléleti csoportosítása.

A népköltészeti kutatások történetében úttörőnek és emblematikusnak tartott *Vadrózsák* és gyűjtője, Kriza János az utóbbi időben került újra az érdeklődés homlokterébe. A forrásvizsgálatok nyomán jelentősen árnyalódott és módosult a 19. századi kezdeményezésekről és mozgalomról, valamint ennek nyomán a székely népköltészetről kialakult és éltetett kép. A *Vadrózsák* második kötetének feltárása és közzététele Kriza János gyűjtői szemléletének összetett voltát, a székely népköltészet regiszterének változatosságát és gazdagságát, a gyűjtőhálózat feltárása pedig a gyűjtésszemlélet (ki)alakulását bizonyította. Ezen a csapáson Olosz Katalin újabb lépést tesz. Ezúttal Kriza János három „állítólagos

1 Az első rendezvény *Megemlékező konferencia a kolozsvári néprajzoktatás 110. évfordulója alkalmából* címmel zajlott 2008. október 18-án. Ezt követően éves rendszerességgel került sor az őszi konferenciákra. A járványhelyzet kényszerítő körülményei miatt a 2020-ben meghirdetett szakmai esemény elmaradt. A felhívások éveken keresztül az Erdélyre vonatkozó kutatásokra terelték a figyelmet. 2022-től kezdve konferenciák a teljes magyar nyelvterületen végzett kutatás- és tudománytörténeti alapkutatások eredményeinek bemutatását fogadták.

2 Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2010. 432 p.; György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20. A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2012. 446 p.; Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 528 p.; Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2015. 429 p.; Keszeg Vilmos – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 24. Hagyomány és örökség a romániai magyar néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 328 p.; Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2017. 453 p.; Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 464 p.; Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2019. 474 p.; Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2021. 344 p.; Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2022. 592 p.

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-0.2

gyűjtőjének" (Bak László, Hory Etelka, Szabó Sándor) kilétét és a mozgalommal való kapcsolatát tisztázza. A kutatás kideríti, hogy helyüket Gyulai Pál és tanítványai körében kell kijelölni.

Szintén a 19. század gyűjtésszemléletét és -gyakorlatát közelíti meg Szakál Anna tanulmánya. A szerző a kutatástörténeti köztudatban egyes gyűjtőkkel kapcsolatban megállapodott előítéletekkel száll vitába. A rossz gyűjtőként számon tartott Tiboldi István kapcsán arra mutat rá, hogy a folklorisztikai kánonalkotók sok esetben nem a korszak ismeretében vonták le következtetéseiket. Tiboldi Istvánt többek között Gaal György mesegyűjteményének használata miatt tekintették rossz gyűjtőnek. Feljegyzéseit újraolvasva azt követi nyomon, hogy Tiboldi kitől, milyen helyzetben és formában jegyezte le azokat a szövegeket, amelyek besorolása és értékelése a kanonizáció során ellentmondásos vélekedéseket váltott ki. Továbblépve, Szakál Anna alapkutatást végez annak megállapítására, hogy a 19. század folyamán intézményi (főként kollégiumi) és magánkönyvtárakban mennyire voltak elérhetőek olyan külföldi és magyar népköltési gyűjtemények, amelyek mintaként szolgálhattak a gyűjtés számára.

Szabó Sámuel marosvásárhelyi és kolozsvári középiskolai diákjai számára a 19. század második felében kezdeményezett gyűjtőmozgalmat. Az általuk feltárt népköltészeti anyag a közelmúltban, Olosz Katalinnak köszönhetően került vissza a köztudatba. Gulyás Judit tanulmánya e hagyaték egyik, 64 népmeséből álló részét, ezen belül két mesetípus lejegyzett változatait vizsgálva következtet vissza Szabó Sámuel gyűjtésszemléletére, -gyakorlatára, a mozgalom szakmai kontextusára.

A Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége címmel indult csoportos kutatás eredményeiből korábbi, 2022-ben megjelent kötetünkben már alkalmunk volt szemelvényeket közölni. Bognár Szabina visszatérő szerzőként Tagányi Károly szakmai pályáját és életművét a személyes feljegyzései, privát levelei, alkalmi interjúi – összefoglaló néven az egodokumentumok – felől tekinti át. Ezek a források az életmű latens, de ugyanakkor valós hátterét, kontextusát, a művek közötti kapcsolatokat képezik; elemzésük lehetővé teszi a kutató szakmai hálójának, a tudományművelés habitusainak, a kutatás hivatásáról, lehetőségeiről és eredményeiről kialakított meggyőződéseinek megismerését és megértését.

Miután a kalandos életet megélt, göröngyös pályát befutott, sokszínű életművet alkotott Róheim Gézáról 1990-ben monográfiát jelentetett meg, Verebélyi Kincső újra visszatért Róheim életéhez és életművéhez. Ezúttal a szerteágazó érdeklődés és az egymástól távoli miliők mögötti identitásokat kutatja. Forrásai a szűkszavú családtörténeti források és a szórványos sajtóhírek. A tanulmány a családtagok vallásos következetességénél, az ezzel összefüggő, asszimilációs hajlandóságánál, gazdasági vállalkozói rugalmasságánál, kulturális és szociális orientációinál időz el. Az ezt követő pályakép helyszínei budapesti és németországi egyetemek, a társaságok (Néprajzi Társaság, Pszichoanalitikus Társaság), az edzőtermek és sportklubok, a több kontinensre kiterjedő terep, valamint a pszichoanalízis műhelyei.

Chikány Judit a főként a populáris olvasmányok monográfusaként ismert irodalomtörténész, Pogány Péter néprajz iránti érdeklődésének eredetét, az egyetemi tanulmá-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nyai idején kialakult kutatásszemléletét foglalja össze. Ortutay Gyula hallgatói körének tagjaként 1941–1943 között Máramarosban és Göcsejben végzett gyűjtést, 1942 nyarán a makádi táj- és népkutató táborban tett nyelvhasználatra vonatkozó megfigyeléseket, készített népmese feljegyzéseket. A szerző a pályaképet Pogány Péter kéziratos gyűjtött hagyatéka, valamint levelezése és naplója alapján készíti el.

A tudománytörténeti tömbben foglal helyet Papp Árpád tanulmánya, aki két kutató – Bóna Júlia és Greszné Czimmer Anna – kutatói habitusa és pályája alapján a „sajátszempontú" – azaz a sajátos viszonyok között lefolytatott, sajátos kérdéseket felvető, sajátos finalitású – délvidéki, a második világháborút követő időben kibontakozó néprajzi kutatás körülményeit érzékelteti.

Nagy Olga gazdag életművének szervezőelve a kulturális másság falumodellekben való megragadása. Ebben a regiszterben a Marosvásárhelyhez közeli Udvarfalva a változás modelljét képviselte. Ugyanezt a terepet Nagy Zsolt háromnegyed századdal később, a kollektivizált földművelés összeomlása után járja be, és megállapítja, hogy az egykor megrajzolt, prosperitást, optimizmust sugalló falukép mögött alapvetően más realitás húzódott meg.

Amikor Brassai Sámuel kapcsolathálójának rekonstruálására vállalkozik, Berki Tímea valójában a folklorisztika forrásvidékét járja be. A szerteágazó érdeklődésű és műveltségű Brassai Sámuel ugyanis mind nevelőként, mind lapszerkesztőként hatással volt az erdélyi paraszti kultúra iránti érdeklődés alakulására.

A 18. század végén induló magyar nyelvű sajtó a maga sajátos zsurnalisztikai perspektíváját érvényesítve kezdetektől napjainkig a néprajzi diskurzus kezdeményezője, platformja és archívuma volt. Kötetünkben Miklós Alpár az 1891-ben megalakult Erdélyrészi (utóbb Erdélyi) Kárpát-Egyesület megszakítással 1892–1948 között megjelent *Erdély* című folyóirata 45 évfolyamában és melléklapjaiban azonosítja és értelmezi azokat a néprajzi tartalmakat, amelyek az Egyesület kultúra- és kutatásszemléletét, a népi kultúra felfedezésében, népszerűsítésében és revitalizálásában vállalt szerepét teszik láthatóvá.

Képzéstörténeti újdonságnak számító egyetemi kezdeményezésről, ennek eredményeiről tudósít a Cseri Miklós – Nagyné Batári Zsuzsanna szerzőpáros tanulmánya. A 2000–2001-es tanévben, hat féléves struktúrában indult a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a Skanzen közös kezdeményezése, a szabadtéri muzeológiai képzés, megalakult az ezt biztosító Alkalmazott Muzeológiai Tanulmányok Tanszék. A folyamat 2023-ban MA szintű képzéssel egészült ki.

Kötetünk több írása ismertet olyan kezdeményezéseket, amelyek a paraszti kultúra térvesztése korában a benne rejlő értékekre, hasznosítható háziipari technológiákra vagy munkaszervezési hagyományra hívták fel a figyelmet, és revitalizációs, indusztrializációs, modernizációs mozgalmat hirdettek meg. A 20. század elején országszerte sor került a háziipar felélesztésére, újraszervezésére; tanfolyamok formájában, szervezett keretek között férfiak és nők új technológiát sajátítottak el, üzemekben és műhelyekben jövedelemszerző munkát végeztek. Ezt a folyamatot Cseh Fruzsina a szentesi és a csongrádi, az 1950-es években alakult, az 1980-as évekig jelentős munkaerőt foglalkoztató szőnyegkészítő szövetkezetek példája alapján szemlélteti. A festékes szőnyegeket szövő szövetkezeti

fiókok tevékenységének korábbi bemutatása után Szőcsné Gazda Enikő jelen tanulmányában a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezetnek a csíki kerámia hagyományait újraélesztő hálózatát és működését követi nyomon.

1935-ben az Erdélyi Katolikus Nőszövetség tapasztalatainak felhasználásával a székesfehérvári egyházmegyében megszerveződött, majd hamarosan országos mozgalommá vált a Katolikus Leánykörök Szövetsége (KALÁSZ), amely változatos programok keretében a keresztény erkölcsiséget, a női szerep korszerű habitusait népszerűsítette. A nőnevelés, tágabban a népművelés részét képezte a nemzeti-népi hagyományok megismertetése, életre keltése, a családok életébe való visszaillesztése. A szövetség által működtetett programot Frauhammer Krisztina foglalja össze. Paréj-Farkas Katalin kutatása egy katolikus női szerzetesközösség szerepvállalását elemzi. Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek (korábban Isteni Megváltó Leányai) apácái az 1870–1950-es évek között jelentős oktató–nevelő, népművelő munkát folytattak, generációk életszemléletét és -vitelét határozták meg. Dani-Ördög Dalma újabb adalékot szolgáltat a néptanítók szerepének, hatásának kutatásához. Dombóvári László (1912–2004) 27 éven keresztül a belső-somogyi Csokonyavisonta „pusztai" iskolájában tanítva diákjaiban a hagyományok jelentőségét, a közvetlen környezet megismerésének, a megváltozott körülményekhez való felzárkózás szükségességét tudatosította, következetes és haladó oktatási és nevelési módszerek alkalmazásával.

Az első világháború kitörése felfüggesztette a mindennapi élet rendjét, új habitusokat, tapasztalatokat hozott magával. A katonák a fronton új tárgyakkal – a háború kellékeivel – szembesültek, ezek használatára kényszerültek. A háború etnográfiája már az első hónapokban felhívásokat fogalmazott meg – a korabeli remények szerint hamarosan véget érő – háború dokumentálására, sajátos tárgyai összegyűjtésére, múzeumokban való elhelyezésére. Keszeg Vilmos a Tordán 1913-ban létesült Magyar Közművelődési Ház által kezdeményezett gyűjtőmozgalom történetét és eredményeit foglalja össze.

A kötet megjelentetését Lázár Katalin folklórkutató, nyugalmazott tudományos főmunkatárs és férje, dr. Kovács Ferenc anyagi támogatása tette lehetővé. Köszönjük sorozatunk folytonosságát biztosító önzetlen segítségüket.

2025 decembere
A szerkesztők

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kutatók és kutatástörténetek

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Lázár Katalin

A népi játékok típusrendjének kialakítása

Ebben az írásban saját munkámról lesz szó. Sajnos, csaknem mindent először és egyedül kellett végeznem, és munkámnak folytatója nincs, nem is várható. Régebben megkérdezték tőlem, hogy miért nem alapítottam iskolát. Hosszú éveken keresztül dörömböltem az ELTE Folklore Tanszékének ajtaján, hogy hadd tanítsak játékokat. Egyszer egy fél évre beeresztettek, és én általuk korábban nem ismert játékokat tanítottam a hallgatóknak, hogy megértsék a népi játékok típusrendjét. A tanszéken tűrhetetlennek találták, hogy szigorúan tudományos előadások helyett játszom velük, nem kérdezték, hogy miért, és hogy vannak-e a kurzusban szigorúan tudományos előadásrészek is. Soha többé nem engedtek be. Akkor hogyan alapíthattam volna iskolát?

1978-tól dolgoztam a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében.[1] Népi játékokkal már 1980 előtt is foglalkoztam, ezért kaptam meg 1980-ban a nyugdíjba menő Borsai Ilona javaslatára azt a feladatot, hogy a Zenetudományi Intézet népi játékgyűjteményét kezeljem, kutassam. Sajnálatos módon kezdettől fogva autodidakta játékkutató voltam, mivel Magyarországon ilyen képzés nem volt, és azóta sincs. Mindig egyedül dolgoztam, munkatársam nem volt soha.

Először is meg kellett ismerkednem a több ezer játékleírást tartalmazó gyűjteménnyel, tehát nekifogtam átolvasni a játékleírásokat. Hihetetlen volt a játékok sokfélesége, ami annak volt köszönhető, hogy a gyűjteménybe több helyről kerültek játékleírások, nemcsak a Zenetudományi Intézet munkatársaitól. Nyelvészek is gyűjtöttek játékokat, őket érthető módon csak a játékok szövege érdekelte. A Brunszvik Teréz Óvónőképző hallgatóitól is kerültek játékleírások a gyűjteménybe: ők 1952 és 1957 között gyűjtöttek különféle népi játékokat, az adatokat rögzítő napló szerint több mint 5000 játékot. Ezek aztán a Népművészeti Intézetbe kerültek, majd egy részük a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjába az 1960-as évek második felében, amely 1974-ben a Zenetudományi Intézet része lett. Jelenleg a gyűjteményben ezekből több mint 1300 játék található; hogy a többivel mi történt, nem tudjuk. Jelentős mennyiségű adat került a gyűjteménybe külső gyűjtőktől, valamint a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárából, más, vidéki múzeumok adattárából is különféle időpontokban, ezekről nincs tudomásunk. Az Intézet játékgyűjteményében 1980-ra több mint 13 000 játékleírás gyűlt össze. Borsai Ilona foglalkozott egyes játékok, pl. a *Fehér liliomszál*, a *Csillag Boris* stb. párválasztó

1 Jelenlegi megnevezése HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet (HUN-REN BTK ZTI). Ez a 2019-es elcsatolásáig a Magyar Tudományos Akadémia intézeteként működött.

Lázár Katalin (1955) – Zenetudományi Intézet, népzenekutató, ny. tudományos főmunkatárs, lazar.katalin@abtk.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-1

körjátékok szövegeivel. Ezek nagy része össze volt gyűjtve dossziékba, a többi azonban nagyrészt rendezetlen volt, tízezernyi papír egymás hegyén-hátán, rendezés, csomagolás nélkül.

Ahhoz, hogy ezt az anyagot a kutatás és az oktatás érdekében egyaránt föl lehessen használni, szükség volt valamiféle rend létrehozására az elképesztő összevisszaságban. Kiderült, hogy sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban nincsen olyan rendszer, amely mindenfajta játékot magában foglal. Több külföldi szerző (pl. az orosz Vszevolodszkij-Gerngrossz–Kovaljeva–Sztyepanova 1933: XXIII) is hiányolja az átfogó és következetes rendszer kialakítását. A magyar kutatásban Kerényi György volt az első (és egyetlen), aki cselekmény szerint igyekezett rendezni a játékokat, ám ezt nem végezte el következetesen. Maga is elismeri a Magyar Népzene Tára (a továbbiakban: MNT) kötetében, amelyben rendszere megjelent (MNT 1951), hogy az nem teljes, csak az énekes játékokat tartalmazza. Igaz, nemcsak a kötetben megjelent énekes játékokat, hanem más kötetekben megjelenteket is, sőt énekes játékok dallam nélkül közölt változatait is; de botos játékokat, labdajátékokat, rongybabakészítést nem. A gyűjteménybe pedig már akkorra ilyen játékok is bekerültek.

Nem sokkal az átolvasás kezdete után kiderült, hogy az igen sokféle dallamos és dallamtalan játékot tartalmazó gyűjtemény rendezésének a dallam nem lehet alapja, túl sok a dallam nélküli játékleírás: a játékok valamivel több mint 2/3-a nem dallamos, a jelenleg (2024-ben) 35 758 játékot tartalmazó gyűjteményben 24 619-nek nincs dallama. Az ütempáros dallamok rendezése egyébként is sok nehézségbe ütközik,[2] amit az is bizonyít, hogy 1951 óta, mióta Járdányi Pál elkészítette az ütempáros játékdalok rendszerét, és az megjelent a MNT I. kötetében, senki nem próbálkozott ilyesmivel.

A népi játékok gyűjteményének rendje a Népzenei Típusrendhez hasonlóan *típusrend* lett: a típus egy játék összes változatának alapformája, ahogy a népdaltípus is egy dallam összes változatának alapformája. Az első cél tehát a játékok változatainak összegyűjtése volt: az átolvasás során egy-egy játék változatait egymás mellé helyeztem. Egy játék változatai azok, amelyeknek cselekménye azonos, és amelyek egy típusba tartoznak. Ilyen például, hogy körbejárnak, a dal végén pedig leguggolnak: ezek a guggolós körjátékok változatai. Persze sokszor át kellett olvasnom azokat, amiket félretettem, hiszen egyszerre legföljebb 10–12 játék változatait tudtam összegyűjteni, és a gyűjtemény már akkor is több ezer játék több mint tízezer változatát tartalmazta.

A típusok kialakításában voltak egyszerű esetek, mint pl. a *Guggolós körjátékok* típusa, de bonyolultabbak is előkerültek. Utóbbira példa a *Szembekötős*, amelyben bekötött szemmel meg kell fogni valakit, aztán vagy cserélnek, vagy a bekötött szeműnek ki kell találnia, hogy kit fogott meg, és csak akkor cserélnek, ha sikerül megneveznie. A kétféle változat különbözőnek számított: amelyikben simán cseréltek, az a *Fogócskák*hoz került, amelyikben pedig ki kellett találni, hogy a bekötött szemű (a *vakmacska*) kit fogott meg, az a *Kitalálós játékok*hoz. Később azonban rájöttem, hogy ugyanarról a játékról van szó,

2 Erről írtam *Az ütempáros játékdalok rendezésének néhány problémája* című tanulmányomban (Lázár 2012).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

csak egyes változataiban kapcsolódik hozzá egy záró elem, a kitalálás. Így tehát minden szembekötős játék egy típusba került, a fogócskák közé.

Több más hasonló játék esetében is el kellett dönteni, hogy melyik hova kerüljön. Ennek érdekében érdemes volt a dallammag mintájára létrehozni a *játékmag* fogalmát: ez lett a típusrend alapja, azok a változatok kerültek egy típusba, amelyeknek a játékmagva azonos. A játékmag a játék legfontosabb része, nem hagyható el, és ha megváltozik, akkor másik játék lesz belőle. A szembekötős játék magva tehát a bekötött szemmel való megfogás: az nem hagyható el, de a kitalálás igen, ahogy azt nagyszámú változat[3] igazolja.

A sok átolvasás során az is feltűnt, hogy egyes típusok között is vannak hasonlóságok. Sok olyan típus van például, amelyben meg kell fogni valakit. Ilyen a *Szembekötős*ön kívül a *Páros fogó*, a *Láncfogó/Halászás*, az *Árokcica* stb. Az ilyen típusokból lehetett létrehozni a *Fogócskák* típuscsoportját. Ugyanígy számos típusban nem szabad valamit tenni: nem szabad pislogni, nem szabad megszólalni, nem szabad nevetni stb. Ezek alkotják a *Tiltó játékok* típuscsoportját.

A típuscsoportokban is vannak közös elemek, amelyek alapján azokat *tömbök*be lehetett sorolni. Egyes típuscsoportok típusaiban pl. valamely mozdulat, valamilyen mozgás elvégzése a fontos: ezekből jött létre a *Mozgásos játékok* tömbje. Másokban valamilyen szellemi tevékenység (memória, leleményesség, jó beszédkészség, figyelem, kreativitás, önfegyelem stb.) a játék központja: ezekből alakult ki a *Szellemi játékok* tömbje.

A típusrend legmagasabb szintje tehát a tömböké: ezek az eszközös, a mozgásos, a szellemi és a párválasztó játékok tömbjei. Két külön tömbben szerepelnek a típusrend végén a *Mondókák* és a *Kisorsolók, kiolvasók*: ezek a többi játéktól eltérően alkalomhoz kötöttek. Mondókát akkor mondanak, ha a megfelelő alkalom fennáll: naphívogatót (*Süss fel, nap* stb.) akkor, ha hideg van, keresztnév-csúfolót akkor, ha olyan keresztnevű gyereket látnak meg stb. A *Kisorsolók, kiolvasók* tömbjében lévő típusok pedig nemcsak alkalomhoz kötöttek, hanem az az alkalom is meghatározott: akkor használják azokat, ha ki kell választani a következő játék valamelyik (esetleg több) szereplőjét. Mondókák volnának ezek is, de mivel az egyik típuscsoport, a kisorsolók változatainak nincs szövege, ezért nem lehetnek mondókák: külön tömböt kellett a két azonos funkciójú típuscsoportnak létrehozni. A 6 tömbön belül összesen 24 típuscsoport, azokon belül jelenleg (2024-ben) 1505 típus található.

A tömbök száma a típusrend kialakítása óta nem változott, a típuscsoportoké mindössze annyit, hogy a *Sportszerű játékok* csoportját (elnevezése később *Sport jellegű játékok* lett), amelyet más hozott létre és én a létrehozó iránti tiszteletből és hagyománytiszteletből átvettem, kénytelen voltam megszüntetni. A létrehozó Hajdu Gyula volt, testnevelő tanár és rendkívül elhivatott, eredményes játékgyűjtő, aki másokat is sikerrel buzdított arra, hogy sok, mozgással járó játékokat gyűjtsenek. Népszerűsítette is ezeket: tanított is játékokat, ha lehetőséget kapott, és kiadványokat is jelentetett meg, amelyek ilyen játékokat (görcölést, csülközést, métázást stb.) tartalmaztak. *Sportszerű*

3 A gyűjteményben jelenleg 177 szembekötős található, ebből 118-ban nincs kitalálás, 43-ban van. A további 16 változat játékleírása hiányos vagy teljesen hiányzik. Ezek egyikében sem szerepel a csere módja, hogy ahhoz kell-e kitalálás vagy nem.

*játékok*nak nevezte ezeket. A csoport neve egy későbbi kiadványomban Pávai István kollégám javaslatára *Sport jellegű játékok* lett, mivel a „sportszerű" szónak más a jelentése. Megszüntetni akkor voltam kénytelen, amikor a játéktípusok leírását készítettem: nem tudtam olyan közös jellegzetességeket találni az itt lévő játékokban, amelyek csak ezekre jellemzők. Így aztán ezeknek a játékoknak egy része az *Eszközös ügyességi játékok*, más része a *Labdajátékok* típuscsoportjába került. Igen valószínű, hogy a továbbiakban a típuscsoportok száma sem változik. A típusok száma viszont növekszik, mivel nyitott rendről van szó, amely képes új változatokat befogadni. Egy adat nem lehet típus, az egyedi változatoknak külön típusa van *Egyéb* elnevezéssel, de kettő már igen, tehát ha egy egyedi adathoz akár csak egyetlen másik ugyanolyan játékmagvú adat került, abból új típus lett.

A típusrendben esetenként a típusok is tovább oszthatók. Az első osztás az *altípus*, annak osztásai a *belső osztások*, azok osztásai a *továbbosztások*. A szembekötős típusban pl. a kergetés módjában is vannak különbségek, pl. minden játszót, egy játszót vagy két játszót kell kergetni, ezek altípusok, s altípust alkotnak azok a változatok is, amelyekben megjelenik a zárójáték, a kitalálás. Vannak típusok, amelyek altípusai a szöveg, azok belső osztásai dallam szerint jöttek létre. A dallam szerinti belső osztások a *Párválasztó körjátékok* típuscsoportjában találhatók, a szöveg szerinti altípusok és belső osztások, továbbosztások máshol is. Az *Eszközös játékok* tömbjében a *Fasíp / Kürt* típus egyik altípusát az *Eredj, eredj, fűzfa* szövegkezdetű változatok alkotják. Az altípus egyik belső osztása a *Jönnek…* (többnyire a törökök jönnek, de mások is előfordulnak), és a belső osztás egyik továbbosztása a *…sípot kér* megjelenése a szövegben. A nyitott típusrend típusai és azok osztásai is gyarapodtak: 2013 márciusában a gyűjteménynek 4584 típusa, altípusa, belső és továbbosztása volt, jelenleg (2024-ben) 4707.

A típusokon, altípusokon, belső és továbbosztásokon belül a támlapok (játékleírások) úgy követik egymást, ahogy a *Népzenei Típusrend* támlapjai. Az első szempont a játék származási helye (megye, helység). A népi játékok kutatásában a népzenekutatáshoz hasonlóan az 1913-as megyebeosztás használatos, nagyrészt azért, mivel így a jelenleg határon túli helységek is kezelhetők, megyékbe sorolhatók. Az 1913-as megyék sorrendjét Szendrei Janka zenetörténész hozta létre, később Bereczky János népzenekutató változtatott rajta; én a játékgyűjteményben az utóbbit követtem. Egy megye helységei betűrendben következnek egymás után. Az azonos helységből származó változatok pedig az adatközlők betűrendjében követik egymást.

A típusrend létrehozásának része volt a terminológia pontosítása is. A két legfeltűnőbb pontatlanság, következetlenség az ölbeli gyermek játékainak elnevezése, valamint a *mondóka* terminus használata körül volt, ezeket változtatási kísérleteim ellenére a szakma ma is pontatlanul használja.

Az egyik típuscsoport azokat a játékokat foglalja magában, amelyeket kisgyermekekkel játszanak. Ezeket a játékokat Kiss Áron először 1891-ben, majd utánnyomásban többször (1984, 2012, 2018, 2021) megjelent, ma is népszerű kötetében (Kiss 1891) így nevezi: *Felnőttek játékai ölbeli gyermekekkel*. Ezt az elnevezést később mások is átvették. Az

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

igaz, hogy ezeket a játékokat többnyire a felnőttek kezdeményezik, hiszen a kicsi még nem ismeri azokat, de amikor már ismeri, ő is kezdeményezhet. Egyedül nem játszhatók, a kicsi azt kéri a felnőttől, amelyikhez éppen kedve van. Mindenképpen világos azonban, ha belegondolunk, hogy ezeket ugyan általában felnőttek játsszák a kicsivel, de a kicsi játékai. Ezt mutatja játékmódja, amely elsősorban egyes testrészei érzékelését (*Fülhúzogató, Arcsimogató, Ujjasdi, Tenyeresdi*), illetve mozgatásának megtanulását (*Kézcsipkedő, Tapsoltató, Ökölütögető*) segíti elő. Ezt mutatja a szöveg is, amely egyszerű szavakból áll, könnyen érthető, és a dallam is, amely kis hangterjedelmű, könnyen énekelhető, hogy a kicsi minél hamarabb tudja a felnőttel együtt dalolni. Ilyen a *Kézcsipkedő* (*Csip, csip csóka*), a *Tapsoltató* (*Tapsi, tapsi*), az *Ökölütögető* (*Töröm, töröm a mákot*) és a többi. Így a típuscsoport elnevezése a típusrendben *Ölbeli gyermek játékai* lett. Mivel azonban a típusrend még nem jelent meg, nem terjedt el, ma is gyakran Kiss Áron elnevezése használatos a szakirodalomban.

A másik probléma a *mondóka* terminus, amely a leginkább zűrzavaros. Sok mindent neveznek mondókának, ami nem az: például a fűzfasípkészítés vagy az ölbeli gyermekkel játszott játékok szövegeit is. Még a Magyar Néprajzi Lexikon *mondóka* szócikke sem pontos, abban a gyerekek által használt „erősen ritmikus, dallamos hanglejtésű vagy sokszor énekelt versike" jelenik meg (Lajos 1980: 641). Azok körébe pedig beletartoznak az általuk játszott játékok dallamos vagy ritmikus szövegei, sőt egyes jeles napokon mondott dallamos szövegek is. A játékok szövegei nem mondókák, hanem a játékok részei, a jeles napokon mondott dallamos vagy dallamtalan szövegek pedig még a játékok körébe sem tartoznak, tehát azok sem mondókák.

Szerencsémre itt nem nekem kellett kitalálnom a megoldást: Borsai Ilona pontos, jól érthető, könnyen használható meghatározást közölt 1980-ban a mondókákról (Borsai–Hajdu–Igaz 1980: 69). A meghatározás legfontosabb pontja az *alkalomhoz való kötődés*. Ez egyértelmű: akkor mondják, ha az alkalom fennáll. Az esőnek szóló mondókát tehát akkor, ha esik az eső, a gólyának szóló mondókát akkor, ha tavasszal meglátják az első gólyát stb.

Ez a pontos és jól használható megfogalmazás a Tankönyvkiadó egyik kiadványában jelent meg, mégsem terjedt el széles körben: talán azért, mert szükséges egy parányi gondolkodás ahhoz, hogy rájöjjünk, valamely szöveg nem mondóka, hanem játékszöveg. Sokkal egyszerűbb minden szöveget gondolkodás nélkül mondókának nevezni, hiszen mondják: így aztán – a párválasztó és leánykérő játékok szövegein kívül – minden dallamos és dallamtalan játékszöveggel előfordulhat, hogy „lemondókázzák". Igyekeztem terjeszteni a mondókák meghatározását, egészen parányi sikerrel.

A problémát bonyolítja, hogy vannak olyan szövegek, amelyeket csak mondanak, semmi más nem történik közben. Ilyenek az alliterálók (*Kerekes kerekét kereken kerekíti kerekre*), az egy magánhangzóval mondott szövegek (*Öt török öt görögöt dögönyöz örökös örömök között*), a palindromok (*Indul a görög aludni*: visszafelé is ugyanaz) és még jónéhány más. Ezek a meghatározás értelmében nem mondókák, mert nem kötődnek alkalomhoz: mulatságból mondják őket, ha kedvük támad rá, az pedig nem számít alkalomnak. Ennek a típusnak a neve végül *Mondogatók* lett, és számos altípusa van a

mondott szövegek szerint: nem a *Mondókák*, hanem a *Szellemi játékok* tömbjébe, a *Szellemi ügyességi játékok* típuscsoportjába került.

Az elnevezések problémája akkor merült fel, amikor egy-egy típus neve a játék leggyakoribb szövege lett, de más szövegű változatok is kerültek abba a típusba, mert a játék azonos, csak a szöveg más. Elkezdtem magamat kényelmetlenül érezni, amikor a *Kecske ment a kiskertbe* szövegkezdetű játék a *Kinn a bárány* elnevezésű típusba került. Számos ilyen eset azt mutatta, hogy az egyes játékokat el lehet nevezni a szövegkezdet szerint, de a típusokat nem. Nekem kellett ezekhez típusneveket kitalálni: a *Kinn a bárány Körkapus fogócska* lett. Ilyen típus a *Gólya viszi a fiát*, amiből *Hordozó*, a *Tüzet viszek*, amiből *Kendős játék*, a *Lipem-lopom*, amiből *Alvó csősz* lett stb.

Amikor a típusrend elkészült, bedolgoztam a gyűjteménybe a történeti anyagot. Kerényi György jelentős munkát végzett azzal, hogy átolvasta a *Magyar Nyelvőr*ben, az *Ethnographiá*ban, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteiben, a Kiss Áron előzőleg említett könyvében stb. közölt játékok nagy részét, és sokat besorolt rendszerének különböző csoportjaiba. Valóságosan azonban nem készültek támlapok (a gyűjteménybe tehető, külön papíron lévő leírások) ezekről a játékokról: a történeti anyag szinte teljesen hiányzott a gyűjteményből az 1980-as évek elején. Először Kiss Áron 1891-ben megjelent *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* című kötetét másoltam le, a másolatot játékok szerint szétvagdaltam, és a kisebb-nagyobb cetliket A4-es lapokra ragasztottam, amiket kézzel írott fejléccel láttam el. Aztán következtek ugyanígy Kálmány Lajos *Szeged népe* I., II., III. (1881, 1882, 1891) című kötetei, a *Magyar Nyelvőr* évfolyamai (1872–1924), az *Ethnographia* 40 évfolyama (3–7., 9., 11–17., 19–24., 27., 31., 33–42., 45., 46., 48–50., 52–54., 60. évfolyamok). Ezeket követték a későbbi, a 20–21. század kiadványai: Lajos Árpád: *A magyar nép játékai* (Lajos é. n. [1940]), Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok* (Bakos 1953), Hajdu Gyula: *Magyar népi játékok gyűjteménye* (Hajdu 1971), Mike Györgyi – Simon József: *Egyedem-begyedem…* (Mike–Simon 1976), Matijevics Lajos: *Tíz, tíz, tiszta víz* (Matijevics 1976), Demény Piroska: *Aranyosszék népzenéje* (Demény 1998), Veress Ilona: *Mezőcsávási gyermekfolklór* (Veress 2002), Tari Lujza: *A kolonyi templom előtt. Válogatás Ürge Mária népzenegyűjtéséből* (Tari 2004), Vajda Noémi: *Öregapám mesélte. Kisiratosi népi gyermekjáték-gyűjtemény és gyűjtőnapló* (Vajda 2014) és még sok más. Ez nagy munka volt, nem tudományos, de nagymértékben elősegítette a kutatást és az oktatást.

Az 1990-es évek végére elkészült a gyűjtemény számítógépes nyilvántartása is, amelynek segítségével az egyes adatok különféle szempontok szerint kereshetők, összehasonlíthatók. Az ehhez szükséges első lépés a típusszámok rendszerének kialakítása volt. A számozás nem úgy történt, hogy az első típus az 1-es, a második a 2-es számot kapta: a népi játékok típusszáma 5 elemből áll, ezeket pont, illetve ferde vonal választja el egymástól, mindegyiknek megvan a maga jelentése. A típusrend tömbjeit, típuscsoportjait és azok számait lásd a táblázatban.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Eszközös játékok	*Tárgykészítő játékok* (4.1.1xx.x/xx)
4.1.xxx.x/xx	*Eszközös ügyességi játékok* (4.1.2xx.x/xx)
	Labdajátékok (4.1.3xx.x/xx)
Mozgásos játékok	*Ölbeli gyermek játékai* (4.2.1xx.x/xx)
4.2.xxx.x/xx	*Mozgásos ügyességi és erőjátékok* (4.2.2xx.x/xx)
	Fogócskák (4.2.3xx.x/xx)
	Vonulások (4.2.4xx.x/xx)
Szellemi játékok	*Szellemi ügyességi játékok* (4.3.1xx.x/xx)
4.3.xxx.x/xx	*Beugratások* (4.3.2xx.x/xx)
	Kitalálós játékok (4.3.3xx.x/xx, ill. 4.3.3xx.xx/xx)
	Rejtő-kereső játékok (4.3.4xx.x/xx)
	Tiltó játékok (4.3.5xx.x/xx)
Párválasztó játékok	*Párválasztó körjátékok* (4.4.1xx.x/xx)
4.4.xxx.x/xx	*Leánykérő játékok* (4.4.2xx.x/xx)
	Párválasztó társasjátékok (4.4.3xx.x/xx)
Mondókák	*Természetmondókák* (4.5.1xx.x/xx)
4.5.xxx.x/xx	*Növénymondókák* (4.5.2xx.x/xx)
	Állatmondókák (4.5.3xx.x/xx)
	Mondókák ölbelieknek (4.5.4xx.x/xx)
	Csúfolók (4.5.5xx.x/xx – 4.5.6xx.x/xx)
	Más mondókák (4.5.7xx.x/xx)
	Tandalok (4.5.8xx.x/xx)
Kisorsolók, kiolvasók	*Kisorsolók* (4.6.1xx.x/xx)
4.6.xxx.x/xx	*Kiolvasók* (4.6.2xx.x/xx)

Az első szám (4) a Zenetudományi Intézet játékgyűjteményének azonosító száma; a gyűjteményben lévő minden játék típusszámának ez az első számjegye. Így állapítható meg a típusszámból, hogy játékról van szó, nem pedig más műfajról (pl. régi vagy új stílusú népdalról). Ezután egy pont következik. Más gyűjtemények számaiból ez kihagyható vagy mással helyettesíthető.

A típusszám második eleme szintén egyjegyű szám: azt mutatja, hogy a játék a hat tömb közül melyikbe tartozik. Az *Eszközös játékok* tömbjének ez a számjegye 1, a *Mozgásos játékoké* 2, a *Szellemi játékoké* 3, a *Párválasztó játékoké* 4, a *Mondókáké* 5, a *Kisorsolók, kiolvasóké* 6.

Ezután következik egy háromjegyű szám, amelynek első számjegye mutatja a típuscsoportot, a másik kettő azt, hogy a típus a csoporton belül hol helyezkedik el. A 4.2. a *Mozgásos játékok* tömbjére utal, utána a 3-assal kezdődő háromjegyű számok a *Fogócskák* típuscsoportjába tartozó játékokat mutatják: a 4.2.317 (*Szembekötős*) és a 4.2.326

(*Libásdi*) pl. a *Mozgásos játékok* tömbjén belül a *Fogócskák* típuscsoportjába tartozik, a *Szembekötős* előbb található, mint a *Libásdi*. A típusleírásokban minden típus elhelyezése indokolva van.

A háromjegyű számot ismét egy egyjegyű követi. Ez a számozás kezdetekor mindegyik típusban 0 volt: jelentése nincs, de funkciója annál fontosabb, mivel ez teszi lehetővé új típusok beszúrását a típusrendbe. A típusokat nem lehet folyton átszámozni; a rendszer használhatatlanná válna. Ugyanakkor elkerülhetetlen új típusok megjelenése, mivel nyitott rendszerről van szó, amelybe állandóan újabb és újabb adatok érkeznek. Nem volna szerencsés ezeket a típusrend, a tömbök vagy a csoportok végére tenni: az a kívánatos, hogy a rokon típusok mellé kerüljenek. A kitalálós játékok típuscsoportjában például a *Szegényemberezés* (4.3.315.0) és a *Szókitalálás vaktában* (4.3.316.0) közé kellett beszúrni *az Órás* játéktípust, így lett ennek a típusszáma 4.3.315.4. A háromjegyű szám utáni számjegynek köszönhetően minden eredetileg kialakított két típus közé 9 újabb típus szúrható be. A találós kérdések csoportosítása a megfejtések szerint történt, az egyszavas megfejtések pedig betűrendben követik egymást. Esetükben szükségesnek bizonyult az egy számjegyet kettőre bővíteni, mivel több esetben közvetlenül egymást követő típusszámok keletkeztek volna, amelyek közé nem lehet több típust beszúrni. Ilyen volt például a 4.3.328.6 típus (*Eper*), amely után a 4.3.328.7 (*És*), majd a 4.3.328.8 (*Eső*) típus következett; a 6 és 7, valamint a 7 és 8 közé nem lehetne több típust beszúrni. A bővítés következtében keletkezett 4.3.328.60 és 4.3.328.70, valamint a 4.3.328.70 és a 4.3.328.80 közé még mindig elfér 9 új típus. A kétjegyűre bővítés szükségességét igazolja, hogy be kellett szúrni egy típust a 4.3.378.10 (*Tükör*) és a 4.2.378.20 típus (*Ujjak*) közé, ez (*Úgy bizony*) a 4.3.378.16 számot kapta.

Ez után következik a ferde vonallal elválasztott utolsó elem, amely az *altípusok*at jelzi. Ha nincsenek altípusok, akkor ez 00; ha vannak, azokat más számok jelzik. Eredetileg ezek is egyjegyűek voltak (0/1, 0/2 stb.), ám itt is fölmerült az a probléma, hogy két altípus közé utólag nem lehet beszúrni egy harmadikat. Ezért lett 0/1 helyett 0/10, 0/2 helyett 0/20 (és így tovább) az altípusok számozása. Ennek szükséges voltát bizonyítja pl. a 4.5.345.0 (*Több állat beszélgetése*) 0/10 (*Békák*) és 0/20 (*Libák*) számú altípusai közé beszúrt altípus (*Kacsák*), amely a 4.5.345.0/16 számot kapta. A 0/90 számú altípusokat 0/100, 0/110 stb. számúak követik. Ilyen pl. a 4.3.101.0 típus (*Mondogató*), amelyben még 0/230 (*Gingalló, szent ajtó*) és 0/240 (*Katonásdi rigmus*) számú altípusok is találhatók, egy közéjük beszúrt további altípussal, amelynek száma 4.3.101.0/234 (*Dib-dáb, daruláb*).

A *Mondókák* típuscsoportban a *Naphívogatók* típust szövegek szerint lehetett altípusokra bontani: a 0/10 altípus a *Süss fel, nap* kezdetű, a 0/20 a *Süss ki*, a 0/30 a *Nyisd ki, Isten, kis kapudat*, a 0/40 a *Jöjj fel, meleg*. Más, egyedi szövegkezdetű naphívogatók is találhatók a gyűjteményben, ezek a 0/80 számú *Egyéb* altípusba kerültek. Az *Egyéb* altípust mindig a 8-as szám jelzi. Ha egy-egy típusban az *Egyéb* előtti utolsó altípus a 0/70 vagy annál kisebb szám, akkor az *Egyéb* altípus száma a 0/80, ha nagyobb, akkor az utolsó altípusszámnál nagyobb 8-as végű szám: a kifordulós körjátékok típusában (4.2.272.0) pl. az *Egyéb* előtti utolsó altípus a 0/100, így az *Egyéb* altípus száma 4.2.272.0/108.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Az *Egyéb* altípusok mögé kerültek a hiányos vagy hiányzó leírásokból keletkezett altípusok (ha vannak ilyenek), amelyekből altípusalkotó elemek hiányoznak, így nem tudható, melyik altípusba volnának sorolandók. Ezeket a 9-es szám jelöli. Ha tehát az utolsó altípus 0/80 vagy annál kisebb szám, akkor a hiányos vagy hiányzó leírások altípusa 0/90, ha pedig az utolsó altípus 0/80-nál nagyobb szám, akkor a hiányos vagy hiányzó leírások az utolsónál nagyobb, 9-es végű számot (0/109, 0/179 stb.) kapták.

Az altípusokat tovább is lehet osztani: ezek a *belső osztások*, azok osztásai pedig a *továbbosztások*: ez a legalsó szint. A naphívogatók (4.5.100.0) *Süss fel, nap* kezdetű változatai (4.5.100.0/10) pl. szöveg szerint tovább oszthatók. A folytatásban vagy *Megfagynak* (4.5.100.0/10.10), vagy *Isten napocskája* (4.5.100.0/10.20), vagy *Jöjjön a tavasz* (4.5.100.0/10.30), vagy *Egyéb* (egyedi változatok, 4.5.100.0/10.80) szerepel. A *Megfagynak* folytatású szövegek egy részében „ludaim", másokéban „kisbárány", ismét másokéban „tyúk" fagy meg, így ezek rendre a 4.5.100.0/10.10.10, 4.5.100.0/10.10.20 és 4.5.100.0/10.10.30 típusszámot kapták. A 4.5.100.0/10.10.20 típusszámról tehát a következőket lehet tudni: a Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében lévő népi játékról van szó, amely a mondókák tömbjébe, azon belül a természetmondókák típuscsoportjába tartozik. A 4.5.100.0 a naphívogatók típusszáma, a 0/10.10.20 szövegeiben a *Süss fel, nap* és *Megfagynak* szövegmotívumokon kívül a „bárány" szerepel.

Ezt kidolgozni nem volt csekélység. Nagy segítségemre volt a Népzenei Típusrend számozásának ismerete, más segítségem azonban nem volt, és persze a népi játékok típusrendjében a számozás egészen más lett. A ferde vonal előtti 0 azonban, amely új típusok beszúrását teszi lehetővé a megfelelő helyre, ott is szerepel, és azt onnan vettem át.

A típusszámok elkészültek, az adatok számítógépre vitelét kezdetben külső munkatársak, a Zeneakadémia (2005 óta Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem) hallgatói végezték Dobszay László megbízásából. A megbízás a *Népzenei Típusrend* adatainak gépbe írására vonatkozott, de amikor az elkészült, maradt még pénz a megbízáshoz kapott összegből. Dobszay László megkérdezte, van-e valaki, aki ilyen munkát kíván végeztetni a hallgatókkal, és én jelentkeztem. Játékonként 4 adatot írtak be, ugyanúgy, mint a *Népzenei Típusrend* esetében: típusszámot, helységnevet, megyenevet és azonosító adatot. Isis programmal dolgoztak, ami adatbázis-kezelő program, de az volt vele a probléma, hogy két adat közé egy harmadik beszúrása igen sokáig tartott: ez komoly gondot okozott, mert a gyűjteménybe gyakran számos új leírás érkezett, aminek adatait be kellett szúrni.

Ezt a helyzetet Pávai István kollégám oldotta meg: áttette az Isis programban lévő adatbázist Excelbe, ami nem adatbázis-kezelő program, de azóta is remekül működik, könnyen kezelhető. 1999 és 2009 között bővítettem az adatbázist: ennek eredményeképpen jelenleg játékonként nem 4, hanem 20 adat szerepel a számítógépes adatbázisban. Ezek a következők: típusszám, sorszám (hogy a játék hányadik a típusban), helynév (1913-ban), mai hivatalos helynév, a gyűjtés helye, dialektus, megye (1913-ban), elsődleges azonosító, további azonosító, elsődleges kiadvány, további kiadvány, közlés (közölve van-e a változat, ha még nincs, alkalmas-e a közlésre), gyűjtő, gyűjtési idő, eredet, adatközlő neve, adatközlő születési éve, szövegkezdet, dallamkezdet, dallamtípus. Az elsődleges azonosító lehet a leltári szám, a további azonosító egy később készült hangfelvétel vagy

filmfelvétel száma. Az elsődleges kiadvány az, ahol a játék először megjelent, a további kiadvány az, ahol újra megjelent: pl. ha én Kiss Áron 1891-es kötetéből közöltem újra egy játékot. Egyetlen játék sincs, amelynél minden adat szerepel: igen kevésnél jelenik meg pl. dallamtípus, hiszen a népi játékok többsége dallamtalan, a dallamosak dallama többnyire ütemparós, a *Népzenei Típusrend* dallamai viszont többnyire 4 soros strófák. Nincs azonban olyan adat, amely egy játéknál sem fordul elő, így mindegyikre szükség van: vannak játékok, amelyeknél ez, másoknál az jelenik meg. Kis vízszintes vonal (kiskötőjel) jelzi, ha valamelyik adat egy játéknál nincs meg. Ezek szerint a szempontok szerint lehetséges keresni: ezzel a kutató- és oktatómunka egyaránt könnyebbé vált.

Magam is gyűjtöttem játékokat, összesen 1855-öt a magyar nyelvterület minden dialektusában, az északi, az alföldi és az erdélyi dialektushoz tartozó határon túli helységekben is. Az első gyűjtésére 1976-ban került sor, az utolsót 2022-ben gyűjtöttem. Ezzel is megnöveltem a gyűjtemény anyagát. Az jelenleg (2024-ben) 35 758 játékleírást tartalmaz, de még ezres nagyságrendben vár beosztatlan játékleírás beosztásra.

Igen hálás vagyok az egyszemélyes Eötvös József Könyvkiadónak, Héjjas Zoltánnak, aki 2002-től kétévenként támogatás nélkül kiadta négykötetes játékközlésemet. Amikor megismerkedtünk, figyelmeztettem, hogy nekem 8 játék témájú pályázatomat utasították vissza. (Mindkét finnugor témájú pályázat támogatását megkaptam). Ő azt mondta, hogy ő meg szokta kapni a pályázatokban kért összegeket, de sajnos a játék téma miatt ő sem kapott támogatást a játékközlések kiadásához. Viszont fontosnak tartotta a játékok megjelentetését, és nem kellett vitatkoznia másokkal, lévén egyszemélyes kiadó. A sorozatban dialektusok szerint közlöm a játékokat, és az első kötetben az erdélyi és moldvai játékok előtt röviden bemutatom a játékok típusrendjét is. A második kötetben a dunántúli, a harmadikban az északi, a negyedikben az alföldi dialektus játékai jelennek meg. A típusrend teljes leírása, amelyben minden típus, altípus, belső osztás és továbbosztás szerepel, 2019-re elkészült, de kiadása iránt senki nem mutatott érdeklődést. 2022-ben kaptam lehetőséget arra, hogy leadjam a kéziratot a Bölcsészettudományi Kutatóközpont kiadójának, mivel megígértem, hogy a költségeket én állom: pályázni nem kívántam többet játék témában. Eddig (másfél év alatt) annyi történt, hogy az olvasószerkesztő elolvasta az első 250-et az 1811 számítógépes oldalból: ha ilyen tempóban folyik tovább a munka, nem sok reményt fűzök hozzá, hogy megérem a megjelenést. Ezért is köszönöm a lehetőséget, hogy munkámról megjelentethetem ezt a rövid beszámolót. A típusrend leírása megtalálható a BTK Zenetudományi Intézet szerverén.

Szakirodalom

Bakos József
1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Borsai Ilona – Hajdu Gyula – Igaz Mária
1980 *Magyar népi gyermekjátékok*. (Ének-zene szakköri füzetek, 2.) Tankönyvkiadó, Budapest.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Demény Piroska
1998 *Aranyosszék népzenéje*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
Hajdu Gyula
1971 *Magyar népi játékok gyűjteménye*. Sport Kiadó, Budapest.
Kálmány Lajos
1881–1891 *Szeged népe*. Arad–Szeged.
Kiss Áron
1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
Lajos Árpád
(é. n.) [1940] *A magyar nép játékai*. Franklin Társulat kiadása, Budapest.
1980 mondóka (szócikk) In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. (K–Né). Akadémiai Kiadó, Budapest, 641–642.
Lázár Katalin
2012 Az ütemparós játékdalok rendezésének néhány problémája. In: Szalay Olga (szerk.): *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére*. L'Harmattan–Könyvpont Kiadó, Budapest, 117–135.
Matijevics Lajos
1976 *Tíz, tíz, tiszta víz*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
Mike Györgyi – Simon József
1976 *Egyedem-begyedem*... Kaposvári Múzeum Adattára, Kaposvár.
MNT
1951 *A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok*. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
Tari Lujza
2004 *A kolonyi templom előtt. Válogatás Ürge Mária népzenegyűjtéséből*. (Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 32.) Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmánya, Dunaszerdahely.
Vajda Noémi
2014 *Öregapám mesélte. Kisiratosi népi gyermekjáték-gyűjtemény és gyűjtőnapló*. Sunprint, Arad.
Veress Ilona
2002 *Mezőcsávási gyermekfolklór*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N – Kovaljeva, V. Sz. – Sztyepanova, E. I.
1933 *Igri narodov CCCP*. [A Szovjetunió népeinek játékai] Szbornyik matyerialov. Akagyemija, Moszkva–Leningrad.

Clasificarea jocurilor populare maghiare

Cuvinte cheie: tipuri, blocuri, grupuri de tipuri, subtipuri, diviziuni interne, diviziuni ulterioare, jocuri cu obiecte, jocuri de mișcare, jocuri spirituale, jocuri cu perechi, cântece formulă, jocuri jucate cu copiii în brațe, terminologie

Din 1978 autoarea a fost cercător al Institutului de Muzicologie al Academiei Maghiare de Științe. În 1980, i s-a încredințat sarcina de a tipologiza colecția de jocuri populare. Până în 1980, colecția de jocuri a Institutului ajunsese la peste 13 000 de descrieri de jocuri; în prezent, aceasta conține 35 758 de jocuri. Autoarea a organizat această bază de date de unul singur. Similar sistemului de clasificare a muzicii populare, colecția a fost structurată pe tipuri: un tip este forma de bază a tuturor variantelor unui joc. Cel mai înalt nivel al ordinii tipurilor este cel al blocurilor. Există un total de 24 de grupuri de tipuri în cadrul celor 6 blocuri, care conțin în prezent 1505 tipuri. În unele cazuri, tipurile pot fi împărțite în continuare în cadrul ordinii tipurilor. Prima diviziune este subtipul, diviziunile sale sunt diviziunile interne, iar diviziunile acestora sunt diviziunile ulterioare. De fiecare dată este menționat locul de origine al jocului (județ, localitate). Variantele provenite din aceeași localitate urmează una după alta în ordinea alfabetică a furnizorilor de date. O parte a creării ordinii tipurilor a fost și clarificarea terminologiei. Cele două inexactități și inconsecvențe cele mai izbitoare au fost în denumirea jocurilor jucate cu copiii în brațe și în utilizarea termenului „cântece formulă”.

Classification of Folk Games

Keywords: types, blocks, type groups, subtype, internal divisions, further divisions, games with tools, motion games, spiritual games, games with pairs, nursery rhymes, games played with children on the lap, terminology

The author has been working at the Institute of Musicology of the Hungarian Academy of Sciences from 1978. In 1980, she was tasked with organizing the folk game collection. By 1980, the Institute's collection of games had grown to more than 13,000 game descriptions; it currently contains 35,758 games. The author organized this database single-handedly. Similar to the Folk Music Classification System, the collection was organized into types: a type is the basic form of all variants of a game. The highest level of the type order is that of the blocks. There are a total of 24 type groups within the 6 blocks, which currently contain 1,505 types. In some cases, the types can be further divided within the type order. The first division is the subtype, its divisions are the internal divisions, and their divisions are the further divisions. Aspects of the game descriptions: the place of origin of the game (county, locality). Variants originating from the same locality follow each other in alphabetical order of the data providers. Part of the creation of the type order was also the clarification of terminology. The two most striking inaccuracies and inconsistencies were in the naming of games played with children on the lap and in the use of the term “nursery rhyme.”

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Olosz Katalin

Kriza János három állítólagos gyűjtője

Kriza János gyűjtőhálózatának feltérképezése, gyűjtők és gyűjtött szövegek egymáshoz rendelése – úgy vélem – a Kriza-kutatás legsarkalatosabb problémája. Már csak a puszta névsor összeállítása is sok nehézségbe ütközik, a névtelen szövegek és gyűjtőik azonosítása pedig csaknem lehetetlennek tűnő feladat. Legutóbb – bő évtizeddel ezelőtt – Szakál Anna tett kísérletet arra, hogy számba vegye Kriza János munkatársait és gyűjtőit az *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…”* című dokumentumgyűjteményében (Szakál 2012a). Kutatómunkája nemcsak abban hozott nóvumot, hogy a korábbi huszonhatról[1] harmincnégyre bővítette a Kriza-munkatársak névsorát, hanem abban is, hogy egyenként számba vette Kriza valamennyi bizonyított vagy feltételezett gyűjtőjét/munkatársát, bemutatta minden felmerülő személy rövid életrajzát, tevékenységének színtereit, Krizához fűződő kapcsolatának bizonyítékait vagy eshetőségét. Tette mindezt azért, mert – ahogy fogalmazott – „a legtöbb gyűjtőről korábban csupán a neve, vagy még az sem volt ismert” (Szakál 2012a: 311).

Szakál Anna számot vetett azzal is, hogy a gyűjtők száma a forrásfeltárás során változhat: gyarapodhat, de csökkenhet is. Hiszen korábban Kriza gyűjtőjeként számon tartott személyről bebizonyosodhat, hogy valójában nem tartozott Kriza gyűjtői köréhez,[2] de előállhat fordított helyzet is: véletlenszerűen előkerülő újabb dokumentumok révén addig nem ismert gyűjtők nevével bővülhet Kriza gyűjtőmunkatársainak névsora. A Szakál Anna által feltárt forrásanyag az 1843–1912 közötti időszak történéseit dokumentálja Kriza János gyűjtőmozgalmának megindulásától a *Vadrózsák* második kiadásának (Kriza 1911) megjelenéséig. Mindez azt jelenti, hogy Szakál Anna forrásfeltárása, s azzal együtt Kriza János gyűjtőhálózatának számbavétele lezárult a 20. század elejével, ennek következtében a harmincnégy Kriza-munkatársat számon tartó lajstromban nyilvánvalóan nem kaptak helyet azok a Kriza-gyűjtők, akiket az 1949-ben előkerült Kriza-hagyatékban talált kéziratok alapján azonosított a Kriza-kutatás.

Dolgozatomban annak próbálok utána járni, hogy az a három új név, melyeket Kovács Ágnes és Gergely Pál vezetett be Kriza János gyűjtőmunkatársainak sorába, gyarapította-e vagy sem a Szakál Anna által körvonalazott gyűjtőhálózat taglétszámát.

1 Faragó József 1971-ben Kriza János 26 munkatársáról tudott számot adni (Faragó 1971: 102–103).

2 Példaként említhetjük Koronka József nevét, akit korábban a szakirodalom Kriza János gyűjtőjeként tartott számon, s akiről Szakál Anna bizonyította be, hogy valójában nem tartozott Kriza gyűjtőmunkatársainak sorába (Szakál 2012b: 39–40).

Olosz Katalin (1940) – Román Akadémia Gheorghe Şincai Társadalom- és Bölcsészettudományi Kutatóintézete, Marosvásárhely, nyugalmazott tudományos kutató, olosz.katalin@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-2

Mint ismeretes, 1949-ben, a Magyar Tudományos Akadémia épületének újjáépítése során – akadémiai iratok, akadémikusok kéziratai, a Kisfaludy Társaság folklórgyűjtései és egyéb dokumentumok közé keveredve – a pincéből váratlanul előkerült Kriza János hagyatéka. A hatalmas kézirat-halomból Gergely Pál, a kézirattár akkori munkatársa válogatta ki a Kriza-hagyatéknak vélt darabokat, s rakta össze abba a kilenc kolligátumkötetbe és egy bekötetlen iratcsomóba, melyeket ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára őriz.[3] Meg kell azonban jegyeznünk nyomban, hogy a Kriza-hagyatékként számon tartott tíz kézirat-együttes nemcsak Kriza-anyagot tartalmaz, illetve, hogy Kriza-gyűjtések előfordulhatnak más kolligátumokban is.

A Kriza-hagyaték előkerülését követően egy tervezett, de soha meg nem valósult kritikai kiadás reményében nem került sor a hagyaték teljes körű, tudományos igényű feltárására és a folklórszövegek közzétételére. A kéziratos hagyatékból csupán tudománynépszerűsítő és ifjúsági kiadványok születtek. Ezek sorából mindenekelőtt azt az összesítő válogatást kell kiemelnünk, melyet Kriza János kiadott és kéziratos hagyatékából Gergely Pál és Kovács Ágnes állított össze és közölt *Székely népköltési gyűjtemény* címen (Kriza 1956). Az 1956-ban megjelent két kötetes kiadvány nem törekedett teljességre és szigorú tudományosságra. Válogatást nyújtott a *Vadrózsák* első kötetének (Kriza 1863) és a *Székelyföldi gyűjtés* (Arany–Gyulai [szerk.] 1882) Kriza-részének anyagából, kiegészítve azt részben az újonnan előkerült kéziratos hagyatékból, részben pedig Kriza *Magyar Nyelvőr*ben közzétett közléseiből. A szerkesztők eleve nem tudományos publikációnak szánták a kiadványt: azon túl, hogy a szövegközlés normáit a tágabb olvasóközönség igényeihez igazították, hiányzik belőle a tudományos apparátus, még csak a kézirattári jelzeteket sem közölték a minimálisra zsugorított jegyzetekben.

A *Székely népköltési gyűjtemény* első kötetét – a verses részt – gondozó Gergely Pál az addig megjelent anyaghoz képest alig-alig tudott hozzáadni valamit az újonnan felfedezett Kriza-hagyatékból, lévén, hogy Kriza a hozzá addig beérkezett verses szövegeket csaknem maradéktalanul felvette a *Vadrózsák* első kötetébe.[4] Ennek következtében Gergely Pál az addig kiadott Kriza-anyaghoz képest kéziratból mindössze hét balladát és kilenc népdalt tudott közölni az összesítő válogatásban. A hét ballada között azonban három olyannak a kézirata is szerepel, melyek korábban már megjelentek nyomtatásban. Gergely Pál az összesítő válogatásban a gyűjtők eredeti kéziratából hozta nyilvánosságra ezeket a balladákat, betekintést kínálva ezzel Kriza szövegalakító gyakorlatába, s kézírás-azonosítás alapján helytállóan nevezte meg e balladák gyűjtőit is.[5] A másik négy bal-

3 *Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek, népdalok, mondák, hiedelmek, közmondások*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban MTA KIK Kt.), Irodalom 4r 409/I–VI. (Az online katalógusban: RUI 4r 409/I–VI.); *Kriza János gyűjteménye. Példabeszédek, halotti ima, közmondások, vegyes feljegyzések*. Több kéz írása. MTA KIK Kt., Irodalom 4r 411 (Az online katalógusban: RUI 4r 411); *Kriza János gyűjteménye. Mesék, balladák, versek*. 19. század második fele. MTA KIK Kt., Irodalom 4r 412 (Az online katalógusban: RUI 4r 212 [így!]); *Kriza János nyelvjárási jegyzetei*. MTA KIK Kt., Irodalom 4r 413 (Az online katalógusban: RUI 4r. 213 [így!]); *Kriza János-féle Tájszógyűjtemény legnagyobbrészt Kiss Mihály kéziratai*. Szinnyei József által használva. MTA KIK Kt., Magyar Nyelvtudomány 4r 102.

4 Emiatt viszont a népmesékből szinte csak mutatványok jelenhettek meg 1863-ban, és sok más folklórműfaj teljesen kimaradt a *Vadrózsák* első kötetéből.

5 A három balladát lásd in Kriza 1956. I.: 21–23/6. sz. *Budai Ilona*; 41–42/14. sz. *Barcsai*; 76–77/36. sz. *Kevély Ugron János*. – A hét balladáról lásd bővebben Olosz 2013: 60–61.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lada közül kettőnek a gyűjtőjét Gergely nem említi,[6] kettőt pedig a Kriza-irodalomban addig ismeretlen gyűjtőnek, Szabó Sándornak tulajdonított.[7] A kilenc népdal közül két korábban már közöltet Ürmösi Sándor kéziratából hozott nyilvánosságra,[8] kettőt azonosítatlan gyűjtők kéziratából,[9] ötöt pedig az újonnan felfedezett Kriza-munkatárs, Hory Etelka gyűjteményéből.[10]

Gergely Pállal ellentétben a *Székely népköltési gyűjtemény* második – meséket tartalmazó – kötetét gondozó Kovács Ágnes a bőség zavarával küzdhetett, hiszen a *Vadrózsák* első kötetéből a verses népköltészet aránytalanul nagy térfoglalása miatt a népmesék jórészt kiszorultak, a mesegyűjtések nagy része kéziratban maradt. Ebből a nagy mennyiségű kéziratos anyagból válogathatott Kovács Ágnes kiegészítést a már közölt mesék mellé. A kötetbe felvett ötven meséből Kovács Ágnes harminchatot kéziratból hozott nyilvánosságra. A harminchatból azonban kilenc mese korábban is megjelent, de Kovács Ágnes a gyűjtők eredeti kéziratairól tette újra közzé, megmutatva általuk, hogy mit is jelentett a Kriza-féle „székel lére feleresztés" vagy „a magán áteresztés" procedúrája.[11] Kovács Ágnes a kéziratból közölt mesék egy részének gyűjtőjét is tudta azonosítani, egy részük azonban a gyűjtő megnevezése nélkül került be az összesítő válogatásba. Az azonosított gyűjtők között Kriza János már ismert mesegyűjtő-munkatársai (Kiss Mihály, Marosi Gergely, Ürmösi Sándor, Gálffy Sándor, Tiboldi István) mellett feltűnt egy addig teljesen ismeretlen új név is: a Bak Lászlóé, kinek gyűjtéséből Kovács Ágnes a *Miért kevés a szem a búzakalászon?* című mondát közölte (Kriza 1956. II.: 310–311/33. sz.).

A három új Kriza-munkatárs felfedezése sokáig csaknem észrevétlen maradt. A 20. század folyamán egyedül Faragó József figyelt fel a *Székely népköltési gyűjtemény*ben megnevezett új Kriza-munkatársak egyikére, a mesegyűjtő Bak Lászlóra, a másik kettőről ő sem vett tudomást (Faragó 1971: 103). És mindaddig rejtve maradt Hory Etelka, Szabó Sándor és Bak László Kriza-munkatársként való azonosítása, míg sor nem került a *Vadrózsák* második kötetének rekonstrukciójára és kiadására (Kriza 2013). Tekintettel arra, hogy ezzel a feladattal engem bízott meg a Kriza János Néprajzi Társaság, kettővel az újonnan felfedezett „Kriza-gyűjtők" közül – Hory Etelkával és Szabó Sándorral – foglalkoznom kellett. A harmadikkal, Bak Lászlóval azért nem volt akkor „találkozásom", mert a Kriza-hagyaték prózaepikája kívül maradt vizsgálódásaim körén, lévén, hogy a *Vadrózsák* második kötetébe a mese- és mondaanyagon kívüli többi folklórműfaj adatait igyekeztem összegyűjteni és sajtó alá rendezni. Ennek okán tehát számba kellett vennem Hory Etelka és Szabó Sándor gyűjtését is. A számbavétel elé azonban komoly akadályt gördített részben az, hogy – amint már említettem – a kéziratok raktári számát/jelzetét

6 Kriza 1956. I.: 92/48. sz. *Barna Péter* (*Leszállott a páva*); 92–93/49. sz. *Szőcs Maris*.
7 Kriza 1956. I.: 50–51/19. sz. *Hét magyar úrfiak*. – E töredéknek a kézirata nem került elő; 51–52/20. sz. *Boriskám, Boriskám*.
8 Kriza 1956. I.: 167/101. sz. *Uppá-cuppá féltekenyő*; 168–170/103. sz. *Haj fürgecském, fürgecském*.
9 Kriza 1956. I.: 191/136. sz. *Az is baj már nékem*; 192/137. sz. *Sohase vétettem Füred városának*.– A két azonosítatlan gyűjtőjű népdal kéziratát nem láttam, a másodikról, a benne emlegetett helynevek okán azt gyanítom, hogy gyűjtője nem tartozott Kriza munkatársainak körébe.
10 Kriza 1956. I.: 130/41. sz. Széles a víz, keskeny palló; 133/47. sz. Haja csóka, csicsóka; 148/74. sz. És az eső karikára; 189–190/131. sz. Hezzám jártak egy ösvényen; 195/142. sz. Elégett a hunyadi bolt.
11 A *Vadrózsák* meseszövegeinek alakításáról-módosításáról lásd bővebben Szakál 2018.

Gergely Pál és Kovács Ágnes nem közölte.[12] Másrészt az, hogy az MTA kézirattárában őrzött, 19. századi folklórszövegek közül sok napjainkig azonosítatlan maradt, vagy a névtelen kéziratok gyűjtőhöz/gyűjteményhez rendelése tévesen történt meg. Át kellett tehát néznem nemcsak az összes Kriza-kolligátumot, de mindazokat a folklórszövegeket tartalmazó kézirat-együtteseket is, melyek az Akadémia pincéjéből kerültek elő 1949–50-ben.

Hory Etelka (1843–1910) gyűjteményének megkeresésével/azonosításával könnyű dolgom volt: korábbról már tudtam huszonhat számozott dalt tartalmazó kalotaszegi népdalgyűjteményéről, ismertem nemcsak kézirattári jelzetét, de magát a kéziratot is. *Nép száján forgó táj Dalok* című gyűjtéséből[13] Gergely Pál három szerelmi dalt, egy panaszos éneket és egy tréfás dalt közölt az összesítő válogatásban,[14] abban a hitben, hogy a magyargyerőmonostori református lelkész, Hory Farkas lánya, a később Kalotaszeg nagyasszonyaként aposztrofált Gyarmathy Zsigáné – Kriza gyűjtői köréhez tartozott. Érdekes módon Gergely Pálnak nem tűnt fel, hogy a Hory Etelka gyűjtéséből közölt öt népdal gyűjtési helyeként kivétel nélkül Kalotaszeg szerepel. Már csak ennek a ténynek is meg kellett volna gondolkoztatnia a Kriza János *székely* népköltési gyűjteményét összeállító Gergely Pált. Ő azonban feltehetően abból indult ki, hogy Hory Etelka gyűjteménye „a Kriza levelek között volt!”,[15] s ennek következtében természetesnek vette, hogy a gyűjtemény is a Kriza-hagyatékból származik. Azzal viszont nem számolt, hogy a Kriza-levelek némelyikének, melyek között megtalálta a gyűjteményt, a címzettje lehetett Gyulai Pál is. Az ebből levonható egyenes következtetést – azt, hogy a Gyulai-hagyatékból kerülhetett elő a tizennyolc éves Hory Etelka gyűjteménye – azért merem megkockáztatni, mert korábban nemcsak Hory Etelka kéziratos kalotaszegi népdalgyűjteményéről volt tudomásom, hanem arról is, hogy a gyűjtő kapcsolatban állt Gyulai Pállal még abban az időszakban, amikor Gyulai rövid ideig (1858–1862 között) a kolozsvári református kollégium tanára volt. Gyulai Pálnak egy 1861. december 13-ról keltezett, Hory Etelkának írt köszönő levele tanúskodik arról, hogy Hory Etelka népdalgyűjteményét Gyulai Pálnak küldte be, s a „postás”, a gyűjtemény, illetve Gyulai köszönő levelének oda-vissza kézbesítője Hory Etelka két évvel fiatalabb testvére, Hory Béla (1845–1909) volt,[16] aki a kolozsvári református kollégiumban tanult, és ötödik gimnazistaként Gyulai tanítványa

12 Itt jegyzem meg, hogy a jelzetek elmaradása következhetett a tervezett kiadvány tudománynépszerűsítő jellegéből. De az is meglehet, hogy az összesítő válogatás előkészítésének idején a Kriza-hagyaték kolligátumai még nem kerültek raktári elhelyezésre, ezért maradtak jelzet nélkül a *Székely népköltési gyűjtemény* kéziratból közölt szövegei. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mivel Gergely Pál az Ethnológiai Adattárban talált Budai Ilona-ballada kéziratának közlésekor szabályszerűen hivatkozott a kézirat jelzetére – vagyis számára nem volt idegen a kéziratból való közlésnek ez az elvárása. – Úgy mellesleg azt is érdemes megjegyezni, hogy Gergely Pál volt az első, aki a *Budai Ilona*-ballada gyűjtőjeként nem Koronka Józsefet említette (mint korábban a Csanádi–Vargyas szerzőpáros és nyomukban több más folklorista tette), hanem írásazonosítás alapján gyűjtőként helytállóan Gálffy Sándort nevezte meg. Gergely Pál pontosítása azonban ismeretlen maradt, 2012-ben Szakál Anna derítette ki és bizonyította, hogy a ballada gyűjtője/lejegyzője nem Koronka József, hanem Gálffy Sándor volt (lásd Szakál 2012b: 39–40).

13 *Nép száján forgó táj Dalok*. Össze gyülytötte [!] Hory Etelka. Kézirat in *Dal- és balladagyűjtemény vegyes gyűjtésekből*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 365/I. 26–34.

14 130/41. sz. Széles a víz, keskeny palló; 133/47. sz. Haja csóka, csicsóka; 148/74. sz. Éss az eső karikára; – 189–190/131. sz. Hezzám jártak egy ösvényen; – 195/142. sz. Elégett a hunyadi bolt.

15 Idegen kéz – feltehetően Gergely Pál – feljegyzése Hory Etelka gyűjteményének címlapján, a cím mellett. (MTA KIK Kt., Irodalom 4r 365/I. 26.

16 Lásd Csetriné Lingvay K. 1969: 163–164. Gyulai Pál levele Hory Etelkához. Kolozsvár, 1861. december 13.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

volt az 1861/62-es tanévben.[17] A fentiek ismeretében a *Vadrózsák* második kötetének összeállításakor nyilvánvaló volt, hogy Hory Etelka népdalgyűjteményének nincs helye a kötetben.[18]

Nem vettem fel a *Vadrózsák* második kötetébe a **Szabó Sándor** gyűjtésének tekintett szövegeket sem, mert semmi bizonyítékot nem találtam arra nézve, hogy az 1956-ban felbukkant név viselője Kriza János gyűjtője lett volna. Szabó Sándor kéziratban maradt gyűjtéséből Gergely Pál két balladát közölt: *Hét magyar úrfiak* címen egy töredéket Udvarhelyszékből (Kriza 1956. I.: 50–51/19. sz.), melyről Gergely Pál jegyzete annyit árult el, hogy kéziratból közli, gyűjtője Szabó Sándor, és hogy „a Szilágyi és Hajmási-ballada töredékének látszik" (Kriza 1956. II.: 486/19. sz.). „A kéziratot, ahonnan a szöveget Gergely Pál közölte, nem ismerjük – fűztem kommentárt Gergely Pál információjához a *Vadrózsák* második kötetének bevezető tanulmányában –, a töredéket azonban fenntartással kell fogadnunk, részben azért, mert Krizának tudtunkkal nem volt Szabó Sándor nevű munkatársa, s főleg azért, mert Gergely Pál kéziratból közölt balladái közül négyről[19] […] bebizonyosodott, hogy nem a Kriza-hagyaték darabjai", s ezek egyikét, a 20. szám alatt közölt *Boriskám, Boriskám* kezdetű balladát ugyancsak „Szabó Sándor gyűjtéseként tünteti fel" (Olosz 2013: 60).

A *Hét magyar úrfiak* töredékével ellentétben a *Boriskám, Boriskám* kéziratát megtaláltam a Kriza-hagyaték egyik kolligátumában, egy cím és név nélküli két fóliós, datálatlan és gyűjtési helyet nélkülöző kéziratban,[20] melynek teleírt négy oldalán hét folklóradat található, valamennyi ballada/epikus ének vagy balladatöredék.[21] Ennek a kéziratnak az első darabja a *Boriskám, Boriskám* kezdetű ballada, *Az eladott leány* típus egyik korai vagy talán első feljegyzett (és fennmaradt) változata. Meglepetésemre a kéziratban található további balladák és balladatöredékek között rátaláltam arra a két, ugyancsak kéziratból közölt népballadára is, melyeknek gyűjtőjét Gergely Pál nem nevezte meg.[22]

17 Még az is elképzelhető, hogy Hory Etelka az öccse helyett és kérésére állította össze népdalgyűjteményét. Gyulai Pál kolozsvári tanárkodása idején folyamatosan buzdította tanítványait, hogy gyűjtsék a népköltészeti adatokat, s buzdításának volt is foganatja: a négy tanév alatt, ameddig Gyulai Kolozsváron tanított, minden tanévben akadtak olyan vállalkozó kedvű diákok, akik eleinte balladák, később népmesék gyűjtésével csatlakoztak a Gyulai Pál által irányított folklórgyűjtő mozgalomhoz. Abból az ötödik gimnáziumi osztályból, melyben Hory Béla is tanult Gyulai utolsó kolozsvári tanéve idején, feltűnően sokan kapcsolódtak be a gyűjtőmozgalomba. (Állításaimat folyamatban lévő saját kutatásaimra alapozom.)

18 A *Vadrózsák* második kötetének megjelenése után Domokos Mariann újabb bizonyítékot tárt fel arra nézve, hogy Hory Etelka Gyulai Pál gyűjtőköréhez tartozott: Hory Etelka gyűjteményéből Gyulai Pál a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében (Arany–Gyulai [szerk.] 1872) a kor szokásának megfelelően, saját neve alatt hat kalotaszegi dalt tett közzé. Ezek a következők: *Monostori határon…* (268–269/55.sz.), *Az én rózsám fehér háza* (270/58. sz.), *Kerek ez a zsemlye* (271/60. sz.), *Az én galambomnak…* (273–274/65. sz.), *Ne menj el szivem…* (274/66. sz.), *Ennek a kis lyánynak* (263/44. sz.). [Az utolsó, hatodikként említett dalt Domokos Mariann tévesen sorolta Hory Etelka gyűjtéséhez, a nagykőrösi dal Abonyi Lajos gyűjteményéből került az *MNGy* I. kötetébe.] (Domokos Mariann 2015a: 230) – Úgy tűnik, Domokos Mariann viszont nem tudott arról, hogy Kriza János gyűjtésének összesítő válogatásában Hory Etelkát Kriza János gyűjtői közé sorolta az első kötet gondozója, Gergely Pál.

19 A négy ballada a következő volt: 20. sz. *Boriskám, Boriskám* (51–52); 36. sz. *Kevély Ugron János* (76–77); 48. sz. *Barna Péter* (92); 49. sz. *Szőcs Maris* (92–93)

20 *Kriza János gyűjteménye. Mesék, balladák, versek*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 412: 3–4^{v}. (Az online katalógusban: RUI 4r 212 [így!])

21 Az Irodalom 4r 412/3–4^{v} fol. jelzetű kéziratban a következő balladák és töredékek kaptak helyet: *Boriskám, Boriskám, a te szép lányodat…* (3. fol.); *Jó estét édesem, mi csoda bud érkezett…* (3–3^{v} fol.); *Katicám, Katicám, nyisd ki ablakodat…* (3^{v} fol.); *Fujd el jó szél, fujd el hosszú útnak porát* (4. fol.) *Ki ütött a Tisza az Alföldre* (4. fol.); *Estve van már rózsám, hatot üt az óra* (4^{v} fol.); *Leszállott a páva vármegye házába* (4^{v} fol.)

22 A *Leszállott a páva vármegye házába* kezdetű töredéket kiegészítve a *Fujd el jó szél, fujd el hosszú útnak porát* kezdetű töredékkel Gergely Pál *Barna Péter* címen közölte az összesítő válogatásban (Kriza 1956. I.: 92/48. sz.); az *Estve van már rózsám, hatot üt az óra* kezdetű balladát pedig *Szőcs Maris* címen (Kriza 1956. I.: 92–93/49. sz.).

Tekintettel arra, hogy a gyűjtemény hét darabját egy kéz és folyamatosan írta le, kétség nem fért hozzá, hogy a kézirat minden darabjának a gyűjtője/lejegyzője Szabó Sándor volt. Kilétéről a *Vadrózsák* második kötetének összeállítása idején annyit sikerült kiderítenem, hogy nem Kriza János, hanem Gyulai Pál gyűjtőköréhez tartozott.

A bizonyításhoz az első adatot maga Gergely Pál szolgáltatta, mikor a *Boriskám, Boriskám* ballada jegyzetében arra figyelmeztetett, hogy „némi módosítással ugyanez a szöveg áll a MNGy I. 148. old.; jegyzete szerint Gyulai Pál közli a kolozsmegyei Gyaluról" (Kriza 1956. II.: 486/20. sz.). Ennek az információnak a birtokában találtam rá Szabó Sándor kéziratának egy másik balladájára is – a *Jó estét édesem*.... kezdetűre – a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében, mely ugyancsak Gyulai Pál gyűjteményéből, Kalotaszegről került az *Elegyes gyűjtések*be (Arany–Gyulai [szerk.] 1872: 205/48. sz.), s ennek szövege is „némi módosítással" ugyan, de megegyezett a Szabó Sándor kéziratában található balladáéval. A két ballada láttán aktiválódott bennem a régi tudás, hogy a *Boriskám, Boriskám* és a *Jó estét édesem* kezdetű balladákat Gyulai még 1860-ban nyilvánosságra hozta. Előbb az Erdélyi Múzeum-Egylet tudományos ülésén mutatta be 1860 februárjában az *Adalék népköltészetünkhez* [!] című felolvasásában, majd ugyanabban az évben nyomtatásban is közölte a tanulmányt a *Budapesti Szemlé*ben (Gyulai 1860). E tanulmány folklóranyagát bevallottan tanítványai segítségével szedte össze, név szerint azonban csupán egyetlen diákját említette, *Az elcsábított anya* (Molnár Anna) balladáját gyűjtő Varga Lászlót. Szabó Sándor két előbb említett balladája okán, nemkülönben annak okán, hogy Gyulai tanulmányában rendre-rendre feltűnnek Szabó Sándor kéziratának balladatöredékei is, melyeket Gyulai a népballadák stilisztikai elemzése során példaként idézett, teljes biztonsággal megállapíthattam, hogy Szabó Sándor Gyulai Pál gyűjtőköréhez tartozott. Végül egy 2023-ban megismert diáknévsor azt is megerősítette, hogy Szabó Sándor Gyulai tanítványa volt: az 1859/60-as tanév végén érettségizett a kolozsvári református kollégiumban,[23] ami azt jelenti, hogy Szabó Sándor két tanéven át (Gyulai kolozsvári tanárságának első két esztendejében) lehetett Gyulai tanítványa. A gyűjtés is az 1858–1860 közötti két tanévben történhetett, de mindenképpen 1860. február 25. előtt, hiszen Gyulai *Adalék népköltészetünkhez* című tanulmányát – melyben idézi Szabó Sándor kéziratának több darabját – az Erdélyi Múzeum-Egylet 1860. február 25-én tartott első tudományos ülésén olvasta fel.[24]

Mint korábban is említettem, a *Vadrózsák* második kötetének összeállítása során a *Székely népköltési gyűjtemény*ben feltűnt harmadik Kriza-munkatárssal, a mesegyűjtő **Bak László**val nem foglalkoztam. Kilétének kérdése a kötet megjelenése után sem foglalkoztatott, annál is inkább nem, mivel időközben megjelent Domokos Mariannak egy, a

23 *A Kolozsvári Ev. Ref. Gimnázium 8. osztályának az írásbeli érettségi vizsgálaton készített munkálatai az 1859/60-ik iskolai év végén*. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kézirattár (a továbbiakban: AKKvár Kt.) MsR 1921/II. – Ezt a diáknévsort Szakál Annának köszönöm.

24 Az elsőrolt bizonyítékokon kívül még egy körülmény szól amellett, hogy Szabó Sándor kézirata nem a Kriza-hagyatékból került a pincébe. A *Vadrózsák* második kötetének összeállítása során sikerült bizonyítanom, hogy az MTA Kézirattára Irodalom 4r 412 jelzetű kolligátumának mintegy harmad része, az első 21 fólió Gyulai Pál hagyatékából sodródott a Kriza-mesék társaságába, melyek a kézirat-együttes további kétharmadát teszik ki. A kolligátum első, verses részében található Szabó Sándor kézirata is. – A bizonyítási eljárást lásd Kriza 2013: 687–690.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

19. századi magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának történetével foglalkozó kötete, melyben a szerző két fejezetben is érintette Bak László mesegyűjtésének problémáját, anélkül azonban, hogy a végső szót kimondta volna Bak Lászlóval kapcsolatban (Domokos 2015a: 238–240, 298–300). Most tehát megkísérlem összefoglalni, folytatni és befejezni Domokos Mariann Bak Lászlóval kapcsolatos megállapításait.

A Bak László-problémával Domokos Mariann két alkalommal szembesült. Először kötetének *Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete* című fejezetében utalt egy lábjegyzet erejéig Bak László gyűjtésére, másodszor *A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetének keletkezéstörténete* című fejezet Krizáról szóló részében tért ki viszonylag részletesebben Bak László mesegyűjtéseire, különös tekintettel arra az eredetmondára, mely Kriza János gyűjtéseként korábban már kétszer is megjelent.

Gyulai Pál és tanítványainak mesegyűjtései után nyomozva a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* (MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/I–II.) című kolligátum ismertetése során Domokos Mariann arról számolt be, hogy „Bagossy meséi után találjuk a kézirat harmadik, legizgalmasabb egységét, mely közel ötven lapon harminc, különböző mesei alműfajba tartozó […] népmesét, valamint néhány találós kérdést hoz, végig Gyulai kézírásában" (Domokos 2015b: 239).[25] Azt azonban ott és akkor Domokos Mariann nem tisztázta, hogy a Gyulai Pál kézírásában sorakozó mesék a kolligátumnak ugyanazon lapjain találhatók, mint a Bak László gyűjtésének tekintett mesék. Vagyis nem mondta ki, hogy a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátumnak azt a részét, melyet ő Gyulai Pál kézírásában fennmaradt mesegyűjteményként azonosított, korábban Kovács Ágnes vagy Gergely Pál Bak László gyűjtésének deklarálta. Időközben, valószínű, Domokos Mariann is rájött arra, hogy nem hagyhatja szó nélkül Gyulai Pál vagy Bak László gyűjtésének dilemmáját, ezért egy lappal tovább, amikor újból szóba hozta az MTA Kézirattára „Irod. 4r 397/II. 79–130. jelzeten található" korpuszát (vagyis a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátumnak a Gyulai Pál által leírt részét), a következő lábjegyzetet fűzte ahhoz: „Az Akadémiai Kézirattár katalógusának cédulaleírása szerint e gyűjteményrész egy bizonyos Bak László gyűjtése. E

25 Domokos Mariann hivatkozása a Gyulai-kézirat kolligátumon belüli helyének meghatározása tekintetében („Bagossy meséi után találjuk") nem pontos. A *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátumban Bagossy Károly meselejegyzései a kolligátum első kötetében kezdődnek (MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/I. 27–64. fol., 1–14. sz. mese) és folytatódnak a második kötetben (Irodalom 4r 397/II. 65–74. fol., 15–18. sz. mese – valamennyi cím nélküli). Bagossy 18. meséje után 19-es sorszámmal következik még egy mese (címe: *A három király kisaszonyrol s a sárkánrol*) a 75–78. fólión, de más kéz írásában, s a füzetnek összehajtogatott papír mérete sem egyezik a Bagossy által használt papír méretével. Csak ez után következnek a Gyulai Pál által leírt mesék a 79–116, 118–119. és 127–131. fólión. (A 117. fólión Gyulainak egy nem folklórtárgyú feljegyzése található, a 120–125. fólió hiányzik a kolligátumból, a 126. fólión idegen kezű csalimese-feljegyzés olvasható.) Domokos Mariann a 19. (gyűjtő neve nélküli) mesét is Bagossy Károly gyűjtésének tekintette, emiatt meg is jegyezte: „nem tudom, hogy mire utal a katalóguscédulán lévő *és ismeretlen gyűjtők* megnevezés" (Domokos 2015b: 238). Többes számot azért használt a kolligátumot katalogizáló kézirattári munkatárs, mert a Gyulai által leírt meseszövegek közé is bekeveredett egy idegen kezű csalimese-lejegyzés, melyre egy ceruzás kéz utólag rá is jegyezte a kérdést: „Marosi Károj?" (Irodalom 4r 397/II. 126. fol.). Ezen túl ismeretlen gyűjtők kéziratai az első kötetben is előfordulnak. Ott Marosi Samu gyűjtésének tekintette Domokos Mariann az 1–26. fólión található meséket (lásd Domokos 2015b: 238, és az 59. számú lábjegyzetet ugyanazon az oldalon), holott Marosi Samu négy, cím nélküli meselejegyzése csak az 1–14a fólión található, a 15–26. fólión három különböző kéz által leírt négy mese (*A bolond fiu*, *A tyúk*, *Egy más Czigán*, *A Czigán*) olvasható. Noha a gyűjtők neve az utóbbi négy mese esetében nincs feltüntetve, mégis biztosan állíthatjuk, hogy Gyulai gyűjtőköréhez tartoztak, mivel a 18. és a 21. fólió hátoldalán Gyulai Pál egy vázlatos állatmeseleírása, illetve *A tyúk* című mesével kapcsolatos hevenyészett feljegyzései olvashatók (pontosabban: alig olvashatók).

feltételezéssel nem értek egyet, erről részletesebben lásd a 9. fejezet Krizáról szóló részét" (Domokos 2015b: 240/68. lábjegyzet).[26]

A fejezetben, melyre a lábjegyzet utal, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének keletkezéstörténetét tárgyalva Domokos Mariann külön is kitért a kötet prózai szöveganyagának gyűjtőire/lejegyzőire/beküldőire, s ezen belül Kriza János jelenlétére az *Elegyes gyűjtések* prózaanyagában. Kriza János gyűjtéséből egy hosszabb és egy rövidebb prózafolklór-szöveg jelent meg a kötetben: *A halhatatlanságra vágyó királyfi* című tündérmese és *A kalász eredete* című eredetmonda, melyek közül az utóbbit nyomtatott forrásból közölték az *MNGy* első kötetének szerkesztői. A monda először 1853-ban jelent meg nyomtatásban, maga Kriza közölte *Az első ember esete* címen a *Szépirodalmi Lapok*ban (Kriza 1853: 550).[27] „A monda – állapítja meg Domokos Mariann – szó szerint ugyanígy jelent meg a népköltési gyűjteményben 1872-ben *A kalász eredete* címen", melyről „biztosan állítható, hogy a *Szépirodalmi Lapok* 1853-as évfolyamából másolták. […] Az Akadémiai Kézirattárban megtalálható egy Krizához rendelt kolligátumkötetben e monda cím nélküli kézirata.[28] A fekete tintával írott kéziratos lap aljára és tetejére későbbi ceruzás bejegyzések kerültek: a cím helyére a *monda* szó, fölé az *MNGy* I. 493. 19. jelölés (a szöveghely).[29] A szöveg alá további utólagosan azonosított adatokat írt Kovács Ágnes vagy Gergely Pál: *»Bak László írása (Kolozsvár)«*" (Domokos 2015a: 299). Bak László nevének másodszori felbukkanása okán Domokos Mariann – visszautalva „az előző fejezetben említett Gyulai Pál féle kéziratos folklórgyűjteményre", és számba véve a Gyulai Pál kézírásában fennmaradt népmeseszövegeket tartalmazó vegyes tartalmú kolligátumokat,[30] – itt tért ki arra a Gyulai-kéziratra, melyen megtalálta – amint Domokos Mariann fogalmaz – „az eddigi egyetlen 19. századból származó utalást Bak Lászlóra. Az ismert Kitrákotty-mese kézirata végére került az alábbi megjegyzés: »Lejegyezte Kolozsvárt egy szőlősmunkástól Bak [?] László Bornyumálban 1862«.[31] A kézirat első lapjára – folytatja a kézirat leírását – ceruzával ez esetben is rávezették a *Bak László* nevet. Úgy gondolom, hogy a szövegvégi egykorú jegyzet vezette félre Kovács Ágnest és Gergely Pált, amikor Bak Lászlót mint Kriza gyűjtőjét bevezették a Kriza-szakirodalomba. […] Feltételezésem szerint az okozhatta a tévedést, miszerint Bak nevét autográf szignónak vélték az *SzNGy*-t előkészítő kéziratrendezők, hogy az említett cím nélküli eredetmonda [az Irodalom 4r 409/III. jelzetű kolligátumba bekötött egyleveles kézirat a 117. fólión. O. K.] ugyanabban a kézírásban őrződött meg, mint a Bak (?) nevét említő Kitrákotty-mese kézirata. Csakhogy ezek, és még számos egyéb kéziratos folklórszöveg is, nem egy titokzatos

26 A lábjegyzetet Domokos Mariann bizonyíthatóan utólag toldta be a kötet anyagába. A *Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete* című fejezetet korábban már közölte önálló tanulmányként (vö. Domokos 2012), s abban nem szerepelt a lábjegyzet.

27 A monda Kriza János *A székely népköltészetből* című kétrészes közleményének második részében jelent meg, a közlemény utolsó, nyolcadik darabjaként.

28 Domokos Mariann lábjegyzete a kézirat lelőhelyéről/jelzetéről: „MTAK Kt. Irod. 4-r. 409/III. 117." (Domokos 2015a: 299/119. lábjegyzet).

29 A szöveghely jelölésében a ceruzás kéz a mese számát tévesen 19-nek írta, holott a kötetben a 21. számon szerepel *A kalász eredete*. A tévedést az idézhette elő, hogy a XXI-es római számot XIX-nek olvasta, vagy rosszul emlékezett a római szám elemeinek elhelyezkedésére.

30 Domokos Mariann – ugyancsak lábjegyzetben – az alábbi Gyulai-kéziratokra hivatkozik csupán a jelzetükkel, lapszámok nélkül: „MTAK Kt. Irod. 4-r. 397/I. és 397/II. (utóbbi kötetben ötven lapon olvashatóak folyamatosan a Gyulai-mesék, a legnagyobb egységes Gyulaihoz köthető mesekorpusz ez), valamint MTAK Kt. Irod. 4-r. 409/II.[!] [helyesen 409/III. O. K.] és MTAK Kt. Irod 4-r. 365/II." (Domokos 2015a: 299/120. lábjegyzet)

31 Domokos Mariann lábjegyzete: „MTAK Kt. Irod. 4-r 365/II. 27–28."

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kriza-gyűjtő, hanem a folklórgyűjtés iránt a negyvenes évektől intenzíven érdeklődő Gyulai Pál kéziratai. Emiatt Kovács vagy Gergely rávezette a Gyulai kézírásában (vélhetőleg a folyóiratos közlés másolatában) megőrződött mondakéziratra Bak (?) László nevét és Kolozsvárt, mint helymegjelölést, emiatt került az akkor még bekötetlen kézirat a Krizához küldött népmesék kolligátumkötetébe. E kéziratot felhasználva a mondaszöveget (mely eredendően a folyóiratos közlés szerint valóban Kriza gyűjteményének részét képezte) újraközölték 1956-ban az *SzNGy*-ben, azonban a folklórszöveg szerves részét jelentő, a szöveg lejegyzésének kontextusára vonatkozó, tévesen rekonstruált információkkal együtt, így Bak László mint Kriza János kolozsvári gyűjtője kanonizálódott a folklorisztikai szakirodalomban" (Domokos 2015a: 299–300).

Domokos Mariann itt sem nevezte meg konkrétan, hogy melyek azok a kéziratok, melyeket Kovács Ágnes vagy Gergely Pál Bak Lászlónak tulajdonított. Ezt a kérdést elintézte azzal, hogy az általa csak a jelzetükkel emlegetett kéziratokon kívül „még számos egyéb kéziratos folklórszöveg" van, melyek nem egy titokzatos Kriza-gyűjtő, hanem Gyulai Pál kéziratai. Állítását azonban nem támasztotta alá a „számos egyéb kéziratos folklórszöveg" kézirattári adataival. Megpróbáltam ezért utánajárni annak, hogy Gyulai Pál, illetve Bak László neve alatt milyen folklór-kéziratokat tart nyilván az MTA Kézirattára.

Először Gyulai Pál nevére kerestem rá a kézirattár online katalógusában. 361 rekordot hozott elő a számítógép, melyek közül azonban csupán kettő folklórvonatkozású: egy egyleveles kézirat rekordját, mely Gyulai Pál gyűjtéséből tartalmaz egy népdalszöveget[32] és a *Népdal- és balladamásolatok különféle gyűjtésekből* című névtelen, datálatlan kolligátumét.[33] A keménytáblás, félvászon-kötésű negyedrét nagyságú kötet lapjait valószínűleg utólag kötötték be. A verses népköltészeti alkotásokat egybegyűjtő kolligátum első része (1–69. fólió) vegyesen tartalmaz népdalokat és balladákat több kéz írásában, a második (70–107. fólió) – címének megfelelően – csak „balladákat és rokonneműeket" Gyulai Pál kézírásában.[34] A kötet olyan szövegek gyűjteménye, melyek később a *Magyar*

32 *Nincs szebb virág a leánynál*... Gyulai Pál gyűjtése (Alföld). MTA KIK Kt. K 380/10. Ua. in Arany–Gyulai (szerk.) 1872: 337/10. sz. – Az egyetlen versszakból álló dal kéziratán a szöveg fölött és alatt több fekete ceruzás bejegyzés található, melyek – a kézirat jelzetét nem számítva – úgy tűnik, Gyulai Pál szerkesztői bejegyzései. „V. d."-vel [Vegyes dalok] jelölte a dal helyét a népdalok kategóriáján belül, a tízes számmal a dal helyét a Vegyes dalok csoportjában, a „(10–18 Gyulai Pál gyűjt" azt az információt hordozza, hogy az *MNGy* első kötetében a Vegyes dalok fejezet 10–18. számú darabja Gyulai Pál gyűjteményéből került a kötetbe; a népdal szövege alatti bejegyzés – „(Alföld)" – a gyűjtés helyéről tájékoztat. – Az *MNGy* első kötetének 337. oldalán a Vegyes dalok fejezetben a népdal valóban ezeknek az információknak a kíséretében található meg, annak ellenére, hogy végül Gyulai gyűjtéséből csak a 10–17. számú adat került be a kötetbe, a 18. szám alatt a putnoki éjjeliőr kiáltásai olvashatók Szigligeti Ede gyűjtéséből.

33 *Népdal- és balladamásolatok különféle gyűjtésekből*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 408. – Itt jegyzem meg, hogy az MTA Kézirattárának online katalógusában Irodalom 4r 408 jelzeten két különböző című kolligátum szerepel: a *Népdal- és balladamásolatok különféle gyűjtésekből* mellett az online katalógus számon tart egy *Népdalok, kortesnóták, bájoló imádságok, balladák* (1855–1868) című kolligátumot is, melynek jelzete, terjedelme és mérete azonos az elsőként említett kézirat-együttesével, csupán címe és törzsszáma különbözik. A kézirattár munkatársainak segítségével sikerült tisztázni, hogy a két különböző cím egy és ugyanazon kolligátumra vonatkozik.

34 A cédulakatalógusban a *Balladák és rokonneműek* cím alá idegen kéz ceruzával bejegyezte, hogy „Gyulai Pál kézir. a cím!". Vagyis a bejegyző úgy vélte, és nem is ok nélkül, hogy a címlap után következő balladamásolatokat nem Gyulai készítette. A címlapon található kézírás, nemkülönben Gyulai saját használatára készült feljegyzéseinek, illetve folklórszöveg-lejegyzéseinek kézírása és a balladamásolatok írásképe valóban különbözik egymástól; főleg a betűméretben, de abban is, hogy Gyulai jellegzetes, *u*-ra emlékeztető *o* és *a* betűinek nyoma sincs a másolatokban, a magánhangzók ékezeteinek elhagyása vagy uniformizálása, a *t* és *l* betű összetéveszthető írásmódja hasonlóképpen hiányzik a kézirat-együttes második részéből. Megítélésem szerint Gyulai a periodikákból kimásolt balladaszövegek esetében tudatosan törekedett arra, hogy olvasható másolatokat készítsen, hiszen közlésre készítette elő a szövegeket, fontos volt tehát, hogy olvasható kézírásban, a megszokottnál nagyobb méretű betűkkel írja le a nyomdába küldendő szövegeket. – Egyébként az online katalógusban is az szerepel, hogy az Irodalom 4r 408 jelzetű kolligátum eredeti kéziratokat tartalmaz, több kéz írásában, de a „Fol. 70–107: Gyulai Pál kézírása".

Népköltési Gyűjtemény első kötetében jelentek meg: részben recens gyűjtéseket tartalmaz, részben pedig olyan folklórszövegek másolatát, melyek korábban különböző lapok hasábjain, vagy folyóiratok, naptárak lapjain már megjelentek nyomtatásban. A kolligátumot régebbi kutatásaim során Gyulai Pál „gyűjtőkönyve"-ként azonosítottam: Gyulai ebbe gyűjtötte össze a verses népköltészetnek azokat a darabjait (köztük saját és tanítványai gyűjtéseit is),[35] melyeket a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében szándékozott megjelentetni (vö. Olosz 2000: 245; Ua. bővítve: Olosz 2003: 58).[36] Mint ismeretes, az *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* címen megjelent kötet anyagát a Kisfaludy Társaság 1863-as gyűjtési felhívása nyomán a szerkesztők részben közvetlenül a gyűjtőktől kapták (jobbára ezek foglalnak helyet a kolligátum első részében), részben különböző hírlapokból, folyóiratokból, naptárakból szedte össze és másolta le Gyulai Pál – az utóbbiak esetében forrásaikat is pontosan feljegyezve. Felvetődhet a kérdés: Kriza János *Szépirodalmi Lapok*ban megjelent eredetmondája miért maradt ki Gyulai Pál „gyűjtőkönyvéből"? A válasz elsőre egyszerűnek tűnhet: a két szerkesztő megosztotta egymás közt a feladatokat. Ennek értelmében Gyulai Pál szerkesztette a kötet verses részét, Arany László pedig a mesék-mondák fejezetét. E válasz azonban újabb kérdést generál: ha Gyulai a verses népköltészettel foglalkozott, akkor miért az ő kézírásos másolatában maradt fenn a kalász eredetéről szóló monda? A választ ez esetben is a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének keletkezéstörténeti mozzanataiban kell keresnünk. Egyrészt abban, hogy az *MNGy* első kötetét eleinte Gyulai Pál egyedül szerkesztette, Arany Lászlót csak 1867. június 26-án bízta meg a Kisfaludy Társaság a társszerkesztői feladatokkal.[37] Gyulai tehát kezdetben a teljes kötet szerkesztésében gondolkozott, s ennek megfelelően, valószínű, minden folklórműfajra kiterjedő figyelemmel gyűjtötte a kötet számára az anyagot. Az is tudható, hogy mire Arany László bekapcsolódott az *Elegyes gyűjtések* szerkesztésébe, a kötet kézirata nagyjából már összeállt: 1868 májusában Gyulai már arról tett jelentést, hogy „a népköltészeti gyűjteményből egy kötet szeptemberben remélhetőleg meg fog jelenhetni".[38] Másrészt az is közrejátszhatott a *Szépirodalmi Lapok*ban közzétett eredetmonda Gyulai általi lemásolásába, hogy az *MNGy* első kötetének szerkesztői eleve azt a koncepciót követték, hogy a recens gyűjtéseken kívül felhasználnak mindent, amit a hírlapokban, folyóiratokban és naptárakban elszórtan találnak, és hiteles adalékoknak ítélnek. „Csak a Kriza közleményeihez nem nyúltunk – vallják –, tudván, hogy azok a »Vadrózsák« II-ik kötetének részei s csak egy pár oly darabot vettünk fel, melyeket ő maga küldött be gyűjteményünk számára" (Arany–Gyulai [szerk.] 1872: VI). Az *Elegyes gyűjtések* előszavát idézve látszólag ellentmondásba keveredtem korábbi állításommal. Hiszen *Az első ember esete* címen közreadott eredetmonda Kriza-közlemény volt a *Szépirodalmi Lapok*ban. A szerkesztők azonban egyértelműen

35 A kolligátumban található folklórszövegek közül mindazok, melyeknek nincs feltüntetve a gyűjtője vagy korábbi közlésük helye, éve, stb., Gyulainak és tanítványainak a gyűjtései.

36 A kolligátumot – *A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője: Vass Tamás* című dolgozatomra hivatkozva – Domokos Mariann is „Gyulai gyűjtőkönyvé"-nek nevezi kötetének abban a fejezetében, hol számba veszi a Gyulai Pál kézírásában található folklórszövegeket az MTA Kézirattárában (lásd Domokos 2015b: 235).

37 A Kisfaludy Társaság 1867. június 26-i ülésének jegyzőkönyve, 50. pont. MTA KIK Kt. Ms 5768: 35. ív, 2. old.

38 A Kisfaludy Társaság 1868. május 27-i ülésének jegyzőkönyve, 35. pont. MTA KIK Kt. Ms 5768: 44. jegyzőkönyv, 1. old.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

azokra a Kriza-publikációkra utaltak, melyek a *Vadrózsák* első kötetének megjelenése után jelentek meg a hatvanas évek periodikáiban. A tíz évvel korábban megjelent eredetmonda újraközlése már csak azért is jó ötlet volt, mert nem hagyott feledésbe merülni egy olyan korai Kriza-közleményt, melyet maga Kriza nem vett fel a *Vadrózsák* első kötetébe. Az ötletet minden bizonnyal Gyulainak tulajdoníthatjuk, nemcsak azért, mert ő másolta le a monda szövegét, hanem főképpen azért, mert Kriza 1853-ban Gyulai többszöri szorgalmazására állt kötélnek, hogy publikáljon mutatványokat addigi gyűjtéseiből.[39] Annak a Gyulainak az unszolására, aki a rövid életű *Szépirodalmi Lapok* társszerkesztője, de tulajdonképpen szellemi irányítója volt. Gyulai tehát személyesen is elkötelezettje lehetett az eredetmonda kötetben való újraközlésének.

Nem jártam több sikerrel akkor sem, mikor Bak László-kéziratokat kerestem az MTA kézirattári online katalógusában. Pillanatok alatt világossá vált, hogy a három eddig emlegetett, Bak László meselejegyzésének tekintett kéziraton kívül csupán még két olyan kéziratot tart nyilván a kézirattár, melyeket – a kézírás alapján – Kovács Ágnes vagy Gergely Pál utólag Bak Lászlónak tulajdonított.

Az egyik kézirat[40] egy olyan népballada csonka szövegét tartalmazza Gyulai Pál kézírásában, mely Gyulai kolozsvári gyűjtéseként került be a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetébe *Ugron János* címen (Arany–Gyulai [szerk.] 1872: 186–187/28. sz.).[41] A balladáról, mely két változatban található meg a kötetben, Gyulai Pál megjegyezte, hogy „Ugy látszik, mindkét változat csak töredék. Legalább az, ki után az első változatot feljegyeztem, ugy emlékezett, hogy a költemény a leánynak még több hibáját sorolja elő s az elvakult szerelmes mindegyikre tud mentséget találni" (Arany–Gyulai [szerk.] 1872: 566/28–29. sz.). A megjegyzés egyúttal arra is bizonyíték, hogy a balladát nem diákgyűjtő, hanem maga Gyulai gyűjtötte és jegyezte le, így hát biztosak lehetünk abban, hogy ismét Gyulai kézírását azonosította Bak László írásaként a *Székely népköltési gyűjtemény*t előkészítő kéziratrendezők egyike.[42]

A másik Bak Lászlóhoz köthető, újonnan előkerült kézirat[43] – viszonyítva az előző négyhez – több szempontból is rendhagyó. Különbözik mindenekelőtt abban, hogy nem folklórszöveget tartalmaz, hanem három verset: a szerző nélküli *Claudiaca musa valde dolorosa* latin című, befejezetlen magyar verset, valamint gróf Bethlen János és báró

39 Vö. a *Szépirodalmi Lapok* Nyílt levelezés rovatának K. J. és Kr. J. úrnak küldött üzeneteivel (lásd Szakál 2012a: 379–381).

40 *Hova méssz, hova méssz, kevély Ugron János?* MTA KIK Kt. K 380/11. – A kézirat jobb felső sarkában idegen kéz fekete ceruzás bejegyzése látható: „(Bak László?)". Úgy tűnik, a bejegyző nem volt biztos abban, hogy valóban Bak László-kéziratot azonosított-e, feltehetően ezért kérdőjelezte meg a nevet.

41 A kézirat a balladának csupán két strófáját tartalmazza, s azokat is úgy, hogy a második versszak utolsó sorait nem tudta pontosan felidézni az adatközlő. Legalábbis erre vall, hogy a második versszak végén Gyulai kihúzott szavakat, másokat írt föléjük, de így is csonkán maradt a második strófa. Az *MNGy* első kötetében a Gyulai gyűjtéseként közölt változatban viszont nemcsak a második strófát találjuk kitatarozott állapotban, de a balladának – más változataihoz hasonlóan – harmadik versszaka is van.

42 Domokos Mariann valahányszor szóba hozta a Gyulai-kéziratoknak Bak László gyűjtéseiként való azonosítását, illetve Bak László nevének utólagos feljegyzéseit a Gyulai-kéziratokon, a Kriza-hagyatékkal foglalkozó mindkét személyt – Gergely Pált és Kovács Ágnest – azonosítóként tüntette fel. Összehasonlítva Gergely Pál és Kovács Ágnes autográf kézírását a fekete ceruzás utólagos bejegyzésekkel (MTA KIK Kt. Irodalom 4r 365/II. 27; MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/II. 79; MTA KIK Kt. Irodalom 4r 409/III. 117; MTA KIK Kt. K 380/11.), arra a következtetésre jutottam, hogy valamennyi bejegyzés egy kéztől származik: Gergely Pál írta fel mindenik névtelen Gyulai-kéziratra Bak László nevét. Ezért a továbbiakban a fenti négy kézirattal kapcsolatban Gergely Pált nevezem meg Bak László azonosítójaként. Itt köszönöm meg Szakál Annának az írásazonosításhoz nyújtott segítségét.

43 *Claudiaca musa valde dolorosa*. MTA KIK Kt. K 379/60.

Bethlen Ferenc egy-egy versét – mindhármat Gyulai Pál kézírásában. Különbözik abban is, hogy ezen a kéziraton nincs Bak Lászlóra utaló utólagos bejegyzés, csupán a katalógusban szerepel a megjegyzés, hogy „Bak László kézírása a 19. századból". Eltér az általános kézirattári gyakorlattól a kézirat katalógusbeli leírása is: a két fóliós, cím nélküli kézirat nem a tartalmára utaló címet kapott, és nem az első fólió első oldalán található Bethlen-versek alapján adtak címet neki, hanem az első fólió versóján kezdődő és a második fólió rectóján folytatódó vers latin címét kölcsönözték a kézirat címéül. Ráadásul a latin címet hibásan írták le, melynek következtében a cím egészen más asszociációt generál a kézirattal kapcsolatban.[44] Végső soron azonban mindezek mellékes körülmények a mi szempontunkból; a lényeg az, hogy ismét egy Gyulai Pál-kéziratot azonosított valaki Bak László írásaként.[45] Mivel az előző négy kézirat esetében írásazonosítás alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Bak László nevét Gergely Pál jegyezte be a négy különböző kéziratra,[46] okkal feltételezhetjük, hogy az ötödik kézirat azonosítója is Gergely Pál lehetett.

A fentiekből következtetve megállapíthatjuk, hogy Gergely Pál minden esetben, amikor Bak Lászlónak tulajdonított népköltési gyűjteséket, kivétel nélkül Gyulai Pál névtelen-datálatlan kéziratait hozta kapcsolatba a rejtélyes Bak Lászlóval.

Összefoglalva a Bak Lászlóról fent elmondottakat, a következőket tartom szükségesnek megismételni: a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában öt különböző kézirat-együttesben találhatók olyan kéziratok, melyeknek leírójaként Bak Lászlót azonosította a Kriza-hagyatékot rendező kézirattári munkatárs Gergely Pál.[47] Az öt, Bak Lászlónak tulajdonított kézirat közül négy folklórszöveg-lejegyzéseket tartalmaz (kettő népmeseszövegeket, a másik kettő egy mondát, illetve balladát), egy pedig verseket Gyulai Pál kézírásában. Mind az öt Bak Lászlónak tulajdonított kézirat eredetileg névtelen volt, közülük négyre utólag jegyezte fel Gergely Pál Bak László nevét és a Kolozsvár helynevet,[48] vagy azt, hogy Bak László gyűjtése,[49] illetve azt, hogy Bak László kézírása,

44 A *Claudiaca musát Claudica musá*nak írták a katalógusban, mely bicegő, sántító múzsát jelent a versben emlegetett Claudia múzsája helyett.

45 Az online katalógus alapján lehetetlen megállapítani, hogy ki volt az azonosító személy.

46 Lásd a 40. lábjegyzetet.

47 A rend és követhetőség kedvéért nem árt, ha újra elősoroljuk – címükkel, jelzetükkel és oldalszámaikkal együtt – az öt kéziratot: 1. *Dal és balladagyűjtemény vegyes gyűjtésből*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 365/II. 27–29. [Kitrákotty-mese és A sült kecske meséje]; 2. *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/II. 79–116, 118–119. és 127–131. fólió [Bak Lászlónak tulajdonított, valójában Gyulai Pál kézírásában fennmaradt, 30 mesét, 11 találós mesét és 3 rigmust tartalmazó cím nélküli névtelen gyűjtemény]; 3. *Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek, népdalok, mondák, hiedelmek, közmondások*. MTA KIK Kt. Irodalom 4r 409/III. 117. [cím nélküli eredetmonda]; 4. *Claudiaca musa valde dolorosa*. MTA KIK Kt. K 379/60.; 5. *Hová méssz, hová méssz kevély Ugron János?* MTA KIK Kt. K 380/11. [népballada]. – Az öt Bak Lászlónak tulajdonított Gyulai-kéziraton kívül a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátum első és második kötetében több helyen is előfordulnak olyan Gyulai-bejegyzések, melyeket Gergely Pál feltehetően nem vett észre, ezért nem azonosította Bak László írásaként (lásd MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/I. 18^{v} [egy állatmese – A farkas és a szúnyogok – hevenyészett feljegyzése]; 21^{v} [*A tyúk* című, ismeretlen gyűjtő által leírt mese utolsó lapjának versóján Gyulai Pál jobbára olvashatatlan feljegyzései a mesével kapcsolatban]; 42^{r} [Gyulai kézírásában egy megkezdett, de félbe hagyott Nyugtatvány-fogalmazvány]; MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/II. 117^{v} [néhány sor nem népköltészeti szöveg Gyulai kézírásában]

48 Lásd a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátumot (MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/I–II.), melynek második kötetében, 79–116, 118–119. és 127–131. fólión található „Bak László" gyűjtése. A névtelen kézirat első oldalán (a kolligátumban a 79. fólió rektóján) látható az idegen kezű bejegyzés: „Bak László. Kolozsvár".

49 *Hová méssz, hová méssz Kevély Ugron János?* MTA KIK Kt. K 380/11. – Az egyleveles kéziraton a következő idegen kezű bejegyzés található: „Bak László (?) gyűjtése. 19. sz. közepe"

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kolozsvár.[50] Az utóbbi feljegyzés sejteni engedi, hogy írásazonosítás alapján jelölte meg a kéziratokat Bak László gyűjtéseként. Írásazonosításhoz pedig minden bizonnyal azt a kéziratot használta fel Gergely Pál, mely egyedüliként tartalmaz korabeli, 19. századból származó utalást Bak Lászlóra. A három fólióra terjedő kézirat két mesét tartalmaz: a cím nélküli verses Kitrákotty-mesét és *Sült kecske* címen egy rövid, prózában elmondott mesét.[51] A Kitrákotty-mese végére az alábbi megjegyzés került: „Le[je]gyezte kolozsvárt [!] egy szőlősmunkástól Bak László Bornyumálban 1862".[52] Mivel a bejegyzést ugyanaz a kéz írta, mint a két mesét, Gergely Pál Bak László autográf szignójának és kéziratának tekintette a három fóliós gyűjtést. Innen aztán már magától adódott a továbblépés a másik három névtelen kézirat gyűjtőjének azonosításához: a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése* című kolligátumnak azt a 45 fólióra terjedő névtelen részét, mely a Bagossy Károly gyűjtése és még egy ismeretlen gyűjtő meselejegyzése után következik,[53] a *Székely népköltési gyűjtemény*be felvett, eredetileg cím nélküli eredetmonda szövegét,[54] valamint a *Hová méssz, hová méssz Kevély Ugron János?* kezdetű balladát[55] ugyanaz a kéz írta le, mint a Kitrákotty-mesét. Nem kétséges tehát, hogy azok is Bak László gyűjtései. Azonban hiba csúszott az elgondolásba: a Bak Lászlónak tulajdonított kéziratok egytől egyig Gyulai Pál kézírásában fennmaradt folklórszövegeket tartalmaznak.

Annak pedig, hogy az eredetmondát Kriza gyűjtéseként közölte Kovács Ágnes az összesítő válogatásban, külön története van. Jóllehet a mondát 1853-ban maga Kriza közölte a *Szépirodalmi Lapok*ban *Az első ember esete* címen (Kriza 1853: 550), majd 1872-ben (még Kriza életében) *A kalász eredete* címmel újra megjelent a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében (Arany–Gyulai [szerk.] 1872: 493/XXI. sz.), Kovács Ágnes felvette az összesítő válogatásba is *Miért kevés a szem a búzakalászon?* cím alatt (Kriza 1956. II.: 310–311/33. sz.). Jegyzetben jelezte, hogy noha a monda korábban kétszer is megjelent, a *Székely népköltési gyűjtemény*ben kéziratból közli újra a szöveget (Kriza 1956. II.: 500/33. sz.).[56] A monda kéziratát megtaláló, a *Székely népköltési gyűjtemény* prózaepika-részét előkészítő Kovács Ágnes úgy vélte, hogy Bak László kéziratában meg-

50 *Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek népdalok, mondák, hiedelmek, közmondások* (MTA KIK Kt. Irodalom 4r 409/III. 117.) Az egyetlen eredetmondát tartalmazó egyleveles kézirat alján idegen kezű bejegyzés: „Bak László írása (Kolozsvár)". – A *Claudiaca musa valde dolorosa* (MTA KIK Kt. K 379/60) két fóliós kéziraton nincs Bak Lászlóra utaló utólagos idegen kezű bejegyzés, megtalálható viszont a kézirat online katalógusbeli leírásában: „Bak László kézírása a 19. századból".

51 A kézirat a *Dal- és balladagyűjtemény vegyes gyűjtésből* című kolligátum második kötetében található. (MTA KIK Kt., Irodalom 4r 365/II. 27–29.) – Ennek a kéziratnak az első oldalán is feltűnik az idegen kezű feljegyzés: „(Bak László)"

52 A bejegyzés az előbb említett kézirat 28^{r} fólióján található.

53 MTA KIK Kt. Irodalom 4r 397/II.: 79–116., 118–119. és 127–131. fol. – A Gyulai-kézirat szaggatottságának magyarázatát ld. a 25. lábjegyzetben.

54 MTA KIK Kt. Irodalom 4r 409/III. 117.

55 MTA KIK Kt. K 380/11.

56 Mivel több téves információt is tartalmaz Kovács Ágnes jegyzete, közlöm teljes egészében, betűhű másolatban annak szövegét: „33. *Miért kevés a szem a búzakalászon?* Szépirodalmi lapok 1953 [!]. 43. k. 531. old. Az első ember esete MNGy I. 493. old. A kalász eredete. Bak László gy., Kolozsvár. (Kéziratból)." – A *Szépirodalmi Lapok*ra való hivatkozásban egyetlen számadat sem igaz; emellett Kovács Ágnes összecserélte a monda három közlésében előforduló három különböző címet, melynek következtében arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a Kriza általi első közlés címét vette át/tartotta meg az összesítő válogatásban. Továbbá *Az első ember esete* címet az *MNGY*-beli közlésnek tulajdonította, végül pedig a cím nélküli, Bak László kolozsvári gyűjtésének tekintett kéziratot *A kalász eredete* címmel „ajándékozta meg". Itt jegyzem meg azt is, hogy a gyűjtés helyével kapcsolatban Kovács Ágnesnek lehettek kétségei: a főszövegben a mese végén Kolozsvárt mint gyűjtési helyet megkérdőjelezte, a jegyzetben viszont kérdőjel nélkül szerepel a Kolozsvár helynév.

találta a Kriza által még 1853-ban közölt monda eredeti forrását. Holott csupán arról volt szó, hogy Gyulai Pál, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének egyik szerkesztőjeként a kötet előkészítésének idején nemcsak népballadákat-népdalokat másolt ki a korabeli periodikákból, hanem a *Szépirodalmi Lapok*ban *Az első ember esete* címen közölt Kriza-mondát is – de cím nélkül. Ezt a másolatot tekintette Kovács Ágnes Bak László kéziratának és a Kriza-monda eredeti forrásának. A monda újraközlésével – Domokos Mariann megfogalmazásával élve – „Bak László mint Kriza János kolozsvári gyűjtője kanonizálódott a folklorisztikai szakirodalomban" (Domokos 2015a: 300).

A kérdés viszont az, hogy valóban Bak Lászlót kell-e keresnünk, ha megpróbáljuk megfejteni a rejtélyes Kriza-gyűjtő kilétét? Vagy helytálló Domokos Mariann észrevétele a név olvasatát illetően? Domokos Mariann ugyanis felvetette: nincs meggyőződve arról, „hogy egyáltalán a Bak a helyes olvasási mód, […] a név például Bata Lászlónak is olvasható" (Domokos 2015a: 300).[57] Ezen a nyomon elindulva megvizsgáltam alaposan a Kitrákotty-mesének és a *Sült kecske* meséjének a kéziratát, vagyis a bejegyzéssel egykorú kézírását Gyulainak, s arra a következtetésre jutottam, hogy a Bak Lászlóként emlegetett gyűjtő családnevének olvasata Balu, Bala vagy Balo lehet, mivel Gyulai Pál az *a* és az *o* betűt gyakran írta úgy, hogy fent nem zárta be a körívet, emiatt inkább *u*-nak lehet olvasni az *a* vagy *o* betűit. Tekintettel arra, hogy 1862-ben Gyulai Pálnak több mint valószínű, hogy volt Baló László nevű tanítványa a kolozsvári református kollégium első bölcseleti osztályában (Értesítő 1863: 4),[58] Bak László neve viszont az 1853–1865 közötti tanévekben nem fordul elő a kolozsvári református kollégium diáknévsoraiban, úgy vélem, hogy Gyulai Pálnak azt a tanítványát, aki Gyulai bejegyzése szerint Kolozsvárt a Bornyúmálban egy szőlősmunkástól gyűjtötte 1862-ben a verses Kitrákotty-mesét, nem Bak, hanem Baló Lászlónak hívták. A mese pedig nem Baló László kézírásában maradt fenn, hanem Gyulai Pál másolatában.

Végezetül felelnem kell a bevezetőben feltett kérdésre: gyarapodott-e vagy sem Kriza János gyűjtő-munkatársainak száma? Teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy Kovács Ágnes és Gergely Pál nem gyarapította új gyűjtőkkel és új gyűjtésekkel a Kriza-hagyatékot: a három állítólagos Kriza-gyűjtőt – Baló Lászlót, Hory Etelkát és Szabó Sándort – nem Kriza János gyűjtői körében kell keresnünk, hanem Gyulai Pál kolozsvári tanítványai/munkatársai között. A magyar néprajztudomány mégis nyertesként került ki ebből a történetből: előkerült Gyulai Pál mesegyűjtése, melyet eleddig egy félreolvasott nevű fantom gyűjtőnek tulajdonítottunk. És előkerült három Gyulai Pál gyűjtőköréhez tartozó személynek a kézirata, akik közül kettőnek még csak a nevét sem ismertük eddig. Mindezeken túl nyertes a néprajztudomány olyan értelemben is, hogy a három állítólagos

57 Ezért is tett Domokos Mariann két alkalommal is kérdőjelet Bak László neve után (vö. Domokos 2015a: 300).

58 A kolozsvári református kollégium értesítői az 1860-as évek első feléből csak szórványosan maradtak fenn. Több könyvtárban is kerestem, de abból a periódusból, amikor Gyulai a kollégium tanára volt (1858–1862), az iskolának egyetlen értesítőjét sem találtam meg. (Elképzelhető, hogy nem is jelent meg az iskolai értesítő azokban az években.) A legkorábbi, általam elért értesítő az 1862/63-as iskolai év második feléből való, ebben találtam meg Baló László nevét a másodéves bölcsészek névsorában. Mivel a következő két tanév értesítőiben folyamatosan szerepel Baló László az iskola tanulóinak névsorában harmadéves bölcsész-, illetve elsőéves jogászként, gondolom, okkal-joggal feltételezhetem, hogy az 1861/62-es tanévben elsőéves bölcsészként is a kolozsvári református kollégiumban tanult a Kitrákotty-mese gyűjtője.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kriza-gyűjtő kilétének megfejtése ráirányította a figyelmet évszázados mulasztásunkra/adósságunkra. Arra, hogy Gyulai Pál folklórhagyatéka, Gyulai Pál és kolozsvári tanítványainak folklórgyűjtő mozgalma mind a mai napig feltáratlan fehér foltja a magyar folklorisztikának. Mint ahogy az is, hogy mikor és mi módon került Gyulai folklórhagyatéka, vagy legalábbis annak egy része a Magyar Tudományos Akadémia pincéjébe – ugyanoda, ahová a Kriza-hagyaték és a Kisfaludy Társasághoz a 19. század második felében beküldött népköltési gyűjtések kerültek?

Szakirodalom

Arany László – Gyulai Pál (szerk.)

1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. Szerkesztették Arany László és Gyulai Pál. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, 1.) Az Athenaeum tulajdona, Pest.

1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, 3.) Az Athenaeum R. Társ. tulajdona, Budapest.

Csetriné Lingvay Klára

1969 Gyarmathy Zsigáné irodalmi levelezéséből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIII. (1) 162–169.

Domokos Mariann

2012 Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete. In: *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXIX. Budapest, 281–312. [A címmel ellentétben a szerző Gyulai meseköltészetével itt nem foglalkozott.]

2015a *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. (Néprajzi Tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Budapest.

2015b Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete. In: Uő: *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. (Néprajzi Tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–264.

Értesítő

1863 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda közvizsgálatainak tanító és tanuló személyzetének kimutatása az 1862/3 iskolai év második felében*. Kiadta Kolozsvártt, 1863. június 3-kán Sárkány Ferencz tanvezető tanár. Kolozsvártt, az ev. ref. főtanoda könyvnyomdájában.

1864 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda közvizsgálatainak tanító és tanuló személyzetének kimutatása az 1863/4-dik iskolai év első felében*. Kiadta Kolozsvártt, 1864. január 6-kán Sárkány Ferencz tanvezető tanár. Az ev. ref. főtanoda könyvnyomdájában.

1865 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda közvizsgálatainak tanitó és tanuló személyzetének kimutatása az 1864/5-dik iskolai év első felében*. Kiadta Kolozsvártt, 1865. január 3-kán Sárkány Ferencz tanvezető tanár. Az ev. ref. főtanoda betüivel.

Faragó József

1971 Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*. Második, átdolgozott kiadás. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.

Gyulai Pál

1860 Adalék népköltészetünkhez [!]. *Budapesti Szemle* IX. kötet. XXX. füzet. 272–299.

Kriza János

1853 A székely népköltészetből. I–II. *Szépirodalmi Lapok* I., I. félév (34) (április 28.) 531–534; (35) (május 1.) 547–550.

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Szerkeszti Kriza János. Első kötet. Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvárus bizománya, Kolozsvártt.

1911 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* I–II. Szerkesztette Kriza János. Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából másodszor kiadja a Kisfaludy Társaság. A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti Dr. Sebestyén Gyula. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam. 11–12.) Athenaeum, Budapest.

1956 *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból.* I–II. [A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta.] Magvető Könyvkiadó, Budapest.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Olosz Katalin

2000 A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője: Vass Tamás. *Erdélyi Múzeum* LXII. (3–4) 237–245. – Ua. bővítve, kiegészítéssel: Olosz 2003: 46–59.

2003 A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője: Vass Tamás. In: Uő: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 46–59.

2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In: Kriza János: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 17–62.

Szakál Anna

2012a *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2012b Kriza János és gyűjtőkörének hagyatéka. In: Uő: *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 36–47.

2018 „A mi magát a székel lére felereszteést illeti […] az minden esetre ha nincs is nehezebb, mint a prédikáczió dolgozás, de oly nehéz van." – Hitelesség, hamisítás, szövegalakítás a Vadrózsák néhány meseszövegének példáján. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–66.

Archiválisforrások

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kézirattár (Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca, Manuscrise) = AKKvár Kt.

MsR. 1921/I–II. A Kolozsvári Ev. Ref. Gimnázium 8. osztályának az írásbeli érettségi vizsgálaton készített munkálatai az 1859/60-ik iskolai év végén.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár = MTA KIK Kt.

Irodalom 4r 365/I–II. Dal- és balladagyűjtemény vegyes gyűjtésből.

Irodalom 4r 397/I–II. Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjtése (19. sz. második fele).

Irodalom 4r 408. Népdal- és balladamásolatok különféle gyűjtésekből. 19. sz. második fele. Eredeti kéziratok, több kéz írása. Fol. 70–107: Gyulai Pál kézírása.

Irodalom 4r 409/I–VI. Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek, népdalok, mondák, hiedelmek, közmondások. (Az online katalógusban RUI 4r 409/I–VI).

Irodalom 4r 411. Kriza János gyűjteménye. Párbeszédek, halotti ima, közmondások, vegyes feljegyzések. (Az online katalógusban RUI 4r 411.)

Irodalom 4r 412. Kriza János gyűjteménye. Mesék, balladák, versek. (Az online katalógusban RUI 4r 212 [!].)

Irodalom 4r 413. Kriza János nyelvjárási jegyzetei. (Az online katalógusban RUI 4r 213 [!].)

K 379/60. Claudiaca musa valde dolorosa / Bak László kézírása a 19. századból. Kézirat. Rajta Bethlen János és Bethlen Ferenc egy-egy verse. Kolozsvár. 2 fol.

K 380/10. Nincs szebb virág a leánynál … Gyulai Pál gyűjtése.

K 380/11. Hová méssz, hová méssz kevély Ugron János? Bak László [?] gyűjtése. 19. sz. közepe.
Magyar Nyelvtudomány 4r 102. Kriza János-féle Tájszógyűjtemény legnagyobbrészt Kiss Mihály kéziratai. Szinnyei József által használva.
Ms 5768 A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1865. február 22.–1871. január 25.

Trei colecţionari-colaboratori pretinşi ai lui János Kriza

Cuvinte cheie: János Kriza, reţea de colecţionari, descoperirea surselor, Pál Gyulai, elevi culegători de folclor

Noua ediţie a colecţiei de folclor literar a lui János Kriza apărută în anul 1956 a cuprins nu numai acele texte de folclor care au fost publicate mai de vreme, ci şi o bogată selecţie din moştenirea folcloristică inedită, recent descoperită a lui Kriza. Alături de textele folclorice noi cei doi redactori ai publicaţiei au adăugat trei nume noi, necunoscute până atunci, la lista de colaboratori a lui Kriza. În încercarea de a identifica aceşti trei colecţionari, autoarea lucrării de faţă a ajuns la concluzia că Etelka Hory, Sándor Szabó şi László Baló (al cărui nume a fost transcris greşit ca László Bak) nu au aparţinut cercului de colecţionari-colaboratori al lui János Kriza, ci al lui Pál Gyulai.

Three Alleged Folklore Collectors of János Kriza

Keywords: János Kriza, network of collectors, revealing of sources, Pál Gyulai, pupil collectors

The edition of János Kriza's folklore collection, published in 1956, included, in addition to the folklore texts previously published in print, a selection of the recently discovered manuscript legacy of Kriza. Along with the formerly unknown texts, the editors added the names of three new, previously unmentioned collectors to the list of Kriza's collaborators. The author of this paper, searching for information on the identity of these three collectors, has concluded that Etelka Hory, Sándor Szabó and László Baló (whose name was mistakenly read as László Bak in 1956), actually did not collect folk poetry for János Kriza. They were, rather, contributors to the folklore collection project initiated by Pál Gyulai.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szakál Anna[1]

„Mikor múlt év vége táján olvasék egy füzet afféle népregét…”[2] A népköltészeti gyűjtemények köz- és magánkönyvtári jelenlétének nyomai Erdélyben, a 19. század második felében

Kovács Ágnes több írásában foglalkozott a *Vadrózsák*kal és Kriza János gyűjtőtársaival, őket mindannyiszor *jó* és *rossz gyűjtők* csoportjára osztotta, közöttük fejlődési–hierarchikus rangsort határozott meg, és ennek során az egyik gyűjtőnek, Tiboldi Istvánnak a neve a rossz gyűjtő szinonimájává vált. A folklorista a következőképpen fogalmazott munkáiban: „Marosi Gergely ellentéte Tiboldi István kiskedei tanító, »az öreg székely bárdus«. Tiboldi Gaál Györgynek magyarról németre, majd németről ismét magyarra fordított meséit tekinti példaképeinek, s nem képes megérteni, hogy Kriza miért nem tartja szövegeit megfelelőknek, s miért noszogatja folyvást, hogy kísérelje meg »székelesebb« meséket küldeni. Végül megadja magát, s az »asszeszori egyén« helyett a kondástól kezd meséket gyűjteni. Tiboldi válaszából világosan kitetszik Kriza örvendezése a »haladás« fölött.” (Kovács 1956: 452) „A teljesség kedvéért közlünk szövegeket a Tiboldi-féle gyűjtőktől is, természetesen jóval kisebb számban, mint a jó gyűjtőktől, s lehetőség szerint azokat, amelyek kevéssé »irodalmi ízűek«.” (Kovács 1956: 454) „Tiboldi István kiskedei tanító, »az öreg székely bárdus«, kezdetben egy »asszeszori egyéntől« gyűjtött meséket, s azokat a népmeséktől távolabb álló, irodalmi, néhol kissé ponyvaízű nyelven dolgozta fel, és semmiképpen sem értette, miért nincsen Kriza megelégedve velük. Végül belátta, hogy eljárásával éppen a mesék egyik legfőbb értéke, a székely népi gondolkodás és beszéd hímpora vész el, s utóbb az »aszesszori egyén« helyett egy kanásztól kezdett gyűjteni. Később feljegyzett meséi ennek következtében sokkal színesebbek, ízesebbek.” (Kovács 1961: 262) „A munkatársak egy részének – itt elsősorban Tiboldi Istvánra és Lőrinczi Elekre gondolok – Gaal György akkoriban megjelent mesegyűjteménye volt a példaképe, amelyet Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc rendezett sajtó alá. Toldyéknak az volt a felfogása, hogy a nép felemelésének egyik eszköze a népköltési szövegek irodalmivá

1 A szerző a tanulmány megírásakor MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban (2023–2026) részesült.

2 A címbeli idézet Tiboldi István Jakab Elekhez küldött (Székelyszentmiklós, 1858. jún. 26.), mára elérhetetlenné vált leveléből származik. Publikálva: Szakál 2012: 72.

Szakál Anna (1982) – ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, tudományos munkatárs, szakal.anna@abtk.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-3

tétele. Kriza János ezt az eljárást a népmeseszövegek meghamisításának érezhette, és visszaküldte a gyűjtőknek a meséket »visszaszékelesítésre«, székely nyelven való átfogalmazásra. Az öreg Tiboldi úgyszólván meg sem értette a kívánságot, s nem is teljesítette. Meséi, bár egy kötetre valót gyűjtött össze, nem is szerepelnek a Vadrózsák első kötetében." (Kovács 1982: 36)

Landgraf Ildikó a katalógusba, mesterséges rendbe sorolt szövegekkel kapcsolatosan fogalmazta meg a – meglátásom szerint – itt is megfontolásra érdemes gondolatait: „A világban rendetlenség uralkodik, a gyűjteményben viszont a teremtője által megalkotott spekulatív rend. A gyűjtő a történetet, a szöveget mint talált tárgyat kiszakítja, kimetszi az életből és beilleszti kollekciójába. [...] Egy gyűjteményben az ész rendje valósul meg, minthogy azonban az élet rendezőelve nem az ész, joggal vetődik fel a kérdés: az ész által megalkotott, rendbe szedett élet minek az élete. Mit ismerünk meg egy szöveg, egy történet, egy tárgy életéről, tulajdonképpeni funkciójáról, attól gondosan elválasztva? Egy jelenség kontextusától elválasztva alkothatunk-e fogalmat bármiről? Milyen ismeretekhez is juthatunk ily módon?" (Landgraf 2006: 27–28)

Úgy vélem, Kovács Ágnes esetében talán valami hasonlót látunk: miközben azt hihette, hogy megőriz valamit azáltal, hogy rendszerezi, csoportokba sorolja, felcímkézi a szövegeket és gyűjtőiket, valójában végleg eltávolította azokat az élettől, a saját kontextusuktól. Magam tévedésnek látom, hogy úgy hitte, az, ahogy ő – bármily hatalmas meseszöveg-ismeret birtokában – a 19. századi mesegyűjtőket megítéli, azonos lehet azzal, ahogy Kriza János a gyűjtésben részt vállaló, neki segítő személyekről gondolkodott. A kijelentéseivel tulajdonképpen nem tett mást, mint a saját meseismerete alapján fejlődési sorrendbe állított halott szövegeket – és teljesen figyelmen kívül hagyta az életet, azt a 19. századi valóságot, amelyben ezek megszülettek. Megállapításai pedig, miközben a kontextusuktól leválasztott meseszövegekből indultak ki, messze túlléptek azokon, már a gyűjtőkre, a jó és rossz gyűjtőségre vonatkoztak – és így csaknem máig meghatározták, meghatározzák azt, ahogy a folklorisztika – hibásan – Kriza János gyűjtőire tekint.

A következőkben, anélkül, hogy Kovács Ágnes további, Kriza-gyűjtőkkel kapcsolatos megjegyzéseinek cáfolatába bocsátkoznék,[3] csupán két, Tiboldi Istvánt érintő negatív megállapítását szeretném más megvilágításba helyezni, és az ebből kibomló kérdéseket kísérlem meg megválaszolni – annak érdekében, hogy megmutatkozhasson az adatok mögötti élet, hogy közelíthessünk ahhoz, hogy mit is jelenthetett népköltészeti gyűjtést végezni a 19. század közepi Erdélyben és mit gondolhatott Kriza János a gyűjtőiről.

Kovács Ágnes úgy vélte, hogy Tiboldi István rossz gyűjtőségét alapvetően kétfajta hibás választás okozta, és ezek önmagukban predesztinálták őt arra, hogy Kriza János elégedetlen legyen vele. Ezek egyike, hogy rosszul választotta volna meg az adatközlőit, a másik pedig, hogy Gaal György magyar mesegyűjteményét használta.

3 Kovács Ágnes legtöbb, a gyűjtőhálózattal kapcsolatos kijelentését tételesen meg lehetne cáfolni. Arról, hogy mit lehet kiolvasni Kriza János és Tiboldi István viszonyáról a forrásokból lásd Szakál 2010a: 48–51. Hogy Ürmösi Sándor esetében miért problémásak Kovács Ágnes kijelentései vö. Szakál 2020: 16–17. Hogy Gaál Györggyel kapcsolatosan hol tévedett Kovács Ágnes vö. Havay 2011.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Amikor a fentebb is idézett, határozott kijelentéseit közölte, Kovács Ágnes összesen három olyan levelet ismerhetett, amelyekben Kriza János Tiboldi mesegyűjtésére vonatkozó apró megjegyzéseket tett és egyetlen, Tiboldi István által Krizának írt levelet.[4] Ezek mellett bizonyosan rendelkezésére állt az a 24 teljes és egy töredékes, Tiboldi István kézírásában fennmaradt meseszöveg is, amelyek az MTA Kézirattárában találhatóak (MTAKK Irod. 8-r. 178/II–III.). Azonban, meglátásom szerint, ezekből a forrásokból a Kovács Ágnes által tett kijelentések nem következnek.

Tiboldi István 1862 májusáig összesen 93 meseszöveget küldött el Krizának[5] – amiből tehát 25-öt ismerhetett Kovács Ágnes. A mesélők vonatkozásában pedig csupán azt lehet a levélből[6] megállapítani, hogy a „70 éves assessori egyén”-től tíz meseszöveget, a „szegény sertéspásztor”-tól „többbrendbelit” gyűjtött. Emellett Tiboldi említett leveléből még annyi tudható meg, hogy „egy más egyén”-től gyűjtött 12, és „még más néhány egyén”-től „több rendbeli” mesét. Ez összesen legfeljebb 40 mesét jelent. De, hogy ezek bármelyikét tartalmazza-e a 25 fennmaradt meseszöveg, ezt semmilyen módon nem lehet megállapítani, mivel a meseszövegeken semmilyen jelzés, datálás, illetve adatközlőkre való utalás nincs, ezek rájegyzés nélküli tisztázatok. Tehát sokkal inkább egy mesterséges rend iránti igényt feltételezhetünk Kovács Ágnes eljárásában, amely fejlődési sort feltételezett Tiboldi mesélők közötti választásában (ahol a *rossz mesélő*t jelentő asszesszor helyett Kriza hatására a *jó mesemondó* sertéspásztort választotta volna), és mindezt az ismert meseszövegekkel próbálta alátámasztani. Még, ha a 20. század közepén úgy is vélték, hogy az iskolázottság hiánya előfeltétele a jó mesemondóságnak, valójában semmi sem bizonyítja, hogy a Tiboldi által megkérdezett asszesszor rossz mesemondó volt, de még az is erősen valószínűsíthető, hogy a korszak erdélyi viszonyai között a sertéspásztorhoz hasonlóan az asszesszor is írástudatlan lehetett.[7]

Kriza János valóban kifejez némi elégedetlenséget Tiboldi István meseszövegeivel kapcsolatosan,[8] de ha a teljes meseanyagot vizsgáljuk, az is láthatóvá válik, hogy nemcsak Tiboldi (vagy Lőrinczi Elek) meséit gondolta újraírni, de például a folklorisztika által

4 Kriza János levele Péterfi Sándornak. Kolozsvár, 1862. márc. 9., Kriza János levele Gyulai Pálnak. Kolozsvár, 1862. júl. 11., okt. 29., illetve Tiboldi István levele Kriza Jánosnak. Kiskede, 1862. máj. 24 (lásd Szakál 2012: 86–88, 104–107, 111–114, 121–123).

5 Tiboldi István levele Kriza Jánosnak. Kiskede, 1862. máj. 24. Szakál 2012: 104–105.

6 „A’ miket ugyan oda eddigelé küldögettem, én azokban a’ lehetőségig az útasításhoz tartottam magamot,: hogy t:i: úgy irjam le, mint a’ beszédmondó felmondja nekem. Egy 70 éves assessori egyén tizet mondott vala nekem, azokot is ugyanúgy irtam vala le akkór, mint azon öreg egyén elmondotta vala. Egy más egyén tizemkettöt valóban m? ira számomra kérésemre, azokat is a’ szerént irtam le. […] Mikór a’ Fő Tisztelendő Püspök úr’ második, ugymint Aprilis 6kán költ becses levelét venni szerencsés valék, már akkór az első, ugymint Mártius 26án költ levelébeni fölszóllitásra csak hamar diktáltaték ’s rápialék nehány ilyes népmesét. – Ez évi Sz: György napján jöve e’ kis faluba egy szegény sertéspásztór, aval mondaték, többbrendbelit, még más nehány egyénnel is több rendbelit. […] Későbbi levelébe zárva méltoztatott nekem küldeni a’ régebb általam kiküldött mesékből nehányat oly útasitással, hogy azok közül az I II, V, VI dikot nepiesíteném, én át meg át nézém a’ kijelölteket ’s nem látám át, mint tehessem azt, hogy czélszerübben tehessem, mint a’ most ujon küldött kilenczet firkálám, másfelöl az okbol is, hogy két honaptól fogva balszemem fajdalmával bajlodván, ezt tenni elmulatám.” (Tiboldi István levele Kriza Jánosnak, Kiskede, 1862. máj. 24. Publikálva: Szakál 2012: 104–105.)

7 Érdemes idézni, amit Ürmösi Sándor jegyzett fel ebben az időszakban az általa, gyűjtési úton megismert asszesszorokról: „kik közűl égy az emlitett Kiráj-biró és 30 pp[engő] forint királji fizetése van – Egy Jegyző, királyi fizetése 20 p[engő]forint – tizenkét assessorok, ezeknek is égyen-égyen 10 p[engő] forintok jár ö felségétől évenként – de nevecséges fájdalom! mind ezen hivatalosok közűl, csak az égy Jegyzőjök Irás-tudó.” (Ürmösi Sándor: Utazási töredék Ohláfaluban Nyárutó 8kan, 1842. Publikálva: Szakál 2020: 165.)

8 Lásd „Népmesét egyetlen egyet sem használhattam a gróf Mikó által ide engedettekből – én legalábbis amiket közlök, jobbaknak tartom azoknál, legalább könnyebben dolgozhatám át, mint a Tiboldiéit, vagy mutyiba állva két három udvarhelyszékivel, testületileg úgy szólva némelyiket visszaszültük.” (Közli: Szakál 2012: 123.) „Gróf Mikó Imre ő eyja ezen gyüjteményt folytatni akarván, a gyüjtőket különös honorariummal szokta megtisztelni, mint éppen a télen a mi Tiboldinkat, a ki valami 150ig való népmesét gyüjtött össze – csak az a kár, hogy ő mesterkélés nélkül nem tud irni; nem találja el a nép eszét és stylusát.” (Közli: Szakál 2012: 87.)

korábban legjobbnak vélt[9] Marosi Gergely meseszövegeit is elkezdte átdolgozni.[10] Összességében sokkal inkább úgy fogalmazhatunk, hogy barátja és a gyűjtésről, szövegkiadásról való elképzeléseiben is azonosan gondolkodó segítőtársa, Kiss Mihály kivételével mindenki másnak a munkáján (vagy annak valamely részletén) biztosan próbált javítani Kriza. De önmagában az, hogy valaki egy műfaj gyűjtésében nem Kriza elképzelései szerinti szöveget küldött, a legtávolabbról sem jelentette azt a korszakban, hogy Kriza emiatt őt rossz gyűjtőnek tekintette volna.

Tiboldi István gyűjteseiről, a gyűjtőhálózatban betöltött szerepéről korábban elmondottakat (Szakál 2019) itt nem megismételve, csupán azt próbálom a következőkben felsorolás szintjén megmutatni, hogy milyen kép élhetett a korban Tiboldiról, kik, hányféle ügyben keresték meg őt, és ezen felkérések mindegyikének miként igyekezett ő a lehető legakkurátusabban megfelelni.

1855-ben gróf Mikó Imre fordult hozzá kéréssel az alábbi bevezetést követően: „Tudomásom szerént Ön évek óta a székely nép beléletét, szokásait, nyelvét és költészetét tanulmányozván [...] bizodalommal kérem fel, méltoztassék [...] hazai történeteinkre is becses figyelmét kiterjeszteni s ha itt vagy amott olyas régi kéziratokat, naplókat, krónikákat, történeti feljegyzésekkel beirt régi kalendariumokat stb. látna, mik erdélyi magyar s főleg specialis székely történeteinkre vonatkozhatnának [...] azokat nekem akár hibátlan másolatban, akár eredetiben, az én költségemen megkeriteni ne terheltessék."[11] Tiboldi 1860-ban Nagyajtai Kovács István történésznek küldött levelében számolt be azon útjairól, amelyeket kifejezetten régi könyvek nyomozása érdekében tett. Ekkor 17. századi munkák gróf Mikónak való elküldését is regisztrálta.[12]

Jakab Elek, Kolozsvár ismert történésze a szabadságharc utáni internálásából 1854-ben költözhetett vissza Kolozsvárra. 1855-re már biztosan Kriza János egyik legfőbb segítője volt a *Vadrózsák* gyűjtőmunkájának szervezésében. Ebben a minőségében kereste fel leveleivel Tiboldi Istvánt és kérte meg különböző műfajok gyűjtésére. Valamikor 1854 végén szólította fel „népmondák, példabeszédek, tájszók, népregék s más affélek gyüjtésére."[13] 1856-ban szintén Jakab Elek kérte fel őt „affele népmondák[14] gyüjtésére," amelyből 1860-as levelének tanúsága szerint „mintegy három ezerig valót" küldött Jakab Eleknek.[15] Jakab Elek 1859 januárjában ismételte meg az első felszólítását, és kérte Tiboldit arra is, hogy gyűjtse össze a „videkünken a tánczvigalmokban az ifiuság által tanczolás

9 Lásd pl. Kovács 1956: 452 (aki egyenesen „Kriza eszményképé"-nek nevezi Marosit), Faragó 1971: 123–125, Domokos 2015: 95. (Azonban Domokos Mariann 2015-ös munkájában érdemben nem használta a 2012–2013-ban megjelent Kriza-köteteket.) Ez a sorrendbe állítás, úgy vélem, 20. századi prekoncepciók eredménye, amely szerint a legjobb gyűjtők minden korban azok lehettek, akik rájegyezték a folklórszövegre az adatközlő nevét is. Azonban Kriza János számára egyértelműen Kiss Mihály meséi álltak a legközelebb az általa elképzelt publikálható meseszöveghez, miközben Kiss Mihály sem írta rá a mesékre az adatközlő nevét. Mindemellett Kriza János Marosi Gergelyt is biztosan ügyes mesegyűjtőnek tarthatta, aki több, a korban mások által is jól ismert mesemondó meséjét jegyezhette fel.

10 Vö. pl. MTAKK Irod. 4-r. 412. 46–51, 52–54 és 56–57v, 58–59v.

11 Gróf Mikó Imre levele Tiboldi Istvánnak. Kolozsvár, 1855. nov. 24. (Szakál 2012: 71)

12 „mult nyáron találék Segesváron egy oly egyennél, ki Sz: Kereszturon tanitványom vala, – tiz darab rövid levelet, Rákócziét, Bethlen Gáborét, Catharináét. [...] Én ezeket lemásolva elküldém ő excellentiájának, ugy az Udvarhelyszék ugynevezett »Lustrakönyvét« is 1626[ból] s még holmit." Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Nagykede, 1860. márc. 28. (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [a továbbiakban: MUEKvGyLt.] Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72)

13 Tiboldi István: Előzmény a Táncz-Mondókákra. Kiskede, 1859. máj. 20. (Szakál 2012: 73)

14 A népmondát itt közmondás értelemben használták.

15 Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Nagykede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

közben mondatni szokott rimes, versforma rövid »tánczmondókák«-at is.”[16] Ahogy leveléből tudható, már az év második felére 2300 szöveget gyűjtött és küldött el Jakab Eleknek. Szintén Jakab Elek felszólítására, valamikor 1856 körül kezdhetett hozzá „aféle »népmesék« vagy is tündérregék”[17] gyűjtéséhez. 1876-os önéletírásában az általa gyűjtött mesék számát 94-re tette.[18]

Tiboldi István emellett feltehetően ugyancsak Jakab Elek első ismert felszólításának eredményeképpen kezdett a tájszavak gyűjtésébe is. Erről önéletírásában azt mondja, hogy „nehány száz Tajszót” gyűjtött „felső helyről lett megbízás után.”[19]

Valamikor 1862 körül Kriza János a Hargita körüli népnyelvről kért tőle adatokat és bár a tőle megszokott precíz válaszadás nem állt módjában, azonban válasza mutatja, hogy még ezesetben is sokat tett a lehető legpontosabb, akkurátusan adatolt válaszért.[20]

Kiss Mihály az 1864-es püspöki vizitáció hírlapi ismertetése során rögzítette Kriza János Tiboldihoz való viszonyulását is: „Nagy élvezetét találá a főpásztor a nép nyelvet és szokásokat szenvedélyesen kutató nyugalmazott Tiboldi István urrali többbrendbeli találkozásaiban, ki az öreg testben még élénk léleknek örvend, ki a vidék költői sarja; kit a főpásztor sz-miklósi lakházában vizsgálószéki kíséretével együtt meglátogatott.” (Kiss 1864: 364)

Nagyajtai Kovács István történész és Tiboldi István között a legfőbb összekötő kapocs a történelmi régiségek iránti erős érdeklődés lehetett. Tiboldi hosszú levelekben számolt be Nagyajtainak különböző várak történetéről, felfedezett, majd elpusztult feliratos kövekről, települések eredetéről, földben talált aranypénzekről. Ezekből a beszámolókból kétségkívül kitetszik, hogy milyen gonddal próbált utánajárni egy-egy őt érdeklő adatnak, mekkora részletességgel írta le útját, azt, hogy kikkel találkozott, kiktől kért segítséget és milyen adatokat sikerült összegyűjtenie.[21]

Úgy vélem, hasonló lelkesedéssel és ügygonddal gyűjthette a népköltészetet, mint az egykori várak nyomait.[22] A táncszók gyűjtése kapcsán ismert, hogy Tiboldi segítségül hív-

16 Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Nagykede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72)

17 Tiboldi István levele Kriza Jánoshoz. Kiskede, 1862. máj. 24. (Szakál 2012: 104)

18 Tiboldi István autobiográfiája (Szakál 2012: 269).

19 Tiboldi István autobiográfiája (Szakál 2012: 269).

20 „Méltoztatott az iránt is értesiteni engem, mikép jó lenne, ha a Hargita körüli népbeszédről jelenthetnék valamit. Mint távól lakó az erintett helytől, most keveset tehetek e részben. […] Közlebbröl is beszéllék Sz:Keresztúron nehány oroszhegyi s Zetelaki szekeressel egy vendéglőben, de beszédmodjok nem különböze az ittenitöl. […] Még tanúló koromban, ez elött 56 évvel, Keresztur között nyár középben menvén nehány Oláfalvi szekeres deszkával, jól emlékszem, hogy az utolsó ezt kiáltá az elölmenőnek: Andariás hó! ne mönny ojan erőst, mer majt pihögni kezdenek az ökrök. Itt e faluban szolgált Korondi legénytöl is hallatott régen: Jöjön gazduram! mett ezök az embörök mögakarnak ingömöt verni. Ugyan Korondról lakfalumba települt nőtől hallók kis koromban: E márhák e kicsi törökbúzánkot mind megëtték, hogy e kutyák e szájokot étték vóna még (itt 3 közép é.)” Tiboldi István levele Kriza Jánoshoz. Kiskede, 1862. máj. 24. (Szakál 2012: 106)

21 A leveleket lásd Tiboldi István levelei Nagyajtai Kovács Istvánnak. Kiskede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72), 1860. szept. 20. (Szakál 2012: 78–84), 1862. ápr. 2. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72).

22 Lásd pl. „Én mult évi September első hete végén elmenék Kis Solymosba több felvilágositást nyerhetés reménye alatt az érintett várhelyről. A helybeli lelkész, ki akkor eppen indulandó vala más faluba, hivata egy 13 éves fiut, más egyén nem találtatván hamarjában, e fiuval kimenék az érintett magas hegyre, de valamely nevezetest nem láték ottan. A hól mondatik, hogy a vár lett volna, az egy különös magas hegy, délről szekérrel is feljárhatni rája nagy bajjal, északról is hosszas kerüléssel. A hegy oldala nyúgotról nagyon meredek, kelet felől még meredekebb, messze láthatni róla dél s nyugot felé, az északi s északkeleti oldala cziherrel benöve, a teteje sima pázsitos ettől, hól állitatik, hogy a vár létezett, nem messze északfelé egy alantabbi helyen vagyon egy másfélölni széles, egy ölni méjj gödör, még ott jártomban is, ambár száraz idő volt, vala egy kevés poshadt viza fenekén, erről mondják, h: a vár ott léteztekor egy méjj ivókút lett volna, de beomlott idővel. E gödör oldalában egy Nyáguj Sándor nevű oláh legény juhokot örizvén, egy érczcsákánt talált vala nem régen, melyet nem látható, mivel a talaló messze távozva van e helyről. A hegy észak-keleti oldalában vagyon egy földalatti üreg, melybe legugganva belehetett menni aztán bennebb fennállva is 15 től husz ölig, sokan jártak benne az ezelötti években, a fiu, mikór kiindulánk, állitá, hogy rá tud vinni engem ezen üregre, de a sürü cziherbeni bujkálás után is nem tuda engem rávezethetni. Közelebbről hallám, hogy az üregszáj beomlott s ma lehetlen a bejárás.” (Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Kiskede, 1862. ápr. 2. MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István hagyatéka, 72)

ta a környék „irni-tudó ifiuit,”[23] akiket a szövegek lejegyzésére kérte fel, majd valószínűleg ezek alapján maga tisztázta le és rendezte a gyűjteményt, amelynek élére magáról a szokásról is hosszú (utóbb Kriza által a *Vadrózsák*ban is publikált) leírást készített. A táncszók elé írt bevezetőjéből az is kiderül, hogy Tiboldi úgy vélhette, hogy amennyiben a táncmondókák megérdemlik az összegyűjtést, akkor más rövid rigmusokat is fontos lehet összegyűjteni. Ezért írja előszavában, hogy „én többre terjeszkedém mint megbizatásom vala: Nem csak a tánczvigalmokban; hanem itt ott a nép között, fonók közt megjelent ifiak között, arattató s másnemű kalákákban, apró ifiu társaságok, poharazás, játék közben s egyebütt is mondatni szokott rimes kiejtéseket, versecskéket, miket felkarolhaték, milyek gyermekségemtöl fogva több helyen hallottakból eszembe jutának – ide öszszehalmozva ha rendetlenűl is, küldöm a következő íveken.”[24] Ez a „többre terjeszkedés” pedig – úgy vélem – általában jellemző volt Tiboldi Istvánra: nemcsak teljesítette, de általában túlteljesítette a kapott megbízatásokat.

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy Kriza János gyűjtőhálózatából nem ismerünk még egy olyan munkatársat, akit bár nem kötött szoros baráti kötelék egyetlen gyűjtést irányító személyhez sem, mégis ilyen gondossággal és odaadással vett volna részt ennyiféle műfaj gyűjtésében. Mindezek alapján úgy vélem, Tiboldi a gyűjtés szempontjából Kriza meghosszabbított kezének tekinthető, olyan alapvető fontosságú segítőtársnak, akire mindig, minden tekintetben számítani lehetett, akit bármire kértek is meg, igyekezett a lehető legjobban végrehajtani a feladatot – akkor is, ha egy feladat távolabb állt az érdeklődésétől. Mindezt tette pedig úgy, hogy a gyűjtőhálózat legidősebb tagjaként 20–30 esztendővel idősebb volt a legtöbb résztvevőnél, vagyona alig volt,[25] és még 1862-ben, 70 éves korában írt levelében is úgy írta le körülményeit, mint aki a tavaszi és nyári időszakot leszámítva a gyermekek tanításával van teljesen elfoglalva, gyűjtésre csak a maradék időben vállalkozhat.[26]

És ha innen gondoljuk újra Kovács Ágnes kijelentését a „Tiboldi-féle gyűjtők”-ről, akkor már érzékelhetővé kezd válni, hogy a folklorista kijelentései mennyire nem a korszak és a gyűjtőhálózat ismeretében születtek.

Kovács Ágnes szerint Tiboldi István rossz gyűjtőségének másik egyértelmű bizonyítéka, hogy a mesegyűjtéséhez Gaal György magyar népmesegyűjteményét is felhasználta.

Tiboldi István leveleiből a következőket tudjuk meg erről a választásról. Először 1858-ban számolt be Jakab Eleknek arról, hogy az elmúlt év végén olvasott „egy füzet afféle

23 Tiboldi István: Előzmény a Táncz-Mondókákra. Kiskede, 1859. máj. 20. (Szakál 2012: 74)

24 Tiboldi István: Előzmény a Táncz-Mondókákra. Kiskede, 1859. máj. 20. (Szakál 2012: 77)

25 1868-ban pályázott a báró Sina Simon néptanítókat segélyező alapra, innen tudható, hogy birtokában ekkor mindössze „egy kicsin székely telek egy szobából álló házzal” volt, „a melyben a feljáró gyermekeket is tanítja. Semmi külső fekvő birtoka nincs. Egyedül a mit a szegény gyermekek szülőitől pénzben vagy terményben kap, s mely mind össze sem tehető többre 40 frnál egy évre.” (MUEKvGyLt. UP Iratok: Kriza János összefoglaló táblázata Tiboldi Istvánról a Sina Simon-alaphoz, 1868.) Ez az éves fizetés – bár nem kivétel nélküli – de nagyon alacsonynak számít. A felső-fehéri és az udvarhelyi unitárius egyházkörben ugyanebben az évben a fizetések 50 és 300 Ft között voltak, a legtöbben 100 és 200 Ft közötti összeget kaptak munkájukért. Vö. MUEKvGyLt. UP Iratok: Gálfalvi István levele Kriza Jánoshoz. Ürmös, 1868. január 20; Inczefi József levele Kriza Jánoshoz. Derzs, 1868. január 11.

26 „[...] a tanitási idő alatt semmit sem tehetek egyebet: Azon egy szobában lakva a tanúlokkal, nappal a velök való foglalkozás, éstve pedig szemeim gyengülése miatt sem nem olvasok, sem nem irok, igy tavaszi s nyári idön ha tehetek valamit, igen kicsin részben.” Tiboldi István levele Kriza Jánosnak. Kiskede, 1862. máj. 24. (Szakál 2012: 107)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

népregét e cím alatt: Gál György Magyar népmeséi gyüjteménye, kiadják Kazinczy Gábor és Toldi Ferenc – azok között találék egyet, mely az általam közelebbi télen küldött regék egyikével s amellett ugyan közel súrlódék el, úgy a most küldöttek közt is lehet olyan, mely a Pesten netalán azidő után még kinyomottak vagy kinyomandók valamelyikével összehangzand, de úgy hiszem én, hogy ha bár lesz is, de kevés lesz olyan a most küldött több számú között.”[27] Majd 1862-ben említette újra a gyűjteményt Kriza Jánosnak írt levelében: „Egykór olvasám a’ Kazinczy Gábór és Toldi Ferencz által Pesten kiadott ilyes népmesék egy füzetét elhittem vala, hogy nekem sem kell népiesebben írnom mint azon kiadott népmesék valának.”[28]

Tehát Kriza János ekkor 65 esztendős gyűjtőtársa, Tiboldi István – aki Székelyszentmiklóson és Kiskedén felváltva élve egyetlen lakószobájában tanította a települések gyermekeit – a megjelenés évében, a kiadás helyétől 600 kilométerre megszerezte, olvasta és gyűjtéseihez felhasználta a Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc által 1857-ben Pesten kiadott *Gaal György magyar népmesegyűjteményé*nek első kötetét. Annak érdekében, hogy megkíséreljük visszarajzolni az életet e mögé az adat mögé, hogy meg tudjuk határozni annak helyi értékét, hogy Tiboldi István 1857-ben olvasta és használta Gaal György mesegyűjteményét, több kérdésre kell megkísérelnünk előzetesen válaszolni. Fontos volna egyrészt tudnunk mindehhez, hogy mennyire volt tipikus a korszakban, a gyűjtők körében a publikált népköltészeti gyűjtemények ismerete és használata, mennyire tekinthetőek ezek ekkor Erdélyben sikerkönyveknek. Másrészt arra is fontos volna választ találni, hogy vajon mekkora erőfeszítést kellett valakinek e gyűjtemények megszerzéséhez tennie, vagyis mennyire voltak elérhetőek ezek a gyűjtemények Erdélyben a 19. század közepén, második felében.

Megkísérelve az első kérdésre válaszolni, azt mondhatjuk, hogy a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatában részt vevő személyek megjelent népköltészeti gyűjteményekhez való viszonyáról, általuk való ismertségéről, könyvtáruk nagyságáról, tartalmáról – tehát mindarról, aminek segítségével összehasonlító kijelentéseket tehetnénk – nagyon kevés adattal rendelkezünk.

Tiboldi István hét fennmaradt leveléből[29] kettőben említi Gaal mesegyűjteményének, egyben (az 1860 márciusában Nagyajtai Kovács Istvánhoz küldött levélben) pedig Erdélyi János *Népdalok és mondák* című kötetétnek a használatát.

A korai (1860 előtt megjelent) gyűjtemények kapcsán Kriza János esetében forrásokkal bizonyítható, hogy ismerte Gaal mesegyűjteményét,[30] Erdélyi János *Népdalok és*

27 Tiboldi István levele Jakab Elekhez, Székelyszentmiklós, 1858. jún. 26. (Szakál 2012: 72)

28 Tiboldi István levele Kriza Jánosnak, Kiskede, 1862. máj. 24. (Szakál 2012: 104–105)

29 Lásd Tiboldi István Jakab Elekhez. Székelyszentmiklós, 1858. jún. 26. (Szakál 2012: 71–73); Tiboldi István Nagyajtai Kovács Istvánhoz. Kiskede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István-hagyaték); Kiskede, 1860. szept. 20. (lásd Szakál 2012: 78–84); Kiskede, 1862. ápr. 2. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István-hagyaték); Tiboldi István Kriza Jánoshoz. Kiskede, 1862. máj. 24. (Szakál 2012: 104–107); Kiskede, 1862. aug. 25. (MUEKvGyLt. UP Iratok, 1862); Tiboldi István Simén Domokoshoz. Kiskede, 1876. jún. 6. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [a továbbiakban: KvAKt.] Ms.U. 1018/A, lásd Szakál 2012: 267–269)

30 „[…] A kettő közül melyik már az igazi és helyes? Illetetlenül hagyni-e a népmesét mint a hogy a nép szokta beszélni, vagy kiegészités elhagyás által oly kerek egészet állitani összse, mely a művészi eszme követelményeinek is megfeleljen? – Gyüjtö és kritikus volt-e Gál vagy művészi feldolgozó s igy költő?” Kriza János feljegyzése (Szakál 2012: 279).

mondák című munkáját,[31] Arany László *Eredeti népmesék* című kötetét,[32] illetve a Grimm testvérek *Kinder- und Hausmärchen* című művét.[33]

A Kovács Ágnes által szintén rossz gyűjtőként számon tartott unitárius alkirálybíró Gálfi Sándor, Kriza János közeli barátja levelében a népmesék gyűjtésének megkezdését „Gál, Merényi, s masok Népmesés" gyűjteményeinek áttanulmányozásához kötötte.[34]

A római katolikus alügyész Filep Elek mihályfalvi házának szerencsésen fennmaradt könyvtárjegyzéke alapján biztosan állíthatjuk, hogy ő ismerte Gaal György, Merényi László, Arany László és Erdélyi János mesegyűjteményeit is.[35]

A gyűjtést baráti tanácsaival segítő Gyulai Pálról tudjuk, hogy rendelkezett Erdélyi János *Népdalok és mondák* című kötetével,[36] de csupán feltételezhetjük, egyelőre konkrét forrásokkal nem igazolhatjuk esetében a többi folklórgyűjtemény ismeretét.

Hasonlót sejthetünk a szintén a gyűjtést segítő Jakab Elekről és gróf Mikó Imréről – bár ezt a fennmaradt könyvtárjegyzékük nem támasztja alá.[37]

A gyűjtéshez szövegekkel is hozzájáruló könyvtáros-tanár Szabó Károlyról – aki sok más értelmiségi mellett levelezett Erdélyi Jánossal, Ipolyi Arnolddal, Kazinczy Gáborral, Orbán Balázzsal és Pulszky Ferenccel is,[38] bár e levelekben nem érintik a gyűjtés kérdéskörét – is csupán feltehetjük, hogy ismerhette Gaal, Erdélyi kötetét és más népköltészeti gyűjteményeket. Mások kapcsán azonban még ennyi adatunk-sejtésünk-utalásunk sincsen.

Így, azt kell mondanunk, hogy a jelen tudásunk szerint a 42 személyt[39] megmozgató gyűjtőhálózatból mindössze annak vezetőjéről, egyik segítőjéről és három tagjáról állíthatjuk biztosan, hogy a gyűjtőmunkájukat népköltészeti gyűjtemények segítségével tör-

31 „A mint emlitém, a menyiben lehet mindent a nép nyelvén s mindenik széknek sajátságos hangejtése szerint igyekszem adni, mi az Erdélyi János tervétől egészen elüt." Kriza János levele Nagyajtai Kovács Istvánhoz. Kolozsvár, 1862. ápr. 12. (Szakál 2012: 89), „én kisebbnek érzem magamat mindenképpen egy Erdélyi Jánosnál, ha más formában jártam is el a szerkesztésben." Kriza János levele Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1863. jan. 24. (Szakál 2012: 143)

32 „a kisebb Aranynyal együtt, a kinek könyvét anyira szeretem, s hát még a kis Lenkám, abból tanult meg, igazán mondom olvasni – csak elcsodálkoztunk, midőn egyszer halljuk, hogy a hátul levő apróbb állatmeséket folyvást olvassa." „[…] Lenkám már tudja az Arany László Meséinek apraját, folyvást olvas." Kriza János levele Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1862. okt. 29., 1862. nov. 19. (Szakál 2012: 122, 131)

33 KvAKt. Ms.U. 1564: o.n. Bár a keltezés nélküli feljegyzése alapján azt nem tudjuk, hogy utóbbit melyik évben olvasta, de feltételezhetően a *Vadrózsák* megjelenésének időszakában.

34 Gálfi Sándor levele Kriza Jánoshoz. Demeterfalva, 1865. jan. 12. (Szakál 2012: 166)

35 A jegyzék Filep Antal tulajdonában volt, Budapesten. Évekkel ezelőtt alkalmam nyílt Filep tanár úr segítőkészségének köszönhetően a lakásán tanulmányozni azt.

36 A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár könyvkatalógusában (a református könyvállományban) található meg ennek a példánynak a nyoma. Az R87390-es jelzeten beleltározott kötetet jelenleg hiányként tartják számon, a katalógusban azt is feltüntették, hogy a kötet eredetileg Gyulai Pál könyvtárából származott. Gyulai Pál könyvtárának jegyzéke nem maradt fenn. A könyvtár darabjai a kolozsvári Akadémiai Könyvtár református állománya mellett az MTA Könyvtárába, illetve a leányfalusi villába kerültek. (Az utóbbi információt ezúton is nagyon köszönöm T. Szabó Leventének.)

37 Mikó Imre gróf könyvtárjegyzéke jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, eredetileg 1850 körül készülhetett el, de több betoldás található benne, 1857 és 1861 körülről. Későbbi jegyzék nem ismert. (Vö. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. 260, Ms. 261.) Jakab Elek könyvtárának csupán arról a részéről készült jegyzék, amelyet eladott Budapestre költözése idején a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak. Az 1876-ban készült jegyzék jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található (vö. KvAKt. Ms. U. 1320).

38 Vö. Szabó Károly hagyatékát (Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Levéltára [a továbbiakban RNL KmLt.] Nr. 931. Fond personal Szabó Károly I/125, I/202, I/216, I/330, I/360.)

39 A leveleskönyvben 38 gyűjtő szerepel. Domokos Áron gyűjtősége később igazolódott be, további három személyről (Finta Istvánról, Demeter Samuról és Székel Iványról) valószínűsíthető, hogy a *Vadrózsák* megjelenését követően szövegek küldésével csatlakoztak a gyűjtőhálózathoz. (Vö. MUEKvGyLt., UP Iratok, 1863. Kiss Mihály levele Kriza Jánosnak. Árkos, 1863. június 4.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ténő tájékozódás előzte meg. Már innen nézve is elgondolkoztató lehet, hogy a három személy közül kettőt Kovács Ágnes nyomán a folklorisztika sokáig rossz gyűjtőként tartott számon.

A következőkben onnan igyekszem megközelíteni a kiinduló kérdést, hogy azt vizsgálom meg – a források adta lehetőségek között –, hogy mennyire voltak jelen a népköltészeti gyűjtemények a különböző erdélyi[40] köz- és magánkönyvtárakban, vagyis mennyire lehettek elérhetőek ezek a gyűjtemények a gyűjtők (így például Tiboldi István) számára, mekkora nehézséggel járhatott Gaal gyűjteményének megszerzése, mennyire lehetett egyedülálló vagy általános, hogy olvasták és mintaként használták a gyűjtésekhez.

A könyvjegyzékek szisztematikus áttekintésekor 14 magyar és 4 német nyelvű kötet meglétét vizsgáltam[41] – azokat a népköltészeti gyűjteményeket, amelyek 1872-ig kötetformában[42] megjelentek. Ezek a következők voltak: *Gaal György magyar népmesegyűjteménye* I–III. (1857–1860, Pest), gróf Majláth János *Magyar regék, mondák és népmesék* (1864, Pest), Erdélyi János *Népdalok és mondák* I–III. (1846–1848, Pest), illetve *Magyar népmesék* (1855, Pest), Ács Károly *Virágok a román (oláh) népköltészet mezejéről* (Pest, 1858), Merényi László *Eredeti népmesék* I–II. (1861, Pest), *Sajóvölgyi eredeti népmesék* I–II. (1862, Pest), *Dunamelléki eredeti népmesék* I–II. (1863–64, Pest), Arany László *Eredeti népmesék* (1862, Pest), Kriza János *Vadrózsák* (1863, Kolozsvár), Pap Gyula *Palócz népköltemények* (1865, Sárospatak) és Moldován Gergely *Román népdalok és balladák* (Kolozsvár, 1872) című kötete, illetve négy német nyelvű gyűjteményes kötet: Georg von Gaal *Mährchen der Magyaren* (Bécs, 1822), Johann Grafen Mailáth *Magyarische Sagen und Mährchen* (Brünn, 1825), illetve *Magyarische Sagen, Mährchen und Erzählungen* (Stuttgart–Tübingen, 1837), Johann Karl August Musäus *Volksmärchen der Deutschen* I–V. (1782–1786), valamint Jacob és Wilhelm Grimm *Kinder- und Hausmärchen* (1812).

A kérdés megválaszolásához összesen 52 nyomtatott és 63 kéziratos könyvjegyzéket kutattam fel és tekintettem át, ez 15 magánszemély és 38 közgyűjtemény (kollégiumi, olvasóegyleti, kaszinói), illetve kölcsönkönyvtári könyvjegyzéket jelentett. Emellett az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtárát a mai könyvállomány vizsgálatával próbáltam meg rekonstruálni.[43] A jegyzékek jellemzően 1850 és 1900 között keletkeztek.

Elöljáróban fontos bemutatni a források okozta bizonytalanságokat is, hogy miért vélem úgy, hogy ezekre a kérdésekre, a könyvjegyzékek segítségével jelenleg csak megközelítően pontos válaszok adhatók.

40 E dolgozatban Erdély alatt a történelmi Erdélyt értem, így csak az ott található könyvtárakat és könyvjegyzékeket vettem figyelembe.

41 Számos gyűjtemény azért nem kerülhetett a vizsgálandó munkák közé, mivel hiába zajlott le a gyűjtés 1872-ig, kötetként az nem jelent még meg (pl. Szabó Sámuel, Ipolyi Arnold, Kazinczy Gábor vagy Gyulai Pál gyűjtései esetében). A szintén 1872-ben induló *Magyar Népköltési Gyűjtemény* jelenlétét nem vettem fel a táblázatba, de felbukkanása elenyésző volt.

42 Az egyéb közléseket a forrásfeltárás megkezdésekor nem vettem figyelembe, mivel nem állt rendelkezésemre olyan munka, amely egzakt módon rögzítette volna, hogy mely szövegek megléte jelezheti előre a népköltészet iránti érdeklődést. Egy újabb szisztematikus átnézés során ezekre (az elsősorban folyóiratos megjelenésekre) is érdemes volna figyelemmel lenni.

43 Az EME könyvjegyzékei feltehetően (a könyvekhez hasonlóan) a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárba kerülhettek, azonban mindeddig, könyvtárosi segítséggel sem sikerült a nyomukra bukkannom.

Nehézséget jelent a válaszadásban, hogy nincsen pontos kimutatás arról, hogy a század közepén Erdélyben milyen könyvtárak léteztek, mennyi és hol volt ezekből, illetve, hogy milyen feltételekkel és kik használhatták azokat. Azt bizonyosan kijelenthetjük, hogy egyes magánkönyvtárak birtokosai, a saját ismerősi körük számára könyveikből kölcsönöztek is.[44] Léteztek a felekezeti, kollégiumi könyvtárak, amelyeket alapvetően a kollégiumi tanulók és tanárok használhatták (a nagyobb iskolákban általában külön létezett egy tanári és egy tanulói könyvtár). A közép- és felsőfokú intézményekben emellett az 1830-es évektől létrejöttek az olvasókörök, amelyek szintén elkezdtek saját könyvtárat gyűjteni. Itt, egyes esetekben tudjuk, hogy a városi polgárok is használhatták a könyvtárat, amennyiben felvették őket és a tagdíjat megfizették.[45] Erdélyben már az 1820-as évektől[46] létezhettek kölcsönkönyvtárak, azonban könyveikről és működésükről csak az 1850-es évektől vannak szórványos adataink.[47] Voltak emellett azok a kiemelkedő jelentőségű könyvtárak, amelyek (legalább a városi polgárok számára) nyilvánosak voltak: az 1850-es években ilyen volt Erdélyben a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár és a Brukenthal-gyűjtemény Nagyszebenben.

Azonban a korban legszámosabb olvasó- és társalgási egyletekről, kaszinókról, amelyek szintén saját könyvtárat tartottak fent, nincsen egyetlen korabeli kimutatásunk sem. Az egyletek első összeírását (különböző, beküldött hivatalos adatok felhasználásával) 1862-ben készítette el Hunfalvy János a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága megbízásából (Hunfalvy 1862). Ebben azonban Erdély (mint közigazgatásilag ekkor még különálló egység) nem szerepelt. Így Erdély kapcsán a legkorábbi munka, amit

44 Például Jakab Elek írta Bölöni Farkas Sándorról, hogy Bölöni „szűk jövedelméből könyvtárt állít s könyveit grófnak és bárónak, nemesnek és szolgának, tudósnak és tanuló ifjunak, nőknek és hölgyeknek – a ki olvasni kiván mindenkinek – díj nélkül kölcsönzi ki olvasás végett, egyedül a magyar könyvolvasás terjesztése s az irodalom megszerettetése czéljáért. […] Farkas Sándor háza s könyvtára egy kis szellemi gyú-pont, úgyszólva ingyen kölcsönző Casinó volt." (Jakab 1870: 273–274) Másutt gróf Kemény Józsefről jegyezték fel, hogy „könyvet kölcsönzött a szász Bedeusnak, Trauschnak, Kurznak vagy a román Lemény püspöknek" is (Veress 1933: 146). De Tonk Sándor is említ egy általam nem látott kéziratos jegyzéket a Teleki–Bolyai Könyvtárból: Moós István: *Másoknak használás végett ki adott könyveim* (1831–1855) (lásd Tonk 1972: 120).

45 Például a Tordai Unitárius Gimnázium Könyvtárát „egyes városi tudománykedvelő emberek" is használhatták a könyvtárnok felelősségére (Varga 1907: 373). A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Olvasótársasága megkülönböztetett bel- és kültagokat. Utóbbiaknak az Olvasóegylet Törvényes Könyve szerint „kötelessége lészen a Kültagnak Egyletünk egyik tagját meg bizni avégre, hogy a néki szükséges könyveket (mellyek száma azonban a Városon kivül lakoknak egyszerre 1 darabnál több semmi esetre nem lehet, a városban lakoknak pedig 2. darab […]) a Könyvtárbol egy tanu jelenlétében kivegye, s jol béboritva az illetőnek elküldje. Mivel pedig a Könyvek Egyletünknek minden szegénységünk mellett-is, sok költségibe kerültek kötelessége lészen a kültagnak-is Könyveinket meg kimélni, el nem mutskozni és szaggatni." A névsorból az is kitűnik, hogy a kültagok között minden évben több nő is szerepelt. (Vö. Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei Levéltára (a továbbiakban: RNL HmLt.), Fond 683. Nr. 20: o. n.)

46 Az egyetlen olyan kolozsvári kölcsönkönyvtár, amelynek ebből az időből könyvjegyzéke is fennmaradt, Stein Jánosé volt. Ennek a kölcsönkönyvtárnak a legkorábbi jegyzéke 1856 körülre datálható. Azonban több nyom mutat arra, hogy már pár évtizeddel korábban is működhetett kölcsönkönyvtár a városban. John Paget 1835-ös utazása során említ egy kölcsönkönyvtárat (az azt irányító könyvkereskedő nevének megnevezése nélkül): „In addition to a pretty good circulating library which Klausenburg already contains, the ladies have lately established a book-club among themselves, in order to insure a better supply of new books." (Paget 1855: 425) Emellett ismert, hogy Burián Pál, aki 1818-tól nyitott könyvesboltot Budán, amit 1819-től kölcsönkönyvtárral is kiegészített (Szabadné Szegő 1966: 248, Jakó 2006: 525, illetve lásd a pesti, budai és óbudai kölcsönkönyvtárak adatbázisát: https://sites.google.com/site/koelcsoenkoenyvtariadattar/home/1818), 1820-ban már Kolozsváron is kérvényezte könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár létrehozását (Jakó 2006: 526). Bár ennek működésére egyelőre más forrás nem ismert, két fennmaradt ex librisének tanúsága szerint e kölcsönkönyvtár valóban működött Kolozsváron. Az ex librisek felirata a következő: „Kolo'svári Könyváros Burián Pál Költsönöző Könyvtárából / 262. Szám 2 Kötet." (Az egyik ex libris a szegedi Somogyi-könyvtárban található, a tulajdonjegyet tartalmazó kötet jelzete: H.e. 233. Lásd http://pex.sk-szeged.hu/nevek/burian_pal.html. A másikat lásd Arady 1964: 249, 251.) Erdély ekkori határain kívül esik, de említhető, hogy az 1850-es évek közepén Szatmárnémetiben Lehotzky János is fenntartott egy kölcsönkönyvtárat (Lehotzky Kölcsönkvt. 1854).

47 A korszak legjelentősebb erdélyi kölcsönkönyvtáráról, amit Stein János irányított, lásd Szakál 2025.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

használhatunk, az 1878-ra vonatkozó, első, országos, teljes körű adatfelvétel (Vargha 1880).[48] A másik, ami kiindulópont lehet, szintén valamivel későbbi: 1885-ben készítette el György Aladár a magyarországi köz- és magánkönyvtárak összeírását (György A. 1886). Az egyértelműen kijelenthető, hogy mindkét munkából csupán nagyon korlátosan lehet bármilyen következtetést levonni a minket érdeklő 1850-es évekre vonatkozóan. Kimutatás hiányában viszont a megtalált adatokat nem lehet biztosan valamihez mérni – tehát nem tudjuk, hogy mekkora részét sikerült megtalálni a könyvjegyzékeknek, hány, mikori és honnan való további jegyzéket kellene keresnünk, vagyis a levont következtetések mennyire tekinthetőek megbízhatóaknak.

Az esetlegességet fokozza az is, hogy a források közül melyek maradtak meg. Ezt befolyásolta az adott gyűjtemény sorsa: hogy feldúlták-e a korábbi századokban, vagy az, hogy miként vészelte át az államosítást.[49] Így például hiába tudjuk, hogy a korszakban a Nagyenyedi Református Kollégiumnak volt az egyik legjelentősebb könyvtára és kézirattára (kollégiumi könyvtárak és az általunk vizsgált gyűjtemények viszonylatában egészen bizonyosan kiemelkedő volt a Bécsből és Pestről is folyamatosan érkező folyóiratokkal), de mivel szinte a teljes könyvtári és kézirattári gyűjtemény elpusztult a jegyzékekkel együtt 1849-ben, így konkrét gyűjtemények meglétére vonatkozó kijelentések is legfeljebb feltételezések lehetnek.

De esetleges az is, hogy mely könyvjegyzékek maradtak meg. Jellemzően a könyvtárukat a kollégiumnak adományozó személyek jegyzékei kerültek be a gyűjteményekbe – azonban ez sem volt teljeskörű: míg például Jakab Elek könyvtáráról két jegyzék is készült, addig a könyves papként emlegetett Jánosfalvi Sándor István korban híres könyvgyűjteményének jegyzéke[50] egyelőre lappang.

Ezek mellett abban is van hiány és esetlegesség, hogy mi került be a könyvjegyzékekbe. Kontrollforrásként ezért tekintettem át valamennyi 19. századi népköltészeti gyűjtemény Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius, református vagy katolikus állományában meglévő köteteit, illetve a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Mixt[51] és Bolyai-állományában lévő köteteket.[52] Így derült ki például, hogy bár Simén Domokos két könyvjegyzéke ismert, amelyek egyike sem tartalmazta a *Vadrózsák*at, ám az könyv formájában a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius állományából Simén Domokos

48 Ennek a munkának a megbízhatóságáról, korlátairól lásd Sebestyén 2003. Sebestyén István és munkatársai egy-egy megyét újravizsgáltak történeti statisztikai források bevonásával, és arra jutottak, hogy nagyjából 30%-kal több egylet létezhetett ténylegesen, mint amennyiről az 1878-as összeírás számot tudott adni. (Tehát az 1878-as munka által feltárt 3995 egylet helyett Magyarország területén akkor feltehetően kb. 6000 egylet lehetett. Lásd Sebestyén 2003: 378.)

49 A kolozsvári kollégium anyagát csupán két utcával szállították arrébb (a Magyar utcai kollégium épületéből így kerültek az anyagok a Farkas utcai Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárába, illetve a szintén Farkas utcai Kolozs megyei Állami Levéltárba). A székelykeresztúri kollégium anyagát azonban rossz körülmények között szállították Marosvásárhelyre, ahol először a Teleki Téka, majd a Maros megyei Könyvtár válogatott belőle. A kéziratok nagy részét néhány évvel később a Teleki Tékának át kellett engednie a Maros megyei Állami Levéltárnak, ahonnan ezek többsége 2010-ben a Hargita megyei Állami Levéltárba került. A sorozatos átadások nem kedveztek az állománynak, s egyetlen átadás sem volt teljes körű, így valamennyi említett közgyűjteményben előfordulnak székelykeresztúri anyagok. Emiatt (is) lehetséges például az, hogy míg a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtáráról öt jegyzéket tekinthettem át, addig a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak csupán egyetlen, valószínűleg nem teljes könyvjegyzékét sikerült megtalálnom.

50 Jánosfalvi Sándor István szintén a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumra hagyta a könyveit.

51 A Mixt állományban van – többek között – a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvállományának egy része is.

52 Nem tekintettem át azonban szisztematikusan valamennyi kéziratot, így lehetséges, hogy számos fontos kéziratos munkát nem ismerhetek, amelyekről utóbb Tonk Sándor írásából (lásd Tonk 1972) szereztem csak tudomást.

pecsétjével került elő. Valószínűleg egyes eltéréseket az is okozhatott (például Jakab Elek esetében, aki még életében, Pestre költözése előtt adta el a könyvtárát a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak), hogy a jegyzék csupán azokat a könyveket tartalmazta, amelyeket az illető el- vagy átadott, és nem valamennyi könyvét. Filep Elek könyvtári lajstromáról is tudjuk,[53] hogy az nem teljes, ebben az esetben az ok az volt, hogy a főügyésznek két házban is volt könyvtára, és a fennmaradt jegyzék csupán a mihályfalvi ház könyveit tartalmazta.

A válaszadást az is nehezíti, hogy az erdélyi köz- és magánkönyvtárak könyvjegyzékei nemcsak feltárva és összeírva nincsenek, de a kézirattári és könyvtári keresésük is meglehetősen nehézkes.[54] Emellett nagyon keveset tudunk a korszak erdélyi könyvárusairól: személyükről, társadalmi helyzetükről, kapcsolataikról, vállalkozói lehetőségeikről és képességeikről, illetve legfőképpen a vevőkörükről és árukészletükről.[55]

Az esetlegességet fokozta az is, hogy melyek voltak azok a jegyzékek, amelyek az én látókörömbe kerültek és így áttekintettem őket. A vizsgálatot gyűjtőhely szerint végeztem, így vizsgáltam az államosítást követően a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában maradt kéziratos könyvjegyzékeket, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban és a Kolozs megyei Állami Levéltárban található unitárius iratokat, a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár könyvállományát és Kézirattárát, a marosvásárhelyi Teleki Téka[56] és a Maros Megyei Könyvtár nyomtatott és kéziratos könyvjegyzékeit, a Hargita megyei Állami Levéltár megfelelő könyvjegyzékeit, az Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtárának, könyvtárának és Kézirattárának megfelelő anyagait.

Az előfeltevésem az volt, hogy az önkényuralom éveiben (a reformkorinál is erőteljesebben) az olvasás, a művelődés lehetett az ellenállás egyik formája, s hogy a gyűjtés, a magyar népköltészet megmentése és napvilágra hozása, meg- illetve felmutatása összekapcsolódhatott az ellenállás gondolatával. Ezért azt feltételeztem, hogy a népköltészeti gyűjtemények jelenléte – legalább a könyvtári állományban – viszonylag jelentős lesz.

Az adatok összegyűjtése után,[57] azt gondolom, annyi biztosan kijelenthető, hogy a korai népköltészeti gyűjtemények csak elszórtan voltak jelen Erdélyben a kiegyezés előtti években (kivételt talán egyedül a kolozsvári kiadású *Vadrózsák* jelentett).

Emellett talán megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy ha a gyűjtés ügye egyre fontosabb is lett az önkényuralom éveiben, ez a gyűjtés elsősorban nem a már korábban elkészült gyűjteményeket mintának tekintve zajlott, a gyűjtők elsődlegesen valószínűleg

53 Filep Antal szíves szóbeli közlése szerint.

54 A kéziratos jegyzékeket csak módszeres kereséssel lehet megtalálni: vagyis vagy a személyi és intézményi hagyatékokat kell átnézni ebből a szempontból, vagy pl. a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár vagy az Egyetemi Könyvtár esetében a teljes kéziratos anyagot érdemes volt áttekinteni a cédulakatalógusban. A nyomtatott jegyzékek esetében a keresést nehezíti, hogy teljesen esetleges, hogy éppen hogyan lettek katalogizálva és így hol, milyen szónál lehet rájuk bukkanni. Mivel többnyire az első szó alapján kerültek katalogizálásra, ezért minden helyen számos keresőszóval kell elvégezni a keresést. Emellett egyes helyeken a törzsgyűjteményi állomány mellett az aprónyomtatványok közé is kerülhettek, amikor pedig csak a formátum (hogy hányadrét nagyságú) és az év határozta meg, hogy ma éppen hol találhatóak meg.

55 Kiváló összegzéseket készített Vita Zsigmond (Vita 1966, 1968), illetve Burián Pálról részletes tanulmányt közölt Jakó Zsigmond (Jakó 2006).

56 A Teleki Téka kéziratos könyvjegyzékeit nem szisztematikusan (a teljes anyag átnézésével) végeztem, hanem célzott kereséssel.

57 A továbbiakhoz vö. a tanulmány végén közölt táblázatot és ahhoz fűzött lábjegyzeteket.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nem ezekhez fordultak, amikor gyűjteni indultak. Ugyanezt a kérdést egy másik irányból nézve azt a gondolatot is felvethetjük, hogy esetleg ezekben az években a népköltészeti munkák még nem voltak annyira népszerűek, az emberek többségének (Bach-korszakbeli) igényeit nem ezek[58] a kötetek elégítették ki.[59]

Visszatérve Tiboldi István mesegyűjtemény-választására, először azt érdemes tisztázni, hogy vajon melyik más gyűjteményt használhatta volna Tiboldi, mi alapján kellett volna elindulnia, ha tudjuk, hogy nem egyéni indíttatásból kezdett gyűjtésbe, hanem azért, mert segíteni szeretett volna Kriza Jánosnak és ehhez mintát[60] szeretett volna használni? 1857 körül kötetben megjelent magyar népmesegyűjtemény összesen öt létezett. 1822-ben Bécsben, német nyelven jelent meg Georg von Gaal *Mährchen der Magyaren* című kötete, majd 1825-ben Brünnben, 1837-ben pedig Stuttgart–Tübingenben Johann Grafen von Mailáth kötetei (*Magyarische Sagen und Mährchen*, illetve *Magyarische Sagen, Mährchen und Erzählungen*). Magyar nyelven az első megjelent mesegyűjtemény Erdélyi Jánosé volt: 1855-ben, Pesten jelent meg a *Magyar népmesék* című munkája. Ezt követte a sokat emlegetett *Gaal György magyar népmesegyűjteménye*, amelyet Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc jelentetett meg három kötetben 1857 és 1860 között. Tehát, ha elfogadjuk Kovács Ágnes felvetését, miszerint Tiboldi rosszul választott példakép-kötetet a maga számára, adja magát a kérdés, hogy vajon a többi, ekkor megjelent kötet megfelelő lett volna-e a folklorista számára, egyáltalán azok elérhetőek voltak-e (tehát jogos-e számonkérni valakin olyan kötetek használatát, amikhez nem fért hozzá). A feltárt adatok alapján egyfelől úgy tűnik, hogy sem a német nyelven megjelent mesegyűjtemények (1825, 1837), sem Erdélyi János *Magyar népmesék* című mesekötete (1855) nem, vagy csak nagyon nehezen voltak elérhetőek a korszakban, Erdélyben,[61] tehát Tiboldi, ha szerette volna, sem tudta volna könnyűszerrel olvasni ezeket.[62] Másrészről viszont azzal is számolnunk kell, hogy a 20. század második felében ezekkel a korai mesegyűjteményekkel szemben

58 A könyvjegyzékek alapján két, néprajzhoz közelálló szerzőnek voltak sikerkönyvnek nevezhető munkái a korszakban. Az egyikük Kriza János legkorábbi ismert gyűjtője, Ürmösi Sándor, akinek *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* (Kolozsvár, 1844) című munkája szinte minden erdélyi könyvgyűjteményben megtalálható volt. A másik személy Kőváry László, akinek a könyveiről bátran ki lehet jelenteni, hogy nem volt az a legkisebb könyvtár Erdélyben, ahol egy-két (vagy akár tucatnyi) műve ne bukkant volna fel. Ő, meg lehet kockáztatni a kijelentést, valódi sikerszerző volt a korszak Erdélyében. (Természetesen hozzátéve ehhez, hogy a valódi sikerszerző az 1860-as évekre nagy valószínűséggel Jókai Mór lett a könyvjegyzékek tanúsága szerint.)

59 Ugyanez a jelenség megfigyelhető Magyarországon is, ahol Ipolyi Arnold azt írja 1858-ban Gaal György népmesegyűjteményének 3. kötete kapcsán, hogy lehet, az meg sem fog jelenni az érdektelenség miatt: „a mese nálunk valósággal süket füleknek szól”. (Ipolyi 1858: 416–417) De ismert Kriza János megjegyzése két évvel a *Vadrózsák* megjelenése után egyik, Péterfi Sándorhoz írott levelében: „hiába, a nagyközönség inkább regényt olvas és vásárol – csupán a litteratus emberek veszik inkább az ilyszerü [mint a *Vadrózsák* – Sz. A.] dolgokat, de a jelen pénzszük korban azok közül is nagyon kevés.” (Kriza János Péterfi Sándorhoz, Kolozsvár, 1865. máj. 7. Publikálva: Szakál 2012: 168)

60 Érdemes itt megjegyezni, hogy Tiboldi válaszából kiderül, hogy nem csupán azért vette kezébe Gaal gyűjteményét, hogy mintául használja azt, hanem hogy a korszak gyűjtési gyakorlatának megfelelően ellenőrizze, hogy új, addig nem publikált meseszövegeket sikerült-e gyűjtenie – tehát, hogy gyűjtéseivel használni tudott-e Kriza vállalkozásának, vagy csupán már megjelent mesék variánsait küldte.

61 Erdélyi kötete esetében lehetséges, hogy valamilyen terjesztési probléma húzódhatott meg a háttérben, mivel 1858 körül úgy tűnik, viszonylag kevés helyen volt elérhető (a Kolozsvári Református Kollégiumban, gr. Mikó Imre és Filep Elek könyvtárában, valamint a Fogarasi Magyar Olvasóegylet és a Brassói Magyar Kaszinó könyvtárában). Az bizonyos, hogy a Heckenastnál, Pesten megjelent könyvet Erdélyben két helyen is meg lehetett vásárolni 1855-ben: Steinnél Kolozsváron és Wittichnél Marosvásárhelyen (lásd a hirdetést a *Politikai ujdonságok* 1855. október 24-i számában [I. évf. 42. sz. 335. oldal]. Az adatra Gulyás Judit hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.)

62 Bár feltehető az is, hogy német nyelvtudása sem lehetett elegendő az előbbi kötetekhez.

meglehetősen erős bizalmatlanság létezett, így esetükben sokkal inkább öröklődő negatív vélemények, mint tudományosan megalapozott érvek működtek.[63]

Bár biztos feleletünk nincsen arra a kérdésre, hogy honnan, kitől szerezhette be Tiboldi István Gaal mesegyűjteményét, de a könyvjegyzékek áttekintése és táblázatba rendezése után mégis tisztábban láthatjuk ennek a kérdésnek a hátterét. Alapvetően bárki, így Tiboldi István előtt is elsődlegesen három lehetőség volt, ha könyvhöz szeretett volna jutni. Az első a vásárlás volt, ami a legkevésbé lehetett jellemző egy tudvalevőleg nehéz anyagi körülmények között élő, idős tanítóra.[64] A második lehetőség lehetett a könyvtári kölcsönzés. Ez jelenthette a kölcsönkönyvtárakat, illetve az olvasóegyleti könyvtárakat. Kölcsönkönyvtár – jelen tudásunk szerint – 1857-ben csupán egy működött Erdélyben: Kolozsváron, Stein Jánosnál, de szinte kizárt, hogy Tiboldi István ekkora útra vállalkozhatott volna egy könyv megszerzéséért. Kevés olvasóegyletnek ismert a használati rendje, de pl. a Kolozsvári Unitárius és Református Kollégium és a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Olvasóegyletéről tudjuk, hogy ők határozottan tiltották és pénzbeli büntetést szabtak ki arra, aki a könyvet falura magával vitte.[65] Kolozsváron tehát szóba jöhetett volna a Kollégium könyvtára (ahol a Bölöni Farkas-könyvtárban megvolt a kötet), illetve a nagyszebeni Olvasóegylet könyvtára, azonban előbbiben nincs nyoma annak, hogy ott olvasott volna, utóbbiról pedig a könyvjegyzékén kívül semmi adatunk sincs. Emellett mindkettő túl távol feküdt Tiboldi lakhelyétől ahhoz, hogy feltételezhessük, hogy ezeket vette volna igénybe. Az Erdélyi Múzeum Egylet csupán 1859-ben alakult meg, így 1857-ben azt még nem használhatta. S bár vannak adataink arra is, hogy bizonyos esetekben kéziratos könyvtári állományt postán küldtek egymásnak személyek,[66] ez Tiboldinál, az ő kapcsolati hálójával[67] nehezen képzelhető el.

A harmadik lehetőség a magánszemélytől való kölcsönzés lehetett. Ennek rekonstruálása azért nehéz, mivel teljesen véletlenszerű, hogy kiknek maradt fenn úgy a könyvjegyzékük, hogy az egyúttal nem egy adományozási dokumentum. Filep Elek jelentős könyvtáráról is csupán azért tudunk, mert dédunokája, Filep Antal megőrizte a családi

63 Ezen gyűjtemények kapcsán a 19. századból (elsősorban Gyulai Páltól) öröklődő negatív megítélések átvételéről és így a kanonizáció folyamatáról lásd Szakál 2017. Gaal György gyűjteményéről az első, alapos áttekintést, amely már a különböző német és magyar nyelvű szövegek összehasonlítását is tartalmazta lásd Havay 2011. Különösen izgalmas, hogy amíg úgy tűnik, Erdélybe nem/alig jutottak el a német nyelvű mesegyűjtemények, német nyelvterületen nagyon jelentős volt a recepciójuk. Ezzel kapcsolatban lásd Gulyás 2023.

64 Egyelőre előttem nem ismert egyetlen, 19. század közepi (unitárius) tanító könyvállományát rögzítő leltár sem, így nehéz biztos kijelentéseket tenni az unitárius tanítók könyvtáráról.

65 Vö. MUEKvGyLt. Az olvasó egylet alapszabályai a 30-as évektől [KUK], Az Olvasó Társaság Könyveire felügyelő Biztosság Jegyző Könyve [KUK]; RNL HmLt. Fond 683. Nr. 20. Például a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasóegyletének jegyzőkönyve szerinti 2. (valójában 12.) ülésén Jakab Eleket 100 krajcár büntetésre ítélték, mivel az 1836-os *Aurorát* a tiltás ellenére kivitte falura. A Kolozsvári Református Kollégium olvasótársaságának jegyzőkönyvében 1835-ben szintén erről panaszkodtak: „Fájdalmas érzéssel vette Társaságunk azt, hogy a Társaságunk alapitásától fogva, megvolt határozva, mi szerint senki olvaso lakunkbol sem könyvet, sem pedig semmi folyo iratokat ki nem vihet; – még is történtek oly visszaélések, hogy némely irományaink el vesztek. Hogy tehát többé ily vissza élések ne történjenek – kötelességévé tészi Társaságunk a Könyv Tárnoknak a szoross felügyeletet, hogy senkinek a Társaság híre és tudta nélkül semmiféle irományt vagy könyvet ki ne adjon." (RNL KmLt. Fon 289. Nr. 494. 34: 11. pont)

66 Vö. a levelezést Szabó Sámuel és Budenz József, illetve Szilágyi Sándor között (Szabó Sámuel Szilágyi Sándorhoz, Marosvásárhely, 1860. febr. 18., 1860. máj. 16.; Szabó Sámuel Budenz Józsefhez, Kolozsvár, 1886. febr. 6., 1886. febr. 27. Lásd Szabó 2009: 608–610, 626–627.) A levelekre Olosz Katalin hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is nagyon köszönök neki.

67 Tiboldi István kapcsolati hálójáról lásd Szakál 2010b.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

történetet, s szerencsére a történet mellett a konkrét dokumentum (vagy annak egy része) is előkerült. Azonban a leszármazottak ismeretének hiányában csupán felvethetjük az olyan kérdéseket, mint hogy: nem lehetséges-e, hogy a Tiboldi Istvánnal viszonylag közeli viszonyban lévő siménfalvi földbirtokos, Jakabházi Zsigmond, vagy a tarcsafalvi földbirtokos, Pálffy Dénes[68] is rendelkezett könyvtárral, amiből kölcsönözhetett Tiboldi?

A kérdésre a legvalószínűbb válasz azonban az lehet, hogy Tiboldi István Gaal György mesegyűjteményét a történész Nagyajtai Kovács Istvántól kölcsönözte. Emellett szól elsőként az az alapvető tény, hogy bizonyíthatóan[69] megvolt Nagyajtainak mindhárom kötet Gaal mesegyűjteményéből. Emellett rendelkezünk adattal arra nézve is, hogy kettejüket nem csupán a közös történeti érdeklődés kapcsolta össze, hanem volt közöttük egy ifjúkori kötelék is, amelyről Nagyajtai írt posztumusz megjelent visszaemlékezésében. A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban „magán tanítóul (privatus praeceptor) homoród-almási Máthé Albertet nyertem, ki majd semmit sem tanított; azonban szerencsés voltam azzal, hogy ugyanazon lakszobában, melyben tanítóm gazda (hospes) vala, még két igen szorgalmatos deák lakott: egyik Inczefi József, ki mint derzsi pap és esperes ez évben (1871) hala el és az ismeretes Tiboldi István, és ezek saját tanítványaikat nagy szorgalommal tanítván, én a grammatikai latin szabályokat enmagam ösztönzéséből megtanultam, magyarázataikat pedig azokból sajátítottam el, miket Inczefi s Tiboldi tanítványaiknak elmondogattak, ismételgettek.” (Nagyajtai Kovács 1873: 40) Ez a fiatalkori kapcsolat pedig biztosan lehetővé tette, hogy Nagyajtai könyvkölcsönzéssel is segítse Tiboldi munkáját.

A kettejük közötti levelezésnek csupán három levélből álló töredéke maradt fenn a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának Nagyajtai Kovács István hagyatékában. Mindhárom ismert levél 1860-ban keletkezett. Közülük a legkorábbi szintén azt erősíti, hogy kettejük kapcsolatában a könyvekről való eszmecsere és beszerzés is fontos szerepet játszhatott. Ebben a levelében Tiboldi megköszönt egy könyvet, amelyet Nagyajtaitól kapott. Miként írja: „az Erdélyi János Magyar közmondak czimü könyvet mint a Méltoságos ur becses ajándékat kézbe vettem Kolozsvárról […] mult év nyarán […] Még ez elött mintegy négy évvel felszollitattam vala Kolozsvárról T. J E úr által több egyéb, de fökép afféle nepmondák gyüjtésére is, küldöttem is az idötöl fogva mintegy három ezerig valót ’s jól jöve nekem, hogy az általam gyüjtöttek közül az Erdelyi János által szerkeztettek között nem sokat találék meg.”[70]

68 Jakabházi Zsigmond „az irodalom emez öreg bajnokát szállással[!] s más szükségesekkel” támogatta (vö. Ürmösi 1881: 236), s halála után kéziratainak egy részét ő őrizte (lásd n. n. 1880a: 157). Pálffy Dénes szintén egyfajta mecénási szerepet töltött be Tiboldi életében. Többször hívta meg Tiboldit házához, többek között akkor is, amikor Merényi László elkísérte a Nyikó-menti gyűjtésében (vö. Tiboldi István levele Kriza Jánoshoz, Kiskede, 1862. máj. 24., a vonatkozó részt lásd Szakál 2012: 105). Kettejük kapcsán az egyik olvasással kapcsolatos adat, hogy mindketten, illetve Jakabházi felesége is külső tagja volt a székelykeresztúri olvasóegyletnek. (Vö. RNL HmLt. Fond 683. Nr. 20. Ennek 2. felében a részvényes belső és külső tagok névsora található 1845 és 1865 között.) Emellett Jakabházi Zsigmondról tudjuk, hogy mint kolozsvári unitárius kollégiumi diák 1844 és 1846 között tagja volt a Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasótársaságának. Pálffy Dénesről tudható, hogy az 1879-ben újjáalakult tordátfalvi olvasóegylet számára 1880 elején előfizeti a *Magyar Polgár* című politikai napilapot (vö. n n. 1880b: 157).

69 A kötetek közül kettő (az 1. és a 3.) még ma is megvan a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának unitárius állományában Nagyajtai Kovács István pecsétjével (jelzetük: U 54986).

70 Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Nagykede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István-hagyaték, 72)

Ebből a levélrészletből az is láthatóvá válik, hogy Nagyajtai Kovács István előtt ismert lehetett Tiboldi igénye arra, hogy a frissen megjelenő, jelentős történeti és népköltészeti munkákat megismerhesse, valamint az is, hogy ezeket különböző megbízatásai teljesítése során mint kontrollforrást használhassa. Kiderül ugyanebből a levélből, hogy ekkor kapta kézhez a gróf Mikó Imre által szerkesztett *Erdélyi történelmi adatok* három kötetét is. A levél végén pedig azt is hozzáfűzi, hogy mivel a küldött könyvet a környezetében „többen kivánák olvasni, keményre beköttetém."[71] Ez pedig afelé mutat, hogy Tiboldi Istvánnak az átlagosnál jelentősebb könyvtárra lehetett igénye, és a műveltséget könyveinek kölcsönzésével is terjesztette saját, falusi közegében.

Bár mindezek alapján továbbra sem gondolom, hogy megnyugtató választ tudnánk adni a korábban feltett kérdésre, de talán valamivel tágabb kontextusban sikerült Tiboldi István Gaal kötetének olvasását megmutatni és bízom benne, hogy a kiinduló kérdés kitágításával összegyűlt és itt közölt, 19. századi erdélyi könyvkultúrára vonatkozó adatok jó kiindulópontot jelenthetnek a későbbi munkák számára is. Jelen feltárás, úgy vélem, élesen rámutatott arra is, hogy akkor, ha az összegző adatsorok (jelen esetben az összeírások) hiányoznak, egyetlen olyan forrástípusból, amelyről a kutatás során az bizonyosodik be, hogy nagyon esetleges volt a fennmaradása, nehéz tendenciák megfogalmazásánál erősebb következtetéseket levonni. Jelen vizsgálat folytatása esetén további könyvjegyzékek felkutatása mellett a magyarországi és erdélyi sajtó hirdetésrovatát is mindenképpen szükséges lesz vizsgálni.[72]

71 Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánnak. Nagykede, 1860. márc. 28. (MUEKvGyLt. Nagyajtai Kovács István-hagyaték, 72)

72 Ezt erősítette meg a Gulyás Judit által megtalált hirdetés is (*Politikai ujdonságok* 1855. I. (42) 335), amelyből egyértelműen kitűnt, hogy Stein Jánosnál 1855-ben kapható volt Erdélyi János *Magyar népmesék* című munkája, miközben Kolozsváron csupán két könyvtárban találtam nyomát a felbukkanásának (újabb negyed századdal később ez a szám csak eggyel nőtt meg), és Stein fennmaradt, saját egyleveles hirdetéseiben és az általa árult könyvek jegyzékében sem volt nyoma a könyvnek (lásd Stein 1875, 1880–82k., 1888). Ez pedig arra mutat, hogy egy ilyen kérdés megválaszolásába feltétlenül szükséges a hirdetéseket is bevonni forrásként.

© www.kjnt.ro/szovegtar

19. SZÁZADI NÉPKÖLTÉSZETI GYŰJTEMÉNYEK JELENLÉTE A KORABELI ERDÉLYI KÖNYVTÁRI ÁLLOMÁNYBAN[73]

		Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
	KOLOZSVÁR																
1	KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM[74]			x[75]		1–3. k.						x		x			x
2	KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM OLVASÓEGYLETE[76]					1–2. k.						x					
3	KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM[77]					1–2. k.				x[78]							

73 Jelen táblázat, bár alapvetően a tanulmányban felvetett kérdés időpontjára (1858) kívánt fókuszálni, de a fennmaradt könyvjegyzékek csekély száma miatt valamivel tágabban azt kísérelte meg megmutatni, hogy mennyire lehettek jelen a népköltészeti gyűjtemények a 19. század második felében, Erdélyben. Így olyan könyvtárak is belekerültek, amelyeket valamivel 1858 után alapítottak, viszont kimaradtak azok a könyvtárak, amelyeknek létezéséről tudok, de könyvjegyzéküket egyelőre nem ismerem (ilyen pl. az 1835-ben alapított kolozsvári Női Olvasóegylet könyvtára, vagy olyan nagyúltú könyvtárak, mint az 1802-től nyilvános könyvtárként működő marosvásárhelyi Teleki-gyűjtemény, vagy a 19. század végére 25 ezres Brassói Evangélikus Gimnázium könyvtára, vagy a besztercei Evangélikus Gimnázium könyvtára). Hasonlóképpen nem szerepelnek azok a könyvtárak sem, ahol bár a könyvjegyzék létéről biztos adatunk van, de maga a jegyzék egyelőre nem került elő, így tartalmát nem ismerhettem meg (pl. *A Kolozsvári Olvasótársaságnak német, magyar és franczia könyvgyűjteménye* 1847-ből, vagy *A Marosvásárhelyt és vidékén magyar könyvek olvashatására 1837-ben alakult olvasótársaság szabályai és könyvei lajstroma* 1839-ből, lásd Dankanits 1968: 101).

74 A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárát a 16. században alapították. 1877-ben 22 085, az 1885-ös könyvtárösszeíráskor 26 307 könyv állt a kollégium tanárai és diákjai rendelkezésére (vö. Simén 1877: 206, György A. 1886: 62). A minket érintő időszakból több könyvlajstrom is fennmaradt. Létezik 1868-as általános (KvAKt. Ms.U. 1678/I), az 1868-as adományokat tárgyaló (KvAKt. Ms.U. 1678/II), az 1860 után bekerült könyveket tartalmazó (MUEKvGyLt. Emlék-könyv…), a Bölöni Farkas Sándor által hagyott alapból vásárolt könyvekről 1845-től kezdődően vezetett jegyzék (KvAKt. Ms.U. 1144, KvAKt. Ms.U. 1322/II), egy kb. 1861-es lajstrom a vegyes könyvtár anyagáról (KvAKt. Ms.U. 1679), egy 1858 és 1898 közötti könyvkiadási napló (KvAKt. Ms.U. 1723), egy jegyzék a kollégium tanári könyvtáráról a századforduló idejéről (KvAKt. Ms.U. 1608), egy, ami a könyvtári könyvek állapotában bekövetkezett romlást jegyzi (KvAKt. Ms.U.1531), egy, ami a régi könyvek jegyzékét (KvAKt. Ms. U. 1675) és egy, ami a felső osztályúak könyvtárának könyvjegyzékét tartalmazza (KUK 1904).

75 A könyv III. kötete 1860-ban került be (vásárlás útján) a Bölöni Farkas Sándor-könyvtárrészbe (KvAKt. Ms.U. 1144; MUEKvGyLt. Emlék-könyv…). Egy másik könyvjegyzékből úgy tűnik, hogy ugyancsak a Bölöni Farkas Sándor által örökül hagyott alapítvány pénzéből vásárolták meg Gaal gyűjteményének első két kötetét is (KvAKt. Ms.U. 1322/II).

76 A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasóegylete 1830-ban jött létre. Az 1885-ös összeírás szerint 2145 könyve, 70 kézirata és 50 képe volt (György A. 1886: 168). Könyvtárlajstromai közül az egyik az 1861-es, a másik az 1874-es állapotot rögzítette (KvAKt. Ms.U. 1324/B-1, KvAKt. Ms.U. 1324/B-2). Nyomtatott jegyzék 1905-ből ismert (KUK Oe. 1905)

77 A Kolozsvári Református Kollégium alapítási évéül 1622-t szokás megjelölni, de bizonyosan már egy-két évtizeddel korábban is létezett református iskola Kolozsváron (Török 1905: 13–21). A kollégium könyvtára a 19. század végén az ifjúsági könyvtárral közös felügyelet alatt volt. 1885-ben a kettőben összesen 27 332 könyv volt található (György A. 1886: 60). A felhasznált jegyzékek (KvAKt. Ms.R. 1625; KvAKt. Ms.R. 1626) 1854-ből származnak. Emellett létezik egy olyan jegyzék, amely az olvasásra kiadott könyveket tartalmazza 1851-től (KvAKt. Ms.R. 1944). Időben a következő jegyzék csupán az 1870-es évektől kezdődő gyarapodást jegyzi (KvAKt. Ms.R. 1656). A köztes időszakból egyelőre nem találtam könyvlajstromokat.

78 A jegyzékekben nincsen benne, de a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárában található példányban a Kolozsvári Református Kollégium 1871-es pecsétje van benne (jelzete: R121098).

© www.kjnt.ro/szovegtar

		Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
4	KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM OLVASÓEGYLETE[79]			1 (2?)[80]			x[81]							x			
5	KOLOZSVÁRI RÓMAI KATOLIKUS LYCEUM[82]					1–2. k.[83]						x					
6	KOLOZSVÁRI CASINO KÖNYVTÁRA[84]																
7	KOLOZSVÁRI POLGÁRI TÁRSALKODÓ KÖNYVTÁRA[85]			x (3.k.)[86]		x											
8	KOLOZSVÁRI KÖNYVTÁRI EGYESÜLET[87]																
9	ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET KÖNYVTÁRA[88]			1–2. k.		x	x		x			x					x

79 A Kolozsvári Református Kollégium Olvasóegylete hivatalosan 1830-ban alakult meg (Bodolay 1963: 184). A könyvjegyzék nagyjából az 1861. novemberi állapotokat rögzítette (KvAKt. Ms. R. 1637: 19v). Későbbi könyvjegyzéket egyelőre nem sikerült találni.

80 A jegyzékből nem derül ki egyértelműen, hogy mind a két kötet megvolt-e.

81 A kötetet egybekötötték Erdélyi János *Válogatott magyar népdalok* (1857) című munkájával.

82 A kolozsvári római katolikus Lyceum 1579-ben jött létre (ez volt az ún. Báthory-egyetem), az itt tárgyalt könyvtár alapjait 1604-ben tették le a városba visszatérő jezsuiták. 1797-ben a könyvtárban 4039 mű volt megtalálható 6442 kötetben. 1859-re ez a szám 13 874 kötetre növekedett (György L. 1994: 59, 130). Jegyzékei közül kettő az 1848 és 1861 (KvAKt. Ms.C. 669, Ms.C. 670), egy pedig az 1862 és 1894 közötti állapotokat (KvAKt. Ms.C. 673) tartalmazza.

83 Az 1883-as átadásnál a két kötet közül az egyik már nem volt meg (vö. KvAKt. Ms.C. 673: 45v).

84 A Kolozsvári Casinot 1830-ban alapították. Az 1899-es gyarapodási és az 1903-as teljes könyvjegyzéke ismert (Kvári Cas. 1899, 1903).

85 A Kolozsvári Polgári Társalkodó 1835-ben vagy 1837-ben jött létre (Fazakas 2016: 98), utóbbi a valószínűbb, mivel az 1840-ben 1838-tól sorolják fel a részvényeseket (Kvári Polg. Társ. 1840). Két fellelt könyvjegyzéke közül a korábbi az 1847. évi állapotokat tükrözi, a későbbi 1865-ben jelent meg (Kvári Polg. Társ. 1847, 1865). Utóbbi 1645 mű címét tartalmazza.

86 A könyvtárban csak az 1860-ban megjelent harmadik kötet volt meg (Kvári Polg. Társ. 1865: 8).

87 A Kolozsvári Könyvtári Egyesületet 1843. körül hozták létre az Erdélyi Múzeum későbbi gyarapítására. Ismert az 1844-es tagnévsora, szabályzata és könyvjegyzéke (Kvári KE é.n.).

88 Az EME 1859-ben jött létre, a könyvtár gyarapodását hosszú ideig szinte kizárólag a könyv(tár)adományozás biztosította. Olyan jegyzéket, ami a teljes könyvtárállományt mutatta volna az általam vizsgált években, vagy egy, a kezdetektől vezetett gyarapodási naplót nem sikerült találnom. Ezért egyrészt a mostani könyvtári példányokból kiindulva próbáltam következtetéseket levonni az 1870-es évekre, ezért ezek az adatok közel sem nyújtják ugyanazt a hitelességet, mint a jegyzékek adatai, mivel itt a kézbe vétel ellenére sem tudtam a legtöbb esetben a kötet bekerülésének idejét meghatározni. A táblázathoz csupán az 1840–60-as évekbeli kiadású, EME-pecsétes vagy ex librises könyveket vettem figyelembe. A másik forrást az EME által a duplumok címét tartalmazó füzetek jelentették (EME 1863, 1867, 1873, 1877).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

			Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
10	Stein János Kölcsönkönyvtára[89]				x	x	1–2. k.		x	x	x	x	x					
11	Gedő József[90]	unit.					1–2. k.[91]											x
12	Brassai Sámuel[92]	unit.											x					
13	Jakab Elek[93]	unit.											(x)[94]			x		
14	Simén Domokos[95]	unit.											(x)[96]					
15	Bartók István[97]	unit.																
16	Nagyajtai Kovács István[98]	unit.			1–3. k.		1–2. k.											

89 A kölcsönkönyvtár alapításának éve nem ismert, az 1878-es összeírásban már nem szerepel, lehetséges, hogy addigra megszűnt, vagy 1870 körül átvette azt Márcinkievics Marcell (lásd Vargha 1880: 90). Az első ismert könyvjegyzékét 1856-ra lehet datálni, további könyvjegyzék ismert 1861-ből és 1872-ből (Stein KK. é. n., 1861, 1872).

90 Gedő József (Abrudbánya, 1778 – Kolozsvár, 1855) korában híres könyvgyűjtő, aki több mint ötezer könyvből álló könyvtárát évekkel halála előtt, 1849-ben a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta. (Vö. KvAKt. Ms.U. 1690, Ms.U. 1691; MUEKvGyLt. Benczédi Pál: Gedő József könyvtára; Simén 1877: 206.)

91 A Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárában található egyik példányban (jelzete: U 52825) az 1. és a 2. kötetben Gedő József pecsétje szerepel. Hasonlóképpen Erdélyi János *Magyar közmondások könyvének* egyik példányában (U 52824) is az ő pecsétje szerepel.

92 Brassai Sámuel (Torockószentgyörgy, 1797/1800 – Kolozsvár, 1897), az „utolsó erdélyi polihisztor” 1837-ben lett a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. Könyveit ekkortól a könyvtárban helyezte el és 1897-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan gyarapította azokat. (Vö. KvAKt. Ms.U. 1697, Ms.U. 1698/A, Ms.U. 1910; a könyvtárról: MUEKvGyLt. Benczédi Pál: Brassai Sámuel könyvtára.)

93 Jakab Elek (Szentgerice, 1820 – Budapest, 1897) történész – levéltáros, akinek könyvtárát (1546 tétel) Magyarországra költözésekor a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium vásárolta meg 1875-ben. Azért szerepel ennek ellenére a neve Kolozsvárnál, mivel előtte Kolozsváron élt, könyvtárát ott használta. Az egyik felhasznált könyvlajstrom 1876-ben készült (KvAKt. Ms.U. 1320), a másik közvetlenül az átadáskor (TBK Ms. 352).

94 Bár nincs semmi adat arra nézve, hogy az eladott könyvtár mekkora részét tette ki a teljes könyvállományának, feltételezhető, hogy bizonyos könyveket magával vitt Magyarországra. Az eladáskor készített könyvtári lajstromban (KvAKt. Ms.U. 1320) nem szerepel például Kriza János *Vadrózsák*ja, ami szinte lehetetlen, hogy ne lett volna meg a gyűjteményében.

95 Simén Domokos (Tarcsafalva, 1836 – Kiskadács, 1878) a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium tanáraként, igazgatójaként, majd a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanáraként működött. Gyűjtötte az unitárius írók műveit és életrajzát. Mintegy 1800 kötetes könyvtárát, melyet diákkorától tudatosan gyűjtött, halála után örökösei „csonkítatlanul” az unitárius kollégium könyvtárának ajándékozták (vö. Vári 1912: 272–273, MUEKvGyLt. Benczédi Pál: Simén Domokos könyvtára).

96 Bár könyvtára külön egységként került be a kollégium könyvtárába, bizonyos könyvek (például Kriza János *Vadrózsák*ja) nincsenek benne sem az 1874-es könyvlajstromában (KvAKt. Ms.U. 647.), sem az 1883-ban, Szabó Károly által Simén könyvtáráról készített lajstromban (vö. KvAKt. Ms.U. 1369). A Kolozsvári Unitárius Könyvtárból a Román Akadémia kolozsvári Könyvtárába került állományban azonban megtalálható egy olyan *Vadrózsák*-példány (jelzete: U 57014), amelyben Simén Domokos pecsétje van, innen (is) tudható, hogy a könyv mégis a birtokában volt.

97 Bartók István (Székelyudvarhely, 1845 – Kolozsvár, 1889) orvos, aki többek között a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban is tanított természetrajzot. Könyvtárát (977 mű 1357 kötetben) a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta. (A jegyzéket lásd KvAKt. Ms.U. 1737, a könyvtárról vö. MUEKvGyLt. Benczédi Pál: Bartók István könyvtára.)

98 Nagyajtai Kovács István (Nagyajta, 1799 – Kolozsvár, 1869) történész, jogász, gróf Mikó Imre munkatársa. Könyvtára – amely összesen 2957 műből állt – Nagyajtai végrendelete alapján 1869-ben került a Kolozsvári Unitárius Kollégium tulajdonába. (Vö. a jegyzéket: KvAKt. Ms.U. 1695, a könyvtárról: MUEKvGyLt. Benczédi Pál: Nagyajtai Kovács István könyvtára.)

			Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
17	DR. JOÓ ISTVÁN[99]	UNIT.																
18	VÉGH MIHÁLY[100]	UNIT.																
19	GR. MIKÓ IMRE[101]	REF.						1–2. k.					(x)[102]					
20	GR. KEMÉNY JÓZSEF[103]	REF.																
21	BR. BÁNFFI DÁNIEL[104]	REF.																
22	GR. GYULAY LAJOS[105]	REF.					2. k.						x					
23	HALÁSZ IGNÁC[106]	IZR.					x(2)[107]										x[108]	
	TORDA																	
24	TORDAI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM[109]												x					

99 Dr. Joó István (Bágy, 1806 – Kolozsvár, 1881) orvos, aki gyűjteményét a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Természettudományi Karára, könyvtárát pedig a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta. Az általa hagyományozott könyvek 1882-ben készített lajstroma (KvAKt. Ms.U. 1696) 486 tételt tartalmaz.

100 Végh Mihály 1880-as könyvjegyzéke 56 mű címét tartalmazza. Személyéről semmit sem sikerült kideríteni. (Jegyzékét lásd KvAKt. Ms.U. 1397.)

101 Gróf Mikó Imre (Zabola, 1805 – Kolozsvár, 1876) fontos mecénási szerepet töltött be Erdélyben. Ösztönzője és egyik fő mecénása volt az Erdélyi Múzeum Egyesületnek és segítette számos történelmi és tudományos munka megjelentetését is. Könyvtárának lajstroma 1850 körül készült, de több betoldás is található benne, az utolsók 1857 és 1861 körüliek (KvEKt. Ms. 260, Ms. 261). Későbbi könyvjegyzékéről nincs tudomásom.

102 Keletkezésének ideje miatt a könyvjegyzék nem tartalmazhatja Kriza János *Vadrózsák* című munkáját, ami azonban bizonyosan megvolt Mikó Imrének, hiszen maga támogatta anyagilag a gyűjtemény megjelenését.

103 Gróf Kemény József (Gerend, 1795 – Gerend, 1855) kincstári titoknok, gyűjtő, történetíró, aki 15 ezer kötetből álló könyvtárát, gazdag kézirat- és oklevélgyűjteményét már az 1841–1843-as országgyűlésen felajánlotta egy létrehozandó Erdélyi Múzeum Egyesület számára. (A könyvtár lajstromát lásd KvAKt. Ms.U. 1666.)

104 Báró Bánffi Dániel (Fugad, 1812 – Csombord, 1886) főispán. Kolozsvári könyvtárának lajstroma 1860-ból származik (KvEKt. Ms. 2795).

105 Gróf Gyulay Lajos (Oláhandrásfalva, 1800 – Pest, 1869) Marosvásárhelyen jogot végzett, nyolc évi bécsi szolgálat után Kolozsvárott és Marosnémetiben élt, könyvtára is e két helyiséghez köthető. A fennmaradt könyvjegyzék mindkét városban található könyvtárának könyveit tartalmazza az 1860-as évek végéről (KvEKt. Ms. 2893). Ebben összesen 827 magyar munka található (de sok közöttük az egybekötött kötet). Emellett számos német, angol, francia, latin, spanyol, portugál és román nyelvű könyv volt Gyulay könyvtárában.

106 Halász Ignác (Tés, 1855 – Budapest, 1901) nyelvész, irodalomtörténész, az MTA levelező tagja, aki 1893-tól a kolozsvári egyetemen tanított magyar és ugor összehasonlító nyelvészetet. Könyvtárának jegyzéke (KvEKt. Ms. 2548) datálatlan, de nagyjából az 1890-i állapotot rögzítheti. Ahogy azt könyvtára is tükrözi, ő fordította magyarra a Grimm testvérek mesegyűjteményét.

107 A könyvtárban két kötet volt meg a háromkötetes munkából.

108 Német nyelven a *Kinder- und Hausmärchen* egy kötete és a *Volksmärchen* egy kötete volt meg a könyvtárában, emellett a saját maga által fordított *Gyermekmesék* több kiadása is.

109 A Tordai Unitárius Kollégium könyvtárának pontos alapítási éve nem ismert, de 1746-ban már biztosan fennállt (Varga 1907: 361). Az 1837-ben készített könyvlajstrom szerint 57, az 1844-es 409, az 1856-os szerint 1251 (KvAKt. Ms.U. 1861) könyvvel rendelkezett a könyvtár. 1880-ban, Derzsi Károly könyvtárnoksága alatt 2070 (Varga 1907: 369), az 1885-ös összeíráskor 2883 (György A. 1886: 198) könyv volt a könyvtár birtokában. A könyvtár egyik jegyzéke (KvAKt. Ms.U. 2042) 1856 és 1865 közötti, egy másik, több könyvjegyzéket magában foglaló archívumi tétel (KvAKt. Ms.U. 1861) az 1837, az 1844, az 1856 és az 1878 körüli állapotot is tartalmazza.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

			Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
25	Tordai Unitárius Kollégium Olvasóegylete[110]															x		
26	Tordai Női olvasóegylet[111]						1–2. k.		x				x					
27	Derzsi Károly[112]	unit.																
	Székelykeresztúr																	
28	Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium[113]								x				x					
29	Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Olvasóegylete[114]								x			x	x				x (m)	
	Marosvásárhely																	
30	Marosvásárhelyi Református Kollégium[115]						1–2. k.											

110 A Tordai Unitárius Kollégium Olvasóegyletét 1832-ben 15 tordai gimnáziumi tanuló alapította. Ekkor jött létre könyvtáruk is, amely 1889-ben 532 kötetet számlált (vö. Varga 1907: 379–380). 1881-es lajstromában 213 munkának és 9 folyóiratnak a címe szerepel (KvAKt. Ms.U. 1861). Másik, már állami polgári fiúiskolaként készült lajstroma szintén az 1881/82-es tanévből származik (KvAKt. Ms.U. 1424).

111 A tordai Női Olvasóegylet 1844-ben jött létre (Nagydiósi 1957: 66). Jegyzékkel 1868-ból és 1896-ból rendelkezünk (Tordai női Oe. 1868, 1896).

112 Derzsi Károly (1849–1905) unitárius lelkész és a tordai unitárius kollégium jeles tanára, aki könyvtárát halála után a kollégiumra hagyta. 1874-es londoni könyvjegyzéke nagyjából 200, 1880-as tordai összeírása 312 művet tartalmaz (KvAKt. Ms.U. 1395/A-B).

113 A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtára 1797 óta állt fenn, 1885-ben 12 475 könyvet tartalmazott (György A. 1886: 76, 90). Egy kéziratos jegyzéke ismert, ami a gyarapodásokat tartalmazza 1789 és 1869 közöttről (RNL HmLt. Fond 683. Nr. 6.).

114 A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Olvasóegyletének egyik lajstroma 1862 körül készülhetett, s onnantól az 1868/69-es iskolai évig folyamatosan egészítették ki az új könyvekkel (lásd TBK Ms. 715). A másik lajstrom (lásd RNL HmLt. Fond 683. I. Nr. 16.) az olvasóegylet 1837-es megalakulásától folyamatosan 1883-ig tartalmazza a bekerült könyveket (jelezve azt is, hogy a könyvet melyik városban vették meg és kötették be). Különös, hogy a kettő (népköltészeti gyűjtemények meglétе szempontjából) nem azonos. Nyomtatott jegyzéke 1891-ből és 1907-ből ismert (SzUK 1891, 1907).

115 A Marosvásárhelyi Református Kollégiumot 1718-ban alapították. Az 1885-ös összeírás idején 22 579 könyv volt megtalálható a könyvtárban (György A. 1886: 86). Lajstromai közül egy 1861-es (TBK Ms. 452.), és két 1872-ben keletkezett (TBK Ms. 451; Ms. 453.) ismert számomra.

		Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
31	MAROSVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM IFJÚSÁGI OLVASÓEGYLETE[116]			x[117]		x		x	x		x[118]	x[119]				x (m)	
32	MAROSVÁSÁRHELYI KASZINÓ KÖNYVTÁRA[120]																
33	CSIKI LAJOS KÖLCSÖNKÖNYVTÁRA[121]	x[122]		x(2)[123]		x[124]	x			x[125]	x						
34	MAROSVÁSÁRHELYI IPAROS POLGÁRI EGYLET KÖNYVTÁRA[126]											x					

116 A Marosvásárhelyi Református Kollégium olvasóegyletének 1873-as könyvlajstromában 348 kötet szerepel. Nyomtatott katalógusai 1873-ból, 1879-ből, 1887-ből (az 1886-os állapotot rögzítve), 1897-ből és 1904-ből ismertek (Mvh. Oe. 1873, 1879, 1887, 1897, 1904).

117 A kötet az 1879-es könyvlajstromban még szerepelt, az 1886-osból hiányzik.

118 A kötet az 1873-as könyvlajstromban szerepel utoljára, az 1879-esből (és az utána kiadottakból) hiányzik.

119 A kötet az 1873-as könyvlajstromban szerepel utoljára, az 1879-esből és az 1886-osból hiányzik, az 1897-esben és az 1904-esben ismét szerepel.

120 A marosvásárhelyi Kaszinót 1832-ben alapították, 1833-ban nyílt meg (Dénes 1912: 165), 1856 és 1884 között nincsenek adatok a működésére vonatkozóan, 1901-ben a könyvtár 721 kötettel rendelkezett (Deé Nagy 2001: 109). Nyomtatott katalógusa a szépirodalmi munkákat tartalmazza a két világháború közötti időszakból (Mvh. Kasz. é. n.). Könyvtárára vonatkozó további adatok találhatók a Maros megyei Állami Levéltárban, amelyeket még nem kutattam (11 kötetből álló anyag, melynek címe: Fondul Cazionul din Tîrgu-Mureș, idézi: Deé Nagy 2007: 169. 4. lj).

121 Csiki Lajos marosvásárhelyi kölcsönkönyvtárának létezéséről egyelőre az egyedüli adatunk az 1874-ből való nyomtatott könyvjegyzéke (Csiki 1874), így valószínűsíthető, hogy az 1850-es évek végén még nem állt fenn. A számozás alapján az tehető fel, hogy nagyjából 1400 kötet szerepel az 1874-es jegyzékben.

122 A jegyzékben a német nyelvű könyvek között így szerepel: „Gall: *Ungarische Volksmärchen*" (Csiki 1874: 45).

123 A könyvtárban két kötet volt meg, de nincs jelölve, hogy melyik kettő (Csiki 1874: 9).

124 A könyvjegyzékben *Népdalok és mesék* címen szerepel (Csiki 1874: 7).

125 A könyvjegyzékben a szerző neve nélkül szerepel (Csiki 1874: 7).

126 A marosvásárhelyi Iparos Polgári Egylet alapítási éve nem ismert (György A. 1886: 352), a könyvtárban 1885-ben 900 magyar nyelvű könyv állt az olvasók rendelkezésére. Nyomtatott könyvjegyzéke 1903-ból maradt fent (Mvh. IpPolgE. 1903).

© www.kjnt.ro/szovegtar

		Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
	Nagyszeben																
35	Nagyszebeni evangélikus Gimnázium ifjúsági könyvtára[127]															x[128]	x[129]
36	Brukenthal Múzeum könyvtára[130]			x[131]										x		x[132]	
37	Nagyszebeni Magyar Olvasóegylet[133]					x(1)[134]		x			x	x					
38	Nagyszebeni Magyar Polgári Kör könyvtára[135]			x (1)[136]				x			x	x					

127 A nagyszebeni Evangélikus Gimnázium ifjúsági könyvtárát 1854-ben alapították, 1885-ben 1826 könyvvel rendelkezett (György A. 1885: 194–195). Nyomtatott könyvjegyzékkel 1905-ből és 1910-ből rendelkezünk (Nszebeni Gimn. 1905, 1910).

128 A könyvtárban német nyelven három kötetnyi volt meg a *Kinder- und Hausmärchen*ből, amelyek 1843-ban és 1856-ban jelentek meg (Nszebeni Gimn. 1905: 40). 1910-ben nincs jelölve a kötetszám és a kiadás helye, ideje (Nszebeni Gimn. 1910: 22).

129 *Volksmärchen der Deutschen*, Berlin, é. n. 1905-ben két kötetben, 1910-ben kötetszám jelölése nélkül (Nszebeni Gimn. 1905: 45, 1910: 25).

130 Br. Brukenthal Sámuel (Újegyház, 1721 – Nagyszeben, 1803) erdélyi kormányzó kiemelkedő könyvtárának alapjait apósa vetette meg, majd maga is jelentősen gyarapította, halála után unokaöccsére hagyta és nyilvános városi gyűjteménnyé tette. 1872-ben a gyűjtemény a család kihalásával a nagyszebeni Evangélikus Gimnáziumé lett, ezzel a legnagyobb iskolai könyvtár jött létre (Monok 2003: 453). A gyűjtemény nyomtatott könyvjegyzékének első három füzete ismert, amely a könyvtár lajstromát G-ig tartalmazza (Brukenthal 1896, 1898, 1900), így számos általam vizsgált kötet jelenlétét nem tudtam ellenőrizni.

131 A könyvtárban meglévő kötet a következő volt: *Ungarische Volksmärchen*. Nach der aus Georg Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift übersetzt von G. Stier. Mit 23 Holzschnitten. Pesth. (1857) (Brukenthal 1900: 410).

132 A könyvtárban meglévő kötet: Grimm Jakob und Wilhelm: *Kinder- und Hausmärchen*. Herausgegeben von Herman Grimm. Grosse Ausgabe. 26. Aufl. Mit 4 Aquarellen. Berlin, 1894.

133 A nagyszebeni Magyar Olvasóegyletet 1837-ben vagy 1844-ben alapították (György A. 1886: 354, Vargha 1880: 250), 1885-ben még biztosan létezett, ekkor 6469 könyvet tartalmazott, 1884-ben 120-an összesen 2407 könyvet használtak a könyvtárból (György A. 1886: 354–355). Nyomtatott jegyzékkel 1872-ből rendelkezünk (Nszebeni Oe. 1872.)

134 A könyvjegyzék egy kötetet jelöl, de nem jelzi, hogy a háromból melyik volt meg a könyvtárban. Erdélyi Jánostól a *Válogatott magyar közmondások* című munka is megvolt ugyanitt. (Nszebeni Oe. 1872: 7.)

135 A nagyszebeni Magyar Polgári Kör, amelynek 1907-ből való nyomtatott jegyzékét ismerjük (Nszebeni Polg. Kör 1907), nagy valószínűséggel azonos lehetett az 1878-ban rögzített Polgári és Iparegylettel és az 1885-ös Polgári és Iparegyesülettel (Vargha 1880: 252, György A. 1886: 354). A Polgári és Iparegyesület 1840-ben alakult meg, könyvtára 1885-ben 1134 könyvvel rendelkezett.

136 Az egyetlen kötetet így rögzítették: „Gaál Gy. Magyar nép mesegyüjteménye 1 drb” (Nszebeni Polg. Kör 1907: 21).

© www.kjnt.ro/szovegtar

			Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
39	Filep Elek[137]	RÓMAI KAT.			1–3.k.	x		x		x	1.k.	x	(x)[138]					
	Brassó																	
40	Brassói Magyar Társalgó Olvasó-Egylet[139]																	
41	Brassói Magyar Kaszinó könyvtára[140]							x										
42	Brassói Főreáliskola ifjúsági könyvtára[141]								x	x			x				x (m)	
43	**Fogarasi** Magyar Olvasóegylet[142]						x	x	x[143]				x					
44	**Nagyenyedi** Magyar Casino[144]						1–2. k.						x					
45	**Kézdivásárhelyi** Kaszinó[145]												x					

137 Filep Elek (Nagyszeben, 1835 – Mihályfalva, 1910) katolikus vallású mihályfalvi földbirtokos, dévai alügyész, árvaszéki ülnök, aki népköltési gyűjteseivel Kriza János gyűjteményét is gazdagította. Mihályfalván és Nagyszebenben is volt saját háza, amely mindkét helyen jelentős méretű könyvtárral. A fennmaradt könyvjegyzék csupán mihályfalvi háza könyvtárát tartalmazza. Könyvtára ismerősei számára kölcsönkönyvtárként is működött. (Filep Antal szíves szóbeli közlése, a könyvtárjegyzék jelenleg Filep Antal örököseinél van, magántulajdonban.)

138 Bár e jegyzékben a kötet nem szerepel, forrással (Kriza János levele Filep Elekhez, 1866. lásd Szakál 2012: 180–181) bizonyítható, hogy Filep Elek rendelkezett a gyűjteménnyel: a *Vadrózsák* második kötetébe küldött közleményeiért cserébe Kriza János az elkészült első kötetet küldte meg a számára.

139 A Brassói Magyar Társalgó Olvasó-Egylet alapítási éve nem ismert. Nyomtatott jegyzékét 1864-ből és 1890-ből ismerjük (Brassói Oe. 1864, 1890).

140 A Brassói Magyar Kaszinó 1858-ban jött létre, könyvtára 1885-ben 989 könyvből állt (György A. 1886: 344). Nyomtatott jegyzékét 1899-ből ismerjük (Brassói Kasz. 1899).

141 A Brassói Főreáliskola 1885-ben jött létre, 1919-ben zárták be. Nyomtatott jegyzékét 1894-ből ismerjük (Brassói Főreálisk. 1894).

142 A Fogarasi Magyar Olvasóegylet alapításának dátuma egyelőre nem ismert. Miközben nyomtatott jegyzéke 1865-ből származik (Fogarasi Oe. 1865, amely az 1864-es állapotokat rögzíti), György Aladár 1885-re vonatkozóan az alapítás éveként 1880-at jelöli meg (György A. 1886: 346). 1885-ben 1682 könyvvel rendelkezett a könyvtára. Az 1878-as összeírásban nem szerepel.

143 A jegyzékben nem szerepel pontosan, hogy melyik Merényi-gyűjteménnyel rendelkezett a könyvtár. A következőképpen van feltüntetve: „Merényi – Népmesék" (Fogarasi Oe. 1865: 25).

144 A nagyenyedi Casinót 1832-ben alapították (Vargha Gy. 1881: 6). Nyomtatott jegyzéket 1906-ból ismerünk (Nenyedi Kasz. 1906).

145 A kézdivásárhelyi kaszinó Kézdivásárhelyi Társalkodó néven alakult meg 1842 végén, az önkényuralom éveiben működése kényszerűen szünetelt, 1861-től Olvasó Egyesület néven indulhatott újra, majd Kaszinó néven működött (Dimény 2018: 125–135). Nyomtatott jegyzéket 1900-ból ismerünk. (Kvh. Kasz. 1900, amely az 1899-es állapotokat rögzíti).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

		Georg von Gaal (1822)	Johann Grafen von Mailáth (1825, 1837)	Gaal György (1857–1860)	Mailáth János (1864)	Erdélyi János (1846–1848)	Erdélyi János (1855)	Merényi László (1861)	Merényi László (1862)	Merényi László (1863–1864)	Arany László (1862)	Kriza János (1863)	Papp Gyula (1865)	Ács Károly (1858)	Moldován Gergely (1872)	Jacob und Wilhelm Grimm	Johann Karl August Musäus
46	**Dési** Kaszinó[146]					1–2. k.						x					
47	**Alamóri** Olvasó-egylet[147]			x[148]													
48	**Marosbogáti** Olvasó-Egylet[149]																
49	**Kékes vidéki** olvasóegylet[150]						x[151]					x					
50	**Maros-szereda és vidéki** Olvasó-Egylet[152]											x					
51	**Nagy-Kend-vidéki** Olvasóegylet[153]																
52	**Tenkei** olvasó-egylet[154]																
53	**Désfalvi** Olvasó-egylet[155]																

146 A Dési Kaszinó 1835-ben jött létre, 1885-ben Dési Társasegyleti Kaszinó néven jegyezték fel, ekkor 1200 könyvvel rendelkezett (György A. 1886: 346–347). Nyomtatott jegyzékét 1909-ből ismerjük (Dési Kasz. 1909).

147 Az Alamóri Olvasó-egylet 1867-ben jött létre. Nyomtatott jegyzékkel 1877-ből rendelkezünk (Alamóri Oe. 1877).

148 A könyvjegyzék két kötet meglétét jelöli, nem jelezve, hogy melyik kettő az (Alamóri Oe. 1877: o.n.).

149 A Marosbogáti Olvasó-Egylet alapításáról nincsenek adatok. Nyomtatott könyvjegyzéke 1872-ből származik. (Marosbogát Oe. 1872). 1878-ban nagy valószínűséggel már nem állt fenn (György A. 1886: 170–171. lapalji jegyzete szerint: „[…] marosmenti, nyárádmenti […] járások területén egyletek (társulatok) nem léteznek.”).

150 A Kékes-vidéki Olvasóegylet 1864-ben alakult, 1885-ben 2148 könyvvel rendelkezett, könyvtárából 1884-ben 28 olvasó 549 könyvet kölcsönzött (György A. 1886: 350–351). Nyomtatott könyvjegyzéke 1864-ből, 1866-ból és 1889-ből való (Kékesi Oe. 1864, 1866, 1889).

151 Az 1889-es könyvjegyzékből már hiányzik a kötet.

152 A Nyárád-szereda/ Maros-szereda és vidéki Olvasó-egylet 1865-ben jött létre, 1885-ben 758 könyvvel rendelkezett (Vargha 1880: 170, György A. 1886: 354–355). Nyomtatott jegyzékét 1871-ből ismerjük (MSzeredai Oe. 1871).

153 A Nagy-Kend-vidéki Olvasóegylet 1864-ben alakult meg, 1885-ben 1094 könyvvel rendelkezett (György A. 1886: 354). Nyomtatott könyvtárjegyzékét 1876-ból ismerjük (Nagy-Kendi Oe. 1876).

154 A Tenkei Olvasó-egylet 1856-ban jött létre, 1885-ben 1600 könyvvel rendelkezett, könyvtárából 1884-ben 100 olvasó 465 könyvet kölcsönzött (György A. 1886: 360–361). Nyomtatott könyvjegyzéke 1861-ből való (Tenkei Oe. 1861).

155 A Désfalvi Olvasó-egylet alapításának éve nem ismert. Nyomtatott jegyzékkel 1874-ből rendelkezünk (Désfalvi Oe. 1874).

Szakirodalom

Arady Kálmán

1964 Exlibris-adatok a XIX. századi olvasótársaságok és kölcsönkönyvtárak történetéhez (nyolc képpel). *Magyar Könyvszemle* LXXX. (3) 247–253.

Bodolay Géza

1963 *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dankanits Ádám

1968 Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XII. (1) 99–103.

Deé Nagy Anikó

2001 A marosvásárhelyi kaszinó krónikája. In: Pál-Antal Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből.* Tanulmányok. II. kötet. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 95–125.

2007 *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Tanulmányok, előadások, cikkek.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Dénes Andor

1912 A „Maros-Vásárhelyi Casino." In: Szentgyörgyi Dénes (szerk.): *Maros-vásárhelyi lexikon.* Adi Árpád Kossuth-Könyvnyomdája, Marosvásárhely, 165–166.

Dimény Attila

2018 *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944).* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Domokos Mariann

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Faragó József

1971 Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila (szerk.): *Kriza János.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.

Fazakas László

2016 Társasági élet a kolozsvári Nemzeti Kaszinóban. *Erdélyi Múzeum* LXXVIII. (1) 97–105.

Gulyás Judit

2023 A polip, a kesztyű és a népmese: Gaal György meséinek megjelenése és fogadtatása a korabeli német nyelvű sajtóban. *Ethnographia* CXXXIV. (2) 211–243.

György Aladár (szerk.)

1886 *Magyarország köz-és magánkönyvtárai 1885-ben.* (Hivatalos Statisztikai Közlemények) Országos Statisztikai Hivatal–Athenaeum Rt., Budapest.

György Lajos

1994 *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948.* Argumentum, Budapest.

Havay Viktória

2011 Gaal György német népmesefordításai. *Etnoszkóp* I. (1) 50–68.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Hunfalvy János (szerk.)
1862 Magyarország különböző egyletei. *Statisztikai Közlemények* IV. (1) 246–269.
Ipolyi Arnold
1858 A magyar népmeseügy, s különösen Gaal György mesegyűjteménye. Ipolyi Arnoldtól. *Új Magyar Muzeum* VIII. (10) 413–424.
Jakab Elek
1870 Bölöni Farkas Sándor és kora. *Keresztény Magvető* V. (4) 241–334.
Jakó Zsigmond
2006 Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa. *Erdélyi Múzeum* LXVII. (3–4) 523–535.
Kiss Mihály
1864 Kriza, unitárius püspök körútja. *Kolozsvári Közlöny* IX. (87) 364.
Kovács Ágnes
1956 Utószó. In: Kriza János: *Székely Népköltési Gyűjtemény* II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 447–456
1961 Kriza János meséi. In: Kriza János: *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Magyar Nők Országos Tanácsa–Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 259–266.
1982 Kriza János népmeséinek hitelessége. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 33–46.
Kriza János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvárus bizománya, Kolozsvártt.
Landgraf Ildikó
2006 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. *Ethno-lore* XXIII. 27–40.
Monok István
2003 Brukenthal Gyűjtemény. In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* I. Balassi Kiadó, Budapest, 453.
Nagyajtai Kovács István
1873 Emlékjegyzetek nemzetségemről, tanulói és hivatalnoki életemből. *Keresztény Magvető* VIII. (1) 34–54, (2) 138–151, (3) 224–239.
Nagydiósi Gézáné
1957 Női olvasómozgalom a múlt század közepén. *Magyar Könyvszemle* LXXIII. (1–4) 66–67.
Paget, John
1855 *Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical.* (With numerous illustrations. In two volumes. New edition.) John Murray, London.
Sebestyén István
2003 Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. *Statisztikai Szemle* LXXXI. (4) 373–387.

Simén Domokos
1877 Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára. *Keresztény Magvető* XII. (4) 193–207.
Szabadné Szegő Júlia
1966 Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–1964.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 248–250.
Szabó Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.
Szakál Anna
2010a A folklórgyűjtő Tiboldi kéziratos anyaga és folklorisztikai értékelése. In Filkó Veronika – Kőhalmy Nóra – Smid Bernadett (szerk.): *Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére (ATU 503).* (Folcloristica, 11.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 38–61.
2010b Kiket ismerhetett Tiboldi István? A *Vadrózsák* egy gyűjtőjének kapcsolathálózata. In: Székely Tünde (szerk.): *XI. RODOSZ Konferenciakötet. Bölcsészettudományok, élő- és élettelen tudományok, műszaki tudományok.* Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége, Kolozsvár, 209–218.
2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.
2017 A 19. századi magyar népköltési gyűjtemények és kanonizációjuk. *Erdélyi Múzeum* LXXIX. (2) 1–31.
2019 „Ismerem-e Tiboldit? Már ki ne ismerné itt Székelyországban a mi jó öreg bátyánkat, a mi kedves mesemondónkat!" – A kiváló tanító, a híres alkalmi költő és a szorgalmas gyűjtő Tiboldi István. *Erdélyi Múzeum* LXXXI. (2) 28–81.
2020 *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakál Anna. (Emberek és kontextusok, 17.) Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
2025 Egy értelmiségi találkozási hely a 19. század közepi Kolozsváron: Stein János „szellemi csárdá"-ja. *Ethnographia* CXXXVI. (4) 414–423.
Tonk Sándor
1972 Könyvtárak, olvasók és olvasmányok a reformkori Marosvásárhelyen. *Könyvtári Szemle* XVI. (3) 118–121.
Török István
1905 *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története.* Stief Jenő és társa Könyvnyomó Intézete, Kolozsvár.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ürmösi Kálmán
1881 Tiboldi István. *Keresztény Magvető* XVI. (4) 228–236.
Varga Dénes
1907 *A tordai Unitárius Gimnázium története*. Fodor Domokos Könyvnyomdája, Torda.
Vargha Gyula (szerk.)
1880 *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Szerkesztette Dr. Vargha Gyula ministeri segédfogalmazó, a táblázatokat összeállitotta Kanitz József gyakornok. Hivatalos Statistikai Közlemények. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Budapest.
Vári Albert
1912 Simén Domokos (1836–1878). *Keresztény Magvető* XLVII. (4) 193–208, (5) 257–274.
Veress Endre
1933 Gróf Kemény József (1795–1855). *Erdélyi Múzeum* XXXVIII. (4–6) 129–158, (7–9) 257–306.
Vita Zsigmond
1966 Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában. In: Csűry István – Varga Zoltánné (szerk.): *Könyv és Könyvtár* V. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen, 55–73.
1968 A hazai könyvkereskedelem múltjából. In: Uő: *Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 223–233.
(n. n.)
1880a c. n. [Gyászhírek rovatban] *Keresztény Magvető* XV. (2) 157.
1880b Az alsósiménfalvi olvasó és önképző egylet. *Keresztény Magvető* XV. (2) 156–157.

Nyomtatott könyvjegyzékek:

Alamóri Oe. 1877 = *Az Alamóri Olvasó-egylet könyveinek Névsora*. Filtsch, Nagyszeben, 1877.
Brassói M. Oe. 1864 = *A brassai magyar k. olvasó egylet könyvlajstroma*. Römer és Kamner, Brassó, 1864.
Brassói M. Oe. 1890 = *A Brassói magyar társalgó Olvasó-egylet könyvjegyzéke*. Összeállította: Spaller József – Winkler András. Alexi Könyvnyomdája, Brassó, 1890.
Brassói Főreálisk. 1894 = *A brassói M. Kir. Állami Főreáliskola ifjúsági könyvtárának jegyzéke 1894/95*. Alexi Könyvnyomdája, Brassó, 1894.
Brassói Kasz. 1899 = *A brassói magyar kaszinó könyvtárának jegyzéke*. h. n., é. n. [1899]
Brukenthal 1896, 1898, 1900 = *Katalog der Bibliothek des Baron Brukenthal'schen Museums in Hermannstadt*. Herausgegeben im Auftrage des Curatoriums. W. Krafft, Hermannstadt, 1896, 1898, 1900.
Csiki 1874 = *Csiki Lajos kölcsön-könyvtárának névjegyzéke*. Imreh Sándor, Maros-Vásárhelytt, 1874.
Désfalvi Oe. 1874 = *A Désfalvi Olvasó-egylet könyveinek lajstroma 1874*. Imreh Sándor, Marosvásárhely, 1874.

Dési Kasz. 1909 = *A dési kaszinó könyvtárának jegyzéke*. Demeter és Kiss könyvnyomdája, Dés, 1909.
EME 1863 = *Az Erdélyi Muzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*. Az ev. ref. főtanoda betüivel, Kolozsvártt, 1863.
EME 1867 = *Az Erdélyi Muzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*. Az ev. ref. főtanoda betüivel, Kolozsvártt, 1867.
EME 1873 = *Az Erdélyi Muzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*. Nyomatott Stein J. m. kir. egyetemi nyomdásznál, Kolozsvártt, 1873.
EME 1877 = *Az Erdélyi Muzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*. Stein János, Kolozsvár, 1877.
Fogarasi Oe. 1865 = *A Fogarasi-magyar olvasó egylet Könyvtárának névjegyzéke*. Kiadta az igazgató Választmány 1864. Nyomatott Drotleff Jos., Nagyszeben, 1865.
Kékesi Oe. 1864 = *A kékesi olvasó-egylet könyveinek névsora*. Nyomatott az ev. ref. főtanoda betüivel, Kolozsvártt, 1864.
Kékes Oe. 1866 = *A Kékes-vidéki magyar olvasó-egylet tagjai, alapszabályai, hivatalnokai és könyveinek névsora*. Az ev. ref. főtanoda betüivel, Kolozsvártt, 1866.
Kékes Oe. 1889 = *A „Kékes vidéki olvasó egylet" könyveinek jegyzéke*. Todorán Endre »Aurora« könyvnyomdája, Szamosujvártt, 1889.
Kvári Cas. 1899 = *A Nemzeti Kaszinó könyvtárának jegyzéke. (1898. évi szaporodás.)* Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1899.
Kvári Cas. 1903 = *A kolozsvári Nemzeti Kaszinó könyvtárának jegyzéke*. Lepage Lajos Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1903.
Kvári KE = *A kolozsvári Könyvtári Egyesület*. A kir. Lyceum betüivel, h.n. [Kolozsvár], é.n. [1844.]
Kvári Polg. Társ. 1840 = *A kolozsvári Polgári Társalkodó részvényesseinek nevei betü rendel, 's annak szabályai 1840-ben martius 8-kán tartott közgyűlés határozata szerént*. Kolozsvártt, az evang. reform. Kollégyom' betüjivel, 1840.
Kvári Polg. Társ. 1847 = *A kolozsvári Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzéke 1838–47. év végéig*. A kir. Lyceum betűivel, Kolozsvártt.
Kvári Polg. Társ. 1865 = *A kolozsvári polgári társalkodó magyar és képes franczia könyveinek jegyzéke*. Gámán János könyvnyomdája, Kolozsvártt, 1865.
KUK 1904 = *Unitárius Kollégium. A felső osztályúak könyvtárának katalógusa*. Gombos Ferencz könyvnyomdájában, Kolozsvár, 1904.
KUK Oe. 1905 = *A kolozsvári Unitárius Kollégium az alosztályuak olvasóegyletének könyvjegyzéke*. Lepage Lajos könyvnyomdája, Kolozsvár, 1905.
Kvh. Kasz. 1900 = *A „Kézdivásárhelyi Kaszinó" könyvtárában levő könyveknek írók szerint, betűrendes sorban összeállított jegyzéke 1899*. ifj. Jancsó Mózes könyvnyomdája, Kézdivásárhely, 1900.
Lehotzky Kölcsönkvt. 1854 = *Lehotzky János Kölcsönkönyvtárának sorjegyzéke Szathmár-Németiben 1854. Katalog des Johann Lehotzky in Szathmár-Németi 1854*. Nyomatott Trattner-Károlyi betűivel, Pest, 1854.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Marosbogát Oe. 1872 = *A Maros-bogáti Olvasó-Egylet Könyvlajstroma*. Imreh Sándor, Maros-Vásárhelytt, 1872.

MSzeredai Oe. 1871 = *A Maros-szereda és vidéki Olvasó-egylet megujitott alapszabályai*. [Könyvjegyzékkel.] Imreh Sándor, Maros-Vásárhely, 1871.

Mvh. IpPolgE. 1903 = *A Marosvásárhelyi Iparos Polgári Egylet Könyvtárának betűsoros könyvjegyzéke*. Adi Árpád Könyvnyomdája, Maros-Vásárhelyt, 1903.

Mvh. Oe. 1873 = *A maros-vásárhelyi ev. ref. főtanodai ifjuság Olvasó-Egyeletének könyvjegyzéke*. Imreh Sándor, Maros-Vásárhelytt, 1873.

Mvh. Oe. 1879 = Veress Dénes – Bornyik Sándor – Göldner Károly (szerk.): *A marosvásárhelyi ev. ref. főtanoda ifjúsági olvasó-egyletének könyvjegyzéke, 1879*. Imreh Sándor, Marosvásárhely, 1879.

Mvh. Oe. 1887 = Imreh Miklós – Fürst Salamon – Bömches Gyula – Tóth Endre (szerk.): *A marosvásárhelyi ev. ref. főtanoda ifjúsági olvasó-egyletének könyvjegyzéke, 1886*. Imreh Sándor, Marosvásárhely, 1887.

Mvh. Oe. 1897 = *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium ifjúsági Olvasó-Egyesületének könyvjegyzéke*. Sztupjár, Marosvásárhelyt, 1897.

Mvh. Oe. 1904 = Gáspár Gyula – Magyari Domokos (szerk.): *A maros-vásárhelyi ev. ref. kollegium ifjusági olvasó-egyesület könyvtárának jegyzéke*. Benkő L., Maros-Vásárhelyt, 1904.

Mvh. Kasz. é. n. = *A maros-vásárhelyi Kaszinó-Könyvtár szépirodalmi műveinek katalógusa*. Benkő, Tîrgu-Mureş, é.n.

Nagykendi Oe. 1876 = *A nagy-kendi olvasó-egylet könyvtárának lajstroma*. Imreh Sándor, Maros-Vásárhelytt, 1876.

Nenyedi Kasz. 1906 = *A nagyenyedi Kaszinó könyvtári jegyzéke*. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papírárugyár R.-T., Nagyenyed, 1906.

Nszebeni Gimn. 1905 = *Kurzfasster Katalog der Schülerbibliothek der evangelischen Oberrealschule A. B. Nagyszeben (Hermannstadt) 1905*. W. Krafft, Nagyszeben (Hermannstadt), 1905.

Nszebeni Gimn. 1910 = *Katalog der Schülerbibliothek der evangelischen Oberrealschule A. B. zu Nagyszeben (Hermannstadt)*. Heraugegeben von Professor Friedrich Schuster, Bibliothekar. W. Krafft, Nagyszeben (Hermannstadt), 1910.

Nszebeni Oe. 1872 = *A nagyszebeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma*. Nagy-Szeben, Filtsch S. (Krafft V.) nyomdájából. 1872.

Nszebeni Polg. Kör 1907 = *A nagyszebeni Magyar Polgári Kör könyvtárának könyvjegyzéke*. A Magyar Polgári Kör választmányának határozata folytán összeállította Veress Benedek könyvtáros. Roth Frigyes Könyvnyomdája, Nagyszeben, 1907.

Stein 1875 = *Stein János Erdélyi Muzeum-Egyleti könyvárus és M. K. Egyetemi Nyomdász saját kiadásu és bizományban levő könyveinek sorozata betürendben. Tudományok szerint rendezett tartalomjegyzékkel. Kaphatók saját könyvkereskedésében Kolozsvárt és minden könyvárusnál*. Kolozsvár, 1875.

Stein 1880–82k. = *Irodalmi ajándékok karácsoni és újévi ünnepekre, kaphatók Stein János könyvárusnál Kolozsvártt*. [kb. 1880-82 k.]

Stein 1888 = *Stein János m. k. egyetemi és Erdélyi Muzeum-Egyleti könyv- és zeneműárus saját kiadásu és bizományban levő könyveinek sorozata*. Kolozsvár, 1888.
Stein Kk. é.n. [1856k] = *Kölcsönkönyvek névsora Stein Jánosnál Kolozsvártt. Leihbibliothek's Catalog von Johann Stein in Clausenburg*. h.n.. é.n. [Kolozsvár, 1856 körül]
Stein Kk. 1861 = *Kölcsön-könyvek névsora Stein Jánosnál Kolozsvártt. Belső Középutcza 456. szám alatt*. Az ev. ref. Főtanoda betűivel, Kolozsvártt, 1861.
Stein Kk. 1872 = *Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János (Márcinkievics Márcell) kölcsön-könyvtárának Kolozsvártt bel-középutcza 456-dik szám*. Stein, Kolozsvárt, 1872.
SzUK 1891 = *A székely-kereszturi Unitárius Gymnasiumi ifjuság könyvtárában lévő könyvek jegyzéke*. Székely-Udvarhelyt. Becsek Dániel Könyvnyomdája, 1891.
SzUK 1907 = *A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium ifjúsági könyvtárának jegyzéke*. Szabó Kálmán könyvnyomdája, Székelykeresztúr, 1907.
Tenkei Oe. 1861 = *A tenkei Olvasó-Egylet könyveinek betüszerinti jegyzéke*. Gyurian József, Pest, 1861.
Tordai női Oe. 1868 = *Tordai Olvasó-Nőegylet 1868-dik évi részvényeseinek névsora és általános könyvtár-jegyzéke 1868-dik év ápril havában*. Stein János, Kolozsvártt, 1868.
Tordai női Oe. 1896 = *A tordai Olvasó-Nőegylet a kiküldött bizottság által rendezett s megállapított általános könyvtár-jegyzéke 1896. évi október havában*. Harmath József, Torda, 1896.

Archivális források

Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára = KvAKt.
Ms. C. 669. A kolozsvári k. főtanoda könyvtárának Alapkönyvsorjegyzéke az 1848/49. évtől.
Ms. C. 670. A kolozsvári k. főtanoda könyvtárának Betűrendű közönséges könyvsorjegyzéke 1848ik évben [1861-ig].
Ms. C. 673. Alapkönyvsorjegyzék [kb. 1862–1894.]
Ms. C. 680. Könyvtári napló 1848. okt. 30–1949. febr. 19.
Ms. R. 1625. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának leltára, 1854.
Ms. R. 1626. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának leltára, 1854.
Ms. R. 1637. A könyvtárban levő könyvek neveinek és számának lajstroma. A kolozsvári ev. ref. iskolai ifjúsági olvasó-egylet könyveinek jegyzéke 1859. szept. 1-jétől.
Ms. R. 1656. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában az 1870-es évektől kezdődő szaporodás.
Ms. R. 1944. A Kolozsvári ev. ref. kollégium nagy könyvtárából olvasás végett kiadott könyvek névjegyzéke 1851en Kezdve Baczó Gábor Könyvtárnoksága alatt [1875-ig].

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ms. U. 647. Kolozsvári unitárius tanár Simén Domokos könyvtárának betüsoros jegyzéke. Kolozsvárt, 1874.
Ms. U. 785/D. Bölöni Farkas Sándor könyvei laistroma. Felirattak Kolozsvárt, 1830. October 10kén
Ms. U. 915. Könyvek Laistroma Sebes Pálé 1829ben [a könyvkölcsönzések vezetése 1861-ig; illetve folytatásában a torockói iskolába beiratkozottak névsora található 1812–1843 közöttről]
Ms. U. 1018/A Tiboldi István levele Simén Domokoshoz. Kiskede, 1876. jún. 6.
Ms. U. 1071. Az Olvasó Társaság Könyveire felügyelő Biztosság Jegyző Könyve. 1838 Tavaszutó 7en.
Ms. U. 1144. Számolat-könyv, a néhai Bölöni Farkas Sándor által a helybeli nemes Unitaria Fő Oskolának hagyott Könyvtárba Özv. Barráné és Stein kereskedők által kiszolgáltatandó könyvekről az 1845dik évtől kezdve.
Ms. U. 1300/D. Az olvasó egylet alapszabályai a 30-as évektől. [KUK]
Ms. U. 1305. Az Unitarium Kollegyom Olvasó Társasága Vendégkönyve 1840. [1879-ig]
Ms. U. 1308. Az Olvasó Egylet tagjainak névsora 1833. évben. [1870-ig]
Ms. U. 1320. Könyvtári Laistrom Jakab Elek magánkönyvtáráról, 1876.
Ms. U. 1322/II. Néhai Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leirt, s ezután folytatandó Laistroma I.
Ms. U. 1324/B-1. Az Unitarium Coll. Olvasó-Egylet könyveinek lajstroma, 1850–61.
Ms. U. 1324/B-2. Az Unitarium Collegiumbeli Olvasó-Egyesület könyvlaistroma I. 1874-től.
Ms. U. 1369. Simén Domokos könyvtárának leltára, mely lemásoltatott a közjegyző által készitett eredeti szövegből, 1883. jun.
Ms. U. 1376/I. Az Kolosvári Unitarium Kollegyombeli Olvasó Társaság 1834/5 oskolai év elején kezdetett Jegyző Könyve.
Ms. U. 1395/A-B. Derzsi Károly: Könyveim Lajstroma. London, 1874. Torda, 1880.
Ms. U. 1397. Végh Mihály verses másolatai és könyveinek lajstroma, 1880.
Ms. U. 1424. A tordai állami polg. fiúoskola ifjúsági könyvtárának Címtára 1881/82-ben.
Ms. U. 1531. Betűrendes kimutatás a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában lévő könyvek állapotáról.
Ms. U. 1564. Kriza János: Vegyes töredékek
Ms. U. 1608. A kolozsvári unitárius főgymnasium tanári könyvtárának lajstroma.
Ms. U. 1666. Br. Kemény József kéziratgyűjteményének és könyveinek összeírása. [1855 k.]
Ms. U. 1675. Régi Könyvtár Betűsoros lajstroma.
Ms. U. 1678/I. Könyvtári egyetemes lajstrom (KUK, 1868–78.)
Ms. U. 1678/II. Adományok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1868-tól.
Ms. U. 1679. Vegyes Könyvtár Betűsoros Lajstroma (KUK)

Ms. U. 1688/A. Bölöni Farkas Sándor könyvtárának betűsoros lajstroma. Közepső szoba 16.tól uj jegyzetelt tékákban.
Ms. U. 1690. A Gedő könyvtár betüsoros laistroma. Készitette: Mikó Lőrincz.
Ms. U. 1691. H. sz. mártoni Gedő József úr által az unitariusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek Laistroma. Készítette: Mikó Lörincz.
Ms. U. 1695. Nagyajtai Kovács István könyvtárának Betüsoros Lajstroma. Készítette Ferencz József könyvtárnok 1874. julius hóban.
Ms. U. 1696. Dr. Joo István által hagyományozott könyvek lajstroma. Készítette: Benczédi Gergely, 1882.
Ms. U. 1697. Brassai Sámuel Könyvtárának Betüsoros lajstroma.
Ms. U. 1698/A. A Brassai Sámuel-féle könyvtár betüsoros lajstroma.
Ms. U. 1723. Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára. Könyv-kiadási Napló, 1858–1898.
Ms. U. 1737. Dr. Bartók István által az unitár. Collégiumnak hagyományozott könyvtár lajstroma, 1889.
Ms. U. 1910. Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke.
Ms. U. 2042. A Székely-Keresztúri és a tordai Unitárius Gimnázium könyvtárainak lajstroma, 1856–65.
Ms. U. 2159. Néhai Sebes Pál könyveinek laistroma.

Kolozsvári Egyetemi Könyvtár = KvEKt.
Col. Doc. 74. Inventarul cărţilor... 1863–1872.
Col. Doc. 105. Registru inventar... 1866–1872.
Ms. 260. Hídvégi gr. Mikó Imre könyvtárának czímjegyzéke.
Ms. 261. Hídvégi gr. Mikó Imre könyvtárának czímjegyzéke.
Ms. 2548. Dr. Halász Ignácz könyvtárának jegyzéke. XIX. sz. [kb. 1890]
Ms. 2795. Br. Bánffi Dániel kolozsvári könyvtárában lévő könyvek jegyzéke, 1860.
Ms. 2893. Gróf Gyulay Lajos kolozsvári és maros némethii Könyvtára.

Magántulajdon
Filep Elek mihályfalvi könyvtárának lajstroma (Filep Antal lányainak tulajdonában)

Magyar Tudományos Akadémia KIK Kézirattár = MTAKK
Irod. 8-r. 178/II–III. Tiboldi István gyűjteményei
Irod. 4-r. 412. Kriza János gyűjteménye. Mesék, balladák, versek.
Irod. 4-r. 413. Kriza János nyelvjárási jegyzetei

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára = MUEKvGyLt.
Benczédi Pál: Bartók István könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 94.
Benczédi Pál: Bölöni Farkas Sándor könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 96.
Benczédi Pál: Brassai Sámuel könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 97.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Benczédi Pál: Gedő József könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 99.
Benczédi Pál: Nagyajtai Kovács István könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 100.
Benczédi Pál: Simén Domokos könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5. doboz, 101.
Emlék-könyv a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába 1860-óta ajándékozott, beküldetett és vett könyvek s egyéb tárgyak Lajstroma. (Egy pótlékkal.) Készítette: Buzogány Áron, könyvtárnok. 19. polc
Nagyajtai Kovács István hagyatéka
Az olvasó egylet alapszabályai a 30-as évektől [KUK]
Az Olvasó Társaság Könyveire felügyelő Biztosság Jegyző Könyve [KUK]
UP Iratok, 1862, 1863, 1868. év

Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei Levéltára = RNL HmÁLt.
Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 6. Catalogus Librorum [A vásárolt könyvek katalógusa] 1798–1869.
Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 16. A Sz. Kereszturi Unitárium Gymnasiumbéli Olvasó Társaság Könyv-lajstroma. Hozzá ragasztatott a végén egy kép- és iromány lajstrom. 1837^{k} évtől kezdve.
Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 20. A Sz: Kereszturi Unitar Gymnasiumbéli Olvasó Egylet Törvényes Könyve. 1845–65. [ehhez illesztett évenkénti névsorokkal és számadásokkal]

Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Levéltára = RNL KmLt.
Fond 289. Kolozsvári Református Kollégium fondja. Nr. 494. A Kolosvári Ev. Ref. Kolégyombeli Olvasó Társaság Jegyző Kőnyve 1835. Február 28-án
Fond 931. Fond personal Szabó Károly

Teleki–Bolyai Könyvtár = TBK (Teleki Téka)
Ms. 352. A Székely-Keresztúri unitárius gymnasium részére Jakab Elektől vásárolt könyvtár lajstroma.
Ms. 451. A marosvásárhelyi Református Kollégium betűrendes lajstroma, 1872.
Ms. 452. A marosvásárhelyi ev. ref. Főoskola Könyvtárának Betűrendes lajstroma, 1861.
Ms. 453. A marosvásárhelyi [ev. ref. Főoskola] könyvtára ujabb gyarap[odásai], 1872.
Ms. 715. A Sz: Kereszturi Olv. Egylet teljes számu Könyv-lajstroma, é. n. [1860-as évek]

„Atunci, când pe la sfârşitul anului trecut am citit un caiet de basme populare…” Urme ale colecţiilor de poezie populară în bibliotecile publice şi private din Transilvania în a doua parte a secolului al XIX-lea

Cuvinte cheie: secolul al XIX-lea, Transilvania,reţea de culegere a folclorului, basm popular, dascăl unitarian, culegerea Vadrózsák, biblioteci, registre de cărţi

Studiul are ca punct de pornire o afirmaţie a cercetătoarei de basme populare Ágnes Kovács (1919–1990), conform căreia învăţătorul unitarian István Tiboldi (1793–1880), care a făcut parte din reţeaua de culegători de poezie populară a episcopului unitarian transilvănean János Kriza (1811–1875), ar fi fost un culegător prost, deoarece şi-ar fi ales interlocutorii nepotriviţi şi a folosit ca model o colecţie necorespunzătoare. Autoarea aduce dovezi conform că aceste acuzaţii nu numai că nu pot fi dovedite, ci problemele ar trebui formulate într-o manieră diferită prin prisma cunoştinţelor legate de epoca respectivă. De aceea în a doua parte a studiului ne arată cât de devotat a trebuit să fie Tiboldi ca şi culegător de folclor, pentru ca în acea perioadă cu acces destul de restrâns la carte, să procure, să citească şi să utilizeze în anul apariţiei volumul de basme populare maghiare ale lui György Gaal. Studiul este completat de un tabel detaliat cu colecţiile de poezie populară ce se regăseau în bibliotecile transilvănene în a doua parte a secolului al XIX-lea.

“When, Towards the End of Last Year, I Read a Booklet of a Kind of Folk Tale…” Traces of the Presence of Folk Poetry Collections in Public and Private Libraries in Transylvania in the Second Part of the 19th Century

Keywords: 19th century, Transylvania, folklore collecting network, folk tale, Unitarian schoolteacher, Vadrózsák collection, libraries, book-registers

The study is based on a frequently repeated statement by Ágnes Kovács (1919–1990), a researcher of folk tales, according to which István Tiboldi (1793–1880), a Unitarian teacher and collaborator in the Transylvanian folk poetry collection network, was a poor collector because he chose his informants poorly and used an unsuitable collection as a model. The author proves in her writing that these accusations are not only unprovable, but that, given our knowledge of the period, the questions should be asked in a completely different way. Therefore, in the second half of the study, she attempts to show what an engaged collector Tiboldi must have been to have acquired, read, and used this book (György Gaal’s Hungarian Folk Tale Collection) in the year of its publication, despite the limited library resources of the period. The study is supplemented by a detailed table of folk poetry collections found in Transylvanian libraries in the second half of the 19th century.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Gulyás Judit

Hófehérke és *Fehérlófia* Kolozsváron: Szabó Sámuel és a Református Kollégium diákjainak népmesegyűjtése az 1870-es években

2023-ban nyílt lehetőségem arra, hogy Olosz Katalin megtisztelő bizalma folytán megismerhessem annak az 1870-es évekből származó népköltési gyűjtésnek az anyagát, amely Szabó Sámuel (1829–1905), a Kolozsvári Református Kollégium tanárának hagyatékából került elő 2021-ben. Az alábbiakban áttekintést adok az előkerült mesekéziratok jelentőségéről, a magyar (különösen az erdélyi) mesekutatás történetében elfoglalt helyéről, valamint – a meselejegyzések korabeli kontextusának érzékeltetése érdekében – a népmesegyűjtés értelmére és jelentőségére vonatkozó egykorú értelmezésekről, gyűjtési felhívásokról és az ezeket alátámasztó argumentációkról. Ezt követően magukat a meséket és jellegzetességeiket mutatom be. Végül a *Hófehérke*- és a *Fehérlófia*-mesetípus kolozsvári diákok lejegyezte változatait elemzem. A dolgozat függelékében mutatványként az elemzett mesék szövege olvasható, valamint itt található a Kolozsvári Református Kollégiumban az 1870-es években folyt mesegyűjtés adatait összegző táblázat is. A kutatás távlati célja Olosz Katalin vezetésével az 1870-es évek derekán keletkezett kéziratos korpusz teljes körű feltárása, sajtó alá rendezése és a nyilvánosság elé bocsátása.

A marosvásárhelyi és a kolozsvári diákok mesegyűjtésének jelentősége

A 2021 őszén Kolozsváron, egy gazdasági épület bontása során előkerült, kéziratokat, leveleket, nyomtatványokat tartalmazó anyag[1] népköltési vonatkozású korpusza kisebb részt Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanítványai által 1865–1866-ban benyújtott gyermekjáték-leírásokat foglal magában, míg nagyobbik része az 1870-es évekből, Szabó Sámuel kolozsvári tanársága idejéről származik. Ez utóbbi korpusz a Kolozsvári Református Kollégium diákjaival a magyar irodalom tanításához kapcsolódóan végzett nép-

1 Az anyagból a marosvásárhelyi gyűjtés gyermekjáték-leírásait, illetve a Szabó Sámuel és Arany Juliska kapcsolatára vonatkozó iratokat, leveleket Olosz Katalin publikálta és elemezte (Olosz 2022a, 2022b). Az Arany Juliska írta levelek jelentőségét tanúsítja, hogy ezek felől olvasva a *Toldi szerelme* is újraértelmeződik (Korompay 2023).

Gulyás Judit (1975) – ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, tudományos főmunkatárs, gulyas.judit@abtk.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-4

költési gyűjtés eredménye, három iskolai tanévet felölelve, az 1873-tól 1876-ig terjedő időszakból. Ebben a váratlanul előkerült anyagban különféle műfajú szövegek találhatók: mondák, dalok, balladák, találósok, táncszók, közmondások, szólások, példabeszédek és helynevek – valamint 16 mese.

Korábban, 2009-ben, gyűjteményes formában jelentek meg azok a népköltési alkotások, amelyeket Szabó Sámuel a Marosvásárhelyi, illetve a Kolozsvári Református Kollégiumban tanítva íratott össze diákjaival 1863–1868, illetve 1876–1884 folyamán. Ezek a szövegek az eredetileg rendelkezésre álló – ám az elmúlt százötven év során megsemmisült vagy ismeretlen helyen lappangó – korpusznak egy nagyszabású töredékét képezik, amelyet önképzőköri jegyzőkönyvekből, kéziratos diáklapból, iskolai magyar dolgozatokból és korabeli periodikákból gyűjtött össze Olosz Katalin, s ezt az anyagot az olvasóközönség másfél évszázad múltán az ő forrásfeltáró kutatásainak köszönhetően ismerhette meg (Szabó 2009, Olosz 2009). Ezek között is voltak mesék: az 1863 és 1868 között folyt marosvásárhelyi önképzőköri gyűjtés anyagából négy (Szabó 2009: 219–228, 511–512), míg a Kolozsvári Református Kollégium magyar irodalom óráin kiadott, népköltési szöveglejegyzést célzó feladatra 1876 és 1884 között benyújtott szövegek sorában 39 népmese maradt fenn, amelyek az 1882–1884 közötti időszakból származnak (Szabó 2009: 363–429, 553–567). A 2021-ben újonnan előkerült, 1873 és 1876 között lejegyzett kéziratok alapján jelenlegi tudásunk szerint a Kolozsvári Református Kollégiumhoz és Szabó Sámuel diákjaihoz köthető népköltési gyűjtés időtartama 12 évet tett ki, 1873-tól 1884-ig terjedően.

Összességében tehát Szabó Sámuelnek és a marosvásárhelyi, illetve a kolozsvári kollégiumban tanuló diákgyűjtőinek köszönhetően 4 + 39 + 16, vagyis 59 erdélyi népmese vált ismertté az 1863 és 1884 közötti bő két évtizedből. A Szabó Sámuel-féle mesekorpuszhoz sorolhatunk egy még korábban, az 1850-es években Gáspár János által kiadott, Szabó Sámuel gyűjtötte állatmesét is,[2] így kerek szám lesz az eredmény: hatvan mese.

A 2021 őszén előkerült kolozsvári kéziratok sorában további négy olyan meseszöveg található, amelyek eredete nem teljesen tisztázott. Ezek közül *A bíróné* című, Küküllő menti népmeséről időközben Olosz Katalin bizonyította, hogy nem Szabó Sámuel, hanem Gyulai Pál bő egy évtizeddel korábbi, szintén a Kolozsvári Református Kollégiumhoz köthető gyűjtésének része – a lejegyző, Bodor Antal Gyulai tanítványa volt.[3] A másik három mesekéziratnak sem a lejegyzője, sem az adatközlője, sem a keletkezési ideje nem ismert, viszont Szabó Sámuel az egyik mese mellé a gyűjtési helyre vonatkozólag a „Szék" megjegyzést írta. Ez így összesen tehát 64 népmese, amelyhez Szabó Sámuelnek valamilyen módon köze volt. A szövegek bemutatása előtt érdemes lehet tisztázni, milyen jelentőséggel is bír ez a hatvan, illetve 64 meseszöveg.

2 *A róka, kis madár és szennyes agár* (Szabó 2009: 58, 219–220, 511).

3 Köszönöm Olosz Katalinnak a folyamatban lévő Gyulai-kutatásához kapcsolódó felvilágosítását, amely szerint Bodor Antal az 1861/1862-es tanévben – Gyulai Pál utolsó kolozsvári tanévében – a hatosztályos középiskola hatodik osztályát végezte, és a tanév végén osztálytársaival együtt felvételi vizsgát tett azért, hogy folytathassa tanulmányait az első bölcsészeti osztályban (más néven a VII. gimnáziumi osztályban). Tehát Bodor ekkoriban nem Szabó Sámuel, hanem Gyulai tanítványaként gyűjthetett népköltési szövegeket. Azt is meg kell jegyezni, hogy Bodor Antal és Szabó Sámuel az 1880-as években ismerték egymást Kolozsváron.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Első pillantásra talán nem tűnik különösebben jelentősnek ez a szám. Ahhoz, hogy a Szabó Sámuel diákgyűjtői által lejegyzett mesék jelentőségét értékelni tudjuk – még mielőtt a mesék jellegéről, minőségéről bármiféle kijelentést tennénk –, érdemes pusztán e mesekorpusz volumenét a korabeli magyar nyelvű népmeselejegyzések, népmese-publikációk mennyiségéhez viszonyítani. 1847-ben jelent meg Henszlmann Imre nagy tanulmánya, *A népmese Magyarországon*, amely a népmeséknek szentelt első átfogó értekezés volt magyarul. Ez román és szlovák népmesék mellett mintegy 35–40, nyomtatásban megjelent magyar népmesét tudott vizsgálata tárgyául felsorolni, melyek zöme németül jelent meg, egy részük pedig verses irodalmi mese volt. 1866-ban a Kisfaludy Társaságban megtartott székfoglaló értekezésében Arany László mindösszesen 240 publikált magyar népmese-szöveget vett számba. Ezen 240 mese egytizede (Gaal György és Mailáth János gyűjteményének részeként) németül jelent meg még az 1820-as években, ezenkívül pedig túlnyomó többsége (hozzávetőlegesen 70 százaléka) javarészt az Arany László értekezését megelőző egy évtized leforgása alatt látott napvilágot, vagyis az 1850-es évek közepétől az 1860-as évek közepéig terjedő időszakban.[4] Voltak emellett természetesen nagyszabású, ámde kéziratban maradt népmesegyűjtések (például Kriza János és Gyulai Pál gyűjtőinek erdélyi népmese-lejegyzései, vagy az Ipolyi Arnold gyűjtőhálózata által az 1850-es években lejegyzett, több száz szövegből álló korpusz; Ipolyi 2006), ezek azonban nem érték el a nyilvánosság szintjét, így a népmesék lejegyzése iránt érdeklődő népköltési gyűjtőknek nem vagy korlátozottan lehetett tudomásuk róluk.

1863-ban tehát, amikor Szabó Sámuel Marosvásárhelyen megkezdte diákjaival a népköltési gyűjtést, már pár tucatnyi újonnan gyűjtött népmeseszöveg is érzékelhető növekedést jelenthetett volna az addig nyilvánosság elé került magyar népmesék csekély számát tekintve, hiszen az 1860-as évek elején-közepén túlzottan sok publikált magyar népmeséről nem beszélhetünk. Ami pedig ezen belül, specifikusan az erdélyi népmeséket illeti: népköltési gyűjtemény részeként elsőként 1863-ban, a *Vadrózsák*ban láttak napvilágot (szám szerint húsz székelyföldi mese)[5] – bár ennek többszöröse állt rendelkezésre, amely azonban javarészt a mai napig kéziratban maradt, illetve lappang. Csak magánál Krizánál és szintén kolozsvári illetőségű ismerőseinél maradva: az 1860-as évek elején Mikó Imrének is volt egy mesegyűjteménye, amelynek további sorsáról egyelőre nem tudunk (Szakál 2012: 100, 123, 124). Gyulai Pál egy levelében azt írta Mikó Imrének, hogy Kriza Jánosnak 1863 táján közel 200 népmese állt rendelkezésre kéziratos gyűjteményében.[6] Ezenkívül Gyulai, amint arról alább szó esik, szintén maga is gyűjtött és gyűjtetett mesét a Kolozsvári Református Kollégium diákjaival az 1850-es/1860-as évek fordulóján.

4 Henszlmann Imre és Arany László ezen mesetanulmányairól részletesebben lásd Gulyás 2017a, 2018.

5 Kriza 1863: 393–488. Természetesen lehetséges, hogy egyéb népköltési gyűjteményekben korábban már publikáltak olyan meséket, amelyek Erdélyből származtak, ámde mivel a magyar gyűjtők igen ritkán nevezték meg az adatközlőket a 19. században, ezért, ha mesekéziratok, levelek, reflexiók vagy egyéb dokumentumok sem állnak rendelkezésünkre, nem tudjuk azonosítani a mesék forrását.

6 „Kár, hogy [Kriza] nem közöl több mesét, ugy látszik, hogy a dalok kissé háttérbe szoritották a meseket. Okvetlen egy második kötet is szükséges lesz. Hiszen az elsöben alig lesz 30–40 mese, pedig neki több van két száznál is." Közbevetés – G. J. Gyulai Pál Mikó Imréhez, Pest, 1862. nov. 9. (Szakál 2012: 127) Kriza egyik gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak hagyatékából is kerültek elő korai meseszövegek javarészt az 1840–1843 közötti időszakból, de az 1850-es évek elejéről is. Marosi Gergely egyik levelében Ürmösi 38 meséjéről tett említést 1867-ben – ezek elvesztek vagy lappanganak (Szakál 2020: 134–160, 498–499, 515–523).

Ettől eltekintve a népköltési gyűjtemények részeként nyomtatásban közreadott,[7] vagyis nyilvánossá vált erdélyi magyar népmese-korpusz tehát nem volt túl terjedelmes az 1860-as évek elején, mivel gyakorlatilag a *Vadrózsák*ban közölt húsz székelyföldi meséből állt. Abban az időszakban, amikor Szabó Sámuel és tanítványai népköltési gyűjtésbe kezdtek Erdélyben, a népmesék kulturális értéke a korabeli művelt nagyközönség számára még igencsak kérdéses volt. A népmesék gyűjtése jellemzően személyes érdeklődést követve, egyéni kezdeményezések nyomán zajlott mintegy privát tevékenységként, melynek kiterjesztéséhez, lebonyolításához az értelmiségi gyűjtők általában az állásukból fakadóan (tanárok, tanítók, jegyzők, lelkészek, papok) rendelkezésükre álló kapcsolataikat aktivizálták, és hivatali feladataik ellátása mellett dolgozták fel az útmutatásuk nyomán lejegyzett anyagot (Olosz 2005, 2017, 2019a).

Miért gyűjtsünk népköltészetet? Miért és hogyan gyűjtsünk népmesét?

Érdemes lehet azt is figyelembe venni, hogy milyen kontextusban kezdődött meg a természettudományos végzettségű Szabó Sámuel irányításával 1863-tól a népköltési gyűjtés a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban, vagyis milyen, a népköltészet gyűjtésének értelmére és jelentőségére vonatkozó nyilvános reflexiók, ösztönzések befolyásolhatták a jellemzően intézményi, szakmai és anyagi támogatás nélkül végzett népköltési gyűjtést az 1860-as évek elején.

Gyulai Pál a Kolozsvári Református Kollégium tanáraként 1860 februárjában az Erdélyi Múzeum-Egyletben megtartott, majd pedig a Csengery Antal szerkesztette *Budapesti Szemlé*ben *Adalék népköltészetünkhez* címmel publikált előadásában egyfelől a kiinduló helyzetet jellemezte: eszerint a szabadságharc bukása után a Kisfaludy Társaság működésének felfüggesztésével megszakadt a néphagyományok gyűjtése, ezért is vált szükségessé, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület bocsásson ki gyűjtési felhívást. Másfelől az erdélyi népköltészetre vonatkozóan egy talán provokatívnak tűnő minősítést is közvetített: „Majdnem általános azon meggyőződés, hogy az erdélyi népköltészet csekély figyelemre méltó. E vélemény nincs minden alap nélkül. Mind az mi eddig a magyar néphagyományok gyűjteményeibe Erdélyből került, vagy épen nem új, vagy épen csekély becsű. Különösen a székely népköltészetben csalódott az irodalom. Azt hitte, hogy egész új világot fog fölfedezni, ősibb eredetiséget, gazdagabb kedélyt, alkotóbb képzelmet, s mind ennek épen ellenkezőjét találta. […] mintha az erdélyi vidékek népköltészete csak hulladékokból táplálkoznék s a mi benne eredeti és vonzó, inkább nyelvi sajátság, népirati adat, mint költői szép. Csak a legújabb időben kezd gyöngülni e vélemény, mióta nehány becses adat fekszik a kritika előtt” (Gyulai 1860: 272–273).

7 Ponyván, kalendáriumokban, egyéb populáris olvasmányokban nyilván jelentek meg mesék, ezek ugyanakkor nem értékmentő vagy dokumentációs szándékkal láttak napvilágot (ettől függetlenül a meseismeretre gyakorolt hatásuk természetesen nagyon is jelentős lehetett). A 18–19. századi populáris olvasmányokban található mesék átfogó forrásfeltárása nagyszabású kutatási feladat. Domokos 2022, Chikány–Csörsz (szerk.) 2024.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Gyulai szerint e vélemény kialakulásának egyik oka az lehetett, hogy az 1840-es évek végén megjelent országos népköltési antológiában, az Erdélyi János szerkesztette, nagy sikerű *Népdalok és mondák* három kötetében meglehetősen alulreprezentált volt az erdélyi népköltészet: kevés volt az Erdélyből beérkezett szöveg,[8] és azok is javarészt már ismert dalok variánsai voltak, vagy ha nem, akkor – Gyulai szerint – érdektelenek. 1860-ban Gyulai Pál előadása és tanulmánya többek között ezen kedvezőtlen benyomás megváltoztatása érdekében született meg. Ha írása provokatív volt, akkor legalább ennyire volt agitatív is a jövőre vonatkozólag, hiszen a hervasztó állapotfelmérés után hathatósan hívta fel a figyelmet a népköltési gyűjtés fontosságára: „Nagyon meg volnék jutalmazva, ha képes lettem volna bármi kis részben erősítni önbizalmunkat, ingert és részvétet gerjesztve, habár csak egy hazámfiában is, néphagyományaink gyűjtése iránt. Ha az én kisded gyűjteményem, melyet leginkább tanítványaim, közöttök kivált Varga László, buzgalmának köszönök, nehány hónap alatt is ennyi szépet bir felmutatni; ha egy székely kocsistól és gyalui szolgálótól itt a városon elfoglaltságaim közepett is egy ily becses adalékot nyerhettem: mennyivel többet tehetnek azok, kik falun laknak s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek” (Gyulai 1860: 298–299). Az idézetből a népköltési gyűjtésre való felhívás mellett az is kitűnik tehát, hogy a Kolozsváron (tehát városon) élő Gyulai saját adatközlői székely kocsis és Kolozsvár környékéről származó szolgáló, gyűjtői pedig tanítványai, vagyis Kolozsváron tanuló diákok voltak.

Ezt az előadását Gyulai Pál valóban azon népköltési gyűjtésének tapasztalatai és eredményei nyomán tartotta meg, amelyet a Kolozsvári Református Kollégium tanáraként folytatott diákjaival, ahogyan arról egy évtized múlva maga is megemlékezett: „Kolozsvárott 1858–1862, mint a magyar és latin irodalom tanára, többször buzditottam tanitványaimat népdalok és mesék gyüjtésére. Magam is jegyezgettem, tőlök is kaptam egy-egy használható vagy éppen kitünő darabot s igy jött létre kisded gyüjteményem, melyről 1860-ban felolvasást is tartottam az erdélyi muzeum-egylet egyik ülésén” (Gyulai 1872). Gyulai Pál ezen előadása nem túlzottan villanyozta fel a jelenlévő hallgatóság egy részét, legalábbis Gyulai erről tudósította Csengery Antalt: „Az Erdélyi Museumegylet első tudományos ülésén fölolvasott értekezésemmel is megbuktam. A jó erdélyi mágnások nagyon csudálkoztak, hogy a kocsisoktól és szolgáktól került költemények bonczolatával merem mulattatni őket. Különcség és észfitogtatás az egész – volt a rövid, de kimerítő ítélet.”[9] A felolvasás ellenben ösztönző erővel bírt Kriza János számára, hogy az akkor már egy évtizede készülő székely népköltési gyűjtését kiteljesítve – Gyulai folytonos konzultációja mellett – a nyilvánosság elé bocsássa azt.

Szabó Sámuel és Kriza János 1864-ben (tehát a *Vadrózsák* megjelenése és a marosvásárhelyi népköltési gyűjtés elindítása után) ismerkedtek meg személyesen (Olosz 2009: 70, Szakál 2012: 163), de Szabó Sámuel és Gyulai Pál már korábban is ismerték egymást (és ez az ismeretség akár olyan bizalmas jellegű lehetett, hogy 1859–1860 folyamán Szabó Sámuel a Nagykőrösön élő Arany Juliska lelki és testi egészsége iránt aggódva Gyulai

8 Olosz 1998a. Jelenlegi tudásunk szerint erdélyi mese például egyáltalán nem szerepelt köztük.
9 Gyulai Pál Csengery Antalnak. Kolozsvár, 1860. március 10. Gyulai 1961: 405.

Pált és Szilágyi Sándort kérte meg, hogy tudósítsák őt e tárgyban).[10] Gyulai Pál annak a kitüntetett oktatási intézménynek, vagyis a Kolozsvári Református Kollégiumnak volt népköltési gyűjtést vezető tanára, ahol majd bő évtizeddel később Szabó Sámuel is tanított (és gyűjtött). Emellett azt is fontos szem előtt tartani, hogy Gyulai kulcsfontosságú szerepet játszott a 19. század második felében a hazai népköltészet-értelmezésben, és hatása benyomásom szerint jóval jelentősebb volt annál, mint amit a kutatástörténeti összefoglalások sejtetni engednek (a hazai népmese-kiadások értékelése például gyakorlatilag egészen a 20. század közepéig, tudva-tudatlanul, az általa képviselt kanonizációt tükrözte). Gyulai Pál népköltészetről kialakított nézeteinek, szövegkiadási gyakorlatának, és emellett népköltési gyűjtésének feltárása nagy adóssága a magyar folklorisztikának.[11]

Gyulai Pál Kolozsváron elhangzott előadása után másfél évvel, 1861 őszén Arany János lapja, a Pesten szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain a modernizációból fakadó kulturális átalakulást érzékelve szintén a népköltési alkotások rögzítését és így megmentését szorgalmazta, immár nemcsak általában a népköltészet, hanem a népmesék gyűjtésének szükségességét is hangsúlyozva: „Minden falu, minden tűzhely meganynyi mesefészek, minden pórfiu egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közőlünk a népi költészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogjunk a gyűjtéshez? Még van idő, de nem lesz soká. […] Mentsük meg, a mit lehet” (Arany J. 1861a: 188). Szintén 1861 őszén Merényi László népmesegyűjteményét bírálva a népmesegyűjtéshez (a szöveglejegyzéshez és szövegkiadáshoz) egészen részletes útmutatóval szolgált, kijelölve a mesegyűjtő feladatkörét és meghatározva textualizációs eljárásait (Arany J. 1861b.).

A népmesegyűjtés fontossága nem maradt meg az elvi deklaráció szintjén, hiszen 1862 nyarán Arany János fia, az elsőéves egyetemista Arany László megjelentette a javarészt nővére és édesanyja (Arany Juliska, illetve Ercsey Julianna) által lejegyzett meseszövegek alapján összeállított és megszerkesztett gyűjteményt, az *Eredeti népmesé*ket (Arany L. 1862). A kötet megjelenése előtt, 1861 őszén Arany László Marosvásárhelyen járt barátaival, ekkor is találkozhatott Szabó Sámuellel,[12] korábban pedig talán Nagykőrösön is sor kerülhetett erre. Az *Eredeti népmesék* a *Vadrózsák*hoz hasonlóan szinte a megjelenésével egyidejűleg kanonizálódott, amiben nem kis szerepe volt Gyulai Pálnak, aki az Arany László mesegyűjteményéről közreadott recenziójában (Gyulai 1862a) – egy az addig kiadott magyar népmesegyűjtemények felett tartott rövid történeti szemléje summázásaként – az Arany László debütáló kötetében foglalt meseszövegeket egyenesen a népköltési kánon középpontjába állította, mint a „legjobban elbeszélt magyar népmesék”-et.

10 Szabó Sámuel 2021-ben előkerült kolozsvári hagyatékban két levél is tanúsítja ezt (Olosz 2022a: 89–90). Gyulai Pál egyrészt Arany János barátjaként, másrészt mivel felesége (Szendrey Mária) Arany Juliska egyik legbizalmasabb barátnője volt, több forrásból is tudomással bírt az Arany Juliska és Szabó Sámuel közötti kapcsolatról, a Szabó Sámuel által tervezett (ám meghiúsult) házasságkötéssel kapcsolatos reményekről és kétségekről.

11 Gyulai Pál népköltési gyűjtéséről és kéziratos hagyatékáról lásd Domokos 2012.

12 Erről Mentovich Ferenc (korábban Arany János nagykőrösi, majd Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanártársa) Arany Jánoshoz írott leveléből tudunk. Mentovich Ferenc Arany Jánosnak, Marosvásárhely, 1861. dec. 18. Arany J. 2004a: 635.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szabó Sámuel jónéhány korabeli értelmiségihez hasonlóan (Olosz 2008, Szakál 2018) figyelemmel kísérte Arany Jánosnak nem pusztán szépirodalmi munkásságát, hanem az általa szerkesztett lapokban *(Szépirodalmi Figyelő, Koszorú)* közölt kritikák, esszék, értekezések alapján kitapintható értékítéleteket, értékpreferenciákat is, ezenkívül maga is munkatársa volt a *Koszorú*nak. Olosz Katalin kutatásaiból, forrásfeltárásaiból tudjuk azt is, hogy milyen fontos személyes kötődése is volt Szabó Sámuelnek a mesék iránt fogékony Arany családhoz.[13]

Ami a további ösztönzéseket illeti: egy, az 1860-as években, vagy akár később folytatott erdélyi népköltési gyűjtés kapcsán a *Vadrózsák* hatását nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni. A székely népköltési gyűjtemény 1863 januárjában jelent meg, de figyelemreméltó előzetes recepciója is volt: ugyanis már a kötet megjelenése előtt a mutatványszövegek közlése mellett az országos sajtóban számos helyen láttak napvilágot pozitív, elismerő, várakozást keltő tudósítások e székely népköltési gyűjtemény rendkívüli voltára vonatkozólag (Szakál 2018: 93–95, Gulyás 2023: 480–482).[14] Ebben fontos szerepet játszott ismét csak Gyulai Pál, aki 1862 nyarán Arany lapjában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben közzétett, *Két ó-székely ballada* című írásában a konkrét szövegelemzés mellett ismertette a Kriza irányította gyűjtés történetét, körét, a szövegek jellegét, és az anyag ismeretében értékelte igen magasra azt: „Nagy részt ismerem e gyüjteményt, s oly gazdagnak és sokoldalunak találom, hogy egy pár pontban a Kisfaludy-társaság által kiadott Erdélyi-féle gyüjteményt is felülmulja." Gyulai a népmesékről is előzetesen nyilatkozott, a következőképpen: „Engem aesthetikai szempontból a gyüjtemény nehány balladája és népmeséje lepett meg leginkább. Magyar népmesét ugy elbeszélve, mint a hogy itt van egy pár, még se nem olvastam, se nem hallottam."[15] A *Vadrózsák* ezen rendkívül pozitív fogadtatása és értékelése a kötet megjelenése után is töretlen maradt. A közfigyelmet ezenkívül ébren tartotta a székely népballadák kapcsán 1864-ben a sajtóban kialakult vita, vagyis a Vadrózsa-pör, amely számos, a népköltési gyűjtéshez kapcsolódó és a népköltészeti alkotások eredetére, terjedésére vonatkozó problémát exponált, és amely vitához Szabó Sámuel is nyilvánosan hozzászólt – immár a Marosvásárhelyen megkezdett népköltési gyűjtés első eredményeinek birtokában (Olosz 1998b, Szabó 2009: 79–84, 575–579).

Olosz Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy az 1860-as években a marosvásárhelyi kollégisták Szabó Sámuel kezdeményezésére és irányításával végzett népköltési gyűjtése a jegyzőkönyvek alapján elsősorban a balladákra koncentrált (meséket csak a gyűjtési időszak második felében jegyeztek fel);[16] ami összefüggésben állhat azzal a körülménnyel,

13 Különösen a nemcsak meselejegyzőként, hanem már gyerekként is tehetséges mesemondóként ismert Arany Juliskához. Az is megjegyezhető, hogy Gáspár János nemcsak Szabó Sámueltől adott ki mesét 1854-ben, hanem egy évvel korábban az akkor 12 éves „Arany Julcsa" két meséjét (*A kóró és a kismadár*, *A hólyag, szalmaszál és tüzes üszög*) is publikálta a Kovácsi Antallal Kolozsváron megjelentetett *Magyar Olvasó-könyv*ben. Domokos–Gulyás (szerk.) 2018: 43–44.

14 Emellett Erdélyben a Kriza-gyűjtés léte informális úton is ismert volt az 1840-es évektől.

15 Gyulai 1862b: 177, 178. Gyulai ezen meglepődése kapcsán tanulságos lehet elolvasni a Kriza-levelezésben a népmesék átírásának nagy munkáját tanúsító passzusokat. Szakál 2012.

16 Olosz 2012. A marosvásárhelyi református kollégiumhoz kötődő népköltési gyűjtés kapcsán az önképzőkör jegyző- és emlékkönyveinek releváns bejegyzéseit, illetve a kéziratos diáklapban megjelent népköltési alkotások jegyzékét lásd Szabó 2009: 629–645.

hogy közismert módon a korabeli befogadókra a leginspirálóbb benyomást és legnagyobb hatást a *Vadrózsák*ban közölt műfajok közül a balladák tették.

A Marosvásárhelyi Református Kollégium Szabó Sámuel vezette önképzőkörében 1862. december 16-án fogadták el azt a Szabó Sámueltől származó indítványt, amely „népdalok, népmesék, népnél divatos szójárások, helynevek" gyűjtését irányozta elő (Szabó 2009: 630). 1863 elején megjelent a *Vadrózsák*, pár hónappal később, 1863 augusztusában pedig a Kisfaludy Társaság adta közre felhívását a sajtóban, annak érdekében, hogy a szabadságharc leverésével megszakadt országos hatókörű népköltési gyűjtést tovább folytassák. A Társaság egészen széles körben várt különféle műfajokhoz sorolható szövegeket – a kéziratokat pedig a szerkesztő, vagyis Gyulai Pál pesti lakcímére kérték beküldeni. A felhívásban mintaként többször is említették a *Vadrózsák*at. Alább a felhívásból a népmesékre és gyűjtésükre vonatkozó részt idézem, amelyből képet kaphatunk a szerkesztőnek (vagyis Gyulai Pálnak) a népmesegyűjtésre vonatkozó tapasztalatáról, felfogásáról, javaslatairól, melyek iránymutatásként szolgálhattak a potenciális gyűjtők számára.

„Ami a meséket illeti, a töredékek és variansok itt is szivesen vétetnek, sőt egészen ugyanazon mesék is, ha a már közlötteknél jobban vannak elbeszélve. A társaság ohajtja, hogy a gyüjtők az eddig leginkább gyüjtött tündér és furfangos meséken kivül különös tekintettel legyenek az allegoriai, gyermek, állat, hazug, hangutánzó és csali mesékre, s általában ne vessenek meg bármely egyszerű és semmiségnek látszó mesécskét sem. [...] A népköltési gyűjtemények becse nagy részt a lelkiismeretes hüségtől függvén, kéretnek a gyüjtők lehető tiszta és első forrásból meriteni, s változtatás, cziczoma nélkül küldeni be mindent, amit össze gyüjthetnek. A dalok gyüjtésénél ez sokkal könnyebb, mint a mesékénél. A dal rythmusos formához lévén kötve, hivebben visszaadható a mesénél, melyet nem lehet szóról szóra emlékben tartani. A tollba mondatás rendesen keveset segit. A népi elbeszélő elfogult, ünnepélyesb, tudákosabb lesz, ha látja, hogy leirják, a mit beszél, s az elbeszélés naiv bája egészen elvész. Legjobb jól megfigyelni az elbeszélőt, ügyelni a mesének nemcsak cselekvény menetére, hanem sajátságos átmeneteire, fordulataira, párbeszédeire, kifejezéseire, a hallott mesét ugy frissibe még aznap lejegyezni. Sok függ attól is, vajjon kitünő vagy ügyetlen mesemondótól hallunk-e valamely mesét. Ezért igyekezzenek a gyüjtők kitűnő mesemondókat keresni, a mely meséket pedig netalán emlékeiből irnak le, jó lesz egész elfogulatlanul átadni magokat gyermekkori benyomásaiknak."[17]

Összességében a népmese éppen az 1860-as években kezdett az érdektelen, triviális vagy másodrendű népköltési műfajok közül előtérbe kerülni. Arról, hogy Szabó Sámuel számára milyen korabeli értelmezések lehettek inspirálóak a népmese értéke és kulturális jelentősége kapcsán, az 1863 tavaszán, a *Koszorú*ban közreadott *Székely népköltemények* elé írt bevezetése tanúskodik (Szabó 2009: 573–575). Eszerint Arany Jánosnak a *Naiv eposzunk* (1860) című tanulmányában a tündérmese kompozíciójáról megfogal-

17 Greguss 1863. A felhívást Greguss Ágost mint a Kisfaludy Társaság titkára jegyezte, de nem ő, hanem Gyulai Pál szövegezte. Többek között Arany Jánostól *(a Nyugot-felföldi népmondák*ból*)* származó szövegrészt is tartalmaz. A közzététel előtt Greguss ezenkívül Erdélyi Jánosnak is elküldte a tervezetet véleményezés céljából. (Greguss Ágost levele Erdélyi Jánoshoz. [Pest, 1863. júl. 2.] Erdélyi 1962: 314–318). A gyűjtési felhívás több újságban is megjelent (apróbb eltérésekkel, melyek talán a szedőknek tulajdoníthatók). A fenti idézet a Kemény Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló*ból származik. Lásd még: Olosz 2008.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mazott nézetei, valamint a Merényi László népmesegyűjteményéről írott recenziójában (1861) kifejtett, a mesemondás sajátosságaira, a mesegyűjtő szerepére, a meselejegyzés módjára, a naiv elbeszélő stílus fontosságára vonatkozó megjegyzései,[18] továbbá Gyulai Pálnak a *Két ó-székely ballada* címmel 1862-ben közzétett, s a címmel ellentétben nemcsak a balladákról, Kriza készülő székely népköltési gyűjteményének jelentőségéről, hanem a népmese textualizációjáról, annak hitelesnek tekintett narrációs módjáról szóló (polemikus hangvételű) fejtegetései (Gyulai 1862b) voltak irányadóak számára.

Szabó Sámuel bevezetőjében felidézte a *Naiv eposzunk*ból Arany János gondolatmenetét, amely a magyar történeti szöveghagyomány hiányzó vagy töredékes voltát konstatálta („mythológiánk, mondavilágunk elveszett; csak egy-egy rideg történeti monda hullong töredékben, zilált prózában; rajta a műalkatnak semmi nyoma"), s az erre adott reakciója egyben válasz arra is, hogy mi lehetett az (egyik) oka az általa kezdeményezett újabb székelyföldi népköltési gyűjtés elindításának: „Egyedül a székely föld az tiszta magyarlakta vidékeink közül, melynek rejtett völgyei felett a századok úgy vonulhattak el, hogy az őssajátságokat kevésbé érintsék. [...] Ezért találjuk itt a történelmi mondákat, balladákat nagyobb számmal, duzzadtabb életerőben, mint hazánk bármely más vidékén" (Szabó 2009: 574). Ugyanitt a népmesék értékére vonatkozóan, valamint általában véve szépirodalom és népköltészet összefüggése kapcsán pedig a következő megjegyzést tette: „legnépszerűbb prózaírónk, Jókainak írmodorát népmeséink képzelem-gazdag, egyszerű, kedélyes nyelve teszi oly közkedvességűvé.[19] – Műköltészetünk, prózánk emelkedése; az európai mívelt népek közt elfoglalandó állásunk, fennmaradásunk: a nyelv, a nemzeti jellem megőrzésétől függ; mindennek alapja pedig a magyar nemzet közös szellemi kincseinek öszvege: *népköltményeink*. Mentsünk meg az árból, ami még megmenthető!" (Szabó 2009: 575).

Mindezek értelmében tulajdonképpen Szabó Sámuelt is ahhoz az Arany János, Gyulai Pál és Arany László neve fémjelezte értelmező közösséghez sorolhatjuk,[20] amely az

18 A fent említett írásokról és Arany János meseértelmezéséről l. Gulyás 2017b.

19 Vö. Arany Jánosnak a *Szegény gazdagok*ról 1861-ben írott bírálatával: „Jókai előadási módja egészen eredeti, sajátságos, melyet nehezen lehet utánozni. És mégis ugy tetszik, hogy valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt főmestere, ugy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő ép oly ösztönszerűséggel sajátitotta el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokéit. – Az előadás hangján, rendjén és menetelén kivül vannak megfoghatóbb jelek, melyek ezt bizonyitják. Nemcsak az elbeszélés maga, hanem a képzelet egész munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez nála. A leirások rövidek, de verőfényes megvilágitás és a legsetétebb árnyazás a nehány vonásu képet a legfeltünőbbé teszi. Elénk állitott emberi alakjai megragadják a képzeletet a »Szegény gazdagok«-ban is; de mindenik külsején és jellemén feltünő a nagyitásra való hajlam. Tudjuk, hogy a népmesékben az erős ember hallatlan erős, a bátor rendkivül vakmerő, a gonosz valódi sátán, a jó valódi angyal, a kis ember csak borsszem nagyságu, a termetes pedig torony magasságu óriás." Arany J. 1861c: 487.

20 Ugyancsak ehhez az értelmező közösséghez sorolható véleményem szerint Csengery Antal. (Erről az értelmező közösségről lásd Gulyás 2021.) Ezenkívül Szabó Sámuel egyetértett például azzal a Merényi László újabb (ezúttal Duna melléki) népmesegyűjtését illető kritikával is, amelyet 1864-ben a *Koszorú*ban már nem Arany János, hanem Arany László fogalmazott meg, jóval elutasítóbban, mint pár évvel korábban édesapja tette. „Most az útra magammal viszem olvasmányul Merényi dunamelléki sületlenségeit. Igen szeliden volt ez a Koszorúban ismertetve, mert nagyobb része csempészet; ha kedvem lesz rá nehány jegyzést teszek róla olvasás közben s azt is felküldöm" – írta Szabó Sámuel Arany Jánosnak Marosvásárhelyről, 1864. március 26-án. A levélrészletből nyilvánvaló, hogy Szabó Sámuel műfaji kompetenciája szerint Merényi kiadott népmeséi problematikusak voltak (és ezt a műfaji kompetenciát az általa irányított, másfél éve folyó marosvásárhelyi gyűjtés is befolyásolhatta). Sajnos nem tudunk arról, hogy Szabó Sámuel írásba foglalta volna a Merényi gyűjteményére vonatkozó véleményét, holott nagyon érdekes lenne tudni, mit értett „csempészet" alatt ez esetben, különösen annak fényében, hogy Merényi 1862-től éveken át Erdélyben tartózkodott népköltési gyűjtés céljából, és Marosvásárhelyen nemcsak megismerte Szabó Sámuelt, hanem nála is szállt meg (Szabó 2009: 619, Arany J. 2004b: 429, Domokos 2015: 206–220).

1860-as években alapjaiban változtatta meg a népmesék értékére és hitelességére vonatkozó felfogást, és alakította ki az ehhez a felfogáshoz illő textualizációs eljárást. Az Arany–Gyulai-féle népmese-koncepció számára ugyanis – a korábbi szemlélettől eltérően, amelyet például Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold vagy Erdélyi János képviselt[21] – egy népmesei narratíva értékelése során nem pusztán az elbeszélt történet (a vallástörténeti, mitológiatörténeti, kultúrtörténeti vizsgálódásokra alkalmas szüzsé), hanem az elbeszélés módja, a narráció, a szöveg nyelvi megformáltsága is meghatározó jelentőséggel bírt.

Gimnáziumi/kollégiumi oktatás és népköltési gyűjtés

A Marosvásárhelyi Református Kollégium önképzőkörében folyt népköltési gyűjtés intenzitását jelzi, hogy egy évvel a gyűjtési indítvány elfogadása utána, 1863 decemberében Szabó Sámuel arról tudósíthatta Arany Jánost, hogy 600 marosszéki népköltési alkotást sikerült feljegyezniük, míg 1864 tavaszán már 800 tételből állt a gyűjtemény (Olosz 2009: 78–79). Ez a hatalmas székelyföldi gyűjtés – amelyből a mese műfajt tekintve mindösszesse négy szöveget ismerünk – azonban a kiadási tervek ellenére végül nem jelent meg. Részleteket publikált belőlük az Arany János szerkesztette *Koszorú* 1863 és 1865 között, valamint a Gyulai Pál és Arany László szerkesztette *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1872-ben.

A *Koszorú*ban 1864-ben emellett Gyulai Pál (kolozsvári) és Szabó Sámuel (marosvásárhelyi) diákjainak népköltési gyűjtéseiről is szó esett, ha csak futólag is, Szeberényi Lajos pozsonyi líceumi tanár[22] azon ötletét kommentálva, mely szerint a diákok szünidőre hazatérvén vegyenek részt népköltési gyűjtésben: „Szép, de az eszme már egyátalában nem uj: az erdélyi gyüjtők évek óta ezt gyakorolják, s hogy mily sikerrel, hatalmasan tanusítják gyüjteményeik. Igy gyüjté Kriza a »Vadrózsák« egy nagy részét, igy Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanár a nála kéziratban levő sok mesét, dalt, s nehány balladát, igy Gyulai Pál kolozsvári tanár korában a részben már közzé tett balladákat, s a még kéziratban levő egész gyűjteményt, melyet a Kisfaludy-társaság gyűjteményébe szánt” (n. n. 1864). A kommentár egyelőre azonosítatlan írója[23] jól értesültnek tűnik, és vannak

21 Ezt kritizálta Gyulai a *Két ó-székely ballada* című írásában.

22 Szeberényi Lajos (Petőfi egykori selmecbányai iskolatársa) korábban Hódmezővásárhelyen, Békéscsabán, Makón és Szegeden tanított. 1866-ban a Kisfaludy Társaság adta ki *A hazai nem-magyarajkú népköltészet Tára* első köteteként *Tót népdalok* című gyűjteményét, melyet Lehoczky Tivadarral és Törs Kálmánnal (Arany László barátjával) együtt fordított, 1877-ben pedig az ő fordításában és jegyzeteivel jelent meg a königinhofi kézirat, amely egyébként Arany János *Naiv eposzunk* című tanulmányának egyik kiindulópontja volt. „Kezdtem irni valamit a cseh költeményekről, a kraludworszki kéziratról. Azaz hogy erről még semmit sem irtam, de egy nagy előbeszédet kerítettem, »a magyar naiv eposzról«. Láttam aztán hogy az ajtó nagyobb, mint a ház, abbahagytam.” Arany János Gyulai Pálnak. Nagykőrös, 1857. dec. 1. Arany J. 2004a: 130; Szinnyei 1909.

23 Egyes, a *Koszorú*ban közölt cikkek kapcsán merült fel a feltevés (főként az adott témák, illetve az anonim szerző stílusa miatt), hogy Arany László bedolgozhatott édesapja lapjaiba, és némely névtelenül közölt írások (cikkek, bírálatok, fordítások, sajtószemle) szerzője ő lehetett (ezt a feltevést azonban a legtöbb esetben forráshiány miatt – mivel Arany László műveinek kéziratai gyakorlatilag teljes egészében megsemmisültek – bizonyítani nem tudom). A fenti információk Arany László mellett talán származhattak Gyulaitól is (vagy harmadik személytől). A *Koszorú*ban 1865-ben jelent meg egy anonim bírálat Pap Gyula *Palóc népköltemények* című gyűjteményéről. Ez nagy valószínűséggel Arany László írása volt. Ebben ismét szó esett az egyéni gyűjtésekhez képest sokkal hatékonyabb erdélyi (székelyföldi) kollektív gyűjtésről, ezúttal tanárokat és lelkészeket említve: „a hol egyetlen fiatal ember csak a maga utánjárásával ennyit szerezhetett, ott, ha oly erélylyel fognának a gyűjtéshez, mint a hogy jelenleg nehány erdélyi lelkész és tanár a székelyek népköltési termékei után lát, bizonyára kerülne ki több és értékesebb darab is.” Arany L. 1865: 475, Gulyás 2018: 417–420.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

elgondolkodtató elemei írásának, ugyanis ami a *Vadrózsák* „egy nagy részét" illeti, jelenlegi tudásunk szerint alapvetően nem diákok vettek részt ebben a gyűjtésben, és ugyanígy érdekes, hogy Szabó Sámuel kéziratban lévő gyűjtése kapcsán a meséket (és nem a balladákat) emelte ki elsősorban.

Ugyanitt (Szeberényi javaslatának kissé lekezelő bemutatása és az erdélyi gyűjtők jó példájának felmutatása mellett) az ismeretlen szerző nyilvánosan propagálta azt, hogy a tanárok kezdeményezzenek népköltési gyűjtéseket az iskolákban: „ha az ország különféle iskoláiban egy-egy tanár elvállal annyi fáradságot mint Szeberényi ur, s ha magánosok is igyekeznek ez ügyet előmozditani, még megmenthetjük népköltészetünk kincseinek egy részét, mielőtt a ponyvairodalom, s kalendáriumok termékei végkép leszoritának azokat még a nép ajkáról is" (n. n. 1864). A tanárok és diákok közreműködésével végzendő intézményes (de azért az egyéni kezdeményezéseknek is teret engedő) népköltési gyűjtés szorgalmazása után a záró gondolat arra az érvelésre hasonlít, amely Arany János *Nyugot-felföldi népmondák* címmel 1861-ben közreadott recenziójában volt olvasható,[24] csak míg ott a szájhagyomány és a népköltészet kiszorítói a könyvek és a sajtó („könyv- és lapirodalom"), itt inkább a populáris olvasmányok (ponyva, kalendárium) jelennek meg ebben a szerepben.

Az 1860-as években folytatott marosszéki gyűjtés után Szabó Sámuel, immár a Kolozsvári Református Kollégium tanáraként a diákok bevonásával ismét elindított egy népköltési gyűjtést az 1870-es években, amely – mint a bevezetőben említettem – jelenlegi tudásunk szerint 39 mesét eredményezett az 1876 és 1884 közötti időszakból (Szabó 2009: 353–442, 553–569), népdalok, mondák, népszokások és hiedelmek leírása mellett, és amelyhez a 2021-ben újonnan előkerült anyagból további 16 mese társult. Az 1870-es években Kolozsváron viszont már nem az önképzőkör (vagyis az oktatási intézményhez kötődő, de tanórákon kívül tartott elfoglaltság) keretén belül, hanem iskolai tanórákhoz kapcsolódóan folyt a népköltési gyűjtés.

A Szabó Sámuel nevéhez kötődő kolozsvári népköltési gyűjtések kapcsán Olosz Katalin egy rendkívül fontos, mindeddig azonban meglehetősen elhanyagolt körülményre hívta fel a figyelmet az újonnan előkerült szövegek kapcsán: összekapcsolta ugyanis a népköltési alkotások és így a népmesék gyűjtését a korabeli gimnáziumi tantervekkel (Olosz 2022b: 253–256). Eszerint az 1870-es években az erdélyi református kollégiumokban érvényben lévő tantervi előírás értelmében adta ki Szabó Sámuel a magyar irodalom tanítása során „az élőnyelvből közmondások, jellemző szólások, mesék gyűjtése" megnevezésű feladatot a diákok számára. Ez azért is fontos kapcsolat és felismerés, mert felveti annak lehetőségét, hogy a tantervi előírások teljesítése érdekében a korszakban más kollégiumokban is folyhatott hasonló jellegű népköltési gyűjtés. Tudjuk, hogy a 19. század folyamán több helyütt is adatolható a kollégiumokban tanuló diákok népköltési gyűjtése. Ha azonban ez nem egyéni (tanártól vagy diákoktól származó) kezdeményezés nyomán, önkéntes alapon, hanem tanrendi előírásként, intézményes keretek között kel-

24 „A mint a könyv- és lapirodalom nagyobb-nagyobb hódítást tesz a nép alsó rétegeiben, a szerint fog az élő hagyomány, a rege, a mese, sőt az eredeti népdal is mind gyérebb és apróbb szigetekre szorúlni, lenézés, nevetség tárgya lenni. […] Mentsük meg, a mit lehet." Arany J. 1861a: 188.

lett hogy megtörténjen, akkor az kifejezetten ilyen irányú forrásfeltárásra is ösztönözheti a folklorisztika-történeti kutatásokat.[25]

A gimnáziumi-kollégiumi magyartanítás, tehát a tantervi előírásokhoz igazodó népköltési gyűjtés, illetve a tanórán kívüli tevékenységként, de alapvetően továbbra is tanár–diák relációban folytatott önképzőköri népköltési gyűjtés szerepe a magyar népköltészeti korpusz rögzítésében eddig nem kapott kellő hangsúlyt. Ebből a szempontból pedig a 20. század elején a nemzetközi folklorisztika központi jelentőségű intézményéhez, a Folklore Fellows-hoz való csatlakozás, és ennek nyomán a középiskolai diákok programszerű bevonása a népköltési gyűjtésbe (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001; Tóth 2005; Balogh 2017; Olosz 2005, 2017, 2018: 19–94, 2019a, 2022c), az intézményes keretek (így például a Magyar Néprajzi Társaság Folklore Fellows Osztálya) megteremtése, az elvileg egységes gyűjtési módszerek és elvárások kialakítása, valamint az anyagi támogatás és ösztönzés mellett valójában egy ilyen 19. századi előzményre, gyakorlatra is támaszkodott. Mindez azonban talán kevéssé volt látható, mivel a gyűjtött szövegek végül sokszor nem jelentek meg, nem kaptak publicitást, vagy ha igen, a diákgyűjtők nevét általában nem közölték.

Népköltési gyűjtés az 1870-es években: a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* hatása

A Szabó Sámuel irányította kolozsvári gyűjtés már 1872 után zajlott, 1873 és 1884 között. 1872 szempontunkból azért fontos korszakhatár, mert ekkor zárult le az a folyamat, amely 1863-ban a Kisfaludy Társaság fentebb említett gyűjtési felhívásával kezdődött: megjelent ugyanis az ezekből a gyűjtésekből (valamint korábbi anyagból) válogató *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első két kötete, Gyulai Pál és Arany László szerkesztésében. A nyitó kötet hangsúlyosan bevonta immár Erdélyt is a gyűjtési helyszínek közé, hiszen *Elegyes gyüjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* címmel jelent meg (Arany L.–Gyulai [szerk.] 1872). A kötetben Szabó Sámuel gyűjtéséből *Székelyföld*, *Marosszék*, *Udvarhelyszék* helymegjelöléssel 16 balladát és népdalt közöltek.

Az 1872-ben elindított sorozat, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* intézményesítette és koordinálta is a korábbi szétszórt gyűjtések közreadását. Arany László és Gyulai Pál dolgozták ki a népköltési szövegközlés normáit; kísérőtanulmányaikkal, jegyzeteikkel a népköltési alkotások értékét, jelentőségét, értelmezését demonstrálták. Válogatásuk pe-

25 Bár a Kolozsvári Református Kollégiumhoz köthető népköltési gyűjtéssel nyilván semmiféle kapcsolatban nem áll, de a 19. századi középiskolai oktatás és a népmeselejegyzés összefüggése kapcsán megemlítem azt is, hogy az Arany család 1850-es években Nagykőrösön folytatott meselejegyzésének (korántsem magától értetődő) okait keresve, vetettem fel lehetőségként azt, hogy ez az 1850-es évek közepén megkezdett meselejegyzés talán összefüggésben állhat azzal a körülménnyel, hogy éppen ebben az időszakban a családfő, Arany János, egy református gimnázium magyartanáraként tanártársával, (a kolozsvári származású) Szilágyi Sándorral együtt megfelelő tankönyv és szöveggyűjtemények hiányában egy olyan, gimnáziumok számára összeállítandó *Magyar olvasókönyv*et tervezett kiadni, amelynek kézirata ugyan elveszett vagy lappang, de az Arany jegyezte előszó és a tartalomjegyzék értelmében tudható, hogy az többek között népmeséket is közölt volna. Mivel az 1850-es évek közepéig magyarul kiadott, és különösen az Arany János bírálataiból kitűnően preferált *naiv*-népies mesék száma igen csekély volt, talán ennek kompenzációja gyanánt, egyfajta lehetséges példatár alapjaként is szolgálhatott (volna) Arany János feleségének, bakfis lányának és kisfiának házi meselejegyzése (amely korpusz azután az 1862-ben megjelenő *Eredeti népmesék* alapjául szolgált). Domokos–Gulyás (szerk.) 2018: 63–68.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

dig példát nyújtott arra nézvést is, hogy milyen jellegű szövegeket vélnek közlésre érdemesnek. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1872-ben megjelent első kötetét, valamint a *Vadrózsák*at Szabó Sámuel is irányadónak tekinthette, legalábbis egyik kolozsvári diákgyűjtője, Veres Samu feljegyzése erről tanúskodik: „előttem csak az áll, hogy olyanokat irjak össze melyek mind a Kriza mind a Gyulai féle gyüjteményben hiányzanak."[26] A korszakban általános publikálási elv volt – amely nyilván a gyűjtésre is kihatott – hogy alapvetően nem új variánsok, hanem új (mármint nyomtatásban korábban nem megjelent) típusok közlésére törekedtek a gyűjtők-szerkesztők (bár már a Kisfaludy Társaság 1863-as felhívása is – mint láthattuk – szorgalmazta a meglévő típusok újabb variánsainak feljegyzését, abban az esetben, ha azok a már ismert szövegekhez képest „jobban vannak elbeszélve").

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első köteteinek megjelenése tehát szintén számításba veendő tényező, viszonyítási pont lehetett egy népköltési gyűjtés kezdeményezésében, lefolytatásában. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (amelynek kötetei kifejezetten igényes könyvtárgyként kerültek az olvasók elé) a magyar népköltészet kanonizációjában fontos szerepet játszott. Egyértelművé tette, hogy az 1870-es évekre a népköltészet immár nemzeti kulturális értéknek számított. A sorozat reprezentatív volt, de centralizáló is – a szerkesztés és a kiadás Budapesten folyt. Ezenkívül benyomásom szerint volt egy talán kevésbé pozitív hozadéka is: megteremtette annak illúzióját, hogy a magyar népköltészet feltárása, közreadása, nyilvánosság elé bocsátása szakmai autoritások, illetve a mögöttük álló fővárosi székhelyű, tekintélyes intézmény, a Kisfaludy Társaság révén ettől kezdve megoldott feladat. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 19. századi történetének áttekintése (Olosz 2002, Domokos 2015: 265–343, Olosz 2019b) alapján viszont úgy tűnik, hogy akadozva, valamint nem teljesen tisztázott elvek mentén és nem teljesen átlátható döntések nyomán jelentek meg gyűjtemények e kiemelkedő presztízsű sorozat keretében.

A fent említett, 1872-es első kötet Gyulai Pál és Arany László szerkesztésében tíz év munkájának eredményeként látott napvilágot. Az ugyancsak 1872-ben kiadott második kötet, az Arany László ismeretségi körébe tartozó Török Károly (1843–1875) Csongrád megyei gyűjtése tulajdonképpen a hódmezővásárhelyi gyűjtő szerkesztésében jelent meg. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetére ezután újabb tíz évet kellett várni, és ennek az évtizedes készülődésnek az eredménye volt az az 1882-ben megjelent, Kriza János, Orbán Balázs, Sebesi Jób és Benedek Elek gyűjtéséből válogató *Székelyföldi gyüjtés* (Arany L.–Gyulai [szerk.] 1882), amely viszont több szempontból is rendkívül problematikusnak bizonyult (Olosz 2011). Ezt követően már nem Arany László és Gyulai Pál szerkesztették a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*t (hanem Vargha Gyula), a további kötetek pedig két évtizedes szünet után, 1902-től jelentek csak meg a sorozatban, miközben számos népköltési gyűjtő a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben való megjelenés reményében fektette el kéziratát évekre (vagy a szerkesztők maguk fektették, rosszabb esetben veszítették el a kéziratot). Mindezt csupán adalékként próbáltam felvillantani a

26 A nagysajói születésű Veres Samu feljegyzése a *Néhány példa a belső-szolnoki népköltészetre* című kéziratos gyűjteménye 10. oldalán olvasható.

nyilvánosságot el nem ért 19. századi magyar népköltési gyűjtésekre vonatkozólag, mivel, mint említettem, Szabó Sámuel és diákjai hatalmas marosszéki népköltési gyűjtése a kiadási terv ellenére végül is sajnos – a maga korában – nem jelent meg, sőt, a kéziratok számottevő része eltűnt.

Annál is inkább fájlalhatjuk ezt, mivel erdélyi népmesék továbbra is viszonylag korlátozott számban láttak napvilágot. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetébe 1872-ben hat erdélyi mese került be, Kriza János, Brassai Sámuel és zömmel Gyulai Pál gyűjteményéből (*Háromszék*, *Torockó*, *Kolozsvár*, *Erdély* megjelöléssel).[27] Az egy évtizeddel később, 1882-ben közreadott, kifejezetten csak székelyföldi népköltési alkotásokat tartalmazó harmadik kötetben Kriza János, Orbán Balázs, Sebesi Jób és Benedek Elek gyűjtéséből 18 mesét publikáltak.[28] Mint látható, az első és a harmadik kötetben nem szerepelt egyetlen mese sem Szabó Sámuelnek akár a székelyföldi (marosszéki), akár a Kolozsvár környéki népköltési gyűjteményéből. De azt is tudjuk, hogy a szerkesztők például még a Kriza-hagyatékban talált mesék színvonalával sem voltak megelégedve („mert részint ismert mesék voltak, részint pedig kevés becsüek"),[29] olyannyira nem, hogy végül a közlésre alkalmasnak vélt négy Kriza-mesét is inkább átíratták az ifjú Benedek Elekkel (Gulyás 2011). Gyulai Pál utólagos magyarázatából az tűnik ki, hogy a narrációval lehetett a fő gondjuk: „abban állapodtunk meg, hogy a kissé dagályos előadást egyszerüsiteni kell s erre Benedek alkalmas lesz, a ki épen most gyüjtött Székelyföldön népmeséket s még élénken viszhangozhatik benne a székely népmesék előadásmódja."[30]

Figyelembe véve azt, hogy milyen erős volt Kriza kanonikus pozíciója, az ennek ellenére is végrehajtott átíratás ténye jelzi, hogy a 19. század utolsó harmadára valóban milyen fontos kritériummá vált a megfelelő mesei előadásmód. Egyben tanúskodik arról is, hogy ha egy mese előadásmódja (írásban megalkotott stílusa) nem volt „megfelelő" (naiv-népies), akkor azt nem alternatívának, hanem anomáliának, vagy másként fogalmazva értékcsökkent/értéktelen szövegnek tekintették. Egy bizonyos fajta narráció vált dominánssá, és az ettől eltérő előadásmódú mesék nem kerültek nyilvánosság elé.

27 Krizától és Brassaitól egy-egy, Gyulai gyűjteményéből négy mese szerepel (ezek egy része korábban már megjelent). Kriza János gyűjteményéből azért nem emeltek át több szöveget a szerkesztők, mert várták a *Vadrózsák* második kötetének megjelenését. „Enynyi röviden e gyüjtemény története, melynek érdeme leginkább a fáradhatlan gyüjtőket illeti, kiknek itt a Kisfaludy-társaság és az irodalom nevében hálás köszönetünket fejezzük ki. Nagy becsü közleményeiken kivül felhasználtunk mindent, a mit a hirlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adalékoknak itéltünk. Csak a Kriza közleményeihez nem nyultunk, tudván, hogy azok a »Vadrózsák« II-ik kötetének részei s csak egy pár oly darabot vettünk fel, melyeket ő maga küldött be gyüjteményünk számára." Arany–Gyulai (szerk.) 1872: VI.

28 13 szöveg a *Mesék* fejezetben és 5 szöveg a *Krisztus-mondák* fejezetben.

29 Gyulai Pál Kovács Jánoshoz, Budapest, 1901 eleje. Szakál 2012: 240. Ez egyébként gyakorlatilag ugyanaz a minősítés, mint amely Gyulai négy évtizeddel korábban, 1860-ban közreadott, *Adalék népköltészetünkhez* című cikkében szerepel az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák*ban megjelent székely népdalokról (vagy másodrendűek esztétikailag, vagy már ismert dalok variánsai, mindkét esetben nagyrészt érdektelenek). A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében a szerkesztők így írtak a Kriza-hagyatékról: „Kiválasztottunk belőle minden kiválaszthatót, de a nagy becsü balladákon kivül, melyek egy részét Kriza még életében a lapokban közzétette, nem sok értékest találtunk benne." Arany L.–Gyulai (szerk.) 1882: V. A hatalmas Kriza-hagyatékból a *Vadrózsák* ún. második kötete (a nagy terjedelmű mesék és mondák kivételével) csak másfél évszázaddal az első kötet megjelenése után látott napvilágot Olosz Katalin gondozásában (Kriza 2013).

30 Gyulai Pál Kovács Jánoshoz, Budapest, 1901 eleje. Szakál 2012: 240.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szabó Sámuel kolozsvári diákjainak mesegyűjtése (1874–1876)

Mindezek után milyenek tehát azok a mesék, amelyeket a Kolozsvári Református Kollégium hetedikes (első bölcseleti osztályos) tanulói jegyeztek fel tanáruk, Szabó Sámuel kívánságára az 1870-es évek közepén, és amelyek 2021-ben kerültek elő másfél évszázadnyi rejtőzés után?[31] Mint a bevezetőben említettem, összesen 16 mese sorolható ide. Az első évben, 1873–1874 folyamán gyűjtött szövegek között nincsen mese. A következő, 1874–1875-ös tanév viszont 14 mesét hozott 14 diáktól, míg az 1875–1876-os tanév további két szöveget *(4. melléklet)*.[32]

A meséket tizenhat kolozsvári diák írta le: Bornemisza Károly, Böhm Sándor, Csipkés Károly, Csutak Lajos, Fodor Ferenc, Imre Lajos, Kertész József, Kovács Gerő, Olasz Gyula, Pataki Jenő, Rucska Lajos, Schopf Mihály, Szabó Gyula és Szemeriai Gyula az 1874–1875-ös tanévben, illetve Csernátoni Gyula és Fejérvári Albert az 1875–1876-os tanévben. A diákok jellemzően 1855 és 1858 között születtek, tehát 17–19 évesek voltak a gyűjtés idején. Származási helyüket tekintve a kézenfekvő Erdély (Torda, Alsódetrehem, Kolozsvár, Magyarsárd, Páncélcseh, Szászvessződ, Sajószentandrás, Marosvásárhely, Szőkefalva, Árpás-tó, Bethlen) mellett alföldi (hódmezővásárhelyi és nagykőrösi), illetve Sajó menti, Bükk vidéki (sajókeresztúri) születésűek is voltak közöttük.

Az újonnan előkerült kolozsvári mesék sorában olvashatunk egy figyelemreméltó állatmesét *(A farkas ló disznó és a berbécs)* a kolozsvári születésű Rucska Lajos lejegyzésében. A korszakban az állatmese publikációk igen ritkák voltak, ez a mese pedig több epizódos, jól felépített és elbeszélt szöveg. Szerepel az anyagban ezen kívül két legendamese is. A *Krisztus a fösvény asszonyt teknősbékává változtatja* (MNK 751$_1$) típuscímű mesének úgy tűnik, hogy ez a Böhm Károly kolozsvári diák lejegyezte változata lehet jelenleg a legkorábbi ismert variánsa, mivel a *Magyar népmesekatalógus* nyilvántartása szerint (Bernát 1982: 35–37) a következő variáns csak pár év múlva, 1882-ben jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* székelyföldi népköltészetet bemutató kötetében, Orbán Balázs gyűjtéséből,[33] a Böhm Károly-féle változatnál sokkal rövidebb formában.[34] A másik legendamese az orr végére nőtt kolbász, vagyis a három kívánság meséje, amelyet Olasz Gyula írt le. Bár ez utóbbi mesetípus (*A kívánságok*, MNK 750A I*) ma közismertnek tekinthető a magyar nyelvterületen, a 19. századból csupán két, a most előkerült kolozsvári szövegnél korábbi változatát ismerjük: az első variáns 1848-ban, a *Népdalok és mondák*ban jelent meg,[35] majd pedig egy kolozsvári kéziratos feljegyzése maradt fenn az 1860-as évek elejéről (Bernát 1982: 28–29). Akárcsak a *Népdalok és mondák*ban olvasható vál-

31 Az előkerült anyag jelenleg Szabó Sámuel leszármazottjainak tulajdonában, Kolozsváron van. Olosz Katalinnak itt köszönöm meg, hogy a mesekéziratok digitális másolatát használhattam.

32 A mesekéziratok adatait (a kézirat fizikai jellemzői, a gyűjtő neve, születési helye, lakhelye, a kézirat tartalma, a gyűjtés helye és ideje, a diákok és/vagy Szabó Sámuel megjegyzései stb.) összegző táblázat a dolgozat végén található. A táblázatot Olosz Katalin készítette, én csupán kiegészítettem a típusszámokkal.

33 Krisztus-mondák IV. Arany L.–Gyulai 1882: 413–414.

34 Később, 1884 nyarán ezt a mesét Szabó Sámuel egy másik tanítványa, Halász Sándor Egerbegyen szintén lejegyezte. Szabó 2009: 408–409, 564.

35 A mese ismertségének egyik oka lehet az, hogy Benedek Elek feldolgozta Erdélyi János változatát, és a mese ennek nyomán került be antológiákba, olvasókönyvekbe.

tozatban, ebben az újonnan előkerült, 1870-es években lejegyzett erdélyi mesében is egy tündér (és nem Krisztus) az, aki a kívánságokat teljesíti.

Két változatban, a marosvásárhelyi születésű Csipkés Károly és a hódmezővásárhelyi születésű Imre Lajos lejegyzésében is szerepel az élhetetlen fiúról szóló, abszurditásokat, nonszensz epizódokat sorakoztató tréfás mesetípus (*Bolond Mihók,* MNK 1684*). Talán a kamasz kollégistáknak kedvük telt az olyan mesékben, amelyek velük egykorú fiúknak a felnőtt világ viszonyaiba beilleszkedni igyekvő, ám arra képtelen megnyilvánulásait, csetlés-botlásait mutatták be. A Csipkés Károly lejegyezte szöveg mindjárt az elején így foglalta össze e mesetípus lényegét: „Egyszer volt egy szegény özvegy asszony és volt annak egy buta fia, ki mindent ép ellenkezőleg tett, mint a hogy mondák neki." De ez a mesetípus talán inkább arról szól, hogy a fiú nagyon is igyekszik megfelelni az idősebb generáció (szülei) intelmeinek, szó szerint veszi, csak éppen fáziseltolódással valósítja meg azokat, mivel képtelen alkalmazkodni a változó körülményekhez, és csak a kiadott utasításokat követi. Az 1875 előtti időszakból a *Magyar népmesekatalógus* összesen nyolc (kiadott és kéziratos) változatát tartja számon e típusnak, köztük több erdélyi variánst is, ezek egyike a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében, pár évvel korábban, 1872-ben napvilágot is látott. A Brassai Sámuel gyűjtéséből származó, *Ilók és Mihók* című torockói mesehez Arany László a következő megjegyzést fűzte: „Általánosan ismert kis mese. Kézirati gyüjteményeink közt több alakban fordul elő; meg is jelent egész terjedelmében, kevés eltéréssel, Merényinél (Eredeti népmesék 10. sz.). Itt kiválólag szép előadási modoráért közöljük."[36] Azt, hogy a mese „általánosan ismert" volt, alátámasztja az is, hogy korábban Szabó Sámuel egyik marosvásárhelyi diákja, Kozma Gyula is lejegyezte, 1866-ban.[37]

A kolozsvári kollégisták által gyűjtött 16 mese túlnyomó többsége (kilenc szöveg) műfaját tekintve tündérmese. Három tündérmesének női főszereplője van – ezt azért jegyzem meg, mert a 19. században Európában jellemzően férfiak gyűjtöttek mesét (akárcsak ebben az esetben), és ez befolyásolhatta azt, hogy milyen mesék iránt érdeklődtek, és azt is, hogy milyen nemű volt a mese főszereplője (a férfi mesemondók meséiben jobbára férfi a főhős is). E női főszereplőket felvonultató mesék egyikében, a *Párdin a sánta királyfi* című mesében, melyet Szemeriai Gyula jegyzett le (és amelyet Szabó Sámuel így kommentált: „oláhból"), a király aranyhajú leányát szüzessége megőrzése érdekében egy szobába záratja arra az időre, amíg ő háborúba vonul, ám a szobába egy lyukon át beesik egy zöld levél, a lány megeszi és terhes lesz. A királylányt a hátára kötött csecsemővel elűzik, később azonban az üldözött hősnő a saját fia ellensége lesz, és a sárkánnyal szövetkezve akarja elpusztítani gyermekét. Ugyancsak női főszereplők (két önző és egy jószívű lánytestvér) kalandjairól olvashatunk abban a mesében, amelyről a lejegyző Pataki Jenő ezt írta: „Népmese egy vizaknai leány elmondása után". Itt tehát női mesemondótól jegyezte le a diák a mesét. Ez *A leánygyilkos*-mesetípushoz (ATU/AaTh 311) sorolható szöveg

36 Arany L.–Gyulai (szerk.) 1872: 599. Amikor Arany László arról írt, hogy a mese „kézirati gyüjteményeink közt" is létezik, a maga és családja által lejegyzett mesére is gondolhatott, amelyet az 1850-es években vetettek papírra, és amely végül nem került be az 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék*be. Domokos–Gulyás (szerk.) 2018: 492–499, 645–648.

37 Szabó 2009: 225–227. Szabó Sámuel újonnan előkerült levélregiszterének 1865. november 29-i (170. számú) és 1867. január 12-i (8. számú) bejegyzéséből tudható, hogy Bánffy János elkérte Szabó Sámueltől a Mihókról („ki mindent fonákul csinált") szóló mesét, és Szabó el is küldte neki azt. – Köszönöm Olosz Katalin szíves felvilágosítását.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

egyébként egy korábban, éppen Szabó Sámuel marosvásárhelyi gyűjtésének során lejegyzett mese variánsa; ugyanazok a jellegzetes motívumok, némiképpen szürreális-horrorisztikus feladatok és párbeszédek találhatók meg benne (galambok megitatásának tilalma, levágott és beszélő fülek és orrok, majd ezek elfogyasztása).[38] Női főszereplői vannak a *Tündér Ilona és leánya* című mesének is, amely a *Hófehérke*-típus egy viszonylag korai magyar nyelvű változata.

E rövid szemle alapján úgy tűnik, ha egy mesének nő a főszereplője, akkor az vagy egyszerre ambivalensen jó és gonosz, mint a *Párdin a sánta királyfi* királylány-anyája, vagy pedig nővérek, illetve anya-lánya viszonylatokban oszlik meg a jószívű/engedelmes/illedelmes/szorgalmas/szenvedő, illetve a hiú/önző/gonosz/cselekvő/áruló nő szerepe. Olyan mese, amelyben egy egyértelműen pozitív és aktív nő lenne a főszereplő, nincs ebben az anyagban. Emellett több, sárkányokkal folytatott viaskodást tartalmazó tündérmese szerepel még a kéziratok között (pl. Schopf Mihály lejegyzésében a *Dregán élete*, valamint Szabó Gyula, illetve Szemeriai Gyula fent említett meséi), ezen kívül a kolozsvári diákok a *Fehérlófia*-típusnak két változatát is feljegyezték (ezeket és a *Hófehérke*-mesét alább részletesebben is bemutatom).

Vannak az anyagban aktualizáló jellegű és elbeszélői kreativitást tükröző, de nehezen tipizálható mesék. Egy tündérmesei jellegű, ám nagyon redukált cselekményű mese, amelyet a sajószentandrási születésű Fejérvári Albert nyújtott be, arról szól, hogy az országából lányával elmenekült király disznópásztor lesz, és azzal a tanulsággal végződik, hogy mindenkinek ki kell tanulnia valami mesterséget. E ponton az elbeszélő az aktuális uralkodó, I. Ferenc József császár csizmadia-mesterségben való jártasságát hozza párhuzamba az elbeszélt történetben szereplő királyokkal.

Ugyancsak a korabeli városi életre vonatkozó, s a modernizációt tükröző motívumok szövik át a tordai születésű Bornemisza Károly lejegyezte *Sándor, a disznópásztor fia* című mesét. A fiút a városba viszik, kollégiumba („kolégyomba") adják, inas, majd boltvezető lesz a görög kereskedő boltjában, ám miután szerelembe esik Krisztinával, a boltos lányával, a városháza tömlöcébe vetik. A halálból való feltámadás nem élesztőfűvel vagy az élet vizével történik, hanem azáltal, hogy egy könyvből – melyet Sándor egy angyaltól kap – felolvasnak a halottak lábainál; Sándor pedig levelet ír a Zöld királlyal hadakozó királyának, azzal az ígérettel, hogy feltámasztja a seregét és elpusztítja a boszorkányt, ha kiszabadítja őt a tömlöcből. Látszik, hogy ebben a mesében milyen hangsúlyos az írásbeliség szerepe (kollégium, könyv, felolvasás, levélírás), itt az írni-olvasni tudás nem díszítő elem, hanem a cselekmény formálásában releváns motívum.

A mesék alaposabb vizsgálata későbbi feladat lesz, addig is csak néhány apróbb megjegyzést tennék a jellegzetességeket illetően. Gyakori, visszatérő szereplő a disznópásztor. Úgy tűnik, ez a legalantasabbnak tartott foglalkozások egyike lévén, különösen alkalmas volt arra, hogy a kontrasztokra épülő tündérmesék felemelkedés-történeteiben a társadalmi státuszváltást illusztráló szereplő legyen. Ahogyan a disznópásztorrá lett király

38 Szőcs Lajos, a Marosvásárhelyi Református Kollégium diákja a marosszéki Jedden jegyezte le *Az óriás* című mesét 1868-ban. Szabó 2009: 223–224, 512.

összefoglalja ezt a Fejérvári Albert lejegyezte mesében: „én is ha valami mesterséget tanultam volna hát megélhettem volna mint becsületes polgár valamely faluba, de igy csak disznópásztor lehettem." Jellegzetes az „amikor Krisztus urunk a földön járt" időhatározó kifejezés gyakori használata. Ez leginkább a legendamesék bevezető formuláiból ismert szintagma, de ebben az anyagban tündérmesékben is felbukkan (pl. *Párdin a sánta királyfi*, *Dregán élete*, Böhm Sándor legendameséje).

Műfaji szempontból a Kolozsvári Református Kollégium diákjai által lejegyzett mesék tehát változatosak voltak: állatmese, legendamese, tündérmese, tréfás mese egyaránt megtalálható közöttük. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert az 1860-as évekig a magyar népmese-gyűjteményekre a tündérmese műfaj igen erőteljes dominanciája volt jellemző. A mesegyűjtők elsősorban ilyen műfajú szövegeket jegyeztek le és adtak ki. Jókai Mór (Jókai 1856), illetve említett mesegyűjteményével Arany László törte meg ezt a hagyományt, és így tréfás mesék, illetve állatmesék és formulamesék is az irodalmi nyilvánosság színterére kerülhettek. A Kisfaludy Társaság 1863-ban közreadott gyűjtési felhívása, mint láthattuk, ráirányította a figyelmet a korábban elhanyagolt mesei műfajok gyűjtésére.

A kolozsvári diákok lejegyezte mesék viszonylag rövidek; négy füzetoldalnál ritkán hosszabbak. (Összehasonlításként: az 1850-es évek derekán Arany János kollégiumot nem végzett, bizonytalan helyesírású és mindennapi írásgyakorlata részeként legfeljebb recepteket vagy leveleket író felesége 15–20 oldalnyi terjedelemben írt le meséket, kiválóan.) A kéziratokon kevés a javítás; ez nyilván abból fakad, hogy a szövegeket diákok jegyezték le iskolai beadandó feladatként, vagyis a tanáruknak szánt szövegekről van szó (talán a legtöbb tévesztés, áthúzás, utólagos pótlás, helyesbítés Imre Lajos *A bolondos fiú* című, egyébként lendületes szövegében található).

A kéziratokon olvashatók Szabó Sámuel megjegyzései. Akkurátusan feltüntette a kéziratok átvételének időpontját, ezen kívül néhány informatív megjegyzést is tett. Ezek egy része a szöveg kidolgozására, minőségére vonatkozik: „jó", „jók", „Megjelent sokkal jobban", „Sok ága boga van", „Gyengén elbeszélve" stb. Másrészt helyneveket jegyzett fel: „Apa-Nagyfalu", „Debreczen", „Kolozsvár", „Kraszna", „Szőkefalva", „Szinyervaralja," vagy a mese eredetére vonatkozó megjegyzést tett, például: „(oláhból)".[39] A kéziratok némelyikén az adatközlőre vonatkozó kommentár is látható, általában a mesemondó lakhelyét, nemét, esetleg hozzávetőleges életkorát (gyerek, fiatal felnőtt, felnőtt) jelezve, pl. „egy tűrei ember elbeszélése után szabadon", „egy kidei fiú elmondása után". Ezt esetenként némely diák is megtette: „Népmese egy vizaknai leány elmondása után" – írta meséje elejére Pataki Jenő. „Egy mérai ember után" – jegyezte fel Kertész József.

A gyűjtőfüzetekben részben a diákok adták a címeket, amelyek legtöbbször tartalmaztak valamiféle műfaji megnevezést is, pl. *Népmese*, *Népmesék, Egy népmese, Mese*. Erre azért is volt szükség, mert a tanáruknak benyújtott füzetek jellemzően vegyes műfajú népköltési szövegeket tartalmaztak, és a korpuszt a műfajok megnevezésével tagolták. A műfaji azonosítást esetenként egy-egy leíró cím is követte, például: *Népmese. Sándor*

39 Szabó Sámuel ez utóbbi megjegyzése mellett számos egyéb jel is arra utal, hogy ezt a korpuszt, illetve bizonyos szövegeit érdemes lenne a román–magyar hatások viszonylatában is szemügyre venni.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a disznopásztor fia (Bornemisza Károly), *Népmesék. A szigyártó!* (Fodor Ferenc), *Népmesék. A bolondos fiú* (Imre Lajos), *A fehér ló fia* (Kertész József), *A három kévánságok* (Olasz Gyula), *Tündér Ílona és leánya* (Kovács Gerő), *A farkas ló disznó és a berbécs* (Rucska Lajos), *Dregán élete* (Schopf Mihály), *Párdin a sánta királyfi* (Szemeriai Gyula).

A diákok alkalmanként a mesemondó szokatlannak vagy nem egyértelműnek vélt szóhasználatát, illetve elbeszélési sajátosságait is értelmezték. Fodor Ferenc az általa lejegyzett mese címében szereplő *szigyártó* szóhoz fűzött jegyzetet: „talán k$_{ő}^{ö}$télgyártó, de igy hallottam".[40] A rövid szöveg vége felé egy szöveghelyet („Telik, mulik az idő és elment egy aranyműveshez vele") kommentált a lap alján: „Telik, mulik az idő: ugy vettem észre, hogy a mesélő akkor alkalmazza, mikor a beszéd fonalában megakad." Bornemisza Károly a *Sándor a disznopásztor fia* című mese lejegyzése közben fűzött zárójeles szövegközi magyarázatot egy kifejezéshez: „Hiába fáradozott a bába* doktor, mert minden tudománya cserben hagyta. (*ez alatt olyan orvost értett az elmondó, aki egyáltalában mindenféle orvosi tudományt kitűnőleg végzett.)" „Mindjárt körül kezdett ésperialni, (vizsgalodni)"[41] – segítette ki az olvasót Schopf Mihály, a hirtelenjében befejezett mese *(Dregán élete)* végére pedig a lap alján maradt szabad helyre írt egy hosszabb jegyzetet is: „Népies kifejezés nincs Szőkefalván csak egyes szok igy a hogyot, – hagynak mondja, minthogy = mint hagy, öröl = örel. és különösen az ot, vagyis az o betüt aval fejezik ki."

Mivel ezek a mesekéziratok nem túl hosszúak, ezért a több epizódos, sok szereplőt mozgató, cselekménymeneteket kombináló tündérmesék néha azt a benyomást keltik, mintha zsúfolt szüzsé-kivonatok lennének. Némelyik meseszöveg olyan, mintha egy rendezetlen tündérmesei motívumraktárban járnánk, miközben a cselekménymenet elhomályosult, a részletek nincsenek kidolgozva, az epizódok nincsenek átkötve. Ennek konstatálása mellett megjegyzem ugyanakkor, hogy a „szép" és „jó" („elég népies", vagy inkább népiesnek tekintett, illetve lekerekített) meseszövegeket előtérbe helyező megközelítéstől eltérően számomra a befejezetlen, elkapkodott, vázlatos, vagy éppen túlzsúfolt, esetleg irodalmias fordulatokat is alkalmazó meselejegyzések legalább annyira fontos és tanulságos kéziratok, mint a jól formált (csiszolt) narratíva kritériumait teljesítő szövegek.

A népmese műfaj 19. század végére kikristályosodó naiv-népies, formuláris, idiomatikus, proverbiális, dialogizáló elbeszélő stílusa (javarészt Arany László és különösen Benedek Elek mesegyűjteményeinek köszönhetően) mára normálformaként értelmeződik, vagyis a népmese elbeszélésének valódi / hiteles / természetes / autentikus / igazi módjaként. Ugyanakkor a 19. századi magyar mesekéziratokkal való szembesülés egyik fő tanulsága az, hogy vagy a szóbeli mesemondás nem volt ilyen (vagy nem csak ilyen volt), vagy a lejegyzők jelentős része nem tudta / nem akarta ezeket a stiláris sajátosságokat írásban reprodukálni. Másként fogalmazva: a 19. század végéig fennmaradt magyar mesekéziratok jelentős részének stílusa nem ezt a naiv-népies elbeszélő stílust követi, vagy legfeljebb részlegesen. Ezért ezek a szövegek a mai olvasó számára szokatlannak, ideg-

40 Az alsó indexben szereplő betűk/szavak/szövegrészek az átírásban azt jelölik, amit a lejegyző törölt/átjavított a lejegyzés során. A felső indexben szereplő betűk/szavak/szövegrészek pedig azt, amire javított a lejegyzés során.

41 Vö. a román *esperia* szó 'kísérletezni', 'megpróbálni', 'tapasztalati úton ismeretet szerezni', 'puhatolózni' jelentésével. Köszönetemet fejezem ki Berki Tímeának a kifejezés román eredetének és jelentéseinek azonosításáért.

ennek vagy akár hibásnak is tűnhetnek. Más szemszögből nézve viszont tanúsítják, hogy többféle mesei elbeszélő stílus létezhetett akár a szóbeliségben, akár az írásbeliségben.

Érdemes lenne figyelembe venni azt a körülményt is, hogy szóbeliségben elhangzó hosszabb prózai (vagyis nem kötött formájú) szövegeket hallás után, sok esetben helyszíni jegyzetek alapján, majd utólag emlékezetből írásba áttenni korántsem egyszerű feladat, különösen, ha a kollégisták a maguk írásgyakorlatában azt szokták meg – hiszen képzésük részeként ez volt az elvárás feléjük az oktatási intézményekben – hogy dolgozataikat a választékosnak tekintett irodalmi nyelv elsajátításáról tanúságot téve fogalmazzák meg. A népköltési gyűjtési feladat kiadásánál lehetséges ugyanakkor, hogy elvárás volt, hogy ne pusztán a köznyelvi, beszélt nyelvi, hanem a tájnyelvi alakot rögzítsék, ám a kéziratok tanúsága szerint a diákok különböző módon tettek eleget ennek. Választékos irodalmi nyelvi megformálás (pl. „midőn", „megjegyezvén") mellett ugyanúgy van példa arra is, hogy a diákok a tájnyelv, a regionális köznyelv sajátosságait próbálták érzékeltetni vagy megtartani.

Harmadrészt a szóbanforgó kolozsvári mesekéziratok azért is nagyon tanulságosak, mert ha jellemzően csak az íróasztal mellett megalkotott népmeséket (a mai népmesefogalom kialakulásában meghatározó szerepet játszó Arany László és Benedek Elek meséi ilyenek voltak), vagy pedig az antológiák, olvasókönyvek előre szelektált és a lineáris olvasás befogadói mechanizmusának megfelelő, „jó" mesemondóktól rögzített „szép" népmeséit olvassuk (hiszen ma már funkcionálisan nemigen hallhatjuk ezeket a meséket), akkor némiképpen úgy járunk, mint azok az egykori és mai gimnazisták, akiknek az irodalom tankönyvekből meg kell tanulniuk, hogy például Petőfi Sándor vagy Ady Endre fellépése a korabeli költészetben paradigmatikus fordulatot, a versnyelv radikális megújítását jelentette – de ezt úgy kell megtanulniuk, hogy egyfajta üres állításként el kell hinniük, hiszen olvasói tapasztalatuk aligha lehet arról (mivel azt nem kínálnak fel nekik), hogy milyen is volt az az irodalmi szövegtermelés az 1840-es években vagy a 19–20. század fordulóján, amelyhez képest megújulást vagy minőségi változást hozott Petőfi vagy Ady költészete.

Ha az 1870-es évek derekán népköltési gyűjtést folytató 17–19 éves kolozsvári diákok meselejegyzéseit olvassuk, akkor ezekhez képest például egészen más szemszögből tudunk arra a mesegyűjteményre tekinteni, amelyet 1862 nyarán egy szintén 18 éves diák, nevezetesen Arany László adott közre. A hasonló korú diákok meselejegyzési kísérleteit látva így még inkább világossá válik, milyen elmélyült műfaji kompetenciával és nyelvi tudatossággal kellett rendelkeznie Arany Lászlónak ahhoz, hogy a mai olvasó számára oly magától értetődően „egyszerű" vagy „naiv" népmeseszövegeket a szóbeliség illúzióját hitelesen megteremtve alkossa meg az írásbeliség közegében, és létrehozzon egy olyan gyűjteményt, amelynek már korabeli kritikusa, Gyulai Pál is mindenekelőtt a narrációját emelte ki legfőbb értékeként.[42]

42 „Arany László […] az elbeszélésben felülmulja elődeit, s ez a mi gyűjteményét leginkább kitünteti […] nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb". Gyulai 1862a: 388.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A *Hófehérke*-mesetípus páncélcsehi változata

A kolozsvári kollégisták lejegyezte kilenc tündérmese közül az egyik a *Hófehérke*-mesetípus (ATU/AaTh 709) egy korai magyar variánsa. A *Tündér Ilona és leánya* című mesét 1875 tavaszán a 18 éves Kovács Gerő írta le szülőfalujában, a Kolozsvártól mintegy 45 kilométerre fekvő Páncélcsehen *(1. sz. melléklet)*. A *Hófehérke*-mesetípus ezen változata meglehetősen korai, hiszen 1875 előtt a magyar szájhagyományból mindössze hat változatát ismerjük, ezek közül egy erdélyi és két partiumi változat az 1847 és 1863 közötti időszakból, a másik három pedig Ipolyi Arnold 1850-es években folytatott országos népköltési gyűjtéséből származik (Dömötör 1988: 399–401).[43] A kolozsvári diák lejegyezte páncélcsehi variáns azonban nemcsak korai volta miatt figyelemreméltó. Amikor ezt a mesét olvassuk, a mai meseismeretünk alapján nyilván a Grimm-féle *Hófehérke* meséhez viszonyítunk, amely az elmúlt két évszázadban világszerte az egyik legismertebb mese lett. Ehhez képest az 1870-es évek közepén lejegyzett páncélcsehi variáns számos, különösnek tűnő megoldással bír. Ezek közül néhányat alább, a szüzsé ismertetése után mutatok be.

Kovács Gerő változatában Tündér Ilona a féltékeny és gonosz anya, aki mértéktelen hiúsága miatt akarja több ízben is elpusztítani vetélytársának tekintett lányát (majd idővel unokáját is). A mesében Tündér Ilonát egy beszélő tükör világosítja fel: „te is szép vagy de ezerszer szebb leányod". Tündér Ilona ezután egy udvarában szolgáló öregasszonnyal akarja megöletni a lányát. Az öregasszony az erdőbe viszi ki a lányt, de könyörgését hallva végül elengedi, és egy kiskutyát öl meg helyette, annak szívét és szemét viszi haza megbízójának a gyilkosság végrehajtásának bizonyítékaként. Eközben az erdőben a menekülő lány egy lakatlannak tűnő kastélyhoz ér, ott kitakarít, ételt készít. Hazatérnek a kastély lakói, 12 zsivány: „elbámultak és mindenik megölelte és megcsokolta a leányt." Az üldözött lány ezután a háztartást vezetve él együtt a rablókkal.

Miután azonban pár év múlva a tükörtől Tündér Ilona értesül arról, hogy lánya mégiscsak életben maradt, ismét az öregasszonyt küldi el, hogy megölesse riválisát. Az öregasszony előbb a vásárban egy pár piros csizmát vesz és rábírja a lányt, hogy vegye fel, majd a következő alkalommal egy szép gyöngysort akaszt a nyakába, végül pedig gyűrűt húz az ujjára. Amint a lány teste érintkezik az öregasszony hozta tárgyakkal, tetszhalottá válik. Az első két alkalommal a kétségbeesett rablók megszabadítják a csizmától/gyöngysortól, és a lány magához tér. A harmadik alkalommal azonban a rablók nem veszik észre a gyűrűt, ezért az immár halottnak vélt lányt előbb üveg-, majd aranykoporsóba teszik. Az erdőben a legmagasabb fa tetejére helyezik el a fényes koporsót. Ezután a vigasztalhatatlan rablók hazatérnek és kollektív öngyilkosságot követnek el: „Azután haza mentek és egyik a másiknak leszeldelte a nyakát, az utolsó, kardját a földbe szurta és ugy fűrészelte le a nyakát ahogy tudta".

43 A *Hófehérke*-mese 19. századi, különféle kulturális regiszterekből származó magyar variánsairól lásd Domokos 2019.

A koporsót a királyfi vadászai megtalálják, a szépséges lányt a királyfi otthon a pincében elhelyezi, naponta lejár hozzá, gyönyörködni benne és siratni őt. Ezt az anyja észreveszi és fia távollétében a lelakatolt pincét feltöreti, a lány ujjáról a gyűrűt leszedi (úgysem kell az már neki). A lány viszont erre magához tér, a királyfival egybekelnek, gyermekük születik. A tükörtől Tündér Ilona ismét megtudja, hogy lánya mégiscsak él, sőt, gyermeke született („te is szép, de leányod ezerszer, leányodnak a fía százezerszer szebb").

Ezt követően Tündér Ilona immár maga indul el gyermeke és unokája elpusztítására. Unokáját megöli, a gyermekgyilkosság bűnét pedig a saját lányára tereli: „Ílona egy nagy kést vett a kezébe, és bement a királynő hálószobájába, a bölcső mellé lopődzott és a király fiúnak a nyakát levágta, a kést pedig a királyné párnája alá tette". Az ártatlan királynét ezek után halálra ítélik, feneketlen tóba akarják vetni, de amikor a kivégzésére összegyűlt tömegben anyját meglátja, rájön, hogy anyja volt a gyilkos, és próbát hirdet: „ha én bűnös vagyok akkor bele esem a tobba, ha pedig nem vagyok az, akkor szabaduljak meg, és az essenbelé a ki meg gyilkolta a fiámat. Erre tündér Ílona elkiáltja magát, és mintha valami kísértet taszítná hátul, a toba fut és bele esik."[44] A bűnös károkozó pusztulásával (öngyilkosságával) sor kerül a kiengesztelődésre, a világrend helyreállítására, az ártatlan asszony kiszabadul, a férj bocsánatot kér, a feleség megbocsát, a nép örül.

A két női főszereplő közül az egyiket (az anyát) Tündér Ilonának nevezi az elbeszélő, a másiknak (a lánynak) viszont nincsen neve sem. Előbbi az aktív (cselekvést indukáló), utóbbi a passzív (e cselekvések következményeit elszenvedő) nőalak ebben a mesében. A magyar népmesékben szereplő, rendszerint szépséges fiatal nőkként ábrázolt tündérek olyan természetfeletti lények, akik rendelkeznek az átváltozás és a repülés képességével, morfológiai értelemben pedig szerepük általában az, hogy a keresés tárgya legyenek (főként az ember és a természetfeletti lény házasságát tematizáló mesékben). Tündér Ilona a magyar népmesék kiemelt jelentőségű, pozitívan ábrázolt természetfeletti lénye, a szépséges (női) tündérek vezetője, uralkodója.[45] Ebben a mesében viszont egyértelműen negatív szereplő: nem pusztán hiú, hanem egyenesen gyilkos anyaként jelenik meg. Ez a destruktivitás a mai meseolvasó számára különösnek tűnhet, de a néphit és a népmesék tündéralakja nem azonos: elképzelhető, hogy a szépséges tündér veszélyes, károkozó, sötét jellege összefüggésbe hozható az erdélyi néphit démonikus, büntető, félelmet keltő tündér-alakjaival (Pócs 1986, 2005).

A mai meseismeret számára viszonyítási pontként szolgáló Grimm-féle *Hófehérke*-mesében nem az édesanya, hanem a lány mostohaanyja lép ebbe az ártó szerepbe. A magyar népmesékben a mostohaszülő vagy a mostohatestvér majdnem mindig nőnemű és negatív alak (a mostohaapák és mostohafivérek szerepe jelentéktelen, narratív szempontból irreleváns). A mostohaanya, illetve a mostohanővér olyan, a családon belüli ellenfél/károkozó, aki leggyakrabban a gyermek vagy fiatal hős(nő)t fenyegeti, tehát a

44 A meseszövegek átírása betűhív; a helyesírási normától való eltérést nem jelölöm külön.

45 A tündérek szépségéről és hatalmáról esik szó egy másik kolozsvári diák, Olasz Gyula gyűjtötte mesében: „Bárcsak a tündérek most is élnének, egyik nekünk is megtelyesitené a mi kívánságunk. Amikor eztet mondta egy igen szép asszony lépett bé az ő házokba s eztet mondta nékiek: én hatalmas tündér vagyok; én aztat igérem $_{\text{néktek}}$ tünektek, hogy három elsőbb kívánságotokat megadom." *(A három kévánságok)*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kiszolgáltatott helyzetben lévő szereplőt. Az ilyen ellenfél azért különösen veszélyes, mert éppen a családot, az otthont – amelynek a biztonságot kellene jelentenie – számolja fel. A fiatal hős(nő) vonzó (külső és/vagy belső) értékei miatt kialakuló féltékenysége és irigysége okán a mostohaanya vagy közvetlenül a maga riválisának tekinti a hősnőt, vagy pedig lányai (a mostohanővérek) riválisának. Ezért a hős(nő)t a családon belül marginális helyzetbe hozza, a hierarchia legaljára taszítja, szolgaként kezeli, verbálisan és fizikailag megalázza, bünteti, szélsőséges esetben az életére tör.

Azt is meg kell jegyezni, hogy – a páncélcsehi meséhez hasonlóan – a *Hófehérke*-mese Grimm testvérek által 1812-ben először közreadott (majd később átírt) változatában a gyermekét megölni kívánó nő nem Hófehérke mostohája, hanem az édesanyja volt, ugyanúgy, ahogyan a 17. században *A szorgalmas lány és a lusta lány* meséjének Perrault-féle szövegváltozatában *(Les Fées)*, illetve Mme d'Aulnoy Hamupipőke-variánsában *(Finette Cendron)* is még a lány édesanyja volt a negatív szereplő (von Franz 1995, Blaha-Peillex 2007, Röhrich 2008). Bár a mai olvasó számára az anyai szeretettel összeegyeztethetetlennek tűnhet az ilyen viselkedés, ám a magyar népmesékben az akár szükségből, akár féltékenységből, akár az új szerető kívánságára a saját gyereke ellen forduló, gyerekét elűző vagy megölni szándékozó édesanya alakja egyáltalán nem ismeretlen.[46]

A tetszhalott lány holttestét az erdőben a királyfi vadászai találják meg. Amikor egymás után jelentik a különös leletet a királyfinak, az nem hisz nekik, hazugsággal vádolja és felpofozza őket: „Fut [a vadász] a királyhoz, és jelenti hogy gratia fejemnek felséges uram, de én láttam egy olyan fényes koporsot, a melyikre nem lehet nézni, a király pofon vágta és azt mondta hogy menj dolgodra, hogy beszélhetsz olyan bolondokat." Ez a jelenet leginkább talán egy másik, szintén Tündér Ilona nevű szereplőt felvonultató műből ismert: a kora újkori verses epika legnépszerűbb darabjából, az *Árgirus históriájá*ból. Bár Gergei Albert 16. század végén keletkezett eredeti művében nincs megnevezve a tündér szűz leány, ám a 18. század végétől ponyvára került, igen népszerű Piskolti István-féle és más átdolgozásokban egyértelműen *Tündér Ilona* a lány neve (amely név a mű címében is szerepelt). Az *Árgirus históriája* végén szerepel az a jelenet, amikor a tündérkirálynő nem hiszi el és hazugsággal vádolja a szerelmét (vagyis Árgirust) felismerő szolgálóját, s ezért arcul üti:

> Mindjárt megisméré, hogy Árgirus volna,
> Asszonyához leány mindjárt futott vala,
> „Ihol jő Árgirus, asszonyom!" – azt mondja,
> Mely szóra az asszony mindjárt arcul csapá.
>
> „Vajjon s ki hinné el, mit hazudsz előttem?
> Csak álmodban láttad, azt inkább elhittem." (Gergei 1990: 397–398)

46 Pl. *A hűtlen anya* (ATU/AaTh 315), *A csodamadár* (ATU/AaTh 567).

Ez a jelenet szerepelt Piskolti István *Árgirus*-változatában is:

„Siet a' vár felé – egy leány kitére
Elejbe, ki mindjárt reájaesmére,
Szaladva megy, mihelyt asszonyára ére,
Mond: Asszonyom! Itt lessz Argirus estére.

Asszonya nem hiszi, sőt hírmondásáért
Egy pofoncsapással fizeti meg a' bért,
Mondván: bennem egész megpesdíted a' vért.
Ekkor pedig csak hogy már a' várhoz nem ért." (Piskólti 1781)[47]

Ami az ártatlanul üldözött hősnő[48] segítőtársait illeti: a mesékben az erdő a kontroll megszűnésének, a kalandoknak a terepe, ahol az emberi közösségből kiközösítettek vagy pedig a nem emberi lények (állatok, természetfeletti lények) élnek (Propp 2005: 49–106, különösen 53–55). Az erdőben lévő üres ház (itt kastély), amelyet az üldözött lány – a tradicionális női szerepkört hangsúlyosan felvállalva – elkezd gondozni, a páncélcsehi mesében nem hét törpe, hanem tizenkét zsivány lakhelye. Mivel a magyar tündérmesékben törpék igen ritkán szerepelnek (talán az egyetlen fontos kivétel a bakarasznyi ember, illetve Pancimanci), ez érthető eltérés. A *Hófehérke*-mese összes korábbi és egykorú, 19. századi magyar változatában törpék helyett jellemzően szakállas/bajszos zsiványok, rablók, esetleg óriások szerepelnek,[49] – ebből a szempontból tehát a Kovács Gerő feljegyezte mese illeszkedik a *Hófehérke*-típus 19. századból ismert magyar szöveghagyományához.

A páncélcsehi mese néhány, a mai olvasó számára feltehetően szokatlannak tűnő motívuma kapcsán is ismertek korábbi párhuzamok. A Grimm-mese nyomán az üvegkoporsó motívuma vált közismertté, de a különleges temetkezési mód/hely egészen sajátságos formája már a típus legkorábbi ismert magyar variánsában, a Bartók Gábor máramarosi tanár által az 1840-es években lejegyzett *A világ szép asszonya* című mesében felbukkant: „Csináltattak tehát neki vert aranyból gyönyörű koporsót, betakarták biborba, patyolatba; fogtak egy jávor szarvast, a koporsót annak szarva közé tették, hogy igy a földbe ne rothadjon el a drága test" (Erdélyi szerk. 1848: 204). Az, hogy a különleges (például gyémántból készült) koporsót nem sírba engedik le, hanem a fák ágai közé teszik fel, Ipolyi Arnold gyűjteményének egy, az 1850-es években lejegyzett, ismeretlen helyről származó *Hófehérke* típusú meséjében is szerepelt (Ipolyi 2006: 459). Ugyancsak megtalálható a fák lombkoronájában elhelyezett koporsó motívuma, valamint az az epizód is, hogy a

47 A fenti idézet egy az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő kiadásból származik (jelzete: 321.792). Ennek borítója hiányzik; a címnegyedben nem található információ a kiadóra, a kiadási évre és a kiadás helyére vonatkozólag. Ez utóbbi adatok (Debrecen, 1781) csak Piskolti *Allocutio*jából következtethetők ki.

48 Az *innocent persecuted heroine* néhány tündérmese- és novellamesetípust (pl. *Csipkerózsika*, *Hófehérke*, *A csonkakezű lány*, *A gyöngyöt síró és rózsát nevető lány*, *Hamupipőke*) tartalmazó tematikus csoport megnevezése Alexander Nyikiforov nyomán a nemzetközi mesekutatásban. Dan 1977. Még lásd egyebek mellett a *Western Folklore* 1993-ban közzétett tematikus számának tanulmányait (Bacchilega 1993).

49 Ez egészen az 1940-es évekig megfigyelhető a típus magyar variánsaiban. Domokos 2022: 244–245.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

hiú és gonosz nő újszülött unokáját késsel megöli, Arthur és Albert Schottnak az 1830-as években bánáti románok között gyűjtött *Zauberspiegel* című meséjében (Schott–Schott 1845: 105–113, 329–330). Ami pedig az egész mese talán legbizarrabb epizódját illeti: az 1850-es években Debrecenben már feljegyeztek egy olyan változatot, amelyben a páncélcsehi variánshoz hasonlóan az üldözött lány pártfogói, az erdei óriások bánatukban közösen öngyilkosságot követnek el, mégpedig szintén karddal: „temetés után mind a tizenketten kardjokba ereszkedtek" (Ipolyi 2006: 371). A két alkalommal elkövetett önpusztítás (az üldözött hősnő segítői, illetve ellenfele részéről) ugyanakkor meglehetősen sajátságos vonása a Kovács Gerő által lejegyzett mesének, mivel az öngyilkosság a magyar tündérmesékben igen ritka megoldás, és inkább a ponyvairodalom, a vásári hírversek bűncselekményekről szóló horrorisztikus beszámolóinak hatását tükrözheti.

A Kovács Gerő által az 1870-es évek közepén lejegyzett páncélcsehi mese tehát a *Hófehérke*-mesetípusnak egy olyan változata, amely még a Grimm-mese uralkodóvá válása, popularizálódása és standardizálódása előtti időszakból származik. A mai olvasó számára talán szokatlannak tűnő megoldásai a mesemondó egyéni leleménye mellett különféle (mára részben marginalizálódott vagy feledésbe merült) narratív és mentalitásbeli hagyományok egymásba játszásából fakadnak.

A Fehérlófia-mesetípus mérai és kidei változatai

A kolozsvári kollégisták által az 1870-es évek közepén lejegyzett tündér/varázsmesék sorában a *Fehérlófia*-mese (ATU 301/AaTh 301B) két változatban is szerepel. Az egyik szöveg cím nélküli, a másiknak viszont ez (mármint *Fehérlófia*) a címe is. Ez azért érdekes, mert ilyen címen először 1862-ben, Arany László gyűjteményében jelent meg ez a mese, viszont a típus 19. századi variánsaiban jellemzően nem ez volt a hős neve (hanem például Juhász Palkó, Erős Jancsi, Csonkatehén fia, Jupi Jankó, Medve Jankó, Tehénfi Jankó stb.). Mivel Arany László gyűjteménye nagyon pozitív fogadtatású volt és meséi az olvasókönyvekbe is bekerültek, így a folklorizálódás a meséi esetében korán megkezdődhetett. *Fehérlófia* nevű hős csak a típus két korábbi (kéziratban maradt) variánsában szerepelt, ekkor mintegy vezetéknévként: egy az 1850-es években lejegyzett szegedi mesében *(Fehérlófia Péter)*, és egy Kriza János gyűjteményében fennmaradt szövegben *(Fehérlo fia, Miklos)*.

Erdélyben a mesetípus az 1870-es évek előtt is ismert volt, erre bizonyságul szolgálnak az 1860-as évekből ismert változatok. A kéziratban maradt variánsok közül a már említett, obszcén-parodisztikus *Fehérlo fia, Miklós* mellett Kriza gyűjteményében egy másik mese is ehhez a típushoz sorolható *A tehéntől lett fiu* címmel. Ezen kívül Orbán Balázs közölt egy változatot 1868-ban *A Székelyföld leírása* című munkájában, Udvarhelyszékből.[50] Gyulai Pál is ismerte a típus egy variánsát, ugyanis amikor 1862 nyarán is-

50 [Tartod vára] „[i]tt egy szép tündérvilág körébe ható mesét mondok el, melyet egy öreg pásztor a várfokon ültünkben regélt nekünk. Nincsen ugyan az semmi vonatkozással Tartod multjára, de azzal még is némileg összefüggésben a néprege-költészetnek egyik szebb és meglepőbb mintájaként tünik fel. Egy ügyes és bátor inas (pásztorfiu) járt ez erdők között a marhákkal; legerősebb s legvitézebb minden társai között, ki a nyájra törő medvével is szembe mert szálni; szép, magas termetü, piros arczu egy finak volt az" – kezdődik a mese Orbán Balázs elbeszélésében. Orbán 1868: 132.

mertette Arany László frissen megjelent népmesegyűjteményét, akkor a következő megjegyzést tette: „E gyűjtemény nehány meséjének magunk is jobb variansait ismerjük a nép ajkáról" (Gyulai 1862a: 389). E mesék között sorolta fel a „Fehér ló fiá"-t is.[51] Feltehetően kolozsvári tanítványa, Pogány Károly *Ló-fia-mandzsó* című kéziratára utalt ezzel.[52]

1875-ben a *fehér-ló fia* címet viselő mesét Szabó Sámuel kolozsvári tanítványai közül a Magyarsárdról származó Kertész József jegyezte le *(2. sz. melléklet).* A *Nép-mese* műfajmegjelölést követően a mese forrására nézve a következő megjegyzés szerepel: „Egy mérai ember után." Vagyis a diák egy szülőfalujához közeli településről származó mesemondó elbeszélését írta le. A kalotaszegi szöveget Szabó Sámuel is kommentálta: „Megjelent sokkal jobban". Feltehetően Arany László *Fehérlófia* című meséjére utalt (Domokos–Gulyás szerk. 2018: 358–371), mivel 1875 előtt népköltési gyűjtemény részeként az *Eredeti népmesék* mellett csak 1848-ban, az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák*ban jelent meg a típus egy változata *Juhász Palkó* címmel (Erdélyi szerk. 1848: 319–324), igaz, az viszont már az 1850-es évek elején Szarvason és Gyulán ponyvára is került (Domokos 2015: 47–53).

A mérai variánsban a fehér lótól született és hét évig szoptatott hős a fahasítás próbája után vándorútra indul. Három nagyerejű emberrel találkozik: *Fanyővő* Jancsi, *Kő morzsoló* Joskó, *Vasgyuró* Mátyás (ugyanezek a vezetéknevek szerepelnek Erdélyi János, illetve Arany László 1848-ban és 1862-ben publikált változatában, valamint az 1853-ban Szarvason kiadott ponyvában is), s miután lebirkózza őket, vele tartanak. Ezt követi a kásaevés jelenete: a kolozsvári diák által lejegyzett változatban egy térdig érő fehér szakállú kis ember, az ördögök királya eszi meg a forró kását a segítőtársak hasáról. Fehérlófia azonban legyőzi a kis embert, lánccal fához köti, ám mire társai hazatérnek, az ördögkirály már eltűnt, a fát gyökerestül kitépve. Nyomát követve egy földalatti bejárathoz érnek, a Pokol kapujához. Ide ereszkednek le előbb a társak, de az ördögöktől tartva visszatérnek. Fehérlófia is leereszkedik, megkötözi a kását főző ördögkirályt, kiszabadítja az ott talált, fogságban tartott három lányt, majd a kosárral felhúzatja őket. Társai azonban cserbenhagyják, érte már nem engedik le a kosarat. A hős ekkor egy alvó griffmadár tollai közé bújik, maga is elalszik, s amikor felébred, már a felvilágon találja magát. Mivel a griffmadár ismét elaludt, így Fehérlófia feltűnés nélkül tud útra kelni. Nyájat lát, a pásztortól megtudja, hogy társaié. Fehérlófia felmegy a házukba, megfojtja mindhármukat és a három lányt is.

Ez a változat gyakorlatilag a 301B típus teljes cselekménymenetét végigköveti. Ismét figyelemreméltóak a sztenderdizált változattól (ami a magyar kultúrában az elmúlt másfél évszázadban az Arany László-féle mesét jelenti) eltérő megoldások. Így például az, hogy az alvilág és a felvilág, a chtonikus és az emberi világ között közvetítő lénnyel, vagyis a griffmadárral való kaland milyen redukált és konfliktuskerülő. Holott ennek az epizódnak a lényege a segítségnyújtásra adott megfelelő reakció („jótett helyébe jót várj") illusztrálása lenne: és ebből a szempontból a mese szabályai szerint a természetfeletti

51 A *Fehérlófia*-típus korai magyar variánsaira vonatkozó részletesebb összefoglalóm: Domokos–Gulyás (szerk.) 2018: 587–591.
52 Pogány Károly kéziratának másolatát, illetve az arra vonatkozó adatokat köszönöm Olosz Katalinnak.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lény, a hatalmas madár helyesebben viselkedik, mint az emberek, akik cserben hagyták bajba jutott társukat. Ezenkívül ebben a mérai variánsban a griff-epizódból hiányzik a madárfiókák megmentése, az anyamadár kezdeti haragja majd segítségnyújtása, és a két világ között hosszú ideig tartó utazás során az emberhús-evés motívuma is, hiszen itt a griff tulajdonképpen nem is tud arról, hogy szállít valakit – vagyis hiányzik a hős és a griff közötti interakció és kommunikáció. Ezzel viszont kiiktatódik a veszély, a hála és a segítségnyújtás amplitúdója is, ami egy olyan, kalandok sorozatából építkező narratívát, mint amilyen a tündérmese, mozgatni tud. Az epizódnak ez a redukciója a mesetípus alakulásának folyamatáról vagy pedig az elbeszélő/lejegyző gyakorlatlan voltáról tanúskodhat (az epizód különleges szereplőjére, vagyis a griffmadárra emlékszik, a szerepére is, de az epizód sajátosságait biztosító megoldásokra már nem). A griff-epizód ugyanis ebben a formában a narratíva logikája szempontjából valójában redundáns, ezért felcserélhető, vagyis bármilyen más módon is feljuthatna a hős a felvilágba, hiszen a fent említett tematikus (hála / hálátlanság), illetve a cselekmény előrelendítését, dinamikáját biztosító elemek hiányoznak belőle.

A hőst cserbenhagyó társak büntetése is szokatlan, egészen pontosan a halálnem szokatlan, hiszen a megfojtás nem hősi halálnem (nem méltó egy hőshöz, hogy ily módon végezzen ellenfeleivel),[53] ráadásul ez esetben a három nőt is érinti, akikről korábban a narrátor nem árult el semmit (vagyis nem tudni, mi az ő vétkük, amiért a hős megfojtja őket is, miközben a károkozó ördögkirály ehhez képest csak kikötözést kap). Az ártó lények kiiktatása általában nem okoz morális dilemmát egy tündérmesében, mivel a kár felszámolása a károkozó elpusztítását is megköveteli – de megvan a megfelelő módja. A viszonylag száraz narráció a mese végére ugyanakkor megélénkül, ugyanis a megfojtásos gyilkosságról röviden tudósító epizód után váratlanul összeér az elbeszélt történet és a narráció síkja, és a (hős)mesei szereplő mintha belépne az elbeszélő és hallgatósága világába: „Ő [*fehér-ló fia*] maga pedig elment vándorolni s még e mái napig is él s egyszer csak azzon veszük észre magunkat, hogy eljön vacsorára."[54]

A *Fehérlófia*-típus másik variánsát a tordai Csutak Lajos jegyezte le *(3. sz. melléklet)*. A műfaj megjelölése *(Népmese)* után itt is szerepel a forrás feltüntetése: „egy kidei fiu elmondása után". Ebben a variánsban a hősnek nincsen neve, ahogyan egyetlen más szereplőnek sem. Ezenkívül ebből a meséből hiányoznak a *Fehérlófia*-típus bevezető epizódjai, vagyis a különleges (állatanyától való) születés, az évekig tartó szoptatás, az erőpróbák, valamint a különleges erejű társakkal való találkozás és viaskodás. Ez a mese ennél sokkal egyszerűbben kezdődik: „Egyszer volt egy Király, ennek a Királynak volt három fia, egy alkalommal el küldötte fiait vadászatra ezek el mentek egy leg kőzelebbi erdőbe…". Ugyanakkor, amint a varázsmese morfológiáját elemezve Propp is megjegyezte: „az ilyen hétköznapias kezdet olykor teljesen fantasztikus fejleményekkel folytatódik"

53 Az *Eredeti népmesék*ben kiadott változatban Arany László is átírta például Fehérlófia és a sárkány viaskodását: ez a kéziratban még úgy szerepelt, hogy a sárkány és a hős megbeszélik, hogy üveggé és porcelánná változnak, majd legurulnak egy dombon, és amelyik összetöri a másikat, az győz. Ebből a kiadott változatban közelharc lett, térdig, derékig stb. belevágják egymást a földbe, majd Fehérlófia karddal levágja a sárkány fejeit. Gulyás 2021: 148–149, 152.

54 Közbevetés – G. J.

(Propp 1995: 42). A főhős itt a legkisebb királyfi, akinek társai ezúttal nem nagyerejű ismeretlenek, hanem a saját testvérei. Az erdőben felbukkanó, az idősebb királyfiúkat földhöz vágó, tőlük a sült nyulakat elkobzó lény pedig egy „6 hüvelyk magoságu kis ember [...], kinek 30 láb hoszú szakálla voltt" – őutána nyomozva talál rá a hős a három elrabolt királylányra (a *Fehérlófia*-mesetípusnak egyébként a nemzetközi típuscíme – a mese fő témáját jelezve – éppen ez: *Three Stolen Princesses*). A három lányt a hős fivérei elviszik, a saját testvérüket cserben hagyják, a mese végén azonban megkapják büntetésüket, a hős pedig elnyeri jutalmát.

Ismét tanulságos az egyes motívumok és epizódok kidolgozottsága, illetve elnagyoltsága, jelzés-szerű mivolta. A kidolgozottságra példa, hogy a három lány megtalálása epizódsorban jól érzékelhető a népmese – Max Lüthi által oly jellegzetesnek ítélt – (nemes) fém és drágakő iránti vonzódása,[55] hiszen a három lány ezüst-, arany-, illetve gyémántudvarban lakik. Megmentésük módja nem az ellenféllel folytatott közelharc révén, hanem varázserővel történik: a hős ostorral csettint, mire az ezüst-, arany- és gyémántudvar s bennük a lányok ezüst, arany- és gyémántalmává változnak.

Elmosódott ugyanakkor az ellenfél alakja: a hosszú szakállú kis ember elveszi az ételt, legyőzi a társakat, rendkívüli erejéről tanúságot téve tövestül kitép egy fát, melyhez a hős hozzákötözte („a kis ember ki huzta szakálával az izmos fa tuskot a földből és maga után hurczolva csak nyoma voltt látható"), és a mesei cselekmény második része gyakorlatilag az ő kereséséből fakad *(quest)*. Eközben viszont ő maga egyrészt eltűnik a meséből (nem tudni, mi történt vele), másrészt az sem világos, mi köze van (van-e köze) a három kiszabadított lányhoz, mivel azok egy boszorkányt neveznek meg fogvatartójukként: „az én házi gazdám egy boszorkány és meg hatta nekem hogy számára olly ételt főzzek a mely se hideg se meleg ne legyen és én ezt tenni nem tudom és felek hogy majd éltemmel fizetek". Erről a bizonyos boszorkányról ugyanakkor a mesei szereplők vagy a narrátor nem ad meg több információt, ennek hiányában viszont nehéz eldönteni, vajon megegyezik-e a hőst és testvéreit provokáló szakállas kis emberrel vagy sem. Mindenesetre közös bennünk a főtt / sült ételek iránti erőteljes érdeklődés (mintha a főtt / sült ételt csak az emberek tudnák elkészíteni számukra, illetve tőlük kellene megszerezniük, vö. Pócs 2002), illetve az ételhiányra vagy a nem megfelelő ételre adott szélsőségesen agresszív reakciójuk, hiszen a kis ember a hős fivéreit a sült nyulakért támadja meg, a sült húst pedig gúnyolódó rigmus kíséretében megeszi,[56] a boszorkány pedig lehetséges, hogy halállal szankcionálja, ha az étel hőfoka nem megfelelő.

55 „[t]he folktale tends to render things and animate beings in metallic or mineral terms. [...] This predilection of the folktale for anything metallic or mineral, for inflexible materials in general, contributes in large measure to giving it a fixed form and well-defined shape. This becomes especially apparent when the folktale renders living organisms in metallic or mineral terms." Lüthi 1982: 27.

56 „sűtöd sűtöd urfi a hust de nem te eszed meg". A boszorkány említése, a királyfi és fivérei, a sült hús elvétele és az ehhez kapcsolódó visszatérő rigmus miatt úgy tűnik, mintha *A két testvér* (AaTh 303) típus egyes elemei szűrődtek volna be e mesébe. Vö. *A két testvér* típus legkorábbi ismert magyar nyelvű változatával, 1789-ből: „a Vén Aszony azonnal le szála az tüzhöz, de nem sokára félre menvén egy nyárs békát hoz és süti egyik oldalán az tüznek, az másikán pedig Királyfi az Nyulat, a Vén Aszony monda én süti béka hus te süti nyúl hus, én is adi néked, te is adi nékem, a Királyffi hallván ezt öszve szidá az Vén Aszonyt, a Vén Aszony is tsak hamar fel kapa az nyárs békát fejéhez vágja, az Királyfi fel ugorván szembe szála az Vén Aszonyal, Kiáltya elő az Vadjait [állatsegítőit] hát mind láncon kötve vannak, igy tehát meg gyöztetvén az Királyfi Vadjaival edjüt el veszének." Benedek szerk. 2003: 42.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Elmosódott ezen kívül a mesei topográfia is. Itt explicite sincsen szó másik világról, illetve alvilágról és felvilágról, sem egyéb más módon nem lehet efféle reláció meglétére következtetni, csupán egyetlen szöveghely utal egy ilyen homályos képzet meglétére. Pedig elvileg rétegzett lenne a tér, hiszen otthonról (a királyi udvarból, az emberi világból) a három királyfi előbb egy erdőbe jut (az erdő, mint említettem, a kalandok és a szubhumán lényekkel való találkozás terepe), majd innen, a szakállas kis embert keresve jut el a legkisebb királyfi az ezüst-, arany-, gyémántudvarokba (melyeknek e mesetípusban általában az alsó világban van a helyük), de a világok közötti *átjárás*, illetve az abból fakadó szokásos nehézségek nincsenek jelölve e mese szövegében: „a kisebbik fiú el csodálkozott, és rőgtőn el határozá magában hogy nyomába addig fog menni mig meg találja, tehát Batyaitol el bucsuzva utnak indultt, a mint ment utjába találtt egy ezűst udvart". Visszafelé a két világ közötti átjárás akadályoztatott voltát, valamint a mélység és a magasság meglétét (az alvilág / felvilág viszonylat nagyon redukált formájában) egy magas kőfal jelzi ebben a mesében: a fivérek cserben hagyják testvérüket, ám annak nincsen szüksége segítőtársra a feljutáshoz (tehát a megpróbáltatás nem indukál újabb kalandokat, nem von be újabb szereplőt), hanem a maga erejéből oldja meg a feladatot: „és utyokban egy oly magas kőfal voltt hol csak is csiga segélyével hathatott keresztűl az ember, a fiu batyai épen a falon jártak őcscse rögtön meg szolitá őket és kéré hogy segélyenek hogy hatolhassanak fel a csigára, a fiuk azonnal a 3 lánynak segitettek de öcscsöket ott hagyták ez csak is saját erején később nagy bajjal hatolhatott ki a falon – és rögtőn atyához sietett hogy el beszélje kalandjait és bátyjainak kegyetlenségeit".

A kolozsvári diákok által az 1870-es évek közepén Kidén és Páncélcsehen lejegyzett két *Fehérlófia*-variáns tehát egyrészt tanúsítja és megerősíti e kardinális jelentőségű mesetípus ismeretét Erdélyben az 1870-es évek közepén. Másrészt a cselekményvezetés némely elmosódott részletei, egyes szereplők bizonytalan körvonalai arra utalnak, hogy vagy a mesemondó volt gyakorlatlan, vagy a lejegyző (vagy mindkettő). Harmadrészt ezen nem kellőképpen motivált, illetve a narratíva belső logikája szempontjából problematikus részeket tartalmazó epizódok felől nézve sokkal világosabban látszódik a típus jól-formált változatainak koherenciája, de az is, hogy a felismerhető típus ellenére milyen sokféleképpen lehet elbeszélni ugyanazt a mesei szüzsét.

Összegzésként

A fentiekben csupán mutatványt adtam Szabó Sámuel kolozsvári diákjainak újonnan előkerült mesegyűjtéséből. A korpusz gyűjteményes kiadása során a meseszövegeket kísérő jegyzetapparátusnak történeti-összehasonlító jellegűnek célszerű lennie, és az összehasonlítás során nyilván kitüntetett szerepe lesz az 1880-as évek közepéig ismert erdélyi meseanyagnak. Mindenképpen be kellene vonni a komparatív vizsgálódásba azt a mesekorpuszt, amely korábban, az 1850-es/1860-as évek fordulóján, szintén a Kolozsvári Református Kollégiumhoz köthetően jött lére Gyulai Pál kezdeményezésére, ám mindeddig kéziratban maradt. Annál is inkább szükség lenne erre, mert amint Olosz Katalin

bizonyította, a 2021-ben előkerült, keltezés nélküli, illetve anonim mesekéziratok egyike Gyulai Pál és diákjai népköltési gyűjtéséhez kötődik. A Szabó Sámuelhez köthető, már kiadott, illetve még kiadatlan mesék, valamint a Gyulai Pál irányításával lejegyzett mesék feltárása és kiadása egyrészt a Kolozsvári Református Kollégiumban évtizedeken át zajló, s javarészt Kolozsvár környéki meséket rögzítő népköltési gyűjtésről tudna képet adni egy olyan időszakból, amelyben az erdélyi népköltészetet reprezentálva elsősorban székelyföldi népköltési alkotások jelentek meg a nyilvánosság színe előtt. Másrészt a regionális szempont és jelentőség mellett történeti forrásként egy-egy mesetípus korabeli ismeretéről-elterjedtségéről tudnak adatokkal szolgálni. Harmadrészt, mivel ez esetben zömmel kéziratban maradt, tehát korlátozott nyilvánosságú meselejegyzésekről van szó, ezért ezek még nélkülözik a 19. századi népköltési gyűjtemények szerkesztői által gyakorolt textualizációs eljárásokat, vagyis nincsenek még a kiadás érdekében átírva, nincsenek érvényesítve azok a szerkesztői szűrők *(editorial filters*; Dollerup–Reventlow–Rosenberg Hansen 1986) a szövegen, amelyek azt a – a korabeli felfogások és elvárások fényében – nyomtatásban való megjelenésre tették volna alkalmassá. Ennek következtében talán közvetlenebb lenyomatai a mesemondók és/vagy a gyűjtők nyelvi és elbeszélői sajátosságainak.

Szakirodalom

Arany János

1861a Nyugot-felföldi népmondák. *Szépirodalmi Figyelő* I. (12) jan. 23. 187–188.

1861b Eredeti népmesék. *Szépirodalmi Figyelő* I. (1) nov. 6. 6–7, (2) nov. 14. 21–23, (3) nov. 21. 36–38, (4) nov. 28. 53–54.

1861c A szegény gazdagok. *Szépirodalmi Figyelő* I. (31) jún. 6. 486–488.

2004a *Arany János levelezése (1857–1861).* S. a. r. Korompay H. János. (Arany János Összes Művei, XVII.) Universitas, Budapest.

2004b *Arany János levelezése (1862–1865).* S. a. r. Új Imre Attila. (Arany János Összes Művei, XVIII.) Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

Arany László

1862 *Eredeti népmesék*. Heckenast Gusztáv, Pest.

[Arany László]

1865 Palócz népköltemények. *Koszorú* III. (20) máj. 14. 474–475.

Arany László – Gyulai Pál (szerk.)

1872 *Elegyes gyüjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, I.) Athenaeum, Pest.

1882 *Székelyföldi gyüjtés*. Gyüjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, III.) Athenaeum, Budapest.

Bacchilega, Cristina

1993 An Introduction to the „Innocent Persecuted Heroine" Fairy Tale. *Western Folklore* LII. (1) 1–12.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Balogh Pál Géza
2017 Egy folklórgyűjtés kulisszatitkai. Adatok a Folklore Fellows sárospataki gyűjtőhálózatának történetéhez. In: Keszi Tamás (szerk.): *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* II. Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 56–70.
Benedek Katalin (szerk.)
2003 *Három vándorló királyfirul való História: A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény (1789).* L'Harmattan, Budapest.
Bernát László
1982 *A magyar legendamesék típusai (AaTh 750–849).* (Magyar Népmesekatalógus, 3.) Összeállította és a bevezetőt írta Bernát László. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
Blaha-Peillex, Nathalie
2007 Stiefmutter, Stiefkinder. In: Rolf Wilhelm Brednich (hg.): *Enzyklopädie des Märchen: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band. 12. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1294–1298.
Chikány Judit – Csörsz Rumen István (szerk.)
2024 *A magyar ponyva új tüköre. Tanulmányok a népszerű ponyvák kutatásáról.* Reciti Kiadó, Budapest.
Dan, Ilana
1977 The Innocent Persecuted Heroine: An Attempt at a Model for the Surface Level of the Narrative Structure of the Female Fairy Tale. In: Heda Jason – Dimitri Segal (ed.): *Patterns in Oral Literature*. De Gruyter Mouton, Berlin–New York, 13–30.
Dollerup, Cay – Reventlow, Iven – Rosenberg Hansen, Carsten
1986 A Case Study of Editorial Filters in Folktales: A Discussion of the *Allerleirauh* Tales in Grimm. *Fabula* XXVII. 12–30.
Domokos Mariann
2012 Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete. *Ethno-lore* XXIX. 281–312.
2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
2019 A Hóleány története. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 7. Reciti Kiadó, Budapest, 241–274.
2022 *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1850–1900).* Reciti Kiadó–BTK NTI, Budapest.
Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)
2018 *Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása.* MTA BTK–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.
Dömötör Ákos
1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* (Magyar Népmesekatalógus, 2.) Összeállította és a bevezetőt írta Dömötör Ákos. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Erdélyi János
1962 *Erdélyi János levelezése. 2.* (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 3.) Szerkesztette és sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Erdélyi János (szerk.)
1848 *Népdalok és mondák*. III. Beimel József, Pest.
Franz, Marie-Louise von
1995 *Női mesealakok*. Fordította Bodrog Miklós. Európa Kiadó, Budapest.
Gergei Albert
1990 Árgirus históriája. In: Varjas Béla (szerk.): *XVI. századbeli magyar költők művei*. (Régi Magyar Költők Tára, IX.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 371–401.
Gulyás Judit
2011 Hitelesség, hamisítás, textualizáció: a Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 25–46.
2017a A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 131–168.
2017b „Ama solidaritás…": A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. In: Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!" Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. Országos Széchényi Könyvtár–MTA BTK–Universitas Kiadó, Budapest, 209–242.
2018 Arany László meseértelmezése. *Ethno-lore* XXXV. 405–456.
2021 „nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb": Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról. *Helikon* LXVII. (1) 124–152.
2023 Népmese-szövegek és népmese-értelmezések a Vasárnapi Ujságban. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. XI. Reciti Kiadó, Budapest, 461–502.
Greguss Ágost
1863 Felhivás a Kisfaludy-társaság népköltészeti gyüjteményének ujabb folyamára. *Pesti Napló* XIV. (4055) aug. 22. [2.]
Gyulai Pál
1860 Adalék népköltészetünkhez. *Budapesti Szemle* IX. (30) 272–302.
1862a Eredeti népmesék. *Budapesti Szemle* XV. (50) 386–392.
1862b Két ó-székely ballada. *Szépirodalmi Figyelő* II. 2. félév (12) júl. 24. 177–179, (13) júl. 31. 193–197, (14) aug. 7. 209–211, (15) aug. 14. 225–227, (16) aug. 21. 241–245.
1872 Fölvilágositás. *A Hon* X. (173) júl. 28. [2.]
1961 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3.) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Jókai Mór
1856 *A magyar nép adomái*. Heckenast Gusztáv, Pest.
Ipolyi Arnold
2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. Balassi Kiadó, Budapest.
Korompay H. János
2023 Arany Juliska és Rozgonyi Piroska. Az Arany család levelei és a Toldi szerelme. *Irodalomismeret* XXXIII. (1) 61–75.
Kriza János
1863 *Vadrózsák, székely népköltési gyűjtemény*. Szerkeszti Kríza János. Első kötet. Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvárus bizománya, Kolozsvártt.
2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
Lüthi, Max
1971 Megjegyzések a meséről. *Folcloristica* I. 105–164.
1982 *The European Folk Tale: Form and Nature*. Indiana Univiersity Press, Bloomington–Indianapolis.
Olosz Katalin
1998a A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői. *Ethnographia* CVIX. (1) 285–297.
1998b Szabó Sámuel és a Vadrózsapör. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–26.
2002 A Kisfaludy Társaság népköltészeti tevékenysége a 19–20. század fordulóján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLVI. (1–2) 41–51.
2005 Folklórgyűjtő diákok a kolozsvári unitárius kollégiumban a 19. század végén és a 20. század elején. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLIX. (1–2) 99–109.
2008 Arany János *Koszorú*jának három erdélyi munkatársa. *Székelyföld* XII. (6) 41–56.
2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 15–129.
2011 Benedek Elek és Sebesi Jób balladagyűjtésének problémái. In: Uő: *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 201–242.
2012 A Maros megyei balladagyűjtés múltjából. *Tradiţii Mureşene. Revistă anuală de etnografie şi patrimoniu cultural*. Tg. Mureş, 13–19.
2017 Balladagyűjtő tanárok a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem diplomásai között. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 209–225.

2019a Diákgyűjtők az erdélyi és partiumi magyar népköltészet feltárásában (1845–1990). In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények a romániai magyar néprajzkutatásban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 67–105.

2019b Mailand Oszkár és a Kisfaludy Társaság. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.) : *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz- és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 823–841.

2022a „Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt". Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében. *Irodalomismeret* [évf. nélkül] (3) 4–136.

2022b Népköltési-néprajzi adatok Szabó Sámuel újonnan előkerült irathagyatékában. In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 247–312.

2022c Folklórgyűjtők a székelyudvarhelyi református kollégiumból. In: Uő: *„Mikor mennek vala a nagy rengetegben". Balladák, gyűjtők, gyűjtemények nyomában.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 530–533.

Olosz Katalin (s. a. r.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Orbán Balázs

1868 *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I. Kötet. Ráth Mór, Pest.

[Piskólti István]

1781 *Árgirus és Tündér Ilona. Igen gyönyörű tündéres történet újonnan megjobbitva egy Magyar Poeta által.* (k. n.) [Debrecen].

Pócs Éva

1986 Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* XCVII. (2–4) 177–256.

2002 „Nyers és főtt": halál és élet. A kulturális vívmányok helye az európai parasztság világképében. In: Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok.* I. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 41–49.

2005 „Tündéres" és „Szent Ilona szerzete", avagy voltak-e magyar tündérvarázslók? In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény.* I. *Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapján.* (Artes Populares, 21.) ELTE Folklore Tanszék, Budapest, 289–308.

Propp, Vlagyimir Jakovlevics

2005 *A mese morfológiája.* Fordította Soproni András. Osiris Kiadó, Budapest.

Röhrich, Lutz

2008 Princesses and Mothers, Stepmothers and Witches: Image of the Woman. In: Uő: *„And They Are Still Living Happily Ever After": Anthropology, Cultural History, and Interpretation of Fairy Tales.* Burlington, Vermon, 109–129.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Schott, Arthur – Schott, Albert
1845 *Walachische Märchen* mit einer Einleitung über das Volk der Walachen und einem Anhang zur Erklärung der Mährchen von Arthur und Albert Schott. J. G. Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen.
Szabó Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.
Szakál Anna
2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.
2018 Arany János és az erdélyi népköltészet. *Ethno-lore* XXXV. 85–104.
2020 *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakál Anna. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta (szerk.)
2001 *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XV.) Balassi Kiadó–Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
Szinnyei József
1909 Szeberényi Lajos. In: *Magyar írók élete és munkái.* XIII. Hornyánszky Viktor, Budapest, 487–490.
Tóth Arnold
2005 Harsányi István és a Folklore Fellows sárospataki gyűjtése (1913–1917). In: Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény.* II. *Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 45–63.
(n. n.)
1864 (Vegyes rovat) *Koszorú* II. (22) nov. 27. 527.

Melléklet

1. sz. melléklet

Tündér Ílona és leánya.[57]

[1]

Egyszer volt hol nem volt, egy Tündér Ílona nevű szép asszony és neki volt egy leánya, a ki nálánál sokkal szebb volt. Ilonának volt egy tükre, a melyiktől minden 3 évben megkérdezte hogy van é szebb mint ő,? a tűkör azt mondta hogy nincs. De míután az a szép leánya megszületett, a tűkőr azt mondta: „te is szép vagy de ezerszer szebb leányod. Erre nagyon megharagudott, és 1 vén asszonynak azt mondta hogy ennyit és enyít fizet ha 3 nap mulva megöli a leányát és o ha nem öli meg ő fogja megölni a vén asszonyt. Hát egyszer ki csaljá az asszony a leányt az erdőbe, h ótt meg ölje, és a szívét meg a szemét elvigye haza mert az anyja azt mondta. A mint mentek kérdezte a kís leány; hová vísszen engem nény, azt mondta h csak íde viszlek édes leányom, mindjárt haza megyünk, mind így csalogatta egész az erdőíg, a mikor beértek, és m akarta ölni, rimánkodott a kis leány hogy eressze el őtet, az erdőben, mert ő soha sem fog erre jönni többet. A vén asszony szánakozott rajta, n ölte meg, hanem egy kicsi kutyát

[1v]

ölt meg és annak, a szívét és szemét vítte el Ilonának. Ilona meg elégedett vele, és megnyugodott abban hogy níncs szebb a világon mint ő. Ezalatt a kís leány a rengeteg erdőben mínd ment, a míg egy kastélyt talált, és oda bément. Nem talált senkit a kastélyban, üres volt az egésszen míndenféle piszkos és rendetlen volt, ekkor ő hozzá fogott a tísztításhoz, tüzet rakott gyertyát gyujtot ételt csinált, asztalt terített, bort vizet tett az asztalra és eligazított míndent, ekkor valamí lármát halott, erre elbujt a kemencze mellé, hát egyszer látja h jőn bé 12 zsivány, a kis leány megijedett h már most mi lesz vele, a zsiványok szélyel néztek, hogy lássak h ki az a ki enyi jót tett velök, de nem láttak senkit sehol. Ekkor a főnök azt mondta, h a ki meg találja azt a ki ezeket csinálta, annak 1 summa pénzt ád. Keresik mindenütt de nem találják sehol, ekkor egyik fel kiáltott hogy itt van, a mínt a kemencze mellé nézet, és m látott ott egy szép leányt, mínd

[2]

hivták ki onnét, de a leány n akart jönni. Végre ki csalták nagy bajjal, és ígéretekkel h nem lesz semmi bántodása. A mikor kijött elbámultak és mindeník megölelte és megcsokolta a leányt. És azután ott élt a leány, főzőtt, takaritott nekik, a rablok hoztak neki mindenféle aprosagokat. Ezalatt eltölt 3 év. Ílona ísmét megnézte magát a tükörbe, és a tükör azt mondta: hogy te is szép vagy de náladnál ezerszer szebb a leányod. Ekkor nagyon meg haragudott, és azt mondta az öreg asszonynak, ha el nem pusztítod a leányomat, a ló farkához köttetlek és ugy hurczoltatlak végig a városon. Ekkor elment a vén asszony a vásárba, és vett egy pár piros csizmát, és el vítte a leánynak. Bé ment a leányhoz és mutatta hogy milyen szép piros csizmát hozott neki, és mondta hogy huzza fel, de a leány azt mondta, h neki bizon nem kell mert hoznak neki szebbet annál. De az öregasszony addig és addíg beszélt, a míg rávette a leányt hogy

57 Az első oldal bal felső sarkában Szabó Sámuel feljegyzése: „Kovács Gerő”, a jobb felső sarokban: „beadta 1875 12/4”

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

huzza fel, és a hogy felhuzta rögtön elaludt, és az asszony elment dolgára. Nem sokára haza jöttek a zsíványok, hát látják h se tűz, se étel níncs

[2v]

és a kis leány síncs sehol. Ekkor gyértyát gyujtottak és nagy busan neki indultak keresni a leányt, végre nagy kesőre megtalálják a varóasztala mellett a földön. Már most mit csináljanak, hozzá fogtak és levetkeztették és mind a csizmát lehuzták lábáról, rögtön felült a leány és azt mondta: jaj be sokáig aludtam. Na ekkor meg örvendettek a rablok, és kérdezték hogy ki volt itt. A leány elmondta h az öreg asszony hozta a csizmát, a rablok erre azt mondák, h ha el találna jönni még egyszer ne eressze be őtet. Ezalatt a 3 év ismét eltölt Ílona kérdezte a tükörtől h van é szebb nálánál, A tükör azt felelte h te is szép vagy, de ezerszer szebb a leányod. Erre elé hivatta a vén asszonyt és azt mondta neki: ha el nem pusztítod a leányomat, négy felé vágatlak, és a világ négy részébe kitétetlek. Ekkor aztán el ment ismét a vásárba, és vett egy szép sor gyöngyöt és elvitte a leánynak. De amikor oda érkezett az ajtót zárva találta és a leány nem akarta beereszteni. Miután már látta hogy nem használ semmi kérés, azt mondta hogy dugd ki nyakadat az ablakon és a mint kidugta reát tette a gyöngyöt, a míre a leány

[3]

rögtön elaludt. Mikor haza jöttek a tolvajok látták hogy nincs semi készen, és a leány sincs sehol. Elbusulták magokat hogy már a leány meg van halva, és levetkeztették és a mikor a gyöngyöt levették a nyakából a leányt felült, és azt mondta jaj be sokat aludtam. Meg volt az öröm, meg kérdeztek hogy talán ismét az öreg asszonyt eresztette, erre ő azt mondta hogy nem eresztette be hanem csak az ablakbol tette a nyakába a gyöngyöt. És azt mondták hogy többet ne eresszen bé senkit. Ezalatt kérdezte Ilona a tükörtől hogy tükröm tükröm van é szem nála.....?, a tükör azt mondta, hogy te is szépp vagy, de leányod ezerszer szebb. Erre nagyon megharagudott hogy még él a leánya, és vén asszonynak azt mondá hogy pusztítsa el a leányt, mert különben ő pusztítja el őtet. Erre a vén asszony elment a vásárba és vett egy gyűrűt, és elvitte a leányhoz és kérte hogy adja ki a gyűrűjét az ablakon hogy lássa. A leány nem gondolt semmi rosszat és kiadta a kísujjáról a gyűrűt, ekkor a vénasszony hírtelen alá dugta a másik gyűrűt, és ugy adta bé, a leány nem is nézte meg hogy gyűrűje alatt más is van hanem csak felhuzta az ujjára és rögtön

[3v]

elaludt. A míkor haza jöttek a rablok, látják hogy nincs se tűz se étel, gyertyát gyujtanak és látják hogy a leány meg halva. Ekkor levetkeztették ismét de a gyűrűt nem tudták hogy le kell huzni, és a leány nem ébredt fel. Ekkor csináltak egy üveg koporsot és abba tették a leányt, és azután evel eggyütt egy arany koporsóba tették és kivitték az erdőbe, kiválasztották a legmagasabbik fát, és annak a tetejére tették fel a koporsot. Azután haza mentek és egyik a másiknak leszeldelte a nyakát, az utolsó, kardját a földbe szurta és ugy fűrészelte le a nyakát ahogy tudta. Ekkor kérdezte Ílona a tükörtől, hogy van szebb nálánál, és a tükör azt mondta hogy nincs, most már aztán meg volt nyugodva. Abban az erdőben egy királyfi azalatt vadászott sok kísérettel, egyszer egy a vadászok közül éppen arra ment, a hol az a fa volt és lát$_t$ott rajta valami fényes koporsó alaku tárgyat, de nem tudta hogy mi az; Fut a királyhoz, és jelenti hogy gratia fejemnek felséges uram, de én láttam egy olyan fényes koporsot, a melyikre nem lehet nézni, a király pofon vágta és azt mondta hogy menj dolgodra, hogy beszélhetsz olyan bolondokat.

[4]

ez elment félre és nagyon busult, hogy a király őt pofon vágta. Ezalatt jön egy más és és az is ugyanazt mondja mit az előbbi, a király ezt is pofon vágja, de egy a vadász urak közől, azt mondta, hogy hátha megnéznők felséges uram. A király ekkor elé hívatta azt a ki jelentette másodszor, hogy mutassa meg az utat hogy merre van, ez el vitte őket ahoz a fához, és a király látta hogy csakugyan van valami a fán, na rögtön haza menjen valaki, és hozzón egy lajtorját.

[4v]

A mikor megérkezet a lajtorja feltették a fára, és lehozták a koporsot, és a mikor kibontották, hát lát a király egy gyönyörű nőt, a milyent soha sem az előtt sem azután nem látott. Na rögtön haza vítette és ott hagyta az egész vadász társaságot, és bétette egy üres pinczébe és tett reá 2 nagy lakatot, és minden nap oda járt sírni, síratta azt a kedves leányt, és busult hog ynem lehet az övé, és azt mondta hogy neki nem kell soha senki más. Az anyja látta hogy a fia naprol napra halványabb, és szárad el a lábárol, nem tudta hogy mi lehet ennek az oka, és egyszer megleste, hát látja hogy abba a puszta pinczébe megyen, és a míkor onnét kijönn szemei ki vannak sirva, és nagyon bus. Gondolta magában hogy ez nem jól megyen így ezen változtatni kell.

[5]

Egyszer azt mondta, hogy menjen keressen valami időtöltést menjen vadászni vagy valahová. A király fiú el is ment hogy felejcse el egy kicsit a bubánatát. Ekkor az anyja el hivatta a legjobb lakatost, és a lakatokat felnyitotta, és bement a pinczébe, hát a mint bement a szemébe tűnt rögtön a fényes koporsó, óda ment és látja hogy egy igen szép leány fekszik a kopórsóba, óda ment hozzá és látja hogy olyan szép gyűrűk vannak az ujján, gondolta hogy ez már ugyse veszi hasznát le szedi ő. Hát a mint a kis ujáról is le szedte a leány rögtön felébredt és azt mondta, hogy jaj istenem hol vagyok ki hozott engem ide, hiszen nem itt laktam én erre a királyné azt mondta hogy jó helyt vagy leányom csak gyere velem, és fel vitte a leányt, és bezárta az ajtót ugy a hogy volt, és a leányt egy szépen butorozott szobába vitte és felőltöztette szépen, készítetett neki étkeket és elátta jól. Ezalatt a király haza kerűlt és egyenesen ment le a pinczébe, hát látja hogy a leány nincs ott. Na rögtön felfut, és kérdi a cselédektől hogy ki járt a pinczében, de a cselédek nem tudtak semmit mondani, felment az anyjához: anyám ki járt a pinczében mondja meg.

[5v]

Az anyja megfogta a kezét, és elvezette ahoz a szobá hoz , a melyikben a leány volt, a király befutott a szobába oda ment a leány hoz meg ölelte meg csókolta, és azt mondta hogy te léssz az én feleségem és nagy lakzit csaptak. Ezalatt eltelt 3 év Tündér Ilona kérdezte a tükrétől: tűkrőm tűkrőm van é szebb a világon mint én; a tűkőr azt felelte, te is szép, de leányod ezerszer, leányodnak a fía százezerszer szebb. Erre meg haragudott Ílona, a vén asszonyt mind össze daraboltatta és ő maga indult el a leányát megölni, és az unokaját. Csakhamar feltalálta a leányát, mert az egész világon híre ment, hogy milyen szép felesége van annak a királynak. Oda érkezett Ílona mint koldus asszony, és bekéredzett az udvarba, és nagy bajjal és sok kérés után meg vesztegette a királyné inasát, hogy eressze őt bé a királynő háloszobájába, és megfogadta hogy a királynénak nem lesz semmi baja.

[6]

Estve a mikor mindenki lefeküdt, Ílona egy nagy kést vett a kezébe, és bement a királynő hálószobájába, a bölcső mellé lopődzott és a király fiúnak a nyakát levágta, a kést pedig a királyné párnája alá tette. Reggel a midőn a hír elterjedt az udvarban h a király fiút meg gyilkol-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ták, a király, a szobába futott és meg találta a kést véresen a királynő párnája alatt, a királynőt rögtön elfogatta és börtönbe záratta. A királynő nem tudta bebizonyítni ártatlanságát, és arra ítélték, hogy a kastély mellett lévőfeneketlen toba vessék. A mikor eljött az a nap, a király is busult és a királyné is, el is indultak a királynét hátra kötött kezekkel kísértek, ő nagy busan ment tovább és gondolkozott hogy, hogy tudná bebizonyítni ártatlanságát, egyszer meg látja az anyját a nép között, eszébe jutott hogy

[6v]

bizonyosan neki a dolga ez, hogy őtet el tegye láb alol, erre elkiáltja magát a midőn a tóhóz közel voltak: ha én bűnös vagyok akkor bele esem a tobba, ha pedig nem vagyok az, akkor szabaduljak meg, és az essenbelé a ki meg gyilkolta a fiámat. Erre tündér Ílona elkiáltja magát, és mintha valami kísértet taszítná hátul, a toba fut és bele esik. A nép ekkor nagy öröm között leveszi a lánczokat a királyné kezeiről, mert nagyon szerették őt, mivel sok jót tett velök, a király pedig oda fut a királynéhoz letérdepel előtte, és ugy kér bocsánatot. A királynő felemeli, és megbocsát[ot] neki, és ezután nem háborgatta őket senki, és máig is élnek, ha meg nem haltak.

Pánczélcseh, 1875 Április 1[én]
Kovács Gerő

2. sz. melléklet

Nép-mese.
(Egy mérai ember után.)[58]
A fehér-ló fia.

[1]

Volt egyszer egy fehér ló, s annak született egy ember fia; szoptatta 7 évig, s akkor felküldte egy magass fára, hogy annak az ág hegyit fogja meg, és hasitsa le tővig. A fehér ló fia felmászott, de nem tudta csak félig lehasitni. A fehér ló még szoptatta hét évig, s akkor ujból felküldte egy magass fára, hogy hasítsa le tővig; a fehér ló fia akkor egészen lehasitotta tővig, – akkor azt mondotta menj s probáld a világot s ezzel kimult. – A fehérlófia ment mendegélt az uton az erdőben, s egyszer csak meglátta, hogy egy ember tépi ki a fákat győkerestől; hozzá ment s köszönt; – akkor Fanyővő Jancsi – mert ugy hitták ez embert – azt mondá: Isten áldjon megte kutya! hallottam hirét a fehér ló fiának szeretnék megbirkozni vele. Ekkor a fehér ló fia azt mondta; az éppen én vagyok, s nem bánom ha meg is birkózunk. Fanyövő Jancsi és a fehér ló fia őszve fogozodtak,

[1v]

s a fehér ló fia ugy csapta a földhöz hogy majd a földhöz ragadt. Fa nyővő Jancsi nagy nehezen fel kelt s kérte hogy utazzanak együtt. A fehér lófia bele nyugodott. A mint mentek találtak egy embert a ki a kőveket ugy morzsolta mint más a kenyeret: ezt az embert Kőmorzsoló Joskónak hivták. A fehér ló fia köszönt neki de ő azt mondta neki, Isten áldjon meg te kutya! halottam

58 Az első oldal címlap: „Kertész Józsefé 875 8/1" felirattal. Ezen az oldalon Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „Megjelent sokkal jobban."

hírét a fehér ló fiának szeretném meg birkozni vele. Akkor a fehér ló fia azt mondotta az éppen én vagyok. Akkor birokozni kezdettek. Kő morzsoló Joskó derekan kapta, hogy vágja a kősziklához; de a fehér ló fia megfordult s ugy csapta a kősziklához, hogy a kőszikla megrepedt. S ez is kérte hogy utazzanak hárman. S a mint men$_{d}$tek találtak egy embert a ki a vasat ugy gyurta őszve $_{\text{a vasat}}$ mint a nők tésztát. A fehér ló fia köszönt nyájasan, de Vasgyuró Mátyás kutyának nevezte s mondta hogy halottam hirét a fehérlófiának, s szeretnék megbirkozni vele; éppen én vagyok felelt ez rőviden. Ekkor birkozni kezdettek, Vasgyuró Mátyás már csaknem a sziklához csapta, hanem a fehér ló fia egyet kapott rajta s ugy vágta egy közzel levő kőhöz, hogy a kő széttört.

[2]

S igy már 4en lettek. Utaztak egy vidékre s itt egy házat épitettek. Ebbe a házba minden nap rendre kellett őrt állani és ételt főzni. A legelső nap Fa-nyővő Jancsi maradt otthon; a mint főzte a kását eljött egy kis ördög $_{\text{talpig}}$ térdig érő fehér szakállal ez volt az ördögök királya, kérte tőlle a kását de ez vonakodott hanem - végre midőn aval fenyegette, hogy a hasán eszi meg a foro kását – megis oda adta. A társak haza jőttek s Jancsi uramat jól megnadrágolták, hogy mért nem csinált ebédet. Más nap Kőmorzsoló Joskó maradt otthon; - esem volt szerencsésebb mind a másik s ezt is jól elkenték. Harmad nap Vas gyuró Mátyás maradt hon, de e még oly szerencsés se volt min$_{d}$t az előbbiek mert ennek a hasán meg ette a foro kását az ördög s ezt még jobban megkenték mind a másikat; de egyik sem mondta el a másiknak miért nem csinálhatott ételt. Negyed nap a fehér ló fia maradt hon. Midőn a kását már csak nem meg készítette eljött a kis ördög és kérte majd fenyegette, hogy ugy jár mint a többi; erre a fehér ló fia megharagudott, megfogta az ördög királyt s megkőtőtte egy lánczal a kert be egy fához

[2v]

Délnek idején haza jöttek a társak, s mennyire csodálkoztak, hogy a fehérlófia tudott ételt kesziteni, ebéd után a fehérlófia elvezette társait a kertbe, hogy mutassa meg mit fogott; de mennyire elbámult midőn látta, hogy a fa gyökerestől ki van jőve. Ekkor a mind a 4en mentek, hogy keressék fel, s amint így nyomozgatták egy nagy földalatti bejárathoz értek: itt ment be az ördög. E volt a Pokol kapuja. – A társak itt megállottak nem tudták, hogy menjenek le. Végre Fanyővő Jancsi kitalálta, hogy ha hoszu fakat ki tép, guzst és egy kosarat csinál be lehet menni. A gúzs és a kosár elkészült, s rendre mindeník leeresztette magát, de midőn meg látták az ördögöket, visza huzzatták magokat. A fehér ló fia leghátrább volt mert ő lement és meg is kapta az ördögöt vas kását főz... Szépen megfogta és megkötötte a vas szobában egy oszlophoz. A szobákban 3 leányt kapott kiket az ördög király rabolt el s ezekkel indult vissza felé. Midőn elért a kosárhoz szépen felhuzatta a 3 leányt, de ő utánna nem eresztették le a kosarat. A fehér ló fia busult mig végre meglátott egy grif madarat, aludni ennek a tollai közé bujt s ott ő is elaludt. Midőn felébredt

[3]

a fel világon látta magát egy pusztaságon, s szerencséjére a Grif madár éppen aludt. Szépen kibujt és elutazott. Egyszer egy nyájat pillantott meg s kérdezte a pásztortól, hogy kié a nyáj. A Pásztor azt felelte, hogy a Fanyővő Jancsi-, Kőmorzsoló Joskó, és a Vas Gyuró Mátyás uraké. sakkor lakását is megmutatta azon uraknak. A fehér ló fia megköszönte s távozott. A fehér ló fia felment a házba s ott rendre mindeniket megfojtotta nejeikkel együtt, mert azokat a leányokat vették el, a kiket felhuztak az alvilágból. Ő maga pedig elment vándorolni s még e mái napig is él s egyszer csak azzon veszük észre magunkat, hogy eljön vacsorára.

Vége.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. sz. melléklet

Csutak Lajosé
Népmese.
egy kidei fiu elmondása után

[1]

Egyszer volt egy Király, ennek a Királynak volt három fia, egy alkalommal el küldötte fiait vadászatra ezek el mentek egy leg kőzelebbi erdőbe, ottan találtak egy kis házat, a házban pedig tőbb teritett asztal volt – a mint mentek ut kőzben a kissebb fiú 2 nyulat lőtt, a nagyobbik fiu azt mondotta, hogy én itt maradok mig ti vadásztok én majd meg sűtőm ezeket a nyulakat és mire vissza tértek el fogjuk egy más köztt költeni – és midőn sűtni kezdé azonnal egy 6 hüvelyk magoságu kis ember termett ott, kinek 30 láb hoszú szakálla voltt és ezt mondá: sűtőd sűtőd urfi a hust de azt nem te fogod meg enni – ez ki nevetve a kis embert, nem is adott szaván ere a kis ember hatalmason meg ragadá és a főldhőz vágta oly keményen, hogy ez magánkivűl a főldön fetrengett – a kis ember fogta magát és a hust mind meg ette, és el távozott onnan, ez után nem soka jőttek a fiu testvérei hogy falatozzanak a reméltt nyul husból, először is kérdezék bátyúkat, hogy meg van é sűlve a hus.? ez pedig elő adá testvéreinek a vele tőrténtt eseményt –, tehat a kőzbűlső fiu el határozá hogy ő fog ott maradni és sütni fog ő egy nyulat, hogy lássa meg hogy ki az a kis ember. mikor ez is sűtni kezdé jött ez alatt a kis ember ennek is azt mondá „sűtőd sűtőd urfi a hust de nem te eszed meg" ez is ki gunyolta még reá sem halgatott %

[1v]

ere a kis ember ezt is hatalmason főldhőz vágta, és még az is fől eszmélt és magához tértt a kis ember adig kényelmesen meg evé a hust és távozott – jőttek ez alatt testvérei kik szintén 2 nyulat lőttek a vadászaton, és kérdék testvereiket hogy meg van é sűlve a hus?. ez is szintén elő adá a dolgot, hogy miként jártt a kis emberrel, már a fiuk kik már nagyon éhesek voltak nem tudák hogy míkép tudnának már sűtni egy nyulat – ere a kissebbik fiu rá vevé magát, hogy majd probát fog ő tenni és bár hogy is, meg fog ő küzdeni a kis emberrel – ezzel bátyjai megint el távoztak, és ő a sűtéshez fogott, ehez is nem soká el jőtt a kis ember és mondá: „sűtöd sűtöd urfi a hust de nem te eszed meg" ez is ki gunyolá és ezt mondá néki: majd meg mutatom én ki fogja meg enni, ere a fiú meg ragadá a kis ember szakállát, és szakállánál fogva egy nehányszor meg forgatá a levegőben – és el hurczolta az erdőben és szakálánál fogva egy fa tőrzshez meg kőté: és csak hamar visza tértt a házhoz, mialatt bátyai is eppen érkeztek a vadászatbol, és kérdeztek hogy meg van é sűlve a hus?. ez pedig mondá: „meg ám" és minyájan asztalhoz űltek és egy más közt elkőltőtek evés kőzben el mondá a kisebbik fiu a törtenettet és azt mondá bátyainak: evés után el foglak vinni titeket és meg mutatom néktek a kis embert, evés után mind hárman elmentek hogy meg néznék a kis embert, de csodára a kis ember ki huzta szakálával az izmos fa tuskot a földből és maga után hurczolva csak nyoma voltt láthato,

[2]

a kisebbik fiú el csodálkozott, és rőgtőn el határozá magában hogy nyomába addig fog menni mig meg találja, tehát Batyaitol el bucsuzva utnak indultt, a mint ment utjába találtt egy ezűst udvart, be tekintett udvarára és egy síro leányt meg látott – kérdé tőlle miért sirsz jo leány hát jo ember az én házi gazdám egy boszorkány és meg hatta nekem hogy számára olly

ételt főzzek a mely se hideg se meleg ne legyen és én ezt tenni nem tudom és felek hogy majd éltemmel fizetek – a fiu egy pár vigasztalo szot szollott néki és tovább folytatta utját, – ment mendegéltt és csakhamar találtt egy arany udvart hol szintén egy siró leányt látott, és kérdé okát hogy miért sirna, és szintén ez is azt veté okul mit az előbbi, a fiu enek is pár vigasztalo szot szolva tovább mentt – ment mendegélt meg talála egy gyémánt udvart és itt is egy síro leányt pilantott és szintén ez is azért sírt mint a miért az előbbiek a fiu ezt is vigasztalá, és már látá a fiu hogy már nem találja a kis embert, el határozá magában hogy vissza fog térni – és mind a három udvarbol a leányokat magával haza fogja vini. – igy szollitá meg először is a gyémánt udvarban lévőt: Jo leány jöjj velem hadd itt az údvart! a leány pedig mondá miként tehetném én ezt,: ez pedig mondá: Ne fogd ez ostort és csatincs egygyet és azután meg fogod

[2v]

látni hogy kőnnyen teheted – a leány ezt tevé és a gyemánt udvar 6 gyemánt álmáva változott és a lány menekűltt a fiuval – és midön az arany udvarhoz erték innen is a fiu a leányt ezen a modon meg menté, és szinten az ezüst udvarban lévőt is. és az után jőttek négyen hazafelé – és utyokban egy oly magas kőfal voltt hol csak is csiga segélyével hathatott keresztűl az ember, a fiu batyai épen a falon jártak őcscse rögtön meg szolitá őket és kéré hogy segélyenek hogy hatolhassanak fel a csigára, a fiuk azonnal a 3 lánynak segitettek de öcscsöket ott hagyták ez csak is saját erején később nagy bajjal hatolhatott ki a falon – és rögtőn atyához sietett hogy el beszélje kalandjait és bátyjainak kegyetlenségeit, az apa nagyon örvendett kisebb fiának tettein mig bátyáit kegyetlenségőkért őrőkre száműzte mind pedig a 2 nagyobb leányt, és a kisebb fiut pedig a leg nagyobb kenyelemben fel nevelte, és még maíg is élnek ha meg nem haltak.

Vége.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

4. számú melléklet
Diákgyűjtések Szabó Sámuel 2021 novemberében előkerült hagyatékából
A Kolozsvári Református Kollégium elsőéves osztályának
mesegyűjtései az 1874/75 és 1875/76-os tanévből
Összeállította: Olosz Katalin

Sor-szám	Gyűjtő neve, születési helye, ideje, lakhelye A gyűjtemény címe	Tartalom, idegen kéz bejegyzései	A gyűjtés helye, ideje	A mese műfaja és típusszáma	A kézirat fizikai jellemzői
4	**Bornemisza[!] Károly** (Torda, 1857) Lakhelye: Alsó-Detrehem *Népmese. Sándor a disznopásztor fia*	Egy népmese. Az első oldal tetején Szabó Sámuel ceruzás feljegyzése: „1875 9/1”, bal felső sarkában: „jó”.	Gyűjtés helye és ideje nélkül. Szabó Sámuelnek beadta 1875. január 9-én.		4 lapból/8 oldalból álló kézirat. Az 1–4. oldalon írás van, 5–8. üres. A papír mérete: 21x17 cm
6a	**Böhm Sándor** (Kolozsvár, 1858) *Népköltészeti gyűjtemény*	I. *Karácsoni köszöntők* (1–5. sz.) II. Egy közmondás kiegészítése. III. *Egy népmese (Egy tűrei ember elbeszélése után szabadon.)* Az első oldalon a gyűjtő nevén és a címen kívül Szabó Sámuel két bejegyzése: „1875. 9/1” és „Jók”.	Gyűjtés helye: Ilosva, Türe Keltezés nélkül. Benyújtotta Szabó Sámuelnek 1875. január 9-én.	legendamese, *Krisztus a fösvény asszonyt teknősbékává változtatja* MNK 751$_1$	6 lap/12 oldalból álló füzet. Első oldal: címlap, 2–5. oldal: szöveg, 6–16. üres A papír mérete: 19,4x11,7 cm
8a	**Csipkés Károly** (Marosvásárhely, 1858) Lakhelye: Kolozsvár *(cím nélkül)*	Népmese. Idegen kéz (feltehetően Szabó Sámuel) kék ceruzás bejegyzése: 1875 jún. 21.	Gyűjtési hely és idő jelölése nélkül. Beadta Szabó Sámuelnek 1875. június 21-én.	tréfás mese, *Bolond Mihók* MNK 1684*	2 lapból/4 oldalból álló kézirat. 1–3. oldalon írás van, a 4. oldal üres. A kézirat bal szélét és alsó szélét víz érte, de nem tette olvashatatlanná a szöveget. A papír mérete: 21,2x17,1 cm

Sor-szám	Gyűjtő neve, születési helye, ideje, lakhelye A gyűjtemény címe	Tartalom, idegen kéz bejegyzései	A gyűjtés helye, ideje	A mese műfaja és típusszáma	A kézirat fizikai jellemzői
9a	**Csutak Lajos** (Torda, 1856) *Nép mese.*	*Nép mese. egy kidei fiú elmondása után*	Kide, datálatlan [1874/75-ös tanév]	tündérmese *Fehérlófia* ATU 301, AaTh 301B	2 lap/4 oldal, mind a négy oldalon írás van. A papír mérete: 21,2x17 cm
10a	**Fodor Ferenc** (Kolozsvár, 1858) *Népmesék.*	*Népmesék* gyűjtőcím alatt egy mese (*A szigyártó!*) és 40 *Példabeszéd, közmondás* található. Az első oldal bal felső sarkában Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „Apa-Nagyfalu", jobb felső sarkában: „Közmondásai közt jó is"	Apanagyfalu, 1874. december 26.		4 lapból/8 oldalból álló kézirat. 1–6. oldalon írás, 7–8. üres. A kézirat felső- és jobb szélét víz érte, de nem tett kárt a leírt szövegekben. A lap mérete: 21x17 cm
13a	**Imre Lajos** (Hódmezővásárhely, 1858) Lakhelye: Kolozsvár *Népmesék. A bolondos fiú*	*Népmesék* gyűjtőcím alatt csak egyetlen mese szerepel. Az első oldal bal felső sarkában Szabó Sámuel bejegyzése: „Debreczen"	Debrecen, 1875.	tréfás mese *Bolond Mihók* MNK 1684*	2 lapból/4 oldalból álló kézirat. 1–3. oldalon írás, 4. üres. A lap mérete: 21x17 cm
15	**Kertész József** (Magyar-Sárd, 1856) *Nép-mese. (Egy mérai ember után)* *A fehér ló fia*	*Népmese (Egy mérai ember után)* *A fehér ló fia* Az első oldal címlap „Kertész Józsefé 875 8/1" felirattal. Ezen az oldalon fent Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „Megjelent sokkal jobban"	Méra, 1875. január 8.	tündérmese *Fehérlófia* ATU 301, AaTh 301B	A kézirat 6 lapból/12 oldalból áll, az első a címlap, a 2. és a 8–12. oldal üres, 3–7. oldalon található a mese. A füzet utolsó két üres lapjának jobb felső sarkát víz érte, onnan átszivárgott a nedvesség a beírt lapok szélére is, de a nedvesség nem okozott kárt a mese szövegében. A lap mérete: 21,2x17,2 cm

© www.kjnt.ro/szovegtar

Sor-szám	Gyűjtő neve, születési helye, ideje, lakhelye A gyűjtemény címe	Tartalom, idegen kéz bejegyzései	A gyűjtés helye, ideje	A mese műfaja és típusszáma	A kézirat fizikai jellemzői
17a	**Kovács Gerő** (Páncélcseh, 1857) *Tündér Ílona és leánya*	Népmese. Az első oldal bal felső sarkában Szabó Sámuel feljegyzése: „Kovács Gerő”, a jobb felső sarokban: „beadta 1875 12/4”	Pánczélcseh, 1875. április 1.; beadta Szabó Sámuelnek 1875. április 12-én.	tündérmese, *Hófehérke* ATU/AaTh 709	A kézirat 6 lapból/12 oldalból áll. Az 1–11. oldalon írás van, a 12. üres. A papír mérete: 21x17,2 cm
21a	**Olasz Gyula** (Kolozsvár, 1857) *A három kévánságok.*	Népmese. Az első oldalon a bal felső sarokban Szabó Sámuel feljegyzése: „Kolozsvár”	Kolozsvár, keltezés nélkül [1874/75-ös tanév]	legendamese, *A kívánságok* MNK 750A I*	2 lap/4 oldal terjedelmű kézirat. 1–3. oldalon szöveg, 4. üres. A kézirat jobb szélét víz érte, de nem tett kárt az írásban A papír mérete: 22x18,5 cm
22a	**Pataki Jenő** (Kolozsvár, 1857) *Népmese egy vizaknai leány elmondása után*	Népmese.	Vízakna, 1874. –	tündérmese, *A leánygyilkos* ATU/AaTh 311	4 lapból/8 oldalból álló kézirat. Első oldal: cím, név; második oldal üres, 3–5. oldalon a mese szövege, 6–8. üres A papír mérete: 22,3x18,4 cm
23a	**Rucska Lajos** (Kolozsvár,1855) *A farkas ló disznó és a berbécs*	Népmese. Az első oldalon a gyűjtő nevén kívül Szabó Sámuel két ceruzával írt bejegyzése: „Kraszna” és „Jó”	Kraszna, keltezés nélkül [1874/75-ös tanév]	állatmese	8 lapból/16 oldalból álló füzet. Az első oldal címlap a gyűjtő nevével, a 2. oldal üres, a 3–7. oldalon szöveg, a 8–16 oldal üres. A füzet mérete: 17,2x10,5 cm

© www.kjnt.ro/szovegtar

Sor-szám	Gyűjtő neve, születési helye, ideje, lakhelye A gyűjtemény címe	Tartalom, idegen kéz bejegyzései	A gyűjtés helye, ideje	A mese műfaja és típusszáma	A kézirat fizikai jellemzői
24a	**SCHOPF MIHÁLY** (Szászvessződ, 1856) Lakhelye: Szőkefalva *Dregán élete.*	Népmese. Az első oldalon Szabó Sámuel két ceruzás bejegyzése: „Gyengén elbeszélve” (fent), „Szőkefalva” (lent)	Szőkefalva, datálatlan [1874/75-ös tanév]	tündérmese	4 lapból/8 oldalból álló kézirat. 1. oldalon Sz. S. bejegyzései, 2., 7–8. oldal üres, 3–6. oldalon szöveg. A lap mérete: 21x17,5 cm
25a	**SZABÓ GYULA** (Nagykőrös, 1858) Lakhelye: Kolozsvár *Mese.*	Népmese. Az első oldal tetején ceruzás bejegyzések: „Szinyervaralja”, „(Sok ága boga van!)”	Szinérváralja, datálatlan [1874/75-ös tanév]	tündérmese	4 lapból/8 oldalból álló kézirat, 1–4. oldalon írás van, 5–8. oldal üres. A füzet mérete: 21,5x17,3 cm
26a	**SZEMERIAI GYULA** (Sajókeresztúr, 1856) *Párdin a sánta királyfi.*	Népmese. A cím után Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „(oláhból)” Az első oldal bal felső sarkában ugyancsak Sz. S. bejegyzése: „1875 8/1.	Datálatlan; beérkezett Szabó Sámuelhez 1875. január 8-án.	tündérmese *A hűtlen anya* ATU/AaTh 315	4 lap/8 oldal terjedelmű kézirat. 1–5. oldalon írás van, 6–8. üres. A lap mérete: 21,1x17,2 cm

© www.kjnt.ro/szovegtar

Sor-szám	Gyűjtő neve, születési helye, ideje, lakhelye A gyűjtemény címe	Tartalom, idegen kéz bejegyzései	A gyűjtés helye, ideje	A mese műfaja és típusszáma	A kézirat fizikai jellemzői
Az elsőéves bölcsészeti osztály gyűjtései az 1875–1876-os tanévben					
1	**Csernátoni Gyula** (Árpástó, 1858) Lakhelye: Bethlen *[Cím nélkül]*	3 (számozott) népdal, *Népregék egyes helység nevek eredetéről* (Néma, Dögmező, Szent Benedek), *A kapczás fejü (népmese)* A kézirat utolsó oldalán Szabó Sámuel ceruzás keltezése: „1875 8/11”	Az első népdal végén a gyűjtő Kolozsvárt jelölte meg a gyűjtés helyéül. A továbbiakban nincs utalás a gyűjtés helyére. A gyűjtemény benyújtásának ideje: 1875. november 8. [1875/76-os tanév]	tündérmese	6 lapból/12 oldalból álló kézirat. Mind a 12 oldalon írás van. A kézirat mérete: 17,4x10,5 cm
2	**Fejérvári Albert** (Sajószentandrás, 1855) *[Cím nélküli gyűjtemény]*	*Népi mondák* belső cím alatt 14 szólás és közmondás 1 *Nép mese*. Szabó Sámuel keltezése a címlapon: „1875. nov. 10.”	Gyűjtési hely nélkül, keltezetlen. Benyújtotta Szabó Sámuelnek 1875. november 10-én [1875/76-os tanév]	tündérmese?	4 lapból/8 oldalból álló füzet. Az első oldal címlap a gyűjtő nevével és Szabó Sámuel datálásával, 2. üres, 3–5. szöveg, 6–8. üres. A füzet mérete: 21x17 cm

© www.kjnt.ro/szovegtar

Albă ca Zăpada şi _Prinţesele Furate_ la Cluj: Culegerea de basme populare a lui Sámuel Szabó şi elevii săi de la Colegiul Reformat din anii 1870

Cuvinte cheie: Albă ca Zăpada, Prinţesele furate, Cluj, Colegiul Reformat, culegerea de basme populare, Sámuel Szabó

Lucrarea de faţă analizează basmele populare dintr-o colecţie de folclor rămasă în manuscris din anii 1870, realizată în cadrul Colegiului Reformat din Cluj. Manuscrisele au ieşit la iveală din moştenirea profesorului Sámuel Szabó (1829–1905) în anul 2021. Studiul prezintă importanţa acestei colecţii, locul ei în cadrul istoriei culegerii basmelor, dar şi interpretările legate de sensul şi importanţa culegerii basmelor populare în perioada respectivă, lansarea activităţilor de culegere şi argumentaţiile aferente acestora. Apoi urmează analiza a două tipuri de basme populare (*Albă ca Zăpada* şi *Prinţesele furate,* ATU 709, ATU 301), adică analiza variantelor culese de către elevii clujeni. În anexele lucrării se regăsesc textele basmelor analizate, dar şi un tabel sintetizant cu datele culegerilor de basme din anii 1870 în cadrul Colegiului Reformat din Cluj. Obectivul de lungă durată a cercetării ar fi scoaterea la lumină a întregii colecţii folclorice, redactarea acestora şi editarea lor sub îndrumarea lui Katalin Olosz.

Snow White and the _Three Stolen Princesses_ in Cluj: the Folktale Collection of Sámuel Szabó and his Students at the Calvinist Boarding School in the 1870s

Keywords: Snow White, The Three Stolen Princesses, Cluj, Calvinist Boarding School, folktale collection, Sámuel Szabó

This paper deals with folktales recorded in the 1870s as part of a manuscript folk poetry collection at the Calvinist Boarding School of Cluj (Cluj-Napoca, Romania). The manuscripts were discovered in 2021 in the estate of Sámuel Szabó (1829–1905). The author presents the significance of these tale manuscripts, their place in the history of Hungarian (and Transylvanian) folktale research, as well as interpretations of the meaning and significance of folktale collection, calls for collection, and the arguments supporting them in the 1860s and 1870s. She then presents the characteristics of the tales of this Cluj collection. Finally, she interprets the variants of two tale types (*Snow White* and *The Three Stolen Princesses*, ATU 709 and ATU 301, respectively) recorded by students in Cluj. The appendix of the paper contains the texts of the analysed variants, as well as a table summarizing the data of the complete tale collection carried out in the 1870s. The long-term goal of the research, led by Katalin Olosz, is to fully explore and publish this collection of folk poetry.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Bognár Szabina

Egodokumentumok a Tagányi-kutatásban

Tagányi Károly történész, levéltárnok, néprajzkutató publikált és kéziratos örökségének feltárására 2019-ben kutatócsoport alakult a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetében. A kutatások eredményeként mára egy helyen elérhető Tagányi Károly teljes publikált öröksége. A különböző forrásőrző helyekről (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, MTA Kézirattár, ELTE Egyetemi Könyvtár, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Nemzeti Múzeum) feltárt mintegy 4200 fóliónyi, mostanra digitalizált, jórészt kéziratos dokumentum között számos ún. egodokumentum (pl. levelezés, személyes feljegyzések, interjú) található.[1] A Tagányi-kutatás egyik legérdekesebb és legértékesebb forráscsoportját az egodokumentumok jelentik, amelyek az egyéni nézőpont, a személyes tapasztalatok és érzések tükrében ábrázolják a múlt eseményeit és olyan területekről szolgáltatnak adatokat (pl. személyközi kapcsolatok, mester–tanítványi viszony), melyek komoly befolyással bírtak és amelyek más típusú forrásokból gyakran nem rekonstruálhatók.

A 2024-es évben egy nemzetközi átvilágításon esett át a HUN-REN BTK. Az átvilágítók többsége természettudós volt, ugyanakkor a néprajztudomány esetében egy nemzetközileg ismert szakember értékelte a Néprajztudományi Intézet tevékenységét és sok egyéb mellett megjegyezte, hogy különösen pályázatok esetében „a kutatási idő nagy részét a korábbi generációk »nagy embereinek« (és néhány nagy nőnek) szentelik, akiket meg kellene vizsgálni, hogy munkájuknak van-e relevanciája a nemzeti kontextuson túl is. A testület úgy véli, hogy többet kellene tenni az ilyen jellegű munka igazolása érdekében." A Tagányi-projekt vezetőjeként ezt részben magamra vettem – bár világos, hogy elsősorban Schmidt Éva hagyatékának feldolgozására utalt, és őszintén szólva az első gondolatom az volt, ez provokáció, értelmetlen akadékoskodás: ha senki sem vonja kétségbe, hogy a Grimm-testvérek levelezését, hagyatékát fel kell tárni, akkor miért is kellene magyarázkodnunk. Végül arra jutottam, hogy nem árt, ha időről időre átgondoljuk, kicsit kívülről nézve, hogy mi az értelme annak, amivel foglalatoskodunk.

Magam két tudós hagyatékával foglalkozom részletesebben immár bő két évtizede: Tagányi Károly és Tárkány Szücs Ernő munkásságát kutatva. Mindkét tudós pályája üstökösként indult: Tagányi huszonegy évesen közreadja *Magyarország címertár*át (Tagányi 1880–1881); Tárkány Szücs mindössze 22 esztendős, amikor megírja Mártély népi

1 Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – FK 132220 sz. pályázat támogatásával készült, a konferenciaelőadás írott változata.

Bognár Szabina (1975) – ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, tudományos főmunkatárs, bognar.szabina@abtk.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-5

jogéletét, illetve átfogó értékelést közöl Erdély öröklési jogszokásairól (Tárkány Szücs 1944a, 1944b). Aztán ez a lendület megtörik: Tagányi munkáinak – az utókor egybehangzó visszaemlékezése szerint – többsége kéziratban maradt; Tárkány Szücs Ernő az ötvenes évektől három évtizedig kényszerűen nem tudományos pályán, hanem a Nehézipari Minisztériumban dolgozott. Egyikük sem futotta be tehát azt a tudományos pályát, amire tehetsége, képességei és munkabírása predesztinálta volna. Meggyőződésem, hogy az időről időre megszakított tudományfejlődés, mely egyrészről a tudományos témák központi állami ideológiának való megfelelése alapján szelektál, másrészt a tudományos intézményrendszer ismételt átszervezéséből fakadó állandó bizonytalanság, különösen indokolttá teszi, hogy újra felfedezzük azokat a kutatói hagyatékokat, amelyek értéket képviselnek, de különböző okok miatt akár évtizedekre hibernáltak.

A címben foglalt témához visszakanyarodva, elsőként azt mutatnám be, hogy az elődök miként foglalkoztak egodokumentumokkal a Tagányi életmű kapcsán, milyen eredményeket köszönhetünk ezeknek a kutatásoknak.

Elsőként Izsépy Editről kell megemlékeznünk, aki *A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez* című, 1969-ben megjelent, máig rendszeresen hivatkozott cikkében a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (a továbbiakban: *Szemle*) számainak tartalmi elemzése és az OSZK Kézirattárában (OSZK Kt.) található, Tagányi Károly és Takáts Sándor levelezése alapján írta meg a folyóirat történetének 12 évét. Izsépy Edit a lap történetéről adott áttekintésében kiemelte, hogy bár az első három évfolyam szerkesztőjeként Paikert Alajos neve szerepel, ő inkább csak a nevét adta, a legelső számtól fogva – főmunkatársi címmel – Tagányi Károly a folyóirat szerkesztője (Izsépy 1969: 1080). Tagányi leveleiből kiderül, hogy afféle mindenesként cikkeket,[2] előfizetőket, és Paikert fokozatos kivonulása közben és után támogatókat is próbált keríteni a lap számára,[3] egyszerre írt cikkeket, korrektúrázott és a nyomdai munkálatokat is szervezte. Az indulástól 1901. március 1-jei visszavonulásáig Tagányi tulajdonképpen egy személyben volt a folyóirat szerkesztőbizottsága. Munkatársait barátai, ismerősei közül toborozta, még egykori vitapartnerét, Ortvay Tivadart is felkérte a közreműködésre.[4] A legtöbb cikket Tagányi barátjától, Takáts Sándortól kapta.[5] Takáts ebben az időszakban fordult a gazdaságtörténet felé (Nagy 1937: 15, Bognár 2013), Tagányi adatokkal segítette munkáját, újabb és újabb

2 „Bátorkodom egyúttal megküldeni a »Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle« programját, három levelező lappal egyetemben te Nagyságod, Horkinka páter és Károlyi Árpád részére, mellyel legyetek oly kedvesek a munkatársul való szegődéseteket megengedni, s a levelezőlap-blankettát a címmel elküldeni. Egyben alássan kérlek, tiszteld meg te és Károlyi Árpád úr lapunkat akár feldolgozással akár valami érdekes magyar gazdaságtörténeti adattal." (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 33. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz, é. n.)

3 „Cikkedből különnyomatot nem készíthetünk, mert nagyon kevés pénzünk, s ha nem kapunk a jövő évre segítséget még valahonnan, deficitbe jutunk. Apropos nem tudnál kiprotegálni vagy a kereskedelmi vagy a pénzügyminisztériumtól jövő évre s folytatólag 1010 frtot. Az Orsz. Gazd. Egyesület már fordult hozzájuk hivatalosan, de arra semmit se adnak, ha nincs az ügynek protektora. Akkor vígan lehetne akár öt ívet is adni füzetenként. Mert azelőtt volt hely s nem volt író, most már volna, de nincs elég terem, s meglévő pénz is kevés." (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 40. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz, é. n.)

4 Tagányi Károly levele Ortvay Tivadarhoz, Budapest, 1897 (OSZK Kt. Levelestár: 3. A vitáról bővebben: Bognár 2010, Gaucsík 2016: 111–134.)

5 „Édes Sanyikám! […] leveleid olyan érdekesek, hogy a halottat is fölráznák! Csupa új dolog! Egyik fontosabb a másiknál. No az én Szemlém szerencsés csillagzat alatt született! Ilyen kutató-zsenivel áldott meg az Isten, és akit a sors, éppen ránk nézve legérdekesebb levéltárba dobott." (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, Budapest, 1900. jan. 27.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

témákat ajánlott fel számára.[6] Izsépy által is feldolgozott levelezésükből nyomon követhető, hogy állt össze a *Szemle* egy-egy száma. A célkitűzésnek megfelelően a folyóirat elsősorban adatokat közölt, ezekkel Tagányi egy gazdaságtörténeti forrásbázis alapjait kívánta megvetni.[7] Barátait is rendszeresen adatgyűjtésre ösztökélte,[8] melynek következtében többször előfordult, hogy a nagy terjedelem miatt nem tudta közzétenni a beérkezett forrásokat. A megoldást egy külön adattár kiadásában látta: „Még csak egy Gazdaságtörténelmi adattárra volna szükség, akkor a Szemlének is elég tere maradna cikkekre és adatokra is, bővebben lehetne közölni, mert rengeteg, ami kiadásra vár, s nincs hely rá! Ott vannak a céhlevelek, hiszen ha csak minden iparágból egyet közlök (amint a Szemle már meg is kezdte) egy kötetre való telik ki”[9] – írta Thallóczynak. Tagányi úgy vélte, hogy az „érdekes és változatos Vegyesek” tartják a lelket a folyóiratban.[10] A szervezés és a szerzők segítése[11] mellett Tagányi maga is rendszeresen írt a Szemlébe. Az első évfolyamban je-

6 „Te a végzett munkát semmibe sem veszed, pedig Takátsnak, a gazdaságtörténésznek híre és tekintélye egyaránt emelkedik. Ha a budapesti gazdasági főiskolát fölállítanák, csak egy kérvénybe kerül, hogy a magyar mezőgazdaságtörténeti tanszéket elnyerhesd. Különben ha majd visszatérsz Pestre, lesz idő terveket szőni és kivinni. Egy ilyen például az, hogy te már meg tudnád írni a magyar kereskedelem történetét, vagy a magyar mezőgazdaság történetét.” (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, é. n. 69.)

7 „[…] Vérző szívvel gondolok a te levéltáradra ahol annyi szép dolgot szerettem volna megnézni, de egy percnyi időm sem jutott rájuk az erdészettől. Például a fasc 18785–18821. terjedő. II. József, mint tudod, elrendelte az összes birtokok fölmérését. Ez az első eset, amikor a nemesek birtokait is felmérték. De éppen ezek annyira el voltak miatta keseredve, hogy mikor meghalt a császár, az összes ilyen aktákat Magyarországon és Erdélyben máglyatüzzel égették el, sőt a netalán megmaradottakat az 1791. országgyűlés egy cikke szintén tűzzel elpusztítani rendelte. Vannak ugyan nálunk is dimensionalia akták, de csak akták maguk a felmérések, tabellák természetesen nincsenek. Mi a fene lehet nálad az a sok fasciculus, csak acta-e vagy hátha tabellák is! Az nagyszerű trouvaille volna! Mert nemesi birtokösszeírás 1844ből van az első.” (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 14. Tagányi Károly levele Thallóczy Lajoshoz, é. n.)

8 „Hozzád fordulok, hogy a legelső (1724. 1725. 1726.), de eddig még elő nem került magyar ki- és beviteli áruforgalmi kimutatások nyomába segíteni kegyeskedjél. Hiszen már az első nyomokat is neked köszönhetem. 1727. augusztus 7-én a m. kir. kancellária megkérte a Hofkammert, hogy készítesse el részére az utolsó 3 év alatt Magyarországból ki- és bevitt áruk kimutatását. 1727. augusztus 19-én a Hofkammer ezeknek elkészítését a pozsonyi magyar kamarának el is rendelte. 1727. augusztus 30-án a pozsonyi kamara meghagyta a szepesi kamarának, hogy területén lévő harmincadok számadásai alapján, a kívánt kimutatásokat készítesse el és küldje be. 1728. március 3-án a szepesi kamarai adminisztráció, a számvevősége által elkészített kimutatásokat […] a pozsonyi kamarának el is küldötte, a mely azonnal a maga számvevőségének is meghagyta a pozsonyi kamara területéről szóló kimutatás elkészítését. A számvevőség szintén elkészítette a magáét, és 1729. január 17-én a pozsonyi kamara a maga és szepesi kamara kimutatását a bécsi kamarának elküldötte. Minthogy pedig a Hofkammer a kimutatásokat a magyar kancelláriának soha el nem küldötte, az aktára rávezetett egykorú följegyzés szerint világos, hogy ezenkívül értékes kimutatásoknak nálad kell lenniök. Alássan esedezem tehát, légy oly kegyes valamelyik embereddel az Ungarn gyűjteményben 1729. január második felét átnézetni. […] Ha megtalálnád, akkor mindhárom kimutatást (azaz 6 lesz a 2 kamarától 3 évből) másoltasd le, s kérlek, írd meg, mibe kerül hogy a pénzt a Gazd. Tört. Szemle költségére megküldhessem. Ebből is láthatod, milyen élvezet volna nekem, ha magam nyomozhatnám ki a dolgot, de ha akarnék se lehet, mert Pauler nem ereszt.” (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 16. Tagányi Károly levele Thallóczy Lajoshoz, 1897. aug. 14.)

9 OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 31. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz, é. n.

10 „Édes Sanyikám! […] Vegyesek mindig kellenek, mert főleg a te anyagod olyan rendkívül érdekes és változatos, hogy a Szemlében azok tartják a lelket. A hírlapok is folyton ollóznak belőle, csak tegyék annak örülök legjobban, ha olvassák. […] Vetted észre? A Budapesti Hírlap vasárnapi számában a Közgazdasági rovat vezércikke a te Tüzes Gáborodból puskázik. Brávó! Ez mutatja, hogy hála az én drága Tyatyám közreműködésének, a Szemlét íme már olvassák is!” (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, Budapest, 1899. dec. 18.)

11 „Kedves Sanyikám! […] De már azzal nem értek veled egyet, hogy ezekről a monopóliumokról a magam neve alatt írjak cikket, s hogy te vegyeseidet is csak nekem s nem a Szemlének küldöd. Kedves Sanyikám, ez a felfogás homlokegyenest ellenkezik az enyémmel, mert én másnak munkáját (akár 5 sor, akár 5 ív) Szentségnek tartom, amit semmi szín alatt és semmiféle alakban el nem fogok tulajdonítani. Te megküldöd a monopóliumokat külön-külön cédulán, én összerakom, írok eléje 10–15 sort és kész a cikk a te neved alatt, s mondhatom, hogy a legtanulságosabb cikk lesz, ami eddig a Szemlében napvilágot látott. […] Az ígért vegyeseket Pálffy üveggyáráról, a magyar borról, görög kereskedők, méz és viaszról stb. hálás türelemmel várom, mindig van hely minden dolgod számára, ha öt sorbul áll is. […] A Kamara visszaéléseiről szóló értekezésednek, bocsásd meg, csak a harmincadosok vizsgálatáról szóló részt adhatom ki a vegyesek közt. Bocsásd meg, de a Dessewffy féle részt nem tehetem közzé, mert úgy áll a dolog, hogy a Szemle tisztán az OMGE kegyelmére van utalva melynek Dessewffy Aurél gróf az elnöke. A Szemle deficitben van, a deficitet az OMGknak kell fizetni, segély iránti kérésünket mind a pénzügy mind a kereskedelmi miniszter visszautasította. Lehetetlen tehát most a Dessewffyeket ütni, mert a Szemle megbukik, mihelyt az OMGE megvonja tőle a segélyt. […] Hogy vagytok Bécsben? A Hofkammer szétválasztás ügye rosszabbul áll, mint valaha, és ha csak Thun meg nem bukik, soha sem lesz meg. Megkaptam már a miniszterelnök megbízását további egy évre. Amint Pauler proponálta s végre látom, hogy a szegény szolgákról is gondoskodni fognak, nagyon is ideje már.” (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, Budapest, 1899. máj. 13.)

lent meg máig legismertebb értekezése, *A földközösség története Magyarországon*. A tanulmány – Tagányi visszaemlékezése szerint – külföldön nagyobb visszhangot kapott, mint itthon: „Ezen a munkámon hat évig dolgoztam, és mindössze hatvan lap. Ennek a kedvéért tanultam meg oroszul, mert nem szeretek mankókra támaszkodni. A *Földközösség Magyarországon* juttatott be az Akadémiába, külföldön mégis nagyobb feltűnést keltett, mint itthon, mert jobban értették. Peischer[12] cseh tudós viszont magyarul tanult meg, hogy ezt a munkámat olvashassa."[13] Izsépy Gazdaságtörténelmi Szemléről készült cikkében nagyban támaszkodott Tagányi levelezésére. Más Tagányi művek keletkezéstörténetének feltárásában is a levelezés jelenti a fő forrást, illetve egyéb feladatvállalásairól, azok hátteréről is innen tájékozódhatunk. Többek között a Magyar erdészeti oklevéltárról is (Tagányi 1896).

Tagányit mint gazdaságtörténészt 1894-ben az Országos Erdészeti Egyesület felkérte, hogy a millennium alkalmára az erdőgazdálkodás fejlődését bemutató oklevéltárat, „Erdészeti Codexet" készítsen. „Az Orsz. Erdészeti Egyesület a millenniumra a magyar erdőgazdaság legfontosabb kútfőit összegyűjteni akarván, annak szerkesztésével engem bíztak meg, mint aki most egészen a magyar gazdaságtörténetre adtam magamat" – írta Thallóczynak.[14] Tagányi azon igyekezett, hogy az erdőgazdálkodás minden szakaszát okleveles forrásokkal dokumentálja. Ebben az esetben is minden kapcsolatát mozgósította,[15] hogy minél teljesebb gyűjteményt állíthasson össze. Szerencsés volt, hogy a megrendelő, az Országos Erdészeti Egyesület sem hagyta magára: gyűjtési felhívást adott közre, ennek eredményeként több, addig publikálatlan oklevelet bocsátott rendelkezésére.[16] A millenniumra készülődve Tagányi rengeteg feladatot vállalt: az 1896. évi országos ezredéves kiállítás rendezésében mint a történelmi főcsoport egyik előadója vett részt, első-

12 Johann Peisker (1851–1933) műve, amelyben idézi Tagányit: Peisker 1899: 33, 47, 49.

13 Interjú Tagányi Károllyal: R. G. 1921.

14 OSZK Kt. Fond XI/973. Tagányi Károly levele Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1894. febr. 25.

15 „Én most és mindig az erdészettel kínlódom. Gyönyörű anyag, de roppant nagy, alig birok véle. A te levéltáradból pompás adatokat kaptam s azok nyomán idehaza is kitűnő eredménnyel kutattam." (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 14. Tagányi Károly Thallóczy Lajoshoz, é. n.)

16 Az OSZK Kézirattárában található Tagányi és az Országos Erdészeti Egyesület (a továbbiakban: OEE) levelezése a kiadvány munkálatairól. OEE levele Tagányi Károlynak Budapest, 1895. május 4-én. Az „Erdészeti Codex" elkészítésének egyes részleteiről közlik, hogy nincs mód az oklevelek lefordítására, „hogy a kézirat a megállapított határidőre mindenesetre elkészüljön, mivel ellenkező esetben alig lehetne remélni, hogy a millennium idején a kinyomtatás is megtörténhessék." Ezzel egyidejűleg küldenek Tagányi számára 55 darab eredeti és 61 másolt oklevelet (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 227–229. OEE levele Tagányi Károlynak Budapest, 1896. február hó 23-án a nyomtatási munkálatok megkezdéséről). Az OEE elnökének levele Tagányi Károlynak Budapest, 1896. február 22. a tiszteletdíj megállapításáról: „Az erdészet-történet oklevéltára című munkának és revíziójának díja fejében az eredetileg erre megszabott 600 fton felül még 600 frt, vagyis egészében 1200 ft, a munkához csatolandó kimerítő index elkészítéséért pedig 300 (háromszáz:) forint engedélyeztessék, teljesítette s egyszersmind a tekintetes alleváltárnok urat az idegen nyelvű okmányok magyarra fordításának kötelezettsége alul is felmentette, de azon határozott kikötéssel, hogy viszont a Tekintetes alleváltárnok úr előbb idézett beadványában tett igéretéhez képest a munka előszavát, történelmi bevezetését és az okmány gyűjtemény egyharmad képét magában foglaló első kötet sajtó alá rendezését legkésőbb f. évi május hó végéig, a második és harmadik kötet sajtó alá rendezését pedig – a harmadik kötetbe beleértve az indexet és a tartalom jegyzéket is – legkésőbb folyó évi augusztus hó végéig teljesen befejezni köteles" (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 230). OEE, Horváth János levele Tagányi Károlynak Budapest, 1896. szeptember 1. a Tagányi által kért 24 tiszteletpéldány megszavazásáról (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 231). Tagányi feljegyzése az Az Erdészeti Kódex indexéről: „cédulája tömegben 30 cm hosszú 1 cent=120 cédula 3600 cédula volt" (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 232). Tagányi feljegyzése arról, hogy másolásokra kinek, mikor, mennyit fizetett ki: „eddig kapott tisztelet díjnak 20 százalékát fizettem el" (OSZK Kt. Quart. Hung 2288: 233). OEE nevében Horváth János levele Tagányi Károlynak Budapest, 1896. július 24. a nyomdai munkálatokról, valamint sürgeti Tagányit az index nyomdába adására (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 235).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sorban okleveleket gyűjtött és válogatott a kiállítás részére.[17] Különösen az erdélyi levéltárakat látogatta szívesen,[18] s ekkor, 1894-ben lett az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagja is. Barátja, Réthy László révén Szolnok-Doboka vármegye monográfiájába is bedolgozott. Az ünnepségek elmúltával sem csökkentek Tagányi teendői: természetesen továbbra is ellátta feladatait a levéltárban, miközben a folyóirat egyre nehezebb anyagi helyzetbe került. 1898-tól sűrűsödtek teendői az Országos Törzskönyvbizottságban, és határidőre el kellett készülnie a Szolnok-Doboka vármegye monográfiájába Réthy Lászlónak ígért részlettel is. 1899. április 10-én tartotta székfoglaló értekezését, s ekkor gyűjtötte a *Közgazdasági Lexikon* címszavaihoz fűzött levéltári források anyagait is.[19] Nem csoda, hogy a századfordulóra az akkor negyvenkét éves Tagányi megbetegedett, ezért orvosa eltiltotta az írástól, s mindenféle tudományos munkától. Betegsége miatt 1901. március 1-jén kényszerűen lemondott a *Szemle* szerkesztéséről is. Az OMGE igazgatói választmánya sajnálattal vette tudomásul Tagányi lemondását s „legmélyebb köszönetét és elismerését”[20] fejezte ki.

17 Az 1896-iki ezredéves kiállítás országos bizottságának elnöke, a kereskedelemügyi miniszter felkéri Tagányit, hogy vegyen részt a történelmi főcsoport bizottságának munkájában. Budapest, 1893. márc. 8-án (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 257–258). Tagányi Károlyt a közreműködők érmével tüntetik ki 1896. október 6-án (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 270). Részvételi jegy az 1896-iki ezredéves országos kiállítás ünnepélyes megnyitására Dr. Tagányi Károly úr számára (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 241). Ezredéves Országos Kiállítás Kiállítási Igazgatósága levele Tagányi Károlynak, Budapest, 1895. október 22. „Küldje el vonatkozó munkáit a Kiállítás V. Kereskedelmi-, pénz- és hitelügyi csoportjának, mert egy részletül szak-könyvtár rendezése van tervezve” (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 243). Ezredéves Országos Kiállítás Kiállítási I. Történelmi főcsoportjának levele Tagányinak 1896. április 2-án. „A horvát bán urral történt megállapodás szerint, a bécsi cs. és kir. udvari s állami levéltárból az ezredéves kiállítás céljaira küldendő okmányok itt Budapesten fognak a történelmi főcsoport és a horvát tört. kiállítás megbízottjai által kiválasztatni. Ezen bizottságba a tört. főcsoport részéről dr. Pauler Gyula miniszteri tanácsos országos levéltárnok úr elnöklete alatt Nagyságod, továbbá dr Fejérpataky László és dr. Csánki Dezső urakat küldöm ki, s felkérem, hogy mihelyt az okmányok beérkeznek működését megkezdeni szíveskedjék. a bizottság alelnöke, a kereskedelemügyi m. kir. államtitkár” (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 244). Ezredéves Országos Kiállítás Kiállítási Országos Bizottság fejléces papírján ajánló levél Tagányi számára a kereskedelemügyi m. kir. minisztertől, a kiállítás országos bizottságának elnökétől. „Tagányi Károlyt a történelmi főcsoport anyagának felkutatásával és jegyzékbevételével biztam meg. Felkérem az összes hatóságot, intézeteket és magángyűjtemények tulajdonosait, hogy őt ezen működésében hazafias buzgalommal támogatni szíveskedjenek. Budapest, 1894. július 9-én” (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 245). A kereskedelemügyi m. kir. Miniszter, mint a kiállítás országos bizottságának elnöke, 1896. dec. 24-én értesítése Tagányi Károlynak, az I(Történelmi)/12 csoport előadójának: „azon munkák, amelyek a csoport-előadónak folytonosabb személyes jelenlétét igényelték, befejezést nyertek; miértis midőn ebbéli szives közreműködéséért őszinte köszönetet mondok, értesítem Nagyságodat, hogy csoport előadói tiszteletdíját f. évi deczember hó végével beszüntetem. Ami netán még előforduló szükséges csoportbeli felvilágosításokat illeti, e részben továbbra is szives hazafias készségére számítok” (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 246).

18 „Megyek Marosvásárhelyre a Teleki levéltárba Schönherrel, a köpönyeg: az ezredéves kiállítás!” (OSZK Kt. Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai 41. Tagányi Károly levele Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1894. jún. 9.)

19 „Édes Sanyikám! Amikor leginkább szeretnék írni, akkor vagyok leginkább föltartva. Az egész múlt héten folyton akadt dolgom. A Szemle kéziratait kellett javítanom s rendbe szednem, mert a nyomda sürgette, a hivatalban az orsz. Helynévbizottság sürgős aktáit intéztem el, a tört. Bizottságnak egy bírálatot kellett megírnom, a főtitkári hivatal részére egy csomó korrektúrát néztem át stb. stb. magam sem tudom mikor értem rá ennyire, de az utolsó hónapokban mindig így szokott lenni, sürgősen kell elvégezni sok mindent. […] A Szemléről nem kaptam közelebbi hírt ma sem, de semmi okom sincs föltenni, hogy az eddigi viszony megváltozzon, ergo tovább szerkesztve lesz! De viszont én meg azt mondom, hogy csak akkor, ha tovább is segíteni fogod a Szemlét, mert nélküled lehetetlen. Hiszen rajtad kívül egyetlen emberem sincs, akire föltétlenül számíthatnék, a többi mind csak véletlenségből jön és csak lógós. S közte nem egy, akinek támogatásától inkább fázom, mert rengeteg vesződségem van vele. […] Hogy lehet úgy beszélni hogy lemondjak az irodalmi munkásságról! Hiszen szép passzió a kertészkedés, de már az írással össze nem hasonlítható… Azzal az óriási munkabírással (amely a mostani idegbajos világban csodaszámba megy) annak, aki oly könnyen s olyan zamatosan tud írni, természetellenes volna abbahagyni az írást. Ilyen prücsköket vess ki a fejedből. Kertészkedésben senki se akadályoz, és ha nyílnak Komárom szép rózsái, bizony Isten eljövünk megélvezni. […] A tarokkozás folyik Kúfferékkel, Jani ezredes bátyámékkal és Cserny százados szomszédommal. Azonban keveset járok most ki, tehát minden két hétre jut egy tarokk este. […] Nem ismernél rá öreg barátodra! Tudod-e, hogy már szemüveget használok most is! Bizony öregszünk. Múlt héten kellemes meglepetést okozott Széll Kálmán belügyminiszter rendelete, amely szerint ezután vasárnap és sátoros ünnepeken nincsen hivatal. Ez ugyan a kutatóknak fájhat, de minket boldoggá tesz! Édes Sanyikám, boldog ünnepeket kívánok, csak nem töltöd Bécsben? Mi nekünk kis vendégünk lesz, a kis Moys Gizike. Szegény nővéremnek a kis leánya. Árva szegény, se anyja, se apja, és itt tanul a Ranolder-féle intézetben, s az ünnepeket most nálunk tölti. Hál’ Istennek nekünk is lesz valakink.” (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, Budapest, 1899. dec. 18.)

20 OMGE igazgatóválasztmánya levele Tagányi Károlynak, Budapest, 1901. márc. 16. (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288: 314.)

Tagányi elsőként legjobb munkatársát, Takáts Sándort javasolta a *Szemle* szerkesztőjének, másodsorban Kováts Ferencet, a pozsonyi jogakadémia huszonnyolc éves tanárát. A megbízást – Thallóczy Lajos javaslatára – Kováts Ferenc kapta meg. A *Szemle* végül 1906-ban megszűnt, a tizenharmadik évfolyam harmadik száma után torzóban maradt. Tagányi a végsőkig reménykedett a folyóirat megmaradásában, és megszűnéséért elsősorban az OMGE-t tartotta felelősnek.[21]

Ezt a kutatást folytatta Kövér György, miután feldolgozta Kováts Ferencnek, a *Szemle* Tagányit követő főszerkesztőjének hagyatékát (jórészt levelezését) az MTA Könyvtár Kézirattárából, illetve a lap alapításában kulcsszerepet játszó Paikert Alajosnak az OSZK Kézirattárában található naplóit (Kövér 2013). Kövér György a *Történelmi Szemlé*ben 2013-ban megjelent cikkében egyrészt kiemelte, hogy a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* Európa második gazdaságtörténeti folyóirata volt, melyet ugyanabban az évben (1894-ben) alapítottak, mint a német *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftgeschichte*-t, ráadásul a *Szemle* – a korban még egyetemi gazdaságtörténeti tanszék nem lévén – a szűkebb szakmai specializáció egyetlen intézménye volt. Az újonnan feltárt egodokumentumok (levelezés és naplók) mellett Kövér György egy új, úgynevezett intézményi (neoinstitucionalista) megközelítést alkalmaz. Ez az intézményi megközelítés a közgazdasági Nobel-díjas gazdaságtörténész Doug North-tól származik. North szerint az intézmények ún. formális és informális korlátok között működnek. A formális korlátoknak tekinti North például a politikai és jogi szabályokat, gazdasági előírásokat; az informális korlátok közé sorolja többek között a hatalomgyakorlás módját, a viselkedés társadalmilag szankcionált normáit, az önfegyelemmel érvényesített viselkedési mintákat. Kövér hangsúlyozza, hogy itt nem egy elméleti kísérletről van szó, amikor a formális korlátok és a személyi hálózatok összefüggéseit vizsgálja (Kövér 2013: 202). Ennek megfelelően Kövér először a *Szemle* Paikert–Tagányi-korszakának eredeti jellegzetességeiről ír „gazdaságtörténeti megközelítésben", a *Szemle* költségvetését elemezve. Érdekesség, hogy már ekkor (1894-ben) bevett gyakorlat volt, hogy az előző év utolsó számait a következő évben fizették ki (honoráriumok, nyomdaszámla stb.). A gazdálkodási adatokon túl Kövér György korábban nem ismert levélváltásokat ismertet, pl. a *Szemle* könyvelője Stanchich Anna és Tagányi közöttit, melynek fókuszában a lap gazdasági nehézségei álltak. Aztán feldolgozza Thallóczy és Tagányi témához kapcsolódó levelezését, melyben Tagányi Thallóczy Lajossal épp a forrásszerzés lehetőségeiben kér „protekciót". Persze sorjáznak a *Szemle* tartalmáról a szerzőkkel/ potenciális szerzőkkel folytatott levélváltások; mindenekelőtt a Takács Sándor számára írt levelek, kérések és az azokra érkezett válaszok. Számomra újdonság volt, hogy Kövér György a *Szemle* sorsáról, akár Tagányi személyéről és szerkesztői munkájának minősítéséről szóló leveleket is felsorakoztatott, egyértelművé

21 „Kedves Tyatyám! […] A Szemle sorsa igen leverő, de a Kováts kezében tönkre kellett mennie. Ha nem volna most választás, megtudakolnám a köztelken, mi van a Szemlével, mi a tervük a jövőre. Neked kellene a szerkesztőjének lenni! akkor volna rend és tartalom. De az Omgé-tól el kellene venni, mert ott, mostoha kezekben volt mindig, vagy az Akadémiának vagy a Tört. Társulatnak kellene kezébe vennie, talán megadná Darányi nekünk is a 200 kor. szubvenciót. Említsd meg ezt Thallóczynak, ő sokat tehetne, még a (szerencsére!) változott viszonyok között is, Darányival jól van. […]. Régi híved. […] Már szeretnélek üdvözölni az akadémiában, de a mi osztályunknak olyan fene soká lesz ülése, még összes ülése is csak 30-án lesz." (OSZK Kt. Levelestár Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz, é. n.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

téve, hogy egy levelezésen alapuló kapcsolatháló elemzésekor nem elégedhetünk meg az érintett személy levelezésének vizsgálatával, hanem fel kell kutatnunk a róla szóló levelezést is, amennyire csak lehetséges (Kövér 2013: 211).

Amellett, hogy az egodokumentumok máshonnan nem hozzáférhető szempontokat, információkat kínálnak, Kövér György jelzi, hogy ebben a kérdésben is elengedhetetlen a forráskritika: Izsépy Edit Tagányi és Takáts Sándor levelezéséből írta meg a *Szemle* utolsó éveit, mely szerint a Tagányit követő főszerkesztő (Kováts Ferenc) hibája a *Szemle* megszűnése. Ez Kövér szerint méltatlan Kováts Ferenccel szemben, aki bekapcsolta a *Szemlé*t a nemzetközi tudományosság áramkörébe. Kövér hangsúlyozza, hogy „Az intézményesült pénzügyi, gazdasági korlátok ugyanis mindig informális és személyes viszonyokba ágyazódnak, s ezek nélkül a változások nem igazán magyarázhatóak" (Kövér 2013: 219). A személyes viszonyok pedig az egodokumentumok kutatásával tárhatók fel.

A Tagányi-kutatás nagyon sokat köszönhet Szeberényi Gábornak, aki elsőként Holub József életrajzi vonatkozásai kapcsán foglalkozott a Tagányi-hatással (Szeberényi 2014a). Holub kiterjedt levelezéséből rekonstruálva egyetemi professzori kinevezésének körülményeit, plasztikusan ábrázolja, hogy a tudományos életpálya kiemelkedő szintjére lépés nem lineáris üdvtörténet, hanem számos csavarral tarkított folyamat (Szeberényi 2014a). Ugyanő írta meg a tőle megszokott alapossággal a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülésének történetét, összekapcsolva személyes életpályát és intézménytörténetet, a több ezer darabos igényesen válogatott Tagányi-féle szakkönyvtárat Holub egyetemi karrierje tárgyi feltételeinek tekintve (Szeberényi 2014a, 2014b, 2015, 2016a). Szeberényi Gábor sokáig egyedüliként vállalkozott a katedra nélküli professzor, Tagányi Károly tanítványi körének, historiográfiai hatásának részletes bemutatására. Reményeink szerint tőle várhatjuk Tagányi levéltári kapcsolathálójának feltérképezését is. A Tagányi körül kialakult ún. tanítványi körről – Holub József mellett Hóman Bálint, Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula – elszórt adatokat közölt Dénes Iván Zoltán, Glatz Ferenc és R. Várkonyi Ágnes, ugyanakkor a személyes-szakmai kapcsolatok részletesebb feltárását Holub és Szekfű kapcsán Szeberényi Gábornak, Eckhart Ferenc vonatkozásában pedig Törő László Dávidnak köszönhetjük (Dénes 2015; Glatz 1980: 115, 2016: 310–320; Szeberényi 2014a, 2014b, 2015, 2016b; Törő 2016a, 2016b, 2017a, 2018, 2019, 2020a, 2020b, 2021; R. Várkonyi 1973).

Tanulmányom további részében Szeberényi egyik munkájára fókuszálnék: mit jelent a Tagányi-kutatás számára és mit a Szekfű historiográfiai recepció szempontjából Szeberényi írása. A „katedrát nélkülöző" (Szeberényi 2016b: 29) mester–tanítványi viszony egymás munkásságának kölcsönös elismerésén alapult és Szekfű Gyula levéltári működésének megkezdésétől (1907) egészen Tagányi Károly levéltárnok 1924 szeptemberében bekövetkezett haláláig tartott. Szeberényi azzal indokolja, hogy érdemes kettejük személyes és historiográfiai kapcsolatát behatóbb vizsgálat tárgyává tenni, mert korábban a kettejük közötti nexus tárgyalása az ún. „szekfűlógia" keretei között zajlott; ehhez képest a Tagányi hatástörténet komoly hiányosságokat mutat (Szeberényi 2016b: 31). Szeberényi az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattárában őrzött Szekfű–Tagányi levelezés, valamint az MTA Kézirattárában található Angyal Dávid-hagyaték leveleinek, illetve „egyéb levelezéseknek elsősorban a »személyközi kapcsolatokat« árnyaló adataival gazdagítja a

kutatást" (Szeberényi 2016b: 31). Nem újabb életrajzi adalékok feltárására törekszik, „a személyes és historiográfiai kapcsolatok kölcsönösségének feltárásával elsősorban annak megértéséhez kívánok hozzájárulni, amit a két, eltérő generációhoz tartozó historikus és az általuk (is) képviselt történetírói iskolák közötti historiográfiai tranzit, avagy általánosítva: a mester-tanítványi viszonyokban is megbúvó historiográfiai kontinuitások és diszkontinuitások működése jelent a magyarországi historista/pozitivista és szellemtörténeti paradigmaváltás (?) határán" (Szeberényi 2016b: 32).

Szekfű Gyula Tagányi ajánlatára 1907-ben került Bécsbe, hogy bekapcsolódjon a bécsi Hofkammerarchiv magyar vonatkozású iratainak szétválasztási munkálataiba; itt a levelezése szerint továbbra is komoly egzisztenciális problémái voltak. A levelezés részletes bemutatásával Szeberényi aprólékosan rekonstruálja Szekfű kifejezetten nehézkes (többszörösen „hivatali akadályokba" ütköző) pályakezdését és lépésről lépésre lebontja azt az üdvtörténeti narratívát, amely egyeduralkodó volt az addigi szakirodalomban. (Szekfű Tagányi ajánlására került Bécsbe, ahol igen szorgalmasan dolgozott, ahol befolyásos támogatóknak köszönhetően hamarosan átveszik a Staats-Archivhoz.) Szeberényi Tagányi és Szekfű levelezésének retorikáját, annak változását is elemzi: a levélváltások korai szakasza – a kor és a státuszkülönbségekből fakadóan (Tagányi 1908-ban tölti be az ötven évet, Szekfű a huszonötöt) – egyfajta klasszikusan aszimmetrikus viszonyt tükröz a „Kedves Kollega Úr", „Igen tisztelt Nagyságos Uram!" megszólításpárban. 1915 tavaszára datálható jelentős változás, amikor tegeződni kezdenek. Innentől „Kedves Barátom!" „Kedves jó Bátyám uram!" a megszólítás, mely tükrözi, hogy kettejük viszonya eddigre átalakul, mely Szeberényi szerint historiográfiai összefüggésekben is tetten érhető: Szekfű *Seviensek és familiárisok* című műve kötődik legjobban Tagányihoz. A levelezésből kitűnik, hogy a kéziratot Tagányi olvasta elsőként, s a munka befejezését saját anyaggyűjtéséből származó további adatokkal segítette.

Szeberényi historiográfiai jelentőségűnek minősíti Tagányi 1912. június 20-án kelt levelét, melyben megköszöni a szerzőtől kapott dedikált példányt: „Büszkévé tesz, hogy tanítványomnak vallja magát, de még inkább, hogy ilyen jeles munkát produkált a »tanítvány«! Esetleges hiányai ne aggasszák, hiszen egy nálunk teljesen ismeretlen téren mozog. De különben a társadalomtörténet és gazdaságtörténet még mindenütt a világon úttörő munkát végez, hát még nálunk. Most már csak a kritikára vagyok kíváncsi, ha ugyan lesz és illetékes. [...] Nincs igaza [...], mikor olyan önállótlannak vallja magát levelében – velem szemben. Egyáltalán, a hála egyike a legszebb erényeknek, de vigyázni kell, különösen a nyilvánosság előtt, hogy panegyrissé ne fajuljon. A familiárisokban is kissé túlozza az én véleményemnek fontosságát, ami föltűnő az írótól, ki másokkal (Dr. Illés stb.) szemben nem nagyon kíméletesnek mutatja magát. Lehet különben, hogy csak én látom a dolgot ilyen színben" (idézi: Szeberényi 2016b: 44).

A *Serviensek és familiárisok* Szekfű életművében betöltött szerepével és jelentőségével kapcsolatban több nézet is napvilágot látott a magyar historiográfiában: ezek egy részét Szeberényi cáfolja: többek között azt, hogy „Szekfű első jelentős művének szakmai fogadtatása egyöntetűen pozitív volt", másrészt, hogy az abban foglalt Werbőczy-kritika eredete Tagányi Károlytól származik. Tagányi egyszerűen korábbi tanulmányában is már

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

jelzésszerűen kifejtett nézetét bontja ki, mely szerint a *Tripartitum*ban a római jogi elvek („a szokásjogok kiirtója!") elfedik az ősi intézményeket: „Kétségtelen, hogy a Werbőczy codifikálta jog az élő jogtól sok tételére nézve eltért, s azokat a jogszokásokat [!] még az Ő törvénye sem tudta a gyakorlatból kiirtani, ámde codificatiója azokat mégis örökre megakasztotta fejlődésükben, megfosztván jogi jellegüktől, csakis a magángazdasági tevékenység körére szorította. így történt ez különösen a földközösséggel, melyről Werbőczy egyetlen szóval sem emlékezik meg, természetesen, mert a római jogtól inspirált rendszerével homlokegyenest ellenkezett." Ugyanakkor ezen kívül Szeberényi szerint nem érdemes Tagányi történetírásában a Werbőczy-kultusszal összekapcsolt „köznemesi szemléletű történetírás" kritikájának szándékát keresni. Tagányi korábban a *Hármaskönyv*et „a magyar szellem egyik leghatalmasabb alkotásaként aposztrofálta"; az 1917-ben megjelent, hazai jogszokásokról szóló nagy tanulmányában viszont éppen a „Tripartitum mint történeti forrás" koncepcióját fejti ki.

Szeberényi a dedikálásokat, a margináliákat és a nekrológokat is fontos forrásnak tartja az élettörténet rekonstruálásában (Szeberényi 2014a: 454). Ugyanakkor pont ő hívja fel a figyelmet arra, hogy hibás az az elsősorban nekrológokból kialakult kép, amely Tagányit egész életében mellőzött, visszahúzódó tudósként jellemzi. Ez sokkal inkább a Tagányi századfordulón elhatalmasodó betegségét követő, valamint az 1910 utáni időszakra igaz, korántsem az életút egészére. Szeberényi vitatja azt is, hogy a történész szakmai professzionalizációnak gátja lett volna Tagányi levéltárnoki munkája, valamint, hogy a levéltári ranglétra csúcsára feljutott Tagányi egész életében anyagi problémákkal küzdött volna (Szeberényi 2014b: 122–124). Számomra ez a kép Sashegyi Oszkár tanulmányából (Sashegyi 1978) és abból rajzolódott ki, hogy Tagányi rendszeresen kérvényezett fizetéselőleget (legtöbbször háromhavit).[22] Tagányi három évvel halála előtt a *Világ* című lapban megjelent interjúban így nyilatkozott: „Történetírói hivatásomat úgy fogtam fel, hogy magáért a tudományért dolgoztam, épp ott, ahol nincs kilátás javadalmakra: az Országos Levéltárban. Olyan munkásai vagyunk mi a tudománynak, mint a középkori barátok. Nem törődünk a világ elismerésével. Nagy, szent gyönyörűségünk abban rejlik, hogy búvárkodhatunk a tudományban."[23] Ugyanígy a *Gazdaságtörténelmi Szemle* és a Néprajzi Társaság élén is rendszeresen anyagi nehézségekkel küzdött (Bartucz 1940: 11, Ortutay 1959: 539, Kósa 1989: 347), illetve özvegye is ilyen problémákkal szembesült.[24] Természetesen igaza van Szeberényi Gábornak abban, hogy ez az állítás a korszak értel-

22 A kérvényeket selejtezték, de az iktatókönyvekben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban MNL OL]) Y 1-c) nyomuk van, pl: Tagányi Károly országos levéltári hiv. tiszt 60 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1880: 89, 122); Tagányi Károly kebel. tiszt. 120 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1881: 277, 325); Tagányi Károly országos levéltári tiszt 175 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1882: 412, 460); 110 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1883: 225, 241). 60 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1883: 1124, 1142); 175 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1884: 691, 718); 175 forintnyi fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1885: 772, 791); fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1899: 1275); fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1903: 1244); fizetési előleget kér (MNL OL Y 1-c 1906: 988, 1019); fizetési előlege (MNL OL Y 1-c 1907: 931, 996); három havi fizetési előlege (MNL OL Y 1-c 1908: 1378, 1444); három havi fizetési előlege (MNL OL Y 1-c 1909: 1221, 1268).

23 R. G. 1921.

24 Tagányi korábbi munkahelye, a Magyar Királyi Országos Levéltár nehéz körülményei miatt Tagányi Károly főlevéltárnok özvegyét 2 000 000 korona temetési segélyben részesítette (MNL OL 11/1925). Később az özvegy kórházi ápolási díja kifizetését kérte a Levéltártól, de kérvénye jóváhagyását már nem élte meg, 1927. április 12-én az I. számú női klinikán meghalt, „hozzátartozók híján" a levéltár nem tudta kiutalni a jóváhagyott összeget (MNL OL 763/1927).

miségi jövedelmi viszonyainak elemzése nélkül nem állja meg a helyét. Szerencsénk van, hogy Szeberényi Gábor Szekfű Gyula és Holub József kapcsán már több elemzést tett közzé az említettek Tagányihoz fűződő viszonyáról, reményeink szerint ezek folytatása is mielőbb elkészül.

Törő László Dávid történész számos cikkében vizsgálta egy másik Tagányi-tanítvány, Eckhart Ferenc munkásságát, illetve hozzá köthető a Tagányi–Erdélyi vita legújabb értékelése is (Törő 2017b: 23–26). A népi jogéletkutatás története (a szociologizáló jogtörténet, vagy a jogszociológia) szempontjából különösen jelentős, hogy Eckhart volt az a Tagányi-tanítvány, aki a jogszokásgyűjtés tradícióját átörökítette egy tehetséges tanítványára, Bónis Györgyre. Törő László Dávid az Eckhart-hagyatékban feltárta egy Tagányiról szóló német nyelvű megemlékezés kéziratát, és több levélváltást is, melyek számos új információt rejtenek. A német nyelvű keltezetlen írásában (Törő szerint nekrológról lehet szó) Eckhart „társadalom-, alkotmány- és jogtörténész"-nek nevezte Tagányit, aki szerinte az „újabb" magyar történetírást döntően és gyümölcsözően befolyásolta. Megemlítette az Erdélyi László bencés szerzetes, történésszel folytatott vitáját. Erdélyi felfogását tévesnek nevezte, Tagányi vitairatainak legfontosabb tanulságát pedig abban látta, hogy „jóllehet Magyarország a feudalizmust nem, de a feudális társadalmi formák bizonyos intézményeit átvette. A feudalizmus területétől keletre a társadalmi fejlődés mindenhol hasonló tendenciákat és formákat mutatott" (Törő 2017b: 203). Nem tudható, Eckhart mikor írta a szöveget, de Törő szerint Eckhart Tagányi életművéből azt emelte ki, amit akkor szükségesnek tartott megemlíteni és ami beleillett saját programjába (a három jelző a társadalom- és jogtörténet egybekapcsolásának szükségességére utal, ezért maradhatott el ezúttal a gazdaságtörténész címke). Ugyanígy kiemeli Tagányi töredékesen publikált jogszokásgyűjtő programját, melyet ekkor beilleszthetőnek ítélt jogtörténetírói programjába: „Az összehasonlító jogtudomány szempontjából rendkívül tanulságos a magyar jogszokások gyűjtéséről szóló cikke. Főleg a rokon népek és a világirodalom számos példáján keresztül tárgyalja ezen szokások eredetét. Így a magyar házassági, a családi és az öröklési jogot világította meg, illetve a magyar törzsfők vérszerződését tudományosan, rendkívül elfogadható módon magyarázta. Bár Tagányinak nem volt tanszéke, a magyar történészek fiatalabb nemzedéke tanárának és mesterének tartja őt" (Törő 2017b: 203). A jogtörténet reformját sürgető történész szerint Tagányi Károly nyomdokain haladva a népi jogszokások anyagát lenne szükséges gyűjteni.

Szeberényi Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a „történettudomány határtudományai" (jogtörténet, néprajz) miként sajátítják ki a Tagányi életmű egy-egy szeletét. Az Eckhart-féle nekrológból az látszik, hogy ez egyáltalán nem új történet. A szerteágazó Tagányi-életmű, illetve a rengeteg kéziratos anyag is erre predesztinálja a kutatókat.

Magam a Tagányi-hagyatékban található levelezés alapján írtam meg Szolnok-Doboka vármegye monográfiája megszületésének meglehetősen kalandos történetét, és 2022-ben Kolozsváron számolhattam be arról, miként formálódott Tagányi Károly néprajztudományi kapcsolatrendszere, melynek eredményeként egy rövid időszakban (1920 és 1924 között) a Magyar Néprajzi Társaság elnökévé választották. Ebben a kérdéskörben komoly támpontot jelentett a Tagányi–Herman Ottó levelezés, mely a Néprajzi Múzeum

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Etnológiai Archívumában és az MTA Kézirattárában található (Bognár 2022: 15–43.).

Az itt említett példák alapján is látható, hogy a Tagányi-kutatásban óriási jelentősége van a levelezés és azon keresztül a kapcsolatháló elemzésének. A Tagányi életmű egészét tekintve a feltárás kulcsdokumentumai az egodokumenumok. Ezek alapján sikerült tisztázni Tagányi pályakezdésének körülményeit, egy-egy munka megszületésének hátterét, de ugyanígy a sokszor nyilvános szakmai vitába kerülő Tagányi személyes indítékait, célkitűzéseit. Ezekből rekonstruálható, miként alakult Tagányi egészségi állapota, amely természetszerűleg komolyan befolyásolta szakmai munkáját. Mégis, ha egy dolgot ki kellene emelnem, hogy mi az, ami a legnehezebben feltárható egodokumentumok nélkül, az az ilyen „katedra nélküli mesterek" esetében, mint Tagányi Károly, elsősorban a hatás, a tanítványi kör. Meggyőződésem, hogy a magyar népi jogélet 20. századi kutatásának története egodokumentumok nélkül nem rekonstruálható, hisz óriási jelentőséggel bírnak a kutatógenerációkon átívelő ún. mester–tanítványi viszonyok, melyek a 19. század végétől a 20. század egészén végig húzódva biztosították a jogi néprajzi kutatások folytonosságát. A projektünk keretében feltárt levelek jelentősége is abban rejlik, hogy a tudásáramlásnak ezt a láncszerűen összekapcsolódó formáját, a tudományszakunk számára megkerülhetetlen értelmiségi kapcsolatháló létezését, működését dokumentálják. Ezen túl Tagányi leveleiben gyakran reflektált saját kutatásaira, dilemmáira és a tudományos közélet eseményeire. Ezek az írások nemcsak történeti jelentőségűek, hanem személyiségéről, gondolkodásmódjáról is képet adnak. A levelezésben és naplóbejegyzésben jelennek meg olyan szenzitív témák (pl. Tagányi zsidósághoz való viszonyának megítélése), amelyekről a nyomtatott forrásokból nehezen tájékozódnák. A feldolgozott levelezés alapján a mester–tanítványi viszony kifejezetten interaktív. Egyrészről Tagányi nem egyszer azért fog egy téma, levéltári forráscsoport feltárásába, hogy azzal barátait, tanítványait segítse, és az információk kölcsönös megosztása viszi előre ezekben az esetekben a kutatást. Ugyanakkor a rengeteg adat beépülése sokszor esetleges, illetve arra is látunk példát, hogy egy jóbarát nehezményezi Tagányi szerkesztői munkáját. Tagányi esetében az egodokumentumok bepillantást engednek az alkotás folyamatába, az elakadásokba, nehézségekbe, és Tagányi esetében nem ritkán művei hatásával kapcsolatos túlzó várakozásaira. Egy korántsem lineáris életpályát tárnak elénk, melyben a kapcsolatháló az egész életmű vázát jelenti. A levelek közvetlenek, a személyes fizikai és lelki állapotra reflektálnak, és háttérként utalnak az épp zajló köztörténeti eseményekre is, melyek komoly hatást gyakorolnak az alkotóra. Tagányi leveleinek nyelvezete visszafogott, csak néha ragadják el indulatai. A távolságok miatt a tényleges szakmai kapcsolattartás és a személyes találkozók megszervezése is írásban történt, jól dokumentálva a tudományos közösség működését.

Meggyőződésem, hogy fontos feladata tudományszakunknak a kutatói életművek, kapcsolathálók feltérképezése, és az itt felsorolt szerzők, Kövér György, Szeberényi Gábor és Törő László Dávid munkássága példa arra, hogy hogyan kell ezt jól végezni.

Szakirodalom

Bartucz Lajos
1940 Dr. Bartucz Lajos ügyvezető alelnök beszámolója a Magyar Néprajzi Társaság elmúlt ötven esztendejéről. *Ethnographia* LI. (3) 6–14.
Bognár Szabina
2010 „Mivé lesz a styl?" Tagányi Károly történetírói pályakezdése. In: Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég…" Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 201–224.
2013 Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* CXXIV. (3) 273–297.
2022 „…egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna…" Tagányi Károly (1858–1924) néprajztudományi szerepvállalásáról. In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30.* Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–43.
Dénes Iván Zoltán
2015 *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
Gaucsík István
2016 Ortvay Tivadar 2. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XVIII. (4) 111–134.
Glatz Ferenc
1980 *Történetíró és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
2016 *Konzervatív reform. Klebersberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth Kiadó, Budapest.
Izsépy Edit
1969 A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok* CIII. (5–6) 1077–1103.
Kósa László
1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
Kövér György
2013 A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete – Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle* LV. (2) 201–224.
Nagy Miklós
1937 *Takáts Sándor emlékének 1860–1932*. (A Thallóczy Lajos-társaság kiadványai, 4.) Thallóczy Lajos-társaság, Budapest.
Ortutay Gyula
1959 Hetvenéves a Magyar Néprajzi Társaság. *Ethnographia* LXX. (4) 529–562.
Peisker, Johann
1899 *Slovo o zádruze, Janu Gabauerovi k šedesátým narozeninám*. V kommissí knihkupectví Fr. Řivnáče, Praze.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

R. G.
1921 A tudomány egyszerű munkása… Tagányi Károly a magyar sajtóról és a nemzeti kultúra megbecsüléséről. *Világ* XII. (71) 2.
Sashegyi Oszkár
1978 Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922). *Levéltári Közlemények* XLVIII–XLIX. 23–43.
Szeberényi Gábor
2014a A levéltárnok és tanítványa. Historiográfiai háttérrajz Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelczer-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 12.) PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs, 453–472.
2014b Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki" történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (I. közlemény). *Per Aspera ad Astra* I. (2) 117–137.
2015 Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki" történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (II. közlemény). *Per Aspera ad Astra* II. (2) 84–102.
2016a Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki" történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (III. közlemény). *Per Aspera ad Astra* III. (1) 92–107.
2016b Tagányi és Szekfű. Adalékok egy mester–tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez. *Aetas* XXXI. (4) 29–56.
Tagányi Károly
1880–1881 *Magyarország címertára.* I–VI. Szövegét írja: Tagányi Károly. Altenburger–Rumbold, Budapest.
1896 *Magyar erdészeti oklevéltár.* I–III. (1015–1867). Szerkesztette: Tagányi Károly. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest.
Tárkány Szücs Ernő
1944a Erdély öröklési jogszokásai. *Hitel* IX. 379–400.
1944b *Mártély népi jogélete.* (Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok, 1.) Kolozsvári Egyetem Jogtörténeti Szemináriuma, Kolozsvár.
Törő László Dávid
2016a Az „Eckhart-vita". Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas* XXXI. (4) 57–77.
2016b „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!". Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok* CL. (6) 1407–1450.
2017a Eckhart Ferenc történészi munkássága a dualizmus idején. In: Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXV.* (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica, 49.) Debreceni Egyetem, Debrecen, 84–98.

2017b *Eckhart Ferenc történészi munkásságának súlypontjai*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/ea0abbe9-e8fe-4b03-9bdf-5e26e77a0ad1 (letöltve: 2025. május 07.)
2018 „A történetíró is ember és nem tudja magát elvonatkoztatni korától." A magyar történetírás konfliktusai Eckhart Ferenc társulati elnöksége idején. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *Hét társulati elnök*. Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 145–173.
2019 Eckhart Ferenc történészi munkássága – historiográfiai vázlat. *Valóság* LXII. (2) 31–41.
2020a *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció Kiadó, Budapest.
2020b Ferenc Eckhart: Pioneer of Social and Constitutional History Writing in Hungary. *Moving the Social*. (64) 103–120.
2021 Eckhart Ferenc A magyar közgazdaság száz éve című művének historiográfiai elemzése. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet – historiográfia*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, Budapest, 353–373.

R. Várkonyi Ágnes
1973 *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I. A pozitivista történelemszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Archivális források

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár = OSZK Kt.
Fond XI/973. Thallóczy Lajos iratai. Tagányi Károly levelei Thallóczy Lajoshoz
Levelestár. Tagányi Károly levele Ortvay Tivadarhoz
Levelestár. Tagányi Károly levelei Takáts Sándorhoz
Quart. Hung. 2288. Tagányi Károly családi és személyi iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára = MNL OL
Általános iratok Y 1 - c Iktatókönyvek

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Egodocumente în cercetarea lui Tagányi

Cuvinte cheie: Károly Tagányi, etnografie juridică, ego-documente, relații maestru–discipol

În anul 2019 a fost format un grup de cercetare în cadrul Institutului de Etnografie a Centrului de Cercetare pentru Studiile Umaniste HUN-REN pentru a explora moștenirea sub formă de lucrări publicate, dar mai ales manuscrise a istoricului, arhivistului și etnografului Károly Tagányi (1858–1924). Ca rezultat, toată moștenirea lui Tagányi se regăsește într-o bază de date. Printre cele 4200 de folii de documente digitalizate, majoritatea fiind manuscrise, se regăsesc numeroase așa-numite egodocumente (adică corespondență, notițe proprii, interviuri). În lucrarea de față autoarea prezintă importanța corespondenței și – prin corespondență – a rețelei de legături personale în cercetarea lui Tagányi. Mai apoi urmărește modul în care aceste documente dezvăluite influențează conturarea imaginii carierei lui Tagányi, respectiv care ar fi importanța, relevanța de istorie a disciplinei și istorie a cercetării a rețelei ce se conturează din aceste scrisori.

Egodocuments in Tagányi Research

Keywords: Károly Tagányi, juridical ethnography, ego-documents, master–disciple ralation

In 2019, a research group was formed at the Institute of Ethnology of the HUN-REN Research Centre for Humanities to explore the published and manuscript heritage of Károly Tagányi (1858–1924), historian, archivist and ethnographer. As a result of the research, the complete published legacy of Károly Tagányi is available in a database. Among the 4,200 folios of now digitized, mostly manuscript documents from various repositories, there are several so-called egodocuments (e.g. correspondence, personal notes, interviews). In her study, the author will take stock of the importance of the analysis of correspondence and the resulting network of contacts in the Tagányi research. Furthermore, she will examine how the egodocuments discovered to date influence our view of Tagányi's career, and what scientific and historical significance the network of contacts emerging from Tagányi's correspondence has.

© www.kjnt.ro/szovegtar

Verebélyi Kincső

Róheim Géza identitásai

Módszertani kérdés

Tanulmányom célja annak a lehetőségnek a vizsgálata, hogy adott tudós – Róheim Géza (1891–1953) – családi, társadalmi és kulturális környezetének a források megengedte mélységig való áttekintése bővítheti-e az életmű értékelését. A kutató személyes életrajza, a munkahelyi tevékenysége, a tudományos módszere, eredményei és mindaz, ami e mögött van, összefüggenek egymással, miközben egymástól meg is különböztethetőek. A kutatást megnehezíti, hogy rendkívül kevés levél, személyes dokumentum áll rendelkezésre. Elemzésünknél az életút és az életmű szikár adatait igyekeztünk a 19. század végi – 20. század eleji gazdasági, kulturális és társadalmi miliőkbe belehelyezni.[1] Az 1938–1953 közötti életszakaszról szinte egyáltalán nem áll rendelkezésre megfelelő forrás, ezért erre az életszakaszra csak elvétve tudunk utalni. Mivel az emberi élet eseményei, tényei egyszersmind társadalmi tényként is kezelhetőek, vajon a társadalmi tények milyen mértékben teszik lehetővé a személyiség megismerését? (Kövér 2000, 2011)

Mozaikok a Roheim[2] család történetéből

A Róheim Gézáról szóló életrajzok, megemlékezések, lexikon-szócikkek a megjelenés helyétől és a közlemény nyelvétől függetlenül megírják azt, hogy gazdag zsidó családból származott. A család töredékesen ismert magyarországi története gazdaság- és társadalomtörténeti tanulságokkal is szolgál, mintegy megszemélyesíti azokat a jellemző jegyeket, amelyeket a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások az emancipálódó tehetős zsidó társadalmi csoportokról leírtak (lásd Székács-Schönberger 2007).

A családfakutatások szerint a Roheimek ősei az inkvizíció idején távoztak Spanyolországból és németalföldi kitérő után Norvégiáig jutottak. A Roheim helynév ma is megtalálható és családnévként is gyakori ott.[3] Bécsen keresztül a család a Bácskába (Bezdán, Zenta) került a 18. század végén, nem szervezetten telepített csoportok tagjaként, hanem

1 Itt köszönöm meg Buza Péter és Róheim Imi segítségét, akik számos beszélgetésünk során bővítették ismereteimet Róheim Géza életútjának fordulatairól. Lásd még: Buza 2023.

2 A Roheim családnevet rövid o-val írták a hivatalos dokumentumokban. Az első néprajzi tárgyú tanulmánya publikálását követően (1917) Roheim Géza a nevét Róheimre változtatta. A tanulmányban figyelembe vettük a névváltozatokat.

3 Róheim Imi szíves szóbeli közlése, 2023. szeptember 5.

Verebélyi Kincső (1945) – folklorista, ny. egyetemi tanár, ELTE BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék, Budapest, verebelyi.kincso@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-6

magánkezdeményezésre.[4] Rájuk is jellemzőek a következő megállapítások: azok jöttek elsősorban, akiknek vállalkozókészség, életkor, szakkompetencia, mozgótőke, nyelvtudás szempontjából a legtöbb adujuk volt ahhoz, hogy az átköltözéstől társadalmi–gazdasági érvényesülésük lényeges előmozdítását remélhessék.[5]

Valószínű, hogy az elsőként betelepülő Roheim valamilyen tőkével rendelkezett és kereskedelemmel foglalkozott.[6] A bezdáni hitközségről a következő olvasható:„Az első évtizedek fejlődésének története ismeretlen, de 1785. már, mint szervezett hitközség szerepel. A születésekre vonatkozó pontos feljegyzéseket ez időben rendszeresítették, mert az első feljegyzés ez évről szól. A legrégibb anyakönyvi bejegyzésekben a Bruck-, Roheim-, Flesch-, Spitzer és Loschitz- családok szerepelnek."[7] *(1. kép)*

Néhány generáció során a Roheim család Bezdán és Zenta polgárai között megbecsült pozíciót ért el.[8] Roheim Károly (1836–1902) – Róheim Géza nagyapja – például 1899-ben pártoló tagja volt a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulatnak és éves tagdíjat fizetett.[9] Az 1870-es években gyermekei közül a fiait beíratta a nagytekintélyű bajai ciszterci rend katolikus gimnáziumába, ahol azok sikeresen szerepeltek, egyikük-másikuk érettségizett is.[10] *(2. kép)*

A későbbiekben Roheim Ödön (1877–1939) jogot végzett.[11] Roheim Samu (1876–1939) pedig 1880–1881 között a Budapesti Kereskedelmi Akadémián tanult.[12] A korabeli helyi újságok apró híreiből is látni, hogy a Roheim családnak ez a generációja megfelelt a gazdag polgárok viselkedésre, műveltségre vonatkozó elvárásainak. A helyi társasági életben gyakran feltűntek Roheimek versmondással, zongorajátékkal,[13] még párbajban való részvétellel is. A zsidók a párbajozásban a 19–20. század fordulóján a nemesi, azaz az úri viselkedési mintákhoz való igazodást, a magyaros virtus kifejezését látták.[14] A Roheim családban több generációnál van példa párbaj kezdeményezésére.[15] A sorban

4 Más források a korabeli felmérésekre támaszkodva azt állítják, hogy 1789 előtt Zomborban és környékén még kevés zsidó telepedett le. Ebben az időben a Zombor környéki falvakban –Bezdánban is – a zsidók csak egy napig tartózkodhatta (Pejin 2015).

5 A tanulmány támpontként vette figyelembe: Karády 1997, Karády–Kemény 2023, Ö. Kovács 1996. Lásd még Censor [Beksics] 1884.

6 Roheim Vilmos bezdáni méteráru (rőfös) kereskedőként szerepel. A következő kiadványban „Schnittwaarenh[an]dl[un]g" van feltüntetve: *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt--Ofen für das Jahr 1867* (Hrsg. Gebrüder Pollak) Pest, 1866: 23.

7 Ujvári (szerk.) 1929. *Bezdan* címszó. https://adt.arcanum.com/hu/view/Lexikon _MagyarZsidoLexikon/?query=roheim+k%C3%A1roly&pg=130&layout=s (letöltve: 2023. december 5.) Lásd még Balla F. – Balla I. 2018.

8 Róheim Géza nagybátyja, Roheim Zsigmond 1896. június 8-án a vármegyei bandériumok felvonulásán 5 társával együtt díszruhában képviselte Zenta szabad királyi várost a millenniumi díszfelvonuláson. Lásd *Budapesti Hírlap* 1896. XVI. (156) 102.

9 A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, Zombor, 1900. XVI. (1) 49.

10 Roheim Samu 1874–1879 között, Ödön 1874/75-ben, Zsigmond 1882–1884 között szerepelnek a gimnázium évkönyveiben.

11 „Új ügyvéd. Dr. Roheim Ödön bácskai földink, Roheim Károly bácsmegyei virilista zombori polgártársunk fia f. hó 16-án az ügyvédi vizsgát szép sikerrel letette. Ügyvédi irodáját Budapesten fogja megnyitni." *Zombor és Vidéke* XIII. (126) 1894. október 17. 4. Roheim Ödön a magyar kereskedelmi jog kiemelkedő szakértőjévé vált, de ugyanúgy foglalkozott kereskedelemmel, földbirtokvásárlással, bányabérléssel stb., mint a testvérei. A Magyar Néprajzi Társaság, a Budapesti Korcsolyázó Egylet és még számos más egyesület tagja, többek között az első hazai mozi megalapításának egyik kezdeményezője volt stb.

12 Bricht 1896: 162. Róheim Samu 1881–1882-ben, testvére, Roheim Zsigmond 1887–1888-ban, a rokonai közül Roheim Alfréd 1894–1895-ben, Roheim László 1896–1897-ben van a növendékek jegyzékeiben feltüntetve.

13 Bezdánban 1880. augusztus 14-én „két szegény tanuló" javára jótékonysági estet rendeztek. Ez alkalommal – mások mellett – Roheim Samu Vörösmarty Mihály »A vén cigány« című versét szavalta el, nővére, Roheim Frida pedig „a »Souvenir de ma patrie« című ábrándot játszta meglepő ügyességgel." A hangversenyt Roheim Samu „nagy figyelemmel és valóban elismerést érdemlő zene-érzettel zongorán lejátszott »Beethoven As-dur sonata op. 26.« darabja" zárta. *Baja* 1880. VII. (43) augusztus 29. 2–3.

14 Hadas 2003, Schopenhauer 1894: 30–32, Novák 2020. Disszertáció formájában lásd https://doktori.btk.elte.hu/hist/novakbela/diss.pdf (letöltve: 2024. január 15.)

15 Róheim Géza apai nagybátyját, Roheim Zsigmondot 1899-ben Szegeden harmadszor zárták börtönbe párbajozás miatt. *Bácskai Hírlap* 1889. III. (145) 2.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

utolsóként Róheim Géza 1931-ben, Budapesten hívta ki párbajra a feleségét megszóló fiatalembert. A párbajra egy vívóteremben került sor, és Róheim Géza győzelmével zárult.[16]

Róheim Géza nagyapja, Roheim Károly első vállalkozását még Bezdánban az egyik fivérével közösen alapította meg, amit a továbbiakban több más hasonló vállalkozás, cég létrehozása követett. Az 1890-ben alapított Roheim Károly és Fiai cég székhelye például a 19. század utolsó éveiben már Budapesten volt, de Bezdánban és Zomborban is működtek fióktelepek. A cég kompetenciái közé az útépítés, bányaművelés, cserépgyártás, hajózás, folyamszabályozás, kő-, fa- és kavicsszállítás, szőlészet, borkereskedelem és ezekkel kapcsolatos tevékenységek tartoztak.[17] A kiegyezés utáni építési konjunktúrában messzemenően részt vettek a Róheimek, az említett vállalkozás 1907 táján 5–6000 embert foglalkoztatott.[18] Az idők folyamán a cég kínálata hol bővült, hol szűkült, a fiak egyike-másika újabb és újabb cégeket hozva létre ki is lépett onnan.[19] A vagyon bővítésének, őrzésének az érdekében a tudatosan alakított stratégia egyik alapja a rendkívül nagy és tehetséges család látható együttműködése volt. Megállapítható, hogy nemcsak Roheim Károly leszármazottai, hanem a nagycsalád több tagja is a gazdasági élet és a kereskedelem elsősorban építkezéssel kapcsolatos területein tevékenykedett.[20] Mindez kiterjedt kapcsolati hálót is jelentett a gazdasági szférán túlmenően is. *(3. kép)*

A sokféle vállalkozás közül fontos kiemelni még a Basaharcon (Pilismarót) működtetett téglagyárat,[21] amelyet 1893-ben az *István Téglagyár Részvénytársaság* vett át.[22] Ennek irányításában 1928-ban történt felszámolásáig Roheim Samu is tevékenyen részt vett.[23] Ő ekkor a Magyar Ipar és Kereskedelmi Rt. főrészvényese és igazgatója is volt. 1906–1908-ban Veresegyház közigazgatási területén – a később megalapított Erdőváros helyén – is

16 „Roheim professzor, ki nemrég tért vissza az ausztráliai emberevők közül, véres elégtételt vett, mert megsértették a feleségét." *8 órai Ujság* 1933. XIX. (11) január 14. 3.

17 „(Új hajózási vállalat a Dunán.) A nagy vagonhiány és a hajóstársaságok között fennálló kartel[!] egyes cégeknél azt az ideát érlelte meg, hogy a dunai áruforgalmukat a saját hajóikkal bonyolítsák le. Legutóbb Strasser és König cég vásárolt két hajót a Ferenc-csatorna társulattól gabonafuvarozási célokra. Példáját követi most Roheim Károly és fiai fakereskedő cég, akik már nem csak a saját céljaikra, hanem más vállalatok fuvarozásainak lebonyolítására szerveznek egy dunai hajóflottát. Egyelőre két gőzöst és tizenhat uszályt rendelt meg a cég a Ganz–Danubius gépgyárnál két és félmillió értékben." *Dunántúl* 1911. I. (204) december 5. 4.

18 „A Roheim Károly és Fiai budapesti fakereskedő czégtől Váraszón át a völgyekbe felvezetett erdei vasút úgyszólván e vidék utolsó fáit szállítja el a néhai gróf Károlyi Viktorné erdejéből." Elek 1909: o. n.

19 Lásd *Fővárosi Almanach* 1907–1908: 337. A Roheim család hosszú évtizedeken át folytatott gazdasági tevékenységének a méreteit igyekszünk néhány példával érzékeltetni. A Roheim Károly és fiai cég – többek között – Dömösön, illetve Visegrádon két kőbányát is bérelt a 19. század végén (Szőke 2015: 24).

20 A Roheim család a magyarországi letelepedést követően erőteljesen megnövekedett. Roheim Károlynak öt fiútestvére volt: Lipót, Sándor, Henrik, Ferenc, Nátán. Az *Erdészeti Lapok*, valamint a *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* szerint 1899 és 1912 között, ha nem is mindannyian Budapesten, de fakereskedők voltak (Roheim Károly és testvérei, Henrik, Sándor, Ferenc, Nátán, illetve Károly fiai közül fakereskedő (is) volt, Samu, Ödön és Zsiga). Lásd n. n. 1880.

21 Vaszary Mihály a Roheim téglagyárat említi Dömösön, és a család érdekeltségébe tartozó, az István Rt. birtokában lévő téglagyárat Pilismaróton (lásd Vaszary é. n.: 115).

22 „Az István téglagyár részvénytársaság, mely 3500 db 100 frtos részvénnyel, vagyis 350 000 frt részvénytőkével rendelkezik. f. hó 1-én tartotta alakuló közgyűlését, Budapesten, és átveszi a Roheim Károly és fiai cégnek városunk közelében – és ép úgy itt, mint a fő és székvárosban már is jó hírnévre szert tett – Basaharcon fekvő és teljes üzemben levő téglagyárat, ennek felszerelését és készleteit. Évi gyártmánya jelenleg 7-8 millió tégla, de ezen évi gyártás összege egy, márciusban a társaság készpénzkészletéből felállítandó második kemence segélyével 15 millióra fog emelkedni. A társaság igazgatósága a következőképen alakult: elnök: Schulz Vilmos a hasonnevű cég tulajdonosa, lovag Posner Alfréd Posner Károly és fia cég tulajdonosa, Székely Ferenc Bpest belvárosi takarékpénztár igazgatója, Bischitz Arthur Bischitz Salamon és fia cég beltagja, Pártos Gyula építész és Roheim Samu a Roheim Károly és fia cég beltagja." *Esztergom és Vidéke* 1893. XV. (8) január 26., [3]. A részvénytársaság 1928-ig működött. Lásd *Tőzsdemúzeum, István téglagyár* https://tozsdemuzeum.hu/kibocsato/istvan-teglagyar-reszvenytarsasag/ (letöltve: 2023. december 29.)

23 A Roheim téglagyárak ismert téglajegyei: RKF – Roheim Károly és fiai, RS – Roheim Samu, MIKRT – Magyar Ipar és Kereskedelmi RT, VMTRT – Veresegyházi Mezőgazdasági és Téglagyár RT, VET KFT – Veresegyház-Erdővárosi Kft.

épített egy téglagyárat. A cégtársak a Roheim Károly és fiai cég nevet az apa halála (1902) után is megőrizték.[24] Roheim Samu tőkeerejét a házassága is megerősítette, aminek egyik bizonyítéka az, hogy a 19–20. század fordulóján kétszintes nyaralóházként engedélyezett épülete valóságos palota lett a Városligeti peremén.[25] A ma is Roheim villa néven emlegetett (Hermina út 35/a[26] alatt álló) épületbe 1900-ban költözött be a család a gyermek Róheim Gézával. Az épület felső szintjén néhány évig Tornai Gyula festőművész lakott, míg a földszintet Tisza István miniszterelnök bérelte az 1918-ban történt meggyilkolásáig *(4. kép)*

Róheim Samu ebben az időben még valóban óriási vagyonnal rendelkezett. Egyik legnagyobb vállalkozása az volt, hogy 1903-ban a váci püspökségtől Veresegyházán hatalmas birtokot vásárolt meg (Horváth 1977). A terület egy részét felparcellázva kiárusította és Erdővárosnak (ma Erdőkertes) nevezte el a létrehozott nyaralótelepet. Itt – a Géza hegyen – 276,6 méter magasságban működött az ország egyetlen magaslati fürdőhelye. A település más részein, 360 holdon Roheim Samu szőlőt telepített és Franciaországból hozatott szakember segítségével borászatot alapított.[27] 1922-től a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének tagja volt, olykor vezetőségi szerepeket is betöltve.[28] Ezekben az években azonban a borászata veszteségesen kezdett működni, majd szerencsétlen banki tranzakciók miatt Roheim Samu összes vagyonát csődeljárások nyelték el 1938-ban.[29] (*5–7. kép*)

A családi emlékezet szerint Roheim Samu felesége, Schulz Leontine (1866–1952) gazdag dunaföldvári fakereskedő családból származott. 1890-ben kötöttek házasságot, elváltak, majd újra összeházasodtak.[30] A források szerint Roheimné mindent megtett a kor előkelő budapesti társaságában való érvényesülésért.[31] Dunai hajót neveztek el róla. A korabeli lapok hírt adtak jótékonykodásairól,[32] sportegyesületeket és más kulturális és művészeti kezdeményezéseket is támogatott. Egyébként nemes célkitűzések, társadalmi események, az oktatás, a sport számára szervezett gyűjtések támogatói között a Roheim nevet mindig meg lehetett találni.[33] *(8. kép)*

---

24 A cég 1913-ban részvénytársasággá alakult. „A Roheim-cég részvénytársasággá alakulása tárgyában budapesti törvényszék a cégjegyzést elrendelő a következő végzést hozta: A vállalat tárgya: a Roheim Károly és fia cég által folytatott útépítési, bányaművelési, faüzleti, cserép-gyártási, hajózási, folyamszabályozási, kő- és kavicsszállítási, szőllőgazdasági és ezekkel összefüggő egyéb üzemek folytatása. Tartama: határozatlan időre terjed. Alaptőkéje: 700.000 korona, mely 1.400 darab, egyenként 500 korona névértékű, névre szóló részvényre oszlik." *Zombor és Vidéke* 1913. XXXII. (23) június 8. 4.

25 A ma már építészeti értékei miatt is jelentős villát Pollák Manó építész tervezte, aki Párizsban is végzett tanulmányokat. Ez alatt ismerkedett meg Munkácsy Mihállyal. A híres honfitárs budapesti kiállításának szervezésében, valamint az *Ecce homo* festmény esetleges megvásárlása ügyében való tárgyalásokban is részt vett. Ez utóbbi ügybe a jogász végzettségű Roheim Ödön – Roheim Samu fivére – valószínűleg a családi kapcsolatok révén létrejött ismeretség alapján került be. A vagyoni állapotra utal az, hogy Roheim Ödön is a Városligeti mellett, a Lendvay utca 3-ban bérelt elegáns lakást. A házban több képzőművész lakott, többek között az alább említett Faragó Géza festőművész is. Lásd a 36. sz. jegyzetet.

26 Ma az épület a Hermina út 45. szám alatt található.

27 *Esős szüret Erdővárosban* címen 1933-ben rövid filmhíradó is készült a Roheim-birtokon. http://mandarchiv.hu/cikk/3217/Esos_szuret_Erdovarosban

28 *Borászati Lapok* 1922. LIV. (48) november 30. 413.

29 Erdőkertesen a Géza-hegy, Géza utca és a Roheim-villa őrzi az alapítás emlékét. Róheim Géza tiszteletére 2016-ban a város vezetősége emlékoszlopot állíttatott és emlékfákat ültetett.

30 *Ország Világ* 1890. CXI. (6) február 8. 93. Lásd még Buza 2023: 27–28

31 Róheim édesanyjának a neve többször rossz helyesírással jelent meg a publikációkban. A helyes változat: Schulz Leontine.

32 Lásd a 36. sz. jegyzetet.

33 Roheim Ödön egy fiatal festőművészt, Faragó Gézát segítette anyagilag, Roheim Samu adományokban részesítette a Fasori Evangélikus Gimnáziumot, Roheim Samu felesége, Leontine sportegyesületeket, jótékony célokat, illetve a képzőművészetet támogatta. 1905-ben a *Művészet* című folyóirat az állománygyarapítási jegyzékében tüntette fel, hogy Roheim Leontine Knopp Imre *Sikátor* című festményét vásárolta meg a Szépművészeti Múzeum számára. *Művészet* IV. (3) 1905. 214.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Roheim Samuné neve sokszor szerepel társasági eseményekkel – fogadások, bálok, előadások – kapcsolatban.[34] Érzékelhető az érdeklődése a képzőművészetek iránt. Erős egyéniségére nemcsak az őt pazarlással vádoló családi szájhagyomány alapján következtethetünk, hanem abból is, ahogyan kiválasztotta és megvalósította a magyar gazdasági életben meggyökeresedett, vagyont és tekintélyt szerzett zsidó polgár megjelenítésének azokat az útjait és módjait, amelyek a hasonló státusban lévő magyar arisztokrata és polgár családok részéről szokás volt. A hatalmas vagyon elvesztése, férje halála, egyetlen fia távozása után még meg tudta menteni magát a zsidóüldözés idején és nagy szegénységben élt még néhány évet *(9–10. kép)*

Együttes asszimiláció – egyéni stratégia

A magyarországi zsidó emancipáció történetének jellegzetes vonása vagy alapfeltétele a *mobilitásra való készség*. A lokális és a társadalmi pozícióváltás Róheim családjára és Róheim életútjára is jellemző.[35] Bezdánban letelepedő család tagjai néhány generációval később, 1891 körül már a következő településeken élnek és folytatnak jobbára kereskedelmi tevékenységet: Bezdán, Budapest, Doroszló (Bács m.), Hercegszabar, Kiskunhalas, Komárom, Mohács, Veresegyháza.[36] A *Baja* című képes hetilap szenzációként említi, hogy 1882. január 21-én egyedül Roheim Frida vett részt a budapesti jogászbálon. A megfelelő kontextusba helyezve már ez az apró tény is *mobilitás*ról, rugalmasságról, vállalkozó kedvről tanúskodik.[37] Róheim Géza, aki már egyetemista korában hónapokat töltött Afrikában, tanulmányait, kutatásait nemcsak Európában, hanem Ausztráliában és Amerikában is végezte, életében igazán nem volt helyhez kötött.[38]

A család több tagja – egyebek között – földbirtokot is vásárolt magának.[39] Mivel 1850-ig ingatlanvásárlási tilalom vonatkozott a zsidókra, az ingatlan – a földbirtokok mellett bányák, gyárak, házak, nyaralók, épített telephelyek– szerzése nemcsak a vagyon befektetését jelentette, hanem a társadalmi egyenjogúságot is bizonyította.[40] Egy újsághirdetés nyomán derült ki, hogy Roheim Károly hasznosította a földbirtokot, búzakereskedéssel is foglalkozott pályája elején *(11. kép)*.

„Annak, hogy a zsidó polgárság önként asszimilálódott, s ebben benne volt a régi nemesség gazdasági értékeinek átvétele is, egyik legszembetűnőbb jele a földbirtokszerzés,

34 A lapokban szenzációs hír volt az, hogy 1902. április 23-án Malaga előtt elsüllyedt a Buda gőzhajó, amelynek a fedélzetén Roheim Samuné utazott Tornai Gyulánéval. Többhetes afrikai tartózkodás után Leontine és a barátnője Malagára kirándultak. A két hölgyet egy angol hajó mentette ki, így ők sértetlenül értek haza a kalandot követően. *Budapesti Hírlap* XXII. (113) 1902. április 25. 5.

35 Róheim Géza unokaöccse, Roheim Imi szíves szóbeli közlése. 2023. szeptember 5.

36 Radixindex.

37 Roheim Frida budapesti bálozása. *Bácska* V. (1) 1882. 3.

38 Erről az útról eddig nem tudott a szakma. „Először jártam Afrikában a Zambézi mellett fél éven keresztül folytattam etnológiai tanulmányokat." *Tolnai Világlapja* XXVIII. (52) 1928. december 26. 31.

39 „Birtokváltozás. A Bács megyében fekvő három kincstári birtok Veprovac, Tovarisova és Golodobra 2250 hold területtel, Roheim Károly és Nátán urak tulajdonába ment át." *Pesti Hírlap* XIII. (53) 1891. február 23. 3. Roheim Ödönnek 1908-tól volt birtoka és háza Mátranovák községben. Lásd https://matranovak.asp.lgov.hu/sites/atranovak/files/imce/2018-05/matranovak_tortenete.pdf (letöltve 2023. december 7.)

40 A 19. század végén Bács-Kiskun megyében 31 zsidó földbirtokos volt, köztük Roheim Károly is.

ami egyfajta dzsentrifikációval járt. Ez két formában történt, a szoros értelemben vett birtokvásárlással, valamint bérléssel."[41]

A zsidó asszimilációval kapcsolatos kutatások a *magyarosodás*t a beilleszkedés elvárt kritériumaként mutatják be. A családfa névanyagában már a 19. század eleje óta látni a keresztnevek gondos megválasztását.[42] Három generáció névanyagában nemzetközileg ismert nevek között egy jellegzetes zsidó név, a Náthán fordult elő, a legmagyarabb pedig a Géza volt. A hivatalos iratokban, nyomtatásban a család neve Roheim, rövid o-val. Ezt a németül jelentéssel bíró vezetéknevet nem kellett német névre cserélni vagy magyarosítani.[43] Róheim Géza tudatos döntése a magyar kiejtési szabályoknak megfelelően a szó első szótagjának a hangsúlyozása: Róheim (*12. kép*).

A Roheimek természetesen a német mellett magyarul is beszéltek. A letelepedés után a harmadik nemzedék képviselői közül már többen a legjobb magyar középiskolába jártak, ahol megalapozhatták nyelvismeretüket, továbbá a magyar kultúra olyan elemeit, mint a magyar irodalmat, történelmet stb. is elsajátíthatták. Róheimnek a magyar és európai folklór iránti érdeklődése, egyáltalán a rá jellemző, sokszor és sokféle módon kifejezett magyarságtudata nem csak a tudományos témaválasztást, hanem az önazonosságát is meghatározta.[44] Magánéletében is kifejezte ezt a kötődését: evezős csónakjainak a *Táltos* nevet adta, a New York-i lakásában március 15-én ünnepségeket rendezett, és szerette a magyaros ételeket. Zsidó származásának a kifejezésére életvitelében – New York-i sírjának csillag díszét és Patay Rafael rabbi magyarul is elmondott szavait kivéve – nem találunk nyomokat (Voigt 2008: 89–95). Honvágya volt, de ez nem tévesztendő össze a gyökértelenséggel, se a nacionalizmussal, se semmilyen más politikai színezetű gondolkodással (Hárs 2009). Magánleveleiben előfordul néhány tréfás utalás zsidó származására, zsidó szokásokra.

Róheim Géza 1901-ben lett első gimnazista a kor egyik, ha nem a legkiválóbb gimnáziumában, a budapesti evangélikus (fasori) gimnáziumban.[45] A rangos egyházi iskolában a különböző felekezetekhez tartozó diákok – zsidók is – tanulhattak (Hunfalusy 1995). Róheim osztályába 56, igen vegyes vallási összetételű tanuló iratkozott be. *(13. kép)*

Eddig ismeretlen volt az, hogy az érettségi után eredetileg a jogra jelentkezett Róheim Géza.[46] Köztudott és adatokkal igazolt, hogy a társadalmilag felfelé törekvő és beilleszkedni akaró zsidók számára az orvosi mellett a jogi pálya volt ennek az egyik lehetősége, amint ezt családi példa (Ödön) is igazolta. Ezzel szemben akár a hagyományos formák elleni lázadásnak is minősíthetjük, hogy Róheim Géza végül is a földrajz szakon folytatta

41 Ö. Kovács 1996: 194–213. Lásd még Pejin 2003.

42 II. József 1787. július 23-án kiadott rendeletében szabályozta a zsidók névhasználatát, amely egy állandó családnevet és német utónevet írt elő. A Roheim név nyers fordítása némileg stilizálva „vad vidék". Vagy „zordon otthon". A családban használt férfi és női keresztnevek jobbára német eredetűek, illetve nemzetközileg is ismertek: Károly, Sándor, Ödön, Zsigmond, Vilmos, illetve Erzsi, Judit, Róza stb.

43 II. József rendelete a zsidók nevéről 1787. június 23. Lásd Karády–Kozma 2002.

44 Georges Devereux (Dobó György) (Lugos, 1908 – Párizs, 1985), a Temesvár környékéről származó, Róheiméhez hasonló pályát befutó etnopszichiáter, Róheim tanítványa, az USA-ban például egyáltalán nem hangsúlyozta magyar származását. Lásd még Devereux 1955.

45 A 20. században a budapesti Fasori Evangélikus Gimnáziumba jártak a fiatal Roheimek, például Roheim Ödön, majd a fia, Charles Rohonyi is.

46 *Budapesti Hírlap* XXIX. (253) 1909. október 26. 17.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tanulmányait a budapesti egyetemen, ahogy a kortárs néprajzosok közül többen is (mint például Jankó János, Bátky Zsigmond, Györffy István) (*14. kép*).

Az etnológia/néprajz iránti érdeklődésének megfelelően tanulmányait Berlinben és Lipcsében egészítette ki. Itt ismerkedett meg Jellinek Mortonnal, aminek a későbbiekben nagy jelentősége volt Róheim pályájának alakulásában.[47] Jellinek Morton (New York, 1890–1963) ugyanolyan gazdag zsidó családból származott, mint Róheim. Barátságuk egyik megnyilvánulása volt az, hogy Róheim könyvsorozatában, a *Néplélektani dolgozatok*ban jelentette meg barátja *A saru eredete* című tanulmányát.[48] Jellinek belépett a Magyar Néprajzi Társaságba, még a Budapesten 1918-ban rendezett V. Nemzetközi Pszichoanalitikai Konferencián is szerepelt mint etnológus (Róheim 1918). Jellinekkel való jó kapcsolatát igazolja az a tény is, hogy ő volt Róheim Géza házassági tanúja. Amikor Róheimnek a házassága miatt egy időre el kellett költöznie a Hermina útról, a Jellinek szülőknél lakhatott (Buza 2023: 42–43). Kitérők után az USA-ban tűnt fel, ahol mint fiziológust, biostatisztikust[49] alkalmazták abban a Worcester State Hospitalban, ahol letelepedése után néhány évig Róheim Géza is munkát kapott (Hajnal Ward 2014).

Róheim már gimnazista korában többfelé is érdeklődött, belépett nemcsak a Magyar Néprajzi Társaságba, hanem a Magyar Irodalomtörténeti Társaságba is.[50] Még egyetemista, amikor elkészíti Mészáros Gyula csuvas népköltési gyűjteményéhez jegyzetként a mesék Aarne–Thompson szerinti kategorizálását (Mészáros 1912). Pályája az egyetemi tanulmányok befejezése után Budapesten kezdett a magyar folklorisztika területén kibontakozni. A korabeli néprajzos kollégák között ő az első, aki valódi etnológus képzésben részesült. A szabadfoglalkozású értelmiségi pályák közül olyat választott, amilyen az „értelmiségi piacon" még nem volt (Karády–Kemény 2023: 120). Tanulmányai, könyvei jelentek meg, a Magyar Néprajzi Társaság választmányi bizottságába is bekerült.[51] Róheim 1914-ben Budapesten doktorált földrajz főtárgyból és keleti népek őstörténete, valamint angol filológia melléktárgyakból. 1917-ben magántanári kinevezésre pályázott az *Általános etnológia* című előadássorozat tervével.

„Kari tanácsülés, dékánválasztás 1917/18-ra. Az egész ülés a tanácsban eddig alig tapasztalt antiszemitizmus jegyében folyt le. Elvileg kellett szavazni 3 zsidó magántanári

47 Ezt az adatot az életrajzok egymástól veszik át. Ugyanakkor a 20. század elején közölt fakereskedőkre vonatkozó újsághírek szerint a Roheim és Jellinek családok már korábban, Budapesten is ismerhették egymást.

48 *„Néplélektani dolgozatok*. Ilyen címmel indult meg a legújabb tudományos-könyvsorozat, melyet a magyarországi etnológiai kutatás úttörője, Róheim Géza szerkeszt. A sorozatot Bibó István dr. nyitja meg. *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története* című könyvével." *Magyarország* XXIV. (174) 1917. július 12. 11.

49 Jellinek Morton az alkohológia tudománya megalapítójának számít a nemzetközi tudományos életben. Változatos életútját a kutatók még ma sem tudták minden részletében feltárni. Az 1920-as években állami tisztviselőként sikkasztási botrányba keveredett, majd Magyarországot elhagyva évekig nemzetközi körözés alatt állt. Néhány évtizedre vonatkozóan tisztázatlan a földrészeken át ívelő kalandos életút. Amikor felbukkant az Egyesült Államokban, egyáltalán nem érezhette magát gyökértelennek, mert New Yorkban született, kisgyermekkorát ott töltötte, amerikai származású édesanyja pedig Budapestről a húszas években már visszatelepült a szülőföldjére. Amerikában újra családot alapított, szakmai pályafutása haláláig töretlenül ívelt felfelé. Félrevezetőek azok az írások, amelyek pszichológiailag megalapozottnak tűnő okfejtésre támaszkodva, egyébként minden alapot nélkülözve, Jellineket és Róheimet a lelki szenvedés glóriájával övezve állítják be (Hárs 2019; Kelemen 2017; Kelemen–Márk 2012, 2013).

50 Lásd *Irodalomtörténet* II. 1913. 613.

51 1920 után ez a tagság szünetelt, de a harmincas években újra ott látni a nevét a választmányi tagok között. A Néprajzi Osztály, majd a Néprajzi Múzeum munkatársaival laza kapcsolatban maradt az emigrációban is.

kérelméről. Az első kérvény két igen szavazattal kapott többet az éppen szükségesnél, a másik kettőt csúfosan leszavazták. E kettő közül az egyik Róheim volt, ki néprajzból kívánt habilitálni. Elvetették. Azok között, akik a titkos szavazólapot az urnába dobták, aligha volt három, aki fogható lett volna e zsidó ifjúhoz." (Goldziher 1985: 355)

Egyetemi tanári megbízást sem a Tanácsköztársaság ideje alatt Budapesten, sem 1929/30 táján Szegeden, sem az Egyesült Államokban nem kapott.[52] (Az életrajzokban sokszor alaptalanul szerepeltetnek ilyen címeket.) Felkészültségéről a néprajzkutató/folklorista kollegák a Néprajzi Társaságban tartott előadásai és az *Ethnographiá*ban publikált tanulmányai alapján ismerhették meg Róheimet.[53] 1911-ben csatlakozott a Folklore Fellows magyar tagozatához.[54] Sebestyén Gyula 1916-ban maga mellé vette a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárába.[55] Itt a tervezett Folklore osztály előkészítésén kezdett dolgozni, amihez még hozzátartozott a magyarországi Folklore Fellows gyűjtéseinek szervezésében való részvétel is.[56] A Kommün ideje alatt rendeletileg szétválasztották a Nemzeti Múzeumot és a Széchényi Könyvtárat. Sebestyén Gyulát és Róheim Gézát áthelyezték a Múzeum néprajzi osztályába (Németh 1997: 14, Dezsényi 1969: 135).

A felmérések szerint Róheim korában a zsidó népesség nyelvismerete sokszorosa a magyarországi nemzetiségekének (magyarokénak is). A későbbi tudóst gyermekkorában angol nevelőnő tanította, ami a korban eléggé különös volt. Róheim német nyelvismeretének forrására nincs adatunk. A középiskolában mindenesetre a latin és a görög nyelv mellett németül is tanulhatott. Nyelvérzékének bizonyítéka például az, hogy az ausztráliai kutatóúton egy vagy esetleg több nyelvjárást is elsajátított. Kézirathagyatékában nyelvészeti anyagokat, a budapesti Néprajzi Múzeumban pedig viaszhengeren rögzített szövegeket is találhatunk. A visszaemlékezések megemlítik, hogy ha a Róheim házaspár mások előtt veszekedett, akkor valamelyik ausztráliai bennszülött nyelven szóltak egymáshoz.

A zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák – amelyeket részben maguk is elfogadtak – hosszú időn át testileg soványnak és rossz testtartásúaknak jellemezték őket. Schuschny Henrik orvos és egészségtan tanár azt nyilatkozta, hogy az „oly melegen kívánt beleolvadás a nemzetbe" csak akkor lesz „igazán befejezve", ha a magyar zsidó „hazafiságán és műveltségén kívül egészséges, edzett testtel és önérzettel fog rendelkezni."[57] A testkultúra kibontakozásában a 19 század utolsó évtizedeitől kezdve a sport is szerepet játszott,

52 A szegedi egyetem néprajzi tanszékének megalapításáról lásd „Kogutowicz a lehetséges jelöltek között a korabeli hazai néprajzkutatás tizenhárom vezető személyiségét sorolta föl – köztük volt Báty Zsigmond, Györffy István, Róheim Géza, Bibó István és Solymossy Sándor is. Bizonyos jelöltek rövid tudományos tevékenységük vagy felfogásuk miatt nem találtattak alkalmasnak, mások nem akarták székhelyüket Szegedre helyezni, vagy nem is érdeklődtek az egyetemi tanári kinevezés iránt." (Barna–Juhász–Pusztai 2004: 13)

53 A Néprajzi Társaságba minden bizonnyal nagybátyja, Roheim Ödön vezette be a még középiskolás Róheimet.

54 A Magyar Néprajzi Társaság Pécsett tartott vándorgyűlést 1914. június 14-én, amelyen Róheim Géza is részt vett és az angol mesekutatás módszeréről tartott előadást. Ugyanezen a napon a Folklore Fellows magyar osztálya a XV. ifjúsági gyűlését is megtartotta. *Magyarország* XXI. (141) 1914. június 16. 22.

55 Sebestyén Gyula 1893–1919. között dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, ahol többször is magas beosztást töltött be.

56 „Ideiglenesen a kézirattárban nyert elhelyezést dr. Roheim Géza gyakornok, míg a külön folklore-osztály felállítása megtörténhetik." *Magyar Könyvszemle*. A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára az 1916.-ik. évben. XXV. (3–4) 1917. 137.

57 Idézi Konrád 2019: 4.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nemesi szórakozásból a modern polgár szabadidős tevékenységévé vált. Magyarországon nem kevés időbe tellett, míg a zsidók is bekapcsolódhattak a szervezett sportolási tevékenységekbe, amit nemcsak a társadalmi pozíció, hanem a magyarsággal kapcsolatos nézetek is befolyásoltak. A zsidó sportolók sikere az asszimiláció látványos eredményét igazolta. Az első világháború előtt tizennégy magyar olimpiai bajnokot tartunk számon, közülük hatan voltak zsidók.

„Összesen nyolcvan aranyérmet nyertek magyar sportolók a háború előtti olimpiákon, ebből huszonhetet zsidók szereztek meg. Az már csak egy külön fricska a dzsentroid antiszemitáknak, hogy a huszonhét zsidó aranyból tizenhét kardvívásban született meg." (Tolmár 2011, Szunyogh 2019).

Róheim Géza sokat emlegetett sportszeretete nyilván többféle forrásból származhatott. A Fasori Evangélikus Gimnázium első osztályában még elégtelent kapott testnevelésből, jóllehet a szülők már kisgyerekkorában biztosították számára a sportolás lehetőségeit, amelyet ő messzemenően ki is használt.[58] A balatoni fürdőhelyek közül a 20. század elején Siófok kezdett egyre divatosabb nyaralóhellyé válni. „Siófok az egyetlen fürdőhely ma Magyarországon, mely teljesen felszerelt sportteleppel rendelkezik. Hatalmas vivócsarnok, teljesen felszerelt tornaberendezéssel, céllövőhely, ping-pong-asztalok, 1/8 mértföldes atletikai pálya, football-pálya, 7 kitünő karban tartott uszoda állanak a fürdővendégek rendelkezésére." (*Nemzeti Sport* V. (26) 1907. június 30. 5.)

Róheim sporttevékenységéről innen származnak az első értesülések. A Siófoki Sporttelep rendezvényeiről szóló hírek között a még kisgyerek Róheim Géza teljesítményeiről 1904-től kezdve olvashatunk.[59] Kisebb-nagyobb korcsoportokban, a síkfutásban, magasugrásban, labdarúgásban, teniszben gyakorolta magát és rendszerint az elsők között említették a nevét.[60] Itt úszóversenyeken is részt vett, evezett, sőt futballozott, télen még korcsolyázott is. Adott időszakban Santelli mellett Fodor Károly (Freyberger Mózes) (1856–1927) volt a fővárosban az egyik híres vívómester, aki 1896-ban nyitott iskolájában már elkezdett gyerekekkel foglalkozni. Róheim Géza nevét vívóiskolájának résztvevőjeként 1905-től éveken át lehet adatolni. A *Nemzeti Sport* vagy a Nemzeti Vívó Club versenyein például tőrvívásban nyert versenyeket.[61] (*15/1–2. kép*)

Amikor jóval később az ausztráliai terepmunkáról hazatérő tudóst arról kérdezte az újságíró, hogy mi hiányzott neki a legjobban, ilyen választ kapott: „A vívás. Ez az, amit a pápuák sajnos nem ismernek a mi fogalmaink szerint. Én lelkes sportember vagyok és alig vártam már, hogy hazaérkezzem és kedvemre kiasszózzam magam. Rögtön megérkezésem reggelén elrohantam a Vén Fiúk Klubjába és ott forgattam a vívókardot végkimerülésig. Ez jó volt." A cikk végén pedig ez az összegzés: „Íme, ilyen egy amerikai típusú, mosolygó tudós portréja 1931-ben." (F. M. 1931: 76) (*16. kép*)

58 „Roheim reményteljes vivó, rendkivüli tehetség, aki helyes távolságtartásával és okos akcióival verte meg ellenfeleit." *Nemzeti Sport* IV. (12) 1906. március 25. 4. *Siófokon ismét élénk sportélet lesz. Nemzeti Sport* V. (26) 1907. június 30. 5. Róheim Géza sporteredményeiről ugyanebben a folyóiratban, ugyanabban az évben: (18) 5, (19) 4, 6, (32) 5, (35) 6.

59 Tenisz gyermekversenyről: *Pesti Hírlap* XXVII. (227) 1905. augusztus 17. 8, a vívásról. uo. XXVII. (234) 1905. augusztus 24. 13.

60 A siófoki teniszversenyekről írják: „A versenyek nagy figyelmet keltettek, és különösen Roheim Géza játéka tünt fel, ki a bajnokságot is megnyerte." *Nemzeti Sport* V. (32) 1907. augusztus 11. 5.

61 *Nemzeti Sport* IV. (12) 1906. március 25. 4, 6, IV. (16) 1906. április 22. 12, IV. (30) 1906. július 29. 9.

Az úszást és az evezést nemcsak gyerekkorában, hanem felnőttként idehaza és Amerikában is gyakorolta.[62] A hajózással a család többi tagja inkább gazdasági kapcsolatban állt.[63]

Az említett sporthátter és a szakmai tapasztalok alapján sajátos az a vélemény, amelyet Róheim Gézának a Nemzeti Múzeumba való jelentkezésre a Néprajzi Osztály akkori vezetője adott: „néprajzzal, az ember biológiájával csak azok a tisztviselők szolgálhatják az osztályérdeket, akik természettudományi alapkészültséggel avagy valamely magyarországi nemzetiség beható ismeretével léptek be osztályunkba. [...] Ne felejtsük azt sem, hogy a gyűjtéshez erős testalkatra van szükség, amivel Róheim doktor úr szintén nem rendelkezik."[64]

Karádi Viktor megállapításait nem véletlenül idézem: érzésem szerint ugyanis mély szerkezeti párhuzam áll fenn azok között a kollektív készségek, hajlamok, kompetenciák és beállítottsági tényezők között, melyek a zsidóság sokszor megfigyelt túlképviseletét biztosították a modernizáció ideológiai, politikai, szellemi, művészeti és tudományos műhelyeiben. Ezekben ugyanis mind közös egy sajátosan univerzalista értékorientáció, a közvetítő szerep a nyugat-európai modernizációs minták helyi alkalmazása terén, a partikuláris »zsidó« érdekek iránti közömbösség s egyfajta intellektuális vállalkozó szellem, mely lehetővé teszi a kísérletezést és az újítást, azaz a hagyomány, a rutin és az elfogadott normarendszerek radikális kritikáját." (Karády 1997: 49)

Az itt felsorolt jellemző jegyeket Róheim Géza lehetőségeinek alakítása, szemléletének alapvonásai szinte szó szerint igazolják. Róheim magánéletében a hagyomány, a családi elvárások megszegését – egyebek között – az jelentette, hogy feleségül vette a katolikus Leszik Ilona fiatal opera énekesnőt, Leszik József könyvkötő mester lányát.[65] (*17–18. kép*)

A családi szokásokkal való szakítást pályaválasztása is megerősítette. A több évtizeden át kereskedéssel, vállalkozással foglalkozó családban nyilván visszatetszést válthatott ki az, amikor a kereskedelmi vagy a jogi tanulmányok helyett másféle tudományok iránt kötelezte el magát az egyetlen fiú utód.[66] A hazai felsőoktatásban nem képviselt néprajz/etnológia területén megszerzett képesítése európai minták tanulmányozására és közvetítésére késztette. A korabeli angol antropológia, a vallástudomány, majd a születőben lévő pszichoanalízis egyetemes emberi értékek megismerésére ösztönözte. Tudományos gondolkodására egész életében az emberiség fejlődése távlatainak a figyelembe vétele volt a jellemző.

62 A család kereskedéssel (is) foglalkozó tagjai igénybe vették a dunai teherszállítást is. Ezért volt a Roheim Károly és fiai cégnek az 1900-as évek táján fűrésztelepe a Margit híd pesti hídfőjénél lévő kikötő közelében.

63 Roheim Károly és fiai cég 1912–18 között, Roheim Samu 1908-ban hajótulajdonos volt. A cég 1912-ben Leontine néven hajót épített, amelyet 1915-től bérbe adott.

64 Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum ltsz. 1914/175. Róheim alkalmazása ügyében írt a miniszternek, aki véleményt kért a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vezetőjétől. Az idézett levéltervezet nincs aláírva. Megjegyezzük, hogy a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában nagyon kevés Róheimtől származó levél van, amelyek kivétel nélkül a szakmai munkával kapcsolatosak. (Könyvismertetések kéziratai: EA 10.579; fotózásra kér pénzt: EA ltsz. 309/1916; jegyzetek a néprajz mint tantárgy felépítéséről, a néplélektanról, az *Ethnos* című lap indításáról: EA ltsz. 10.582; támogató levelet kér: EA ltsz. 46/1928; saját gyűjtéséből származó tárgyakról kér fényképet: EA ltsz. 43/1939.)

65 Leszik József a kor neves, művészi könyvkötéseiről híres mester, 1902-ben a Magyar Néprajzi Társaság tagja is volt. Ilona lánya szép énekesi karrier előtt állt, többször fellépett az akkori Városi Színházban, operai szerepekben. *Színházi Élet* VI. (32) 1917. augusztus 5. 5, VI. (51) 1917. december 15. 9, VIII. (21) 1919. május 25. 29. 1919-ben a férjhezmenetellel be is fejeződött az énekesi pályája.

66 A Róheimre személyesen emlékezők – például rokonok – közlései csak többszörös ellenőrzés mellett adnak megbízható adatokat, mivel az évtizedekkel korábbi családi pletykák, az emlékezés nem mindig pontosak. Korrekciókkal itt nem tudok foglalkozni.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Róheim nagyon hamar elkötelezte magát az új tudományos irányzat, mozgalom mellett. Az 1910-es évek elején Ferenczi Sándorhoz, majd Kovács Vilmához járt analízisbe (Lányi 2019). Az 1913-ban alapított Magyar Pszichoanalitikus Egyesülethez csatlakozott, amelynek 1918 előtt még nagyon kevés tagja volt. Nemcsak az ún. tananalízisben vett részt, hanem elérte azt a szintet is, hogy kiképző és terápiát folytató analitikusként is dolgozhatott (Hadas 1995) (*19. kép*)

Személyes dokumentumnak foghatjuk fel Róheimnek azt a válaszát, ami *Az új könyvek könyvé*ben jelent meg: „Nyolc éves lehettem, amikor Cooper *The Last of the Mohicans* című regényét olvastam. Nincs meg a példány, a regény tartalmára sem emlékszem, de azt tudom, hogy ettől lettem etnológus. A második impulzust fantáziámnak Vámbéry Ármin adta meg: a kalandos útleírások és a magyarok eredetének a problémája. Azután jött Taylor *Primitive Culture*: a nagy mű, az etnológia alapja, az emberi szellem egységének tükre. Tizenöt éves voltam, mikor ezt olvastam és vele párhuzamosan a többi bálványrombolót: Charles Darwin *The Descent of Man* és Herbert Spencer *Principles of Sociology*. Spencernél a rendszerezés imponált. [...] Frazer *The Golden Bough* merészen kombináló elméleteivel és lendületével minden igazi etnológus érezte a hatását. Végül jött Freud a *Traumdeutung,* a *Totem und Tabu*, a rejtélyek valódi kulcsa. [...] Freud és a pszichoanalízis minden más hatásnál többet jelent." (Kőhalmi 1938: 285)

Társadalmi szerepvállalására – ami nyilvánvalóan karakterének jellegéből és a szakma iránti elkötelezettségből eredt – 1918-ban kerülhetett volna sor a Tanácsköztársaság ideje alatt.[67] 1919-ben, mint sok más tudós, író, nem ideológiai vagy politikai nézetazonosság miatt vállalt szerepet, hanem a néprajz mint szakma művelési kereteinek modernizálását látta ekkor megvalósíthatónak. Ilyen értelmű javaslatokat már korábban is tett. A Magyar Néprajzi Társaság választmánya az 1918. novemberi ülésén, érzékelve a megváltozott politikai viszonyokat, három küldöttséget hozott létre, amelyekbe Róheimet is belevették. A feladat a néprajz tudományának és a néprajz oktatásának az elismertetése lett volna az új rendszer hatóságai előtt. A Társaság 1919 márciusában tartott közgyűlésén alkalmazkodva a proletárforradalom sikeréhez és elfogadva Bibó István javaslatát, átmenetileg egy új vezető testületet – az Intéző Bizottságot – hoztak létre ugyancsak Róheim részvételével.[68] Sebestyén Gyula a Társaság elnöke, Róheim munkahelyi főnöke és a Társaság állásfoglalásai a politikai változásokat elfogadva a szakmai érdekeket tartották szem előtt (Sebestyén 1920).

A Magyar Nemzeti Múzeumban az augusztus 30-án tartott igazgatósági ülésen csak Róheim Géza szakdíjnok és Rottkay István műszaki altiszt ellen kértek vizsgálatot. Róheim Gézához a fegyelmi bizottság a következő kérdéseket intézte: „Mi indította arra, hogy tárgyalást folytasson egy Néptudományi Intézet és Múzeum létesítése tárgyában, 2. arra,

67 Róheimnek a Kommün ideje alatti viselkedéséről kevés megbízható dokumentum maradt. Etnológiai tanszék, folyóirat, könyvkiadás terve már korábban is foglalkoztatta, ennek a Néprajzi Társaság választmányi ülésein hangot is adott. A Kilencek Bizottsága tagjaként joga is volt mindezekről tárgyalni. A nemtelen támadásoknak, a kollégák hallgatásának az indoka a féltékenység, irigység és az antiszemitizmus. Lásd még *Az egyetem átformálása. Az előadók és előadások új beosztása* című cikket. *Dunántúl* IX. (69) 1919. április 10. 2. Itt Róheim Géza ideiglenes előadók között van megnevezve, aki majd a *Bevezetés a néplélektanba* című előadást fogja tartani. Vö. Verebélyi 1990: 22–30.

68 *Ethnographia* XXX. 1919. (1–6) 134–138.

hogy a múzeum munkástanfolyamán olyan elméletet propagáljon, amely alkalmas volt a fennálló társadalmi rendet még jobban szétzülleszteni, 3. arra, hogy az Országos Széchényi Könyvtár törvény biztosította sértetlenségét tekintetbe nem véve, annak anyaga egy részének a kivitelére és máshova való elszállítására irányuló tervek előkészítésében közremunkálkodott, 4. arra, hogy a Tanácsköztársaság megbízásából az egyetemen előadásokat tartson." (Dezsényi 1969: 131)

A vádpontok lényegében megalapozatlanok voltak, mivel azok hallomáson alapultak és évekkel[69] korábban a Néprajzi Társaság választmánya előtt Róheim azokat már saját terveiként ismertette is.[70] Ritka dokumentumnak számít egy 1919 nyarán Heller Bernátnak írt levél részlete, amelyben a népbiztosság megbízásából a középiskolai tanárok számára tervezett tanfolyam megtartásában való részvételt kéri. A fegyelmi eljárás méltatlan volta miatt a vádlott nem jelent meg a tárgyaláson.[71] „Kényszerült *lemondás miatt kivált* a Könyvtár szolgálatából dr. Róheim Géza szakdíjnok" – közölte a könyvtári jelentést tevő Solymossy Sándor álnokul.[72] *(20. kép)*

A Magyar Néprajzi Társaság 1920 márciusában tartott közgyűlésen az Intéző Bizottság – más néven a Kilencek Bizottsága nevében – az éves beszámolót Solymossy Sándor tartotta, amely nagyvonalúan elmulasztotta a bizottság tagjai tevékenységének a részletezését. A jelenlévő Sebestyén Gyulát a Társaság tiszteleti tagjává választották, míg a távol lévő, korábban láthatóan elismert Róheim Gézát a fővárosi választmányba se választotta be a jelenlévő tagság. A Kilencek Bizottsága többi tagjával szemben semmilyen retorzió nem érvényesült.[73]

A Néprajzi Bizottságban és a Magyar Nemzeti Múzeumban sem a vád, sem a védelem mellett, Solymossyt kivéve, egyetlen kolléga sem nyilatkozott. Róheimnek néhány előadáson kívül semmilyen terve nem valósult meg 1919-ben.[74]

A magyar néphit és népszokások kutatójaként az 1910-es és 1920-as években Róheim összességében több kötetnyi terjedelmű szöveget publikált. Ezek közül itt csak az 1925-ben megjelent *Magyar néphit és népszokások* című könyvét említjük, amiről az értékelések és hírek még 1931 után is megjelentek. A kötet viharokat kavart. Az az állítás, hogy a magyar néphit egészébe véve európai és az átadás szempontjából pedig szláv eredetű,

69 N. n.(Solymossy S.): Jelentés az Orsz. Széchényi Könyvtár 1919. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* XXVIII. 1920/21. (1–4) 134–139, különösen: 135.

70 *Ethnographia* XXVIII. 1917. (1–3) 132.

71 Közismert, hogy Ferenczi Sándort egyetemi tanárrá nevezték ki a Tanácsköztárság idején (Erős 2011).

72 Forrás: 137. számú lábjegyzet. Kiemelés: a szerző.

73 Ezen a közgyűlésen Sebestyén Gyula észrevételezi, hogy a beszámolóban a jövőre vonatkozó tervek közül számos az ő kezdeményezése volt és meg is valósult: a Folklore Fellows magyar osztályának a megszervezése, a Tudományos Akadémián Néprajzi Bizottság megalakítása. Solymossy Sándor megemlítette, hogy a Kilencek Bizottságának tagjai számos megbeszélést tartottak. Mivel ezekről jegyzőkönyvek nem maradtak fent, így csak e bizottság tagjainak – különösen Solymossynak – lehettek ismeretei arról, hogy a tagtársak milyen tevékenységet folytattak 1919 nyári hónapjaiban. Iratok hiányában nem lehet kideríteni, hogy Solymossyt ki hatalmazta fel arra, hogy a közgyűlésen a Bizottság nevében tartson beszámolót. A szövegben említésre kerülnek olyan mozzanatok, amelyekkel Róheim Gézát a Nemzeti Múzeum Igazoló Bizottsága vádolta. Mivel a Kilencek Bizottságának a tagjait 1919 tavaszán elég széleskörű tevékenységi körrel ruházták fel, a tagok között a kapcsolattartás folyamatos volt, érthetetlen, hogy miért nem igazolták Róheim tevékenységét és miért tüntették ki Sebestyén Gyulát. *Ethnographia* XXXI. 1920. (1–6) 128–135.

74 A Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának munkatársaként Róheim Géza a múzeumi munkástanfolyamok keretében tart előadásokat: *A vallás eredete és ősi formái*, 1919. június 6. További előadások június 13-án és június 17-én. Közli a *Vörös Újság* II. 1919. (98). 11. Társadalomtudományok Szabad Iskolája előadássorozatában Róheim május 2-án *Individualizmus és kommunizmus primitív társadalmakban* címmel tart előadást. *Vörös Újság* II. 1919. (47) 27.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

homlokegyenest ellentmondott a kor ideológiájának és a közgondolkodás egyre nacionalistábbá váló szellemének. Árulkodó tény, hogy szakmai kritika nem az *Ethnographiá*ban, hanem a Tormay Cecil szerkesztette *Napkelet*ben jelent meg Solymossy Sándor tollából,[75] Róheim pedig a *Századunk*ban hosszan kifejtett, részletesen indokolt választ adott, amelynek utolsó mondata az ellentét lényegét összegezte: „Hogy munkásságunk nem akkor szolgál majdan majd ad maiorem Hungáriáé glóriám ha a magyar folklórében minél több ősi elemet »találunk«, hanem ha a tényeket elfogulatlanul, földrajzi kapcsolataikban vizsgáljuk" (Róheim 1928: 577).

Irányváltás

Szakmai és társadalmi kapcsolatainak túlnyomó többsége a hozzá hasonló zsidó származású értelmiségi elitből származott idehaza és külföldön is. Ezen belül a Freud köré szerveződött európai pszichoanalitikusakkal tartott kapcsolatot, akikkel az 1918-ban Budapesten rendezett V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Konferencián való első szereplését követően 1938-ig az európai országokban tartott további konferenciákon rendszeresen találkozhatott. Marót Károly ókortudóssal a klasszikus kultúrák iránti érdeklődése kötötte össze élete végéig.[76] Az ismerősök körében előfordul Beke Ödön, Bibó István, Varró István neve is, ám ezekről a kapcsolatairól egyelőre kevés ismeretünk van. Lévy Lajos belgyógyász orvost, aki figyelemmel, érdeklődéssel kísérte a haza pszichoanalitikus mozgalom tevékenységét és elsőként alkalmazott pszichoanalitikus felismeréseket a gyógyászati gyakorlatban, a Róheimek családi orvosaként tartják számon analitikus körökben.

A pszichoanalízis „budapesti iskolájának" recepcióját illetően többen is foglalkoztak írók, képzőművészek véleményével, ítéletével, barátságával. Róheim Géza ilyen kapcsolatairól, hatásáról eddig alig kerültek elő értékelhető adatok, csupán József Attilára gyakorolt hatását tárta fel alaposan a kutatás (Gunda 1957, Valachi 2003). Egyetlen kondoleáló levelezőlap utal Kosztolányi Dezsővel való ismeretségére.

Az 1920-as évektől erősödő antiszemitizmus jelét láthatjuk abban, hogy az 1919-es ún. igazoltatáskor a néprajzi szakkörökben elismert tudóst a kollégák nem védték meg a méltatlan megaláztatástól. A *Magyarság Néprajzá*ban nem is jutott publikálási lehetőséghez. Gunda Béla a harmincas években kereste a kapcsolatot Róheim Gézával, és egyedüliként tiltakozott a művei betiltása ellen (Gunda 1977, 1985). Apró, újságokban elszórt adatok alapján állapítható meg, hogy milyen közönség előtt tarthatott előadásokat az 1920-as, illetve az 1930–as években. Visszaemlékezésekből annyit tudunk, hogy Amerikába való távozása előtt otthonában fogadott néprajzi előadásokra négy érdeklődőt, akik közül László Gyulát és Honti Jánost sikerült azonosítani. A kutatóút előtt és után is dol-

75 Solymossy 1928. Lásd még Szász 1928.

76 Az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában a Marót Károlynak 1915–1951 között írt levelek maradtak meg a legnagyobb számban (lásd Ms. 5210/813–868). Ezen kívül viszonylag sok levél íródott a terepmunka során Kovács Vilmának (Ms. 5213/48–66). Az MTA Kézirattárában őrzött további levelek címzettjei: Bartucz Lajos (Ms. 4012/214), Beke Ödön (Ms. 4788/471–473), Fél Edit (Ms. 2014/311 314), Kosztolányi Dezsőné (Ms. 4620/178), Révész Géza (Ms. 5552/148). Egy aláíratlan gépiratmásolat tálalható még itt, amely a Néprajzi Múzeumnak átadott tárgyak jegyzékét tartalmazza.

gozott terapeutaként is, mivel a családi vagyon egyre kevésbé nyújtott biztos hátteret.[77] Székács Istvánon és feleségén kívül a páciensek között előfordult Fisch Adolf rabbi, Bálint György és Kodolányi János írók.

Köztudott, hogy az Ödipusz-komplexus freudi elgondolása igazolására szerveződött meg Róheim Géza kutatóútja a primitív népek körében 1928–1931 között. Ismertté vált, hogy Ferenczi Sándor a Sigmund Freudhoz írt leveleiben erőteljesen támogatta az út tervét (Hárs 2019). Ennek lett az eredménye az, hogy Freud nagy híve és támogatója, Marie Bonaparte hercegnő biztosította az anyagiakat ehhez a kutatáshoz.[78] Róheim három németül írt, fennmaradt levele, amelyeket az ausztráliai kutatóút során írt Freudnak, olyan részletes „úti jelentések", amelyek a pszichoanalitikus előfelvetéseket vizsgált esetekkel bizonyítják.[79] (*21–23. kép*)

Az útra a korábbi tervekhez hűen egyedül a felesége kísérte el. Ilonka alaposan felkészült, az elsősegélynyújtástól a fényképezésig, filmezésig sokféle hasznos tudást sajátított el. Ennek a vállalkozásnak a merészségét ma alig tudjuk belátni. Az utazások, a sivatagi helyszínen való tartózkodás, a közlekedési és táplálkozási nehézségek, a higiénia hiánya, a fertőzések súlyos megpróbáltatást jelentettek, amiről a házaspár legfeljebb magánlevelekben tett említést. A gyűjtött anyag igen nagy mennyiségű volt, nemcsak a tudományos dokumentáció, de a tárgygyűjtések is több ládában érkeztek meg Budapestre. Ennek az anyagnak csak csekély része került a Néprajzi Múzeumba, a helyszínen készült jegyzetek sorsát sem lehet biztosan követni.[80] A gyűjtött anyag feldolgozása egy életen át tartott, még poszthumusz kiadásra is sor került (Róheim 1976).

Az ausztráliai kutatóút után 1931-ben és még néhány évig a korabeli lapok igazi szenzációként prezentálták a fiatal tudós munkáját. Vele készült fényképes interjúk jelentek meg és hirdetések, beszámolók népszerűsítették filmvetítéssel és egzotikus tárgyak bemutatásával tartott előadásait. A Koncert Rt. szervezte például egyik előadássorozatát a Zeneakadémián.[81] A hírlapok pozsonyi és bécsi előadásokról is tudósítottak. *A csurunga népe* című könyve az illusztrált tudományos ismeretterjesztés kategóriájába tartozik, nem tudományos munka (Róheim 1932). Mivel a kutatóútról ezen kívül csak két tanulmány jelent meg az *Ethnographiá*ban, ezért Magyarországon nem vált lehetségessé az életmű legjelentősebb részének a megismerése sem.

77 A kezelt betegekről név szerint keveset tudunk: Kapusi 1992. Róheim tanulmányainak jegyzeteiben némelykor utal a páciensekkel folytatott munkára, nevek nélkül. Az igazi pszichoterápia ebben az időben heti 5x1 órát jelenthetett és akár hosszú évekig is folytatódhatott. Székács István és felesége Róheimhez járt analízisbe. A témával kapcsolatos írásokban felbukkanó további nevek összesítésére még nem került sor.

78 Marie Bonaparte és Sigmund Freud levelezése 2022-ben jelent meg franciául (Bonaparte–Freud 2022). A kötetet Magyarországon nem találtam meg, pedig a magyar vonatkozások bizonyára fellelhetők lehetnének.

79 https://www.loc.gov/resource/mss39990.04015/?sp=5&st=image (Letöltve: 2024. április 3.) Sigmund Freud Papers. General correspondence 1871–1996. Géza Róheim, 1929. Megjegyezzük, hogy ugyanebben a könyvtárban megtalálható egy 1951-ben „E" -vel jelölt kérdezővel készült Róheim-interjú. A kérdező csupán egyes európai analitikusok ismeretéről faggatta Róheimet, aki nagyon szűkszavúan válaszolt. https://www.loc.gov/resource/mss39990.12109/?sp=31&st=image&r=-0.698,-0.009,2.395,1.103,0 (letöltve: 2024. április 3.)

80 Róheim hatalmas könyvtára, a film- és diafelvételek, a fényképek és a tárgyak nyomtalanul tűntek el, a kutatás jegyzékeket sem tudott feltárni.

81 *Pesti Hírlap* például 1931-ben Róheim Zeneakadémián tartott előadásairól hónapokon át adott hírt LIII. (243) 1931. október 25. 15, (248) 1931. október 31. 17, (260) 1931. november 15. 17, (266) 1931. november 22. 5, 16, 18, (270) 1931. november 27. 16, (271) 1931. november 28. 6.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A szenzáció csillapultával a harmincas évek utolsó harmadában Róheim megjelenésének, sikereinek színhelyei egyre inkább a pszichoanalitikusok között lettek. A Ferenczi Sándor köré szerveződő magyar pszichoanalitikus iskola 1920–1938 között élte fénykorát. Itthon is és külföldön is egyre kisugárzóbb lett a kollégák tanulmányainak a hatása, nemcsak a lélektudományok, hanem az emberi kultúra sajátszerűségével foglalkozó kutatók, sőt a művészek köreiben is. Róheim a harmincas években változatlanul sokat írt és publikált külföldön. Antropológiai és pszichoanalitikusi írásai, könyvei angolul és németül jelentek meg.[82] A zsidókat fenyegető európai politikai helyzet súlyosságát felismerve a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület saját tagjainak külföldre való menekülését segíteni igyekezett, abban az esetben, ha a választott helyen a megélhetést valamilyen meghívás biztosította.

„Hollós István, a magyar egyesület elnöke, a bécsi egyesület feloszlása után, sürgető lépéseket tett külföld felé, a magyar analitikusok megmentése érdekében. Ennek eredménye volt, hogy John Rickman Angliából Magyarországra jött és 1938 húsvét vasárnapján, a Róheim villában összejöttek az emigráció lehetőségeit megbeszélni. Farkasházi Menyhért 1982-es emlékei szerint „az összegyűltek nem osztották Rickman nyugtalanságát", s ennek hatására csak a Bálint házaspár emigrált Angliába (11). Schönberger (ma Székács) István, aki szintén jelen volt ezen az összejövetelen, úgy tudja, Rickman csak annyit tudott ígérni, hogy a Nemzetközi Egyesület támogatja azokat, akik egyénileg beutazást tudnak szerezni maguknak, valamely befogadó országba"(Nemes 1985: 2731).

Róheim ugyan az emigráció előkészítéséről nem nyilatkozott részletesen, de nyilván megszerezte az amerikai meghívást és 1938-ban feleségével együtt távozott Magyarországról, hogy az Amerikai Egyesült Államokban telepedhessen le (*24. kép*)

Itt kezdetben a már említett Worcester State Hospitalban dolgozott, majd New Yorkba költözött és magánpraxisából élt. A háború után még tervezte hazatérését, de erre végül nem került sor. 1947-ben a Néprajzi Múzeum kérésére még segített megszerezni a Wenner Gren Alapítvány anyagi támogatását a múzeum háborús károinak helyreállításához. 1953-ban, röviddel felesége halálát követően, ő is elhunyt.[83]

A kivételes egzisztenciális biztonság fiatal korában megalapozta intellektuális tevékenységének a merészségét is. Róheim újító nézetei szerencsésen kiegészülhettek a változatos helyszíneken való terepmunka felvállalásával is. A helyszínek jól ismertek: az 1910-es évek elején és 1929-ben Afrika, majd Ausztrália és Közép-Amerika. Élete vége felé, 1947-ben még egyszer eljutott a yuma indiánokhoz. A korabeli körülmények között a vadon, a sivatag, a táj felkeresése, ahol európai ember még nem járt, már önmagába véve sem volt átlagos teljesítmény.[84]

Életművének valódi recepciója halálát követően teljesedett ki. A szakemberek a pszichoanalitikus antropológia megalapításában látták elsősorban Róheim pionír voltát. Írásainak a befogadása, a tudománytörténeti pozíció elismerése mellett az elmúlt több mint

82 Lásd Biernaczky 2017–2018.

83 Ezt az óriási irodalmat itt nem lehet bemutatni. Jelzésként utalok Erős 2017.

84 „Két és félévi expedíciós útjáról ma reggel Budapestre érkezett Roheim Géza dr., aki a legvadabb középausztráliai és pápua-törzsek népszokásait és lelki életét tanulmányozta. Pszichoanalitikus expedíciós út az emberevők között. – A totem és tabu a gyakorlatban. – Roheim dr.-t. a felesége is elkísérte az izgalmas útra." *Esti Kurír* IX. (97) 1931. április 30. 4. Ilyen figyelemfelkeltő címeken jelentek meg az első tudósítások a hazai napilapokban Róheim kutatóútjáról.

száz évben még mindig újabb és újabb vitákat kelt nemcsak a pszihoanalitikus irányzat történészei, hanem antropológusok, kultúraelmélettel foglalkozó tudósok körében is.[85] Róheim műveltsége egyrészt lenyűgöző, de olykor zabolátlan gondolatmenete és érvelésének reduktív módja – bizonyos értelemben véve agresszivitása – megnehezíti a szövegek megértését. Másrészt az ember társadalomban, kultúrában megvalósuló létének egyetemes törvényeit kereső Róheimet olvasó tudósok a saját szakirányuk adott időpontban meglévő ismeretanyaga birtokában – kettős tükörben – igyekeznek az olvasottakat értelmezni, újragondolni.[86] Az amerikai kitelepülése előtt, folklorisztikai és etnológiai tanulmányairól alig jelentek meg Magyarországon szakmai ismertetések, elemzések. Idehaza kötelező penzumként tartós a jelenléte, de műveinek tudománytörténeti értékén kívül tanulmányairól már nincs sok mondanivalója a mai kutatásnak.[87] (*25. kép*)

Összegezés

A bevezetésben feltett kérdésre a szociális reprezentáció elméleti elgondolásai szerint kereshetjük a választ, ami szerint az egyén megismerése szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a társadalmi, közösségi elgondolásokat, folyamatokat – a társadalmi reprezentációt –, amelyek a társas kapcsolatok révén az egyén világképére, szellemi orientációira meghatározó módon hatnak. A 19. és 20. század fordulóján a zsidó asszimilációban, modernizálásban részt vevő sikeres zsidó csoportok társadalmi reprezentációjának jellemző jegyeit mint orientációs támpontokat vettem figyelembe, hogy Róheim Géza viselkedésének, gondolkodásának, választásainak – identitásainak – reális társadalmi távlatokat lehessen rajzolni. A személyiség és az életmű jobb megértéséhez – nem az értékeléséhez – talán ezen az úton is közelebb juthatunk. A történeti időben meghatározott életkörülményei Róheim Géza rendkívüli tudományos teljesítményeit nem, csak annak torzó voltát magyarázzák

Szakirodalom

Balla Ferenc, dr. – Balla István
2018 *Az egykori bezdáni zsidó hitközség nyomában*. Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Topolya.

85 A pszichoanalitikus mozgalmat kívülről is és belülről is viták övezték és övezik a mai napig. Róheim baloldalisága nem politikai állásfoglalását illeti, hanem a szigorúan vett freudi tanokhoz képest az ember fejlődéstörténetében a nemiséget hangsúlyozó állásfoglalása miatt kapta ezt a besorolást, ami már revideálva is lett (Robinson 1969, Calogeras 1971, Lasch 1982).

86 Mint ahogy a Róheim által művelt tudományszakok különféle módon alakultak a tudományos iskolák, felfogások során, így a Róheim-életmű befogadásának lassanként száz éve is nagyon változatos és fragmentált. Mást jelent Róheim az ausztráliai antropológiában, mást a gyakorló amerikai és európai tudósok körében és más a magyar folkloristák számára. Mindezek mellett a pszichoanalitikus nyelv mint sajátos szimbolikus kifejezési mód értelmezésének is megvan a maga története. A soknyelvű szakirodalomnak a megismerése ugyancsak nagy feladat.

87 Műveinek utolsó jegyzéke: Biernaczky 2017–2018.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Bandl János
1875 *A bajai kir. kat. főgimnázium értesítvénye* az *1874/5-ik évről*. Nyomatott Paul Károly gyorssajtóján, Baja.
Barna Gábor – Juhász Antal – Pusztai Bertalan
2004 *A néprajz szegedi műhelye*. (k. n.) Szeged.
Biernaczky Szilárd
2017–2018 Róheim Géza (1891–1953). Összesített bibliográfia és szakirodalmi jegyzék. *Ethnologia. Multidiszciplináris szaktudományi folyóirat* II–III. (1–8) 211–240.
Bricht Lipót
1896 *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Singer és Wolfner, Budapest.
Bonaparte, Marie – Freud, Sigmund
2022 *Correspondance intégrale 1925–1939*. Ed. Rémy Amouroux–Flammarion, Paris.
Buza Péter
2023 *Ligetparti varázslat. A Roheim villa feltámadása*. Magyar Corvin-Lánc Testület, Budapest.
Calogeras, Roy C.
1971 Géza Róheim: Psychoanalytic Anthropologist or radical Freudian? *American Imago* XXVIII. (2) 146–157.
Censor [Beksics Gusztáv]
1884 *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Zilahy Sámuel kiadása, Budapest.
Devereux, George
1955 Géza Róheim. *American Anthropologist* V. (3) 420.
Dezsényi Béla
1969 Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 124–181.
Elek István
[1909] Erdészet és vadászat. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye*. Az Országos Monografia Társaság, Budapest.
Erős Ferenc
2011 *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. Jószöveg Műhely, Budapest.
2017 „Mondd el nekik, hogy nem vagyunk mi vad kenguruk." Róheim aktualitása. *Imago* VI. (1) 145–150.
F. M.
1931 Az egész világ egy falu. *Literatura. Beszámoló a szellemi életről* VI. (1) 73–76.
Góbi Imre
1901 *A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője az 1908/1909-iki iskolai évről*. Franklin-Társulat könyvnyomdája, Budapest.
Goldziher Ignác
1985 *Napló*. (Tények és Tanúk) Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Gunda Béla
1957 József Attila és a néprajz. *Ethnographia* LXVIII. (4) 634–635.
1977 Róheim Géza leveleiből. *Ethnographia* LXXXVIII. (4) 595–599.
1985 Kolozsvári memento. *Vigilia* L. (4) 293–298.
Hadas Miklós
1995 Beszélgetés dr. Székács Istvánnal. *Replika*. (19–20) 11–41.
2003 *A modern férfi születése*. Helikon, Budapest.
Hajnal Ward, Judit
2014 E. M. Jellinek: The Hungarian connection. *Substance Abuse Library and Information Studies* I. (1) 42–54.
Hárs György Péter
2009 A „vörös Róheim". *Thalassa* XX. (4) 45–74.
2019 Géza Róheim: Alienness as a Source of Political Attitude. In: Borgos, Anna – Erős, Ferenc– Gyimesi, Júlia (eds.): *Psychology and Politics: Intersections of Science and Ideology in the History of Psy-sciences*. Central European University Press, Budapest–New York, 119–134.
Horváth Lajos
1977 *Veresegyház. Helytörténet és községrajz*. Veresegyház Nagyközségi Tanács, Veresegyház.
Hunfalusy Szabolcs
1995 A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. *Sic itur ad astra* VIII. (1–2) 93–129.
Jellinek, Morton [Elvin]
1917 *A saru eredet*. Dick Manó, Budapest.
Kapusi Gyula
1992 A gyógyító Róheim Géza. *Thalassa* III. (2) 22–29.
Karády Viktor
1993 Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság* XXXIV. (3) 33–60.
1997 *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadás, Budapest.
2001 *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
Karády Viktor – Kemény István
2023 Zsidóság *a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest.
Karády Viktor – Kozma István
2002 *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Budapest.
Kelemen Gábor
2017 Az elgyökértelenedettek kötődésvágya. Jellinek Morton és Róheim Géza barátsága. *Múlt és Jövő. Új folyam* XXVIII. (4) 75–88.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kelemen Gábor – Márk Mónika
2012 E. M. Jellinek, a „szabadon lebegő” alkohológus. *Psychiatria Hungarica* XXVII. (5) 304–319.
2013 E. M. Jellinek elnémított és elnémuló transzgenerációs története. *Psychiatria Hungarica* XXVIII. (4) 349–369.
Konrád Miklós
2001 Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón. *Történelmi Szemle* XLIII. (3–4) 257–285.
2019 Sportegyletek és antiszemitizmus – a magyar zsidóság aranykorában. *Szombat* XXXI. (6) 4–7.
Kőhalmi Béla
1937 *Az új könyvek könyve*. Gergely R. Könyvkereskedés, Budapest.
Kövér György
2000 Biográfia és történetírás. *Aetas* XV. (3) 150–156.
2011 Én-azonosság az egodokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* LXV.(1–4) 219–242.
Lányi Pál
2019 Kovács (Prosznitz) Vilma, az induló hazai pszichoanalitikai kiképzés „védangyala”. In: Uő: *„Zsidó Csekonicsok”. A szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosznitz és Szivessy családok kiválóságai*. (Szegedi Judaisztikai Közlemények, 9.) Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Samuel Könyvtára, Szeged, 25–29.
Lasch, Christopher
1982 *The Freudian Left and the Theory of Cultural Revolution*. University College, London.
Mészáros Gyula
1912 *Csuvas népköltési gyűjtemény* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
Nemes Lívia, dr.
1985 A magyar pszichoanalitikusok sorsa a fasizmus éveiben. *Orvosi Hetilap* CXXVI. (44) 2730–2735.
Németh Mária
1997 *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922*. (*Az* Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 10.) Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
Novák Béla
2020 *A párbajozó úriember*. Kossuth Kiadó, Budapest.
Ö. Kovács József
1996 *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok. XVIII–XIX. század*. (Kecskeméti Füzetek, 6.) Kecskeméti Lapok Kft, Kecskemét.
Pejin Attila
2003 *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta.
2015 Adalékok a bácskai zsidóság település-történetéhez (18–19. század.) In: Ozer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó Intézet–Szabadkai Zsidó Hitközség, Szabadka, 12–34.

Robinson, Paul A.
1969 *The Freudian Left: Wilhelm Reich, Geza Roheim, Herbert Marcuse*. Harper & Row, New York.
Róheim Géza
1918 Az V. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszusról. *Ethnographia* XXIX. (56) 316–317.
1928 A pszichoanalízis, a kritikus és a magyar folklore. *Századunk* III. 572–577.
1932 *A csurunga népe*. Leblang Könyvkiadóvállalat, Budapest.
1976 *Children of the Desert. The Western Tribes of Central Australia*. Harper & Row, New York.
1992 Levelek és más dokumentumok. *Thalassa* III. (2) 113–137.
Schopenhauer, Arthur
1894 *A becsületről és a párbajról*. HornyászkyViktor, Budapest.
Sebestyén Gyula
1920 A szocializmus és kommunizmus etnológiája. *Ethnographia* XXX. (1–6) 138–144.
Solymossy Sándor
1928 Magyar néphiedelmek és népszokások. *Napkelet* VI. (9) 694–696.
Szász Zoltán
1928 Magyar néphit és népszokások. Dr. Róheim Géza könyve. *Nyugat* XX. (20) 557–559.
Székács-Schönberger István
2007 *Egy zsidó polgár gyermekkora*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest.
Szőke Mátyás
2015 Bányák és gyárak Visegrádon (1685–1920). *Visegrádi Hírek* XXXI. (7) 23–24.
Szunyogh Szabolcs
2019 Zsidó sportolók és sportoló nők. *Szombat* XXXI. (6) 18–23.
Tolmár Bálint
2011 Játékos emancipáció. Test, testmozgás és zsidó identitás: Michael Brenner - Gideon Reuveni (eds.): Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe [könyvismertetés]. *Sic itur ad astra* XXI. (62) 269–274.
Ujvári Péter (szerk.)
1929 *Magyar zsidó lexikon*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. https://mek.oszk.hu/04000/04093/ (letöltve: 2024. január 5.)
Valachi Anna
2003 A névvarázstól a pszichoanalízisig. József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza. In: Tverdota György – Veres András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Balassi Kiadó, Budapest, 161–185.
Vaszary Mihály
é. n. Közgazdaság. In: Borovszky Samu (szerk.) *Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye*. Az Országos Monografia Társaság, Budapest, 88–116.
Verebélyi Kincső
1984 Utószó. In: Uő (szerk.): *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Magvető Kiadó, Budapest, 489–536.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1990 *Róheim Géza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1996 Róheim Géza és kora. *Thalassa* III. (2) 6–12.
Voigt Vilmos
1992 B*evezetés [*a *Thalassa* Róheim Géza száma elé]. *Thalassa* III. (2) 2–3.
2007 Róheim Géza arcképe a „Tolnai új világlexikoná”-ban. *Néprajzi Hírek* XXXVI. (1–2) 105.
2008 Raphael Patai öröksége. *Múlt és Jövő* XIX. (2–3) 89–95.
(n. n.)
1880 Adományok a Wagner Károly emlékére teendő alapítványra. *Erdészeti Lapok* XIX. (8) 610–613.

Képek

1. kép. Bezdán elhelyezkedése egy korabeli térképen. Korabinszky János Mátyás 1805-ös térképének részlete a Monostorszeg és Földvár között a vármegyét átszelő Francisci Schiffahrts Canallal (Ferenc Hajózó Csatornával).
Forrás: Nebojszki László: „Mindenünket, amink van, ezen ároknak köszönhetjük." A Ferenc Csatorna Részvénytársaság és Baja. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_14_2

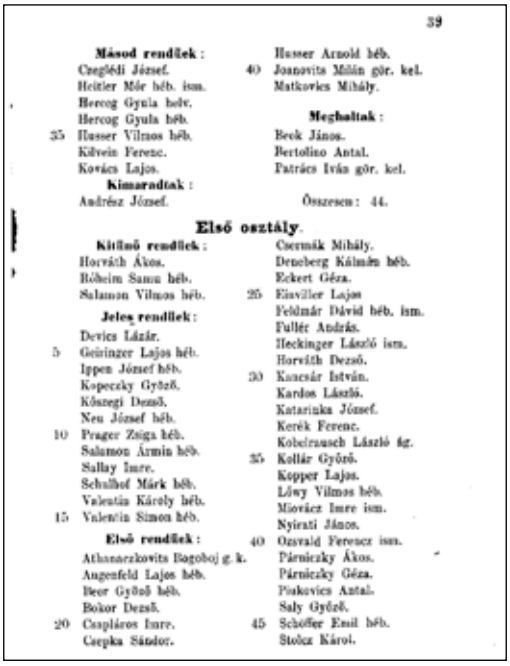

39

Másod rendűek:
Czeglédi József.
Heitler Mór héb. ism.
Hercog Gyula helv.
Hercog Gyula héb.
Husser Vilmos héb.
Kilvein Ferenc.
Kovács Lajos.

Kimaradtak:
Andrész József.

Husser Arnold héb.
Joanovits Milán gör. kel.
Matkovics Mihály.

Meghaltak:
Beck János.
Bertolino Antal.
Patrács Iván gör. kel.

Összesen: 44.

Első osztály.

Kitűnő rendűek:
Horváth Ákos.
Róheim Samu héb.
Salamon Vilmos héb.

Jeles rendűek:
Devics Lázár.
Geirinzer Lajos héb.
Ippen József héb.
Kopeczky Győző.
Kőszegi Dezső.
Neu József héb.
Prager Zsiga héb.
Salamon Ármin héb.
Sallay Imre.
Schulhof Márk héb.
Valentin Károly héb.
Valentin Simon héb.

Első rendűek:
Athanaszkovits Bogoboj g. k.
Augenfeld Lajos héb.
Beer Győző héb.
Bokor Dezső.
Czapláros Imre.
Czepka Sándor.
Csermák Mihály.
Deneberg Kálmán héb.
Eckert Géza.
Elsviller Lajos
Feldmár Dávid héb. ism.
Fullér András.
Heckinger László ism.
Horváth Dezső.
Kancsár István.
Kardos László.
Katarinka József.
Kerék Ferenc.
Kobelrausch László ág.
Kollár Győző.
Kopper Lajos.
Löwy Vilmos héb.
Miovácz Imre ism.
Nyirati János.
Ozsvald Ferenczi ism.
Párniczky Ákos.
Párniczky Géza.
Piskovics Antal.
Saly Győző.
Schöffer Emil héb.
Stolcz Károl.

2. kép. Róheim Samu a bajai ciszterci rend tanulója.
Forrás: A Bajai Kir. Kath. Főgymnasium értesitvénye az 1874/5-ik évről.
Közli: Bándl János igazgató. Nyomatott Paul Károl gyorssajtóján, Baján, 1875, 39.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. kép. A Roheim téglagyárakból előállított téglák.
https://szeletelt-tegla-bogracsozo.hu/id/00303-jel--RKF-----Roheim-Karoly-es-fiai--Basaharc

4. kép. Roheim-villa a Hermina út 35/a (jelenleg: 45.) szám alatt.
https://pestbuda.hu/cikk/20210211_kivul_belul_teljesen_felujitjak_a_roheim_villat_tisza_istvan_meggyilkolasanak_helyszinet

5. kép. Erdőváros bekapcsolódott a vasúti közlekedésbe. (Erdőváros vasútállomása, 1940)
Forrás: Zempléni Múzeum Szerencs – képeslapok gyűjteménye, leltári szám: 85162.
https://gallery.hungaricana.hu/en/SzerencsKepeslap/1382412/?list=

6. kép. Roheim-ház Erdővárosban (Erdőkertesen).
https://www.facebook.com/erdokertes/photos/roheim-kast%C3%A9ly/590160831072932/?locale=hu_HU

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

7. kép. Az ország egyetlen magaslati fürdője Erdőkertesen (1939 körül).
Forrás: OSZK Képeslapok gyűjteménye, Fekete László fényképész kiadása, Budapest.
https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeslap/1411439/?list=eyJxdWVyeSI6ICJT-Wk89KFwiRXJkXHUwMTUxdlx1MDBlMXJvc1wiKSJ9

8. kép. Leontine uszályhajó mai képe.
Forrás: https://hajoregiszter.hu/hajoadatlap/vojvoda_putnik_exleontine/232

9. kép. Roheim Samu.
Forrás: Magántulajdonban lévő fénykép

10. kép. Schulz Leontine.
Forrás: Ország Világ 1902. XXIII. (18) 351.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

11. kép. Roheim Károly gabonakereskedő hirdetése.
Forrás: Pester Lloyd 1874. XXI. (64) március 17. 4.

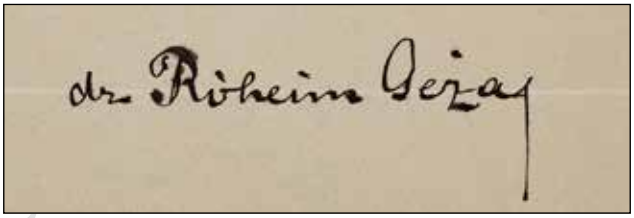

12. kép. Róheim Géza aláírása.
Forrás: Magántulajdonban lévő Róheim-kötet dedikációjáról

13. kép. A Fasori Evangélikus Gimnázium.
Forrás: https://eom.lutheran.hu/node/712

Nyilatkozat.

Csángó Henrik ellenem „Nyilatkozat"-ot adott ki, a melyet ünletének kirakatában kiragasztott a utonutólen osztogat. Válaszom erre az, hogy a mai napon ügyvédemet a sajtópör megindításával megbiztam.

Budapest, 1909 október hó 25-én.

Heller Mór utóda
böröndös,
VII., Károly-körut 3.

Egyetemi indexem elveszett,

kérem a megtalálót illő jutalom ellenében azt nekem visszaadni. Roheim Géza joghallgató, VI., Bermina-ut 35.

BACHRUCH A. ezüstárugyára,
cs. és kir. udvari és kamarai szállító
Budapest, IV., Királyi Pál-utca 13. sz.

*) E rovatban foglaltakért nem vállal felelősséget a szerkesztőség.

Budapest, VIII., Német-u. 49–51.
Telefon 59–23.

A
légzőszervek hurutja ellen
egyetlen szer a világhírű
Gleichenbergi Emma- és Konstantin-forrás.

Most jelent meg! Most jelent meg!
UJ KÖNYV!
Erzsébet királyné kiséretében.
Irta: Sztáray Irma grófnő.
Ára diszes kiállitásban . . . . 5 Korona
pergamen-boritékkal . . . . 6 Korona
Kapható a BUDAPESTI HIRLAP könyvkiadóhivatalában a pénz előzetes beküldése vagy utánvét mellett.

14. kép. A joghallgató Róheim Géza hirdetése.
Forrás: Budapesti Hírlap XXIX. 1909. október 26. (253) 17.

15/1–2. kép. Fodor Károly iskolájának várószobája és vívóterme, 1896.
Forrás: https://mtk.hu/hirek/az-mtk-elso-mecenasa-fodor-karoly-1856-1927-az-elfelejtett-vivotrener-2-resz

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

16. kép. Róheim Géza a csónakot tolja, 1930-as évek.
Forrás: https://www.pszichologiatortenet.hu/archivum/ferenczi-sandor-archiv/

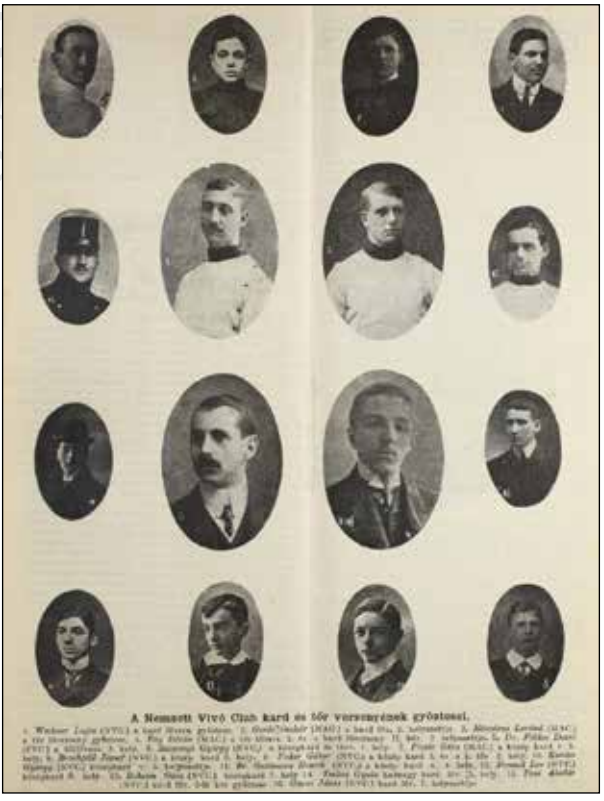

17. kép. Róheim Géza a Nemzeti Vívó Club versenyzője, 1908.
Forrás: Nemzeti Sport 1908. VI. (15) 11.

18. kép. Róheim Géza és Leszik Ilona, 1929.
Forrás: Newspaper§Gazettes. The Register News –Pictorial, Adelaide, SA: 1929

19. kép. Kovács Vilma szobája.
Forrás: https://www.pszichologiatortenet.hu/1883/10/13/kovacs-vilma/

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

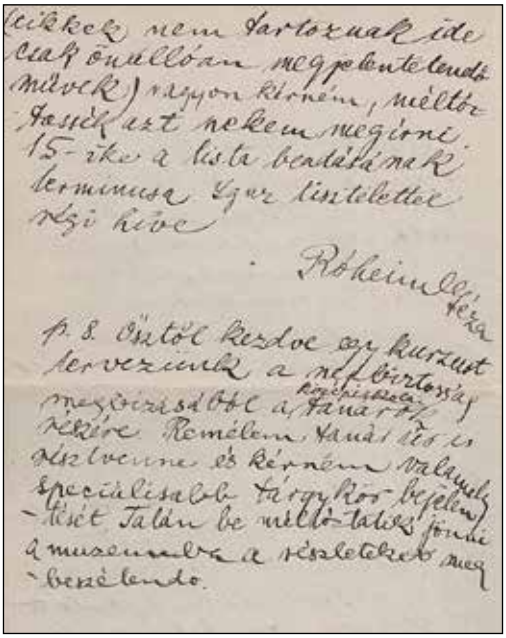

20. kép. Róheim Géza levele Heller Bernáthoz, 1919.
Forrás: https://ezustgaleria.axioart.com/tetel/roheim-geza-1891-1953-neprajzkutato-autograf-levele-heller?set_lang=en

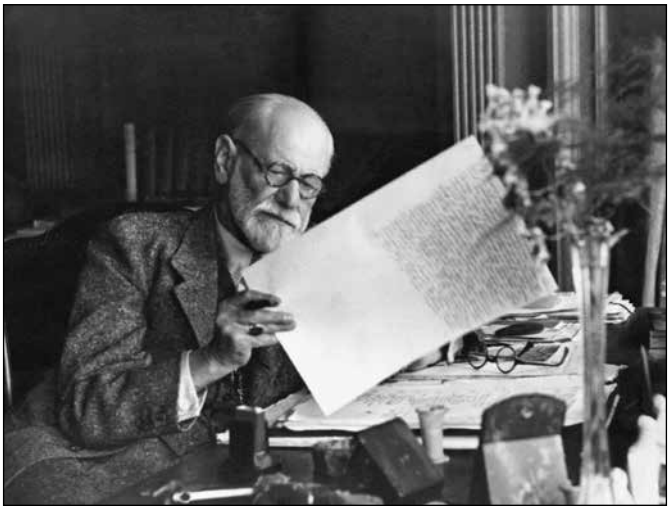

21. kép. Sigmund Freud.
Forrás: https://wmn.hu/kult/50692-nagy-doktor-on-tudos-vagy-sarlatan---6-izgalmas-dolog-amit-fogadjunk-hogy-nem-tudtal-a-szulinapos-freudrol

22. kép. Marie Bonaparte.
Forrás: https://chowtales.com/topsy-the-story-of-a-golden-haired-chow-by-marie-bonaparte/

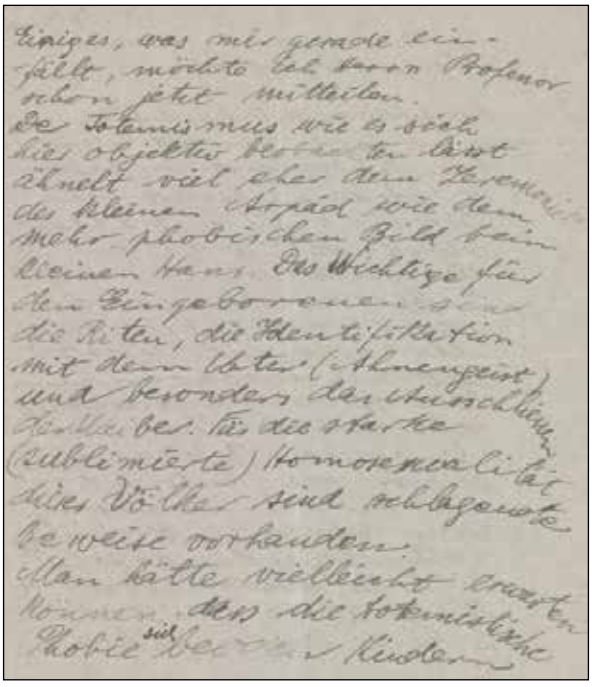

23. kép. Róheim levele Freudnak cca 1930.
Forrás: https://www.loc.gov/resource/mss39990.OV0713/?sp=17

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

24. kép. Képeslap Worcester State Hospital épületéről

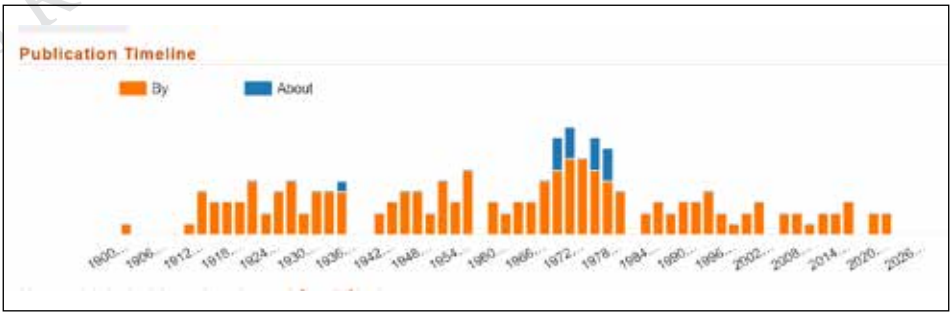

25. kép. Róheim Géza publikációinak könyvtári adatokra támaszkodó ábrája.
Forrás: https://worldcat.org/identities/lccn-n50046881/

26. kép. Roheim Károly síremléke, Zombor.
Forrás: Magántulajdonban lévő fénykép

27. Róheim Géza és Leszik Ilona sírja, New York.
Forrás: Charles Rohonyi felvétele, magántulajdon

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

28. Róheim emlékmű, Erdőkertes.
Forrás: https://www.kozterkep.hu/38286/roheim-geza

Identităţile lui Géza Róheim

Cuvinte cheie: antropologie psihoanalitică, emanciparea evreilor din Ungaria, cumpăna secolelor XIX–XX, mediu social

Scopul studiului de faţă este analiza acelei posibilităţi, conform căreia o bună cunoaştere a mediului familial, social şi cultural al lui Géza Róheim (1891–1953) ar aduce beneficii suplimentare la evaluarea operei sale. Biografia cercetătorului, activitatea sa în cadrul locului de muncă, metoda sa ştiinţifică, rezultatele sale, respectiv toate cele care se află în spatele acestora, se leagă unele de altele, dar totodată se diferenţiază evident. Soarta lui Géza Róheim poate fi inclusă în istoria emancipării evreilor din Ungaria, totodată el atinge culmile unei cariere de cercetător – dar şi abisurile tragice – prin propriul talent.

The Identities of Géza Róheim

Keywords: psychoanalytic anthropology, emancipation of Jews from Hungary, turn of the 19th and 20th century, social environment

The aim of this study is to examine whether an understanding of Géza Róheim's (1891–1953) family, social, and cultural environment can contribute to an assessment of his life's work. The researcher's personal biography, his professional activities, his scientific method, his achievements, and everything behind these are interconnected, yet they can also be distinguished from one another. Géza Róheim's life fits into the history of Jewish emancipation in Hungary, yet it is through his own talent that he reaches the peaks and tragic depths of a researcher`s career.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Chikány Judit

Pogány Péter néprajzi gyűjtései az 1940-es években. Adalékok Ortutay Gyula egyéniségkutató iskolájának és a makádi táj- és népkutató tábornak a történetéhez[1]

Pogány Péter egyetemi tanulmányai

Pogány Péter Szaléz (1923–1993) neve elsősorban a hazai vásári ponyvairodalom kutatása kapcsán vált ismertté, életének és munkásságának egyéb aspektusaira (például bencés szerzetes, tanár, szövegfolklorista, cserkész) eddig kevésbé irányult figyelem.[2] E tanulmány a sokoldalú életrajzból a fiatal Pogány egyetemi éveinek gyűjtőútjait mutatja be. A vizsgálódás fókuszában nem a gyűjtött anyag áll, hanem egy budapesti bölcsész hallgató 1940-es évekbeli néprajzi gyűjtéseinek rekonstruálható körülményei, eseményei és az ezeket övező műhelymunka. Ehhez forrásként elsődlegesen Pogány fennmaradt egodokumentumai (naplója és levelezése) szolgáltak. A Pannonhalmi Apátság Könyvtárának Kézirattára őrzi Pogány Péter és a családtagjai közötti levelezésnek egy részét,[3] ezek főként Pogány Péter által írt levelek vagy fogalmazványok az 1937 és 1950 közötti időszakból. A naplójából, melyet kockás, kisalakú füzetekben vezetett, jelenleg csak részletek ismertek, sajtópublikációk és egy jelenleg magántulajdonban lévő füzet

1 A tanulmány megírásához folytatott kutatás során nyújtott segítségét köszönöm az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár munkatársainak: Tóth Krisztinának és Székely Hunornak, Gere Tibornak (Pogány Péter unokaöccsének), Hay Dianának (MTA Könyvtár és Információs Központ Akadémiai Levéltár), Kopaszné Szincsok Éva Ildikónak (ELTE BTK Néprajzi Intézet Könyvtára), a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár és Levéltár munkatársainak: Ásványi Ilonának, Samodai Évának és Boros Zoltánnak, Sárközi Évának (ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Toldy Ferenc Könyvtár), Toldi Lórántnak (Nemzeti Közszolgálati Egyetem Levéltára), valamint az egy-egy részkérdésben nyújtott írásbeli vagy szóbeli konzultációt Ábrahám Nórának, Gulyás Juditnak, Hermann Zoltánnak, Járdányi Gergelynek és Zsófiának, Németh Richárdnak, Szakál Annának, Szemerkényi Ágnesnek, Vargyas Gábornak, Verebélyi Kincsőnek és Voigt Vilmosnak.

2 Pogány Péter részletesebb életrajzát és műveinek bibliográfiáját ld. Chikány 2023. Jelen tanulmány a korábbi publikációhoz képes több pontosítást, korrekciót is tartalmaz.

3 A több mint 150 levél időrendben, több mappába rendezve található. A mappákon belül nincs további rendezési szempont. A címzettek azonosítását magam végeztem el családfa rekonstrukció alapján. Az alábbiakban a könnyebb beazonosítást segítendő egy-egy levél hivatkozásakor jelzem a levelek minőségi (levelezőlap, levélpapír) jellemzőit is.

Chikány Judit (1985) – ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, doktorjelölt, chikanyjudit@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-7

révén.[4] Az ezekből a forrásokból mozaikosan kirajzolódó képet intézménytörténeti, adminisztratív gyűjtési forrásokkal, továbbá az érintettek visszaemlékezéseivel, naplóbejegyzéseivel vetettem össze és egészítettem ki.

Pogány Péter Budapesten született 1923. március 4-én Pogány Jenő (1888–1967) fogorvos és Gerecze Jolán (1895–1939) régész első gyermekeként.[5] Elemi és középiskolai tanulmányait Kaposváron végezte (utóbbit a Kaposvári Magyar Királyi Állami Somssich Pál Reálgimnáziumban[6]).[7] 1940-ben felvételt nyert a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem[8] magyar–német tanári szakára. Az 1940/41-es tanév őszi félévében a szakos órái mellé felvette Bartucz Lajos *Magyarország antropológiája* és Ortutay Gyula *Népi műveltségünk szerkezete* címen meghirdetett előadását is.[9] Pogány néprajz iránti érdeklődése nem volt újkeletű, már gimnazista korában hatással volt rá, hogy sokat járt be édesanyja munkahelyére, a Somogymegyei Muzeum Egyesületbe[10], amely a tanító, néprajzkutató Gönczi Ferenc (1861–1948) vezetése alatt működött.[11] Pogány egész életében meghatározó volt édesanyja szellemi öröksége, a néprajzi és a kutatói érdeklődését is részben neki köszönhette.[12] Ezek mellett Pogány korai olvasmányélményei is „egy életre megjelölték a pályáját": Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* (1939), Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar* (1940) és K. Kovács László: *A néprajzi gyűjtés módszere* (1939) című munkáit már a megjelenésük idején elolvasta.[13] Ilyen előzményekkel kezdte meg egyetemi tanulmányait 1940 őszén a fiatal Pogány. Ekkor a váratlanul elhunyt Györffy István (1884–1939) után Ortutay Gyula (1910–1978) mint frissen habi-

4 Az 1956-ban vezetett naplójából két ízben is publikáltak részleteket (n. n. 1994, Soltész 2002), azonban ennek a füzetnek holléte nem ismert. Pogány Péter rokona egy kisalakú kockás füzetet őriz (12,5x17,5cm, 157, kézzel számozott oldal), amelyben az 1941. március 20.–1942. augusztus 27. közötti időszakból származó feljegyzések olvashatók. Folytatólagos naplóvezetésre utal a füzet borítójára ceruzával írt feljegyzés: II. rész és 114–284, valamint hogy ezek az adatok egy sárga matrícán is kiemelésre kerültek a füzet bal felső sarkán. A magántulajdonban lévő hagyaték részét képezi – a Pogány Péterről készült fotók, anyakönyvi kivonat másolat és több munkaszerződés, hivatalos levél mellett – egy, a naplóhoz hasonló kockás füzet, amelyben azonban kizárólag hitéleti jellegű bejegyzések találhatók. A füzet VI. 1228–147[7] feliratú, a feljegyzések vélhetően az 1947–1950 közötti években íródhattak (nehezen olvasható az elhalványult cerузás felirat miatt). Ezúton is köszönöm Gere Tibornak, Pogány Péter unokaöccsének, hogy betekintést nyújtott az általa Budapesten őrzött hagyatékba. Pogány Péter a pannonhalmi bencéseknél töltött noviciátusi évei alatt is ilyen füzeteket használt jegyzetelésre. Ld. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára (továbbá: PFKK) BK 981./III. Lelkigyakorlatokon készített jegyzetek: Aszkétika III. (részben párhuzamos II.vel[!]) 1944. ápr. 2.–1944. szept. 15. feliratú füzetet.

5 Berkó–Legányi (szerk.) [1987]: 221, PFKK BK 981/I.1. Pogány Jenő gyászjelentése, Gerecze Jolánra vonatkozó adatok: familysearch.org. (Letöltve: 2023. május 02.)

6 Pogány 1932 őszétől 1940 tavaszáig volt a gimnázium diákja (Pongrácz (szerk.) 1933: 13, Ercsey (szerk) 1940: [58]). Az intézmény 1924–1925-ös tanévtől vált reálgimnáziummá, majd 1935 őszétől az országos középiskola-reform keretében fokozatosan egységes gimnáziummá szervezték át (Miklós 1990: 45–61; Mihályfalvi 2013: 42, 46).

7 MTA Könyvtár és Információs Központ Akadémiai Levéltár (továbbiakban MTA KIK AL) VII. fond 200. Tudományos Minősítő Bizottság (továbbiakban: TMB) 620/2: (Pogány Péter kérelme önálló aspiránsfelvétel iránt, 1963. február 12.): 1. számú melléklet: Önéletrajz (1 gépelt oldal). Ercsey (szerk.) 1940: 56, 58.

8 Ma Eötvös Loránd Tudományegyetem.

9 Pogány Péter egyetemi törzslapja alapján. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [továbbiakban ELTE EKL]; Egyetemi Levéltár VIII.I.2.b.I. 290. kötet [1940/41. tanév I. félév N–R] vö. PPTE tanrendje 1940/41: 56, 58. Ez utóbbi kiadvány csak a tanárok adott félévben meghirdetett óráit regisztrálja.

10 Az intézmény jelenlegi jogutódja a Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum. A 20. század első felének múzeumtörténetéről: Gönczi 1935, Draveczky 1966.

11 Tóth 1979. MTA KIK AL VII. 200. TMB 620/2, 1. sz. melléklet: Önéletrajz. 1.

12 Tóth 1979. MTA KIK AL VII. 200. TMB 620/2, 1. sz. melléklet: Önéletrajz. 1.

13 Tóth 1979. Az interjúban K. Kovács Lászlótól *A népnyelvi gyűjtés módszertana* cím szerepel, azonban K. Kovácsnak ilyen címen nem jelent meg publikációja. Feltételezésem szerint Pogány a szerző törzsszövegben említett dolgozatára utalhatott. Bakó Elemérnek jelent meg még hasonló címen (*A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszertana*) munkája pár évvel később, 1943-ban.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

litált egyetemi magántanár[14] helyettesítő tanári státuszt töltött be Gunda Bélával (1911–1994) egyidejűleg (PPTE almanachja 1940/41: 73).

Ortutay a csütörtöki előadásait követően, tanrenden kívül a lelkes érdeklődőknek szemináriumot is tartott a népköltészeti gyűjtésről: „Különben tegnap [1940. október 10.] volt a pesti egyetemen az első órám, azaz az órarend megbeszélése. Eddig tizenöt hallgató jelentkezett, javarészt fiúk, kilencen pedig vállalkoznak arra is, hogy a tanrendtől függetlenül külön kis szemináriumi megbeszélésen is részt vegyenek. Hát nem valami nagy szám, de ha el is járnak mind az órákra, nem panaszkodhatom. Szentpétery [Imre] keserny̋es jóslata bevált, a hallgatók száma alaposan csökkent. 35%-kal kevesebben iratkoznak be az idén. Viszont akadt olyan hallgatóm is, aki negyedéves létére most hallgat először néprajzot, s egyedül is engem, tehát ezt személyes bóknak is vehetem. Néhány különös figura is van […] Ott volt persze Dégh Linda is igyekvő, fontoskodó arcával, azt hiszem, még mindig reménytelenül szerelmes belém. De a Fedics-könyvemen felbuzdulva ő is felfedezett most nyáron Bagon egy jó mesélőt, nagy anyaga van. Még nem értem rá elolvasni, de úgy tetszik, nagyon fontos gyűjtemény lesz ez is: még egy magyar iskolát teremthetnék. Csak mód: tanszék adódott volna. No, elég a sóhajtozásból, a fene egye meg. Óráimat különben hetenként csütörtökön pont háromtól egynegyed ötig tartom egyfolytában. Utána kis szünet után tartom a félórás szemináriumot a népköltészeti gyűjtésről. Meglátjuk, mi lesz" (Ortutay 2009: 210–211).

Ezeken az órákon a hallgatók egyre növekvő számban vettek részt Ortutay naplója szerint. A december 9-én írt bejegyzésében már 42 hallgatóról és 14 szemináriumi növendékről adott hírt (bár csak 16-an kollokváltak végül), valamint 7-8 fő jelentkezett nála mesegyűjtésre is: „Már vagy heten-nyolcan jelentkeztek mesegyűjtésre, s ha három is megmarad közülök komoly munkásnak, gyűjtőnek, szép eredménye ez egyetlen félévnek. Rám bízták az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztését, a nevem is rajt lesz a köteteken, szerkesztői honoráriumot is fizetnek, s minden évben megjelenhetik két kötet. Szép munkát lehetne itt is elvégeznünk. Mindez, tervek, szándékok s lehetőségek a hamari s gyökeres változás árnyékában" (Ortutay 2009: 214).

Az egyetemi hallgatói törzslapok alapján egy közel negyven fős hallgatói kör rekonstruálható, akik felvették Ortutay Gyula előadását:[15] Abonyi Endre (VII.), Barabás Jenő (V.), Bákay Mária (VII.), Bereczky Erzsébet (III.), ifj. Dincsér Oszkár József (V.), Doctor [Dégh] Linda (V.), Fürst Leontin (V.), vitéz Györe Pál (V.), dr. Heszlényi Zoltánné Toronyi Etel (I.), Hild Károlyné Braūn Olga (V.), dr. Holló Domokosné Toronyi Erzsébet Julianna (IV.), Horváth József (VII.), Horváth Margit (I.), Járdányi Pál (V.), Jékely Márta (V.), Kampis Jánosné Dedinszky Izabella (V.), Kardos László (VI.), Kékes Marianne (V.), Kézi Mária (IV.), Király István (III.), Kiss Gyula (III.), Kovács Antal (III.), Kovács Ágnes (III.),

14 A magántanári képesítésről: Mód 2010. Ortutay tanári terveiről, lehetőségeiről: Ortutay 2009: 21, 95–100, 103–108, 110, 112–113, 196–197, 200–203, 207, 210–212.

15 A lista egy viszonylagos hallgatói csoportot körvonalaz, a tényleges hallgatók köre a fennmaradt források alapján nem visszakeresheto. A törzslapokat abc rendben egymáshoz fűzve kötet formában őrzik, de volt nyoma kitépett lapnak, valamint az itt szereplő tanulókon kívül még lehettek, akik érdeklődőként bejártak az órára, de nem vizsgáztak. A törzslapok alapján többen töröltették az órát: Gazdag Irén (VII.), Kálmán Lajos (I.), Magda Lívia (I.). A hallgatók neve után zárójelben az aktuális tanulmányi félévet jelzem. ELTE EKL VIII.I.2.b.I. 285–292. kötetek alapján.

Kresz Mária (IV.), Lakos János (VII.), Lovas László (V.), Majlát[16] Jolán (V.), Manga János (V.), Márkus István (V.), Molnár Éva (VII.), Monori Erzsébet (III.), Nemes Nagy Ágnes (III.), Ozoray Irén Márta (II.), Pogány Péter (I.), Ravasz Edith (V.), Dr. Sierácki Artur (I.), Tóth Olga (V.), Virány Judit (I.), Wilhelmb Gizella (III.).

A névsor áttekintésekor látszik, hogy meglehetősen színes az érdeklődők összetétele, a többség már felsőbb éves hallgató volt, alig akadt köztük egy-két friss egyetemista. A főként különböző nyelv, művészettörténet, történelem, irodalom szakos fiatalok mellett a későbbiekben néprajzkutatóként számon tartott diákok (Barabás Jenő, ifj. Dincsér Oszkár, Doctor Linda, Fürst Leontin, Braun Olga, Járdányi Pál, Kardos László, Kovács Ágnes, Kresz Mária, Majlát Jolán, Manga János, Márkus István, Pogány Péter, Virány Judit) voltak jelen nagyobb számban. Ekkor már Néprajzi Tanszék működött az egyetemen (1934 óta). Néprajzi témájú bölcsészetdoktori értekezések és szigorlatok az 1930-as évek közepétől datálhatók (vö. Papp 1985: 92–93),[17] azonban az önálló néprajz szakos képzés 1946-tól vált lehetővé (Papp 1985: 56, 58, 62).

Ortutay Gyula az 1940/41-es tanév tavaszi félévében *Népi költészetünk műfajai* címmel hirdetett meg előadást.[18] A hallgatói névsor kissé módosult az őszihez képest, de a korábbi résztvevők több mint fele felvette Ortutaynál ezt az előadást is: Barabás Jenő (VI.), Csécsi Magdolna (IV.), Csordás Teréz (VI.), ifj. Dincsér Oszkár József (VI.), Doctor Linda (VI.), Ferenczy György Csaba (II.), Fürst Leontin (VI.), Harsányi Márta (VIII.), Hild Károlyné Braun Olga (VI.), dr. Hollóné Toronyi Erzsébet (V.), Horváth Margit (II.), Járdányi Pál (VI.), Jékely Márta (VI.), Kampis Jánosné Dedinszky Izabella (VI.), Kardos László (VII.), Kálmán Lajos (II.), Kovács Antal (IV.), Kovács Ágnes (IV.), Kresz Mária (V.), Lakos János (VIII.), Lovas László (VI.), Majlát Jolán (VI.), Manga János (VI.), Márkus István (VI.), Pogány Péter (II.), Ozoray Irén Márta (III.), Ravasz Edith (VI.), Sztarecky Zoltán (II.), Tóth Olga (VI.), Virány Judit (II.), Wilhelmb Gizella (IV.), Thummerer László (II.).[19]

A tavaszi félévben az egyetemi előadáson és szemináriumon kívül szerveződött egy szűkebb mesegyűjtő hallgatói kör is – erre Ortutay Gyulának egy 1941. május 10-én tett naplóbejegyzése utal: „Most mentek el a hallgatóim, az a néhány kiválasztott, kik havonként egyszer eljöttek hozzám teára, feketére. Heten voltak, s jól elbeszélgettünk, vége az évnek, s vége, azt hiszem, a mi ilyen kapcsolatunknak is. Jövőre ide Viski kerül, s a megindult munka a megkezdett ütemben nem mehet tovább […]" (Ortutay 2009: 243).

16 A tanulmányban az adatlapján szereplő írásmód szerint közlöm a vezetéknevet, mert publikációit is ilyen formában közölte, azonban a szakirodalomban gyakran Majláth forma is olvasható.

17 A bölcsészetdoktori szigorlat során egy fő- és két melléktárgyból kellett a végzős hallgatóknak vizsgát tenniük. A szigorlatra benyújtott írásművet két fő bírálta el, az egyes szaktárgyakról való ismeretről egy-egy adott szaktanár előtt kellett számot adni. (ELTE EKL, Egyetemi Levéltár VIII.I. 008.L.5.) A néprajz főtárgyként is választható volt már az 1930-as évek közepétől. Papp József jegyzéke szerint Lükő Gábor (1909–2001) volt az első 1936-ban, aki néprajzi témájú értekezéséhez (*A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*) néprajz szigorlati főtárgyat is választott (Papp 1985: 92). A disszertációírás, majd a szigorlat menetéről ld. Vargyas Lajos (1914–2007) visszaemlékezését 1941-ből (Vargyas 1993: 105–124).

18 Ortutay órai anyagáról jelenleg közvetett ismereteink vannak: hallgatóinak kéziratos órai jegyzetei (például Járdányi Pál egyetemi jegyzetfüzete 1941-ből [spirálos kockás füzet], Járdányi Archívum, jelenleg magántulajdon), valamint későbbi, 1950-es évekből fennmaradt két jegyzete (Ortutay 1950, 1951) nyújthat némi támpontot annak ellenére is, hogy vélhetően későbbi előadásai során már módosított a tananyagon.

19 ELTE EKL VIII.I.2.b.I. 293–302. kötetek alapján. Vö. az 1940/41-es tanévre beiratkozott hallgatók teljes névsora (PPTE almanachja 1940/41.).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ortutay Gyula hallgatói és az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat indulása

Az alábbiakban azt a kérdést járom körbe, vajon kik voltak a „kiválasztott hetek", akik Ortutay Gyulához havonta eljártak és egy tea, kávé mellett kötetlen eszmecserét folytattak egymással. Feltételezésem szerint ezek a személyek a decemberben mesegyűjtésre jelentkezők lehettek (lásd Ortutay 2009: 214–215). Ortutay Dégh Linda kivételével nem említi név szerint hallgatóit, más forrásokból (egykori hallgatók visszaemlékezéséből, gyűjtési beszámolókból, jelentésekből stb.) pedig eltérő adatokat találunk a csoport összetételére vonatkozóan. A kérdés megválaszolásához az egyik fogódzó, hogy Ortutay első budapesti tanítványainak gyűjtései összefonódnak az 1939-ben megalakult Magyarságtudományi Intézet *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (továbbiakban ÚMNGY) című sorozatának történetével (Németh 1940: 5; Kósa 1980, 1982b). A kezdő kötetet Ortutay jegyzi (*Fedics Mihály mesél*),[20] amely 1940 júniusában jelent meg a könyvnapra (Ortutay 2009: 114, 116–117). A sorozat szerkesztési munkáira hónapokkal később, 1940 decemberében kapott megbízatást (Ortutay 2009: 214). A második kötettől az Intézet a Franklin Társulattal[21] közösen adta ki a sorozat többi darabját (Németh 1941: 4), amelyekben alapvetően népmesék és népi színjátszó szokások, hagyományok szövegeit tervezték megjelentetni (Ortutay 1941a: 6, Ortutay 1941b: 23–24). A második kötet Banó István (1918–1987) baranyai gyűjtéséből jött létre (*Baranyai népmesék*, 1941).[22] Ő Györffy István és Solymossy Sándor tanítványaként 1940 tavaszára már végzett tanulmányaival.[23] Részt vett a barsi és a kiskunhalasi táj- és népkutató táborban 1939-ben, amelyeken már főként népköltészeti anyagot gyűjtött (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, NM EA 7663, 7685).[24] 1939 decemberétől a Magyarságtudományi Intézet ösztöndíjával végezte terepmunkáját Baranya megye különböző településein (Németh 1940: 5, Banó 1940), melyből kisebb publikációi is megjelentek (Banó 1939a, 1939b), tehát még Ortutay Fedics-könyvének megjelenését és a budapesti egyetemen tartott helyettesítő óráit megelőzően. Nincs arra vonatkozó adat, hogy Banó hallgatta volna Ortutay előadásait vagy szemináriumait.[25] Banó kötetének bevezetőszövege és szerkesztése alapján a gyűjtött anyag kötetté formálásának folyamatában azonban hatással lehetett rá Ortutay szemlélete a népi alkotói egyéniségekkel, azok teljes mesetudásának feltérképezésével, az előadásmódjuk egyéni jegyeivel kapcso-

20 1940. március 1-jei napló bejegyzésében írja Ortutay, hogy elkészült a könyv kéziratával és reméli, hogy majd a Magyarságtudományi Intézet adja ki, ahogy ígéretet kapott rá (Ortutay 2009: 104–105).

21 Kezdetben más nyomdák neve is felmerült, például a Szent István Társulaté, de ők nem vállalták a munkát a Fedics meséiben előforduló profán vallási elemek miatt (Ortutay 2009: 111–112).

22 Banó bölcsészetdoktori értekezésként szintén *Baranyai népmesék* címmel adott be dolgozatot, azonban majd csak 1943-ban abszolvált és szigorlatozott Viski Károly és Horváth János előtt (ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I.008.L.5. 92.).

23 ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I.008.L.5. 92. Életrajzához: Fülöp 1987, Kovács 1988, Szemkeö 2002.

24 Banó visszaemlékezése a táborokra: Banó 1986. Az itt gyűjtött meseanyagból később kisebb szemelvényeket publikált is: Banó 1942a, 1942b, 1948. A barsi és kiskunhalasi tábor kéziratos anyagát a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi (NM EA 7654–7655, 7658–7678, 14253, 20533, valamit NM EA 7680–7697, 7817 jelzeteken). A tanulmányvégi bibliográfiában csak a szorosan a mesegyűjtésekkel kapcsolatos kéziratos anyagok jelzetét oldottam fel, a táborok anyagai jelzet alapján visszakereshetők a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának katalógusából, ld. A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének… 1979). A kiskunhalasi táborról részletesen: Granasztói 2009.

25 Az 1940/41-es őszi félévben már nem is volt beiratkozott hallgatója az egyetemnek, legalábbis törzslapja nem maradt fenn, azonban ez még nem zárja ki, hogy bejárhatott Ortutay óráira.

latban (Banó 1941: 13–14, 23).[26] Banó nem egy mesélő teljes repertoárját gyűjtötte össze, viszont szűkebb területen gyűjtött anyagát mesemondók szerint rendszerezte a kötetben, és a huszonöt mesélő rövid életrajzát is közölte (Banó 1941). Az általam vizsgált források alapján úgy vélem, hogy Banó nem volt Ortutay 1940 őszén szerveződő szűkebb mesegyűjtő csoport tagja, bár lazább szálon kapcsolatban állhatott a csoporttal.[27]

A szűkebb hallgatói kör kilétének megfejtését segíti, hogy Ortutay több hallgatója az 1940/41-es őszi és tavaszi félévében gyűjtőútra ment (vö. Ortutay 2009: 225),[28] és ezeket a gyűjtéseket az egyetem Magyarságtudományi Intézete ösztöndíjjal is támogatta. A gyűjtések kéziratos anyagának nagy része fennmaradt, ezeket az ELTE BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék Adattára (továbbiakban FTA), a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma (továbbiakban NM EA), valamint az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Néprajztudományi Kutatóintézetének Adattára (továbbiakban ELTE HTK NK) őrzi. A Magyarságtudományi Intézet 1940/41-es működéséről megjelent egy vékony munkabeszámoló, amelyben hat hallgató, Kovács Ágnes, Dégh Linda, Pogány Péter, Virány Judit, Kresz Mária és Márkus István írt rövidebb jelentést (Dégh 1941, Kovács 1941, Kresz 1941, Márkus 1941, Pogány 1941, Virány 1941[29]). Kovács Ágnes Ketesden (Kolozs vm.), Pogány Péter Máramaros hat településén (Técső, Visk, Kistécső, Hosszúmező, Aknaszlatina, Máramarossziget), Dégh Linda Bagon (Pest vm.), Virány Judit Lácán (Zemplén vm.), Márkus István az Udvarhely megyei Kecsetkisfalud, Farkaslaka és Korond településeken végzett mesegyűjtést. A hallgatók közül Kresz Mária volt az egyetlen, aki nem kifejezetten mesegyűjtést végzett. Az ő Kolozs megyei (Sárvásár, Nyárszó) terepmunkája elsősorban a gyermekélet és a hagyományozódás módjainak vizsgálatára irányult és ennek keretében gyűjtött meséket is. Ortutay bevezetője szerint „[k]utatóterületünk az egész ország, természetesen elsősorban az úgynevezett »fehér foltok«" (Ortutay 1941b: 24). A helyszínek kiválasztásának szempontja azonban különböző lehetett: volt, akinek Ortutay jelölte ki a terepet, volt, akinek már folyamatban volt gyűjtése, és volt, aki valamilyen személyes érintettség folytán ment az adott területre. Az erdélyi és máramarosi területek ekkor újra Magyarországhoz tartoztak, ez is szerepet játszhatott az úti célok kijelölésekor.[30] A csapatból Virány Judit és Pogány Péter volt a legfiatalabb, hiszen ők még elsőéves hallgatók voltak ekkor, míg a többiek már felsőbb évesek, akik rendelkeztek különféle gyűjtési tapasztalattal.

Dégh (akkor még Doctor) Linda (1918–2014) harmadévesen úgy kezdte hallgatni Ortutay előadásait, hogy már folyamatban volt – Ortutay szerint a nyáron megjelent Fedics-könyv hatására (Ortutay 2009: 211) – bagi gyűjtése,[31] amiből 1940 karácsonyán hét

26 A későbbiekben is foglalkozik az egyéniség és a közösség viszonyával: pl. Banó 1943, 1944.

27 Az ekkor bontakozó egyéniségkutató irányzat képviselőinek módszertani állásfoglalásai sem feltétlenül egyeztek (ld. például Banó István és Dégh Linda közötti polémiát az *Ethnographia* 1947/1–2. számában).

28 Az áprilisi politikailag bizonytalan helyzetről és a gyűjtőutak tervéről ld. Ortutay 2009: 225–230.

29 Virány Judit 1945-ben házasodott össze Földy Istvánnal (n.n. 1945), és ezután nevének különböző írásmódjaival találkozunk a szakirodalomban: Virányi (!), Földyné Virány Judit, Földy Istvánné. A bibliográfiában az áttekinthetőség kedvéért minden publikációja Virány Judit név alatt szerepel.

30 Ezek a területek Kárpátalja magyar megszállása (1939. március közepe) és a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) következtében tartoztak újra Magyarországhoz.

31 „1940 őszén találkoztam először Pandur Péterrel. A szomszédos Hévízgyörkről mentem át Bagra egy mesemondó után" (Dégh 1942: I. 30). Vö. Dégh 1941.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mesét publikált is (Dégh 1940). A terepmunkát 1941 januárjában és áprilisában folytatta, majd egy év múlva ebből az anyagból írta meg a bölcsészetdoktori értekezését (*Pandur Péter meséi*, 1942), és az ÚMNGY sorozatban adta közre Pandur Pétertől feljegyzett anyagának egy részét (Dégh 1942: 97).[32] Azonban Déghnek nem ez volt az első mesegyűjtése. A fennmaradt adatok alapján már 1937–1938-ban gyűjtött népmeséket, balladát, szokásszöveget (betlehemest) a Szabolcs–Szatmár megyei Piricse községben (FTA 121, NM EA 23746),[33] 1938-ban Ditrón és Rimócon (FTA 167), majd 1939-ben Sümegen (FTA 152), 1939–1940-ben Hévizgyörkön[34] (FTA 173, 253, NM EA 8100).[35] Ez utóbbira Ortutay már a Fedics-kötetben hivatkozott (Ortutay 1940: 72). Dégh a piricsei gyűjtéséből 1937-ben, majd 1939-ben publikált szemelvényeket az *Ethnographiá*ban (Dégh 1937, 1939).[36] 1937-ben, még gimnazista tanulóként lett a Néprajzi Társaság tagja.[37] Dégh Linda és Ortutay Gyula ismeretsége valamikor az 1930-as évek második feléből datálható. Dégh visszaemlékezése szerint a Vajda János irodalmi Társaság szervezte alkalmon hallotta Ortutay előadását,[38] akit Hont Ferenc (1907–1979) színházrendező révén ismert meg (Dégh 1995: 18–19).[39] Piricse település is összekötötte őket, Dégh Fedics Mihály szülőfalujában töltötte a nyarait a nagynénjénél, és ott gyűjtött először (Dégh 1995: 19).[40] Ő az egyedüli hallgató a budapestiek közül, akit Ortutay név szerint is említett a naplójában ebben a két félévnyi időszakban (Ortutay 2009: 211).

Kovács Ágnes (1919–1990) másodéves hallgatót Ortutay küldte 1940 karácsonyán Kalotaszegre azzal a céllal, hogy egy „jó mesemondót" találjon az ÚMNGY számára (Kovács 1943: I. [5]). Kovács sikerrel járt, és áprilisban ő is folytatta az év elején megkezdett gyűjtését (Kovács 1941: 25), majd még két alkalommal látogatott vissza Ketesdre (Kovács 1944: 386), amelynek egy újabb dupla ÚMNGY kötet lett az eredménye (*Kalotaszegi népmesék*, 1943).[41] Kovács sem ismeretlenül vágott bele a ketesdi útba, ugyanis 1940 nyarán résztvevője volt a női sárközi táj- és népkutató tábornak, amely jó lehetősé-

32 A gyűjtés kéziratos anyaga: FTA 172, FTA 702.

33 Vö. „Szabolcs megyei rokonainál tett nyaralásai során már iskolásként elkezdi lejegyezni a népköltési szövegeket: öreg juhászok és kocsisok elbeszéléseit" (Voigt 2015: 77).

34 Ez a gyűjtése a kézirat dossziéján olvasható feljegyzés szerint „A Tudományegyetem, Bp. Néprajzi Intézetének Táj- és Népkutató csoportja keretében és költségén egyéni táj- és népkutató kiszállás." A gyűjtés 2022-ben nyomtatott formában is megjelent (Terék szerk. 2022).

35 Dégh Linda és az alább tárgyalt hallgatók egyetemi éveiről az életrajzok, nekrológok csak érintőlegesen és néhol pontatlanul tesznek említést, bővebb információkat további kézirattári, levéltári kutatás hozhat felszínre.

36 Fennmaradt Györffy Istvánhoz, mint az *Ethnographia* szerkesztőjéhez Piricséről írt levele (1937) ld. NM EA 23746.

37 Az *Ethnographia* Társasági ügyek rovatában főiskolai hallgatóként jegyezték be, de érettségi vizsgáját 1938-ban tette le (n. n. 1937, ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I.008.L.5. 69.).

38 A Társaság 1925–1944 közötti rendezvényein Ortutay több ízben is előadott (1934, 1937, 1938, 1940 - Szalai 1975).

39 Ettől eltérően Voigt Vilmos nekrológja szerint Dégh Linda és Kemény Zsuzsanna, Ortutay Gyula felesége, Szentpál Olga (1895–1968) mozgásművészeti iskolájából ismerték egymást: „Már gimnáziumban érdeklődik az avantgarde színház, pontosabban a Szentpál Olga irányította mozdulatművészet iránt. A kis termetű, szinte súlytalan fiatal hölgy egy Lila sikoly című hipermodern táncjátékban jelenik meg, ahol a fiúk a magasba nyújtott tenyerükön adogatják egymásnak. E körben ismerkedik meg a táncosnő Kemény Zsuzsával – Ortutay későbbi feleségével és Ortutayval is" (Voigt 2015: 77). A *Lila sikoly* című előadás azonban nem Szentpál Olgához köthető, hanem Turnay Alice 1937-ben bemutatott koreográfiája volt. Köszönöm Ábrahám Nórának ezt a darabbal kapcsolatos információt.

40 Dégh Linda néprajzos érdeklődésének kialakulásáról mesél egy vele készült riportfilmben is: *Szabófalvától San Franciscóig* című portrésorozatban. Ebben Dégh Lindával Érdi Sándor beszélget (MTV, 1997, visszanézhető: Nemzeti Audiovizuális Archívumban https://nava.hu/id/3008431).

41 A ketesdi kéziratos anyag: NM EA 3912, 23649.

get biztosított szervezett körülmények közötti gyűjtési tapasztalat és gyakorlat megszerzésére.[42]

A szintén harmadéves Kresz Mária (1919–1989) 1941 januári (Sárvásár) és áprilisi (Nyárszó) kalotaszegi kutatóútján több mint kétszáz oldalnyi gépelt meseanyagot gyűjtött tizenévesektől (FTA 168, 170 vö. NM EA 4435, 4695, 4696, 19031),[43] azonban vizsgálatának fő fókuszában a gyermekélet és a hagyományozódás folyamata állt, melyből később disszertációs értekezése és több publikációja is megszületett (Kresz 1941, 1957: 103, 1. lj. vö. NM EA 2520, 4435). Ő is résztvevője volt a sárközi táj- és kutatótábornak, ahol már szintén a gyermekélet és a játékok témájában vizsgálódott (Mády szerk. 1942). Kresz Mária visszaemlékezése szerint első hallgatói évében nagy hatással volt a gondolkodásmódjára a Néprajzi Tanszéken tartott előadássorozat[44] is (Kresz 1986: 29).

A harmadéves Márkus István (1920–1997) 1941 januárjában és áprilisában az Udvarhely megyei Kecsetkisfalud, Farkaslaka és Korond falvakban öt hetet töltött mesegyűjtés és a közösségek gazdasági, társadalmi, szellemi változásainak megfigyelése céljából, amelyet a későbbiekben is tervezett folytatni (Márkus 1941). Ismeretem szerint nem maradt fenn Márkus 180 gépelt oldalnyi meseanyaga, és a jelentésen kívül nincs több információ az 1941-es terepmunkájáról vagy a folytatásról.[45] A szakmai és a tágabb publikum főként a nagykőrösi történeti–szociológiai kutatását tartja számon az 1940-es évekből, amelyből doktori értekezése is megszületett (Márkus 1943). Márkus visszaemlékezése szerint első terepélményei 1939 tavaszán a Táj- és Népkutató Intézet tanulmányi kirándulásaihoz köthetők, amelyeknek a költségeit is a szervezet állta. Ekkor egynapos kirándulásokra mentek Tardra, Fótra, Kajászószentpéterre, majd több napot töltöttek a Nagykunságon.[46] 1939 tavaszának végén Györffy István Galgamácsára küldte Márkust „paraszti szólások, közmondások és táltoshiedelmek" gyűjtésére, amely kihívást és önálló tapasztalatszerzést is jelentett az elsőéves hallgató számára (Márkus 1991: 49–51). Még ugyanez év nyarán részt vett a kiskunhalasi táborban, amely során – elsősorban Erdei Ferenctől – meghatározó módszertani élményeket, tapasztalásokat szerzett, amelyek a szociográfiai irány felé terelték, azonban továbbra is figyelmet fordított a táltosról szóló

42 A női kutatócsoport munkájáról készült összefoglaló, benne Kovács Ágnes tanulmányával: Mády szerk. 1942. A kutatótábor kéziratos anyaga: NM EA 4440, 7752–7770 (A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének... 1979: 44–45.). Kovács Ágnes sárpilisi kéziratos gyűjtőfüzete a ELTE HTK Néprajztudományi Intézet Adattárában található: Kovács Ágnes-hagyaték MTA NTI VII. 8. c. 298. Általánosságban a táj- és népkutató táborok jelentőségéről is értekeznek: Granasztói 2009, Filep 2017.

43 A nyárszói gyűjtésről több kéziratos anyaga is fennmaradt vö. NM 4435–4438, 4693 (A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének... 1979).

44 Ez valószínűsíthetően azokat a csütörtöki alkalmakat jelentette, amelyekre Györffy István hívott meg előadókat (vö. Márkus 1991: 47).

45 Lehetséges, hogy ezek a korai gyűjtések hatással voltak az 1970-es években Márkus által írt meseszövegekre (1970. *Mikulás a kenguruk szigetén és más mesék*, 1971. *Mackókirály és Kicsuka őzike*, 1981. *Hómari*).

46 Kardos László 1989–1990-ben Márkus Istvánnal készített életinterjúja alapján. A közel 30 órás hangfelvétel az Oral History Archívum számára készült, ezt jelenleg a Veritas Intézet őrzi (Veritas OHA 217.). A teljes interjú kiadásra került volna az *Egy népi urbánus* című kötetben az eredeti szerkesztői (Marelyin Kiss József, Őrszigethy Erzsébet) tervek szerint. Az ugyanilyen címen 2023-ban megjelent kiadvány felépítése azonban nem az eredeti koncepciót tükrözi, az interjú sem jelent meg végül. A 2007 és 2011 közötti kötetmunkálatok kéziratos anyagának egy részét a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Levéltára őrzi (NKE EL XV.2.c. 196–198.d.). Itt az interjúnak többféle formátumú leirata is megtalálható (például CD-n, papíron többféle oldaltördeléssel a nyers leirat és Máté Tóth Zsuzsa szerkesztette változat). Ld. Márkus 1991: 48, Veritas OHA 217.: leirat 33.old. vö. NKE EL XV.2.c. 196d.: Egy népi urbánus. Márkus István emlékkötet, Jelenkutatások Alapítvány, CD, leirat 26.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

történetekre,[47] tehát Márkus folklorisztikai témájú udvarhelyi gyűjtése sem előzmények nélküli.[48]

Virány Judit[49] (1921–2008) mint elsőéves magyar–német szakos hallgató szintén a „Magyarságtudományi Intézet megbízásából, Ortutay Gyulától kapott irányelvek és útbaigazítások után" indult mesét gyűjteni a Bodrogközbe 1941 telén[50] (Virány 1941, 1957: 3). Majd itt folytatta a terepmunkát 1941 őszén és a következő esztendő telén is. A Lácán gyűjtött 148 meseszövegből (FTA 160, NM EA 4060) csak később, 1957-ben jelent meg egy kisebb válogatás (12 szöveg) a sárospataki Rákóczi Múzeum kiadványai sorozat részeként (Virány 1957).

A szintén elsőéves Pogány Péternek az 1941 áprilisi kéthetes máramarosi útja volt az első gyűjtése. Tudomásom szerint az itt gyűjtött anyag nem maradt fenn vagy lappang, azonban a rokonságnak írt levelei igen beszédesek lehetnek számunkra (lásd *Melléklet*: I–IV. levél), hogyan képzeljük el egy kezdő gyűjtő első terepélményeit, nehézségeit. Például Pogány rokonainak írt levelében részletezi, hogy az aknaszlatinai csendőrőrsön több órára bent tartották kémkedés gyanújával, ugyanis a szállásadó családja feljelentette. Többek között a nyakában hordott pénz, viharkabátja, a nála lévő jegyzetek, az adatközlők név- és címlistája, valamint egy kabátzsebben megbújó görög igeragozási táblázat miatt kellett magyarázkodnia. A naplójában csak rövid bejegyzés olvasható ebből az időből: ezt a gyűjtést Pogány tudományos, hivatalos útként definiálta, a naplót pedig főként a személyes gondolatainak, érzéseinek, benyomásainak megörökítése miatt vezette és úgy vélte, ez a kettő nem összemosható (lásd *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 115. bejegyzés, 1941. április 24.). Pogány gyűjtési jelentése szerinti „tetemes" anyaggyűjtés azonban a mesemondás szempontjából nem lehetett az elvárásoknak megfelelő („kitűnő mesefészek nem akad e falvakban", Pogány 1941: 26; „Népmesére nem találtam, mert a városi kultura[!] már behatolt régen az ottani m[agyar]. községekbe." Pogány Péter levele Dr. Szőnyi Hugónak és Nay Ilonának, Buda, 1941. május 6.). Feltételezésem szerint ennek köszönhető, hogy bár Pogány eredetileg Técsőre indult, kutatását kiterjesztette további öt Tisza-völgyi településre is, valamint nyáron már új helyszínen, Göcsejben folytatta a mesegyűjtést (lásd *Melléklet*: V–VI. levél, VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 136. bejegyzés, 1941. szeptember 18.).[51] Itt több mint három hetet töltött, és több településre is eljutott (biciklivel).[52] A zalai szegek vidéke mesemondás szempontjából termékenyebbnek bizonyult a máramarosinál, hiszen több mint 1300 oldalnyi gyűjtött anyaga maradt fenn

47 Márkus 1991: 53–57, Nádor 1991, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Egyetemi Levéltára (továbbiakban NKE EL) XV.2.c. / 198. doboz.

48 Márkus István fennmaradt interjúi, visszaemlékezései alapján részletesen megtudható, milyen szellemi hatások, olvasmányélmények érték gimnazista és egyetemista korában és hogyan erősödött meg a társadalmi problémák iránti érzékenysége. A Petőfi Irodalmi Múzeum (továbbiakban PIM) Médiatára is több Márkus Istvánnal készített interjú hangzóanyagát őrzi.

49 Jelenleg nem sikerült Virány Judit örököseivel felvenni a kapcsolatot, hagyatékának hollétéről nincs információ. Ezúton is köszönöm a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársai, Virány Judit egykori kollégái, Vörös Éva és Papócsi Ildikó segítségét.

50 Itt vélhetően az év eleje, január értendő.

51 Ezen felüli levelek Göcsejből, amelyek a *Melléklet*ben nem kerültek közlésre: PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter levele Szakolczay-Riegler Ernőnek és családjának, Nagylengyel, 1941. augusztus 25., levelezőlap; Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Barabásszeg, 1942. december 31., összehajtott papírlap; Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Milejszeg, 1943. február 4. és Csonkahegyhát, február 5., összehajtott papírlap; Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Lickóvadamos, 1943. február 14., levelezőlap.

52 Saját biciklijét vitte el, hogy mobilisabb legyen, erre már nyáron edzett is egy keveset (ld. *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 134. bejegyzés: 1941. augusztus 7–8., Tihany, cserkésztábor; 136. bejegyzés, 1941. szeptember 18.).

(FTA 130–139, vö. NM EA 5677, 8780). Ide még két ízben visszatért (1942 januárja és 1942. december – 1943. február között) és közel 170 meseszöveget jegyzett fel 10 község (Csonkahegyhát, Kislengyel, Lickóvadamos, Milejszeg, Nova, Pajzsszeg, Pálfiszeg, Rózsásszeg, Ukk, Vargaszeg) 71 családjától.[53]

Pogány 1943-ban jelentkezett a bencésekhez és ott folytatta a teológiai és a tanári tanulmányait (a tanári szakvizsgáit[54] 1945 nyarán tette le). Jövőbeli terveiben a tudományos munka, a tanítás és a papi hivatás egyformán szerepeltek (Chikány 2023: 772–773). Azonban a hangsúlyok eltolódtak a bencések között töltött évei alatt. Pogány gyűjtött anyagának legépelése 1944-re készült el, ekkor egy példány a „Néprajzi Intézet gyűjteménytárába" is bekerült.[55] Négy évvel később, 1948-ban lett volna lehetősége az anyag töredékének publikálására, azonban papi tanulmányai és záróvizsgái miatt nem tudta vállalni a kötet sajtó alá rendezését:

„Ortutayék ajánlat formájában szerették volna, ha most a könyvnapra kiadtam volna 15 ívre (=240 lap) való népmesét a gyüjteményemből, de sajnos ennyire már nem tudtam volna úgy időt szakítani, hogy a Franklin társulat nyomdája időben megkapja még a kéziratot. Én úgy is csak úgy voltam hajlandó belemenni, ha a dissertatióm lett volna a bevezetés hozzá (60 nyomt. oldal) és ha szerzetes nevemmel [Szaléz] jelenik meg. Honoráriumul 1000 forintot ajánlottak fel. Örülök, hogy mentesültem mégis ettől a gondtól, vannak sokkal fontosabb dolgok is és különben is a most megjelenésre szánt 180 oldalnyi mese csak 1/5 részét teszi egész gyüjtésemnek. Megírtam az adjunktusnak hogy jövőre erre pláne nem érek rá a szentelés előtti tanulmányok miatt. Mindezt csak azért tartottam érdemesnek a megírásra, hogy Papának apai örömöket okozzak. Közömbös ügy különben."[56]

Ugyanez év tavaszán védte meg *Zalai népmesék. Adalék az irodalmi népiesség történetéhez* című doktori dolgozatát a budapesti bölcsészkaron.[57] Munkájában nagyobb teret szentelt a magyar népmesegyűjtés történetének, amelynek meghatározó alakjait, gyűjteményeit, szemléletmódjait négy korszakra osztva ismertette. Ezt követően saját zalai gyűjtését már az ÚMNGY keretében vezette fel: „népmesét gyűjtő utamra a fenti sorozat szerkesztőjének alapvető elméleti és gyakorlati útbaigazításaival indultam meg és egy

53 Ennek nagy részét egy hosszabb, héthetes gyűjtőúton 1942 decembere és 1943. február eleje között gyűjtötte. PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Budapest, 1943. február 16., papírlap. December végi megérkezéséről: Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Barabásszeg, 1942. december 31., összehajtott papírlap. Az 1942 januári gyűjtésről ld. *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 177. bejegyzés, Kaposvár, 1942. január 23.

54 A szakvizsgákhoz tárgyanként szakdolgozatot is be kellett nyújtania. PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek és családjának, Pannonhalma, 1945. július 29., összehajtott papírlap.

55 PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek és családjának, Pannonhalma, 1944. június 5. A gépelési munkát valószínűleg nem Pogány végezte el, ugyanis a szakdolgozata kapcsán említette, hogy Károly bencés testvér gépelt a számára. PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek és családjának, Pannonhalma, 1945. május 28.

Az egyetemi hallgatók gépírási készsége ezidőben nem magától értetődő. Márkus István több visszaemlékezésében is említi, hogy édesanyja gépelte a szemináriumi dolgozatait és doktori értekezését. Például PIM Médiatár K 435 Márkus István emlékezése Móricz Zsigmondra és a *Kelet Népé*re. Kérdezi Tasi József. 1986. jan. 17. Márkus 1991: 41. vö. NKE EL XV.2.c. 196. doboz: *Egy népi urbánus. Márkus István emlékkötet*, Jelenkutatások Alapítvány, CD, leirat 47.

56 PFKK BK 981/I.3. Pogány Péter levele Gerecze Máriának, Szakolczay-Riegler Ernőnének és Szakolczay Miklósnak, Pannonhalma, 1948. március 25., papírlap.

57 A szigorlati főtárgya a magyar irodalom, két melléktárgya a magyar nyelv és a pedagógia volt, amelyet summa cum laude teljesített Horváth János, Alszeghy Zsolt és Pais Dezső előtt 1948 májusában. ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I. 008.L.5. 187. A doktori dolgozat: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár B 981/1 jelzete alatt található meg.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

részben a kiadó Intézet támogatott anyagilag.[58] Az új sorozatnak kizárólag folklore-tudományi igényességét, tehát azt a célt tartottam szem előtt, amiért a sorozat többi addigi munkatársa fáradozott: feljegyezni egy feltáratlan magyar ethnikai vidék mesei anyagát minél több kiváló népi mesemondó ajkáról és a mesemondás szerepét (funkcióját) is megállapítani a szájhagyományt még megbecsülő falvainkban" (PFK B981/1: 63). A kéziratot a gyűjtött anyaggal egyetemben végül később sem publikálta (vö. Voigt 1980a: 35).

Kik lehettek Ortutay Gyula szűkebb hallgatói körének tagjai?

Ortutay naplóbejegyzése szerint öt hallgatója ment áprilisban gyűjtőútra, ez a terepmunka-beszámolókkal is összhangban van, ugyanis Virány Judit tavasszal nem, csak januárban járt Lácán (Ortutay 2009: 225, Virány 1941: 27), így ezek alapján már csak a hetedik hallgató kiléte kérdéses.[59] Ortutay helyettesítő státusza két félévre szólt, 1941 szeptemberétől Visky Károlyt (1883–1945) jelölték ki Györffy István utódjául, Ortutay pedig Szegeden folytatta az egyetemi hallgatók tanítását. A budapesti mesegyűjtő körével azonban még találkozott ősszel is, igaz, az első összejövetelt beárnyékolta valamilyen személyi jellegű konfliktus, amelyről Ortutay és Pogány is említést tett:[60] „A hallgatókból elegem is van már. Megcsömörlöttem. A pestiek, kiket mindennel elláttam, pénzt, lehetőségeket szereztem nekik, barátilag szóba álltam velük, sőt lakásomba is invitáltam, hitvány csürhe és pletykáló banda gyanánt viselkedik, már legalábbis néhányan. Nékem ez éppen elég, még ha csak ketten is. Nevek után nem kérdeztem, a pletykák hozóit meghallgattam s megtanulhattam ismét: idegen embereket csak hosszas próbálkozás után engedhetünk közel magunkhoz. Holnap délután találkozom az egész társasággal, s röviden leszámolok velük. Persze, itt az új professzor [Visky Károly], a végleges: oly érthető és hitvány a magatartásuk. […] Pesti hallgatóim jótékonyan növelték emberismeretemet s -undoromat. Tegnap hányni lett volna kedvem, velük vitáztam, láthatatlan s alantas ellenfelekkel: magyaráztam az igazamat. […] A főkorifeusok bizonyára: Majláth Joci, Járdányi és Márkus Pista" (Ortutay 2009: 266–267). A rejtélyes incidenssel kapcsolatosan újabb hallgatókat említ Ortutay név szerint, sejtése szerint Járdányi Pál (1920–1966), Majlát Jolán (1917–1991) és Márkus István lehettek a fő hangadók. Ortutay úgy fogalmaz, hogy „akiket lakásomba is invitáltam", azonban ezen információk alapján továbbra is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hiszen a bejegyzés alapján nem tudható, hogy pontosan kikre gondolt: a szűkebb mesegyűjtő körére, a szemináriumi csoportra vagy más hallgatókra, akikkel szorosabb lett a két félév alatt a viszonya és meghívta őket az otthonába. Pogány Péter

58 Másik részben az Egyetemi Néprajzi Intézet. [Pogány Péter lábjegyzete.]

59 A Magyarságtudományi Intézet 1941-es munkájáról írt titkári beszámolójában Maksay Ferenc szintén öt hallgatót említett, azonban kérdéses, hogy kikre gondolhatott. Az írott jelentések alapján vélekedett így, vagy személyes ismerete volt a hallgatók tevékenységéről: „Az Ortutay Gyula által szerkesztett Új Magyar Népköltési Gyűjtemény legutóbbi sikere a könyvnapon megjelent baranyai népmesekötet volt (Banó István, *Baranyai népmesék*, Bp. 1941.); kutatóink – 5 egyetemi hallgató – azóta az ország több táját bejárták, hogy új meseforrásokat találjanak" (Maksay 1942: 155).

60 Ld. Ortutay 1941. szeptember 25-iki naplóbejegyzését (Ortutay 2009: 266–267) vö. *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 143. bejegyzés, 1941. szeptember 28.

szintén megemlékezett erről az esetről a naplójában, bár neveket nem említett és inkább a konfliktussal kapcsolatos érzéseit részletezte, mint a tényleges esetet: előrébbvalónak gondolta a magyar tudomány ügyét a személyeskedő „csepűrágásoknál", valamint őt kérték fel, hogy majd Ortutaynak referáljon a csoport tagjainak jövőbeli hozzáállásáról. Feltételezhetően enyhültek az indulatok, mert a következő találkozón mindenki részt vett:

„Tegnap [1941. szeptember 27.] Virányi Juditéknál tartott a népmesegyüjtőkörünk[!] megbeszélést, beszámolót. [...] Ortutaynak személyeskedő véleménynyilvánítások jutottak fülébe. Nem világos előtte hajlandó e a társaságunk továbbra szolidaritást vállalni. Egymás között beszéljük meg én értesítsem majd az eredményről. Ma elhatározták, hogy mindenki személyesen külön és négyszem között önti ki lelkét. [...] nov. 4. Tegnap délután nálunk tartottuk a kéthetenkénti népmese-megbeszéléseket. Itt volt Ortutay és a kör minden tagja" (*Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 143. bejegyzés, 1941. szeptember 28.; 160. bejegyzés, 1941. november 4.). Ortutay bejegyzése szeptember 25-ére van keltezve, azonban naplójában az egy naphoz rendelt írások nagyobb időintervallum történéseit is lefedhették. Jelen esetben kissé el is bizonytalanítja az olvasót, hogy a „holnap" és a „tegnap" időhatározó-szók vajon ugyanarra a napra vonatkoznak-e, bár véleményem szerint Pogány naplóbejegyzésével való összeolvashatóság inkább azt a lehetőséget erősíti, hogy Ortutay is a mesegyűjtőkör megbeszéléséről írt.

Hipotézisem szerint a szűkebb mesegyűjtő csapat résztvevői az őszi szemináriumi tagokból szerveződött. Ők terepmunkára is vállalkoztak és külön is összeültek megbeszélést tartani, azonban a szemináriumi csoport nem azonos ezzel a körrel, hanem csak átfedésben lehetettek a hallgatók (hiszen Ortutay Gyula a naplójában 14 fős szemináriumi csoportról ír, akik közül csak 7–8 fő jelentkezett gyűjtésre is, Ortutay 2009: 214–215).[61] Ezt a feltételezést erősíti Pogány Péter feljegyzése a kör két találkozójáról (1941. szeptember 28. és november 4., lásd *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából), amelyet egyik alkalommal Virány Juditnál, majd nála tartottak meg – bár ezek már későbbi időszakra, a következő tanév (1941/42) őszére vonatkoztak. Járdányi Pál és Majlát Jolán is hallgatta Ortutay előadásait, azonban nincs adat arra vonatkozóan, hogy a szűkebb kör tagjai lettek volna,[62] inkább csak mint volt hallgatók lehettek az ügy résztvevői.

Kovács Ágnes visszaemlékezése szerint heten gyűjtöttek 1941 és 1944 között Ortutay módszere, iránymutatásai szerint. Ez alapján megoldottnak is tekinthetnénk a kérdést, azonban az általa közölt névsorban két, eddig nem említett név is felbukkan: Belatini Braun Olga és Csécsy Magda (Kovács 1980: 526).[63] Csécsy Magda vagy Csécsi Magdolna (1921–2007) a tavaszi félévben hallgatta Ortutay előadását, és memoárjában egy sor erejéig megemlítette volt tanáraként Ortutayt is (Csécsy 2005: 14). Az ELTE BTK

61 Vö. „Virány Judit is tagja volt annak a kisszámú lelkes szemináriumnak, amelyben az Egyetemi Néprajzi Intézet hallgatói Ortutay Gyula vezetésével mesekutatókká nevelődtek, majd az akkor meginduló Új Magyar Népköltési Gyűjtemény köteteinek szerkesztőivé, szerzőivé, saját gyűjtött anyagukon kísérletezve ki egy bontakozó új módszer (a mesemondó egyéniségének és közösségének középpontba helyezése) lehetőségeit." Dégh 1958: 178.

62 Márkus István, Járdányi Pál, Majlát Jolán és Kresz Mária szorosabb hallgatói viszonyban álltak egymással. Vö. Kardos interjú NKE EL XV.2.c.198. doboz; Váczi 1987: 18. Márkus és Majlát Erdei Ferenccel alkották a nagykőrösi munkaközösséget. Később Majlát Jolán Erdei Ferenc (második) felesége lett. Márkus István és Kresz Mária is éltek házastársi viszonyban.

63 A névsor további tagjai: Dégh Linda, Kovács Ágnes, Kresz Mária, Pogány Péter és Virány Judit.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Folklore Tanszék Adattárában fennmaradt egy csobádi mesegyűjtése *Dudás András meséi* címmel (FTA 162), 1941–1942 gyűjtési időszak feltűntetésével. A több mint száz oldalas kéziratos anyag nem tartalmaz a gyűjtés körülményeire vonatkozó adatokat, így csupán feltételezhetjük, hogy Csécsi is bekapcsolódott valamilyen szálon a mesegyűjtő munkába. Belatini Braun Olga (1910–1963)[64] alakja ez idáig kissé homályosan kapcsolódott Ortutay egyéniségkutató módszert követő tanítványaihoz. Belatini Csíkszentdomokoson gyűjtött kéziratos anyagát 2013-ban rendezte sajtó alá Benedek Katalin (Benedek szerk. 2013). Hermann Zoltán e könyvhöz írt bevezető tanulmánya szerint Belatini Braun Olga nem volt a pesti egyetem beiratkozott hallgatója, de Ortutay mesegyűjtő szemináriumához kapcsolódva végezhette a csíki gyűjtését (Hermann 2013: 15). Azonban az ELTE Levéltárának bölcsészhallgatói törzslapja szerint az ekkor harminc éves Belatini harmadéves hallgató volt Hild Károlyné[65] Braūn Olga néven, s Ortutay mindkét előadását felvette az indexébe, tehát ő is résztvevője lehetett a szemináriumi és a szűkebb, terepmunkát végző körnek egyaránt. Belatini gyűjtése a kör többi tagjához képest későbbi (1942 nyara).[66] Hermann feltételezése szerint Kovács Dénes (1893–1981)[67] lehetett a mesemondók felkutatásában a segítségére (Hermann 2013: 16–17). Az ismeretség korábbi volt kettejük között, ugyanis Kovács két, Szent István Társulatnál kiadott ifjúsági regényének Belatini Braun Olga volt az illusztrátora (1938, *Fűrészmalom. Kalandozás Csikországban*, 1942, *A csíki havason*).[68] Belatini vélhetően ismerte Kovács Dénes azonos nevű fiát (1920–1977) is, aki a budapesti Képzőművészeti Akadémia hallgatója volt (1939–1944)[69] és részt vett az 1941-es csíkmenasági táj- és népkutató táborban is (Szőcsné Gazda 2013: 402, 406, 410) – így akár tőle is kaphatott inspirációt a csíki úthoz. Szintén hipotézis szintjén vethető fel, hogy Belatini az 1942 júliusában Csíkszentdomokoson is kutató Dincsér Oszkárral (1911–1977) is kapcsolatban lehetett, hiszen Ortutay előadásairól akár ismerhették egymást (Lipták 2024: 127–130). A három nyáron át tartó (1941–1943) többhetes csíkmenasági kutatótáborral, annak képzőművészeti résztvevőivel is lehetett ismeretsége vagy Dégh Linda 1942-es csíkmenasági gyűjtéséhez (FTA 169)[70] is valamilyen szálon kapcsolódhatott Belatini.

64 A születési évet a hallgatói törzslap alapján jelöltem. Kempelen Béla családtörténeti könyve is ezt az évszámot tünteti fel (Kempelen 1940: 40–41). A családtagoktól hallott információk alapján Hermann Zoltán 1905-öt ír Belatini Braun Olgáról írt életrajzában (Hermann 2013: 15). A záróévszám Margit Franz tanulmányának információja alapján szerepel (Franz 2014: 422). Az adatot Rudolf von Leyden, Belatini második férjének magántulajdonában található életrajz és különböző, Belatinire vonatkozó dokumentum alapján hivatkozza. Belatini 1948-ban házasodott meg Rudolf von Leydennel. Margit Franz tanulmányaiban Olga Mafalda „Nena" Szalay, Olga Mafalda von Leyden, Nena von Leyden, Olga Mafalda (Nena) de Belatini néven is előfordul (például: Franz 2014: 422, 2020: 78, 81; 2021).

65 Hild Károly motorkerékpár-versenyzővel 1930. február 21-én kötött házasságot. Erről több sajtóorgánum is tudósított: n. n. 1930a, 1930b. Hild Károly Olga testvérének, Belatini Braun Rudolfnak mestere is volt (vö. ifj. L. E. 1932).

66 Benedek (szerk.) 2013: 27. vö. FTA 127–129, NM EA 18242, ELTE HTK NTI K649/I–V.

67 Kovács Dénes életrajzához ld. G. Merva 2010.

68 Belatini az 1930-as évek közepétől illusztrált kiadványokat. A legkorábbi egy 1935-ből származó kézi festésű képeskönyv *Hajnalka. Népmese* címmel. (Az eddig ismert példány lelőhelye: OSZK 836.259. Köszönöm Gulyás Juditnak, hogy erre a kiadványra felhívta a figyelmem.) Selma Lagerlöf, Kosáryné Réz Lola, Nagy Méda, Baloghné Hajós Terézia, Dánielné Lengyel Laura, majd Bajomi Miklós köteteinek illusztrátora volt 1936 és 1944 között. Belatiny Braun Olga, H. Belatini Braun N. formában is találkozunk nevének írásmódjával. A rajzokat Belatini Braūn N., NB [N mint Nena], B.B.O. szignóval látta el.

69 Ld. a Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatóinak listája 1871-től napjainkig: http://doktori.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/b (letöltve: 2024. szeptember 15.).

70 Dégh később, 1944 telén is gyűjtött a településen: Dégh 1950.

Összegezve a kör tagjainak kilétét vizsgáló gondolatmenetet: bár több bizonytalan, jelen pillanatig nem tisztázható részlet is maradt a kiinduló kérdés körül, feltételezésem szerint az alábbi hallgatók vettek részt kezdetben a szűkebb megbeszéléseken: Belatini Braun Olga, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Kresz Mária, Márkus István, Pogány Péter és Virány Judit. Csécsi Magdolna később kapcsolódhatott a csoporthoz,[71] hiszen ő csak a tavaszi félévben kezdte el hallgatni Ortutayt, valamint sem ő, sem Belatini nem ment még 1941 év elején vagy tavaszán gyűjtőútra. Márkus személye mellett szól a gyűjtési beszámolója, az Ortutay által említett konfliktusban való érintettsége, valamint, hogy számára sem volt teljesen idegen a folklórműfajok gyűjtése.

Ha figyelembe vesszük, hogy Ortutay a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként a társadalomkutatások felől, komplex módon közelített a folklór egyes jelenségeihez, a rádióban is hallhatóak voltak előadásai,[72] 1940-re már számos kisebb-nagyobb publikációja is megjelent, többek között a magyar parasztság aktuális helyzetét, kutatási lehetőségeit felvázoló *Magyar népismeret* (1937) és *Parasztságunk élete* (1937) című munkáival személye nem lehetett ismeretlen a hallgatók előtt. Véleményem szerint ezen tényezők is közrejátszhattak óráinak népszerűségében, valamint a hallgatói kör gyors létrejöttében és aktivitásában.

Márkus István gyűjtési anyagát leszámítva a csoport többi tagjának kéziratos (gépirat) formában is maradt fenn mesegyűjtése.[73] Ezen anyagok nagy része legépelt meseszöveg, a gyűjtések körülményeiről, részleteiről kevés adat maradt fenn. Az 1940–41-ben alakult hallgatói csoportból csak két fő vált Ortutay Gyula mesekutató kollégájává, Dégh Linda és Kovács Ágnes. Az ÚMNGY sorozatban nem publikált, kéziratban maradt gyűjtések a nagyobb, akár külföldi olvasóközönség számára kevésbé váltak ismertté. A magyar mesekutatás akkori helyzetéről publikált nagyobb szintézisekben, külföldi olvasóknak szánt munkákban az Ortutay által kezdeményezett újabb vizsgálati szempontok, gyűjtési módszer ismertetésekor az ÚMNGY sorozatban napvilágot látott anyagokról esik szó (például Dégh 1962: 63–64, 1963, 1995: 7–29; Dégh (kiad.) 1965: XXIX–XX; Kovács 1958; Kovács (kiad.) 1966: 321–322; *Magyar népmesék* 1960: I: 36–40; Ortutay 1955: 55–65; Ortutay (kiad.) 1957: 42–44, 543–544), a kezdeti műhelymunkáról pedig nemigen tesznek említést sem, bár néhol előfordul utalás a még kéziratban lévő anyagokra (Dégh 1960: 30). Azonban a szűkebb szakmai kör, a folkloristák számon tartották ezeket a kéziratban maradt nagyobb mennyiségű meseszövegeket is: számos népmese-antológiába válogattak be Belatini Braun Olga, Pogány Péter, Virány Judit kéziratos anyagából, vagy akár ÚMNGY köteteiből kimaradt mesékből (például *Magyar parasztmesék* 1951 I: 280–296, 378–379, 442–443, 448, *Magyar népmesék* 1960: III: pl. 1057, 1066–1067, 1073, 1086, 1089, 1092, Ortutay 1985: 281–285, 366, Voigt [összeáll.] 1989: 28–43, 136). Az 1953-ban megkezdett *Magyar Népmesekatalógus* (1–10. kötet, 1987–2001) munká-

71 Az időközben bekövetkező személyi változásokat igazolhatja Pogány 1941. decemberi bejegyzése, ahol hat gyűjtőt említ: „A pénzutalványt már szombaton kaptam meg Ligeti professzor úrtól a Pesti Takarékpénztárhoz. A hat gyűjtő közül csak Kovács Ágnes meg én kaptunk pénzt a Magyarságtud. Intézettől" (Pogány Péter naplója, 171. bejegyzés, Kaposvár, 1941. december 27.).

72 Ezek egy gyűjteményes kötetben 1940 nyarán megjelentek *Kis magyar néprajz* címen.

73 Ezek az anyagok a fent is hivatkozott ELTE BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék Adattárában, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában, valamint az ELTE HTK Néprajztudományi Intézetének Adattárában találhatók.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lataihoz is forrásanyagul használták Kresz Mária, Pogány Péter, Virány Judit anyagát. A Magyarságtudományi Intézet a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán belül működött, feladatául átfogó hungarológiai kutatások elvégzését tűzte ki célul, ezért a gyűjtött anyagok közkincsként, közös forrásbázisként szolgáltak az Intézet más kutatói számára. Ily módon a fonetikus mesegyűjtések szövegét a nyelvészek is hasznosítani tudták különböző vizsgálódások során (például Beke 1946, V. Mikesy 1943). Az egyes kéziratos mesegyűjtések anyagából pedig szógyűjtemények készültek a Magyarságtudományi Intézet népnyelvi gyűjteménye számára,[74] amelyeket később bedolgoztak az *Új Magyar Tájszótár* (1979–2010) anyagába is.[75] Ilyen formán ez a több ezer oldalas kéziratos anyag különféle módokon, elsősorban a budapesti egyetemhez köthető intézményi munkák során hasznosult.

A makádi táj- és népkutató tábor

A fentiekben láthattuk, hogy Ortutay csak elméleti útmutatást adott hallgatóinak, a terepen már egyénileg kellett boldogulniuk, nem volt csoportos terepbejárás, a gyűjtési módszertanba való helyszíni betanulási lehetőség. Ez főként Virány Juditnak és Pogány Péternek okozhatott nehézséget, hiszen nekik nem volt korábbi, sem egyéni, sem csoportos gyűjtési tapasztalatuk. A felmerülő kérdéseket utólag, a csoportos találkozókon beszélhették át („Beszámoltam én is pár szóban a gyüjtésemről. Ortutay a bátoritás és engesztelés vegyes hangján örömmel vette tudomásul gyűjtésemet. »Csak rá kell nézni az arcára milyen bősz mesegyűjtő lett belőlle« – állapította meg valaki a társaságban. – Magam is látom, hogy nem fogok sült hal módjára tovább hallgatni mindig az ilyen megbeszéléseken. Már vannak problémáim, – és mindig több lesz." *Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 143. bejegyzés, 1941. szeptember 28.). Bizonyos mesegyűjtéssel kapcsolatos kérdések, problémák egyetemi szemináriumi keretek között is felmerülhettek (nem feltétlenül Ortutay jelenlétében).[76] A mesegyűjtőkör tagjainak többsége 1940 őszére már egy vagy több ízben részt vett táj- és népkutató táborban (1939 nyara Bars,

74 „Szombat délután már a Nyelvtudományi Intézetben olvasgattam a hétfői Pais magy. nyelvészeti kolloquimhoz. Egyedül voltam két órán át az Intézetben. Örültem, hogy legalább kívülről végiggyönyörködhetek a szép könyvsorozatokban. A népnyelvi és népköltési gyűjtemények szekrényében a Magy. Népköltési Gyűjtemény köteteit megsimogattam a szememmel. Istenem ennek a sorozatnak én már munkatársa vagyok" (Pogány Péter naplója, 171. bejegyzés, Kaposvár, 1941. december 27.).

75 Pogány gyűjtéséből egy 136 darabos szógyűjtemény-kivonat készült (ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézete – NYTK LI – MTANyl.98/ Vnyj.40.), erre az *Új Magyar Tájszótár* köteteiben az egyes szócikkeknél „Milejszeg 1898." hivatkozással utalnak (B. Lőrinczy szerk. 1979: 52). Dégh Linda csíkmenasági anyagára „Cs.ménaság 334." utalás történik (B. Lőrinczy szerk. 1979: 29. vö. MTANyl. 24/Vnyj. 14.)

76 „[1941.] November 27-én a néprajzi szemináriumban félórás felolvasást tartottam, a meseéletről Milejben. – Az előadás után majdnem mindenki hozzászólt. Viski szavai szerint »jól szétszedték« a hozzászólók, akik szintén mesegyüjtő kollégák. Kevesellték a bizonyítékokat, az egész »a priori« színben tünt fel nekik. […] Viski professzor úr szintén az érveket hiányolta. Azt mondta mindamellett, hogy »meglássa még egyszer nagyon jól fog írni.« […] Nagyon tárgyilagosan, kedvesen bírált. »Reméli a kritika nem veszi el a kedvemet sőt fokozza.« Persze én is bólintottam erre. Az a véleménye különben s ezt nem először mondja, hogy néprajzi szemléletünk kissé eltolt a szociográfia irányába. Fázunk a leírástól, az adatszerűtől, szeretünk filozofálni. Néha unalmasnak is kell lennünk. Mi szívesen hallgatjuk az unalmasat is, ez a mesterségünkhöz tartozik. Egy egy motívumnak, jelenségnek igyekezzünk a szemináriumi dolgozatban a mélyére jutni. […] E dolgozatot az értekező prózastílusom fejlődésében – ha erről beszélhetek – határkőnek tekintem" (Pogány Péter naplója 166. bejegyzés, 1941. december 5.).

Kiskunhalas, 1940 nyara Sárpilis).[77] Ezek jelentették a korszak egyik legjobb lehetőségét a szervezett körülmények közötti terepmunka-gyakorlat megszerzésére (Morvay 1986). A különböző felsőoktatási intézményekből jött (például képzőművész, orvos, építész, zeneművész, közgazdász, geográfus, néprajzos) hallgatókból verbuválódott csoportokban az eltérő megközelítés- és szemléletmódok megismerésére is alkalom adódhatott. A kutatótáborokat a Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének Táj -és Népkutató Osztálya szervezte.[78] Az egyes táborokra előzetesen kellett jelentkezni. A jelentkezési formanyomtatványokon a hallgatóknak nyilatkozni kellett a korábbi gyűjtési munká(k)ról, a jelenlegi kutatási témá(k)ról, az idegennyelv-ismeretről, és hogy az adott táborban milyen témában kívántak gyűjteni. A jelentkezési lap aláírásával a leendő gyűjtő vállalta a kutató munka lelkiismeretes elvégzését, a gyűjtött anyag napi leadását és engedélyköteles közlését, valamint nyilatkozott arról, „hogy a fennálló törvényes rendelkezések értelmében nem tekintendő zsidónak". Az Intézet állta a gyűjtésre jelentkezők úti-, szállás- és étkezési költségeit,[79] a résztvevőknek saját élelmiszerjegyeiket (zsír-, cukor-, kenyér- és finomlisztjegy) magukkal kellett vinniük. Az egyetemi Néprajzi Intézet (Altix és Jubilette) fényképezőgépet, távolságmérőt és fémállványt tudott kölcsönözni a gyűjtőknek.[80] A szervezéskor a települések lelkészeinek, papjainak segítségét is kérték,[81] valamint a település főjegyzőjénél is be kellett jelentkezniük. Minden résztvevő hivatalos intézeti igazolást is kapott, hogy kinek a megbízásából járják a vidéket.[82] Az 1942 nyarán szervezett táj- és népkutató táborok (például Kopács, Bácska, Bogdánd, Csíkmenaság) közül Pogány a makádi kutatótábor első turnusában vett részt június 28. és július 6. között.[83] A tábor tíz gyűjtőjének munkáját Morvay Péter (1909–1994) vezette.[84] A jelentkezők nagyrészt Viski Károly (1883–1945) hallgatói voltak, valamint Kovács Dénes képzőművészeti főiskolai növendék.[85] Viski 1942. június 3-án kelt levelében még tizenöt hallgató szerepelt (többek között Dégh Linda és Virány Judit is), de végül csak nyolcan vettek részt a gyűjtésen: Barabás Jenő (1920–1944), a „helynevek, település", Bujdosó Ilona (1914–1999) az „énekes gyermekjátékok", Gaál Károly (1922–2007) a „halászat", Kolossa Tibor (1922–1982) a „népzene, tánc", Koncz Ilona[86] a „táplálkozás", Kovács Ágnes a „kendermunkák, ruház-

77 A táj- és népkutató táborokról készült kisebb-nagyobb tanulmányok: A. Gergely 1996, Filep 2017, Granasztói 2009, Nagy 2010.

78 A Táj- és Népkutató Központ intézménytörténeti változásaival kapcsolatosan ld. Kósa 1982a, Granasztói 2012.

79 Ld. Jelentkező lapok (Barabás Jenő, Gaál Károly, Kolossa Tibor, Kovács Dénes, Pogány Péter, Vargyas Lajos) NM EA 8126. Az első nyári tábor résztvevői közül az ő jelentkezési lapjaik maradtak fenn.

80 Viski Károly levele Morvay Péternek, Budapest, 1942. június 27. NM 8126.

81 Például a csíkmenasági tábort követően a plébánosnak köszönőlevelet fogalmaztak meg, hogy „a szószékről ajánlotta a kutatócsoport tagjait a falu jóindulatába" (NM EA 8110: 6. Vö. NM EA 8126: Osztálytitkári kérő- és köszönő levelek Eötvös Ferenc ref. lelkésznek, Pataky Ferenc kántortanítónak és Eötvös Flóra tanítónőnek, 1942. jún. 12., aug. 3.).

82 Pogány Péter részére kiállított hivatalos igazolvány NM 8126. Vö. Pogány első egyéni gyűjtésén hosszabban elidőzött az aknaszlatinai csendőrségen, mert nem volt nála olyan igazolás, ami a kémkedés gyanúja alól gyorsan tisztázhatta volna (*Melléklet*: IV. levél). 1943 februárjában Pogány az egyéni mesegyűjtése során már bejelentkezett a közjegyzőnél (PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Barabásszeg, 1942. december 31.). Édesapjához írt levelében kérte, hogy jelentse ki a rendőrségen, amikor már látszott a hazatérésének ideje (PFKK BK 981/I.2. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek, Milejszeg, 1943. február. 4. és Csonkahegyhát, február 5., összehajtott papírlap).

83 A második tábort 1942. október 30. és november 3-a között tartották meg. Vö. Kovács Ágnes: *Jelentés a II. makádi kutatótáborról (1942. okt. 30. – nov. 3.)* NM EA 8126.

84 A tábor bemutatása NM EA 8126, 8127 és Pogány Mellékletben közölt naplórészlete alapján.

85 Morvay Péter: Jelentés a makádi kutatótáborról, Budapest, 1942. október. 1. (NM EA 8126). Itt ugyanarról a Kovács Dénesről van szó, aki fentebb Belatini Braun Olga kapcsán is említésre került.

86 Koncz Ilona születési és halálozási adatairól jelenleg nincs információm, Barabás Jenő első felesége volt.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kodás, szövés-fonás, kis kert", Pogány Péter a „népnyelv: család-, növénynevek, gazdasági eszközök nevei, nyelvjárás", Vargyas Lajos (1914–2007) pedig a „hiedelmek, szokások" témakörben gyűjtött.[87] A helyszínen családoknál laktak: a három egyetemista lány együtt, a fiúk kettesével. A bő egyhetes ottlét alatt cédulára kellett felvinni a gyűjtési anyagot, amelyet le kellett adniuk Morvay Péternek. A Kéri-féle kocsmában zajló közös étkezések alkalmával volt lehetőség átbeszélni a tapasztalatokat, kérdéseket. A helyszíni gyűjtés során fényképeket és rajzokat is készítettek, valamint a község és a református gyülekezet irattárát is áttekintették.

Pogány a jelentkezési lapján jelezte, hogy a helyszínen szeretné eldönteni a kutatási témáját, de érdekli az építkezés és a bútorzat; végül népnyelvi gyűjtést végzett. Az ekkor már tanársegéd Vargyas Lajossal lakott együtt és több alkalommal is közösen gyűjtöttek, ami módszertanilag és ismeretszerzés szempontjából is igen hasznosnak bizonyult Pogány számára.[88] Ekkor tudatosult benne, hogy milyen sokrétű anyaggyűjtésre van lehetőség terepen és hogy milyen készségek (rajzolás, fényképezés, gyorsírás, gépírás) előnyösek egy ilyen út során (*Melléklet*: VII. Részletek Pogány Péter naplójából, 250. bejegyzés, Makád [Csepel sziget] 1942. július. 4.). Ez nem meglepő, tudva, hogy eddig egyéni invenció alapján és szűk témakörben gyűjtött. Pogány a későbbi években minden Viski Károly által meghirdetett órát felvett,[89] azok azonban főként elméleti tudással gazdagíthatták, ezáltal a Vargyas Lajostól kapott jó tanácsok, módszertani, gyakorlati tudás és tárgyi néprajzi ismeretek nagy hatással lehettek a fiatal egyetemista fiúra, akinek eddig főként a népmese körül jártak a gondolatai. Pogány – a napló tanúsága szerint – a tábor után igen eltökélt és lelkes lett, hogy a továbbiakban milyen tárgyi néprajzi tudást kíván megszerezni. A tábor anyagából Vargyas Lajos közölt szemelvényeket (Vargyas 1944, 1945), és a kéziratos gyűjtések többségét a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi (NM EA 8125–8138, 8189, A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének… 1979: 63–64).

Összegzés

A bemutatott források azon felül, hogy Pogány Péter eddig nem ismert és feltárt hagyatékaként az életrajzhoz nyújtottak újabb adatokat, két olyan további témakörhöz is elágaztak, amelyek részletei eddig kevésbé voltak ismertek: az Ortutay Gyulához kötődő, az 1940–1941-es budapesti egyetemi hallgatói mesegyűjtőkör működéséhez, valamint a táj- és népkutató táborok 1942-es Csepel-szigeti gyűjtéséhez.

A nagyobb szintézisek Ortutay magyar vagy budapesti iskolájával kapcsolatosan főként Dégh Linda, Kovács Ágnes, Banó István nevét említik, tehát azokét, akiknek sikerült a gyűjtött anyagukat az ÚMNGY sorozatban megjelentetniük (vö. Benedek 2011: 179–181, Kósa 2001: 192–195, Voigt 2009: 186, Voigt–Ortutay–Katona 1998: 49–51).

87 A nevek mellett zárójelben a gyűjtött témák szerepelnek. NM EA 8126 listái és NM EA 8127 Morvay Péter munkanaplója alapján (további jelen dolgozatban nem használt anyagok: NM EA 8125, 8128).

88 Vargyas Lajosnak nem maradt fenn naplója, Vargyas Gábor szíves közlése szerint.

89 ELTE EKL VIII.I.2.b.I. 308, 316, 326, 334. kötet.

Mindezidáig nem született olyan átfogó és részletező tanulmány, amely az Ortutay nevéhez fűződő iskola történetét dolgozza fel, így azok a szereplők, akik a kezdeti egyetemi előadások, szemináriumok és a műhely megbeszélések résztvevői voltak, láthatatlanok maradtak az éppen kialakuló irányzat körül. Pogány Péter és Virány Judit neve sem kapcsolódott eddig szorosan Ortutay első budapesti tanítványi köréhez, pedig a fennmaradt források alapján ők is aktív résztvevői voltak a kezdeti műhelymunkának. Úgy vélem, Pogány Péter naplóbejegyzései, levelei és további dokumentumok révén az egyéniségkutató irányzat/módszer/szemlélet[90] kialakulásának részletei is jobban kirajzolódtak, újabb adalékokkal gazdagítva a 20. századi magyar folklorisztika történetét. Ezen adatok Ortutay Gyula munkásságát majdan árnyaltabban bemutató vizsgálatokhoz is hozzájárulhatnak, hiszen eddig főként rövidebb visszaemlékezések, átfogóbb életút-összegzések készültek, mélyfúrásszerű elemzések, értékelések kevésbé.[91]

Különböző kutatói egodokumentumok felderítésével a néprajzi tudománytörténet 1940-es évekbeli eseményeinek részletei, a társadalom- és falukutató mozgalmak személyi szálai váltak láthatóvá.[92] Márkus István, Pogány Péter, Vargyas Lajos visszaemlékezései az 1940-es évek budapesti bölcsészhallgatói életéhez, az egyetemi rendszer működéséhez is adatot szolgáltattak. Az Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztályának szervezésében lezajlott nyári makádi kutatótábor egy résztvevő felőli története is megrajzolhatóvá vált a fennmaradt adminisztrációs anyagok és Pogány Péter naplórészlete alapján.

A bemutatott források a jövőben további vizsgálati szempontokat is lehetővé tesznek: Pogány Péter kéziratban maradt mesegyűjtés-szövegeinek, bölcsészetdoktori értekezésének, valamint az itt tárgyalt egodokumentumok összeolvasása Pogány mese-, mesemondás-, és terepszemléletének megragadására nyújt lehetőséget. Ezt követően az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatban megjelent első kötetek kontextusában összehasonlító vizsgálat is elvégezhető: mennyiben illeszkedett vagy éppen különbözött Pogány felfogása a többiekétől.

Pogány egodokumentumainak értékelését nehezíti, hogy a levelezés egyoldalú, jórészt csak az általa írt levelek maradtak fenn, ezenfelül nincs ismeretünk arról, hogy ez az anyag a tényleges levelezés mennyiségéhez képest milyen arányú. Pogány esetében a levélírás elsősorban a családtagokkal való állandó kapcsolattartás formája volt, hiszen a budapesti egyetemre kerülve, rokonoknál elszállásolva ilyen módon adott hírt magáról a kaposvári rokonoknak. Később a pannonhalmi évei alatt is hasonló funkciót látott el a levelezés.[93] A kéthetes máramarosi útjáról (1941. április 5–20.) összesen négy levél maradt fenn. A tényleges ott-tartózkodás alatt három levelezőlapot küldött, és csak miután hazatért, akkor volt alkalma egy hosszabb beszámoló megírására is (*Melléklet:* I–IV. levél). Azonfelül, hogy tájékoztatta a budapesti és a kaposvári családtagjait az aktuális

90 A szakirodalomban mindhárom kifejezéssel találkozunk.

91 Vö. például Katona 1990, Máté Szabó [szerk.] 1986, Paládi-Kovács 1991, az *Ethnographia* [XCI.] 1980-as 3–4. számának, az *Üzenet* 1990-es [XX.] 7–9. számának, a *Szeged* 2010 [XXII.] 6. számának tanulmányai, Voigt 1980b.

92 A kutatói egodokumentumok néprajzi tudománytörténet-írásban való hasznosíthatóságáról, problémáiról: Szakál 2022, 2023.

93 A noviciátusi, majd az azt követő években a levélírás volt kapcsolattartás szinte egyedüli formája, mivel személyes találkozásokra meglehetősen korlátozott számban volt lehetőségük. A pannonhalmi éveiből Pogány sűrűn teleírt levélpapírokat küldött a rokonainak, amelyekben az életének fontos mozzanatairól részletesen beszámolt.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

helyzetéről, a levelezőlap adta keretek legjobb kihasználásával röviden írt a helyszínekről, a szállásadó családjáról, reflektált a politikai helyzetből adódó tényezőkre, valamint a gyűjtési kilátásaira is. A hosszabb, gyűjtőút után keletkezett beszámoló sem terjedt ki minden apró részletre, sem az utazás, sem a gyűjtés tekintetében, inkább a különleges és érdekes események részletezésére fordított nagyobb hangsúlyt. A gyűjtött anyag hollétéről nincs információ, valószínűsíthetően nem maradt fenn, így nem tudunk részletekbe menő megállapításokat levonni Pogány gyűjtési munkájáról (például hogy a háborús történeteket lejegyezte-e annak ellenére, hogy kizárólag a mesék érdekelték).

A fennmaradt naplórészlet bejegyzései arról tanúskodnak, hogy Pogánynak éppen kialakulóban voltak a naplóírásról való elképzelései (ld. 107. lábjegyzet), nem volt még kiforrott koncepciója, hogy milyen jellegű emlékeket, benyomásokat kíván megörökíteni. Például 1941 tavaszán még nem gondolta, hogy gyűjtési élményeit is rögzítse itt, majd ősszel már részletesebb visszaemlékezést ír a Göcsejben töltött nyári napokról, és bő év múlva (1942 júliusában) is részletesebben beszámolt a makádi táborról (ld. *Melléklet*: Részletek Pogány Péter naplójából, levelezés nem maradt fenn a táborról). A göcseji gyűjtőutak kapcsán kevés híradásról van tudomásunk. A három gyűjtőútjáról (1941 augusztusa, 1942 januárja, 1942. december és 1943 február közötti időszakból) összesen hat levélben és a naplójában tudósított, ezek főként statisztikai jellegű adatokat, szállásadóra, körülményekre vonatkozó leírásokat, gyakorlati egyeztetéseket (utazás ideje, módja, aktuális címe, mit küldjenek neki utólag stb.) tartalmaztak. Pogány levelei elsősorban a családtagjaival való kapcsolattartást szolgálták, azonban a híradások apró információi lenyomatai lehetnek – még ha csak nagyvonalakban is – egy elsőéves egyetemista első gyűjtési élményeinek (például hogyan próbált alkalmazkodni, a környezet szokásaihoz igazodni, bevonódni a helyi munkákba, hogyan teremtett kapcsolatot a helyiekkel, hogyan kezelte a hatóságok ellenőrző munkáját, hogyan rögzítette első benyomásait stb.).

Szakirodalom

A. Gergely András
1996 *Kopács: táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942). Egy etnikai sziget a társadalmi-történeti periférián. Forráselemzés.* (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 3/A) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.

B. Lőrinczy Éva (szerk.)
1979 *Új Magyar Tájszótár* 1. A–D. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Banó István
1939a A népi epika életformái. *Ethnographia* L. (1–2) 1–9.
1939b Két szem magyaró. Népmese. *Ethnographia* L. (1–2) 159–161.
1940 Banó István jelentése. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben*. (k. n.), Budapest, 14–15.

1941 *Baranyai népmesék*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Banó István. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 2.) Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete–Franklin-Társulat, Budapest.
1942a Népmese a városban. *Kalangya* XI. (4) 149–154.
1942b Egy barsmegyei népmese. *Kalangya* XI. (7–8) 310–315.
1943 Molnár G. Károly, az öreg zentei mesemondó. *Kalangya* XII. (6) 261–263.
1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. *Ethnographia* LV. (1) 26–31.
1948 Szlovákul hallott mese magyar elmondásban. *Ethnographia* LIX. (1–4) 117–120.
1986 Kutatási programot kaptunk. *Honismeret* XIV. (3) 25–26.
Beke Ödön
1946 Népnyelvkutatás és szótörténet I–II. *Magyar Nyelvőr* LXX. (2) 45–55, (3) 101–107.
Benedek Katalin
2011 Új elméleti törekvések a két világháború közti magyar folklorisztika történetében (1920–1945). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Táj, nép, történelem I.1*. (Magyar néprajz nyolc kötetben,1.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 174–188.
Benedek Katalin (szerk.)
2013 *Estefia, éjfélfia, hajnalfia. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében*. Bevezető tanulmány Hermann Zoltán. (Magyar Népköltészet Tára, 14.) Balassi Kiadó, Budapest.
Berkó Pál – Legányi Norbert (szerk.)
[1987] *A pannonhalmi Szent Benedek-Rend névtára 1802–1986*. Szent Benedek-Rend, [Pannonhalma].
(bj.)
1942 Gazdag eredménnyel jár a göcseji mesék gyűjtése. *Zalamegyei Ujság* XXV. (17) 3.
Boldizsár Iván
1937 Mit mesél a bátorligeti mesefa? A rádió gramofonra veszi fel a népköltészet ismeretlen remekeit. *Nemzeti Ujság* XIX. (132) 10.
Chikány Judit
2023 Száz éve született Pogány Péter Szaléz. *Ethnographia* CXXXIV. (4) 770–785.
Csécsy Magda
2005 *A Dunától a Szajnáig. Negyven év Franciaországban*. Helikon, [Budapest].
Dégh Linda
1937 Betlehemjárás Piricsen. *Ethnographia* XLVIII. (2–3) 255–261.
1939 Három népmese. *Ethnographia* L. (1–2) 161–165.
1940 *Pandur Péter hét bagi meséje*. Officina, Budapest.
1941 Jelentés bagi népmesekutató tanulmányaimról. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. (k. n.), Budapest, 27.
1942 *Pandur Péter meséi I–II*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 3–4.) Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin-Társulat, Budapest.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1950 Egy székely lakodalmi ének eredetének kérdése. *Ethnographia* LXI. (1–2) 57–74.
1958 Földyné Virány Judit: A bodrogközi Láca népmeséiből. A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei. 9–11. Sárospatak, 1957. [könyvismertetés] *Ethnographia* LXIX. (1) 178–179.
1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. (1) 28–44.
1962 *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft. Dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung.* (Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde, 23.) Akademie-Verlag, Berlin.
1963 [V. Dégh Linda néven] Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény tanulságai és soron következő feladatai. *Ethnographia* LXXIV. (1) 1–12.
1995 *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. (Folklore Fellows Communications, 255.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

Dégh Linda (kiad.)
1965 *Folktales of Hungary.* Fordította Judit Halász. (Folktales of the World.) The University of Chicago Press, Chicago.

(Dégh Lindával Érdi Sándor beszélget)
1992 *Szabófalvától San Franciscóig.* Színes, magyar dokumentumfilm. Rendező: Cs. Farkas Mihály. Riporter: Érdi Sándor. Nemzeti Audiovizuális Archívum: https://nava.hu/id/3008431 ((letöltve: 2023. szeptember 5.)

Draveczky Balázs
1966 *A Somogy megyei muzeológiai kutatás története.* (Somogyi Múzeum Füzetei, 6.) Kaposvár.

Ercsey Jakab (szerk.)
1940 *A kaposvári magy. kir. állami Somssich Pál Gimnázium (VI–VIII. oszt. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről.* Somogymegyei nyomda, Kaposvár.

Filep Antal
2017 Kísérlet a néprajz és társadalomtudományok terepkutatásainak megújítására 1935 után. A táj- és népkutató táborok, az egyetemi és intézeti falukutatások. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–46.

Franz, Margit
2014 Exile meets Avantgarde: ExilantInnen-Kunstnetzwerke in Bombay. In: Margit Franz – Heimo Halbrainer (Hrsg.): *Going East – Going South. Österreichisches Exil in Asien und Afrika*. CLIO, Graz, 403–431.
2020 From Dinner Parties to Galleries: The Langhammer-Leyden-Schlesinger Circle in Bombay – 1940s through the 1950s. In: Burcu Dogramaci – Marieke Hetschold – Laura Karp Lugo – Rachel Lee – Helen Roth (Ed.): *Arrival Cities. Migrating Artists and New Metropolitan Topographies in the 20th Century*. Leuven University Press, Leuven, 73–90.
2021 Rudolf von Leyden. *Metromod Archive*, https://archive.metromod.net/viewer.p/69/2951/object/5138-7555962 (letöltve: 2025. április 12.)

Fülöp Lajos
1987 Banó István (1918–1987). *Magyartanítás* XXX. (6) 287–288.
G. Merva Mária
2010 Akikre emlékezünk. Csiki Kovács Dénes (1893–1981). *Gödöllői Szolgálat* XIX. (3) 8.
Gönczi Ferenc
1935 *A Somogymegyei Muzeum Egyesület 25 éves története.* Uj-Somogy Nyomda, Kaposvár.
Granasztói Péter
2009 Tanyai naplók. I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július. *Korall* X. (35) 99–140.
2012 Ugocsától Ohatig. K. Kovács Péter a terepen. *Néprajzi Értesítő* XCIV. 127–132.
Hermann Zoltán
2013 Bevezető. In: Benedek Katalin (szerk.): *Estefia, éjfélfia, hajnalfia. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében.* (Magyar Népköltészet Tára, 14.) Balassi Kiadó, Budapest, 11–25.
Katona Imre
1990 *Az idő mérlegén. Ortutay Gyula életműve.* (Életjel miniatűrök, 45.) Veljko Vlahović Munkásegyetem, Szabadka.
Kempelen Béla
1940 *Családkönyv 1. Nemes családok, polgárcsaládok*. Szerző saját kiadása, Budapest.
Kósa László
1980 Magyarságtudományi Intézet [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 500–501.
1982a Táj- és Népkutató Központ [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 146–147.
1982b Új Magyar Népköltési Gyűjtemény [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 411–412.
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* (Osiris tankönyvek). Osiris Kiadó, Budapest.
Kovács Ágnes
1941 Beszámoló 1941 januárjában és áprilisában végzett ketesdi mesekutatásomról. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben.* (k. n.), Budapest, 25–26.
1943 *Kalotaszegi népmesék I–II.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 5–6.) Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete–Franklin-Társulat, Budapest.
1944 A kalotaszegi Ketesd mesekincse. *Erdélyi Múzeum* XLIX. (3–4) 386–423.
1958 Die ungarischen Märchenforschung der letzten Jahrzehnte. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde II*. IV. 453–466.
1980 A népmesekutató Ortutay Gyula. *Ethnographia* XCI. (3–4) 521–531.
1988 Búcsú Banó Istvántól (1918–1987). *Ethnographia* XCIX. (3–4) 419–420.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kovács Ágnes (kiad.)
1966 *Ungarische Volksmärchen*. Fordította Jeanette Hajdu. (Die Märchen der Weltliteratur.) Eugen Diederichs, Düsseldorf, Köln.
Kresz Mária
1941 Jelentés. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. (k. n.), Budapest, 28–29.
1957 A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 103–121.
1986 Mi lesz a nagy értékű anyag sorsa? *Honismeret* XIV. (3) 29–30.
L. E., ifj.
1932 A Királyi Magyar Automobil Club őszi motorkerékpár triálja. Lukavecz Ferenc a verseny abszolút győztese. *Auto* XXII. (23–24) 2–4.
Lipták Dániel
2024 *Dincsér Oszkár népzenekutató munkássága*. Doktori disszertáció. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest. https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/liptak_daniel/disszertacio.pdf
Mády Zoltán (szerk.)
1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról*. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 5.) Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.
Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatóinak listája 1871-től napjainkig…
(é. n.) http://doktori.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/b (letöltve: 2024. szeptember 15.)
Magyar népmesék…
1960 *Magyar népmesék*. I–III. Szerkesztette és bevezetőt írta: Ortutay Gyula, a meséket válogatta és a jegyzetekkel ellátta Dégh Linda és Kovács Ágnes. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Magyar parasztmesék…
1951 *Magyar parasztmesék* I. Ortutay Gyula – Katona Imre gondozásában. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Maksay Ferenc
1942 Titkári beszámoló a Magyarságtudományi Intézetben folyó munkákról. *Magyarságtudomány* I. (1) 155–156.
Márkus István
1941 Jelentés. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. (k. n.), Budapest, 29–30.
1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Adalék a kertes város és a tanya kérdéséhez. Történeti néprajzi tanulmány*. (k. n.), Kecskemét.
1991 Hogyan lettem szociográfus? [interjú, készítette Hanák Gábor] In: Márkus István: *A ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. (Magyarország felfedezése) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 28–59.

Máténé Szabó Mária Rózsa (szerk.)
1986 *Ortutay Gyula 75. születésnapjára. Az 1985. június 15-én Budapesten, az MTA Zenetudományi Intézetének Konferenciatermében tartott emlékülés anyaga.* (Néprajzi füzetek) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
Mihályfalvi László
2013 *A kaposvári Táncsics Gimnázium története, igazgatói és tanárai 1806–2010.* Centrál Press Nyomda, Kaposvár.
Miklós Endre
1990 *A kaposvári Táncsics Mihály Gimnázium.* (Iskolák a múltból) Tankönyvkiadó, Budapest.
Mód László
2010 Katedrára készülődőn. Habilitáció és egyetemi magántanár. *Szeged* XXII. (6) 25–27.
Morvay Péter
1986 Emlékezés az egykori táj- és népkutató táborokra. *Honismeret* XIV. (3) 22–24.
A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének…
1979 *A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének katalógusa. II. rész (7001–13090).* (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 5/B.) MTA Néprajzi Kutatócsoport – Néprajzi Múzeum, Budapest.
Nádor Tamás
1991 [Interjú Márkus Istvánnal.] *Könyvvilág* XXXVI. (11) 5.
Nagy Zoltán
2010 Őrségi táj- és népkutató tábor Szalafő – Őriszentpéter, 1940–1941. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* XXXIII. 145–179.
2024 A háború és terep. *Ethnographia* CXXXV. (2) 221–238.
Németh Gyula
1940 Az intézet megalakulása és első évi működése. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben.* (k. n.), Budapest, 3–9.
1941 Az intézet 1940/1941.-i működése. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben.* (k. n.), Budapest, 3–6.
Olosz Katalin
2003 *Egy kiállítás emlékképei.* (Kriza Könyvek, 16.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
Ortutay Gyula
1940 *Fedics Mihály mesél.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 1.) Egyetemi Magyarságtudományi Intézet, Budapest.
1941a Bevezető. In: *Baranyai népmesék.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Banó István. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 2.) Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete–Franklin-Társulat, Budapest, 5–8.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1941b Jelentés az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény munkálatairól. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. (k. n.), Budapest, 19–25.

1950 *Népköltészet. Kézirat gyanánt.* [Jegyzet.] Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészkarának Jegyzetei, Bölcsészettudományi Kar Tudományi Osztálya, Budapest.

1951 *Magyar folklore. II. félév. Kézirat gyanánt.* [Jegyzet.] Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészkarának Jegyzetei, Bölcsészettudományi Kar Tudományi Osztálya, Budapest.

1955 The Science of Folklore in Hungary between the two World-Wars and During the Period Subsequent to the Liberation. *Acta Ethnographica* IV. (1–4) 5–89.

1985 *Magyar népköltészet*. A kötetet tervezte, képanyagot összeállította Szántó Tibor, a népballadák szövegeit gondozta és jegyzeteit összeállította Kríza Ildikó, a népmesék szövegét gondozta és jegyzeteit összeállította Kovács Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2009 *Napló I. 1938–1954.* Szerkesztette Markó László. Alexandra Kiadó, Budapest.

Ortutay Gyula (kiad.)

1957 *Ungarische Volksmärchen*. Fordította Mirza Schüching és Géza Engl. Rütten & Loening, Berlin.

Paládi-Kovács Attila

1991 *Ortutay Gyula*. (A múlt magyar tudósai). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Papp József

1985 A néprajzoktatás története a Budapesti Tudományegyetemen. *Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből 5.* 49–97.

PPTE almanachja 1940/41.

1941 *A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 306. tanévében az MCMXL–MCMCLI. tanévre.* Lezáratott 1941. augusztus 31-én. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

PPTE tanrendje 1940/41.

1940 *A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MCMXL–MCMCLI. tanév első félévére fennállásának 306. tanévében*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Pogány Péter

1941 Jelentés Técső (Máramaros vm.) községi népmesekutató utam (1941. április 5–20.) eredményéről. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben*. (k. n.), Budapest, 26–27.

Pongrácz Károly (szerk.)

1933 *A kaposvári magy. kir. állami Somssich Pál reálgimnázium értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda, Kaposvár.

Rádióélet

1937 [Heti rádióműsor: november 12. péntek] *Rádióélet* IX. (45) 52.

–ss.
1937 A mese találkozik a masinával. *Rádióélet* IX. (23) 7.
Soltész István (közreadó)
2002 Dr. Pogány Péter bencés szerzetes 1956-os naplójából 1–10. *Népszabadság. Budapest* [melléklet]. [X.] okt. 22. 30., okt. 29. 30., nov. 5. 30., nov. 12. 28., nov. 19. 28., nov. 26. 28., dec. 3. 30., dec. 10. 30., dec 17. 34., dec 24. 42.
Szakál Anna
2020 *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka*. (Emberek és kontextusok, 17.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
2022 Az egodokumentumok használatának lehetőségei kutatói életművekben. In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 535–555.
2023 Kutatói egodokumentumok gyűjtése, feldolgozása és publikálása a néprajztudományban. *Erdélyi Múzeum* LXXXV. (2) 106–113.
Szalai Imre
1975 *A Vajda János Társaság*. (Irodalomtörténeti füzetek, 87.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szemkeö Endre
2002 Banó István. In: Bodó Sándor – Viga Gyula (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó, Budapest, 55.
Szőcsné Gazda Enikő
2013 Egy népművészeti felmérés tanulságai. Az 1930–60 közti csíkmenasági kutatóutak. In: A *Csíki Székely Múzeum Évkönyve IX*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 399–420.
Szűcs Sándor
2003 *A puszta utolsó krónikása*. A kiadást gondozta, mellékleteket összeállította: Örsi Julianna. (Alföldi könyvtéka, 1.) Finta Múzeumért Alapítvány, Túrkeve.
Terék József (szerk.)
2022 *Hévízgyörki népmesék, élettörténetek, hiedelmek*. Hévízgyörk Község Önkormányzata.
Tóth Sándor
1979 „Szerzett verseimbe ne nézd a hibákat." Beszélgetés Pogány Péterrel a vásári ponyvákról. *Új Ember* XXXV. (1746) 6.
V[itéz]. Mikesy Sándor
1943 Csicskás. *Magyar Nyelv* XXXIX. (5) 381.
Váczi Tamás
1987 Amikor én pályakezdő voltam… Vargyas Lajos[interjú]. *Muzsika* XXX. (7) 16–19.
Vargyas Lajos
1944 Adatok a csepelszigeti Makád néphitéhez I. *Ethnographia* LV. (3–4) 147–153.
1945 Adatok a makádi néphithez II. *Ethnographia* LVI. (1–4) 60–65.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1993 *Kerítésen kívül. Emlékek életemből.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Virány Judit, Földyné

(é. n.) *Önéletrajz.* Jedlik Ányos Gimnázium honlapja [Iskolatörténet. Korábbi tanáraink]: https://www.jedlik.hu/iskolatortenet/hires-tanaraink/dr-viranyi-judit (letöltve: 2023. december 10.) [Dr. Virányi[!] Judit név alatt]

1941 Beszámoló a lácai mesegyűjtésről. In: *A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben.* (k. n.), Budapest, 27–28. [Virány Judit név alatt]

1957 *A bodrogközi Láca népmeséiből.* (A sárospataki Rákóczi Múzeum kiadványai, 9–11.) Rákóczi Múzeum, Sárospatak. [Földyné Virány Judit néven]

Voigt Vilmos

1980a A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai. *Hungarológiai Közlemények* XII. (42–43) 29–47.

1980b *Ortutay Gyula tudományos munkásságának kezdetei.* (Pre-ceedings of the Folklore Department, Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről, 17.) ELTE Folklore Tanszék, Budapest.

2009 Das Märchen in Ungarn. Ende des 19. – Anfang des 21. Jhs. *Tautosakos darbai* XXXVIII. 184–200. https://www.llti.lt/failai/16_Voigto.pdf

2015 Dégh Linda emlékezete. *Néprajzi Hírek* XLIV. (1) 76–84.

Voigt Vilmos (összeáll.)

1989 *A táltos kanca és a libapásztorlány. Híres magyar mesemondók meséi.* A kötetet összeállította, az utószót és a mesemagyarázót írta Voigt Vilmos. Móra Könyvkiadó, Budapest.

Voigt Vilmos – Ortutay Gyula – Katona Imre

1998 A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története. In: Voigt Vilmos (szerk).: *A magyar folklór.* (Osiris tankönyvek). Osiris Kiadó, Budapest, 38–67.

(n. n.)

1930a Házasság. *Auto* XX. (5) 14.

1930b Pusztulunk, veszünk. *Nemzeti Sport* XXII. (44) 13.

1937 Tagfelvétel [a Néprajzi Társaságba] az 1937. év második és harmadik negyedében. *Ethnographia* XLVIII. (2–3) 320.

1942 Kutatómunka Göcsejben. *Zalamegyei Ujság* XXV. (4) 4.

1945 [Városházi hírek]. Házasság. *Magyar Nemzet* I. (71) júl 27. 2.

1994 Szaléz atya naplója 1–3. *Respublika* I. (23) 73–77, (24) 72–76, (25) 72–76.

Archivális források

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Néprajzi Intézet) Folklore Tanszék Adattára = FTA

FTA 121 Dégh Linda: Népmesék. Piricse (Szabolcs–Szatmár m.), 46 p. 1937–1938.
FTA 127 B. Braun Olga: Albert András mesemondó önéletrajza. Csíkszentdomokos (Csík m.) 97 p. 1944.
FTA 128 B. Braun Olga: Albert András meséi I–II. Csíkszentdomokos (Csík m.) 267 p. 1944.
FTA 129 B. Braun Olga: Csíkszentdomokosi mesék. Csíkszentdomokos (Csík m.) 228 p. 1944.
FTA 130 Pogány Péter: Göcseji mesék. Csonkahegyhát, Vargaszeg (Zala m.), 9 p. 1943.
FTA 131 Pogány Péter: Mesék, hiedelmek, szólások, ima. Kislengyel (Zala m.), 44 p. 1943.
FTA 132 Pogány Péter: Mesék, trufák. Lickóvadamos (Zala m.), 64 p. 1943.
FTA 133 Pogány Péter: Mesék. Milej (Zala m.), 18 p. 1943.
FTA 134 Pogány Péter: Mesék, trufák. Pajzsszeg (Zala m.), 63 p. 1943.
FTA 135 Pogány Péter: Kerese Károly meséi. Pálfiszeg (Zala m.), 29 p. 1942–1943.
FTA 136 Pogány Péter: Mesék. Kislengyel (Zala m.), 19 p. 1942–1943.
FTA 137 Pogány Péter: Mesék. Rózsásszeg (Zala m.), 145 p. 1941–1942.
FTA 138 Pogány Péter: Mesék, trufák. Milej (Zala m.), 146 p. 1941–1942.
FTA 139 Pogány Péter: Göcsej mesék I-II. (Zala m.), 494 p. 1941–1943.
FTA 152 Dégh Linda: Sümegi mesék (Veszprém m.) 1939. – regisztrált hiány
FTA 160 Virány Judit: Népmesék, trufák, igaz történetek. Lácacséke (BAZ m.), 2 dosszié, 371 p. 1941–1942.
FTA 162 Csécsi Magdolna: Dudás András meséi. Csobád (BAZ m.), 110 p. 1941–1942.
FTA 167 Dégh Linda: Két mese. Ditró (Csík m.), Rimóc (Nógrád m.), 5 p., 1938.
FTA 168 Kresz Mária: Mesék, trufák. Nyárszó (Kolozs m.), 169 p. 1941.
FTA 169 Dégh Linda: Mesék, trufák, hiedelemtörténetek. Csíkmenaság (Csík m.), 141 p. 1942.
FTA 170 Kresz Mária: Mesék. Sárvásár (Kolozs m.), 68 p. 1941.
FTA 172 Dégh Linda: Mesék. [Pandur Péter meséi]. Bag (Pest m.), 1940–1941. 58 p.
FTA 173 Dégh Linda: Mesék, hiedelemtörténetek, élettörténetek. Hévízgyörk (Pest m.), 72 p. 1939–1940.
FTA 253 n.n. Mesék, Hévízgyörk. (Pest m.), 105 p. 1939.
FTA 702 Dégh Linda: Pandúr Péter élettörténete. 35 p. é.n.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár = ELTE EKL

ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I.002.b.I. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának iratanyaga 1635–2022. Tanintézetek, intézmények (ELTE). Központi szervezeti egységek. Questura 1905–1952. A Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak törzskönyvei, végbizonyítványai. 1907–1950. Törzskönyvek 1919–1949.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ELTE EKL Egyetemi Levéltár, VIII.I. 008.L.5. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának iratanyaga 1635–2022. Tanintézetek, intézmények (ELTE). Központi szervezeti egységek. Bölcsészettudományi Kar, 1773–2021. Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei 1937/1938–1947/1948

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Néprajztudományi Kutatóintézetének Adattára = ELTE HTK NK

MTA NTI VII. 8. c. 298. Kovács Ágnes-hagyaték szakmai anyag, Sárpilisi gyűjtőfüzet.

MTA NTI K 649/I–V. Belatini Braun Olga: Csíkszentdomokosi népmesék (tanulmánnyal), 707 p., 1942–1944.

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézet = NYTK LI

MTANyl. 24/Vnyj. 14. Dégh Linda: Szógyűjtemény. Csíkmenaság, 1942.

MTANyl. 98/Vnyj. 40. Pogány Péter: Szógyűjtemény. Milejszeg, vegyes nyelvjárásgyűjtés, 136 cédula. 1942.

Járdányi Archívum, magántulajdon [Járdányi Gergely és Zsófia tulajdonában, Budapest]

Járdányi Pál egyetemi jegyzetfüzete 1941.

Magántulajdon [Gere Tibor, Pogány Péter unokaöccse, Budapest]

Pogány Péter naplója. 1941. március 20.–1942. augusztus 27.

MTA Könyvtár és Információs Központ Akadémiai Levéltár = MTA KIK AL

MTA KIK AL VII. 200. TMB [Tudományos Minősítő Bizottság] 620/2 (Pogány Péter kérelme önálló aspiránsfelvétel iránt, 1963. február 12.)

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Egyetemi Levéltára = NKE EL

NKE EL XV.2.c Közigazgatási és önkormányzati kutatások iratai (1918) 1931–2011. / Márkus István hagyatéka 196–198. doboz.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum = NM EA

NM EA 2520 Kresz Mária: A gyermekkor és az ifjúság néprajza egy kalotaszegi faluban. [doktori értekezés] Nyárszó, Kalotaszeg (Kolozs m.), 303 p. 1941–1944.

NM EA 3912 Kovács Ágnes: Népmesegyűjtemény. Ketesd (Kolozs m.), 833 p., 1941–1943.

NM EA 4060 Földy Istvánné Virány Judit: Népmesegyűjtemény. Láca (Zemplén m.), 449 p. 1941–1943.

NM EA 4435 Kresz Mária: A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban. Nyárszó (Kolozs m.) 5062 p. 1944.

NM EA 4695 Kresz Mária: Mesék. Sárvásár (Kolozs m.), 68 p. 1941.

NM EA 4696 Kresz Mária: Gyermekektől gyűjtött mesék. Nyárszó, Kőrösfő (Kolozs m.), 36 p. 1941.

NM EA 5677 Pogány Péter: *A tetejetlen fa* című mese, meseszöveg. Milej, (Zala m.), 10 p. 1941.

NM EA 7663 Banó István: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg mesék, népi versek stb. és naplójegyzetek. Kiskunhalas (Pest m.), Szeged, (Csongrád m.), 154 p. 1939.

NM EA 7685 Banó István: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg népmese, népdal, elbeszélés, olvasmányok stb. Ujbars, Kiskoszmály, Marosfalva, Mohi, Léva (Bars m.), 570 p. 1939.
NM EA 8100 Dégh Linda (Doctor Linda): Népmesegyűjtemény. (szövegek) Hévízgyörk, Pest m. 100 p. 1939.
NM EA 8110 K. Kovács Péter: Amit a Csikmenasági Táj- és Népkutató táborról tudunk. Jelentések, levelezés (1941, 1942).
NM EA 8126 Morvay Péter: A Makádi Táj- és Népkutató Tábor, adminisztrációs anyag, jegyzetek, 100 p. 1941–1942.
NM EA 8127 Morvay Péter: A Csepelszigeti Táj- és Népkutató Tábor naplója és vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szólások, halászat, háztípusok stb. 117 p. 1942.
NM EA 8129 Barabás Jenő–Pogány Péter: Protokollum kijegyzések 1775-ből, településre vonatkozó adatok és családnevek jegyzéke anyakönyvek alapján. Makád (Pest m.), 57 p. 1942.
NM EA 8136 Pogány Péter: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg népnyelv, bodnárság. Makád (Pest m.), 138 p., 30 rajz, 1 kép. 1942.
NM EA 8780 Pogány Péter: Göcseji népmesegyűjtemény. Milejszeg, Pajzsszeg, Rózsásszeg, Pálfiszeg (ma Becsvölgye), Lickóvadamos, Nova, Csonkahegyhát, Ukk, Vargaszeg, Kislengyel (Zala m.), 1337 p. 1941–1943.
NM EA 18242 Belatini Braun Olga: Albert András meséiből. Csíkszentdomokos (Hargita m.), 14 p., 1944.
NM EA 19031 Kresz Mária: Két meseszöveg és két zsoltárszöveg dallammal (1751, 1774). Nyárszó (Kolozs m.), 9 p., 1941.
NM EA 23649 Kovács Ágnes: Két mese. Ketesd (Kolozs m.), 6 p. 1942.
NM EA 23746 Dégh Linda: Balladák Szabolcsból (meg egy levél Györffy Istvánhoz). Piricse (Szabolcs m.), 3 p., 1937.

Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár = PFK
PFK B 981/1 Pogány Péter: Zalai népmesék. Adalék az irodalmi népiesség történetéhez. Bölcsészetdoktori értekezés (kézirat), Pannonhalma, 1948.

Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár = PFKK
BK [Bencés kéziratok] 981 Pogány Szaléz
PFKK BK 981/I.1. Pogány Szaléz I. doboz, 1. mappa: Személyi jellegű iratok
PFKK BK 981/I.2. Pogány Szaléz. I. doboz, 2. mappa: Levelek I.
PFKK BK 981/I.3. Pogány Szaléz. I. doboz, 3. mappa: Levelek II.
PFKK BK 981/III. Pogány Szaléz. III. doboz. Lelkigyakorlatokon készített jegyzetek.

Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatár = PIM Médiatár
PIM Médiatár K 434–435 Márkus István beszél, kérdezi Tasi József kérdezi. Móricz Zsigmondról, a Márciusi Frontról, Erdei Ferencről, a Kelet Népéről, a falukutatók mozgalmáról és saját műveiről 1986. január 17. 120p

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archívum = Veritas OHA
Veritas OHA 217. Márkus István (1920–1997) életútinterjú, készítette Kardos László, 1989–1990. hangfelvétel, 30 ó.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Melléklet[94]

I. Pogány Péter levele Szakolczay-Riegler Ernőnének, [Técső,] 1941. április 9.[95]

[1] *IV. 9. 2 óra*

Kedves Margitnéniék és Nagymamáék!

(MICI néniről kérek hírt.)

Minden tekintetben nyugodtak lehetnek felőlem. [lapszélre írva]

Mint már megírtam szerencsésen megérkeztem. Erdő István gazdálkodóéknál lakom külön szobában. Módos emberek. Az esperes ajánlotta őket. Ágyban aluszom. A koszt nagyon jó, amit náluk kapok. Családtagok: István bácsi 85 éves, Erzsi néni 55–60 (anya) Imre bá 60, Erzsók 18, Ilonka 15 éves. Van egy Sándor és egy Béla fiuk. Egyik nős már, másik önként ment katonának 19 éves korában. Imre bácsi presbiter az egyházban. Áldják a felszabadúlást, sokat szenvedtek. Magyaros szeretetel tartanak, nem akarnak semmit tőlem elfogadni. Talán majd kicsit erőltetem. – Igyekezem mindent meglátni. Komoly a feladatom mert Técső a legkülönbözőbb életformák [2] *foglalkozások legteljesebb keveredését és rétegződését mutatja. A nagy kuszaságból kell nekem kikotorászni valamit. Mindenesetre ez is tudományos érdekű. Azt gondolom hontalanabb parasztságot találok majd Visken és Hosszúmezőn mert ezek elhagyottabb helyek. Itt van legényegylet, gazdakör, mozi, 2-3 szálloda, 3 templom, kövezett utca és aszfaltos járda, modern járásbíróság. Bálba is kénytelen leszek majd menni, de szivesen; legfeljebb az időt sajnálom rá. A mesegyűjtéssel még óvatosnak kell lennem, de a kilátások nem rosszak Técsőn. K.cs. Peti*

[A lapszélre és bélyeg fölé írva:]

Irtam Kaposba is ma.

Esős az idő. Kár.

Ujságot olvasok, nyugodt vagyok.

II. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek. [Técső, 1941. április 9.][96]

[1] *Édes Apuskám! Szombaton ejjel 11^{h} 38 perckor indultam B[uda]pestről és Vasárnap d.u. negyed 3 körül érkeztem Técsőre. Az esperes úr utbaigazítására Erdős Imre gazdálkodónal kaptam szobát. Magyar vendégszeretettel bánnak vellem. Nem akartak semmit elfogadni, igaz hogy módos emberek, a legelsők közé tartoznak Técsőn. Jól alszom és jól eszem náluk. Az ember megszokja és kész. A család: István bácsi 85 éves, Imre bá 60 éves, Erzsi néni 55–60 Ilonka 15, Erzsók 18 éves, egy katonáskodó és egy nős fiu. A fiuk most nem laknak így itt, sem a ruszin lányka, aki itt jár polgáriba, náluk lakik. – Técső szép fekvésű nagy község, szabad korona város 4 vallás, 3 nyelv. Megtalálni benne a legkülönbözőbb foglalkozások életformák kuszaságát és rétegződését.* [2] *Nagy feladat a kevertségből kikotorni a tudományos érdeküt. Könnyebb az egyszerű falvakkal dűlőre menni. Gondolom ilyen lesz majd Visk*

94 A *Melléklet* hat átírt levelet tartalmaz (ezek lelőhelye: PFKK BK 981/I.2. Pogány Szaléz. I. doboz, 2. Levelek I.). A levelek közlésének írásmódja szöveghű (például a magánhangzó hosszúság, központozás több helyen hiányos vagy hibádzik), a helyesírási hibákat külön nem jelölöm. A Pogány által használt rövidítéseket szögletes zárójelben oldom fel. Minden további szögletes zárójelben található információ a saját kiegészítésem, pontosításom.

95 Ceruzával írt levelezőlap.

96 Ceruzával írt levelezőlap.

és Hosszúmező itt a környéken. Az időt csak hasznosra akarom fordítani. Sűrű levelet tőlem ne várjatok mert nagyon nyitva kell tartani a szememet. A mesegyűjtéssel óvatosnak kell lennem, de a kilátások nem rosszak. – Minden hírt tudok, nyugodt vagyok. A tervem nem változott. – Minden tekintetben nyugodt lehetsz felőlem. Kezét cs[ókolom]. Peti mindenkinek.

[A lapszélre írva:] *Ha írsz: címem: Técső, Postahivatal.*

III. Pogány Péter levele Szakolczay-Riegler Ernőnének. [Técső, 1941. április 12.][97]

[1] *Kedves M[argit]. néniék és Nagymamáék! Kérem K-na[k] továbbítsák.* [sarokba írva] *Kelt Nagyszombaton d.u.5.*

Kedden keltezett lapját Margit néniéknek megkaptam. A városokban kellemetlen husvéti szünet van, csak még rosszabb ne legyen. Nekem fogalmam sincs milyen idegállapotban lehetnek Mindnyájan. – Én a legnagyobb zavartalanságban élek e nyugalmas nagyközségben. Az emberek nem érnek rá izgulni, ujságot nem olvasnak, különben is nagyon messze van minden. Elsötétítés teli holdnál nem veszélyes. A lovakat és szekereket viszik a rahoi katonai parancsnokságra. A jó híreknek örülnek nagyon. Vonatokból itt több járt még szerdán, mint amennyit Margit néni ír. Remélem mire hazautazom maradék nélkül élvezhetjük az örvendetes országgyarapodást. Rádiót hallgatok, amennyi- [2] *re okvetlen szükséges. Megindultak a tavaszi munkák a földeken. Az ünnepek sem a mesegyűjtés malmára hajtják a vizet. A reformátusoknak nagyon sok időt kell most templomban tölteniük. A főjegyző úrral is felvettem a kapcsolatokat és felkerestem Ketzer Mária nénit a bankban. Sajátságos, de nagyon szép és tanulságos életet élek Técsőn, amiben csak ritkán lesz még részem az életben. Hétfőn bálba megyek a legényegyletbe. Ültettünk gyümölcsfát, szénátrakunk, állatot etetünk. A ruszinok barátságosak. Amolyan fél falu, fél város ez a Técső, de nagyon eredeti. Címe: „szabad koronaváros, nagyközség"*

[A lapszélre írva:] *Máramarosszigeten szobát fogok kivenni (és onnan látogatok Szlatinára stb.) 2-3 napig. K[ezét].cs[ókolom]. Peti*

IV. Pogány Péter levele dr. Szőnyi Hugónak és nejének, Nay Ilonának. Buda, 1941. május 6.[98]

[1] *Buda, 1941. V. 6 este.*

Drága jó Hugó bácsi és Ilus néni!

Szeretettel és gondoskodástól átszőtt kedves, hosszú levelüket megkaptam. Mindenekelőtt köszönöm a megemlékezést és Hugó bácsi atyai tanácsait. Bocsánatot kérek, hogy a válaszolás elhúzódott s a 2-3 hétből öt hét lett. Ennek oka, hogy közbejött az elutazásom, utánna pedig sok olyan dolgot kellett elintéznem, amivel az utazás miatt elmaradtam. Kérem, ne gondolják, hogy egy pillanatra is megfeledkeztem volna a háláról, amivel Ilus néniéknek tartozom. Nemcsak a mult számtalan ajándékáról van szó, hanem az ilyen alkalmi levélbélésekről is, amivel a jó nagybácsi és nagynéni váratlan elhatározással megterheli az egyetemista fiuk takarékkönyvét. Senkinek nincs olyan csalhatatlan érzéke az időpont megválasztásához, mint a szerető nagybácsiknak és nagynéniknek. (Ez a Vár-utcának is szól.) Ez már az ő rendjük kiváltsága.

97 Ceruzával írt levelezőlap.

98 Tollal, hat A4-es papírlapra írt levél. A címzett személyek beazonosítását köszönöm Gere Tibornak, Pogány Péter unokaöccsének.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Mondom, innen egy boríték, onnan egy boríték a kaposvári végekről s megtelnek a benzintartályok (értsd zsebeket alatta), amik táplálják az elszánt néprajzi kutató motorját. Utolsó buzdítások, tanácsok, széles levelek a még szélesebb rokonságból elrettentő példákkal, gyakorlati utasítással a csomagoláshoz… s már ki is gördül a hosszú masina velem a Kőrősmező–Havasalja felírású. Társaim, kik szaktekintély ebben az ügyben, azt tanácsolták „hogy egy néprajzos csak III osztályon utazik, mert már a vonat utasai körében elkezdhető például a tájnyelvi sajátságok tanulmányozása." Mindennek ellenére s inkább gazdagítva a honi vasutakat mint a honi nyelvtudományt a II osztályu fülke zsebkendőnagyságu darabján félig ébren félig virrasztva utaztam át szép hazánk 450 km-es szaka- [2] *szát. (A zsebkendőről jut eszembe a csomagolás. Négy nyakkendőt vittem, de alig viseltem egyiket is, mert a legények nyakkendő nélkül járnak; én pedig – miként a lesből zsákmányoló állatok, kik a környezet szinét viselik magukon a természetben – szintén a környezetet akartam utánozni. Nem viseltem nyakkendőt, hogy fesztelenebbül beszélhessek velük. – A csizma nagyon hiányzott különösen a sáros időben. Legközelebb ilyesmikre jobban gondolok). – Nagyon bele illeszkedtem csizma nélkül is a falusiak gondolatvilágába. Népmesére nem találtam, mert a városi kultura már behatolt régen az ottani m[agyar]. községekbe. Mozi, szintársulat, könyvtár van. Akik hallgatták Ortutay rádioban lemezre vett meséit,*[99] *azt mondták rá hogy az ilyen „pusztaság" (hiábavalóság, bolondság) és elcsavarták a rádiót. Más vélemények: „én nem értem rá sose mesélni, a munkán járt az eszem egész életemben." – „Én vallásos ember vagyok, világi pusztaságokkal nem törődök." – Háborus hőstetteiket aztán mesélték volna reggelig. – A célomat nagyon megértették és értékelték. Legjobb akaratukkal rajta voltak, hogy meséhez juttasanak. Pl. a házigazdám Imre bácsi a falu legmódosabb gazdája és akivel komoly dolgokról is nagyon sokat elbeszélgettem így mutatott be a 80 éves nagybátyjának: „Nízd Bálint, elhoztam a Pogány urat látogatoba. Pestrű van itt és nálam lakik. Ahogy így kitudom a szavaibul az állam küdte ide, hogy így értekezzen az öregektül. Megnézi milyen erre a világ, hogy Pesten is tudják. Meg, különösen azért jött világot látni, hogy meghallgassa milyen volt itt a régi élet. Nem tudsz te történeteket, régiségeket Aszmondja a Pogány úr még az is jó őneki, ami csak a mesébe van. Nem baj ha nem igaz, csak történet legyen sőt még ha sárkányok boszorkányok vannak benne az se baj, aszonygya…" (Nagy kacagás)* [3] *Erre elszavalta az öreg az iskolai emlékei alapján mint foglalta el Hasszán basa Buda várát „még a törökség idejéből" Sajnos sem boszorkányok sem sárkányok nem szerepeltek benne. – Sok helyen végződött úgy a mesélés, hogy hozták a meséskönyvet és én olvastam fel nekik a Békakirályt meg a Hét hollót. Nem tagadom, nagy élvezettel hallgatták, de inkább fordítva szerettem volna. – Állandóan savanyu cukor és szivar volt a zsebemben. Ezzel keltettem bizalmat. Sokszor nyüzsögtek a lábam körül a gyerekek. Tőlük tájékozódtam legelőször, ha egy faluba betértem. A középkoruak dolgoztak a mezőn meg a gyümölcsösben, ők nem voltak otthon. Annál jobban az öregek. Egyszer három vénasszonyhoz nyitottam be. Mindegyik maga volt a tündérmesék megtestesült anyókája. Szinte vártam, hogy mondják: szerencséd fiam, hogy öreganyádnak szólítottál. Szokásos bevezető, járom a világot, reggel jöttem a falujukba stb. Savanyucukor.*

99 Ortutay Gyula 1935-től volt a Magyar Rádió munkatársa. Feltételezhetően Pogány a levelében azokra a Fedics-mesékre utalt, amelyeket 1937-ben vettek fel gramofonlemezre a Rádióban, és Ortutay bevezető előadásával műsorszámként is hallhatóak voltak. (Boldizsár 1937, -ss. 1937, Rádióélet 1937. november 12. péntekre szóló műsora).

„Na Rozália, kináljuk meg ezt a legényt gyorsan egy kis sültkrumplival. Mi is csak ezt ebédelünk, málénk nincs, kenyeret, tejet nem kapni." – Reggel óta tényleg nem ettem, mert a kocsmákban minden kifogyott s csak szerencsével kaptam szállást. – A sültkrumplit mégis visszautasítottam, mert ijesztő volt az egész külső. Üres szoba. Tűzhelyen egy rotyogó fazék. Három sámlin a három vénasszony, negyediken én. Foga a háromnak összesen se volt négyöt. Hajuk fele kihullott és ijesztően töpörödöttek voltak. Az egyiknek majdnem hegyes orrát érintette nyelve szüntelen pergéssel. A másik csak néha sipított bele, Borbála a házigazda csak bólintott. Hiába is szólt volna, túlsípította volna bariton han[g]ját, vagy túllefetyelte volna a másik kettő. [4] *Mese dolgában – gondoltam jobb helyre se jöhettem volna. Ha javasasszonyok, vagy varozsák*[100]*, úgy sem mondják meg nyiltan így én érdeklődtem halhattak e ilyesmiről. Hallották még az anyjuktól, nagyanyjuktól, de ők ilyenbe nem hisznek. Csak a fiataloknak nagyon szivesen adnak tanácsot. Forduljak őhozzá – mondták a bariton hangúra mutatva. A Borbála néni mindig tud segíteni. Megköszönve előre a szívességet, megkérdeztem tudnak-e mesélni – A cigányokhoz utasítottak, de előbb elmondták hogy akár hiszem, akár nem itt a viski várhegyben hétlakatos vasajtó alatt van a Rákoczy György kincse, aranya. Öreganyjuk mondta, hogy már sokan probálták a kincset megszerezni… „de az úgyis csak a hetedik gyereknek sikerül. De még annak se biztosan." Hát azért nem, mert csak az szerzi meg akinek a születésekor a körmére cseppentett olaj megmutatja, hogy övé lesz a kincs. Hozzátették, hogy azér ez csak olyan varozsás mese, nem biztos, hogy igaz. – Búcsuzáskor kiábrándulva mondták: Mi nem tudunk meséket. Inkább azt hittük nősülni akar és szép lányokat keres nálunk. Mert van ám itt annyi, hogy na. És ők mindet ismerik és mindről megmondják mifajta. Sajnálták, hogy legalább ebben nem lehettek a segítségemre. Pedig erre gondoljak inkább. A pergőnyelvű mondta, hogy ő valamikor volt Pesten. Erre már nem tarthattam vissza a belső nevetést, nem birtam megállni és kiböktem: „Csak nem seprünyélen, néni." Nevetve tiltakozott. Mindhárman kigörnyedtek velem a kapuig és kikisértek. Minden jót kivánva váltunk el. – Kiemelkedő még, mikor Aknaszlatinán addig kérdezősködtem rendőrt, öreget, fiatalt, cigányt, munkásokat, férfiakat, nőket, kifutókat, kocsmárost a szlatinai népmesei viszonyokról, statisztikáról, cseh uralomról, megélhetési lehetőségekről, fonóról, bányáról, hogy kémkedéssel gyanusítottak meg.*[101] *(na még egy lapot szánok rá, mert érdekes) Döntő gyanufeltevések voltak sok pénzt hordok, egy nyakba akasztott zacskóban (ezt a mosakodásnál vették észre). Mindenkivel beszélek. Egy táskát hordok állandóan magammal és egyik falu után a másik-* [5] *kat járom. Ez már a negyedik éjszaka, hogy máshol hajtom le a fejemet. Mindenkivel tegeződök (a gyerekekkel). A viharkabát is gyanus volt. Jöttment alakokra emlékeztet.*[102] *– Mindez a házigazdám családjánál ahol aznap megszálltam nagyon feltünő. Tetejébe 3 hosszú órát távol voltam tőlük (pedig csak a kistáskámért mentem át a máramarosszigeti állomás ruhatárába gyalog) mialatt biztosan titkos megbizatást teljesítek. Este kierőszakoltam, hogy a család 23 éves fiával megigyuk a pertut (utóvégre*

100 A levélben később előfordul a „*varozsás mese*" kifejezés is. Ez alapján úgy vélem, a *varozsa* szó 'varázslás, varázsló' jelentésű tájnyelvi kifejezés lehet.

101 Háborús időszakban végzett (főként etnológusi) terepmunka során felmerülő kémgyanúról vö. pl. Nagy 2024: 227–230; Szűcs 2003: 19. A gyűjtő iránti bizalmatlanság, spiongyanú történeti előzményének egy példájára Szakál Anna hívta fel a figyelmem: Szakál 2020: 32–33, 162–166.

102 Ez a mondat a lap tetejére volt írva, de a szövegkohézió miatt ilyen formában közlöm.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kocsmáros az apja gondoltam, meg jó ha bizalmas valakihez az ember akkor többet megtud.) – Másnap a fiu a családi tanács alapján valószinüleg – a csendőrségen feljelentett.

Éppen az utcán találtam magam szemben a szuronyos csendőrökkel. Barátságosan üdvözöltem őket, mert magamban tudtam, hogy értem jönnek. Ők is előzékenyen közrefogtak és bekisértek a községházára. Kis szoba, félkaréjban hat csendőr és egy őrmester. Elmondtam mindent, ahogy van. Miért jöttem, mikor és ki vagyok. Sok irat volt nálam és mindenféle igazolvány csak éppen az egyetemről nem volt pecsét csak Ernő bácsiéknak a jegyzőhöz írt ajánlólevele. (Én természetesnek veszem az egész ügyet és azt mondom igazuk volt mert minden gyanujuk méltán fennállhatott.) Nagynehezen elhitték a személyazonosságot. Hátra van a nagy kérdés. Miért vagyok itt? „Motozzák meg." Megtették és nagyon nevettem magamban. Közben mindenféle kérdések, tudok e csehül, oroszul vagy románul. A jegyzetfüzetemben mindenféle véleményeket találtak leírva, statisztikai adatokat ez is szörnyen gyanus volt. Hát még a mesélőimnek az előre megadott névsora, lakcíme és életkora. A leveleket elolvasták, de mindent bevittek egyszersmind a jegyzői hivatalba a jegyzőnek megmutatni. Vége majdnem az egész motozásnak és talán el is engednének mikor a kabátom bal felső [6] *zsebéből (gyanus hely!) előkerült egy 16 darabra összehajtott irkalap. A görög igeragozás táblázata, amit október óta mindig magamnál hordok, hogy ha ráérek a villamosban tanuljam. Margit néni kötötte a lelkemre s véletlenül most is magammal hoztam. – Széles karlendítéssel, mint a karvaly csap rá az őrmester „Háát ez mi???!" Kiteríti. Nézi. Görögbetüs sorok. Forgatja. előlről, hátra, – alulról fel. Jelenidő (Praes. imp). παιδευώ, παιδευεις, παιδευει Mult idő (Praet. imp. Act.) ε-παιδευον, ε-παιδευες …. És így végig. Medium, Aoristos Optativus, Coniunktivus. Minden Activumban és Passivumban. Közben hemzsegő görög betük, mindmegannyi gyanus tüske az őrmester szemében. „Hááát ez micsoda??" Görög igeragozás „Görög?... Minek az???" „Erről tanulunk az egyetemen." „És mit jelent mindez? Például ez a sor itt?" „Én sem tudom – mondom az őrmesternek – hisz éppen azért írtam le, hogy megtanuljam. Csak szeretném tudni. De megpróbálhatom: nevelnék, nevelnél, nevelne..."*[103] *„Na, jó – majd meglátjuk" förmed rám. Bevitte a jegyzőnek. Visszahozza „Átkiséritek az őrszobába. Fel kell hívni Pestet, hogy az egyetem küldte-e ki." Ugyanaz a két csendőr átkisért. Vigaszta ltak, mert úgy látszik megsajnáltak Például: „Nem olyan rossz hely az a csendőrség, akinek nincsen ügye vele... deee akinek a lelkét terheli valami…. (nagy szünetet tartott) …. annak már kicsit kellemetlen. Multkor egy tábornokot kisértünk így be, pedig megvolt minden irata majdnem. Ez hazafias kötelesség (Mellesleg nagyon igaza volt.) Megjegyeztem, hogy szerencsére nem ismernek a szlatinai lányok.*

103 A görög szavak átírásának ellenőrzését köszönöm Keisz Ágostonnak, valamint a további megjegyzését a szöveg kapcsán: „A Magyarországon az 1930-as években leginkább elterjedt ógörög nyelvtan (Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*) a 'nevelek' jelentésű παιδεύω igét használta a görög igeragozás alapjainak bemutatására. Ennek az igének a töve (παιδευ-) ugyanis kettőshangzóra végződött, vagyis a különböző igealakok képzése nem módosította magát a tövet, így e tő segítségével könnyen memorizálni lehetett az igeragozási paradigmákat. – A szerző minden bizonnyal görög nyelvi tanulmányainak elején jár. Helyesen adja meg a praes. imp. act. alakokat, csupán az ékezés hiányzik, illetve hibás. Helyesen így van: παιδεύω, παιδεύεις, παιδεύει, jelentése: nevelek, nevelsz, nevel. A múlt idejű alakoknál (Praet. imp. Act.) kötőjellel elválasztja a múlt időt jelző augmentumot (ε) a szó elején. Helyes ékezéssel így írjuk ezeket az alakokat: ἐπαίδευον, ἐπαίδευες, jelentése: neveltem, nevelted. – A megadott információk alapján úgy tűnik, a papíron a teljes görög igeragozás szerepelt. – A Maywald-féle nyelvtan történetéről, jelentőségéről ld. a reprint kiadás előszavát: Maywald–Vayer–Mészáros: *Görög nyelvtan*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1981, 3–4. A nagy igeragozási táblázatot a παιδεύω ige minden elképzelhető alakjával (ld. uo. 134skk.). E nyelvtankönyvet még ma is használjuk, az ógörög nyelvet tanulók pedig a szerzőhöz hasonlóan ma is a παιδεύω ige alakjainak memorizálásával rögzítik a görög igeragozást. Pogány fordítása nem a közölt görög igealakokhoz kapcsolódik, hiszen azok kijelentő módban állnak." Részlet Keisz Ágoston leveléből Chikány Juditnak. Budapest, 2025. április 19.

Az őrszobában 11–12 óráig voltam, a csendőrlaktanyai őrszobában 12–2-ig. Roppant nehezen lehetett összeköttetést kapni. Csak beszélgettek, nevettek a csendőrök ebédközben. Éhgyomorral néztem végig az ebédjüket. Paradicsomleves. Kedvencem. Töltött káposzta. Kedvencem. Az egyetemmel nem lehetett beszélni, hétvége van mondtam. Ekkor fel hívták az összekötő tisztet a rendőrség felé. Sürgették a választ mert határvidékről volt szó. Közben „az ur számára, nem vagyunk ebédre berendezkedve, de egy kis kávét hozhatunk." Elfogadtam. Épp az utálatos fölét nyeltem, mikor szólt a telefon: „Távmondat, Pogány Péternek priusz-a nincsen. Körözés alatt nem áll." Jelentették az őrmesternek „Hát jó. Mi megtettük, amit megtehettünk. Most elmehet. De, vigyázzon, hiába is próbálna valamit, a közeli falvakban úgy is elkapnánk!" A görög igeragozást nagyon a szívére vehette. Nem tudta elfelejteni. – Igy kiszabadultam, gondolva magamban, hoztak már áldozatot a tudományért, sokkalta nagyobbat is. Otthon is nagy bocsánatkérés volt és kárpótlás ebéddel. Én mulattam az egészen, csak az időt sajnáltam. Egy szép domborművű térképet legalább megnézhettem az őrszobában, amit előzöleg egész Aknaszlatinán hiába kerestem. Mondhatom tanulságos volt. –

Kérem mindenekelőtt Joli néniéknek, Apukámnak, N[agy]mamának mutassák meg. Nem jót sejtünk Papa hallgatásáról. Kezüket csókolja hálás Petijük.

V. Pogány Péter levele Szakolczay-Riegler Ernőnének. Nagylengyel, 1941. augusztus 23.[104]

[1] *Kedves Margit néniék! kedves testvéreim!*

Az elmult napok alatt tisztázódott, hogy meglehetősen jó területre jöttem mesét gyűjteni, mert sokan tudnak mesélni. Inkább késő este (éjfél után is ezentul) szoktam jegyezni mert ilyenkor érnek rá a dolog után az emberek. Nappal kipótolom az alvást. Minden tekintetben kitünően megy a sorom, jó darabig, még nem is vágyom el innen. Ameddig csak a körülmények engedik (amíg a készlet tart). Itt tartozkodásom szeptemberbe is be fog nyullani. Postacímem: Németh József tanitó úr leveleivel Milej (Zala megye, [2] *novai járás). A nép vendégszeretettel fogad mindenütt és készséggel segítenek munkámban. Meséimmel sok jegyeznivaló is jár; ezzel néha több munka van, mint az irással. Ortutayt már tájékoztattam a tényekről. Mici néninek fogok írni. Kérem e lapot továbbítsák Papához hét vége lévén, mert külön neki nem írhattam. Sok kézcsók, csok, üdvözlet Petitől.*

<u>1941 aug 23.</u>

VI. Pogány Péter levele Pogány Jenőnek és családjának [Pogány Mária, András, Gerecze Mária és Sovány Mária]. Barabásszeg, 1943. január 4.[105]

[1] *1943. I. 4. 14h*

Kedves Papa és gyerekek!

Kedves Nagymama és Manci!

[A levelezőlap oldalára írva:] *Pénzem elég.*

Nagyon jól érzem magam itt Markó néninél. Reggeltől estig, estétől éjfélig írom a meséit. Január 1.e óta 4.-e délután 2 óráig 220 lapot írtam tele. A szoba jó meleg, duruzsol a „korhel" (= Sparherd) A cica miközben írok mindig a lábamhoz dörgöli magát az asztal alatt. Egy két unoka mindig settenkedik a szobában. Máshol még nem igen voltam, de volna hová menni

104 Ceruzával írt levelezőlap.
105 Tollal írt levelezőlap.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mesére. Szép napos idő van, már fényképeztem is. Valószinü hogy kifogyok az itteni füzetekből akkor majd a költségemre elküldetem veletek a postán a kis kredencből a spirál füzeteket. (Már [2] *három akkora füzetet teleírtam. Nagyon kár hogy nem értek a kottajegyzéshez mert vannak dalbetétes mesék ahol (pl. Jávorfa mese) énekelnek is. (Andrásra célzok itt, hogy tanuljon énekelni. Hogy megy a latin. Sose aggódjatok, ha lassan kaptok levelet tőlem. Irtam Pestre is Margit néninek. A temlom Paizsszegben van. Egy napra átrándulok majd szánkóval Milejbe. Én fürészelem a magányos néninek a tüzelőjét hasábokra. Jó torna. Kezétcsokolja, csókol, üdv Peti.*

VII. Részletek Pogány Péter naplójából (1941. március 20 – 1942. augusztus 27.)[106]

114 – 284 [Pogány bejegyzéseinek száma]

[3] *115.* [bejegyzés] *1941. április 24.*

Április 6.-a és 20.-a között két hetet töltöttem a máramarosi Tisza völgy-ben. Az Egyetemi Néprajzi Intézet támogatásával Técsőn akartam gyűjteni népmeséket. [4] *Igen, ám – de Técsőn nem él semmiféle néphagyomány. Ott létem alatt nagyon sokat tapasztaltam és gazdagabbnak érzem magam azóta.*

A naplómban gyakorlatilag lehetetlen volt valamit is megörökíteni rengeteg benyomásom közül. Nem törekedtem erre hisz, nem husvéti kéjutazásra jöttem, hanem tudományos feladatot kellett elvégeznem. Már pedig akkor minden szubjektiv és magával törődő gondolatot csirájában elfojt az ember, nem hogy megörökit. Ez csak kusza drótakadály lett volna kötelességem teljesítése közben. (Igy is ébernek kellett lennem magamra a sok uriasodó lány között.)[107]

Naplóm tehát – ezuttal magasabb érdekből – hallgat a técsői, viski, hosszumezői, aknaszlatinai napokról. (Nem is én voltam ott, hanem a Néprajzi Intézet kiküldöttje.) Néhány töredék azonban található utólag Kaposvárra írt beszámolóim között – az utókor számára. Csak külsőségekről van bennük szó. (Pl. az 1941. V. 6-án kelt Szőnyi dr-éknak. <levéltár>)

Vezérfonalnak itt is a „Napról-napra" annalesként vezetett kis zsebnaptáraim az irányadóak.

*

A történelmi eseményekkel is úgy van az ember mostanában, hogy nem [5] *igen van ideje és lehetősége a gondolatai és érzései hámozgatására. – Örülünk Bácska visszatértének – siratjuk Teleki Pált.*

106 A füzet jellemzőihez ld. 4. lj. A kockás füzet borítóján feltüntetett adatokat jelzem a címleírásban. A napló lapjait (minden páratlan oldalt) Pogány beszámozta, valamint az egyes bejegyzéseket számmal is ellátta 114-es kezdéssel. A bejegyzések elején Pogány jelzi a dátumot (az elején év, hónap, nap, majd hónap, nap formában) és néha a helyszínt is. Egy naphoz több feljegyzés is tartozhat, ezeket Pogány csillaggal vagy x-szel különítette el. Ld. képmelléklet. Az idézett részleteket Gere Tibor engedélyével, szöveghűen közlöm. A saját kiegészítéseimet, a szöveg alapján kikövetkeztetett adatokat és az oldalszámokat szögletes zárójelben jelzem.

107 Ez a bejegyzés jól tükrözi, hogy a naplóírás eltérő funkcióval bírhat (például tartalmazhat személyes bejegyzéseket, úti, munka vagy gyűjtési feljegyzéseket. A különböző szerepű naplókhoz ld. Olosz 2003: 16–17, Szakál 2020: 40–41). Később maga Pogány is hosszabb és részletesebb bejegyzést szentel a makádi tábor eseményeinek (ld. lentebb). Pogány több ízben is elmélkedik a naplóírás miértjéről és céljáról: Pogány Péter naplója, 127–128. bejegyzés: 1941. júl. 17.; 141. bejegyzés: 1941. szept. 18.; 155. bejegyzés; 246. bejegyzés: Budapest, 1942. jún. 27.

[13] *134.* [bejegyzés: 1941. augusztus 7–8. Tihany, cserkésztábor]

Csütörtökön 7.-én elindultam, hogy egy-két napig élvezzem a tábori életet Tihanyban, ahol néhány kaposvári cserkésztestvérem közel egy hete táborozik. Biciklin mentem, így egyúttal hasznos gyakorlatot is végzek a göcseji úthoz. Odafelé a túlparton utaztam végig nagyszerű beton uton. Három órakor ebédeltem meg B. udvari közelében [14] *Fenyvesről tizenkettőkor indultam ½ 6-kor már a táborban voltam.*

Szükségem van a tábori életre, anélkül sohasem érzem teljesnek a nyaramat.

Iván bá'-val [Rimler Iván] *aludtunk egy sátorban. Mindössze tizenhárom cserkész táborozik itt, legtöbben egyszerűbb fiuk Somogy minden vidékéről. – Tábortűz, éjjeli őrség, közös ima, közös étkezés, szabad természet – ez a cserkésztábor, ezt kerestem és meg is találtam. A tábortűznél nóták közben én olvastam fel a fiuknak a meséket Banó Iván népmesegyűjteményéből. Egészében nagyon jól éreztem magam a jókedélyű és jólelkű fiuk között.*

[...]

[16] *136.* [bejegyzés] *Budapest, 1941. szept. 18. Nyári jelentés (Hogy töltöttem a szünidőt?)*

[...] *Jun. 14.től 28.-áig Kaposváron voltam. Göcseji népmesegyüjtő utamat elméletileg itt kezdtem előkészíteni.* [...]

[19] *Göcseji néprajzi tanulmányútam sikerült. Milejben laktam egy öreg házaspárnál és a tanítóéknál étkeztem. A siker érdekében hoztam áldozatokat idő, fáradság és pénz dolgában egyaránt. Huszonhárom napot töltöttem Milejben. 56 és fél volt meséim sorszáma; 526 oldal közepes füzetoldal terjedelemben.*

A falusiak nagyon szívesek voltak és barátságosan állottak rendelkezésemre hacsak idejük megengedte. Ez pedig leginkább az esti órákban volt 9 óra és éjfél között. Nappal a jegyzeteimet készítettem és a meséket olvasgattam át.

Megfordultam Kislengyelben, Pálfiszegben és majd mindennap Rózsásszegben. Télen majd jobban ráérnek az emberek. – A vallási állapotok Milejben lehangolók. Mintha a XVI. századi paphiány korában élnének az ottani emberek. Pedig van papjuk... Lehangoló nagyon, csak ezt írhatom. Bár ez lenne az egyetlen ily falu hazánkban.

Kerékpáron tettem meg az utat oda is vissza is; így nem kellett vonatra költenem és futotta a pénzből is szépen. Odafelé Sárhidán töltöttem az éjszakát, másnap Egerszegen jelentkeztem az alispán úrnál és az állomásparancsnokságon. ½ 6 órakor értem Milejbe.

- Visszafelé Bakra mentem egyenesen, Egerszeg megkerülésével. Ha időt nem is nyertem a hepehupás erdei útak miatt, 20 km-t megtakarítottam. Zalaapátiban ebédeltem a Jó borhoz címzett kocsmában. Utitársam volt [20] *egy alig kéthónapos macskakölyök, ezt Irénke néninek szántam ajándékba. Ott kaptam a házigazdáméktól. (Azóta sikeresen tette meg velem a 350 km-es útat Pestig. Itt nagy dédelgetéssel, örömmel fogatták Nagymamáék.) A falu emlékére Mili-nek kereszteltem a kis játékos jószágot.*

Fenyvesről egy szép szeptemberi nap elköltése után 10-én este érkeztem vonattal Kaposvárra.

Itt hat napot töltöttem. 13.-a délig befejeztem a mesék jegyzeteinek elkészítését. A közlési vágyat – ha meg is van – visszatartom és uton utfélen nem beszélek mesékről. Az emberek, legtöbben mint tudományhoz nem értenek hozzá, mint gyönyörködést, szórakozást nem nagyra tartják a mesét. [...]

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

[22] *143.* [bejegyzés: 1941.] *szept. 28.*

Tegnap Virányi Juditéknál tartott a népmesegyüjtőkörünk megbeszélést, beszámolót. Beszámoltam én is pár szóban a gyüjtésem- [23] *ről. Ortutay a bátoritás és engesztelés vegyes hangján örömmel vette tudomásul gyűjtésemet. „Csak rá kell nézni az arcára milyen bősz mesegyűjtő lett belőlle" – állapította meg valaki a társaságban. – Magam is látom, hogy nem fogok sült hal módjára tovább hallgatni mindig az ilyen megbeszéléseken. Már vannak problemáim, – és mindig több lesz.*

Ortutaynak személyeskedő véleménynyilvánítások jutottak fülébe. Nem világos előtte hajlandó e a társaságunk továbbra szolidaritást vállalni. Egymás között beszéljük meg én értesítsem majd az eredményről. Ma elhatározták, hogy mindenki személyesen, külön és négyszem között önti ki lelkét.

Én undorodom a személyes élü, kicsinyes, hiusági kérdésektől. Gyüjteni akarom a néphagyományt és ez minden szempont felett magasan tündököl előttem. A munkának nem szabadna egyénieskedő és piszlicsák dolgok miatt megakadnia. Én magyar kérdést csinálok mindjárt az egészből. Ezt meg is mondtam rögtön a társaságnak szelídebb formában. Nagyon „romantikus"nak tartották és beintettek. Nem törődőm a véleményükkel, nevezhetnek idealistának, bolond szivárványkergetőnek, én magamra is veszem a kritikát vállalom a kockázatot az elveimért. Első a magyar tudomány ügye előttem, utána jönnek a csepürágások. [24] *Sem Ortutaynak túlzott jó véleménye rólam, sem az idősebb mesegyűjtő kollegák esetleges eltérő véleménye vagy gyanakvása, ebben nem befolyásol.*

[24] *145.* [bejegyzés: 1941. szept. 30.]

Tegnap fogalmazott göcseji jelentésemet megmutattam Ortutaynak. Ma legépelem. – A meséket husvétig kell legépelnem. Miki gépén vagy bérelek egyet. – Pais is bizonyára nagy örömmel fog segíteni. – Ortutay szerint Ligeti Lajos prof. úr örömmel figyeli a munkámat. Őt nagyon érdekli Göcsej. –

Ortutaynak ma mondottam meg mit határozott a kör. – Szerinte meg férfia- [25] *sodtam, s elvesztettem túl ifjúi kinézésemet, állapította meg tréfásan.*

[...]

[38] *160.* [bejegyzés] *nov. 4.*

Tegnap délután nálunk tartottuk a kéthetenkénti népmese-megbeszéléseket. Itt volt Ortutay és a kör minden tagja.

[...]

[58] *177.* [bejegyzés] *Kaposvár,* [1942.] *január 23.*

Elvégeztem a téli mesegyűjtést. Január 6-a és 20-a között laktam Milejben. Majdnem úgy volt minden mint nyáron. A lakásom Somogyi gazdáéknál, étkezésem tanító úréknál Némethéknél.

36 mesét jegyeztem le. Ezek közül 20 a legjobb mesélőtől Markó János rózsásszegi ácsmestertől való. A bácsi 64 éves. Egyidőre ki is merítettem mesetudományát.

Jegyeztem le Pálfiszegben is mesét az ottani ácstól. Az ácsokkal szerencsém van.

Télen sokkal könnyebben ment a gyűjtés mint nyáron. Volt több nap, mikor Markóéknál ebedeltem és olyankor írtam d.e. 10 órától este [59] *7ig.*

Résztvettem két tollfosztáson utána természetesen megtáncoltattam a fosztó lányokat. Leginkább a csárdás járta.

Voltam egy lakodalomban is, de csak rövid ideig.

Markó bácsival egyszer a „hegyre" (szőlőhegyi présház és kis szoba) is kimentünk. Ez olyan fontos náluk mint a városi embernek a mozi.

Szíves, barátságos, főkép jókedvű az itteni nép (pedig requirálások is voltak). Mindannyian ismernek már, mindnek van majdnem szava hozzám a „meséshez."

Isten ajándékának tartom, hogy tapasztalatból ismerhetem meg a népet. Egy egy esti hazamenéskor nevetve gondolok arra a sok ferdeségre, felületességre, amit ujságirók íróasztal mellett agyalnak ki a magyar emberről. (Tisztelet a kivételnek.) A faluról rengeteget írnak, szajkóznak és tanácskoznak, de igen kevesen jutnak el közülük oda. Pedig ez lenne az alapja a beszédnek.

Az időjárás kemény volt. Láthattam egy „klasszikus" falusi telet. A táj megkapó volt a fehérségben. Fehér házak, fehér mezők, fehér ég. [60] *Most két hét alatt ugyanannyit írtam mint nyáron három alatt: 500-nál több oldalt. Akkor ceruzával, most tintával.*

Kicsit a hiuságukat kell felébreszteni, na meg egy kis dohány azután megy minden. Szívesen mesél – aki tud.

Odafelé és visszafelé menet Bődey egerszegi tanítóéknál ebédeltem.

Szintén néprajzos és gyüjtő.

Fiatal, nagyon kedves, közlékeny, fürge ember. Felolvastam neki néhány mesét. Élvezte. Ő is sok érdekeset mutatott tárgyi gyüjtéséből.

Visszafelé fárasztó volt az utazás. Hajnali hatkor indult a szán Egerszegre (16 km). Tíztől kettőig Bödeyéknél voltam.

Nagykanizsán öt órát kellett várni. Besétáltam Kanizsán, úgy sem láttam még. Nekem tetszett.

Gyékényesen két és fél órai várakozás után éjjel ½3kor érkeztem haza immár harmadik néprajzi útamról.

Bődey tanító úr a Zalamegyei Ujság jan 6-i számába betettette hogy [61] *Milejben gyüjtök „hivatalos megbízásból a Népköltési Gyűjtemény c. sorozat" számára.*[108] *A napi hirek között az első. Kedves tőle, én semmi célzással nem kértem tőle.*

Visszafelé jövet, mikor nála voltam említette, hogy kis cikket akar írni a fenti újságban a gyűjtésemről és célomról általában.[109] *Ez is segítsen a vármegye közönségét felrázni Göcsej értékei iránt. Néhány adatot mondtam neki. Meseközlésről nem lehet szó, mert azt Ortutay megtiltotta.*

[...]

[131] *250.* [bejegyzés] *Makád (Csepel sziget) 1942. VII. 4.*

108 A január 7-iki számban jelent meg: n.n.1942.
109 Ez január 22-én meg is jelent: (bj.) 1942.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Junius 28-a óta vagyunk a faluban. Morvay Péter a vezetőnk, olyan típusu ember mint Rimler Iván bá [cserkészvezető].[110] *Kovács Ágnes, Bujdosó Ilona, Koncz Ilona a lányok közül, – Vargyas Lajos tanársegéd, Kovács Dénes a társaság rajzolója a Képzőművészetiről, Barabás Jenő, Gaál Károly, Kolossa Tibor meg jómagam vagyunk itt Makádon. Mindegyikünk mást-mást gyüjt. A Kéri féle korcsmában van a közös étkezés a lugas hosszú asztala körül. A szállás pedig kettenként más-más parasztházban. Én Vargyas Lajossal lakok együtt, aki hiedelmeket gyűjt.*[111]

Én népnyelvet „búvárolok". Megyek Lajossal, ő beszélget a nénikkel, szülékkel én meg írom a szavakat. Mindennap oda kell adni M. Péternek az aznapi cédulákra [132] *rendezett anyagot.*

Össze akarom gyüjteni a bognármesterség adatait és szókincsét.[112] *A gyógynövényeket én gyüjtöttem össze, amelyekről Lajosnál találhatók varázsadatok. Családneveket is írtam ki a falu 1744-től vezetett matrikulájából.*[113]

Jókedvű, kellemes társaság, majd mindenki ismerős nekem az egyetemről. Az emberek szívesek, hamar megértik a célt. Én is többször ceruzát ragadtam, mert rajz nélkül nem lehet gyüjteni. Legközelebb mércét és fényképezőgépet is hozok okvetlenül. Milyen jó, hogy rajzolni tanitottak bennünket még nyolcadikban is. Igaz az, hogy a rajz minden pályán hasznothajtó. Nem gondoltam volna, hogy szükségem lesz a rajztudásomra – amely mint látom nem is annyira kezdetleges.

Ugy látom gépirás, gyorsirás, fényképezés, rajzolás nélkülözhetetlenek.

Több padlást bejártam, több tárgyat lekaptam a füzetembe. Rengeteget tanultam ezen a héten, érdemes volt eljönni. Eleinte még sajnáltam az időt, mert várnak otthon a mesék, meg az olvasnivalók, de – látom – igazi néprajztudásra gyakorlat közben tesz az ember szert.

Most kezdek belekostolni tárgyi gyűjtésbe. Egyelőre mindent rajzolok, jegyzek ami előmbe kerül, kivéve azt, ami felöl még kérdezni sem tudok. Mert látom mennyire tudatlan és tájékozatlan vagyok né- [133] *hány alapvető tárgyi jelenség felöl is. Nagyon látom hol a hiány. Módszeres néprajztanulásom az ősszel fog megkezdődni. Végig megyek a Magyarság Néprajzának 4 kötetén. Eddig túl népszerűeknek tartottam a köteteket, de ez előítélet volt.*

Vargyas Lajostól sok hasznos módszerbeli dolgot is elsajátítottam. Jó hatással van rám a vele való lakás is tudományos szempontból.

Apró cseprő hátrányai vannak a csoportgyüjtésnek is, de ezek eltörpülnek az előnyök mellett.

Rengeteg babonát, gyógyitást, rontást ismertem meg. Ezentúl első lesz az anyagismeret (mégpedig a magyar anyagé) azután jön a bővítés a külföldi adatokkal és csak azután az etnologia. (Vargyas tanácsolta a sorrendet)[114]

Irtózom attól, hogy elsüppedjek a mese néprajzában, hiszen nekem a dokturátuson az egyetemes néprajzról kell számot adnom, az állattenyésztésről és szövés formásról éppen úgy mint a családjogról.

110 Ez az érzése talán nem lehetett véletlen, hiszen Morvay Péter is a cserkészmozgalom aktív tagja volt.
111 Vargyas 1944, 1945.
112 NM EA 8136.
113 NM EA 8129.
114 Utólag ceruzás bejegyzés.

Kolégáim kellemes emberek, Makád ideális falu a néprajzi megfigyelésekhez, a Tájkutató veretes név, mely biztositja a gyüjtők tekintélyet, az elláttás kifogástalan minden hadviselés ellenére…egyszóval feltétlenül eredményes a munka és üditő, tanulságos az ittartózkodás.

Kádár [László] *professzor úr, ki itt volt negyedmagával egy napon (ő a T és Nk. igazgatója) meg volt elégedve a munkával, mikor másfél* [134] *órán át hallhatta beszámolónkat Kocsis bácsiék nagy szobájában a petróleum lámpa fényénél. Ott van a főhadiszállás (a templomhoz közel).*

Olyan jó érzés volt, mikor összedugtuk fejünket a kiterített térkép fölött és a professzor úr magyarázta a faluban látható települési törvényszerűségeket (Ez már nagy eredmény Magyarországon) – az volt akkor eszemben – egy ilyen gyűjtés.[115]

Kétszer fürödtünk a Dunában (én benne itt először) – de azért a Balaton mellett van az én világom.[116] *– Szemben a Kúnság látszik itt pedig már az ő̲ző nyelvjárást beszélik.*

Ez a tábor a cserkésztáborok sok jó tulajdonságát egyesíti magában. A bajtársi szellem szép példái láthatók. A falu igazi arcát megismerni komoly remények nyílnak. Akáclomb, szülikék, hazatérö állatok nádfedelű házak romantikusak önmagukban, de az emberi nélkülözés, gond, sebek, hagyomány és újság harca mellett ezek is beletartoznak harmonikusan az élet valóságába.

Ez a második este, hogy vacsora után összeülünk énekelni népdalokat a Kéri féle vendéglő lugasának hosszú asztala körül. Mindenki cédulázza a maga gyüjtését, közben énekelünk. Két erdélyi van közöttünk. – Én kezelem a közös pénzt Morvay Péter megbizásából. – Az időt a lehető legjobban kihasználjuk a gyüjtésre.

115 Itt is utólagos ceruzás beszúrás.

116 Pogány Péter a nyári szünetek alatt gyakran megfordult Balatonfenyvesen a család nyaralójában.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kép

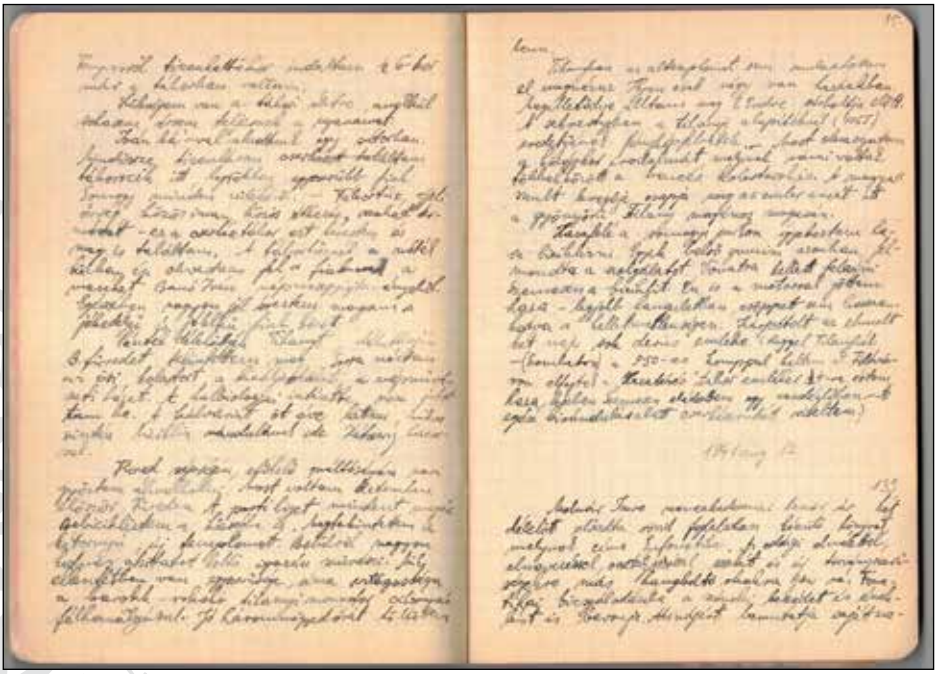

1. kép. Részlet Pogány Péter naplójából (magántulajdon).

Colecţiile etnografice ale lui Péter Pogány din anii 1940. Completări la istoria şcolii de cercetare a lui Gyula Ortutay şi a taberei de cercetare a mediului şi folclorului din Makád

Cuvinte cheie: Péter Pogány, Noua Colecţie de Poezie Populară Maghiară, şcoala metodologiei bazate pe interpret, tabăra de cercetare regională şi etnică de la Makád, egodocumente

Unele elemente din moştenirea în manuscrise a lui Péter Pogány (1923–1993), descoperită în ultimii ani (corespondenţă familială şi un fragment din jurnal), oferă informaţii despre detaliile timpurii ale biografiei sale. Pogány a devenit student la Universitatea Pázmány Péter în 1940, specializându-se în limba maghiară şi germană, şi s-a interesat de subiectele etnografice încă de la început. Astfel a devenit studentul lui Gyula Ortutay, membru şi culegător al atelierului *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, care tocmai apăruse la acea vreme, şi participant la tabăra de cercetare a mediului şi folclorului din Makád, organizată în vara anului 1942. Acest studiu prezintă membrii cercului de culegere a basmelor populare, format din studenţii lui Gyula Ortutay din Budapesta în 1940–1941, precum şi detalii despre tabăra de pe insula Csepel, pe baza documentelor personale şi a memoriilor celor implicaţi, precum şi a diverselor surse istorice instituţionale şi colecţii de manuscrise.

The Ethnographic Fieldworks of Péter Pogány in the 1940s. Contributions to the History of the Research Atelier of Gyula Ortutay and the Makád Regional and Ethnic Research Camp

Keywords: Péter Pogány, New Collection of Hungarian Folk Narrative, performer-centered method of folk narratives (Budapest School of folktale narrative), Regional and Ethnic Research Camp (Makád), ego-documents

In recent years, fragments of the manuscript heritage of Péter Pogány (1923–1993) have been unearthed, shedding light on the early years of his life. These fragments, which include family correspondence and fragments of a diary, offer a glimpse into the early details of his biography. Pogány commenced his studies in Hungarian and German Language and Literature teacher training at the Pázmány Péter University in 1940, with a particular interest in ethnography from the beginning. In this way he became a student of Gyula Ortutay, a member of the workshop of the *New Collection of Hungarian Folk Narrative* (*Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*), a series of ethnographic collections, and a participant in the Makád regional and ethnographic research camp organized in the summer of 1942. The present study presents the members of the folk tale-collecting circle formed by Gyula Ortutay's university students in Budapest in 1940–1941, as well as details of the camp on Csepel Island. These details are based on the ego-documents and recollections of the participants, and on various institutional history and manuscript collection sources.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Papp Árpád

Adalékok a II. világháború utáni másfél évtized délvidéki, magyar, néprajzi, saját szempontú kutatás- és tudománytörténetéhez – két női kutatói sors kapcsán

A délvidéki, helyben írt saját szempontú kutatás- és tudománytörténeti összefoglalások közé sorolható munkák áttekintése után csak ideig-óráig csillapítható hiányérzetünk támadhat azon felismerésünk nyomán, hogy: a) igen gyakran a korábbi anyaországi néprajzi kutatástörténeti eredmények (Kósa 1972, Voigt 1972, Katona 1983) kritikátlan átvétele történt meg anélkül, hogy b) egy szemernyi új vagy újnak tűnő szempont érvényesítésének kísérletére is sor került volna.

Tanulmányunk nem abban kíván jeleskedni, hogy új terminusok beemelésével igyekszik magára felhívni az olvasó figyelmét, de néhány mondat erejéig foglalkoznunk kell a sajátszempontúság fogalmával, ami a kutatás- és tudománytörténet azon szeletét fedné, ami kizárólag a saját eredményeivel számol, és nincs szándékában bővebb kitekintésre ragadtatnia magát, nem tekinti szükségesnek még az azonos nyelven, vagy azonos területen folyó kutatások tényét vagy lehetőségét sem, ebből fakadóan zárt, szuverén kutatásként tekint magára. Mint az világossá válik, ez a megközelítés (csak) részben téves, de viszonylag pontosan definiálható csapásvonalat képvisel, és érdemes – a nyilvánvaló csapdahelyzet tényével számolva – foglalkozni vele. Annál is inkább, mert egy sor, az összegző munka számára „láthatatlan" tény létezésére világít rá.

Annak lehetőségei és korlátai mentén beszélünk tehát saját szempontú kutatásról, azon belül a nők szerepéről a második világháborút követő másfél évtizedben a Vajdaságban – tágabb és romantikusabb merítéssel: Délvidéken – hogy újabb szigorítást eszközlünk és oly módon végezzük áttekintésünket, hogy egyes – például alapvető életrajzi adatok – nem állnak a rendelkezésünkre és éppen ezért csak a kézzel fogható eredményekre, pontosabban magukra a tanulmányokra támaszkod(hat)unk biztonsággal.

Nem vagyunk szerencsésebb helyzetben a szakaszhatárok kérdését illetően sem: ugyan a tanulmány célja a II. világháborút követő másfél évtized eredményeinek összefoglalása, az adatok ismeretében nyomban két eltérő időszakkal kell számolni, amiben Sztálin halála (1953. március 5.) vízválasztó: ennek ismeretében – a vizsgált másfél évtized tekintetében mindenképpen – a kisebbségi néprajz kirakatjellege domborodik

Papp Árpád (1968) – Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka, főmuzeológus, papp.arpad.1968@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-8

ki, aminek ténye háttérbe szorulna. A vizsgált másfél évtized végpontját az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék megnyitása jelenti 1959-ben.

Van egyáltalán saját szempontú kutatás?

A saját szempontú kutatás egyik legfontosabb földrajzi ismérve a lokalitás, kovásza az etnicitás. Ebből következik, hogy a tágabb értelmezés – helyesen – Vajdaság esetében a többi, a helyben használatos nyelven folyó néprajzi kutatás eredményeinek ismeretét is megkerülhetetlennek tekinti.[1] A magyarok lakta régiók hasonló leírásának összehasonlítása adhat választ arra, hogy a helyi körülmények „hullámtörője" miképpen módosított regionális tudománytörténetet, például mitől lett „másmilyen" a délvidéki magyar néprajzi kutatások kimenetele, mint más régiók kisebbségi magyar kutatásáé.

A helyi hullámtörő alatt a sajátos politikai viszonyokat kell érteni, ami a korszakonként változó politikai viszonyok, az általuk befolyásolt politikai erőtér, a tilt–tűr–támogat rendszer sajátosságai, a rendszer működtetői tolulhatnának érdeklődésünk előterébe.

A „saját szempontú" anyag ismerete, értelmezési tartományának definiálása így nem pusztán önmagáért való, hanem egy későbbi szintézis nélkülözhetetlen eleme is. Egész konkrétan: mivel foglalkozna a délvidéki saját szempontú néprajzi kutatás- és tudománytörténet? A délvidéki (az egyértelműsítés okán: ex-jugoszláv térség) magyar néprajzi adataival és eredményeivel, ha azok helyi magyar kutatók által végzett kutatást fednek (ez a szűkebb és konkrétabb vizsgálati terület), vagy – bővebb kontextusban – délvidéki magyarokkal kapcsolatos interetnikus témát dolgoztak fel.

A sajátszempontú kutatás feltárását a helyi „erőknek" lett volna kötelessége elvégezni. Ilyen első kezdeményezés az a mindössze hetvenöt tételt felsoroló válogatott bibliográfia, amit három szerző állított össze és tett közzé 1956-ban (Bóna–Nikolić–Novak 1956).

Másfél évtized, avagy a korszakolás szépségei és egy pontosabb korszakolás hiánya

Gyakorlatias megfontolás vezet(het)ett oda, hogy a regionális kutatás- és tudománytörténeti korszakolást történelmi, leggyakrabban egy nemzetrész életében bekövetkező státusbéli változás (kisebbség–többség viszony) vagy éppen kultúrpolitikai események (intézményalapítási eredmények) által alkotott cezúrák és adminisztratív határok formálták. Az intézményalapítással definiált szakaszhatárok magukban hordozták annak reményét is, hogy egy adott intézmény eredményei jobbítani fogják a közösség helyzetét,

1 A bővítés újabb aspektusát az a tény szolgáltatja, hogy az itt élő etnikumok jelentős részének van „anyaországa", ami újabb összefüggéseket hoz felszínre egy kisebbség–anyaország párhuzam vizsgálata során. Külön tömbnek kell tekintenünk a szerb, illetve a horvát kutatás- és tudománytörténet kérdését, hiszen míg a magyar, a román vagy a szlovák kutatás a közérthetőség okán kisebbségi, addig a szellemi központ a szerb (korábban horvát néprajz) esetében a hatalmi központtól kisebb-nagyobb távolságra, de határoktól nem szabdalva vizsgálható.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a tudományos eredmények javítanak majd a közösség közérzetén. Ezt tapasztalhatjuk a délvidéki néprajz esetében (is), jóllehet a hatalom magyar néprajzi intézetet soha sem létesített.

Az első néprajzi indíttatásból lejegyzett adat vagy tevékenység és az első – 1920-as – impériumváltás közti, gyakran hőskornak tekintett időszak nyitja a sort,[2] ezt a két világháború közti, a kisebbségi lét keserűségét hordozó időszak,[3] majd az 1941–1944 közötti, a bácskaiak és baranyaiak esetében az újból „magyar világnak" titulált évek[4], és a mostani tanulmány időkeretét képező, gyökeresen megváltozott, ideológiailag erősen terhelt évtizedek követték.[5]

Az ilyen típusú, korántsem mindenre kitérő korszakolás után az a benyomásunk támadhat, hogy az elmúlt, közel nyolc (!) évtized túlzottan leegyszerűsített és látszólag eseménytelen korszaka további pontosításért kiált, miután a korábban már említett összefoglalások (Kósa 1972, Voigt 1972) óta eltelt fél évszázadban a (délvidéki) magyarság (köz)életében komoly változások következtek be, melyek közvetlenül is befolyásolták a néprajzi kutatások jellegét és intenzitását. Ez az időszak bővelkedik a legtöbb értékelhető adatban, kísérletben, intézményalapítások keltette reményekben és csalódásokban.

A II. világháborút követő időszak sajátosságának tekinthető, hogy a szakaszhatárok másfél évtizedenként egy újabb intézmény megalapításával, vagy politikai változások által generált új helyzetekkel írták újra a helyi körülményeket. 1945 után az első ciklus egy intézmény, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 1959 októberében történő alapításával zárult.

A második korszakot 1959-től a nevezett Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék munkatársainak és holdudvarának néprajzi tevékenysége fémjelzi, míg a harmadik korszak egy újabb intézet, az ugyancsak újvidéki székhelyű Hungarológiai Intézet 1976-os alapításával és tevékenységével kezdődik: az intézet a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék mellett működött. A civil szféra nyolcvanas évek végi megjelenése, az ernyőszervezetek alapítása a negyedik időszakot nyitotta meg. Ilyen ernyőszervezet volt a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, aminek egyik osztálya a zombori születésű folklorista, Kiss Lajos nevét viselte. A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza előkészületei során fogalmazódott meg az az igény, hogy a néprajzi kutatásokat – a képzett és helyi kutatók együttes aktivitását is beleértve – már a független civil szervezet koordinálja. Az önállósodásra 1997–1998-ban

2 Az *Acta Danubiana* oldalain a kezdeti időszakról „az olvasztótégely dicsérete"-ként szóltam: „[…] elmondhatjuk, hogy a »vajdasági magyar« néprajzi érdeklődés első időszakában az amatőr gyűjtők hatékonyan éltek a soknemzetiségű terület adta lehetőségekkel, sajátos módon inkább a látványos vagy éppen szokatlan nemzetiségi kuriózumok kutatása került előtérbe, de mellettük a »saját hagyományok« rögzítése is megtörtént. Az intézményépítés elindult ugyan, de lendületét a világháborút lezáró impériumváltás derékba törte. Az építkezés ilyen intenzív gyakorlata a későbbi időszakokban – mint azt tapasztalni fogjuk – csak részben ismétlődött meg. Az első világháború előtti magyar néprajzi gyűjtőtevékenység nem korlátozódott egyetlen nemzet hagyományainak minél részletesebb feltérképezésére vagy egy etnikai közösség kiszorítására." (Papp 2023: 118)

3 Az első impériumváltás a két világháború közötti időszak első évtizedét a magyar, a padlóra küldött többség, immár kisebbségi közösség szempontjából a mély apátia, majd a fokozatos magáratalálás látszata, míg a múlt század harmincas éveit a bontakozó szociális érzékenység és az identitáskeresés jellemezte.

4 Egy korábbi szemlélet feltámadása: „[…] a néprajzi, vagy helytörténeti-szociográfiai írások száma megnő, és egyszerre lenyomatai az időszak társadalmi és ideológiai változásainak, diszkrét üzenetként hordozva a korábbi Szent István-i szellemiség visszaállításának jogosságát és idealizált voltát." (Lásd Papp 2023: 121)

5 A második világháború utáni időszak a lendületes és ellenőrzött újrakezdés időszaka.

került sor és kétségtelen, hogy a Kiss Lajos Néprajzi Társaság dinamikus korszaka 2012-ig tartott, napjainkban pedig – akár itt ötödik korszakot is említve – a néprajzi kutatások hibernációs állapotát tanulmányozhatjuk.

A tanulmány célja

A jelen tanulmány írója a leírtak ellenére nem tekinti feladatának a mindenre kiterjedő és a teljes nyolcvan évet magába foglaló elemzés elvégzését, vagy a vajdasági (ez esetben már változatlan határokkal operáló földrajzi fogalommal élve) magyar (vagy magyarokra irányuló és magyarokkal folyó) néprajzi kutatások lehetséges korszakhatárainak kidolgozását és azok indoklását. Csupán ötletet kíván adni a saját szempontúság most felvázolt szűkebb és tágabb kereteihez, és az olyan adatok szolgáltatását tekinti feladatának, melyek hozzájárulhatnak az időszak és azon belül a néprajzi kutatások jobb megértéséhez, kiemelt figyelmet tulajdonítva a nők által végzett kutatásoknak, és az ezek alapján végezhető oknyomozásnak, két személy, Bóna Júlia és Greszné Czimmer Anna példáján.

A II. világháború utáni első szakasz első szűk évtizede: a Kultúrtanácstól az ünnepi játékokig

1945-ben a közművelődés (újra)szervezése érdekében életre kel a Vajdasági (később Jugoszláviai) Magyar Kultúrszövetség, ami 1948-ig ezen a néven működött. A világháború utáni újraszervezés alkalmas eszköznek bizonyult a „hagyomány újrafelfedezésére" (is), ami – kimondatlanul bár, de – ily módon is megszabadulhatott az hivatalos álláspont szerint ártalmasnak vélt "fasiszta" ideológiától, ami alatt az uralkodó ideológia képviselői minden bizonnyal a világháborús időszak eszméit értették. A Kultúrszövetségnek fiókszervezetei voltak, melyek Magyar Kultúrkör(ök) néven voltak ismertek. A Kultúrszövetség 1947-től a jugoszláviai előtagot vette fel, miután a horvátországi és a szlovéniai magyarok közművelődésének szervezésére is mandátumot kapott és a teljes jugoszláviai magyar közművelődési élet irányítójává vált. A feladatkör bővülésével párhuzamosan azonban belpolitikai korlátozást is elszenvedett a Kultúrszövetség: 1948-ban arra vonatkozóan (is) érkezett utasítás, hogy a külföldi egyesületekkel csak a központon (Belgrádon) keresztül tarthatnak fenn kapcsolatot, majd 1948 júliusában bejelentették az újonnan létrehozott és minden nemzeti közösséget egybeolvasztó Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségével történt egyesülés tényét, amivel megszűnt a Kultúrszövetség névleges magyar jellege is. Az év mégsem a kultúrszövetség szervezeti struktúrájában beállott központosítás miatt vált emlékezetessé, sokkal inkább a Sztálinnal való szakítás miatt, ami öt évig, Sztálin haláláig alapjaiban változtatta meg az etnikai elven alapuló (kisebbségi) szerveződés kereteit és lehetőségeit. A Sztálinnal való szakítás ténye nem csak a muzeológia, de a népi kultúra kutatásának terén is „látványos" eredményeket hozott, amelyek – mint azt láthatjuk – nem nélkülözték a demonstratív és mozgalmi jelleget, de ettől füg-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

getlenül – kisebbségi kutatói szempontból – hasznosnak bizonyultak azzal, hogy a szerb tudományossághoz való fölzárkózás és csatlakozás lehetőségét villantották meg.

A Kultúrszövetség életre hívásával párhuzamosan történt a szakmai felzárkózás eredményeként elkönyvelhető, operatív testület, a Vajdasági Magyar Kultúrtanács mint ütőképes munkacsoport összehívása, amely a népi kultúra egyes területein végzett volna gyűjtést, feldolgozást. Ezzel nem a káderhiány mérséklése, sokkal inkább az állomásozó terepmunka gyakorlatának irányába tettek lépéseket.

A kezdeményezésben Penavin Olga, G. Czimmer Anna, Lévay Anna, Sulmann Imre, Degrel István és Újházi Erzsébet vett részt. A dokumentumok alapján a Kultúrtanács munkájának kezdeti erőfeszítéseiről tudhatunk meg többet.[6] Ezek szerint 1953-ig két (állomásozó) gyűjtést szerveztek: az egyik keretében nyugat-bácskai,[7] a másikban szlavóniai településeken[8] végeztek kutatásokat: az előbbi a Bokréta-mozgalomban egy évtizeddel korábban részt vevő települések egy részét foglalta magába, az utóbbi – a szlavóniai települések – hagyományosan reliktum-területként voltak számon tartva. Ennek tükrében nem tekinthetjük véletlennek, hogy Penavin Olga első néprajzi, majd nyelvjárási írása a szlavóniai szigetmagyarságról számolt be, a későbbiekben pedig Jugoszlávia magyarlakta területeinek mindegyikén végzett gyűjtés eredményeit publikálta.[9] G. Czimmer Anna Kupuszina (Bácskertes) és Gombos kutatása kapcsán lett megkerülhetetlen, de mint azt látni fogjuk, elfeledett személyévé az időszaknak.[10]

Bóna Júlia összefoglalója egy ritkán idézett könyvre hívja fel figyelmünket (Debeljak–Ilijin 1953), amiben Debeljak Margarita és Ilijin Milica dolgozta fel Kupuszina, Doroszló, Gombos és Horgos még élő néptáncait. Az összefoglaló tanulmány vonatkozó része egyszerre kapcsolódik a palicsi Magyar Ünnepi Játékokhoz és az interetnikus néprajzi kutatások témaköréhez is. Amint azt a könyv előszavában a szerkesztőpáros leírja, „[...] a magyar tánccsoportoknak szerettek volna segíteni azzal, hogy legjellemzőbb táncaikat rögzítik, [...] miután a fesztiválokon egyre több fellépő repertoárjában szerepelnek az autentikus táncok." (Debeljak–Ilijin 1953: 166) A táncok rögzítésére 1947 áprilisa és szeptembere között, illetve 1948 áprilisában került sor, ez utóbbi gyűjtésre Székelykevét tartották alkalmasnak. Ez azt jelenti, hogy a Bóna Júlia által néprajzi „kampány"-gyűjtésnek nevezett időpontokat (1949 és 1953 között) megelőzően került sor a terepmunkára

6 A tanulmány felsorolja azokat a helyi kutatókat, akik a fenti időszakban néprajzi szempontból értékelhető tevékenységet fejtettek ki. A szerző ugyanitt hangot ad elégedetlenségének is: úgy véli, a szerb néprajzosok a felszabadulás után többet tettek a magyar néprajz ügyéért, mint a helyi magyar kutatók. „Ezek után ha bárki megpróbálná összehasonlítani azt a magyar néprajzi anyagot, amit 1949 és 1953 között összegyűjtöttünk azzal a néprajzi anyaggal, amit a szerb kutatók gyűjtöttek össze nálunk, Vajdaságban, egykönnyen rájöhetne, hogy nemcsak mennyiség, de minőség szempontjából is sokkal többet értek el néprajzi kutatómunkájukban, mint mi." Talán bölcsebb lenne a korabeli tendenciákat is figyelembe venni, amiben a munkaverseny szelleme dominált. (Bóna 1953a: 128–130)

7 Kupuszina (Bácskertes), Doroszló, Gombos. (Bóna 1953a: 129)

8 Szentlászló, Kórógy. (Bóna 1953a: 129)

9 Lásd Penavin 1950a, 1950b, 1951a, 1951b. A magyarországi nyelvjárási atlasz munkálataival párhuzamosan jelennek meg a Muravidék (1966), Baranya (1969), a szerémségi magyar szigetek (1972), a székely telepek (1978), Szlavónia (1984), Bácska (1988) és Bánát (1995) nyelvjárási atlaszai, sőt ez utóbbiak a terület vizsgálatát teljessé teszik. Ehhez járul még a földrajzi nevek gyűjtése, amely munka az 1960-as években indul, a kiadás 1975-től 1982-ig tart. Penavin Olga harmadik, folyamatosan jelenlévő kutatási területe Szlavónia maradt. Az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* XVI. köteteként látnak napvilágot a kötetbe szerkesztett *Jugoszláviai magyar népmesék*, valamint a kutatás további lépéseiben a *Jugoszláviai magyar diakrón mesegyűjtemény I–II.* címmel (Penavin 1971, 1984, 1993, 1995).

10 Gombos kapcsán lásd Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (a továbbiakban: EA) 10173.

Debeljak és Ilijin részéről, és ennek elsődleges célja az autentikus táncok rögzítése volt (Debeljak–Ilijin 1953: 166).

A Kultúrtanács legnagyobb sikerét az 1952-ben Palicson megszervezett Magyar Ünnepi Játékok megszervezése jelentette: a közel tízezer ünneplőt (fellépőt, nézőt, résztvevőt) felvonultató esemény látványa (látszólag) aggodalommal töltötte el a politikumot, de az újabb Magyar Ünnepi Játékok (Sulhóf 1952) vagy a rendezvény újraszervezésének elmaradását nem a mitizált és demonstratív magyar egység és a résztvevők nagy száma pecsételte meg, sokkal inkább a nemzetiségek iránt gyakorolt kitüntető figyelem kirakatpolitikájának Sztálin 1953-ban bekövetkező halála utáni okafogyottsága. Mint azt némi szomorúsággal megállapíthatjuk, a generalisszimusz halála a Kultúrtanács hőskorának éveire is pontot tett.

Az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék 1959-es megalapításáig hátralévő hat évet rendkívüli módon nehéz kutatni és nyomon követni. Ebben elsősorban az újonnan előállt, a szomszédos államokkal, így a Magyar Népköztársasággal fennálló külpolitikai helyzet adott sajátos színezetet, a keleti tömbön belül tapasztalható enyhülés és a Szovjetunió holdudvarán kívül eső, folyamatos veszélyforrásként emlegetett nyugati államok árnykodása is.

Párhuzamos szálként álljon itt Penavin Olgának a nyelvjáráskutatás kapcsán tett megjegyzése, ami újabb ajtó megnyitását teszi szükségessé az időszak megértése során: „A tervszerű, folyamatos munka 1945 után indult meg az új Jugoszlávia következetes nemzetiségi politikája eredményeként. Az 1946-ban felállított és 1957-ig működő Újvidéki Tanárképző Főiskola Magyar Tanszékének úttörő szerepét ezúttal sem szabad elhallgatnunk. A Tanszék szervezésében indult meg az anyanyelvvel, az anyanyelv szintjeivel való foglalkozás, többek között a nyelvjárásokkal való foglalkozás is." (Penavin 1982: 9–10) Ez utóbbi adat azt a gyanút keltheti az olvasóban, hogy az egyetemi tanszéket a főiskola helyett hozzák létre 1959-ben.

Bóna Júlia

Az 1953-as, többször idézett Bóna-féle helyzetjelentés nem csak az eredményekre hívja fel a figyelmünket, de az összefoglalás szerzője, Bóna Júlia (esetenként Bona Júliaként jegyezve) személyére is. Sokatmondó tény, hogy a tanulmány nem más, korábban nevet szerző személy tollával íródott, hanem egy ígéretes, de az adatok kapcsán már-már homályba burkolódzó szerzőével. Bóna Júlia alapvető életrajzi adatai (születési hely, időpont) az alapos kutatás ellenére ismeretlenek maradtak. Amit Bóna Júlia magáról elárul az 1953-as jelentésben: „A szlavóniai magyarság településtörténetéről, a szentlászlóiak népviseletéről, népművészetéről gyűjtött adatokat. Feldolgozta Kupuszina, Doroszló, Gombos még élő népviseleteit. Adatokat gyűjtött a Zenta környéki halászatról és a horgosi és Horgos környéki paprikaültetés és feldolgozásmódról, annak népi eszközeiről, ezenkívül Kishomok és környéke pásztoréletéről és pásztorlakásairól. Feldolgozott anyagát a *Híd,* a *Rad vojvodanskih muzeja* és a *7 Nap* közölte. Adatait a pásztoréletről feldol-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gozatlanul a Vajdasági Múzeum rendelkezésére bocsátotta" (Bóna 1953a: 129). A leírtak arról tanúskodnak, hogy Szlavónia és Nyugat-Bácska mellett a Tiszamente, ezen belül elsősorban Zenta (Bóna 1950) és Kishomok (Bóna 1951) szolgált számára terepül. Miután ezeket nem tartotta fontosnak terepmunkaként felsorolni korábbi összegzésében, vélhetően „háztáji" terepnek kell tekintenünk, éppen ezért születési és/vagy lakhelyét itt kell keresnünk. A zentai halászélet megörökítése kapcsán jegyzi meg előszavában, miszerint „a múlt nyaramat kint töltöttem egy rozoga, de gyümölcsfákkal, szőllővel, zölddel, élettel övezett kis kunyhóban; a Tisza mellett" (Bóna 1950: 243). A szerzőket bemutató oldalon olvasható, hogy „Bóna Júlia: a Magyar Gimnázium titkára, Újvidéken" (Penavin 1982: 9–10), tehát ebben az időpontban – 1949-ben – még nem rendelkezett oklevéllel, de lelkesedése példamutató, hiszen vélhetően Penavin Olga útmutatását követve, a mentor stílusában írva számolt be tapasztalatairól, élményeiről. Már valószínűleg ekkor kiemelt figyelem kísérte munkáját és ott találjuk az egyre nagyobb publicitást nyerő szlavóniai terepmunkán, ami a regionális publikációk külön csoportját eredményezte: ekkor, 1950-ben jelentek meg a szlavóniai magyarság népi kultúrájáról írt tanulmányok (Penavin 1950a, 1950b), míg Bóna Júlia Szlávnics Máriával múzeumi tárlatról adott jelentést (Szlávnics–Bóna 1951), ahol a (vajdasági) magyar muzeológia eredményeit a többségi muzeológia hatásának tekinti. Ebben az írásában több olyan kiállítást is felsorolt, amelyek a világháború utáni néprajzi tevékenységről tanúskodnak: „1949-től 1954-ig a magyar néprajzi kiállítások megszervezése körül, azt a következő adatok bizonyítják: 1949-ben Bajmokon szervezett magyar néprajzi kiállítást, 1950-ben pedig Csantavéren. Ugyanebben az évben nyílt meg a zentai Múzeum is, s annak keretében az első, állandó jellegű, magyar néprajzi »gyűjtemény« is. 1952-ben pedig a »Magyar Ünnepi Játékok« keretében, a szabadkai múzeumban szerveztek magyar néprajzi kiállítást" (Bóna 1953a: 127). Úgy vélem, hogy a vajdasági magyar muzeológia eredményei vagy adatai sem kellően ismertek előttünk. 1953-ban Bóna Júlia az Újvidéki Rádió munkatársaként riportban értekezik a magyar szakos tanárok 1953. szeptember 10-től 30-ig megtartott szemináriumáról Palicson, a műkedvelők színpadának problémáiról, a könyvkiadás kérdéseiről.

A múzeumok működésének eredményei továbbra is érdeklődése homlokterében maradnak (Bóna 1954a), ugyanakkor a szlavóniai terepmunka eredményeit is összefoglalja, és a Harasztiban feljegyzett lakodalmi szokásokat publikálja (Bóna 1954b). Ebben utalás van a szerző állomásozó gyűjtésére, bár a gyűjtés pontos dátuma nem derül ki egyértelműen: „Harasztiban, Lászlón és Kórogyon – kevés eltéréssel – egyeznek a lakodalmi szokások. Az utóbbiakról »Kórogyi lakodalom« címen Penavin Olga számolt be a »Híd« 1951 júliusi számában. Említett írásában Penavinné a jobbágyfelszabadítás után szokásos lakodalmi szertartásról írt. Kéthónapos szlavóniai tartózkodásom alatt újabb adatokat gyűjtöttem e témakörhöz. Ebben az írásomban azokat használom fel" (Bóna 1954b: 376).

Amellett, hogy főiskolán Penavin Olga tanítványa, 1956-ban maga is az Újvidéki Rádió munkatársa, és ekkor jelenik meg Rajko Nikolić-tyal és Vilko Novakkal közösen jegyzett, korábban már említett válogatott bibliográfiája (Bóna-Nikolić–Novak 1958): Rajko Nikolić az akkor még Vajdasági Múzeum (1992-től Vajdaság Múzeuma), Vilko Novak pedig vélhetően II. világháború alatti internálásának zentai évei alatt szerzett nyelvismere-

ténak köszönhette tevékeny részvételét a bibliográfia összeállításában. Tekintettel arra, hogy a bibliográfia egy meghatározott időszakra vonatkozott, annak készítését 1955–1956-ra tehetjük, megjelenésére 1958-ban került sor az akkor induló *Index Ethnographicus* folyóirat első számában.

Bóna Júlia 1959-ben Szegeden Bálint Sándornál folytatta stúdiumait[11]: ez mindenképpen azt jelentette, hogy ezt megelőzően – a földrajzi viszonyokat is figyelembe véve – valószínűleg Belgrádban hallgat(hat)ott néprajzi előadásokat.

Bóna Júlia legjobb tudomásunk szerint három tanulmányt közölt a szegedi egyetemi periodikában, ezek közül az első *A lentermelés és feldolgozása Harasztiban,* ahol gyűjtés időpontjának 1953-at tüntette fel (Bóna 1958: 116), a második 1959-ben jelent meg (*A haraszti nyelvjárás szókincse,* Bóna 1959), és csak feltételezni tudjuk, hogy ehhez még Penavin Olga sugalmazására és ösztönzésére gyűjtött nyelvjárási anyagot. Miután nem nevezi meg a gyűjtés idejét, úgy vélhetnénk, hogy az 1953-ban történhetett. Nem járhatunk el másképpen az 1963-ban megjelent munkával sem*:* a *Haraszti táplálkozási hagyományai* című munka sem ad fogódzót a gyűjtési időpontot illetően (Bóna 1963). A haraszti terepmunka eredményeire a szakirodalomban többször történik hivatkozás mások részéről.[12]

Bóna Júlia újabb publikációs korszaka az 1970-es évekre tehető, amikor a néprajzi és nyelvjárási publikációi felváltva jelentek meg az újonnan alapított Hungarológiai Intézet kiadványában, a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*ben. 1971-ben és 1972-ben a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei közölte tanulmányait Néphagyományok gyűjtőnév alatt (Bóna 1971a, 1972). 1972-ben tovább folytatta a szlavóniai magyarok között korábban feljegyzett anyag közlését, majd 1974-ben már egy kifejezetten nyelvjárási anyagot is közölt (Bóna 1974).

A leírtak alapján egy időszakonként látványosan tevékeny személy rejtélyes alakja bontakozik ki előttünk, akinek tevékenysége a muzeológiához, Szlavóniához, Szegedhez köthető, de inkább ismeretlen marad, mintsem egy jól körülhatárolható személy életútja tárul elénk.

Milyen tanulságai vannak az életutakból is építkező sajátszempontú kutatástörténetnek? Bóna Júlia adatlapja

Nem lévén elégedett a kutatás alapjául szolgáló források elemzése után kirajzolódó képpel, a korábbi nemzedék jeles néprajzosai körében igyekeztem kérdezősködni a nevezett

11 1959-ben „[…] zavartalanul tanul továbbá Szegeden Bona Júlia is, aki jugoszláv ösztöndíjjal tartózkodik ott. Ha részünkről különösebb kifogás nem merült fel Szelivel szemben, és ha csupán arról van szó, hogy korlátozzuk a Magyarországon tanuló jugoszláv diákok számát, akkor azt javasoljuk, hogy az elmondottak alapján vizsgáljuk felül, kinek engedélyezik magyarországi tanulmányainak befejezését, s kinek nem." (Vékás 2012: 351)

12 Például Burány Béla jegyzi meg, hogy a Farkas Julcsa-ballada egyik Tisza menti változatát „Bóna Júlia Harasztin gyűjtötte […] »Farkas Julcsa és Tányér Gyuri« címmel, dallam nélkül." Szabó Vilma (néhol Radó Vilma), a gyerekgyilkos asszony balladáját is ugyanebből a forrásból említi: „Bereg Náni névvel Harasztin, majd Szabó Vilmás változatát Kórógyon (Szlavónia) jegyezte le Bóna Júlia" (Bóna 1953b: 463–468, Burány 1964: 39).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

két kutató sorsának és életútjának részleteiről. Az eredmény nem lepett meg: a hetven évvel korábban tevékenykedő kutatók emléke elhalványult, még az anekdoták világában sem találtam módot hiányos adataim pótlására. Miután a szóbeszéd nem tartalmazott fogódzót, további támpontokat régi munkahelyeik környékén kerestem: az Újvidéki Rádióban semmilyen információval nem tudtak szolgálni, éppen ezért a reveláció erejével hatott a Vajdasági Múzeumban véletlenül felbukkanó „személyi lapja”,[13] ami a keleti tömb minden országában életet, sorsot, karriert befolyásoló dokumentum volt.

A Bóna Júliáról összeállított karakterológiát akkori munkáltatója, a Vajdasági Múzeum igazgatója gépelte le és a következő adatokat (is) tartalmazza.

„I.

Munka-jellemzés Bóna Júlia elvtársnőről, tanítónőről, akit ebbe a múzeumba osztottak. 1928-ban született Újvidéken, jugoszláv állampolgár, hajadon, szegény, nemzetisége magyar, végzettsége: okleveles tanítónő, eddig 3 év 11 hónap munkatapasztalattal rendelkezik, a néprajzi osztályon van alkalmazásban, az illusztrációkat készítő osztályon és a magyar néprajzi anyag gyűjtésén van alkalmazásban.

II.

Bóna Júlia elvtársnő, végzettségét tekintve tanítónő 1949 január 1.-én lett a Vajdasági Múzeumba utalva a Vajdaság Autonóm Tartomány Legfőbb Oktatási Felügyelőségéből egészségügyi okokból. Nincs kellő szakmai végzettsége ahhoz, hogy a Néprajzi osztályon dolgozzon, de mint jeles rajzoló a nyilvántartás céljaira készített rajzokat, rendezte a könyvtárat és tervrajzokat készített, magyarként néprajzi és muzeológiai anyag gyűjtését és a gyűjtés megszervezését végezte. Emellett a bibliográfiai adatok cédulázását és a magyar tanerő korében [körében] népszerűsítő és felvilágosító munkát végzett, valamint a múzeum néprajzi osztálya utasításai alapján a magyarok körében végzett anyaggyűjtést. Munkáját lelkiismeretesen végzi és feladatait elvégzi, de a feladatokat nem minden esetben teljesíti maradéktalanul, mert hiányzott a szükséges szakmai képzettség és a kellő önállóság, illetve a kellő egészség. Munkatársaival a viszonya korrekt, csupán kisebb nézeteltérések mutatkoztak, mivel a bírálatokat és a parancsokat nehezen viseli el.

Jelen körülmények között az etnológia terén számára a fejlődés nem lehetséges, mert nem kötelezte el magát az etnológia mellett, amihez a magánúton való egyetemre járás lett volna javallott. A nevezett ezzel szemben magánúton a magyar nyelv és irodalom előadásokat látogatja az újvidéki pedagógiai főiskolán, de feltett vágya, hogy kedvező feltételek mellett képzőművészeti akadémiára járjon. A nevezettet időben tájékoztatták azokról a feltételekről, amelyek a fejlődését lehetővé tették volna, ez pedig az Egyetem néprajzi előadásainak látogatása. Két alkalommal is hosszabb ideig betegeskedett, többször betegeskedett néhány napot…

13 A lap egy világháború utáni „népi káder” minden kedvező tulajdonságát felsorakoztatja, aminek valóságtartalmát sem módunk, sem okunk kétségbe vonni, Bónáról pedig a korábban leírtakra vonatkozóan több pontban magyarázattal szolgál: terepmunkái, muzeológiai érdeklődésének közelebbi okaira derül fény. A jelentést követő időszak részleteit homály fedi továbbra is.

III.

Politikailag a Népfront iránt elkötelezett és részt vesz a Népfront helyi munkájában. Az Informbiro kérdésében eddig nem tapasztalhatóak elhajlások és semmilyen negatív nyilatkozatokat sem tett.

Halál a Fasizmusra – Szabadság a népnek!

R. N. muzeumigazgató"[14]

A jellemzés jó alkalmat teremtett arra, hogy a sejtéseink cáfolatot nyerjenek és a saját-szempontú munka szükségessége újból előtérbe kerüljön: a vajdasági–délvidéki szakmai közösség pusztulása és értékvesztése végső soron az emlékezés megszűnésében is nyomon követhető. Ideig–óráig.

Greszné Czimmer Anna

Nincs könnyebb dolgunk Greszné Czimmer Anna életrajzi adataival sem. Bóna Júlia összefoglalása említi ugyan, hogy „Greszné Czimmer Anna dr.: A népi gyógykezelésről, a babonákról, a szokásokról, az életmódról, a ruházkodásról gyűjtött adatokat. A legalaposabb volt a gyűjtők közt, s a legtöbb szakértelemmel kezelte összegyűjtött anyagát a feldolgozásnál. Épp ezért érthetetlen előttem, miért fekszik feldolgozott anyaga még mindig kéziratban. (Csak egy közleménye jelent meg a a Hídban.)" (Bóna 1953a: 129) Ugyan az összefoglalás csak a nevezett időszakra vonatkozik, így kénytelen-kelletlen megkerüli Czimmer Anna korábbi tevékenységét, népi gyógyászat vizsgálata terén elért eredményeit. Ezt akár mulasztásnak is tekinthetnénk, hiszen Greszné Czimmer Anna néprajzi munkássága ezidőtájt éppen fordulóponthoz érkezett. Grynaeus Tamás a Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára kiadott könyvben Vajkay tanítványaként említi Czimmer Anna nevét (Grynaeus 2003: 47) sárándi gyűjtése alapján, ismeri kutatásait a veszettséget gyógyító népi orvoslás kapcsán Daru Sándor tudásáról (Greszné Czimmer 1943: 253–258). 1944-ben a denaturált szesz fogyasztásának népegészségügyi jelentőségéről írt rövid tanulmánya a népi gyógyászat és a hivatalos gyógyászat közös részterületét érinti (Czimmer 1944a), és ebben az évben jelent meg a Kalotaszeg orvosi vonatkozású adatairól írt munkája, 1948-ban pedig egy szerzőhármas tagjaként a *Népegészségőr* című munkában vett részt (Bielek–Czimmer–Dobó 1948).

Két, aprólékosan összeállított életrajz – pontosabban egy alapos szócikk és egy nekrológ – áll rendelkezésünkre, de azokból jóformán kimaradtak a néprajzi tevékenységre utaló adatok: Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauz*ában (Kalapis 2002) és Herceg János búcsúztatójában (Herczeg 1967) is más helyekre kerültek a hangsúlyok. Kalapis a népi gyógyász-borbély származást tekinti fontosnak, ami az időközben elvégzett egyetemnek köszönhetően a fényes karrier előtt álló, a népi és hivatalos orvoslás területén is otthonosan

14 Vajdasági Múzeum Adattára, 25-I-1958.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mozgó személy alakjának egy aspektusát villantja fel előttünk,[15] Herczeg az irodalmi és közéleti aktivitását hangsúlyozza.

Kalapis fontosnak tartotta lejegyezni, hogy „A halálvárás napjaiban, hónapjaiban, éveiben írogatni kezdett. Ezerkilencszázötvenötben kockás irkalapon köszöntötte Herceg Jánost az *Anna búcsúja* című könyvének megjelenése alkalmából. [...] Ez egyúttal egy 12 évig tartó »levélbarátság« kezdetét is jelentette. [...] Több nyelven olvasott, rendszeresen kapott francia és svájci folyóiratokat, német művelődési lapot. Tájékozottságát igen jól kamatoztatta, amikor 1961 végén megindult a *Magyar Szó Kilátó* című magazinja, ennek rendszeresen publikáló külső munkatársa lett. Sokoldalúságát tükrözi, hogy Bori Imre irodalomtörténetében a *Folkloristák és népéletírók* fejezetcím alatt emlékezik meg róla, mivel a *Híd* 1988-as évfolyamának 4., 9. és 10. számában jelent meg posztumusz tanulmánya *Adalékok Kupuszina néprajzához* címmel, amelyet terjedelménél fogva akár falumonográfiaként is olvasni lehet. Írásai még a *7 Nap*ban, az *Ifjúság*ban és a jugoszláviai románok folyóiratában, a *Luminá*ban is napvilágot láttak." (Kalapis 2002: 178)

Herceg János nekrológja lényegében azokra a részletekre helyezi a hangsúlyt, amiről Kalapis nem beszélt, sajátos időutazásra invitálva az olvasót: „És mégis írnom kell szegény Czimmer Annáról, hiszen barátságunk is az írás jegyében született, levelek útján ápolgattuk tizenkét éven át." (Herceg 1967: 13)

Greszné Czimmer Anna népi gyógyászattal kapcsolatos írásai a háború előtt és alatt jelentek meg, annak anyagát még Újvidékre kerülése előtt gyűjtötte, a háború végét követően kitoloncolták, majd szakértelmére hivatkozva visszafogadták. Tagja volt annak a néprajzi munkaközösségnek, amely a Duna menti terepmunka során Gomboson és Bácskertesen (Kupuszinán) gyűjtött, ezeknek a munkáknak a kiadása vélhetően betegsége miatt nem történt meg, és ebben az időben kezdett egyre erőteljesebben a szépirodalom felé fordulni.

A két kutatói opusz és az időszak sajátosságait imígyen foglalhatjuk össze: a világháború utáni másfél évtized vajdasági-délvidéki kutatása központosított volt, korlátozott lehetőségekkel. A kezdeti fegyelmezést a felzárkóztatási szándék „tervezte újra", amihez a magyar közösségből választott személyek szolgáltatták az emberanyagot: ehhez az előző időszakban más területen tevékenykedő személyei mellett az új nemzedék feltörekvői is megtalálhatták a helyüket.

A vajdasági magyar néprajzi kutatásokat közvetlenül befolyásolta a jugoszláv külpolitika, elsősorban a Szovjetunióval kialakított viszony, amit Sztálin személye (szeszélye) tovább súlyosbított: ilyen ellenszélben szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy megtűrték a népi kultúra őrzését és kutatását maga elé célul tűző törekvéseket.

15 „Czimmer Anna (Arad, 1906. november 12. – Újvidék, 1967. május 13.) – Borbélytányér függött apja műhelyének bejárata fölött, de nemcsak férfifodrász volt, hanem felcser is, azaz sebkezeléssel, érvágással, foghúzással, köpölyözéssel is foglalkozott [...] Czimmer Anna volt az első nő, aki a szegedi orvosi karon diplomázott, s Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas biokémikus tanársegéde lett a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Vegyészeti Intézetében, későbbi férjével, dr. Gresz Bélával együtt. 1943 elején mindkettőjüket, laboratóriumi orvosként, az újvidéki kórházba helyezték. Férje csakhamar bevonult, ő azonban 1945 legelején még a Futaki úti gimnáziumban elhelyezett hadikórházban dolgozott, de még abban az évben, mint magyar állampolgárt, kitoloncolták az országból [...] 1948 elején, mint nélkülözhetetlen munkaerőt, visszahívták Újvidékre [...] Czimmer Anna viszonylag fiatalon özvegy maradt (férjét elvitte a vesetébécé), ő maga is súlyosan megbetegedett az ötvenes évek elején: gerincvelő-sorvadásban szenvedett." (Kalapis 2002: 177.)

Szakirodalom

Bielek Tibor – Czimmer Anna – Dobó János
1948 *Népegészségőr könyve*. Athnenaeum, Budapest.
Bóna Júlia
1950 Halászélet a Tiszán. *Híd* XIV. (4) 243–251.
1951 A kishomoki tili-duda. *7 nap* IV. (52) 3.
1953a A Magyar néprajzi gyűjtő- és kutatómunka kérdése nálunk – 1949-től 1953-ig. *Híd* XVII. (2) 126–131.
1953b Szlavóniai magyar népballadák és románcok. *Híd* XVII. (6–7) 463–468.
1954a A vajdasági múzeumok munkájának beszámolójáról. *Híd* XVIII. (3) 160–161.
1954b Lakodalmi szokások Harasztiban *Híd* XVIII. (7–8) 374–377.
1958 A lentermelés és feldolgozása Harasztiban. *Acta Universitatis Szegediensis: Néprajz és Nyelvtudomány* II. 93–116.
1959 A haraszti nyelvjárás szókincse. *Acta Universitatis Szegediensis: Néprajz és Nyelvtudomány* III–IV. 135–148.
1963 Haraszti táplálkozási hagyományai. *Acta Universitatis Szegediensis: Néprajz és Nyelvtudomány* VII. 141–144.
1971a Néphagyományok. Farsang, lakodalom, gyermekmondóka, Szent György napkor, pünkösdi regölés. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* III. (7) 91–101.
1971b Egy 1859-ből származó katonakönyv néhány tanulsága. *Magyar Nyelvőr* CXL. (1) 98.
1972 Néphagyományok. Szlavóniai nyelvjárású falvak *[...] A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* IV. (11–12) 231–251.
1974 A régi Palacsa-mocsár földrajzi nevei, állat- és növényvilága a népnyelvben. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* VI. (18) 59–60.
Bóna Júlia, M. – Nikolić, Rajko – Novak, Vilko
1958 Magyar néprajzi irodalom Jugoszláviában 1945–1955. *Index Ethnographicus* I. (1) 134–142.
Burány Béla
1964 *Zentavidéki népballadák*. Művelődési Központ, Zenta.
Debeljak, Margarita – Ilijin, Milica
1953 *Mađarske narodne igre iz Vojvodine*. Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad.
Greszné Czimmer Anna
1943 Adatok a Tiszántúl népi orvoslásához. *Debreceni Szemle* XVI. (11) 253–258.
1944a A denaturált szesz fogyasztásának népegészségügyi jelentősége. Stádium Nyomda, Budapest.
1944b Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához. *Debreceni Szemle* XVII. (11) 9–18.
1944c Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának Munkájáról. 58. 153–172.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Grynaeus Tamás
2003 A népi orvoslás Vajkai Aurél munkásságában. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 47–49.
Herceg János
1967 Búcsú helyett. *Magyar Szó* 24. (136) 1967. május 21. 13.
Kalapis Zoltán
2002 *Életrajzi Kalauz I. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból I. A–GY* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 177–178.
Katona Imre
1983 Jeles napok és ünnepi szokások maradványai Észak-Bánátban (beszámoló egy felderítő gyűjtésről. In: Jung Károly (szerk.): *Jugoszláviai magyar folklór 3*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 78–104.
Kósa László
1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* IV. (11–12) 5–23.
Papp Árpád
2023 Az elárvult rosszfiútól a lesajnált rokonig – a néprajz helye a két víz között. *Acta Ethnologica Danubiana* XXV. 115–132.
Penavin Olga
1950a Szlavóniai sziget-magyarság. *Híd* XIV. (11) 795–801.
1950b A szlavóniai sziget-magyarság. *Híd* XIV. (12) 895–901.
1951a Kórogyi lakodalom. *Híd* XV. (7) 445–454.
1951b Szlavóniai magyar népballadák. *Híd* XV. (10–11) 714–725.
1971 *Jugoszláviai magyar népmesék I.* (*Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, XVI.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
1982 Előszó In: Szeli István (szerk.): *Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Értekezések, Monográfiák* I. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 9–11.
1984 *Jugoszláviai magyar népmesék II.* Akadémiai Kiadó–Forum, Budapest–Újvidék.
1993 *Jugoszláviai magyar diakrón mesegyűjtemény I.* Forum, Újvidék.
1995 *Jugoszláviai magyar diakrón mesegyűjtemény II.* Forum, Újvidék.
Sulhóf József
1952 Magyar ünnepi játékok. In: Magyar ünnepi játékok. Noviszád, 69–93.
Szlávnics Mária – Bóna Júlia
1951 Két jelentős kiállítás a vajdasági Múzeumban. A népvándorlás kora Vajdaságban. *Híd* XV. (1) 70–75.
Vékás János
2012 *Magyarok a Vajdaságban 1954–1959*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta
Voigt Vilmos
1972 A magyar folklór helye az összehasonlító balkáni folklorisztikában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* IV. (11–12) 25–32.

Archivális források

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum
EA 10173 Czimmer Anna: Adatok Bácskertes és Gombos községek néprajzához

Vajdasági Múzeum Adattára
25-I-1958 Bóna Júlia személyi lapja

Contribuţii la istoria cercetării şi istoria ştiinţei specifice maghiare din Voivodina din primul deceniu şi jumătate după cel de-al Doilea Război Mondial – prin prisma destinelor a două cercetătoare

Cuvinte cheie: Voivodina, istoria etnografiei, perioada post-război, cercetare imanentă, Júlia Bóna, Anna Graszné Czimmer

Studiul scoate în evidenţă destinele a două femei din istoria cercetării etnografice şi a istoriei ştiinţei din Voivodina de după cel de-al Doilea Război Mondial şi oferă, în mod indirect, date privind istoria ştiinţei prin prezentarea acestor două destine şi a epocii în care au trăit. Nu se poate trece cu vederea faptul că carierele promiţătoare ale cercetătoarelor au fost influenţate în mod decisiv de forţele politice locale: prin aceasta autorul doreşte să atragă atenţia asupra faptului că atmosfera „internă" a mediului ştiinţific este determinată în mod decisiv de mediul politic şi de cursul acestuia, ceea ce face vulnerabil nu doar ştiinţa, ci şi pe cei care o practică. Schimbările şi, odată cu ele, istoria ştiinţei au anumite etape pe care le putem împărţi în epoci în funcţie de rezultate şi posibilităţi: prezentarea şi conştientizarea destinelor individuale ascunse, insuficient explorate, influenţează în mod decisiv şi elementele de conţinut, la fel ca în cazul lui Júlia Bóna şi al Annei Graszné Czimmer.

Some Aspects of Hungarian Ethnographic Research and History of Science from Its Own Point of View in Vojvodina in the Decade and Half after World War II– in Connection with the Fate of Two Female Researchers

Keywords: Vojvodina, history of ethnography, postwar period, immanent research, Júlia Bóna, Anna Graszné Czimmer

The study highlights the destinies of two women in post-World War II Hungarian ethnographic research and history of science in Vojvodina and indirectly serves scientific historical data by presenting the two destinies and their eras. It cannot be ignored that promising research careers were decisively influenced by the local political force field: with this the author would like to draw attention to the fact that the "inner" atmosphere of science is largely determined by the political environment and its course, which makes not only science vulnerable, but also those who practice it. Changes and, with it, the history of science also have stages that can be dated along the lines of results and possibilities: the presentation and awareness of hidden, insufficiently revealed individual destinies also decisively influences the content elements, just as in the case of Júlia Bóna and Anna Graszné Czimmer.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Nagy Zsolt

Virágok és asszonyok között. Nagy Olga Udvarfalván

„Találkozásaim” Nagy Olgával és a témával

A kolozsvári tudományegyetemhez kötődő etnológusok második nemzedékéhez tartozó[1] Gunda-tanítványról,[2] Nagy Olga (1921–2006) erdélyi néprajzkutatóról és szerteágazó munkásságának egy-egy szeletéről több alkalommal áttekintést kaphattunk már a néprajzi kutatás- és tudománytörténeti konferenciák keretében.[3] A 2008-tól rendszeresen

1 A magyar néprajz szakos képzés első intézménye a kolozsvári tudományegyetem volt Herrmann Antal 1898–1919 között kifejtett magántanári tevékenysége által. A tanszék Szegedre való költözését követő években szünetelt Kolozsváron a néprajz képzés, majd csak 1940-től éledt újjá, s 1948-ig tartott. E rövid időszak alatt kinevelődött az erdélyi etnológusoknak az a csoportja, akiket második generációként szokás említeni (Nagy Olga mellett Faragó József, Kós Károly, Szegő Júlia, Molnár István stb.). Ennek bővebb kifejtésétől és magyarázatától terjedelmi korlátok miatt itt eltekintek, a kolozsvári felsőfokú tanintézményt pedig a számos névváltoztatás miatt is egyszerűen csak kolozsvári ‘tudományegyetemként’ említem. Vö. még: „Nagy Olga a kolozsvári egyetemen formálódott etnológusok második generációjához tartozott” (Keszeg 2010b: 387). Bővebben lásd még Voigt 1992, Keszeg 2010a: 205–206, Pozsony 2014b.

2 Nagy Olga Gunda Béla ösztönzésére 1948-ban szerzett néprajz szakos oklevelet. 2001-ben megjelent emlékiratában feltehetően tévesen írta, hogy a Bolyai Egyetemen a magyar nyelv és irodalom főszakot és a néprajz mellékszakot 1950-ben végezte el (vö. Nagy O. 2001a: 80). Egyetemi éveiről és Gunda professzorhoz fűződő viszonyáról, kapcsolatuk további alakulásáról rendkívül szűkszavúan vallott. Mind közül a *Gyónás* című munkájában talán a legrészletesebben (Nagy O. 1991a: 74–75). Ugyanakkor néhány vele váltott levél részletét tette közzé pályaképe megrajzolásakor 1972-ből és 1980-ból (Nagy O. 1995: 74, 112–114, 228). Érdekes módon mesterei (Nagy Ödön, Győri Klára, Féja Géza) sorában nem, de támogatói között első helyen említette Gundát (Nagy O. 2010: 365–370). A téma feldolgozását (pl. a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött néhány fennmaradt levél alapján, vö. MTA KIK Kt. 24/1995 Ms 2326/464, 2327/400–403, 2329/66–69, 2340/321, 2344/84–94) elkezdtem és a közeljövőben tervezem. Nagy Olga egy helyen utalást tett arra is, hogy 1972–1981 között Gundával mintegy 43 levelet váltott (Nagy O. 2010: 370). Furcsa módon a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Adattárában nem található a Gunda-hagyatékban egyetlen Nagy Olga által írt vagy neki címzett levél sem (vö. MTA NTI VII. Kutatói anyagok, hagyatékok 6. Gunda Béla hagyatéka VII. 6. b. Levelezés). [A Néprajzi Kutatócsoport (1967-től), Néprajzi Kutatóintézet (1991-től), majd MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (2012-től) néven működő országos akadémiai intézmény és kutatóhely 2019-től az MTA-tól elcsatolva, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH), 2023-tól pedig a Magyar Kutatási Hálózat (HUN-REN) részeként működik Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet néven. Adattára anyagainak jelzésére a korábban használt „MTA”-jelzéseket megtartotta, így én is ennek megfelelően hivatkoztam. A Gunda-hagyaték rendezését 2022-től Boldog-Bernád István végzi, befejezése 2024 elején várható. Ekkor a kutatási segédletek az Adattár oldalán lesznek elérhetőek: https://nti.abtk.hu/hu/adattar. Boldog-Bernád István szóbeli és írásbeli közléseit, szakmai útmutatását és segítségét ezúton is köszönöm! Köszönöm továbbá Balogh Balázs főigazgató úrnak és Szakál Annának, illetve Bednárik Jánosnak, hogy a hagyaték kutatását lehetővé teszik számomra.] A feltehetően több évtizedre kiterjedő levelezés teljes hiánya még annak tudatában is furcsa, hogy ismert előttünk, Gunda Béla Nagy Olgára valamikor 1981 körül egy félreértés miatt „megharagudott” (Nagy O. 1995: 118). Azt kizártnak tartom, hogy emiatt a teljes levelezést mindketten megsemmisítették volna. További ide vonatkozó dokumentumok felbukkanására számítok a kolozsvári intézmények mellett a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába (továbbiakban: NM EA), az Országos Széchényi Könyvtárba (Budapest), a Herman Ottó Múzeumba (Miskolc) és máshová került hagyatéktöredékekből. Utóbbiban mintegy 185 doboznyi rendezetlen Gunda-anyag is található, többek között gyűjtőnaplók, levelek és egyéb jegyzetek (Szakál Anna írásbeli közlése Bodnár Mónika írásbeli tájékoztatása alapján, 2023. október 16.).

3 2008. október 18-án Keszeg Vilmos *Szövegmondás és mindennapi élet Nagy Olga életművében*, 2015. október 16-án Bálint Péter *Nagy Olga Jakab István mesekutatásairól*, Bódis Zoltán *Értelmezői stratégiák a Cifra-mesékhez kapcsolódó Nagy Olga szövegben*, Nagy Gabriella *A daseinanalízis és a népmese kapcsolata Nagy Olga gyűjtései alapján*, 2018. október 19-én Luka Éva *A népmesei hős halála és feltámadása Nagy Olga értelmezésében*, 2021. október 22-én Svégel Fanni *Asszonysorsok kutatása Erdélyben – Nagy Olga témaválasztásai* címmel tartottak előadásokat a konferenciasorozat keretében.

Nagy Zsolt (1991) – ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, tudományos munkatárs, nagy.zsolt@abtk.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-9

megszervezett ülésszakok válogatott anyagát közreadó Kriza János Néprajzi Társaság évkönyveiben is többen írtak már önálló tanulmányt Nagy Olga szakmai tevékenységének egy-egy vetületéről (Bálint 2015, Nagy G. Á. 2015, Luka 2018, Nagy J. T. 2019, Svégel 2021a), néhányan csak érintették azt valamilyen részkérdés kapcsán,[4] míg Keszeg Vilmos – a kutatói pálya szakaszait körvonalazva – az életműben azonosítható három paradigmát mutatta be részletesen (Keszeg 2010b).[5] Valamennyi előadást és az ezekből sorra születő publikációkat évről évre kitüntetett figyelemmel kísértem, s közben többször jelentkeztem magam is egy-egy ülésszakra előadással, többnyire a választott etnobotanikai témáimmal, előbb 2012-ben, majd 2014-ben, 2015-ben, 2019-ben, 2021-ben és végül 2022-ben.[6]

Az elmúlt évek alatt mindvégig aktívan foglalkoztatott az a kérdés, hogy vajon szükséges-e Nagy Olga alakját újból felvillantani e fórumon. Ha netán egyszer bátorkodom, hogy én is Nagy Olgával és munkásságának egy szeletével kapcsolatos gondolataimat osztom majd meg,[7] akkor lehet-e és tudok-e érdemben újat mondani róla? Sokszor „találkozhattam" ugyanis vele az elmúlt szűk két évtizedben. E „találkozásaim" (természetesen) szigorúan idézőjelben értendők, hiszen középfokú tanulmányaimat éppen annak az évnek a késő őszén kezdtem meg, amikor Nagy Olga nyolcvanöt éves korában, sepsiszentgyörgyi otthonában elhunyt.[8] Nem ismertem személyesen, nem adódott alkalmam őt előadás közben vagy könyvbemutatók, értekezletek alkalmával meghallgatni, netán elbeszélgetni, leveleket váltani vele. Középiskolás éveim azért is voltak meghatározóak, mert a kutatói pályára tudatosan készülve, első szakkönyveim között ebben az időszakban szereztem be és olvastam el Nagy Olgának a Grimm-féle szemlélettel szembemenő *Hősök, csalókák, ördögök* című esszékötetét[9] a népmeséről (Nagy O. 1974a), vagy a maga módján szintén rendhagyó *Világgá futó szavak*at (Nagy O. 1990). Ugyancsak középiskolás diákként kapcsolódhattam be rövid ideig annak a székelyudvarhelyi könyv-

4 Vö. pl. Tánczos 2010: 30, 38, 48; Pozsony 2014a: 49–50, 60; Szakál 2015: 16–18, 2022: 538–541; Domokos 2021: 109, 119, 122–124, 130; Nagy Zs. 2021b: 260; Tekei 2022: 433, 438–443, 450–451, 455, 459, 462–464, 467, 473–474 stb.

5 1.) a hiteles szövegek kora, 2.) az élő folklór felfedezése, 3.) az interdiszciplinaritás kora.

6 2012. október 26-án: *Vidéki muszáj-Herkulesek. Bekecsalji néptanítók néprajzi munkássága az 1950-es évektől napjainkig*. Az előadás kivonata a 2014-es konferenciára előkészített kézirat részleteivel együtt a *Művelődés* folyóiratban került publikálásra (Nagy Zs. 2013a). 2014. október 24-én: *„(…) hogy az összegyűlt értékeket újból beágyazhassuk a tanuló ifjúság és az emberek tudatába." Egy tudomány- és kutatástörténeti jelentőségű kézirat 1976-ból*. 2015-ben: *A magyar gyümölcskultúra történeti, néprajzi szemléletű vizsgálatának tudomány- és kutatástörténete (1667–2015)*. 2019. október 18-án: *Törekvések, irányzatok és eredmények a romániai magyar etno(farmako)botanikai kutatásokban (1989–2019)* címmel, Czégényi Dóra Andreával közösen. 2021. október 22-én: *A magyar népi virágkultúra kutatásának története (szemléletek, elméletek, eredmények)* címmel. Az előadás tanulmányokká formált változatát lásd Nagy Zs. 2021a, 2021b. 2022. október 6–8. között: *A 20. század elején körvonalazódott legfontosabb taxonközpontú vizsgálatok etnobotanikai vonatkozásai* címmel. Az előadás tanulmánnyá formált változatát lásd Nagy Zs. 2022.

7 Erre az említett konferenciasorozat keretén belül 2023. október 5–7. között került sor *Virágok és asszonyok között: Nagy Olga Udvarfalván* címmel.

8 Életművét a *Magyar Néprajzi Lexikon* és a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* is önálló szócikkekben foglalta össze (n. n. 1980, Keszeg 2002). Nekrológját lásd Pozsony 2007a, 2007b. Az eddig publikált Nagy Olga-bibliográfiákat lásd Keszeg összeáll. 2001, 2007. E bibliográfiákat egy későbbi munkámban olyan tételekkel kívánom kiegészíteni, melyek elsősorban a kutatónak korai, újságírói tevékenységére engednek némi rálátást vagy a 2006-ban bekövetkezett halála után, posztumusz láttak napvilágot. Ennek megtételére itt, terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség.

9 Nagy Olga tudatosan kísérletezett az olvasmányos, gondolatgazdag sajtó- és irodalmi műfajokkal (riporttal, véleménycikkel, kisprózával stb.). Élete végéig kedvelte és művelte az esszé műfaját. „Ez volt az én műfajom" – vallotta egy helyen (Nagy O. 2020: 19). Valójában Féja Géza biztatására döntött úgy, hogy az önkifejezésnek és a tudományos publikációnak is nagyon gyakran ezt a formáját választotta (vö. Nagy O. 2010: 367–368, Uő. közzét. 1998: 7).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kiadónak az életébe, amely Nagy Olgának közel tíz kötetét gondozta és jelentette meg a halála előtti években. Ráduly János, Gub Jenő és mások népköltészeti kiadványainak, antológiáknak, szépirodalmi munkáknak a kiadásában vállalhattam részt, az Erdélyi Gondolat Könyvkiadóhoz bejáratos lettem. Hetente több alkalommal, délutánonként akár órákat is eltöltöttem tömény cigarettafüstben, könyv- és kézirattornyok között, miközben a kiadó alapító főszerkesztőjétől és tulajdonosától, Beke Sándortól történeteket hallhattam Nagy Olgáról, „a folkloristáról", és betekintést engedett a szerkesztőségi, szakmai levelezésükbe,[10] Nagy Olga kiadásra szánt, de már csak posztumusz megjelent (vagy meg sem jelent) kéz- és gépirataiba. Ott végzett önkéntes diákmunkámért – mintegy fizetségként – több alkalommal kaptam a főszerkesztőtől ajándékba Nagy Olga által jegyzett köteteket. Sorra ismertem meg így a *Népi változatok szerelemre és házasságra* (Nagy O. 1994a), a *Pályakép fénnyel és árnyékkal* (Nagy O. 1995), az *Erdélyi sors: tegnap, ma, holnap* (2001b), az *Öregek és fiatalok könyve* (Nagy O. 2005) vagy a *Mindentudó Dongó* (Nagy O. 2004)[11] című munkáit. Ezek voltak első „találkozásaim" Nagy Olgával.

Kolozsvári egyetemi tanulmányi éveim alatt, néprajz szakos hallgatóként is sokat hallhattam, tanulhattam, olvashattam Nagy Olgáról. Ekkor már – azt hiszem – tudatosabban igyekeztem mindent beszerezni, elolvasni, amit ő írt vagy szerkesztett. Nagy Olga a „felfedezéseit folyamatosan maga előtt görgette. A felkérések, az olvasmányai és a változásokkal kapcsolatos megfigyelései hatására ezeket újabb és újabb kontextusokban helyezte el, egyre mélyebb és tágasabb értelmezésekbe ágyazta. Emiatt bizonyos gondolatok ismételten felbukkannak, új megfogalmazásban, új összefüggésekben" (Keszeg 2020: 368). Hamar rájöttem, hogy éppen emiatt Nagy Olga munkáit olvasni és megérteni sem könnyű. (Ön)reflexív, őszinte, bensőséges, személyes beszédmódjával, sokszor gyónás- vagy fohászszerű, súlyos gondolataival, vívódásaival, fájdalmas kérdéseivel, gyötrődő eszméléseivel, következtetéseivel, majd ezek újbóli és újbóli megismétlésével, azok felülírásával,[12] önmegismerési kísérleteivel „találkozni" valódi – egyszerre lesújtó és felemelő – élmény, kihívás. Saját maga is vallotta egy helyen, hogy sosem tudta megtanulni az objektív tudományos értekezés hangját és stílusát (Nagy O. 1995: 26), a tudományos tanulságokat pedig nem készen kapta, hanem önkorrekciós úton nyerte (Nagy O. 2020: 277, Keszeg 2020: 375). „Úgy írt, vetett fel és tárgyalt szakkérdéseket, hogy a személyességet soha nem szüntette meg" (Keszeg 2017: 151). És talán ez, „atipikus" tudományos pályája (Svégel 2021b), rendhagyósága, írásainak vallomásos jellege, belső harcai ragadják meg elsőként az arra nyitott olvasót.

2010-től fiatal kutatóként egyre több alkalmam nyílt terepmunkát végezni olyan erdélyi közösségekben, településeken, amelyek Nagy Olga kutatói pályájának alakulásában is

10 Erdélyi Gondolat Könyvkiadó archívuma, szerkesztőségi levelezés (továbbiakban EGK).

11 E kötet nem az Erdélyi Gondolat Könyvkiadónál, hanem annak társkiadójánál, az azonos székhelyű és ügyvezetéssel rendelkező Erdélyi Pegazus Kiadónál látott napvilágot.

12 „[…] én annyi változaton keresztül írtam meg valamit" (Nagy O. 1991a: 206). Nagy Olga – bevallása szerint – W. G. Allport előítéletekről írott kötetének a hatására döntött úgy, hogy a korábban megvizsgált jelenségeket más-más oldalról újból és újból végiggondolja (Nagy O. 2010: 202).

meghatározónak, kiemelkedőnek mondhatók. Így többek között Havad községben (2010–2021 között),[13] Széken (2010-ben és 2019-ben), Inaktelkén, Mérán és Illyefalván (2011-ben), az Árpástó községbeli Magyardécsén (2012-ben és 2021-ben),[14] a maros-mezőségi Mezőpaniton (2013–2022 között),[15] majd Udvarfalván (2014-től napjainkig).[16] Érdekes módon valamennyi településre a saját érdeklődési területem, a népi növénykultúra vizsgálata, a gyümölcs- vagy virágtermelő-központok létrejöttének, a népi növényismeretnek és -használatnak a kutatása vitt, és legtöbb esetben csak utólag eszméltem rá a Nagy Olgával való újbóli, véletlenszerű, szerencsés „találkozásaimra". Immár terepen.

A jelen tanulmány tárgyát is képező Udvarfalvára 2014-től több ízben, szinte heti rendszerességgel kijártam, majd feleségem révén a településen egy hosszabb, állomásozó terepmunkát, résztvevő megfigyelést is végezhettem. Ennek eredményeként 2018–2022 között közel 1300 napot (három és fél évet) töltöttem el e Marosvásárhely közelében fekvő településen, s azóta is alkalmi, kiegészítő gyűjtések miatt rendszeresen visszajárok, hazajárok. Nemcsak találkozhattam, interjúzhattam Nagy Olga korábbi adatközlőivel és azok leszármazottjaival, de akaratlanul is érzékelhetővé, megtapasztalhatóvá váltak számomra azok a kulturális-társadalmi jelenségek, változási tendenciák és folyamatok, melyek Udvarfalvát a fent említett településektől már a 20. század közepétől megkülönböztették, s amelyekről Nagy Olga több ízben mint erdélyi „falumodellekről" értekezett.[17]

Ilyen előzmények, személyesnek tekintett „találkozások" mentén szinte önként kínálkozott a lehetőség: egy több évtizedre tervezett kutatási kísérletbe, változásvizsgálatba fogok én is, melynek részeként a múltra, de a jelenre is koncentrálok majd. Arra kívánok választ találni, hogy mi fogadhatta Nagy Olgát az 1950-es évektől Udvarfalván, mit és hogyan gyűjtött itt, mit publikált mindezekből, és hogyan reflektált később ő maga a településen végzett munkájára? Érvényes-e még az általa definiált „felbomlás modellje" és helytállók-e még a településre vonatkozó főbb megállapításai? Hogyan alakult át a település társadalma az elmúlt évtizedekben?

13 Itt jegyzem meg, hogy a Havad községbeli Gegesről szóló tudományos előadásaim és néprajzi publikációim (Nagy Zs. 2011, 2013b) kulcsadatközlője az a László János helyi tanár volt, aki Nagy Olgával és bátyjával, a lelkész Nagy Ödönnel sokat dolgozott együtt, illetve társszerzője volt a Nagy Olga által gondozott havadi társadalomnéprajzi monográfiának is (Nagy O. szerk. 2000). Nagy Olga jól ismerhette Geges társadalmát, de figyelme nem terjedt ki a településre úgy, mint Havadra, hiszen elmondása szerint Gegesben „még annyi szép színes lakodalmi és egyéb szokás" volt, hogy nem egy „»rokonszenves«, a néprajztudósok szemében »reményteljes« falut" akart bemutatni, „amelyben még élnek a színes szokások" (Nagy O. 1990: 363–364). A havadi modellben ezzel szemben „nincs népművészet, nincs népviselet, nincsenek színpompás rítusok" – írta (Nagy O. szerk. 2000: 25). Geges társadalomnéprajzi monográfiáját László János tette közzé nemrégiben (László J. 2022).

14 Nagy Olga az 1990-es években figyelt fel Árpástó község cseresznyetermelő hagyományaira (Nagy O. 1995: 51, 1996: 27, 2020: 262). Adatközlői között volt a magyardécsei népmesegyűjtő, Balla Tamás is, akivel 2012-ben, egy Pozsony Ferenccel közös gyűjtőút során sikerült ismeretséget kötnöm. A település gyümölcsészetét és az ún. cseresznyemajális múltját érintve, a Balla család tagjainak adatközlései alapján került publikálásra két tanulmányom (Nagy Zs. 2013c: 10, 14, 16, 2015: 78, 81, 86–88), majd nemrégiben egy, a décsei cseresznyetermesztés történetét feldolgozó kéziratot Balla Tamás azzal a szándékkal juttatott el hozzám, hogy gondoskodom annak sajtó alá rendezéséről. E kézirat egyelőre nem került megszerkesztésre és kiadásra.

15 A településen a helyi polgármesteri hivatal felkérésére, a hivatal munkatársaival közösen, 2020-ban állítottuk össze a község értéktárát, melybe számos Nagy Olga által is jól ismert és kutatott örökségelemet emeltünk be (vö. Bodó–Bicsak–Nagy szerk. 2020).

16 Udvarfalvi terepmunkáimat követően, illetve azzal párhuzamosan jutottam el más, Nagy Olga által is kutatott falvakba az elmúlt évtizedben: Koronka (2014–2022), Mezőbánd (2015), Marosvécs (2019–2020), Marosszentkirály (2020–2022).

17 „Erdélyben nem beszélhetünk »a magyar faluról«, hiszen a különböző történelmi körülmények [...] különböző falumodelleket alakítottak ki. (Az én kifejezésem!)" (Nagy O. 2016: 17–19). „Éveknek kellett eltelniük ahhoz, hogy észrevegyem: az árnyalatok is fontosak! Általában beszélünk a magyar faluról, de nem vesszük észre, hogy a falvak nem egyformák! Hízelgem magamnak azzal, hogy ezt is én »fedeztem fel«, amikor – példákat is felsorolva – »falumodellekről« kezdtem írni" (Nagy O. 2020: 14).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Hogy e döntésem jónak bizonyult, és hogy van mit e kérdések mentén megvizsgálni, abban rögtön első terepélményeim, interjúhelyzeteim egyike is megerősített. 2017 nyarán új, széki származású református lelkész került Udvarfalvára, és amikor egy kötetlen beszélgetésünk alkalmával megosztottam vele kutatási terveimet, kikerekedett szemekkel kérdezett vissza: *Hát itt is járt Nagy Olga!?* Reakciójából, testbeszédéből és elharapott mondatából rögtön tudtam, személyesen ismerhette a sokáig Széken élő és dolgozó, majd oda folyton vissza-visszatérő Nagy Olgát, illetve férjét, Krizsovánszky László lelkészt. Sőt a Nagy Olga által gondozott 1975-ös memoárkötet, Győri Klára (Kali néni) könyve (Győri 1975) körül a falu társadalmában kibontakozó konfliktusnak, annak a bizonyos „pernek" (Keszeg 2001; Nagy O. 1995: 131–150, 2010: 309, 2016: 15–16, 99–108) is szem- és fültanúja lehetett. Azt már csak félve merte megkérdezni: *Írt is a faluról? – Igen, írt* – válaszoltam, majd másfelé terelődő beszélgetésünk végeztével átküldtem néhány tanulmányt a kérésére, jelezve, hogy sajnos Nagy Olga udvarfalvi, korai gyűjtéseinek és tapasztalatainak nagy része publikálatlan maradt, esetleg mára nehezebben elérhető periodikákban, újságokban került közlésre vagy későbbi, nagyobb néprajzi szintézisekbe, néhol a szépirodalmi alkotásaiba épült be a szakma számára is szinte láthatatlanul. Napjaink néprajzkutatói mindössze a *Lányok és asszonyok Udvarfalván* című kétrészes szociográfiai riportját ismerik és hivatkozzák,[18] mely a Nők Nemzetközi Éve alkalmából (n. n. 1975), a *Korunk* folyóiratban látott napvilágot 1975-ben (Nagy O. 1975a, 1975b, 2020: 119–141).

Mennyiségét tekintve ugyan nem, de mégis jelentősnek mondhatók a közgyűjteményekben található, ide kapcsolódó kéziratok és az ún. egodokumentumok is, így mostani írásomban[19] Nagy Olga udvarfalvi gyűjtőmunkáját, terepélményeit, eredményeit igyekszem az eddig feltárt adatok alapján történelmi kontextusba helyezve, e forrásokat is hasznosítva, röviden bemutatni. Mindez – reményeim szerint – még közelebb vihet bennünket nemcsak a település jobb megismeréséhez, de Nagy Olga munkásságának, életművének egységben, teljességében való látásához is.

Udvarfalva és társadalmának átalakulása a 20. század közepén

Udvarfalván a kommunista hatalomátvétel után, az államosítás idején fokozódni látszott a kulákellenes hangulat, és megindult az ún. románosítási törekvés[20] is az egyházi-világi elöljárók, valamint a helyi értelmiségi réteg képviselőinek ellehetetlenítésével, koholt

18 A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Nagy Olgának ezt az egyetlen udvarfalvi írását tartja számon (Dávid 2010: 586). Zakariás Erzsébet az asszonyélet néprajzi kutatásának történetét összefoglalva szintén csak ezt az egy udvarfalvi eredményt említette Nagy Olgáról értekezve (vö. Zakariás 2000: 32) stb.

19 A kutatást és a tanulmány megírását a MTA Lendület *Lokalitás a globális változások hálózatában: Az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében* (Lendulet_2020-56) programja támogatta.

20 1948-ban Udvarfalván 792 személyből 784 volt magyar, melyből 744 református. Ekkoriban a településen csupán 3 román, illetve 5 cigányt számoltak össze. Vö. Udvarfalvi Református Egyházközség Levéltára, *Az udvarfalvai nemes és szent református anyaegyház Aranykönyve* (továbbiakban UREL Aranykönyv), 173 és *Az udvarfalvi ref*[ormátus] *egyházközség Krónikája* (UREL Krónika), 396. Itt köszönöm meg Jakab István udvarfalvi református lelkipásztornak, a Maros-Mezőségi Református Egyházmegye esperesének, hogy az egyházközség levéltárában való kutatást 2019–2020 között lehetővé tette számomra.

vádak mentén való menesztésével, lecserélésével.[21] Kezdetként 1948 nyarán megyei utasításra váltották le a teljes cséplési bizottságot, valamint az ellenőrt és a községi bírót, mert azok „a dolgozó földművesek érdekei ellen törtek" (n. n. 1948a). Később új tanítókat neveztek ki a helyi iskola élére (n. n. 1948b), majd a falu nagybirtokosát, Rozsnyai György korábbi főszolgabírót[22] és a református egyházközséget fosztották meg vagyonának, földterületeinek jelentős részétől. A Rozsnyai-féle udvarházba rövidesen a „Május 1" marosvásárhelyi állami gazdaság alegységeként működő udvarfalvi gazdaság irodái költöztek. Az éppen regnáló és megerősödni látszó hatalom igyekezett minden eszközt bevetni, hogy a – függetlensége és példát mutató viselkedése miatt a propaganda ellenségének, felszámolandó rétegének láttatott – kulákság (lényegében nem volt kontroll afelett, hogy ki kapta meg ezt a címkét, mely a fogalom képlékenységét is mutatja), illetve a református esperes, Farkas Jenő ellen szítson. Rémhírterjesztéssel gyanúsítottak meg több személyt, és egy nevét nem vállaló helyi lakos a *Szabad Szó* szerkesztőségének benyújtott nyilvános panaszában állította, az osztályharc a községben kiéleződött, hiszen „a kulákság, az udvarfalvi esperessel az élen", mindent elkövetett, hogy a fejlődésnek indult földmunkás szervezetet „szétzüllessze" (n. n. 1948c). A *Népújság* munkatársai szerint a falu lakói hamar megértették „az idők szavát", és vállvetve küzdöttek az együtt élő nemzetiségekért, befogadva az újonnan érkező román anyanyelvű kollégáikat, elfogadva, gyakorlatba ültetve nemcsak a Román Munkáspárt (RMP) elveit (Cazan 1948), de az általa tanított szocialista versenyek szellemét is (gy. 1948).

A korabeli sajtó alapján nyomon követhető az a szinte előzmények nélküli, villámgyorsan lejátszódó folyamat is, amelynek részeként a megyei pártaktivisták Udvarfalvát jelölték ki az újonnan felépülő politikai–gazdasági–társadalmi rendszer modellértékű, mindenben elöljáró minta-, avagy kirakatfalujává. Az 1940-es évek végétől több évtizeden keresztül a településről kizárólag pozitív híreket, erősen túlzó, eszményített, a valóságot közel sem tükröző haladásról, jólétről és bőségről, növekvő életszínvonalról tudósító cikkek jelentethettek meg a folyóiratok, újságok (*Új Élet*, *Falvak Dolgozó Népe*, *Vörös Zászló*, *Művelődés*, *Dolgozó Nő*, *Előre*, *Ifjúmunkás*, *Adevărul*, *Scânteia*, *Ardealul Nou*, *România Liberă*, *Viaţa Nouă*, *Steaua Roşie* stb.) hasábjain, mellőzve mindent, ami a rendszer számára picit is dehonesztáló lett volna.[23] Ennek a hatalmi követelménynek és elvárásnak lett később, 1952-től áldozata többedmagával Nagy Olga is, aki „botcsinálta" (vö. Nagy O. 2001a) riporterként járva az országot Udvarfalvára is gyakran eljutott, hiszen pártaktivista felettesei helyszíni tudósításokat rendeltek és vártak tőle.

Beszédes, hogy 1949-ben a megfelelő felszereléssel még nem rendelkező, sok-sok nehézséggel küzdő, Simó Miklós által vezetett udvarfalvi állami gazdaságról is már csak úgy tudósíthattak az újságok, mint ahol a lelkes helyi önkénteseknek köszönhetően mégiscsak sikerült minden akadályon felülemelkedve megdolgozni az állami tulajdonú földeket (Derzsi 1949, n. n. 1949a). Olyan mintaképet forgalmaztak az udvarfalvi állami

21 Az elit, az értelmiség és a hatalom viszonyáról ebben az időszakban lásd bővebben Vasile 2010, 2011, 2014; Boia 2017: 56–68.

22 1948-ban Rozsnyai az egyetlen 50 hektáron felüli területtel rendelkező személy volt a településen (UREL Aranykönyv, 173).

23 Udvarfalva 1948–1989 közötti sajtóreprezentációjáról, a korabeli újságokban a településről forgalmazott „mitikus" képről önálló kötetet tervezek a későbbiekben írni.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gazdaságról, mint ahol a helyiek „példaadó" módon, „mindig dalolva" és elsőként kezdték meg, illetve végezték el az aratást, a cséplést, a tarlóhántást, az őszi vetést, de eredményesen teljesítették az egyéves állami tervet is, sőt „a kulákok minden furfangos mesterkedése ellenére" több ponton akár 23–75%-kal meg is haladták az előírt normákat (bp. 1949; Bp 1949a, 1949b, 1949c; n. n. 1949b, 1949c, 1949d). Később a szovjet szarvasmarha-etetési módszer helyes alkalmazásától a szőlőmunkákig szinte mindenben elöl kellett járnia az udvarfalviaknak (Bányai 1950), hogy lelkesedésük és munkakedvük – az általuk dalolt *Nincs a földön gazdagabb, szebb ország, minden ember érzi, hogy szabad…* sorokkal együtt – még a kanadai, torontói magyar munkások számára is példaértékűvé váljon (n. n. 1950a). A gazdasági fejlődés és a társadalmi igazságosság jegyében büszkén biztosítottak teret azoknak a falubelieknek is, akik korábban Rozsnyai vagy más, kisebb földesurak alkalmazottjaiként, szegény zsellér, jobbágy felmenők gyerekeiként, unokáiként váltak az RMP kegyeltjeivé, és az ezzel járó előnyökről, életük gyökeres megváltozásáról eufórikus hangnemben, őszintén, hitelesen tudtak számot adni (vö. Balázs P. 1950). A kommunista propaganda – természetéből fakadóan – elsősorban e hátrányos helyzetű rétegeket vonzotta (vö. Boia 2017: 30–31), így a kommunizmushoz való viszony tekintetében is két, egymástól nagymértékben eltérő Udvarfalva rajzolódik ki előttünk ebben az időszakban. Az egyik csoport – melyet Nagy Olgának újságíróként és később kutatóként is „megmutat(hat)tak" – könnyen alkalmazkodott, és valóban profitált a rendszerből.[24]

A helyiek „felvilágosítása", ideológiai „átnevelése" 1949–1950 telén is tovább folytatódott. A később Nagy Olga által is több ízben felkeresett, még működő hat fonó mindegyikében megjelentek a párt agitátorai[25] és a közben kicserél(ődöt)t tantestület, hogy rendszeres előadásokat tartsanak, újságokból olvassanak fel, propaganda célzattal brosúrákat osztogassanak, a „fogékonyabbaknak" pedig esti tanfolyamot, szemináriumokat szervezzenek (Palló 1950, n. n. 1950b). Egy aktivista szerint az udvarfalvi asszonyok 'szeretettel jártak e fonóestekre' (Bokor 1950). Egy másikuk szerint az, hogy milyen mélyreható változások történtek Udvarfalva dolgozó parasztjainak gondolkodásában, abból is látszott, hogy nemcsak gazdasági, hanem az RMP irányítása alatt ideológiai-politikai téren is élénk munka folyt.[26]

Ma már tudjuk, hogy a kommunizmus hatalomra juttatásában Romániában az erőszak egyáltalán nem mellékes szerepet játszott (Boia 2017: 40). Ennek az alkalmazott állami erőszaknak a feltárása azért is nehéz történészi feladat, mert a dokumentumokban megőrzött történeteket (amennyiben egyáltalán dokumentálásra kerültek az erőszakos esetek) szinte „a rekonstruálhatatlanságig torzítja a kommunista frazeológia" (Csikós et alii 2023: 101). Néprajzos módszerekkel szintén nehéz feltárni a kérdéskört, hiszen az egykori terror által az emberekre kényszerített félelem még napjainkban, több mint fél évszázaddal a kollektivizálás után is aktivizálódhat. A beszélgetést vállaló adatközlők egy része nem vállalja a nevét vagy a hangrögzítéstől elzárkózik az interjúkészítés során.

24 Lucian Boia is arra utal, hogy „le kell mondanunk az alapvetően kommunizmusellenes Románia mítoszáról" (vö. Boia 2017: 38).
25 Megjelenésük Udvarfalván már önmagában is konfliktusokat gerjesztett.
26 „Mindezeken keresztül falunk lakossága felvilágosítást kapott a Szovjetunió mezőgazdaságáról és a felvilágosítás egyúttal ösztönzés arra, hogy mi is, magunkévá téve a szovjet tapasztalatokat, felépítsük a szocialista mezőgazdaságot" – írta (Tóth 1950).

Az erőszakos kollektivizálás időszakában[27] általánosan alkalmazott forgatókönyv volt, hogy ha a szóbeli meggyőzés nem vezetett eredményre, akkor félelemkeltéssel igyekeztek a gazdákat rávenni a beállásra (László M. 2013a: 83). A kényszerkollektivizálás időszakában az erőszaknak három, elfogadott alapformája volt megkülönböztethető: a személyes vagy közvetlen, az intézményes és a strukturális. Valamennyi erőteljesen sújtotta a parasztságot, amit a hatalom a szükségszerűség elvével legitimált (Csikós–Horváth–Ö. Kovács 2023: 24). A kényszerítés eszközeinek is széles skálája létezett, az állami represszióitól a kulákságot nyilvánosan megszégyenítő gúnyrajzokig, a verbális agresszióitól a zsaroláson át a fizikai erőszakig, sőt egészen a kivégzésekig (Csikós et alii 2023: 99–100). Udvarfalván a kollektivizálással, a magántulajdon felszámolásával szembeni ellenállás letörésére, az ellenálló falu lakosságának megfélemlítése céljából 1950. július 12-én őrizetbe vették, majd a falu határában kivégezték Nagy László jómódú gazdálkodót.[28] Mihály Sándor, a Securitate Maros Megyei Hivatala vezetőjének korabeli nyilatkozata szerint erre Coreanu Alexandru Securitate-hadnagy kapott parancsot (László M. 2013a: 20, 2013b: 6).

Meg volt félemlítve a nép akkor, Nagy Lacival. Aztán az kihatással volt. [...] *Kérdezték apámtól, na, mit szól hozza? – Hogyne, béiratkozunk, persze! Mindenki...* [...] *A kulákok temették el. Debreceni is ott volt, Orbán Béla, a féllábú. Voltak vagy hárman vagy négyen, akik megásták a sírját.* [...] *Anyám is vitte a tejet a városba* [...] *Már Nagy Laci meg volt ott lőve.* [...] *Aztán anyám miko' hazajött, hozta az ebédet ki oda nekünk,* [...] *s mondta, hogy mi történt. Rögtön tudta az egész falu, me' sokan jöttek-mentek ott, látták. S azon éjszaka, este, mikor megölték, nem temették el, hogy lássa a falu, hogy mi van.* [...] *Másnap délelőtt aztán, temették el.* [...] *Tudták az emberek, hogy meglőtték, s itt most már valami lesz. S mondom, már lehetett hallani a faluba', s rá egy pár napra meg is indultak az elvtársak, jöttek bennőt a városból is, mentek házról házra* [...] *Például jöttünk haza a mezőről, s megállították az apámot, hogy né, mi a véleménye. Hát – mondja –, jőjenek haza hozzám* [...] *Aztán jöttek is, az öreg nyugodtan, szép csendesen aláírta.* [...] *Más választás nem volt* – emlékezett vissza részletesen egy helyi interjúalanyom az 1950-es esetre.[29]

A kommunisták számítása igen hatékonynak bizonyult, a gyilkosságot követően több, korábban ellenkező gazda – saját és családja épségét féltve – lépett be a kollektív gazdaságba,[30] az eset azonban alapjává vált a helybeliek *kollektív*-ellenességének is, mely a nyílt ellenállás helyett a későbbiekben az ún. rejtett, néma, alkalmazkodó ellenállási formákban, attitűdökben, majd a rendszerhez való alkalmazkodásban, annak kijátszásában nyilvánult meg. A kommunizmussal szembeni ellenséges viszonyulás feltehetően

27 Romániában a kollektivizálás 1949-ben indult és 1962-ben hirdették ki annak befejezését.

28 Az esetről és a Nagy László személyéhez kötődő lokális mítoszról Nagy Ákos írt féléves egyetemi dolgozatot (Nagy Á. 2015: 385, 2022: 53). Kézirata (*Lokális mítosz. Nagy László emlékezete Udvarfalván*) a Kriza János Néprajzi Társaság Adattárának kéziratgyűjteményében (továbbiakban KJNT Adattára) található (KJNT Adattára 1860).

29 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva. Itt köszönöm meg Nagy Ákosnak, a Kriza János Néprajzi Társaság irodavezetőjének önzetlen baráti segítségét, hogy udvarfalvi nagyapjával megismertetett, és az interjúkészítést lehetővé tette.

30 Helyi megnevezéssel egyszerűen: *kollektív*.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nagyobb volt, mint amennyire az a valódi, explicit rendszerellenes tettekből, megnyilvánulásokból kikövetkeztethető. A gazdák – bár a belépési nyilatkozatokat aláírták – a kollektív gazdaság létrehozását, beindítását előkészítő lépéseket igyekeztek meghiúsítani, szabotálni: szándékosan késleltették az istállók építését,[31] hogy ne kelljen beadni a szarvasmarhákat; az építkezésekről anyagot loptak, ezzel hátráltatva a munkálatokat; a jó szarvasmarhákat eladták a piacon, és gyengébbet vásároltak a közösbe; hiányra hivatkozva megtagadták a takarmány beszolgáltatását, ezzel tovább hátráltatták az állatok beadását (Nagy Zs. 2020a: 123–124).

A helyiek megfélemlítésének, meghurcolásának részeként Farkas Jenőt az udvarfalvi és várhegyi „demokrácia vezetői" az osztályharc nevében és szellemében addig fenyegették, jelentgették és „bántalmazták újságcikkekben" (Kicsi 2018: 365), hogy a református esperesnek végül 1950 szeptemberében el kellett hagynia a települést. Erről a következő bejegyzés olvasható a helyi református Aranykönyvben: „öreg – 70 éves szívem már nem bírta tovább, s így 1950. szept[ember] elején ott kellett hagynunk kedves falunkat, szerető és szeretett, megfélemlített népünket, a kedves papi-házat, amelyet én vittem tető alá, amelyben életem 2/3 részét boldogan leéltem, ...ahol gyermekeim születtek..., ahonnan kirepültek... ott kellett hagynom a kedves papi kertet, amelynek minden fáját, bokrát én ültettem... mindent!!! S menekülnöm kellett (miután Nagy László ifjú birtokost nemsokkal azelőtt elteték láb alól, hogy a javaival ők rendelkezzenek...) hogy a szabadságomat és életemet megmenthessem: a beavatatlanok előtt azzal a szörnyű bélyeggel a homlokomon, hogy hűtlen sáfár és a nép ellensége voltam 42 éven át!!!" (UREL Aranykönyv, 192)[32]

Mindenféle kezdeti nyílt és rejtett, néma ellenállás ellenére a Farkas Jenő által is említett, „megfélemlített népet" sikerül tehát megtörni, a települést kollektivizálni, s az 1950-es évek végére Udvarfalva országos szinten is ismert kollektivista falu-mintaképpé lépett elő. A település határában létesült, a várost kiszolgáló vegyes, elsősorban zöldségtermesztésre beállított kertészetet (Gospodăria Agricolă Colectivă „Partizanul roşu") 1959 szeptemberében még Gheorghe Gheorghiu-Dej, a Román Kommunista Párt első titkára és Chivu Stoica miniszterelnök is meglátogatta,[33] elismeréssel nyilatkozva az ott látottakról (Mikó 1959: 4, R. 1960: 9). A helyiek visszaemlékezése szerint *ez nem volt olyan hivatalos, me' Náznánfalván volt ő látogatni, hivatalos látogatáson. S mikor jöttek ki a kapun, s mikor már indultak, hogy Náznánfalváról köszöntek el, akkor bejelentette, hogy most megyünk Udvarfalvára. Senki nem tudott róla, senki.* [...] *Volt egy asszony, aki tudott románul is, aki aztán tudta köszönteni. Úgyhogy nem sokat volt itt, de eljött, megnézte Udvarfalvát.*[34]

A szűk évtized alatt lezajló erőszakos kollektivizálásnak, és az egyéb politikai, gazdasági folyamatoknak köszönhetően a vizsgált település és társadalma is átrendeződött.

31 A *kollektív*-istállók építéséhez a helyiek visszaemlékezései szerint az elbontott várhegyi Keresztes-kastély tégláit kellett használni, a kastély helyére pedig ortodox templom épült.

32 Farkas Jenőt végül 1951-ben hivatalosan is nyugalmazták. Haláláig, 1963-ig a marosvásárhelyi Vártemplom egyik bástyájában lakott (Kicsi 2018: 365).

33 Arhivele Naţionale, Serviciul Arhive Naţionale Istorice Centrale, Biroul Arhive Contemporane (AN SANIC BAC) – Fond Institutul de Studii Istorice şi Social-Politice – Fototeca – Gheorghe Gheorghiu-Dej Nr. Crt. 190.

34 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva.

Nagy Olga megfogalmazásában „Udvarfalva 1950-től kezdve asszonyok faluja lett" (Nagy O. 1975a: 280, 2020: 123; Nagy Zs. 2020: 124). A nők szerepének megváltozása, családon belüli tekintélyük növekedése a parasztság életmódjának gyökeres megváltoztatásából következett. A földtulajdon megszűnésével és a mezőgazdaság gépesítésével felszabaduló férfi munkaerő az ipar felé kezdett orientálódni. Mivel a férfiak gyakorlatilag mind gyári munkások voltak, a nők az itteni, országos hírű kertgazdaság alapvető bázisává váltak: az udvarfalvi kollektív kertészet „arról volt nevezetes, hogy főleg asszonyokra épült. [...] Belőlük kerültek ki a csoportvezetők, könyvelők is éppen úgy, mint a kertgazdaság és nagykultúrák alapvető dolgozói" (Nagy O. 1975a: 281, n. n. 1975: 2, Nagy Zs. 2020: 124). Nagy Olga ezt a jelenséget később a „felbomlás modelljeként" írta le,[35] s Udvarfalvát olyan „harmadik" falutípusként (Nagy O. 1975b: 384, 2016: 20) említette, ahol néhány év alatt nemcsak a hagyományos társadalmi rend bomlott fel, hanem a népszokások elhagyásával, a népi építészeti elemek rohamos eltűnésével maga a falukép is teljesen más lett, mint egy évtizeddel a kollektivizálás előtt. Vizsgálata olyan időszakra esett, amikor a hirtelen és rohamos gazdasági, társadalmi, szerkezeti átalakulás a falu kultúráját érintette leginkább (Nagy O. szerk. 2000: 5), amikor az erdélyi magyar rurális társadalom metamorfózisa végbement (Keszeg 2016a: 116). Az átmenet és változás, a „fejlődés"[36] kutatása, dokumentálása szinte önként adta magát. Egy ilyen mértékű, látványos átalakulást nem lehetett néprajzkutatóként nem észrevenni. Lucian Boia történész országos viszonyokra tett megállapítása Udvarfalván is érvényessé vált: „Minden szempontból új világ: új társadalom, amely új emberekből áll, körülöttük új környezet. Hogy is nézett volna ki egy kommunizmusnak egyáltalán nem megfelelő tájban élő kommunista társadalom?" (Boia 2017: 131).

„Beleszerettem a faluba, és évről évre eljártam ide" (újságíróként Udvarfalván)

Nagy Olga 1940 és 1950 között két településen, az 1940-es évek elején Kisiklódon és 1945-től Széken is tanítónőként dolgozott. Visszaemlékezései szerint ezzel az „önéletrajzi tényezővel" kezdődött számára a falvak mélyebb, árnyaltabb megismerése, különbözőségeik, differenciáltságuk felismerése. „[...] akkor felsejlett bennem, a falvak nem egyformák" – írta (Nagy O. 2020: 14, 113). Ugyanezen időszakra tehető, hogy pedagógusként elkezdett ún. élménybeszámolókat küldözgetni különböző folyóiratoknak. Elmondása szerint első „zsengéje" az *Utunk* hasábjain jelent meg 1949 őszén (Nagy O. 2001a: 25), *Gyermekirodalom – meseirodalom* címmel (Nagy O. 1949b), de valójában Krizsovánszky Lászlóné, Krizsovánszkyné Nagy Olga és Nagy Olga neveken már jóval korábban is

35 Vö. Nagy O. 1989a: 13–14, 30–34, 53, 55, 119–120, 124, 137–140, 146, 148, 179, 200, 216, 220–223, 242–243, 256, 283–284, 349, 358–361. Az udvarfalvi modellen belül Nagy Olga „változatokat" is elkülönített. Vö. Nagy O. 1989a: 256, 283–284.

36 Jelen tanulmányban a 'változás' és 'fejlődés' fogalmakat, ahol az indokolt, tudatosan igyekszem egymás mellett, együtt használni, hiszen Nagy Olga is így tett szociográfiai, társadalomnéprajzi munkáiban. „Változásvizsgálat" mellett „szinkron fejlődésvizsgálatról" is beszélt. Vö. pl. Nagy O. 1989a: 18, 2016: 25–26 stb.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

publikált az említett lapban (Krizsovánszkyné Nagy 1946, Nagy O. 1949a), illetve az *Ifjú Erdély*ben (Nagy O. 1940a, 1940b, Krizsovánszky 1941). Sőt, a református ifjúsági szemlében már 1938-ban is jelent meg egy beszámolója a tordai leány lelkigyakorlatról (Nagy O. 1938). E cikkekre, és az 1951-ig megjelenő további tudósításokra (Nagy O. lej. 1949, Nagy O. 1950, 1951a) az *Utunk* és a *Dolgozó Nő* szerkesztősége is felkapta a fejét, megállapítva, hogy szerzőjük „vérbeli riporter" (Nagy O. 2001a: 26).

1951-től e lapok felkérésére további cikkeket is megírt (Nagy O. 1951b, 1951c, 1951d, 1951e stb.),[37] melyek még az igényességéről és szigoráról híres Gaál Gábor, az *Utunk* akkori főszerkesztőjének tetszését is elnyerték (Marton 1991: 10). Mégis Látó Anna, a *Dolgozó Nő* szerkesztőjének meghívására érkezett végül Nagy Olga Kolozsvárra. 1952. január 1-től riporterként végül is az *Utunk*hoz, az Írószövetség hivatalos lapjánál tudták alkalmazni, ahonnan az első adandó alkalommal 1953-ban átment az országos nőbizottsági laphoz, hogy ott 1957-ig „országjáró riporterként" dolgozhasson (Nagy O. 2001a: 28, 30–35). Talán arra számíthatott, hogy Látó Annával, a „nyílt szellemiségű", „feminista" (Nagy O. 2016: 15, 103) főszerkesztővel jobban tud majd együttműködni, de a főszerkesztőt még ugyanazon évben elhelyezték, és átkerült oda, ahonnan Nagy Olga önként távozott, az *Utunk*hoz. A *Dolgozó Nő* főszerkesztője 1954-től 1973-ig Erős Blanka lett.

Részben véletlenül, részben kényszerből lett tehát újságíró (Nagy O. 1991: 88, 2001a: 133; Keszeg 2017: 155), s az első felkérések – visszaemlékezése szerint – felkészületlenül érték, az új álláshelyek pedig radikális fordulatot jelentettek életében (Nagy O. 1991a: 85). Hozzásegítették viszont ahhoz, hogy bensőségesebb kapcsolatba kerüljön adott falvak asszonyaival, hiszen gyakorlatilag havonta 10–12 napot tölthetett terepen közöttük (Nagy O. 2001a: 5, 7, 83, 2020: 14–15, 113–114). Cikkeinek egy részét a lap „megbotránkozva utasította vissza" (Nagy O. 2001a: 43), és lassan kibontakozó „individualizmusát", „csak-azért-is elszántságát" gyanakvással fogadták (Nagy O. 2001a: 48, 2010: 120).[38] A cikkek természetesen csak úgy jelenhettek meg, ha előtte átestek a Sajtó- és Nyomtatvány-

37 Nagy Olgának az említett és hivatkozott korai cikkeit nemcsak a szerző maga (vö. KJNT Adattára 311), de a későbbi tudománytörténet sem tartotta számon. Legelső publikációjaként az általa lejegyzett mezőpaniti téli népszokásokat említették (vö. pl. Keszeg összeáll. 2001: 15), mely a bátyja, Nagy Ödön és Makkai Endre által szerkesztett kötetben jelent meg 1939-ben (Nagy O. lej. 1939). Itt jegyzem meg, hogy Nagy Olga VII. osztályos gimnazistaként az *Ifjú Erdély* című református ifjúsági szemle által 1937 novemberében meghirdetett ún. Munkatábora keretén belül gyűjtött először az akkori lakhelyén, Mezőpanitban karácsonyi népszokásokra vonatkozó adatokat. A Munkatábor 1937-től „Transylvánia" megismerését tűzte maga elé célul, s az iskolás gyermekeket hat nagyobb témakörben sarkallta dolgozatok benyújtására: I. A történeti Erdély; II. Erdélyi műveltség; III. A mai Erdély; IV. Az erdélyi gondolat; V. Erdélyi föld; VI. Erdélyi népi kultúránk. 1937-ben a lap munkatársai – akik között ekkoriban Nagy Ödönt is ott találjuk – a VI. kategória részeként négy résztémát javasoltak: székely népballadák, népzene, erdélyi magyar fatornyok, karácsonyi ünnepkör népszokásai (n. n. 1937, 1938a). Nagy Olga utóbbi témában nyújtott be pályázatot (*A karácsonyi ünnepkör szokásai*), bírálója Szabó T. Attila nyelvész-történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori levéltáros-kutatója volt, aki szerint „némi kiegészítéssel a munka néprajzi érdekességű közlésnek számítható." A gyűjtés komplexitását és Nagy Olga kutatói érzékét, affinitásait is mutatja, hogy a karácsonyi dalokhoz kottákat mellékelt, illetve különös figyelmet szentelt a téli ünnepkör valamennyi vetületének, így a „babonáknak" is. A pályadíjat Nagy Olga azzal a kötelezettségvállalással kapta meg, hogy a munkát, különösen a hiedelmek gyűjtését folytatja. Talán emiatt (egy nagyobb, teljesebb munka beérkezése reményében) vagy terjedelme miatt nem közölte a dolgozatot a lap szerkesztősége a legtöbb beérkezett és díjazott pályaműhöz hasonlóan (n. n. 1938b: 116–117). A Makkai és Nagy Ödön által szerkesztett 1939-es kötetben megjelent Nagy Olga-gyűjtés feltehetően és korábbi Munkatábor-pályázatra benyújtott anyag továbbfejlesztett változata. Az eredeti 1937–1938-as kéziratváltozat lelőhelye ismeretlen. Hasonló módon nem ismert előttem Nagy Olga két másik, 1938–1939-ben benyújtott mezőpaniti pályaművének lelőhelye: *Babonás hiedelmek falumban*; *Halál és temetés falumban* (n. n. 1939: 128).

38 Nagy Olga emlékirataiban tévesen datálta a szerkesztőváltást („rendszerváltást") 1955-re (vö. Nagy O. 2001a: 46).

ügyi Bizottság cenzúráján is.[39] Bár a női lapot Kolozsváron szerkesztették, a cenzúrázás és a nyomtatás is a bukaresti Scânteia házban történt (Tóth Gödri 2017).[40] De működött emellett Nagy Olga szerint az ún. öncenzúra is, hiszen úgy érezte, állandóan megalkudott abban, amit leírt vagy kimondott (Nagy O. 1991: 143, 2001a: 78). Ekkoriban előbb csak mint megtűrt, majd az 1960–70-es évekre mint megbízhatatlan személyt megfigyelték és lehallgatták, levelezését ellenőrizték, telefonhívásait rögzítették, és a Securitate több alkalommal is behívatta (Nagy Olga szavaival „meghívta"), hogy kihallgassa (Nagy O. 2010: 143–145, 156–176).[41] A kultúr- és a levelezési rovat szerkesztőjeként, a falurovat vezetőjeként, az ipari rovat állandó riportereként is dolgozott, ankétokat is készített,[42] de érdekes módon általa jegyzett cikk alig-alig jelent meg a jelzett időszakban, az 1950-es években. Ez még feltűnőbb úgy, hogy tudjuk, a lap életében is Sztálin halálával, 1953-tól, éppen Nagy Olga odakerültétől lezárult egy közel nyolc éven át tartó, szocialista berendezkedést szolgáló szigorúbb időszak, s 1965-ig, a Ceaușescu-korszak kezdetéig, egyfajta enyhülés volt tapasztalható a *Dolgozó Nő*nél, ami abban is megnyilvánult, hogy gyakoribbak voltak a lokális kisközösségek, kisebbségek életét bemutató riportok, színes tudósítások.

A kommunista országok többségével szemben Romániában az 1950-es évek elején, ebben a sztálinista légkör jellemezte időszakban, majd egészen az 1970-es évekig, a Ceaușescu-féle nemzeti kommunizmus időszakáig gyakorlatilag nem létezett ún. föld alatti, szamizdat irodalom. Az írók kulcsszerepet töltöttek be a hatalom és a társadalom közötti párbeszédben, s az értelmiség – bár a rendszer nem tudta általuk teljes mértékben gyakorlatba ültetni ideológiai elképzeléseit – akarva-akaratlan részt vett a párt nagy céljainak megvalósításában (Boia 2017: 66, 90, 119–120).[43] A sort erősítették az újságírók is, akik szintén a rendszer elemeiként működtek, és bár Nagy Olga irtózott attól, hogy „csavarrá degradálják" (Nagy O. 1991a: 80), maga is felismerte utólag, hogy erre mégiscsak sor került egy idő után. „[...] Amit mindig szégyellni fogok: hogy a legelső időkben, még az ötvenes évek elején [...] alapvetően én is a »hívők« seregébe tartoztam. [...] Gyanútlanok voltunk, tehát manipuláltak" – írta visszaemlékezéseiben (Nagy O. 2001a: 58, 60). Egy helyen pedig bevallotta: „magam is tovább manipuláltam másokat" (Nagy O. 2001a: 77).[44] Mindezt természetesen úgy, hogy tudatosan sosem vetette alá magát a törvénybe iktatott, szentnek nyilvánított akkori parancsuralomnak (Nagy O. 2010: 104).

39 Ez a mellékelt fényképanyagra is igaz volt. A cenzorok például gondosan ügyeltek arra, hogy ne csak az írásokból ollózzák ki a vallásos hitnek minden apró jelét, de egy alkalommal a faluképről még a református templom tornyát is leretusálták (vö. Nagy O. 1959c: 6). A fényképek nemcsak magukat a helyzeteket, tárgyakat vagy eseményeket dokumentálták, hanem gyakran pontosabban, de legalábbis másként mutatták meg a valóságot, mint a szavak (vö. Botiková–Deáky 2022: 20–22).

40 A romániai magyar sajtócenzúra 1953–1965 közötti működéséről bővebben lásd Győrffy 2007: 102–106, 2009.

41 Nagy Olga életpályájának, kapcsolathálójának, szemlélete alakulásának történetéhez e megfigyelési, lehallgatási iratok nélkülözhetetlen forrást nyújthatnának. Ezen dossziék vizsgálatát, a kommunista állambiztonság irattárának (korlátozott) kutatását az 1999. december 9-én elfogadott 187. számú törvény és annak módosításai (*Legea de acces la dosarul personal și de deconspirare a Securității ca poliție politică*) lehetővé tennék (vö. a CNSAS honlapján elérhető információkkal, www.cnsas.ro). Ennek megtételét a közeljövőben nem tervezem, de itt fel kívánom hívni a figyelmet ezen lehetséges forrásokra, kutatásuk szükségességére.

42 „Miután elkerültem onnan, pontosan hárman végezték el ugyanazt a munkát" (Nagy O. 2001a: 130). Vö. még erről Nagy O. 2010: 156–157.

43 Ide kapcsolódóan a szocialista eszmék és szépirodalom használatának etnográfiájáról, antropológiájáról lásd Keszeg 2016b: 419–422, 2023a: 148–153.

44 Nagy Olga újságírói szerepvállalásáról a korabeli nőkép és nőideál formálásában lásd Sütő-Egeressy 2007: 108–109, 111.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Nagy Olgáról általánosságban is elmondható, hogy „terepútjainak leírásával, terepélményeivel csak szórványosan rendelkezünk” (Keszeg 2010b: 373). Az eddig feltárt, Udvarfalváról szóló Nagy Olga-újságcikkek, illetve a későbbi visszaemlékezések és egyéb források sem engednek arra rálátást, vajon mikor fordulhatott meg először a maros-mezőségi településen. Ami bizonyos, hogy mezőpaniti gyermekévei alatt és marosvásárhelyi tartózkodásai idején, fiatalként is hallhatott már Udvarfalváról, illetve gyakran találkozhatott, ismerkedhetett is udvarfalviakkal.[45] Tudjuk továbbá, hogy az 1950-es évekre visszatekintve úgy írt a faluról, mint amibe „beleszeretett”, s ahová „évről évre eljárt” (Nagy O. 2001a: 68). Ő maga egy helyen utalást tesz arra, hogy 1951-ben egy iskolai közvéleménykutatás miatt (Nagy O. 1989a: 359), 1953-ban pedig a *Dolgozó Nő* munkatársaként járt a településen (Nagy O. 2001a: 67, 69), ahol akkor népi narratívumokat is rögzített. Egy másik helyen egy még korábbi dátumot, 1950 elejét jelölte meg első udvarfalvi falujárása időpontjaként (Nagy O. 1989a: 369). Azt is visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy ezekről a korai udvarfalvi látogatásairól, benyomásairól „jegyzeteket” vezetett, melyek sajnos azóta elkallódtak (Nagy O. 2001a: 69). További „sok [udvarfalvi] szociográfiai följegyzés, interjú jegyzet” kéziratban maradásáról (Nagy O. 1989a: 369) szintén van tudomásunk, de ezek lelőhelye egyelőre ismeretlen. Leadott, de visszautasított udvarfalvi tudósításainak kéziratait feltehetően nem őrizte meg a szerkesztőség, szerencsés esetben pedig más lapok adtak helyet a megjelenésnek (vö. pl. Nagy O. 1956b), ha azokat Nagy Olga bátorkodott tovább küldeni. Mindenképpen feltűnő, hogy még olyan témák megírását is, amelyben Nagy Olga otthonosan mozoghatott, inkább más belső vagy külső munkatársakra bízták eleinte. Így például az udvarfalvi óvodás- és kisiskolás gyerekek, valamint a nevelőik, oktatóik körében végzett terepmunka eredményeit sem Nagy Olga, hanem Kádár Mária szerkesztőségi titkár összegezhette egy képes riportban 1954-ben a *Dolgozó Nő* számára (Kádár 1954).

Több mint harminc év távlatából, a *Dolgozó Nő* korábbi lapszámait áttekintve Nagy Olga maga is megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a százezres példányszámban megjelenő[46] nőbizottsági lap, „az összes romániai magyar asszonyok egyetlen lapja” kevésbé számított „elitnek”, s célja elsősorban a „felvilágosítás” és a „mozgósítás” volt (Nagy O. 2001a: 43–44).[47] Utóbbi felismerés azért is fontos, hiszen eddigi tudásunk szerint első, névvel is jegyzett udvarfalvi újságcikke 1956-ban jelent (jelenhetett?) meg egy országos versenyfelhívásról (Nagy O. 1956a). A cikk mai olvasatban valójában a korra jellemző, munkavégzést motiváló, egészségtelen versenyszellemről szóló szemléletes tudósítás.

45 Itt említem, hogy a marosvásárhelyi *Panov*nak nevezett téren (a valamikori Bolgárok terén) álltak/állnak meg mind a Mezőpanit, mind pedig az Udvarfalva irányába közlekedő, munkásokat és iskolásokat szállító helyi érdekeltségű buszjáratok (*maxitaxik*), mely nemcsak a század elején és a diktatúra ideje alatt, de a rendszerváltást követő átmeneti időszakban és napjainkban is rendszeres találkozási, beszélgetési alkalmat teremt e maros-mezőségi települések lakóinak. Az ún. *napi piac*ot (ma Cuza Vodă) is elsősorban a mezőpaniti és az udvarfalvi árusok, illetve vásárlók látogatták, látogatják. Udvarfalvi terepmunkám során több adatközlőm hivatkozott mezőpaniti kollégájára, barátjára, komájára stb. A két település lakóinak évtizedes hagyományokkal rendelkező, szerteágazó kapcsolata, az okok és kontextusok feltárása külön elemzés tárgyát képezhetné.

46 A lap az 1940-es évek végén 5000 körüli példányszámban jelent meg, a rendszerváltás előtt már 110 000 lapot nyomtak havonta. Az előfizetők száma ekkoriban 80 000 körül mozgott (Tóth Gödri 2017).

47 Egyetértek Tóth Gödri Iringóval, aki szerint „egy ilyen színes, sokrétű sajtótermék kutatása, történelem, szociológia, antropológia, sajtó- és politikatörténet határán mozog, a folyóiratnak rengeteg féle különböző olvasata lehet, több tudomány, tudományág számára is izgalmas kutatási témát jelenthet” (Tóth Gödri 2017), természetesen kellő forráskritikával.

Érdekes adalék hozzá, hogy bár az említett cikkből és a versenyfelhívásról szóló további tudósításokból (vö. pl. E. V. 1955) sem derült ki akkor, de az 1990-es évek legelején maga Nagy Olga – kissé szégyenkezve, mentegetőzve – végül bevallotta, hogy a verseny meghirdetésének ([Nagy O.] 1955) az ötlete tőle származott: „Mondjam erre azt, hogy mindezt akkor nem láttam ilyen világosan? Hogy igenis, egyetértettem azzal a jelszóval, hogy a föld azé, aki megműveli s az ezerholdasok elestek attól, hogy olyan sorsban tartsák zselléreiket, amilyenben Féja Gézától tudjuk, hogy tartották? Mondjam azt, hogy lelkesedtem a földosztásért? Vagy mondjam azt, hogy én, aki olyan nehezen szereztem meg a tandíjat a középiskolára, lelkesedtem a minden fokon való ingyenes oktatásért? S hogy máig lelkesedem érte? Vagy mondjam azt, hogy ennek a rendszernek köszönhetem magam is, hogy negyedik gyermekemet várva beiratkozhattam az egyetemre?[48] Vagy azt, hogy a színház, opera, a könyv, a kultúra minden ágában csak jelképes árak voltak? (Persze később kiderült, hogy mindez abból a célból, hogy az egyedül üdvözítő tant hirdessük.) De azt hiszem, a legdöntőbb mégis az volt, hogy mindez így, ilyen tisztán csupán most kristályosodott ki, illetve később, az ötvenes évek végén. Az akkor még optimista és – minek szégyelljem? – bizakodó időszakban még alig felismert negatív jelenségek elhallgattattak, a tudatalatti mélybe küldettek [...] Buzgóságom teljesen őszinte volt" – írta (Nagy O. 2001a: 22–23, 68).

Nagy Olga e buzgóságon túl személyes feladataként is megélte a település lakóinak életébe való ilyetén beavatkozást („lelkesedünk, mert lelkesítenek, majd mi tovább lelkesítünk másokat, hiszen ez volt az újságíró feladata"), de leginkább e „leleményes" lépésétől remélte azt, hogy újabb tudósítások, a verseny állásának ismertetése miatt felettesei többször is kiküldik majd Udvarfalvára, így annak megismerésében elmélyülhet (Nagy O. 2001a: 77, 83–84). Terve bejött, hiszen 1956-ban feltehetően többször is megfordulhatott a településen, ahol elmondása szerint a helyi asszonyok már „Nahát, hazajött megint?" és hasonló köszöntésekkel fogadták (Nagy O. 2001a: 84).

Nagy Olga valamennyi udvarfalvi cikke arról árulkodik, hogy szerzőjének ekkor még egyáltalán nem tűnt fel az, hogy valójában a lap szerkesztősége, a felettesei az emberek megtévesztése céljából küldték „patyomkin módszer" szerint[49] egy ún. kirakatfaluba riportokat elkészíteni. Ezt a megállapítást támasztja alá maga Nagy Olga is, amikor egy helyen riporteri éveiről emlékezve azt írja: „bizonyos gyárak, kulturális intézmények azt a feladatot, hivatást kapták, hogy ők képviseljék a mintát, a modellt. Vagyis ide hozták el a külföldi vendégeket, ide küldték el az újságírókat, hogy tudósítsanak. [...] Ez [...] jelentette a mintát, amilyen lehet, amilyennek lennie kell (kellene) a kollektív gazdaságnak. Sőt továbbmenve a következtetéssel: ez a kollektív gazdaság! [...] Amikor például én a Maros megyei Udvarfalvára kimentem, akkor csak annyit tudtam, hogy véletlenül esett erre a falura a választás" (Nagy O. 2001a: 66–67). Az 1950-es években

48 Nagy Olga e meggyőződésének több helyen is hangot adott. Máshol azt írja: „én magam is éveken át ennek a rendszernek köszönhettem, hogy mint négygyermekes anya beiratkozhattam az egyetemre" (Nagy O. 2001a: 63).

49 Nagy Olga az erdélyi kirakatfalvakat egy helyen találóan azokkal a lakhatatlan, használhatatlan álfalvakkal állította párhuzamba, melyeket 1787-ben Grigorij Alekszandrovics Patyomkin orosz miniszter állíttatott fel II. Katalin látogatása előtt a Dnyeper mentén, hogy megtévessze a cárnőt (Nagy O. 2001a: 75).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

született udvarfalvi újságcikkeket is tehát ennek tudatában, kellő forráskritikával kell fogadnunk, forgatnunk.

A településen két, egymást kiegészítő vetülete vált a helyiek számára nyilvánvalóvá az új rendszernek: az erőszakos és a modernizáló[50] kommunizmus. Nagy Olga, a kirakatfaluba kiküldött újságíró csak ez utóbbiról szerezhetett tudomást, és csak ez utóbbiról tudósíthatott a cikkeiben. Többnyire a helyi párttitkárok, pártaktivisták, *kollektív* elnökök, brigádosok, élmunkások stb. (azaz az ún. „megbízható emberek") kíséretében gyűjthette anyagait, akik érkezése előtt feltehetően különböző utasításokat is kaptak, hogy mit mondhatnak el, mit mutathatnak meg. Egyik egykori adatközlője, az 1926-ban született és nemrég elhunyt Nagy József a helyi kollektív gazdaság könyvelője volt az 1950-es évek közepén, később pedig Bukarestbe ment, ahol megtanulta a nyomdász szakmát. Hazatérte után szülőfalujában rövid ideig még a kollektív gazdaság pénztárosaként dolgozott, majd 1981-ig különböző újságoknál a közeli városban tevékenykedett. Nyugdíjazásáig közvetlen rálátása lehetett tehát arra, miként működik a lapoknál a propaganda és a cenzúra a kommunista Romániában. 2020-ban őt megkeresve, az újságírók „megtévesztéséről" kérdezve egy helyen – Nagy Olga falujárásaira is utalva – vallotta: *Az újságok is tudom, hogy hogy mentek. Például, mikor a kollektívnél voltam, egy reggel, korán reggel tavasszal jött az újságíró, s akkor hamar összeállították a vetőgépet, bé*[fogták] *a két lovat, s mentek végig az utcán. Mennek vetni. Há' még valahol volt még hó is. Na, már hirdették* [az újságban]*, hogy Udvarfalván vetik a gabonát. Tehát így mentek az újságok.* Egy másik helyen, amikor a korabeli cenzúra került szóba, konkrét esetről számolt be. A másnapi újságot kellett a cenzorok kedve szerint neki, nyomdászként kijavítani, és túlórát vállalva újra kinyomtatni: *Mondom a főszerkesztőnek* [...] *többet ilyent nem csinálunk. Ha bár nem a fenét, úgyis kellett volna, mer' nem én dirigáltam, minket a párt irányított.* [...] *Ők dirigáltak.*[51]

Természetesen Nagy Olga – mint újságíró, majd mint kutató – előtt teljesen rejtve maradtak azok az udvarfalvi kollektív gazdaság működését akadályozó helyi ellenállási formák és gyakorlatok is, melyekről az idézett adatközlőmnek – mivel több ízben is különböző tisztségeket (könyvelő, pénztáros) töltött be a kollektív gazdaságban, és a települést a városi munkahely megszerzése után sem hagyta el végleg, hanem az ingázást választotta – részletes ismeretei voltak. A rögzített interjúból kiderül, hogy a gyakori lopásokban, adathamisításokban nemcsak a munkások, csoportfelelősök, könyvelők, raktárosok, őrök vettek közösségileg részt, de maga a kollektív gazdaság elnöke is tudott ezekről, sőt segítette is a helyieket: *Nagy Ince volt a kollektív gazdaság elnöke.* [...] *Ki tudta játszani magát.* [...] *Vettük a ceruzát, papírt, s addig erre-arra, innet annyi, annyit összehazudoztunk* [...] *Sok mindent.* [...] *Jól tudott kalkulálni.* [...] *Ami nekik kellett, elvitték.* [...] *Volt akinek úgy sikerült biza, annyit vitt haza, hogy még a piacra is jutott belőle. S eldicsekedett, hogy milyen szépen tud termelni.*[52] Az udvarfalviak tehát nemcsak

50 Csikós Gábor és munkatársai szerint a modernizálás is erőszakkal járt a kényszerkollektivizálás idején (vö. Csikós–Horváth–Ö. Kovács 2023: 22).

51 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlései. Saját gyűjtések, 2020, Udvarfalva.

52 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva.

a rendszerben éltek, de sikeresen kiszabadultak a kommunizmus területén túlra is, mégpedig úgy, hogy a rendszer előnyeit igyekeztek bővíteni, a hiányosságait pedig különböző módon (például az említett néma ellenállási formákkal) ellensúlyozni. A *kollektívból* való lopás „egyszerűnek" és „vonzónak" tűnt mindenki számára, ráadásul e konkrét társadalomtörténeti helyzetben nem bűnnek minősült, hanem közösségépítő hatása volt.[53] A fent idézett interjúrészlet arra is rávilágít, hogy Nagy Olga azért, hogy cikkeihez forrásokat, megbízható anyagokat gyűjtsön, országjáró riporterként hiába kísérte végig Udvarfalván az ún. zárszámadásokat (Nagy O. 2001a: 68), és hiába törekedett a statisztikák, a könyvelés áttekintésére vagy a helyi gyűléseken való részvételre (Nagy O. 2017: 11). Az újságírók megérkezése előtt az adatokat már manipulálták és a rendszer visszásságaira, a kollektív gazdaság működésének hiányosságaira utaló jeleket eltüntették, a hibákat, az ellenállást, az elégedetlenséget pedig sikerrel hallgatták el előtte.

Bevallása szerint nehezére is esett egy-két napos látogatások alapján, friss impressziók nyomán írni (Nagy O. 2001a: 36). Ennek ellenére néhány udvarfalvi riportját mégis alkalmasnak találták közlésre a lapban az 1950-es évek második felétől. Beilleszthetőnek bizonyultak az ideológiai és politikai keretekbe, és a cenzúra szűrőjén sem akadtak fenn. Az ezekben leírtak olyannyira mély nyomot hagytak benne, hogy azt később részletesen emlékirataiban is többször megemlítette. Sőt, önéletrajzi ihletésű kisregényének elején – melynek főszereplője Nemes Klára (Klári), az országos női lap riportere, a lap levelező rovatának szerkesztője – is jól beazonosíthatóan feltűnik,[54] és a település Udvardi álnéven szerepel e regény nyitó fejezetében (Nagy O. 2017: 10–11). A műben Nagy Olga implicit módon fejezte ki, hogy az udvarfalvi látogatásai későbbi gondolkodásának alakulására nézve meghatározónak bizonyultak: „valami furcsa dolog fészkelte be magát a riporternő lelkébe" – fogalmazott (Nagy O. 2017: 10). Ugyanebben a kisregényében reflektált arra a felismerésre is, hogy az újságírók saját gondolataikat, benyomásaikat ebben a rendszerben nem, vagy csak ritkán, erősen palástolva tudták megosztani az olvasókkal, s mint a rendszer által beszippantott értelmiségiek, maguk is manipuláltak a hatalom érdeke és törvénye szerint (Keszeg 2017: 155): „A riportot meg kell majd írni! Lelkesen kell megírni, hogy érződjék rajta: új szellők fújdogálnak. Nos, a riportot megírta, tetszett is mindenkinek, meg is dicsérte őt mindenki. Sajnos azonban először csak ritkán, később mindinkább megdöbbent azon, hogy vannak saját, különbejáratú gondolatai" (Nagy O. 2017: 12).

Nagy Olga nehezen birkózott meg tehát az újságírás kihívásaival, folyamatosan vívódott. „Bár később belelendültem a mindenféle riportba, s azok közölhetőek is voltak, ez nem javított rossz közérzetemen. Éreztem, hogy azok felületesek, akkor még csak sej-

53 Ennek mechanizmusáról, kulturális hátteréről lásd Boia 2017: 92, Gagyi 2018, Nagy Zs. 2020c.

54 Nagy Olga itt például (számomra egyértelmű) utalást tesz a fentiekben már említett, a *Dolgozó Nő*ben közzétett 1955-ös udvarfalvi versenyfelhívásra: „Hadd menjen le Udvardiba, ebbe a kitűnő kollektív gazdaságba, ahol a nők olyan példamutatóan dolgoznak. Mert lám, érkezett is egy levél onnét, miszerint: – Elvárjuk az elvtársnőket a terményosztásra, mert mi asszonyok azt akarjuk, hogy versenyre hívjuk az ország összes asszonyát, hogy ne 80 napot, de legalább 100-at teljesítsenek." (Nagy O. 2017: 10). Rögtön szükségesnek tartom hozzátenni, hogy „az irodalmi szöveg állításai […] kvázi ítéletek, amelyek a mű világában érvényesek, a külvilágban viszont nem feltétlenül igazak. Ezért, hogy egy műalkotás világát vagy annak egy elemét azonosítjuk-e egy ismert szociális-történeti-kulturális miliővel, a miliő egy objektumával, az befogadói hozzáállás kérdése" (Keszeg 2023b: 242). Cs. Gyímesi Éva szerint az irodalmi szövegek másként, az önmaguk által teremtett fikció, konvenció szerint igazak, világ- és képszerűek (Cs. Gyímesi 1983: 18–48).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tettem, később már tudatosodott bennem az, hogy valójában természetem szerint nem vagyok igazi riporter: nem tudok gyorsan és felületes impressziók alapján írni" – vallotta az 1950-es évekre visszaemlékezve (Nagy O. 2001a: 37). Másik helyen pedig így emlékezett: „Természetem szerint nem vagyok a hirtelen impressziók embere: kíváncsi vagyok és nyugtalan természetű, így mindennek szeretek utánanézni, mindenen szeretek elgondolkozni. S ez már nagy hiba... Az újságíró a kommunista diktatúrában »impresszionista«, a jelennek, a mának él. Nem töpreng el azon, hogy azok a jelenségek, melyeket észlelni vél, hová vezetnek. Vagy, hogy mi van a hátterükben? Engem mindig, néprajzos koromban is, az a bizonyos szellemi-, lelki háttér izgatott, ami láthatatlanul, de ott rejtőzött, lappangott a látható dolgok mögött. A későbbi szociográfusi hajlam már akkor is kiütközött belőlem. S ebből igen sok baj származott a pályán. Az újságíró a kommunizmusban nem kérdez (pláne nem utánakérdez!), hanem hírt ad, mégpedig nem is akárhogyan, hanem ahogyan az elő van írva: lelkesen!" (Nagy O. 2001a: 6–7).

Udvarfalvi tudósításai még egy furcsa kettősségre rávilágítanak. Nagy Olga az újítások üdvözlése mellett szinte minden esetben igyekezett dokumentálni a hagyományos, régi értékeket, s azok rohamos eltűnése mellett sem mehetett el szó nélkül. Szerinte a népi tudatot éppen úgy meghatározta a régihez való ragaszkodás, mint az új iránti fogékonyság (Nagy O. 2020: 283). Az új dokumentálását mindig a régi ellenében, azzal összehasonlítva tette, így szinte észrevétlenül, később már tudatosan – jó néprajzos módjára – a hagyományosat, a hagyományokat is rögzítette (vö. Nagy O. 1975a, 1975b, 1989a: 179, 2001a: 86–88, 2020: 119–141 stb.). Az újságírást sok tekintetben a kutatói tevékenységhez hasonlónak élte meg (valódi nyomozás volt számára egy-egy eset, történet „felgöngyölítése"; adatközlőihez, mint pszichológus a pácienseihez, szeretett közel kerülni, bizalmukba férkőzni stb.), melyre az említett kisregényében, az *Egy újságírónő emlékei*ben is utalást tett (Nagy O. 2017: 27–89).

„Úgy jövök ide [...], akárcsak haza" (néprajzkutatóként Udvarfalván)

Nagy Olga 1958 januárjától, Jagamas János népzenekutató meghívására, a Folklór Intézet kutatója lett; néhány hónapig még újságíróként, „fél-fél normával itt is, ott is" tevékenykedett (Nagy O. 1995: 37), majd a *Dolgozó Nő* szerkesztőségénél szeptemberben felmondva, másfél évtizedig, 1973-as nyugdíjazásáig[55] dolgozott teljes állásban a Román Akadémia alkalmazásában. Valójában ekkor nyílt lehetősége intenzív terepmunka végzésére, hiszen az 1941–1957 közötti időszak nem mindig kedvezett kutatói hivatása gyakorlásának.

1958–1973 között feltehetően egyéni indíttatásból, de a Folklór Intézet jóváhagyását, támogatását is élvezve, újból és újból („unos-untalan" – ahogyan ő fogalmazott egy helyen; Nagy O. 1995: 89) igyekezett felkeresni korábbi, újságíróként megismert udvarfalvi adatközlőit, nem elégedett meg tehát azzal, hogy felületes betekintést nyert és nyújtott a

55 Két helyen ő maga 1974-et említ (Nagy O. 2010: 9, 2020: 15).

falu társadalmába. Valami hasonlóra vágyhatott Udvarfalván, mint Szék esetében: igazán behatolni a paraszti lét rejtelmeibe, széleskörű informáltságra szert tenni (Nagy O. 2016: 109). Ezekről az éveiről a következőképpen vallott: „Nos, hát azzal kezdeném, hogy miközben egyre többet jártam a falvakba, mindinkább kialakult bennem az a meggyőződés, hogy újra és újra visszatérjek ugyanarra a helyre, hogy lássam, mi történt közben. Így mentem vissza az évek folyamán többször például Udvarfalvára, így vettem észre, hogy az a riasztó program, amit a kommunista diktatúra a falu megszűnéséről előrevetített, leghamarabb itt látszott bekövetkezni. Na mármost, ha az ember ismerős tájakra megy, akkor ott mindenkit ismer, kezdi feltenni a miérteket" (Nagy O. 2001a: 134). Egy másik helyen pedig azt írta: „Udvarfalvára éveken keresztül visszajártam [...] Több falu is volt, amelyekbe évek során visszajártam: Mezőpaniton, Havadon, Széken, Udvarfalván kívül két kalotaszegi faluba: Kispetribe és Inaktelkére jártam megvizsgálni a haladás és a hagyomány viszonyát [...] Tizenöt éven át több ízben jártam Udvarfalván, hogy lemérjem az átalakulást" (Nagy O. 1989a: 14–15, 168).

Nagy Olga a településen végzett szerteágazó gyűjtéseiről tanúskodó jegyzeteinek egy részét már új munkahelyén, a kolozsvári Folklór Archívumban helyezte el,[56] és egy 1971-es munkahelyi beszámolójában is terepei között sorolta fel Udvarfalvát (KJNT Adattára 291, 324; vö. még Keszeg 2010b: 371). Hogy nem intézeti vagy kollektív programok részeként ment oda gyűjteni, azt talán az is jelzi, hogy bár ekkoriban már szalagra rögzítette anyagait, az udvarfalvi kiszállásaira sosem vihetett magnókészüléket.[57] Nem adódott lehetősége tehát arra sem, hogy – bátyja, Nagy Ödön ösztönzésére[58] – mindent szó szerint jegyezzen le.

A Folklór Intézethez való kerülésének évében, egy szociográfiai gyűjtés kapcsán már biztosan megfordult Udvarfalván (vö. Nagy O. 1988a: 535). Ekkor jegyezte le Graur Dénesnétől a „véletlenül", a gyűjtés „melléktermékeként", „példázatként" előkerült, és később az *Asszonyok könyve* egyik ciklusába (*V. Szerelembe nem szabad beleszólni*) is beválogatott *„Letépem magáról a palástot..."* című népi elbeszélést.[59] Megjegyzem, olyan vallomásról beszélhetünk, amelyet az adatközlő nem a nagyközönségnek szánt, hanem egy megrendült pillanatában jutott el oda, hogy Nagy Olgának az intimebb, őszinte történetét elmesélje. Ismerve Nagy Olga udvarfalvi gyűjtéseit és adatközlőinek nagyrészét, azt

56 Ma a Román Akadémia kolozsvári Folklór Archívuma – Institutul „Archiva de Folclor a Academiei Române" filiala Cluj-Napoca (továbbiakban IAFCJ). Lásd IAFCJ 04111–04129, 05022–05083. Itt köszönöm meg az Archívum dolgozóinak, Gergely Zoltánnak, illetve Liviu Popnak, hogy az anyag kutatását lehetővé tették számomra! Nagy Olga maga is említi egy 1975-ös cikkében az anyagok kolozsvári Folklór Archívumba kerülését. Eszerint az 1960-as anyag július 19-én, az 1961-es pedig valamikor januárban került beleltározásra (Nagy O. 1975b: 382, 2020: 137).

57 Nyugdíjazását követően saját magnetofonnal gyűjtött tovább a településen. Erre utal egyik szociográfiai írásában is (vö. Nagy O. 1975a: 279; 2020: 120).

58 „Nagy Ödön erre biztatott, mert ő tanított meg, állítólag Györffy István mondására [...], hogy mindent úgy kell lejegyezni, ahogy hallottuk. Tehát ne hamisítsunk!" (Nagy O. 2001a: 24). Nagy Ödön 1937–1938 között a budapesti Néprajzi Intézetben Györffy István, Bátky Zsigmond, Viski Károly irányítása alatt néprajzot is tanult. Meghatározó szerepe volt húga, Nagy Olga néprajzi érdeklődésének kialakításában (vö. pl. Nagy O. lej. 1939; Nagy O. közzét. 1998: 102; Nagy Ö. 2015b: 222–223), később pedig, az 1970-es és 1980-as években Nagy Ödön a húga javaslatait megfogadva végzett a szokások és a tárgyi kultúra változását vizsgáló kutatásokat (vö. pl. Nagy O. közzét. 1998: 102, Nagy Ö. 2015b: 229–231, 235–236, 240–241). Erről lásd még Keszeg 2015: 9–10.

59 Nagy Olga az általa gyűjtött népi narratívumoknak gyakran adott címet, majd azokat tematikus csoportokba, ún. ciklusokba rendezte.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gondolom, hasonlóan bensőséges, igazán bizalmi viszonyt sem előtte, sem később nem sikerült kialakítania egyik helyivel sem.

Nagy Olga – egyetlen udvarfalviként – azért tartotta közlésre érdemesnek e szöveget, mivel az „a témának egy érdekes, dokumentumértékű változatát jelentette", s a kolozsi György Zsuzsanna vagy a széki Kocsis Rózsi történeteihez képest a témát – tudniillik, hogy a házasságot régen szigorú anyagi érdekek igazították – más oldalról közelítette meg (Nagy O. 1988a: 32, 534–535): „Az idők változását leginkább e ciklus elbeszélésein lehet érzékelni. Nem véletlen, hogy azok a történetek, amelyekben a legény vagy a lány fellázadt a szülői önkény ellen, s vállalta a szegényebb vagy kevésbé rangosabb legénnyel a házasságot, az utóbbi húsz–harminc évben keletkeztek, amikor már a fiúnak és lánynak szakmája van, nincs kiszolgáltatva a földnek és a szüleinek. [...] Több történet beszél arról, hogy a fiataloknak sikerül ellenállniuk és megvédeniük szerelmüket. [...] Egy udvarfalvi történetben a szegény család befogadja a gazdag legényt, beleegyezik abba, hogy a fiatalok a másik szülők ellenkezése dacára is megesküdjenek. Ám az esküvő majdnem gyilkossággal végződik: a dühös apa megfenyegeti a papot, hogy letépi a palástot róla, ha megesketi őket, a lány pedig halállal fenyegeti" – emelte ki a ciklus bevezető soraiban külön is az udvarfalvi történetet (Nagy O. 1988a: 328–329).[60]

Később egyébként ezt a történetet más munkáiban is szívesen idézte (Nagy O. 2001a: 70, 2005: 69), ami nem meglepő, hiszen lejegyzésének[61] ideje, 1958, közel két évtizeddel előzte meg a gyűjteményben helyet kapó többi, 1975–1985 között Kolozson, Széken, Havadon, illetve Mezőfelén rögzített mintegy 90 másik narratívum gyűjtési idejét. Azaz, talán nem túlzás azt állítani, hogy Nagy Olga Udvarfalván, az „asszonyok falujában" (Nagy O. 1975a: 280, 2020: 123) figyelt fel először arra, hogy van a családi témákat feldolgozó népi elbeszéléseknek[62] egy „vallomásos", „nyers", „életes", „hiteles", „cenzúrázatlan", „őszinte", „intim", „spontán", „drámai", „személyes hangú", „bizalmas", „belső" fajtája, amelyet szinte kizárólag csak asszonyok „művelnek" (Nagy O. 1988a: 9–10, 13–15, 35, 533, 2020: 105), és amelyet később végül – bevallása szerint (Nagy O. 1988a: 6) – az 1974–1978 közötti havadi tapasztalatai alapján kezdett módszeresebben gyűjteni. Pályája kezdetén, a gyűjtés pillanatában e szövegekre tehát még csak „mellébeszélésként", esetleg „bomlástermékként" tekintett, később a mese és egyéb folklórműfajok kutatásán keresztül jutott arra a következtetésre, hogy amellett, hogy ezek az elbeszélések „olvasmánynak is érdekesek, dokumentumok is, a paraszti – közelebbről az asszonyi – lélek

60 Nagy Olga a történetet pontatlanul kivonatolta. Valójában a gazdag apa a fiát és a lelkészt fenyegette meg azzal, hogy megöli őket (vö. Nagy O. 1988a: 413–416).

61 Nagy Olga kötete végén általánosan jegyzi meg, hogy annak anyagát magnetofonszalagról jegyezte le szó szerint, azonban azt már elmulasztotta jelezni, hogy ez alól az egyetlen udvarfalvi elbeszélés kivételt képez (Nagy O. 1988a: 533; vö. még 2020: 108). Zakariás Erzsébet az asszonyélet magyar néprajzi kutatástörténete megírásakor e mulasztás mentén jegyezte meg tévesen, hogy Nagy Olga magnetofon felvétel alapján jegyezte fel az *Asszonyok könyvé*be beemelt udvarfalvi történetet is (Zakariás 2000: 32).

62 Ezeket Nagy Olga vallomásos „igaz történeteknek", „élménytörténeteknek" is nevezte (vö. pl. Nagy O. 1975c), és kutatásukat igen korán szorgalmazta (Keszeg V. 2011: 123, 2018: 57). Több fórumon is hangoztatta, hogy a „valóság betör", a „realizmus betör", a „realizmus beáramlik" vagy a „realizmus teret nyer" a népi prózába/prózában (vö. pl. Nagy O. közzét. 1998: 72; Nagy O. 1976, 1988a: 34, 1991b, 2020: 21–110 stb.), mely jelenség új műfajokat (igaztörténet, élménytörténet, népi elbeszélés stb.) eredményezett. Véleménye szerint nem bizonyítható, hogy „időben visszafelé [...] mindenkor" lettek volna ilyen „személyes hangú vallomások" (Nagy O. 1988a: 34–35), de egyre intenzívebben foglalkoztatta a népmesét felváltó történetmesélés, valamint a „realizmus folklórba való beáramlása" (Keszeg 2020: 371).

megismeréséhez", így „méltán válhatnak szociográfiai dokumentummá" (Nagy O. 1988a: 11, 16, 21, 2020: 59).

A vallomásos *élőbeszéd* Nagy Olga számára a nép, a folyton változó *élő közösség*, az *élő népi kultúra* megismerésének kiapadhatatlan forrását jelentette (Nagy O. 1989a: 17, 1990: 12, 366). Felismeréséről néhány évvel később, pályaképe megrajzolásakor is vallott: „Először csak a meséről kérdezgettem. [...] Hovatovább még számomra is észrevétlenül mindenféle »mellébeszélés« által már másról is vallottak. Így fedeztem fel az élő szó spontaneitását és varázsát. S amikor már azt hittem, hogy minden mesét és hagyományos tréfát felgyűjtöttem, egyszer csak észrevettem, hogy »műfajon« és »hagyományos« szövegen túl és kívül gyűjtöm az élő beszédet. [...] Így sikerült bizalmas vallomásra bírnom különböző falvak asszonyait. Ebből készült az *Asszonyok könyve*" (Nagy O. 1995: 7).

A Szőcs Rózsi esetét elbeszélő udvarfalvi történet e kötetben (Nagy O. 1988a: 413–416) azért is különös jelentőséggel bír, mivel az egyetlen fennmaradt, publikált néprajzi adat, ami Nagy Olgának az 1958-as udvarfalvi terepmunkájáról tanúskodik. A kutatóút időtartama és ideje, valamint további eredményei egyelőre ismeretlenek, hisz a terepjegyzetek, a lejegyzett szövegek és adatok különös módon nem kerültek be a kolozsvári Folklór Archívumba, így azok elkallódhattak, elpusztulhattak, netán „felfedezésre várva" lappanghatnak valahol. 1958-ban végzett egyhetes széki terepmunkája mellett (vö. IAFCJ 01980–02068, 02630)[63] minden bizonnyal az udvarfalvi lehetett Nagy Olgának a Folklór Intézet keretében végzett első terepi gyűjtése, hiszen az ugyanebben az évben általa rögzített széki népmeséket Filep Istvánné Győri Klárától és Bikfalvi Mártonné Sóspál Rózától nem terepen, hanem kolozsvári munkahelyén és lakásában vette magnószalagra (vö. IAFCJ 01834–01978).[64] Az 1958-as udvarfalvi anyag hiánya azért is feltűnő, mert Nagy Olga akkurátusan figyelt arra, hogy nemcsak az 1958-tól végzett kutatásainak dokumentációi, de korábbi gyűjtései is bekerüljenek a kolozsvári Folklór Archívum állományába.[65]

Bár már rég benyújtotta felmondását a *Dolgozó Nő* folyóirat szerkesztőségének, Nagy Olga még hónapokkal később is, önkéntesen dolgozott be a laphoz, s így juthatott el 1959-ben újból – egy tudósítás elkészítésének megbízásával – Udvarfalvára. Visszaemlékezéseiben erre vonatkozóan a következő sorokat olvashatjuk: „Szeptemberig tehát mint fél-félnormás [értsd: 4–4 órás részmunkaidővel] végeztem az újságírást is, sőt, a tehetetlenségi törvénynél fogva még azután is. Valójában így kötöttem össze az újságírást a valamiképpeni néprajzkutatással. Például, amikor riportot írtam Udvarfalváról, nem csak az új házakat számoltam meg, hanem összegyűjtöttem a régi farsangi szokásokat is" (Nagy O. 1995: 37–38). Az említett riport valóban megszületett. Marx József marosvásárhelyi fotóművész szocio-fotográfiáival kiegészülve, *A jómód még nem minden* címmel látott

63 Nagy Olga ekkor Fodor Miklóstól és Győri Klárától gyűjtött különböző folklórműfajokba sorolható szövegeket.

64 Az ehhez tartozó hangfelvételek: M 265A/1–287/3. Ugyanekkor kerültek rögzítésre annak az ún. nem tipizálható széki anyagnak egy része is, melyet Nagy Olga 1977-ben a *Paraszt dekameron*, majd 1983-ban az *Újabb paraszt dekameron* című tréfa- és népi elbeszélés-gyűjteményeibe válogatott be (vö. Nagy O. 1977: 431–432, 1983a: 403–413).

65 Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy Nagy Olga számos – 1958-tól kezdődő kutatói, sőt az 1952-es újságírói tevékenységét is megelőző – igen korai, többnyire diákjai körében végzett „amatőr" (Nagy O. 1995: 23) gyűjtését őrzi a kolozsvári Folklór Archívum Kisiklódról (1943-ból, 1945-ből), illetve Székről (1943-ból, majd 1949–1951-ből). Vö. IAFCJ 01547–01555, 01979, 02069–02206, 02564–02567. „Elkezdtem hát a munkát: először is beiktattam az archívumba addigi eléggé tekintélyes gyűjtéseimet Kisiklódról, Székről [...]" – írta egy helyen (Nagy O. 1995: 39).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

napvilágot az említett lap szeptemberi számában (Nagy O. 1959c). E tanulmányt eredetileg az *Utunk*nak szánta, de azt az akkori irodalmi riport rovat vezetője, Mikó Ervin azzal a megjegyzéssel utasította el, hogy az nem nyújt eléggé színes képet az emberekről, jelenségekről, hanem egyetlen kérdést vet fel, s azt tárgyalja (Nagy O. 2001a: 134–135). Nagy Olga emlékeiben később már összemosódtak az 1958–1961-es átmeneti időszak évei, és közel három évtized távlatából feltehetően tévesen emlékezett arra, hogy 1959 nyarán, a szóban forgó cikk írása közben gyűjtötte az udvarfalvi farsangi szokásokat is. Eddigi tudásunk szerint azokat valójában csak másfél évvel később, 1961 januárjában rögzítette (vö. IAFCJ 05022–05042, 05044–05065, 05072–05074, 05081–05083).

Az 1959-es riportban Nagy Olga a korábbi női olvasótáborának is őszintén vallott a településhez fűződő viszonyáról: „Úgy jövök ide Udvarfalvára, ebbe a kedves, szívélyes Maros menti kollektív gazdaságba, akárcsak haza. Nem először, ki tudja már hányadszor" – írta. E cikkben – feltehetően szerkesztőségi utasításra – Nagy Olga elsősorban „az újjáépült szocialista falu" megváltozott utcaképének, az 1950-es években felépült mintegy 140 új kockaháznak és azok „lux" berendezésének a bemutatására volt kénytelen koncentrálni. Miközben felfigyelt a házak előtti rózsáskertekre, a szobákban elhelyezett népi textíliákra, kézimunkákra, – a „furniros" „szoba-konyha bútor", a bicikli, a rádió, a fürdőszoba, a szőnyegek, a villanyáram vagy a csillár mint idegen, új elemek – a haladás és jómód szimbólumai szinte kötelező, kiemelt példaként tűntek fel ebben az írásában is. Nagy Olga azonban már maga sem tudott szó nélkül elmenni amellett, hogy az általa megtekintett lakásokból hiányzott a könyvespolc és a „házi könyvtár", és helyette divatból mindenki igyekezett zongorát beszerezni. A kultúrotthon elhanyagolt állapotát, a klubhelyiség hiányát is felrótta a helyi vezetőknek, és soraiból az tűnik ki, fájlalta a régi, festett bútorok eltűnését a lakásokból, a hagyományos népi építészeti elemek, a „múzeumba-illő" szalmafedeles parasztházak célzott, gyorsütemű lebontását (Nagy O. 1959c).[66] A lap munkatársai és az államhatalom emberei sem cenzúrázták ezúttal Nagy Olgának azokat a többé-kevésbé rejtetten megfogalmazott gondolatait, melyek későbbi életművében, az 1970–1980-as évektől, de még inkább a rendszerváltás utáni átmeneti időszaktól, az 1990-es évektől egyre erőteljesebben előtörtek. Tudniillik, hogy a kollektivizálás nemcsak a lokális kisközösségek lakás-, viselet- és tárgykultúráját, szokásait, népi építészetét, életvitelét és életformáját alakította át, hanem azok értékpreferenciáit, értéktudatát is. Gondolatait, tapasztalatait később a paraszti értékrendről és magatartásformákról írott monográfiájában is megismételte, de e fordulópontig szakmai fejlődésében, életében még sok felismerés és hosszú út várt rá (Nagy O. 1989a: 13–14, 53).

1960. július 10–15-én, illetve ugyanazon hónap 17-én Nagy Olga egy szűk hétig biztosan ismét a „városiasodás útján régen elindult" (IAFCJ 04129) Maros menti faluban tartózkodott, ahol újabb társadalomnéprajzi-szociográfiai és folklorisztikai vizsgálatokat is végzett,[67] tulajdonképpen módszeresebben kutatva mindazokat a témákat, amelyeket

66 […] *Kezdték építeni a házakot* […] *Már szalmás ház kevés volt a faluba.* […] *s aztán a kollektíva nagyon sokat segítette az embereket az építkezésnél.* – Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva.

67 Július 16-án egyetlen udvarfalvi feljegyzése sem született. Ebből arra következtethetünk, hogy Nagy Olga ezen a napon vagy valamely másik, közeli településre (Várhegy, Marosszentanna stb.) mehetett gyűjteni (erre vonatkozóan azonban a kolozsvári Folklór Archívum leltárainak áttekintésekor nem sikerült igazoló adatot találni), vagy a közeli városban, Marosvásárhelyen tartózkodhatott, esetleg a néhány kilométerre fekvő „szülőfalujába", Mezőpanitra látogathatott.

az egy évvel korábbi tudósításában érintett. Az ekkor készült 22 oldalnyi terepfeljegyzés rendelkezésünkre áll, ez alapján joggal feltételezhetjük azt is, hogy Nagy Olga már néhány hónappal korábban, 1959 decemberében vagy 1960 kora tavaszán is megfordulhatott Udvarfalván. Ekkor részt vehetett egy helyi olvasóköri alkalmon is, amelyen Szabó Gyula *Gondos atyafiság* című trilógiájának első (1955-ös) és második (1958-as) kötetéről,[68] a kollektivizálás nagy faluregényéről beszélgettek, illetve vitáztak a kör női résztvevői.

Nagy Olga visszaemlékezései szerint, mivel az asszonyok „a könyvekben főleg a valóságot keresték", elmarasztalták Szabó Gyula kulákfondorlatokról, középparaszt-ingadozásokról, túlbuzgó falusi kommunistákról szóló művét (IAFCJ 04115). Valójában – s ezt Nagy Olga nem vehette akkor észre – a kötetben szereplő parasztokkal a helyiek többnyire azonosulni tudtak, s a mű olvasása és az arról való beszélés egyfajta szelepként funkcionálhatott a falu társadalmában.[69]

Az esetről Nagy Olga a rendszerváltás után is megemlékezett, s ahhoz újabb adalékokat fűzött: „Szabó Gyula, a kitűnő s a jelenkori irodalom oly jeles, akkor még fiatal írója megírta a *Gondos atyafiság*ot. S ebből mik derülnek ki? Az, ami nyílt titok volt, s amit már a fecskék is csiripeltek a telefondrótokon, hogy a »kollektivizálás« bizony nem ment olyan lángoló lelkesedéssel. Sőt bizonyos furcsa kis erőszakos mozzanatok is voltak a hatóság részéről. [...] Ezt az eretnek próbálkozást bizony nem vihette el szárazon az író, szerkesztő, kiadó. Íme, az irodalom teljhatalmú ura és kritikusa, Gaál Gábor és a mindig szigorúan osztályharcos Nagy István sürgősen összehívják az írószövetségi tagokat, és egyfajta nyilvános »koncepciós pert« tartanak a könyv körül. [...] A valóság »meghamisításáról« beszéltek, holott épp a parasztember kényszergetése volt a valóság. [...] E gyűlés után Udvarfalván jártam. Az olvasókörökben az asszonyoknak a *Gondos atyafiság*ot olvasták. A faluban olyan izgalmat keltett a könyv, hogy akkor és később is úgy beszéltek, pletykálták Gondos Esztert és a többi szereplőt, mintha falujukbeliek lettek volna. A könyv észrevétlenül folklorizálódott" (Nagy O. 2001a: 81–82).

Tudjuk, hogy Nagy Olgát később célzottan is foglalkoztatta a szépirodalom és folklór, illetve népköltészet kapcsolata, e kategóriák közötti éles határok elmosódása, valamint a folklorizációs és más jelenségek (vö. pl. Nagy O. 1974a, 1978a, 1993, 1998, 1999a, 2007 stb.).[70] Feltehetően az ezen az eseményen tapasztaltak is olyan hatással lehettek rá, hogy végül úgy döntött, 1960 nyarán visszamegy még egyszer a településre, hogy ott a hétköznapok (azaz a munkanapok),[71] valamint a hétvégék (szombat esték és vasárnapok), illetve a világi és családi ünnepek során felszabaduló időt, az ún. szabadidőt és az ezzel összefüggő falusi olvasási szokásokat kutassa. Az olvasási szokásokon túl olyan új szórakozási

68 Mindkettő a bukaresti Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó gondozásában jelent meg. A harmadik kötet 1961-ben látott napvilágot ugyanott. 1964-ben a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó egy kötetben adta ki a teljes mű második, átdolgozott változatát. Utóbbit a rendszerváltás után, 2004-ben, a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadónál újból megjelentették.

69 A pártaktivisták észlelhették, hogy a helyiek körében a regény kapcsán veszélyes kommunikáció bontakozott ki, így a *Vörös Zászló* hasábjain egy idős udvarfalvi kollektivista, Kőműves Márton „csillapító" levelét is közzétették, melyben a rendszer előnyeire, a kollektív gazdaság hasznára és az új irányítervezet elfogadására hívták fel ismételten a település és a környék lakóinak figyelmét (vö. Kőműves 1960).

70 Nagy Olga Féja Gézával is első leveleit a folklór és a szépirodalom kapcsolatáról váltotta. Vö. Nagy O. közzét. 1998. Lásd még Keszeg 2020: 372.

71 Nagy Olga a „mindennapok valóságának" is nevezte (Nagy O. 2020: 115).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

formákat is próbált dokumentálni fiatalok és idősek, nők és férfiak körében, mint a rádióhallgatás,[72] a filmnézés,[73] a falusi vetítések vagy városi mozik, illetve a marosvásárhelyi szórakozóhelyek, táncestélyek, színházak és vendéglők látogatása, a helyi kulturális és sporteseményeken való részvétel, az óvodai és iskolai ünnepélyek, az aratóünnepségek, a *bütüzés*,[74] a *zsurozás*[75] szervezése, az uzsonnázás, a sétálás, a kirándulás,[76] a névnapozás, a különböző gyermekjátékok (IAFCJ 04111–04116, 04119–04123, 04127–04129).[77] A kolozsvári Folklór Intézet munkatársaként a „Hogyan szórakoznak?" (IAFCJ 04128) kérdését próbálta körüljárni. Nemcsak a néprajz klasszikus témái, az ünnepek érdekelték tehát, hanem „a hétköznapok is, a teljes népi valóság" (Nagy O. 1975d: 32, 2018: 27–28, 2020: 287–288; Nagy O. közzét. 1998: 102). A romantikus szemlélettől vezetett néprajzkutatással szemben, mely korábban csupán az ünnepi szokásokat gyűjtötte és vizsgálta, Nagy Olgát azok a hétköznapok is érdekelték, amelyeknek véleménye szerint épp úgy megvoltak a maguk hagyományai, sőt a „szentesített" szokásai is (Nagy O. 2020: 14). Megállapította, hogy bár az udvarfalviak „keresik az alkalmat, hogy minél többször együtt legyenek, szórakozzanak, egyenek, igyanak" (IAFCJ 04121), de a falu kultúréletét igyekeznek egységesen, felülről irányítani, és „így a falu minden tevékenysége beilleszkedik tervszerűen a kollektivisták ünnepi programjába" (IAFCJ 04111), majd azt is megjegyezte, hogy ezért is sajnálatos, hogy „a kultúrotthon nem a kollektív gazdaság keretén belül működik" (IAFCJ 04116).

Fennmaradt jegyzeteiből kitűnik, hogy különösen érdeklődött a korábbi hagyományos közösségi alkalmaknak, így például a fonónak, a szomszédolás vagy a kapuk elé való kiülés szokásának a gyorsütemű átalakulásáról, megszűntének okairól is (IAFCJ 04112). Külön foglalkozott a falusi általános művelődési kör, az olvasókör, az agrotechnikai kör, az *állandó* és *egyhetüs* fonókör (kézimunkakör),[78] illetve az újságolvasó kör működésével (IAFCJ 04111, 04113, 04124–04125). Az olvasási szokások kapcsán tizenöt udvarfalvi személy/család ún. „házi könyvtárát" mérte fel (IAFCJ 04118),[79] és feltehetően a korábbi tereptapasztalatai, illetve újságíró múltja miatt érdekelhette különösen az újságolvasási

72 A település lakói körében legnépszerűbb rádióműsorok a színdarabokat, cigány- és népzenét játszó, nemzetközi sportmérkőzéseket közvetítő műsorok voltak. Vö. IAFCJ 04112.

73 A település lakói körében „nagy sikerű" filmként említette a Mihail Kalatozov rendezte *Szállnak a darvak* (*Летят журавли*) című 1957-es romantikus filmdrámát, a Szergej Fjodorovics Bondarcsuk rendezte *Emberi sors* (*Судьба человека*) című 1959-es háborús filmdrámát és egyéb szovjet filmalkotásokat. Vö. IAFCJ 04111.

74 A helyiek egy-egy nagyobb munkaszakasz elvégzését (például kapálás alatt) *bütüzéssel*, azaz pihenéssel és közös étkezéssel ünnepelték. A *bütüzni* (ritkábban: *bütözni*) szó az ünneplés mellett a valamilyen csoportos munka egy szakaszának a „bevégzését", azaz lezárását is jelentette (IAFCJ 04119). A *bütü* a székelyeknél valaminek (például egy botnak, bútor sarkának stb.) a levágott, tompított végét is jelenti.

75 *Zsurozás* alatt csak részben értendő a mai értelemben vett zsúr, azaz a délutáni, magánháznál való társas összejövetel. Udvarfalván a több család részvételével, téli estéken való közös időtöltést jelölte, amelyen egy asztalt körülülve, közösen készítették és fogyasztották el a szintén közösen vitt krumplit, húst, illetve kolbászt. Az 1960-as években Nagy Olga szerint a *zsurozás* ritka volt (IAFCJ 04122). A kifejezés maga itt feltehetően tehát a *jur*, *jurul* (ejtsd: zsur, zsurul) 'körül', 'körbe' jelentésű román kifejezésekből eredhet.

76 A főbb úticélok között Szováta, a Gyilkos-tó, a Békás-szoros, Békás és Bukarest szerepelt. Vö. IAFCJ 04128.

77 Emellett jegyzeteiben szórványos adatokat rögzített a felnőtt munkás és kollektivista férfiak látogatás nélküli oktatására, továbbtanulására vonatkozóan is. Vö. IAFCJ 04117.

78 Az *állandó* fonót egész télen egy helyen (egy háznál) tartották. Ezzel szemben az *egyhetüs* (értsd: egyhetes) fonó minden héten másmás lányos háznál került megszervezésre.

79 2023-ban megismételtem néhány udvarfalvi gazdálkodó „házi könyvtárának" felmérését. Itt említem, hogy e könyvek között gyakran tűntek fel Nagy Olga munkái, így például *A vasfogú farkas* című mesekötet (Nagy O. 1987a) vagy a már rendszerváltás után megjelent *Szőnyegbe zárt álmok* című, két erdélyi szövőasszony pályáját bemutató kismonográfia (Nagy O. 1997).

szokások kérdésköre. Megfigyelte, hogy miközben a helyi szépirodalmi olvasókör alkalmait kizárólag lányok és asszonyok látogatták ebben az időszakban, átlagban mintegy negyvenöten (vö. IAFCJ 04113),[80] 1960-ban még mindig szinte csak a férfiak olvastak rendszeresen időszaki sajtótermékeket. Sőt, az általában valamikor december elején kezdődő, a tavaszi mezőgazdasági előmunkálatokig tartó napi félórás újságolvasó körön is – nem kis meglepetésére – kizárólag középkorú vagy idős férfiak vettek részt, átlagban mintegy nyolcvanan (vö. IAFCJ 04113).

Ugyancsak riporteri évei alatt, az 1950-es évek közepén figyelt fel Nagy Olga a településen megjelenő kerékpárokra (később pedig a motorkerékpárokra) és azok növekvő szimbolikus jelentőségére. Nem tartom tehát véletlennek azt sem, hogy a biciklizést még 1960 nyarán is nemcsak mint a szórakozás egyik lehetséges formáját írta le, de a haladás, fejlődés kifejezőjét látta benne, ezért többször, több helyen külön kiemelte azt (vö. IAFCJ 04111, 04127–04129). „Sok gyermeknek vettek már kerékpárt, ha nincs, a nagyokét használja. [...] Egy családban kettő-három is van. Vö. ezt azzal, hogy 1954-ben az első bicikli is újság volt a faluban" (IAFCJ 04129) – jegyezte meg egy helyen, utalva feltehetően az 1956-ban megjelent udvarfalvi riportjára (Nagy O. 1956a: 13) vagy az 1960-as *Új Élet*ben megjelent cikkre (R. 1960: 8), melyekben fényképek kíséretében adtak hírt a településre került első kerékpárokról.

Hasonlóan, még újságíró korszakában figyelt fel a tárgy-, viselet- és lakáskultúra számos elemének a rohamos változására, „fejlődésére" e településen. Nagy Olga önmagára a „változás vizsgálójaként" tekintett, a változást magát pedig számottevő tényezőként fogta fel, „a hagyomány ugyanis kezdettől fogva változott új és új jellegzetességeket vett fel" (Nagy O. szerk. 2000: 6, 12). Vallotta, hogy „a népi kultúrát éppúgy meg kell ismernünk a múltjában (hagyományában), mint – változásain keresztül – jelenében" (Nagy O. szerk. 2000: 12), s valójában a változás „a lét kemény törvénye, mely a népi kultúra esetében a mélyben megy végbe, nem látványosan, mint a magaskultúrában, de benne van és természetéhez tartozik" (Nagy O. 1980b: 27, 1999b: 136, 2020: 313).[81] 1960-as gyűjtéseiben a témát szórványosan bár, de ismét érintette (vö. IAFCJ 04125–04126, 04129). A „modern bútor", a heverő, a perzsaszőnyeg, a gyermekágy, a babakocsi, a gyermekcipő, az úszógumi, a tangóharmonika, a spencer,[82] a kardigán és egyebek mellett a selyempaplan ismételten a jólét szimbólumaként tűnik fel gyűjtéseiben (vö. IAFCJ 04129). De ezúttal is figyelt olyan apró elemekre, szokáskódokra, melyek azt jelezték, hogy az udvarfalviak által termesztett dísznövényeknek a múlt század közepétől egyre kitüntetettebb szerep jutott egy-egy helyi szokásesemény megkonstruálásában. Így például lejegyezte, hogy a családi névnapozások alkalmával már illett az ajándék mellett virágot is vinni az ünnepeltnek (IAFCJ 04121), az aratóünnepségek alkalmával pedig az aratók is virágcsokorral kö-

80 A kedvelt olvasmányok között Makszim Gorkijnak *Az anya*, Móricz Zsigmondnak *A boldog ember*, Szabó Gyulának a *Gondos atyafiság*, Gárdonyi Gézának az *Egri csillagok*, Nagy Istvánnak *A legmagasabb hőfokon* című műveit, Sütő András novelláit, Jókai Mór írásait, Borisz Polevoj magyarra fordított munkáit találjuk. Vö. IAFCJ 04115.

81 Az idézett gondolat Nagy Olgának az *Állandó és változó a népi kultúrában* című 1980-as tanulmányából való, mely a *Művelődés* hasábjain jelent meg. 1999-ben a lap ismét lehozta az írást. A posztumusz, 2020-ban megjelent *Önkorrekcióm története* című tanulmánygyűjteményben a cikk ismét helyet kapott, de hibásan szerepel eredeti megjelenési éveként az 1990-es évszám!

82 Rövid kiskabát.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

szöntötték fel a kollektív gazdaság elnökét, és virágot fűztek a búzakoszorúkba is (IAFCJ 04123). Mindezek az adatok azért is fontosak, mert Nagy Olga később maga is kifejtette, hogy bár számtalan korabeli riport jelezte, statisztikai adatokkal is illusztrálta a szocializmus körülményei között változó és megváltozott gazdasági lehetőségeket, eredményeket (például hány kerékpár, motorkerékpár, autó, rádió, tévé, mosógép, új lakóház jelent meg a falvakon, milyen a könyvtár, a mozi, a kultúrotthon tevékenysége stb.), mindezek a híradások nem helyettesíthették „azt a mélységben és teljességben való" felmérést, amit egy-egy néprajzi kutatás jelentett (Nagy O. 1979c: 25, 2020: 292).

Az 1960-as nyári gyűjtéseihez Nagy Olga kevés magyarázatot fűzött. A rögzített adatok alapján csak néhol mert levonni következtetéseket, vagy elvétve jelölte meg a számára tovább kutatandó, érdekesnek tartott témákat, jelenségeket (vö. pl. IAFCJ 04118). Egyes új szokáselemeket azonban határozottan a közeli városi minták, Marosvásárhely hatásaként könyvelt el és értelmezett (vö. pl. IAFCJ 04122). Másokat a korábbi lokális hagyományok új gazdasági-politikai-társadalmi környezetben való átalakulásaként, módosult továbbéléseként értékelt (vö. pl. IAFCJ 04121, 04123–04124, 04127). Gyűjtéseiből szemezgetett egy, a *Korunk*ban megjelent tanulmányában is, melyet a folyóirat decemberi számában adott közre *Művelődés, szórakozás, pihenés egy kollektivista faluban* címmel (Nagy O. 1960b).[83]

Ekkor, 1960-ban kizárólag a farsangi alakoskodásoknak, a rögtönzött tréfás farsangi játékoknak (például a *tilolás*, a *tollútépés*) a meglétét sikerült „hagyományos" élő elemként, szórakozási formaként dokumentálnia. „Meglepő, hogy ebben a városiasodó faluban a fársángolás szokása él és virágzik" (IAFCJ 04126) – írta. Mivel a hagyományos udvarfalvi farsangi szokásokat számos „modern", „legfrissebb keletű" szokáselem fenyegette, megörökítés céljával fél évvel később, 1961 elején Kolozsvárról ismét Udvarfalvára utazott, hogy amit még tud, rögzítsen ezzel kapcsolatban. Január 5–13. között, vízkereszt után Nagy Olga bő egy héten keresztül igyekezett minél több információt megtudni a farsangi időszak szokásairól[84] és tágabban a téli ünnepkör ünnepeiről (karácsonyi köszöntésről és kántálásról – IAFCJ 05069–05071; istvánozásról és jánosozásról – IAFCJ 05067;[85] *hajnalozás*ról – IAFCJ 05043, 05068;[86] *szilveszterezés*ről – IAFCJ 05066, 05076; újévi köszöntésről – IAFCJ 05075). Gyűjtési módszerében Gunda Béla ösztönzése ismerhető fel, melyre Nagy Olga az egykori professzorának címzett, de el nem küldött 1972-es levelében is utalást tett („Minden szokásanyagot felgyűjtöttem, és igen részletesen. Erre Ön buzdított, és mindig hálás leszek érte" – Nagy O. 1995: 74). A településen már nem működő ún. fonóházak helyett a még fennálló négy-hat ún. fonókört (vö. IAFCJ

83 A *Korunk* második folyamában megjelent, ünnepet, ünneplést, ünneptípusokat és a „homo festivust" tárgyaló írások elemzése során Tekei Erika folklórkutató – szemben Nagy Olga más írásaival – e cikket egyáltalán nem tárgyalta (vö. Tekei 2015).

84 IAFCJ 05022–05042, 05044–05065, 05072–05074, 05081–05083.

85 Érdekességként jegyzem meg, hogy az udvarfalvi istvánozás szokását 1939-ben Budapesten a Magyar Katholikus Nőegyesületek Országos Szövetségének kezdeményezésére a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesületének tánccsoportja a szárazbereki, lövétei betlehemesekkel, az almásmálomi, kusalyi kántálóénekekkel és egyéb erdélyi „népi játékokkal" együtt színre vitte (Sprenger 1942: 441–442).

86 Feltehetően Nyárádkarácson községből került a szokás egy beházasodás révén Udvarfalvára, ahol az rövid ideig élt.

05037, 05041, 05059) látogatta,[87] s kulcsadatközlőjétől, az akkor 48 éves Graur Györgytől – aki a településen „nagy fársángos hírében állt" (IAFCJ 05023, 05033) és a „farsangi játékokat felvirágoztatta" (IAFCJ 05023) –, illetve a fonóbeli farsangi mulatságok szervezésében tevékeny falustársaitól (Domahidi Ilonától, Orbán Ernőtől stb.) több régi és újabb (állat)alakoskodó, *maszkurás* szokást[88] és egyéb fonóbeli farsangi játékot,[89] ott előadott népdalt,[90] anekdotát (IAFCJ 05074)[91] dokumentált. Magnó hiányában igyekezett „lehetőleg szó szerint adatközlő után" (IAFCJ 05042) lejegyezni a hallottakat. Egy későbbi kötetében Nagy Olga erre az 1961-es gyűjtésére is utalva írta, hogy az Udvarfalván tapasztaltak akkor azt sugallták számára, és később is abban erősítették meg, hogy „a múltban még a század elején is a falvakban eléggé egységes volt a fonó és a farsang összefonódása" (Nagy O. 1994a: 139). E hagyományok gazdagságának, településen való továbbélésének okaként kissé felületesen, újságírói „kiképzését" még nem levetkőzve jegyezte meg, hogy „a vidámság, a jókedv is éltetője a nagy farsangi fellendülésnek. És ez utóbbi éppen a kollektivista életmóddal, az azzal járó anyagi fellendüléssel függ össze." (IAFCJ 05023) Értelmezésemben valójában a farsang és a farsangi időszak volt alkalmas arra, hogy a szigorú normák felfüggesztésével a helyi társadalomban felgyűlt feszültségek levezetése, ha csak ideiglenesen és részben is, de megvalósuljon.[92] Sőt, Nagy Olga arra sem figyel(hetet) t fel, hogy az udvarfalvi *fársángolás*sal és a fonóval mint viszonylag zártkörű „mulatsággal" a falubeliek rejtetten bár, de mégis megfogalmazhatták nemtetszésüket a fennálló renddel és hatalommal szemben.[93] („A fársángnak nincs törvénye" (IAFCJ 05036) – val-

87 1961. január 12-én Nagy Olga a Domahidi Ilonáék házában tartott fonóbeli farsangi játékon biztosan jelen volt. Vö. ennek részletes leírását „közvetlen szemlélet, részvétel alapján" IAFCJ 05072–05073, 05083. Vö. még „én is résztvettem egy ilyen fonóbeli farsangi játékon" (Nagy O. 1994a: 139). Valószínűnek tartom, hogy Nagy Olga ekkor rögzítette az alábbiakat: „A fonóban meg van engedve a halál kicsúfolása is. […] Udvarfalván a temetés kicsúfolása azzal kezdődött, hogy juhkolomppal »harangoztak«, s úgy jöttek be a »halottal«. Amikor a siratóasszonyok elkezdték a »siratást«, a virrasztást, a jelen lévő öregasszonyok nem voltak megelégedve azzal, ahogyan a fiatalok csinálták (a paródiát). »Nem úgy kell! Nem értetek hozzá! Buták ezek, nem tudnak semmit« – mondták. És ők vették át a játékot, mert az »ő idejükben« sokkal különbül csinálták az ilyet. Tanúja voltam tehát egy szemléletváltásnak" (Nagy O. 1989a: 216). Feltehetően 1960 januárjában is részt vett Nagy Olga egy hasonló udvarfalvi fonóalkalmon (vö. Nagy O. 1975b: 382, 2020: 137).

88 *Törpe zsidó*, *kurvák*, *vén cigányasszony*, *cigánypurdé*, *fódozó cigányok*, *kecske*, *német kereskedő*, *vásárosok*, *úriasszony*, *koszorúslányok*, *harangozó*, *menyasszony*, *vőlegény*, *násznagy*, *násznagyné*, *vőfélyek*, *pap*, *halál*, *halott*, *halottsiratók*, *ördög*, *orvos*, *fényképész*, *fényképezőgép*, *ló*, *jós*, *vaddisznó*, *betyár*, *galambodi muzsikus* [= Galambod Mezőcsávás községhez tartozó mezőségi falu; Udvarfalvától néhány kilométerre, északra fekszik] (vö. IAFCJ 05022–05038, 05041–05042, 05044–05056, 05072–05073).

89 Sulykolás, patkolás, tilolás, *kakascsinálás* (értsd: pattogatott kukorica, azaz *kakas* készítéséhez kapcsolódó alakoskodó játék), palacsintasütés, vulkanizálás, *csizmaszárazás* (értsd: csizmaszárral való elfenekelés), *bebütüzés* (értsd: a farsang lezárása, bevégzése különböző rítusokkal), lakodalmas, lóvásár, fényképezés, jóslás, rikoltozás stb. (vö. IAFCJ 05022–05038, 05041–05042, 05044–05056, 05072–05073).

90 *A barackfa vereset virágzik*… (IAFCJ 05039), *Csipkekendőt kettőt adnak*… (IAFCJ 05040), *Lakodalom van a mi utcánkban*… (IAFCJ 05050), *Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom*… (IAFCJ 05050), *Két út van előttem*… (IAFCJ 05060), *Fekete faluban jártam én*… (IAFCJ 05061), *Az én csizmám debreceni fajta*… (IAFCJ 05062), *Kerek a káposzta*… (IAFCJ 05063), *Hová tegyem a gatyám*… (IAFCJ 05064), *Tollfosztóba vótam az este*… (IAFCJ 05065). „Ezzel kapcsolatosan megemlítem, hogy a népdalok éneklésének napjainkban már főleg a farsang időszakában csak a fonókban van tere. A táncon ugyanis, főleg modern városi táncokat táncolnak s városi énekeket énekelnek. A falu rohamos városiasodása két okra vezethető vissza: a városhoz való igen nagy közelsége (2–3 km.) [valójában 7 km – megjegyzés tőlem, N. Zs.], továbbá az hogy a faluból közel 100 ember, idősebb és fiatal legény jár be dolgozni szakmunkásként vagy csak segédmunkásként" – írta egy lapalji jegyzetében Nagy Olga (IAFCJ 05063).

91 „Megvizsgálandó jobban ez a kérdés, mennyiben szokásos valódi történeteket, saját élményeket elmesélni a fonóban […] Megvizsgálni mélyebben, hogy a fonó mint régi keret mennyiben alkalmas arra, hogy […] hasonló tartalommal telítődjék" – írta egy helyen (IAFCJ 05083).

92 Magyar nyelvterületen, főként erdélyi és moldvai hagyományos paraszti közösségeiben a farsang általában is betöltötte a szigorú tabuk ideiglenes feloldásának funkcióját. Erről bővebben lásd pl. Pozsony 2006: 205–219.

93 Vö. pl. az egyik *fársángolók* között zajló párbeszédet: „– Ilyen későre elmaradtak? […] – Mit csináljunk, – mondam én – a kollektívbe dolgozunk. Sok a dolgunk, elmaradt a tilolás. – Azér megcsinálhatták vóna hamarább is! […] – Hiába, ha egyszer nem érkeztünk!" (IAFCJ 05026).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lották egy helyen.) Igaz, nyílt politikai üzenetek, követelések megfogalmazására ekkoriban, az 1960-as évek elején, egy több szinten is megfélemlített, kollektivizált romániai magyar faluközösségben nem volt lehetőség. E kérdéskör feltárása szükségszerű volna, hiszen a településen végzett, a farsangi szokásokra koncentráló későbbi szokáskutatások sem tértek ki rá. Barabás László a marosszéki farsangi dramatikus szokások és népi színjátékok vizsgálatakor az ezredfordulón jutott el a településre. Adatközlői révén azonban csak a Nagy Olga által korábban már lejegyzetteket tudta hiányosan reprodukálni úgy, hogy a kolozsvári Folklór Archívumban őrzött Nagy Olga-gyűjtésekről mindeközben nem volt tudomása, vagy legalábbis nem hivatkozta, használta azokat monográfiájában (Barabás 2009: 250, 666, VII). Nagy Olga munkájának értékét tovább növeli, hogy Barabás az állatmaszkos (például a *kecske*), zsánermaszkos (például a *betyár*, *cigány*), a mitikus maszkos (például a *halál*, *ördög*) vagy a lakodalmas játékok és a farsangvégi utcai menetek teljes hiányáról adott számot a 2000-es évek elején (Barabás 2009: VIII–XII). E tanulmány szerzője 2023-ban az életfordulók farsangi játékai közül Nagy Olga és Barabás László gyűjtéseihez képest is csak a gyermekáldás-paródiák 1960-as évekbeli meglétét tudta Udvarfalván új adatként rögzíteni.[94] Mindez Nagy Olga minden részletre kiterjedő, figyelmes gyűjtőmunkáját, az 1961-es gyűjtés teljességét mutatja számunkra.

Nagy Olga e gyűjtőútján a farsangi szokások mellett rögzítette a lakás- és öltözködéskultúra változásait, „fejlődését" is, mely miatt bizonyos fonóbeli hagyományelemek fokozatosan eltűntek. Néhány szemléletes példa ezek közül:

– „Ez csak régen vót szokásba, most már elmaradt. Mer régen fődes házba laktunk, de most szép, tiszta pádimentumos házba lakunk. S ha a tilolást elnézik, mer' letakarják az egész fődet, de már, hogy viccel [sic! – vízzel] preckeljünk, azt már nem néznék el" (IAFCJ 05024)[95] – vallotta egy helyen a farsangi *sulykolás* 1933-ig élő szokásáról Graur György Nagy Olgának.

– Máshol a *tilolás*ról jegyezték meg a helyiek: „szerte szét hull a pozdorja […] Minden esetre a szőnyeg fel van szedve s csupa kátránypapírral van letéve a padló", de ma már nem nézik jó szemmel a házigazdák, ha ilyen játékokkal mennek *fársángolni* (IAFCJ 05026).

– „Régebb nem kellett félni, hogy piszkít az ember." (IAFCJ 05037)

– „Fonni nemigen fonunk, egy-egy kicsi kendert, ha teszönk is csak ezér, hogy legyen surgyénak, szalmazsáknak, de már az se nagyon kell, mert a fiatalok is inkább rekámiert vesznek." (IAFCJ 05059)

– Az ún. *csizmaszárazás* is azért maradt el a fonókban Domahidi Ilona szerint, mert azzal „összehúznák [értsd: felgyűrnék] a szőnyeget." (IAFCJ 05034)

– A halottvivésnél vigyázni kellett, hogy a 'villanyt [értsd: csillárt] nehogy leverjék.' (IAFCJ 05042)

– Ismét máshol arról számoltak be, hogy például „amióta a gumicsizma a bőrcsizmát kiszorította"[96], azóta a *vulkanizálás* is farsangi népi játékká vált Udvarfalván (IAFCJ

94 Benő György (szül. 1951) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2023, Udvarfalva.
95 Vö. még 05037.
96 Az udvarfalvi öltözködéskultúra változásáról lásd még bővebben IAFCJ 05078 („a mostani udvarfalvi gyermek úgy van felőtöztetve, mint egy grófi gyermek régen").

05031), s a *kollektív* állatgondozóinak fehér köpenye pedig megfelelő volt az *orvos-fársángoló*nak (IAFCJ 05049).

Nagy Olga ezúttal is szűkszavú gyűjtői megjegyzéseket, magyarázatokat fűzött ugyan az adatközlések mellé,[97] de néhol korábban gyűjtött széki (vö. pl. IAFCJ 05044, 05054–05055, 05074), mezőpaniti (vö. pl. IAFCJ 05070), Maros menti (vö. pl. IAFCJ 05076), inaktelki és kispetri (vö. pl. IAFCJ 05079) adatokkal hasonlította össze, állította szembe az udvarfalvi adatokat, néhol pedig a tapasztaltakról elmarasztalóan, megbotránkozva nyilatkozott. Például, amikor valaki papnak öltözve sikamlós vicceket „prédikált", akkor Nagy Olga megjegyezte: „a népnek egy kis része [...] megelégszik ilyen sekély, nem szellemes szórakozással. [...] A falu népe mindig szükségét érzi annak, hogy kiélje játékos kedvét és ösztöneit, s ha nem tudja magasabb színvonalon, akkor megelégszik a sekélyessel" (IAFCJ 05041). Nem látta tehát tisztán, hogy a farsangi időszak lényege éppen az, hogy a fennálló társadalmi rend, a morális értékek és normák ideiglenesen feloldhatók, a határok átléphetők (Pozsony 2006: 205).

Nagy Olga máshol így írt: „Az a látszólagos ellentmondás, hogy t. i. Udvarfalva rohamosan városiasodó falu, minden házban rádió, mozi van a faluban s mégis élnek a fonó, a farsangi játék elég primitív formái[,] azt a kérdést vetik fel, hogy az udvarfalvi nép a szociálista élet mai szakaszában sem nélkülözheti azokat a társas formákat, közös szórakozási lehetőségeket, amelyek a falusi életre oly jellemzőek, s amelyek megkülönböztetik a falusi életformát még ma is a várositól. Az udvarfalvi szívesen összegyűl mulatni, szórakozni, télen ideje is van, módja is van hozzá. Márpedig, ha a művelődési otthon nem tud újat nyújtani, a régi formákhoz nyúl. Hiányzik Udvarfalván a klubélet, a falunak nem is volt sokáig klubja, (építeni kellett) s míg megszokják, hogy fonó helyett itt gyűljenek össze, magasabbrendű, színvonalasabb szórakozásban legyen részük (sakk, újságolvasás, közösségi játékok stb.) mint a fonóban, addig még élni fognak a »fonókörök is«. Mégis két dolog máris megfigyelhető: ma a falunak csak egy kis hányada megy a fonóban, a többi inkább otthon rádiózik, míg régen a fonó Udvarfalván általában a falu közösségének szinte teljességét magába fogadta. Másik dolog az, hogy már nem tartják elég szépnek, még jobban bírálják a »fársángosokat«, mint régen. Nem elégíti ki őket a játékuk, nem tartják szellemesnek. Panaszkodnak is azon, hogy a mostaniak már nem nagyon értik a »fársángos dolgokat«, jóllehet csak a szemük és igényük változott meg" (IAFCJ 05081).

Az 1961-es gyűjtés értékét még tovább emeli, hogy előbb 1975-ben (Nagy O. 1975b: 382–383, 2020: 137), majd egy 1980-as években keletkezett kéziratában Nagy Olga már az udvarfalvi fonó, és vele együtt a farsangi szokások megszűnéséről adott számot.[98] Ekkor azonban más hangot ütött meg, s korábbi megjegyzéseit újragondolva már sajnálkozva számolt be arról, hogy a klubélet és egyebek hatására megszűntek a fonókörök: „Talán nem érdektelen megemlíteni azt, hogy már a hetvenes években a fonó elmúlóban volt. Ez

97 Vö. pl. IAFCJ 05022–05023, 05029, 05032–05033, 05035, 05038, 05045–05046, 05048, 05050–05053, 05056, 05058, 05060–05065, 05067–05069, 05075, 05077–05078 stb.

98 Máshol azt jegyezte fel, hogy az ún. *leányfonó*k már az 1930-as években megszűntek, s a fonókat ottjártakor a lányok és asszonyok már közösen látogatták (Nagy O. 1989a: 124), illetve hogy a fonóbeli alakoskodó játékok már az 1950-es évek végére eltűntek (Nagy O. 1989a: 222–223).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Havadra éppúgy érvényes volt, mint a szélsőségesen városiasodó Udvarfalvára. Más szóval egy ősi intézmény szűnt meg, melynek nemcsak, sőt nem is elsősorban a munka volt a fő rendeltetése, hanem a fiatalok találkozása, a szerelem gyakorlása, a játék stb. […] Aztán azt se felejtsük el, hogy a paraszti élet is az érdekeknek megfelelően magától szerveződik. Az a tény, hogy a fiatalok ma mindinkább találkozhatnak, hisz szakmát tanultak és városra járnak dolgozni, mint például Havadon, meg Udvarfalván és Paniton, akkor már nincs szükségük arra, hogy a felnőttek szervezzenek számukra találkozási alkalmakat. Még kevésbé van szükségük arra, hogy ez a találkozási alkalom a fonó legyen. Hiszen együtt mehetnek moziba (több faluban volt mozi), klubba, kultúrotthonba, újsütetű, már inkább városi hangulatú társaságba." (Nagy O. 1994a: 142). Megjegyzendő itt, hogy az említett Mezőpanit esetében sosem készült el egy, a székihez vagy illyefalvihoz hasonló társadalomnéprajzi áttekintés, Havad pedig – Udvarfalvával ellentétben – nem jelentette a felbomlás állapotát, „hanem csak egyfajta racionális modellt", olyan falutípust, mely „gondosan őrzi a rítusjellegű szokásokat mint identitásának fontos alkotórészét" (Nagy O. szerk. 2000: 9), miközben zártság helyett a fejlődésre és változásra is nyitott (Nagy O. 2016: 25–26).

Végül az 1961-es gyűjteséről érdemes megemlíteni, hogy Nagy Olga Udvarfalván a farsangi lakodalmas alakoskodás esetében is dokumentálta a virágok, a virágkoszorúk meglétét (IAFCJ 05041), és emellett dokumentált néhány emberi életfordulóhoz kapcsolódó szokást is (keresztelő, konfirmálás, esküvő, temetés) (IAFCJ 05077–05080), megjegyezve, hogy „az élet nagy kérdéseiben, mint pl. keresztelés, esküvő, vagy konfirmálás még nem tudnak szakítani az egyházzal. Ezek a hagyományos szokások a múltban annyira egybeforrtak az egyházi vonatkozásokkal, hogy csak nagyon lassan szakadnak el egymástól. Megemlítem például azt is, hogy a legtöbb párttag gyermeke konfirmált, még a koll[*ektív*] gazdaság elnökéé is, pedig az haladószellemű ember, de engedett felesége óhajának" (IAFCJ 05077). Ez utóbbi adat arra is utal, hogy a diktatúra embertelenségében, a krízishelyzetekben is a hit maradt a közösség egyik megtartó ereje.[99]

Ezen kívül még csak egy, a Folklór Intézet alkalmazottjaként tett udvarfalvi terepmunkájáról, egy udvarfalvi iskola leánytanulói körében végzett közvélemény-kutatásáról tudunk Nagy Olgának 1965-ből (Nagy O. 2005: 64), melynek eredményeit később tanulmányaiban, például 1975-ös, kétrészes szociográfiai riportjában ismertette (Nagy O. 1975a, 1975b, 2020: 119–141).

„Udvarfalván merednek elém kérdőjelek" (a nyugdíjas évek vívódásai)

Nagy Olga ötvenhárom éves korában, korengedménnyel vonulhatott nyugdíjba, melyre „tervszerűen készülődött", hiszen önállósodásaként, a kényszerű tervmunkáktól való megszabadulásaként értelmezte, s később pályájának legtermékenyebb szakaszaként értékelte azt (nyugdíjasként, 1978-ban szerzett doktori címet is). Ekkor vásárolta első sa-

99 Erről bővebben lásd Nagy Zs. 2023, 2024.

ját magnetofonját, mellyel az általa választott terepekre mehetett olyan témákat kutatni, melyekre éppen kedve támadt. Ugyancsak ebben az időszakban vásárolt egy új írógépet, melyen többnyire férje gépelte le a hanganyagokat és a gyűjtések alapján írott tanulmányok változatait (Nagy O. 1991a: 188–189, 207, 1995: 213–214).[100]

Nagy Olga az 1970-es évek közepétől egyre határozottabban állást foglalt a néprajztudomány „megújítása", a magyar társadalomnéprajzi és a Gusti-féle szociográfiai szemléletek (Nagy O. 1975d: 32, 1979c: 26, 2018: 28, 2020: 289, 293),[101] az interdiszciplinaritás érvényesítése (Nagy O. 2002: 8) mellett, „melyben egyaránt meg kellene mérkeznie mind a tárgyi, mind a szellemi néprajz kutatójának" – írta (Nagy O. 1979a: 445). Meggyőződésének kialakulásában minden bizonnyal hat éves újságírói tevékenysége[102] is szerepet játszott: „az újságírás termékenyítette meg látásmódomat. Arra ösztökélt, hogy mindig figyeljem a változó, hullámzó, a jelenben, szemem láttára lezajló életet is. [...] megtanultam összehasonlítani, gyorsan megfigyelni [...] A későbbi tudományos munkában a volt újságíró is benne volt. [...] Talán ez segített kialakítani azt a meggyőződést (rögeszmét?) hogy úgy kell írni társadalmi kérdésekről, hogy minél többen megértsék" (Nagy O. 2001a: 135). Valójában ekkor határozta el, hogy nem csupán néprajzkutató lesz, de a paraszti valóság szociográfusa is (Nagy O. 2010: 120, 185).

Szociográfiai, társadalomnéprajzi érdeklődésének az 1970-es évektől nemcsak tanulmányaiban, cikksorozataiban, előadásaiban, de leveleiben is minduntalan igyekezett hangot adni, sőt módszertani tanulmányokat és útmutatót szerkesztett (KJNT Adattára 316, 325), később pedig eme érdeklődésének krónikáját is megírta (Nagy O. 1975d, 1979c, 1979d, 2018, 2020: 111–118, 283–301; Uő. közzét. 1998: 108–109). A faluról radikálisan gondolkodó Féja Gézával[103] folytatott levelezésében 1975-ben úgy fogalmazott, „a jövő a társadalmi néprajzé" (Nagy O. közzét. 1998: 99). Munkásságának, életútjának elemzői, kutatói tudománytörténeti áttekintéseikben szintén az 1970-es évek második felére datálják Nagy Olgának a társadalomnéprajzi-szociológiai-vallásantropológiai szakirodalom felé való irányulását (Keszeg 2016a: 117).

A magyar néprajz legkevésbé kidolgozott (Sárkány 1982: 214), még útkeresés stádiumában lévő (Nagy O. szerk. 2000: 11) ága a társadalmi kapcsolatok, viszonyok, gazdasági tényezők összehasonlító, történeti jellegű, dinamikus változás-, fejlődés-, rétegződés-, átalakulás- és mentalitásvizsgálata akkoriban – bár előzményei voltak – Erdélyben mégis rendhagyónak, nóvumnak számított. Többen – így Várhegyi István (Várhegyi 1979: 444) és Rostás Zoltán (Rostás 1979: 452) szociológusok mellett Féja Géza író-szerkesztő (Nagy

100 Hasonlóképpen értékelte Nagy Olgának ezt az időszakát Cseke Péter irodalomtörténész is (Cseke 1978: 744).

101 Erről bővebben lásd Balázs S. 1979.

102 Nagy Olga ezt az időszakot „kb. nyolc év"-ként határozta meg egy helyen, feltehetően hozzászámolva a különböző lapokhoz való nem hivatalos bedolgozásának idejét is (Nagy O. 1989a: 13).

103 Féja Gézának a *Viharsarok* című, sok bírálatot kapó 1937-es szociográfiai műve (Féja 1937) gyakorolta a legnagyobb hatást Nagy Olgára (a kötetet Szabó Dezső *Elsodort falu* című regényével együtt bátyja, Nagy Ödön ösztönzésére vette kézbe). Erről az olvasmányélményéről maga több helyen is megemlékezett (vö. pl. Nagy O. 1995: 79, 2001a: 64–65). Arról azonban kevesebbet tudunk, hogy az 1930-as évek magyar szociográfiai irodalmának egyéb jelentős alkotásai, alapművei (Illyés Gyula, Veres Péter, Kovács Imre, Darvas József, Erdei Ferenc, Mikó Imre, Nagy Lajos, Balázs Ferenc, Szabó Zoltán, Bözödi György, Tamási Áron, Elek Péter, Gunda Béla és mások kötetei) milyen hatással lehettek Nagy Olga szemléletének alakulására. Tudjuk, hogy Nagy Olga ezeket a szerzőket és műveiket jól ismerte, nem egyszer pedig idézte is azokat.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

O. közzét. 1998: 99) is – egyetértettek Nagy Olga kritikai hangnemet sem nélkülöző, reformáló szándékú felvetéseivel. E törekvés részéről tudatos volt, része annak a „harci taktikának" (Nagy O. 2020: 16), mely a néprajzkutatók körében csak később lelt termőtalajra, s fő célként tűzte maga elé, hogy „a megváltozott gondolkodásmódot vizsgálja" (Nagy O. közzét. 1998: 101–102). Nagy Olgának a *Korunk* és évkönyveinek hasábjain megjelent, Udvarfalváról szóló (Nagy O. 1960b, 1975a, 1975b) vagy azt csak egy-két példa szintjén érintő (Nagy O. 1987b) társadalomnéprajzi-szociográfiai tanulmányai megszületéséről érdemes azonban itt megjegyezni, hogy egy 1975-ös Féja Géza-levél kapcsán (Nagy O. közzét. 1998: 97–98) kiderül az is, hogy ezek a gyűjtések és írások valójában egyfajta „kényszer" alatt születtek.

A folyóirat szerkesztősége úgy döntött, hogy lapszámonként / évkönyvenként sokáig csak egyetlen folklórtanulmány megjelenésének ad teret, amelyet általában vagy maga a Nagy Olga által „egyetemes lektorként" emlegetett (Nagy O. 1995: 92, 164–177, 2010: 199–201) Faragó József jegyzett, vagy más tollából született, de csak a Faragó lektorálását, „jóváhagyását" követően láthatott napvilágot. Talán ennek is betudható, hogy Nagy Olga a Folklór Intézetben töltött évei alatt Udvarfalván sosem gyűjtött „klasszikus" folklórműfajokat, holott az 1950-es években ezek (például betyárballadák, dalbetétes mesék stb.) még dokumentálhatók lettek volna a településen.[104] „Ennek kapcsán elmondok egy kis hazai kulisszatitkot. A Korunk egyik évkönyve számára kértek tőlem cikket. Meg is írtam, de később a szerkesztőség úgy döntött, hogy az évkönyvben csak egyetlen folklórtanulmány szerepelhet, s én ehhez nem vagyok elég »reprezentatív«. Hiszen akkoriban még csak a *Hősök, csalókák, ördögök* és a Jakab István kötet volt mögöttem. Másfelől minden néprajzi vonatkozású cikket a nálunk egyetemes lektornak tekintett volt kollégám lektorált és véleményezett. Az ő »szűrőjén« viszont – néhány évtizeden keresztül – csak az az írás ment át, amelynek szerzője beleegyezett abba, hogy a lektorral a közös szerzőséget vállalja. Ez a lehetetlen állapot oda vezetett, hogy mindinkább szociográfiai témájú tanulmányokat vittem a Korunknak, mivel ezeket nem adták át az »Egyetemes lektor«-nak, hanem a szerkesztők saját belátásukra támaszkodva jelentették meg" – vallotta visszaemlékezéseiben minderről (Nagy O. közzét. 1998: 99).[105]

Valóban, Faragó Józsefnek a *Korunk* II. folyamában és a folyóirat 1973–1989 között megjelent évkönyveiben, a rendszerváltásig összesen mintegy harminchét jelentősebb folklórtanulmánya jelenhetett meg.[106] Ezzel szemben Nagy Olga mindösszesen csak kilenc kisebb folklórtanulmányt[107] közölhetett ugyanebben az időszakban az említett lapban és az évkönyvekben, s azokat is többnyire nem a folklór klasszikusnak számító, Faragó által is kutatott műfajairól (népmese, népballada stb.), hanem annak határterületeiről,

104 Vö. Sárosi Pál helyi zenész magánkiadásban megjelent gyűjtését, melyet a szerző épp az 1950–1960-as években kezdett rögzíteni (Sárosi 2011).

105 A téma kontextusairól, Faragó filológusi életművéről és Nagy Olgával ápolt szakmai kapcsolatáról Szakál Anna több írásában is értekezett. Bővebben lásd Szakál 2015: 16–18, 2016: 42–44, 2022: 538–541.

106 Vö. Faragó 1957, 1959a, 1959b, 1959c, 1960a, 1960b, 1961, 1962a, 1962b, 1963, 1964a, 1964b, 1964c, 1966a, 1966b, 1966c, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973a, 1973b, 1975a, 1975b, 1976, 1977, 1978, 1979a, 1979b, 1979c, 1982, 1986, 1989a, 1989b, 1989c.

107 Vö. Nagy O. 1960a, 1971, 1972a, 1972b, 1974b, 1974c, 1978b, 1979b, 1985.

a népi próza „hamupipőkéiről" (Nagy O. 2020: 19, 116), a „mindennapok kisepikájáról" (Keszeg 2020: 371). Megjelenhetett viszont Nagy Olgának tizennyolc szociográfiai és társadalomnéprajzi,[108] két módszertani (vö. Nagy O. 1989c, 1989d), egy irodalomtörténeti (vö. Nagy O. 1989b) írása, és egy kisprózáját (vö. Nagy O. 1961) is lehozta az említett periodika az 1950-es és 1980-as évek között. Mind közül témánk szempontjából az a kétrészes cikk a legjelentősebb, mely *Szociográfiai jegyzetek* alcímmel az udvarfalvi asszonyok és lányok valóságát tárta fel. E jegyzetekben Keszeg Vilmos szerint „szerencsésen találkozik össze az, amit az újságírástól a korabeli hatalom elvárt, és az, amit a hagyománytól szabadulni akaró generáció várt a rendsz[er]változástól. Ez a megközelítése annak a kornak szinte tabu, szinte-szinte deviancia."[109] A mélyfúrásszerű elemzésben Nagy Olga a paraszti közösségek asszonyainak, lányainak sorsát, helyzetét udvarfalvi példákon keresztül mutatta be, arra vállalkozott, hogy „megtörve a jeget" lemérje a nők megváltozott életét (Nagy O. 1975a, 1975b). Meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy az elmúlt évtizedek mindenre kihatottak, de leggyökeresebben mégis a nők életére (Nagy O. 1989a: 145). A kétrészes *Korunk* cikket maga is mérföldkőnek tartotta pályájában. Olyan állomásnak, mely későbbi nyitottabb szemlélete formálódásában is szerepet játszott (Nagy O. 2020: 353), hiszen ekkor már tudatában volt, hogy a társadalomnéprajznak fel kell vállalnia a parasztasszonyi tudás és viselkedésmód tanulmányozását (Nagy O. 1979c: 25; 2020: 291). Olyannyira fontos eredményként élte meg a tanulmány megjelenését, hogy azt Féja Gézának is elküldte véleményezésre (Nagy O. közzét. 1998: 117–118), s később – más udvarfalvi élményeit is felvillantó tanulmányokkal együtt – az *Önkorrekcióm története* című tanulmánygyűjteményébe, életműve válogatásába is változatlanul beemelte (Nagy O. 2020: 119–141).

A kétrészes tanulmány nemcsak tudománytörténeti szempontból érdekes. Rávilágít arra is, hogy mivel a virágok gondozása, a virágoskert művelése hagyományosan mindig is a nők feladata volt, ebben az időszakban, a kollektivizálást követően indul el egy másik – ma már rejtett ellenállásként is értelmezhető – jelenség: Marosvásárhely látványos és gyors iparosodása következtében az udvarfalvi nők nagy zöme szakiskolába, szaklíceumokba, középiskolákba vagy főiskolákra ment. Az 1960-as évektől kezdődő város felé fordulás, kényszerurbanizáció eredményeként a bőrgyár, textilgyár, konfekciógyár, faipari kombinát, elektromos kábelgyár, konzervgyár elkezdte felszívni a férfi mellett a fiatal női munkaerőt is, s a városi munkahelyre való rendszeres bejárás kötelezettsége megteremtette az ingázás, ilyen módon pedig a városi piacok napi rendszerességgel való elérésének a lehetőségét.[110]

---

108 Vö. Nagy O. 1959a, 1959b, 1960b, 1963, 1975a, 1975b, 1979a, 1980a, 1981, 1982a, 1982b, 1982c, 1986, 1987b, 1987c, 1988b, 1988c, 1989e.

109 Keszeg Vilmos levele Nagy Zsoltnak, 2021. február 27.

110 „A falvakból elindult a városokba áramlás, de az ingázó vagy elköltöző emberek sokaságának megmaradt a kapcsolata eredeti lakóhelyével is, és az ott élő emberekkel, leginkább a rokonaikkal. Miközben átalakult, jelentősen átstrukturálódott a falvak társadalma, aközben, bár jóval lassabban és területileg nem egyenletesen, de felgyorsult a falvak közüzemi fejlesztése, így a falvak villamosítása szintén befejeződött. Az 1960-as évektől a kisegítő vagy háztáji gazdaság elterjedése ugyancsak hozzájárult más modernizációs folyamatokhoz a falusias jelleg megmaradása mellett, még akkor is, ha a külső kulturális jelek, mint például a parasztviseletet felváltotta a városi öltözet, a hagyományok egy része tovább tudott élni az új rendszer által mutatott és bevezetett új életstratégiák, új ünnepek és ideológia mellett is" (Botiková–Deáky 2022: 18).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A városi munkahelyre való bejárás nemcsak a műszakok előtti és utáni piacozásra teremtett alkalmat, hanem a gyárakban, kollégák körében történő rendszeres „cserekereskedelemre", árucserére is. Míg korábban az udvarfalvi nők – közelsége ellenére is – ritkán jártak be a városba, ebben az időszakban kezdtek lakóházaik közvetlen környezetében, a nem államosított háztáji kertjeikben szabadföldi vágott- és szárazvirágtermesztésbe, s a megtermelt javak rendszeres városi értékesítésébe. Mindez a diktatúra éveiben mintegy megtűrt, kiegészítő gazdasági tevékenységként folyhatott, informális, párhuzamos gazdaságként működhetett a hivatalos, állam által ellenőrzött gazdaságok mellett. A munkásokat szállító *csuklós buszok* zsúfolásig teltek a kosarakban, zsákokban virágot szállító udvarfalvi munkásnőkkel. Mivel e munkások és családtagjaik a teljesített munkaegységek után kevés fizetést, illetve részesedést (*fejadagot*) kaptak, amelyből megélni nem lehetett, valójában rákényszerültek, hogy folytassák ezt a fajta tevékenységet. Ebben az időszakban a helyiek által *virágozás*nak nevezett tevékenység olyannyira közös tapasztalattá lett, hogy az már az udvarfalviak, s főként az udvarfalvi nők identitásának meghatározó alapjává, elemévé is vált. Ebben az időszakban már mindenki tudta, s a helyiek is vallották magukról: ők a *virágosok*. Nagy Olga az 1975-ös udvarfalvi szociográfiai jegyzeteiben csupán fél mondatban jegyezte meg ugyan, de megállapítása vizsgálatunk szempontjából igencsak fontos: az udvarfalvi asszonyok körében a virágtermesztés „rendszeres pénzkereseti forrássá" lett (Nagy O. 1975a: 281, 2020: 124, Nagy Zs. 2020: 125). A szocializmusban divatba jött új lakástípusok, az építkezés és lakáskultúra megváltozása, de még a városi tömbháznegyedek fokozatos megépülése és megannyi más jelenség, illetve tényező is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az udvarfalvi vágott, majd cserepes növényekre egyre nagyobb igény, egyre szélesebb körű kereslet alakult ki. A szocializmusban a régi hagyomány az új szemléletű virágoskertekben sem tűnt el, s a mérnöki rendezettségű településrészek virágigényei is megmaradnak (vö. Szolnoky 1953). Az udvarfalvi ház előtti és mögötti virágoskertek látványát Nagy Olga négy évtizeddel később ismét megidézte (Nagy O. 2001a: 84), de a helyiek emlékezetében is élénken él e kertek és e tevékenység, a 2000-es években magam is dokumentáltam:

a.) *Aztán voltak tényleg idősebb asszonyok, s még fiatalok is, kertbe' amit termesztett, szépen a karán bévitte. Például volt* [...] *ott ilyen bazsarózsa.* [...] *A feleségem is volt úgy, hogy 100–150 szállal.* [...] *Reggel felkölt, bévitte a piacra* [...] *avval a busszal, amelyikkel elment a virággal, mikor jött visszafelé a busz, ő avval vissza is jött, én még fel se voltam kelve.* [...] *Azt is anyámtól örököltük, ő ültette.*[111]

b.) *Én, amikor katona voltam, akkor álltak rá édesanyámék a virágra* [...] *'72–73-ba amikor leszereltem.* [...] *Itt is volt, itt gyermekkoromtól is mindig volt.* [...] *Lassan átálltak erre a virágra.* [...] *Voltak vénasszonyok árulták a piacon.* [...] *Volt nyolc–tíz féle virágja édesanyámnak. S én mikor elmentem katonának, annyi volt, hogy belül le volt vakolva a ház...* [...] *Mire leszereltem, édesanyám a virágból, kérlek szépen, aragázkályha, minden* [...], *16 hónap alatt rendbe tették teljesen, a virágból annyit tudtak összehozni. És én emlékszem, mikor hazakerültem, és nyáron még szálas virágból* [...] *annyit*

111 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva.

árultunk, hogy egész télen tavaszig kitavaszodtunk vele. [...] *Emlékszem, jácintot, mikor édesanyám levágta, mindig egy bárányra valót kiárult húsvétra. Az akkor virágzik. Vagy tulipán, volt tulipán is. Vitt egy ilyen öl tulipánt, a bárányra való megvolt.*[112]

c.) *Tette szegény anyósom egy nagy zsákba, s vitte.* [...] *Volt, volt, mindenből pénzt csináltak.* [...] *Mindenből, amit lehetett pénzt csináltak s csokrokat.* [...] *Vagy édesanyámnak voltak azok a holland margarettái.*[113]

d.) *Ó, ha mind megvolna az a virág, amennyi virág volt itt, Uram, Teremtőm! Búzavirágtól, szalmavirág, ajjajajaj... Csak azt utáltam, amikor délelőttös voltam, s este 12-ig kellett kötözni a virágot.* [...] *S reggel korán kelni.* [...] *Nem szerettem mikor mama ment a piacra.* [...] *Erősen szeretett piacra menni. Nem tudom, nyolcvanhány-éves volt, alig ült fel a buszra, s mégis ment, me' jól érzi ott magát.* [...] *Mindenféle csokrot csinált. Elkezdve kora tavasztól késő őszig.*[114] stb. stb.

Mivel terepmunkák végzésére az intézményi háttér megszűnésével, nyugalomba vonulásától kezdődően Nagy Olgának egyre kevesebb alkalma adódott, igyekezett korábbi gyűjtéseit újból és újból elővenni, átgondolni, meglévő anyagait feldolgozni, tematikus monográfiákba, tanulmányokba, előadásokba illeszteni. Mindezekből kiderül, hogy Nagy Olga valamikor az 1970-es években (már nyugdíjasként) visszatért még legalább egyszer Udvarfalvára, hogy ott kutatásokat végezzen. Ekkor már saját magnetofont is vitt magával (Nagy O. 1975a: 279, 2020: 121), de az 1950-es és 1960-as éveket jellemző rendszeres látogatások, melyekre a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyvébe írt egyik tanulmányában is utalt (Nagy O. 1994b: 74, 80), fokozatosan elmaradtak.

Az 1980-as évektől sorra megjelenő társadalomnéprajzi tanulmányaiban Nagy Olga minduntalan visszatért tehát udvarfalvi tapasztalataira, az ott rögzített adatokat szinte valamennyi fontosabb írásába igyekezett beépíteni valamilyen módon. 1980-ban például a *TETT* hasábjain a paraszti világkép és a munka kapcsolatát elemezve a „mértékadó hagyományt" felváltó versenyt és a közüggyé váló magánvagyon-gyarapodást/-gyarapítást emelte ki meghatározó jelenségként e településről: „lebontották nemrég épült házukat csak azért, hogy újabbat, még »szebbet« építsenek, nehogy mások megelőzzék őket. [...] A falu lakosai abban keltek versenyre egymással, hogy ki tud több és minél jobb városi tárgyat beszerezni, kinek legyen különb bútora, rádiója, televíziója" (Nagy O. 1980c: 60). Ugyanazon évben a népi kultúra állandóságáról és változásáról értekezve Udvarfalvát sokadjára is Székkel, a mindenféle civilizatorikus és kulturális hatástól betegesen elzárkózó faluval (Nagy O. 2016: 19) állította szembe. A *Művelődés* hasábjain a következőket írva: „Tehát a »népi kultúra« absztrakció, valójában csak a népi kultúra különböző változatairól beszélhetünk. Az ellentétes erők közösségenként más-másként működnek: némelyekben erőteljesebb a hagyományőrzés, másokban a hagyománytól való elszakadás. Így érthetjük meg, hogy a hagyományőrzés szinte szélsőséges példájaként említett Szék népi kultúrája, annak állapota, az egész közösség arculata merőben más, mint például a Marosvásárhelybe már-már beolvadó Udvarfalváé, amelynek már évtizedek óta eszmé-

112 Benő György (szül. 1951) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2019, Udvarfalva.
113 Csíki Reményke (szül. 1971) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2019, Udvarfalva.
114 Magyarosi Ilona (szül. 1952) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2021, Udvarfalva.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nye a városról jövő, és szégyelli a múltját és régi eszményeit. Így hát, ha Udvarfalván is, Széken is beszélhetünk népi közösségről, valamint a köztük adódó számtalan változatot is annak tekinthetjük, akkor bátran mondhatjuk, hogy a népi kultúra közösségenkénti változatairól és csupán más-más állapotáról beszélhetünk. Mindez pedig arra ösztönöz, hogy revideáljuk a népi kultúra egységes, homogén voltáról kialakított felfogásunkat. [...] Noha a kívülről jövő hatások egyetemlegesen hatnak, ezeket más-másként fogadják az egyes falvak. Az olyan falvak, amelyekben még ép, még erőteljes az integráló erő, azokban az újonnan jövő idegen hatások asszimilálódnak, éspedig úgy, hogy nem bontják fel az illető közösség kultúrájának szerkezetét. Hogy ez az integráló erő működik-e vagy sem, az sok mindentől függ: így például a városszéli, a városra túlnyomórészt ingázó falusiak, a hagyományos állag megrongált állapota és így tovább, mind hozzájárul a bomláshoz. Széken még jól működik ez az integráló erő: minden új hatást beolvasztanak a maguk szerkezeti keretébe. Változik a népviselet, a népi építészet, az életmód, de a szerkezet ép marad, nem törik szét. Udvarfalván viszont, ahol már nincs meg ez az erő, ott a városi hatások nem asszimilálódnak, hanem a régi helyébe lépnek, szégyellik valamikori kultúrájukat, eszményük a teljes városiasodás. A két véglet között nem könnyű megállapítani, hogy az egyes közösségek mennyire és mennyiben képesek még asszimilálni a kívülről jövő hatásokat és milyen fokú a felbomlás, annál is inkább, mivel a felbomlási tendencia sosem egyetemleges, egyes jelenségekre és jelenségcsoportokra más-másként hat" (Nagy O. 1980b: 27–28). E hosszan idézett tanulmány változatlan formában 1999-ben és 2020-ban ismét napvilágot látott (Nagy O. 1999b, 2020), de e gondolatokat Nagy Olga a Székről szóló társadalomnéprajzi vizsgálataiba (Nagy O. 2016: 20) és más monográfiáiba is beépítette.

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg 1983-ban és 1984-ben is, amikor a *Falvak Dolgozó Népé*ben közölhette *Erkölcsi nevelés a falusi családban* és *Erkölcsi nevelés a faluközösségben* című többrészes cikksorozatait. A sorozatok egy-egy darabjában meglátásainak illusztrálására újabb és újabb udvarfalvi példákat mutatott fel (Nagy O. 1983b: 4, 1983c: 6, 1984a: 7, 1984b: 5 stb.).

1986-ban a változó paraszti értékrendről értekezve szintén több udvarfalvi példát hozott. „Már a hatvanas évek elején tanúja voltam annak, hogy Udvarfalván (Maros megye) a gyönyörű gyapjú szőttes hogy került ki a nagyágyról – egyelőre – a konyhába, évek után pedig a limlomok közé" – írta (Nagy O. 1986: 514; 2020: 174). Vagy: „A hatvanas években Udvarfalván a kollektív gazdaság teherautója brigádonként szállította a tagságot hét végén a közeli kirándulóhelyekre. Bizony, a falu népét a tartalmas pihenésre, a szórakozásra is meg kell tanítani. Riporter koromban gyakran találkoztam falusiakkal, akik elmondták, hogy képtárak, múzeumok látogatása milyen maradandó élmény volt számukra" (Nagy O. 1986: 515; 2020: 176–177).

Az 1970-es évek legvégén Nagy Olga a havadi terepmunka során ismerte fel és „kudarcok árán" értette meg, hogy a falu sajátos gondolkodási és értékrendszert alakított ki magának, így elhatározta, hogy közel négy évtizedes néprajzi-szociográfiai kutatásai szintéziseként megírja a paraszti értékrend természetét, illetve ennek különböző változatait, vagy ahogyan ő nevezte, modelljeit (Nagy O. 1975d: 32, 2010: 184, 2018: 28, 2020:

289; Nagy O. közzét. 1998: 139–140). 1989-ben jelentette meg a hagyomány és újítás arányát eltérő mértékben érvényesítő falvak tipológiáját, az ún. „falumodelleket" bemutató, *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák* című monográfiáját (Nagy O. 1989a).

„Mert ha igaz az, hogy a mai falvakat a szocializmus körülményei között sok azonos gazdasági, társadalmi hatás éri, nem kevésbé igaz az is, hogy e hatás arányait és intenzitását a gyakorlatban még sok más tényező befolyásolhatja. Itt is számtalan a differenciálódási lehetőség!" – írta már egy 1975-ben született cikkében. Majd így folytatta rendhagyó gondolatmenetét: „Az említett társadalmi-gazdasági hatás, mely a szocializmus körülményei között hovatovább mind egységesebben éri a falut, a tudatformát aszerint határozza meg, hogy a befogadó falu a fenti tényezők következtében mit, mennyit és hogyan képes asszimilálni. [...] Az asszimilálás lehet lassúbb vagy gyorsabb ütemű, továbbá az asszimilált új jegyek más-más változatban vesznek részt a különböző falvak tudatképében. Döntő tényező tehát, hogy a falu a legújabb időkig túlnyomóan archaikus beállítottságú volt-e, vagy pedig már felbomlóban volt a hagyományos népi kultúra. Az első esetben az új jegyek felszívódnak, és nem feszítik szét a régi keretet, az utóbbi esetben viszont igen. És e két határeset között igen sokféle fokozat lehetséges! Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy az egyes közösségeken belül is van tudatszinti különbség: másként viszonyulnak az újhoz a férfiak és másként a nők; másként az öregek és a fiatalok; sőt ezeken belül az egyes személyek is aszerint, hogy kinek-kinek sajátos társadalmi, gazdasági helyzete hogyan alakította tudatát" (Nagy O. 1975d: 30, 2018: 26–27, 2020: 284–285). Az 1989-es kötet is a paraszti értékrend alakító-formáló tényezőinek vizsgálatából, annak összegzéseként, egy hosszú élet rendhagyó vizsgálatának eredményeként születhetett meg. Amellett érvelt, hogy a népi kultúra ellentmondásos: a hagyományőrzés és az attól való elszakadás tendenciái közt alakul, s ezek az erők az egyes faluközösségekben más-más tényezők hatására nem azonosan működnek („egyes falvakban erőteljesebb a hagyományőrzés, másokban a hagyományoktól való elszakadás" – Nagy O. szerk. 2000: 6–7). Nagy Olga szerint a folkloristák, s általában a néprajzkutatók hajlamosak voltak a „hagyományosság nevében" észrevétlenül elmenni az élő falvak teljes kultúrája mellett, és mindig csak a színeset, a szépet, az ünnepit gyűjteni, így a népről hamis, mitizált, káros képet rajzolni (Nagy O. 2020: 13, 283).

Valamikor e kötet megjelenését követően, 1989 után készülhetett az a kérdőív is, melyet Nagy Olga Cseke Péterrel és Vetési Lászlóval közösen állított össze, s mely 1945-től a forradalom kitöréséig követte nyomon a korszakot jellemző fontosabb jelenségeket, különös tekintettel a nemzeti jegyek fokozatos és tervszerű megfosztására. E kérdőív 4. pontjában az összeállítók már a kommunista pártba való belépésről, az 5. pontban a kulákság felszámolásáról, a következő, 6. pontban pedig a földesúri osztály felszámolásának körülményeiről is meg mertek fogalmazni releváns kérdéseket (KJNT Adattára 316),[115] de arról nincs tudomásunk, hogy e kérdőívet Nagy Olga Udvarfalván alkalmazta volna, vagy oda 1989 után visszatért volna bármilyen céllal. Tudjuk viszont, hogy a rendszervál-

115 Bővebben lásd még Nagy Á. 2015: 391, 2022: 56.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tást követő évek írásaiban – udvarfalvi terepélményeire is alapozva – egyre gyakrabban és egyre élesebben fogalmazta meg abbéli nézetét, miszerint a kollektivizálás „nemcsak életformájában, hanem értéktudatában is elbizonytalanította a falu lakosságát" (Keszeg 2020: 373). 1991-es *Merre tart a falu?* című írásában hosszasan taglalta ide kapcsolódó udvarfalvi élményeit, a település önfeladással járó „polgárosodásának" a jelenségét: „Udvarfalva tipikus példája a beteges, torz állapotnak. A falu ugyanis elveszítette a népi értékeit, ugyanakkor nem sajátította el a magaskultúrát. Ehelyett egy nagyon is szűkre szabott kispolgárosodás, a civilizáció felszínes befogadása ment végbe. Már az ötvenes évek végén felfigyeltem arra, hogy a falu szégyelli paraszti mivoltát. Pedig az első időkben az ottani »kirakat« kollektív gazdaság példátlan magas jövedelmet nyújtott tagjainak. 150 új ház épült, szétverték a csűröket, istállókat, illetve nem építették újjá azokat. Amikor egy kis »közvéleménykutatást« végeztem erről, egyöntetűen azt magyarázták, hogy nekik nincs szükségük istállóra, s ha »egy tehenet az egyik kapun ingyen hajtanánk be, a másik kapun máris kihajtanák«. Mert ők nem lesznek »rabszolgák«. Így nem beszél egy vérbeli földműves, mert az állatok után való járást nem tekinti »rabszolgaságnak«. Az ötvenes évek végén az V–VIII. osztályos tanulóktól írásban kértem feleletet arra a kérdésre: mik szeretnének lenni, ha megnőnek? Nem akadt egyetlenegy sem közülük, aki azt válaszolta volna: »Itthon maradok, kollektivista leszek.« Hanem pontosan tudták, hogy Vásárhelyen – de még távolabb is – milyen szakiskolák vannak, s azt is, hogy ők melyikbe szeretnének menni. Nem vitás: a falu szeme előtt a közeli Marosvásárhely lebegett, s hovatovább mindinkább. Ezt jól szemléltetheti az a tény, hogy a szép tornácos házakat felváltotta az »üvegverandás«, amilyent Marosvásárhelyen láttak. A szép faragott kapuk helyében – amelyeken rajta volt az, hogy »Isten segedelméből építtette…« – megjelentek a vasból kovácsoltak. S az is megtörtént, hogy valaki a néhány évvel azelőtt épített házát elbontotta, mert az még a régi tornácos házra emlékeztette, s helyette üvegverandásat húzott fel. A paraszti élet megtagadása itt nem csupán a város közelségével magyarázható. Számolnunk kell azzal is, hogy a lakosság jó része a múltban zsellér volt, a helybeli földbirtokosnál dolgozott, esetleg napszámosként tengette életét. Márpedig az életmód, az értékrend, a hagyományok, szokások nagyon is függtek attól, hogy az illető faluban az emberek ismerték-e és átélték-e azt az élményt, amit a saját földön szárba szökkenő kalász vagy az aratás jelent." (Nagy O. 1991c: 686–687, 2020: 188–189) Nagy Olga hasonlóan a zselléri múlttal magyarázta (részben tévesen), hogy a település lakói önként, „különösebb ellenkezés nélkül" léptek be a kollektív gazdaságba, hiszen annak perspektívája egyáltalán nem tűnt elfogadhatatlannak (Nagy O. 2001a: 67).

1992-ben két újabb, témánk szempontjából fontos cikke is napvilágot látott Nagy Olgának. Mindkettőt a *Korunk* hasábjain jelentette meg, az egyiket a népi nevetéskultúráról, a másikat a paraszti polgárosulás sajátosságairól. Előbbiben Nagy Olga még egyszer, utoljára igyekezett néhány gondolatot megfogalmazni az udvarfalvi farsangi alakoskodások és népi gyermekjátékok kapcsán (Nagy O. 1992a: 114, 116), utóbbiban „a város kritikátlan majmolása" ellen szólalt fel újból (Nagy O. 1992b: 81).

Nehéz lenne rekonstruálni, hogy udvarfalvi gyűjtéseiből mi mindent épített még be Nagy Olga a csak szóban elhangzott, de írásban fenn nem maradt előadásaiba. Minden bi-

zonnyal a kolozsvári rádióban, a *Nevelők órája* keretében tartott előadássorozata (*A gyermeknevelés népi hagyományai*) vagy a rendszerváltás után, a Kriza János Néprajzi Társaság ülésein tartott felolvasásai alkalmával udvarfalvi élményeiről is több ízben számot adott. Tófalvi Zoltán tudósításából ismert, hogy így tett például az említett társaság 1990 őszén tartott vándorgyűlésén Csíkszeredában, amikor egyetemes és hazai összefüggésekbe ágyazva vizsgálta a néprajztudomány feladatait egy színvonalas „programbeszédében" („példaként említette Udvarfalva esetét" – Tófalvi 1990). A Társaság évkönyvében, 1994-ben Árpástó változó magyar–román lakodalmas szokásait vizsgálva hozott újabb udvarfalvi párhuzamokat (Nagy O. 1994b: 74, 79, 80). Ugyanekkor megjelent *Népi változatok szerelemre és házasságra* című esszékötetében a szerelmet és házasságot „minden álszemérem nélkül" (Nagy O. 1994a: 5) tematizálta.[116] Bár a kötet nem egészen előzmények nélküli (vö. pl. Nagy O. 1978a, 1983a), Nagy Olga helyesen ismerte fel azt, hogy népi elbeszélés-gyűjtései kapcsán elmaradtak azok a konklúziók, melyek a szerelemmel kapcsolatosan levonhatók (Nagy O. 1994a: 179). Munkájában így többek között az 1950-es évektől végzett udvarfalvi kutatásaira és időközben megjelent köteteinek (vö. pl. Nagy O. 1988a, 1989a stb.) anyagára is több ízben hivatkozott, az udvarfalvi gyűjtéseiből pedig hosszasan idézett, azok értelmezésének, elemzésének több bekezdést, helyenként önálló alfejezeteket is szánt (vö. pl. Nagy O. 1994a: 115–118, 124–125, 139, 142–143 stb.). *A fellazulás modelljei* című alfejezetben például különböző falvakból hozott példákat fiatalok és idősek eltérő értékrendjére, viselkedésére. Köztük elsőként és leghosszasabban Udvarfalvát mutatta be, és azt írta, nem véletlen, hogy éppen itt, e Marosvásárhely közeli településen talált rá „a legszélsőségesebb példájára annak, hogy a fiatalok kikerültek a szülők befolyása alól." Véleménye szerint már az ötvenes években születőben volt a fiatalok közötti barátságnak, együttlétnek egy, a falu szája által már nem ellenőrzött, nem ellenőrizhető formája, amit a helyi autóbuszjárat elindulásával és töretlen meglétével hozott kapcsolatba („félóránként fordul, s így a fiatalok nem kényszerülnek arra, hogy munka után azonnal hazautazzanak, hanem módjuk van a városban szórakozni"). Az e fejezetben – és a teljes kötetben is sajnos csak névtelenül – közzétett udvarfalvi női vallomások mellett Nagy Olgának néhány megjegyzése („a legutóbbi tizenöt évben egyetlen válás sem volt Udvarfalván", „a hetvenes években a fonó elmúlóban volt" stb.) is arra enged bennünket következtetni, hogy az 1970-es években, nyugdíjasként még kiegészítő gyűjtéseket végezhetett a településen (Nagy O. 1994a: 115–116, 142). Megemlítendő ugyanakkor, hogy az esszének egy további önálló alfejezete (*Szervezettség nélkül*) szól Nagy Olga udvarfalvi tereptapasztalatairól, amelyben megfogalmazta, hogy a település az ő szemében azt a tendenciát is jelképezte, amely felé a legtöbb falu „feltartóztathatatlanul elindult", tudniillik hogy a fiatalok találkozása a század második felétől már nem a hagyományos rendben és keretekben (leányos estén, vizitán, polgárestén stb.) történt. Ez pedig mindenhol kiélezte a fiatalok és idősek közötti konfliktusokat, melyre korábban, egy 1987-es tanulmányában is utalt (Nagy O. 1987b: 203), s a nemzedéki vita-narratíva számtalan narratívumban vált explicitté, így dokumentálhatóvá, kutathatóvá, leírhatóvá (Nagy

116 Az eredeti, Kriterion Könyvkiadó felkérésére készült kézirat az 1980-as években született. Kiadását a rendszerváltás előtt kétszer is visszautasították. Az 1994-ben végül Székelyudvarhelyen, az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó gondozásában megjelent változaton Nagy Olga utólag még sokat dolgozhatott (vö. Nagy O. 1994a: 143, 179).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

O. 1994a: 124–125). E kérdéskört azonban már egy újabb önálló, *Öregek és fiatalok könyve* címmel 2005-ben megjelent kötetében járta körül (Nagy O. 2005).

A kötet a 20–21. századi erdélyi nemzedék- és szemléletváltások története mellett Nagy Olga saját felfogásának egy újabb, kései „korrigálása" (Nagy O. 2005: 5). Hasonlóan az 1994-es kötetében leírtakhoz, itt is megismétlődnek a városra ingázó munkás fiatalokról szóló megállapítások (Nagy O. 2005: 32, 48–49), példái között ismét feltűnnek a már jól ismert udvarfalvi kispolgárosodást, városiasodást, értékrendtorzulást illusztráló történetek (Nagy O. 2005: 57, 64, 69). Megrendítő, ahogyan halála előtt egy évvel, életében megjelent utolsó könyvében maga fogalmazta meg, hogy bár Udvarfalva mint a felbomlás falumodellje sokáig alkalmasnak mutatkozott arra, hogy általa a más erdélyi falvakban is mindinkább felerősödő társadalmi-gazdasági-kulturális jelenségek[117] egy jelentős részét írásaiban illusztratív módon bemutassa, a település mégiscsak egy „szélsőséges példa" volt (Nagy O. 2005: 64).[118] Nagy Olga tehát az 1950–1960-as évek egyszerű adatrögzítéseitől, leírásaitól a 2000-es évek elejére jutott el a valódi értelmezésekig és megértésig, s a 2000-es évek legelején írhatta le először azt is, hogy a kommunizmus diktatúrájában a falvak voltaképpen „halálra voltak ítélve" (Nagy O. 2002: 5). Feltehetően ekkor jegyezte fel egy kis papírdarabra azt a gondolattöredéket, felismerés-vázlatot, amit 2006-ban bekövetkezett halála miatt végül már nem tudott önálló írásban részletesen is kifejteni:

„Változás helyett tudatos falurombolás (nem spontán, felülről ható) | – A diktatúra tudatosan rombolja | – a falusi életforma, parasztgazdaság megszüntetendő: falu megszüntetése | – a falu szégyellni kezdi régi értékeit | b/ Emellett az iparosodás, ingázás, kirajzás a faluból | – ezekkel mind szembe kell néznünk. | ó [sic!] Mi az, ami elmaradt? És mi az, ami új jegyeket vitt be?" (KJNT Adattára 324)[119]

Összegzés és kitekintés

Nagy Olga a hatvanas évei végén járva döntött úgy, hogy kötetekben is mérlegre teszi életét (Nagy O. 1995: 213, 2010: 125, 350). 1987–1988 között keletkezett első vallomásos emlékirata, melyben néprajzkutatói pályafutását, annak állomásait, alakulásának kontextusait tekintette át. Írása *Pályakép fénnyel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei* címmel a rendszerváltás után jelent meg annál a – számára oly kedves – székelyudvarhelyi kiadónál, az Erdélyi Gondolatnál, melynek állandó szerkesztőbizottsági tagja is volt (Nagy O. 1995).[120]

117 Hagyományos népi értékek és népművészet visszaszorulása, néphagyomány helyett státuszszimbólumok megjelenése, korábbi eszmerendszerek feladása, szemléletváltás stb.

118 A gondolatot Nagy Olga korábban is igyekezett megfogalmazni, de akkor még nem ennyire expliciten (vö. Nagy O. 1989a: 19, 283).

119 A feljegyzés vázlatosságát az átírás során a sorvégek jelölésével is hangsúlyozni kívántam. Mivel az idézett szövegtöredékben Nagy Olga egy helyütt a ferde vagy törtvonalat (/) már használta, a sorvégek jelölésére – az ilyenkor megszokott gyakorlattól eltérően – én a függőleges vonalat (|) láttam indokoltnak alkalmazni.

120 Az 1992-ben létrejött Erdélyi Gondolat Könyvkiadó és későbbi társkiadói (például az Erdélyi Pegazus Könyvkiadó) Nagy Olga számos jelentős kötetét megjelentette abban a rendszerváltás utáni zűrzavaros, átmeneti időszakban, amikor más erdélyi kiadóktól nem számíthatott ilyen jellegű támogatásra. Az önálló és társszerzős kötetek mellett Nagy Olga az ugyanitt megjelentetett irodalmi-művelődési folyóiratokban (1990-től a *Székely Útkereső*, 2009-től az *Erdélyi Toll*) számos cikkét, esszéjét és szaktanulmányát közölhette. Szerkesztőségi levelezését ma is e kiadónál őrzik (vö. EGK). Ebből eddig publikálva lásd Beke 2012; Beke közzét. 2010a, 2010b, 2010c; Brauch 2011, 2015.

A jelzett időszakban, 1987–1989-ben, megrendítő őszinteséggel, kendőzetlenül vetette papírra magánéletének, férjével való kapcsolatának alakulástörténetét is, melyet *Gyónás* címmel, Budapesten adott közre (Nagy O. 1991a). Ugyancsak a székelyudvarhelyi kiadó vállalta Nagy Olgának az újságírói, riporteri korszakára fókuszáló, 1990–1992-ben írott szövegének önálló kötetben való megjelentetését *Egy botcsinálta riporter emlékei* címmel, mely egyben az ötvenes évek diktatúrájának abszurditásairól is átfogó képet nyújt (Nagy O. 2001a).[121] Végül 'önmaga újbóli körüljárására' (Nagy O. 2010: 5), izmusainak (individualizmusának, transzilvanizmusának, feminizmusának, humanizmusának, liberalizmusának és ezzel egyidejű konzervativizmusának) bemutatására egy évtizeddel később, hetvennyolc éves korában vállalkozott. A kézirat Keszeg Vilmos szerkesztésében már csak posztumusz, *Vallomások* címmel jelenhetett meg egy budapesti kiadónál (Nagy O. 2010). Valamennyi itt felsorolt kötetet a szerzője kor- és kórdokumentumnak is szánta (Nagy O. 2010: 9), és több helyütt kitért ezekben az udvarfalvi élményeire, emlékeire, tapasztalataira (vö. pl. Nagy O. 1995: 38, 52, 2001a: 83–88). Ezeket ismerve, és a fentiekben vázlatosan bemutatott, kéziratban lévő vagy publikált anyagai alapján sem túlzás talán azt állítani, hogy – a széki, a mezőpaniti és a havadi mellett – az udvarfalvi terep is átszőtte Nagy Olga életét, nagyban meghatározta pályájának, szemléletének alakulását, irányát, illetve a témaválasztásait. Posztumusz napvilágot látott önkorrekciója stációinak történetébe (*Önkorrekcióm története*) – mely válogatással azt kívánta bemutatni, milyen korrekcióra volt szüksége, amíg az ún. leíró és pozitivista folkloristából („aki csupán adatokat gyűjt"), eljutott az értelmező kutatóig – kétrészes szociográfiai tanulmányát, a *Lányok és asszonyok Udvarfalván* című írásokat is érdemesnek látta a *Híradás a falvakról* részbe beemelni (Nagy O. 2020: 119–141).[122] Vallomásaiban első helyen említette szociográfiai érdeklődésének illusztrálásaként e cikkeket (Nagy O. 2010: 185), melyek hangsúlyosan szóltak a kommunista diktatúrában az asszony valós felszabadulásáról, önkifejezésre való jutásáról. „Lányok és asszonyok Udvarfalván című szociográfiai elemzésemet ma is vállalom" – írta (Nagy O. 2020: 118).

Hogy Udvarfalva a kulákgyilkosság és az erőszakos kollektivizálás egyéb megrázó eseményei miatt – a sóbányáját, városi rangját, jövedelmi forrásait és összeköttetéseit egykor elveszítő Székhez hasonló – „traumatizált" (Nagy O. 2016: 7), mindenét elveszítő faluvá vált a diktatúra idején, s ez a települést sajátosan szélsőséges közösségi mentalitás és kollektív szemlélet hordozójává tette, mindvégig rejtve maradt Nagy Olga előtt. Ezt jelzi számunkra az is, hogy amikor 1990–1992 között az újságírói korszakának emlékeit papírra vetette, s azt 2001-ben sajtó alá rendezte, még mindig meggyőződéssel vallotta: „eljutott hozzánk, [...] hogy micsoda szörnyű győzködések voltak az egyes falvakban egy-egy középgazda megnyeréséért. Hogy a »meggyőzés« egész skáláját kipróbálták rajtuk: a szép rábeszélő szótól, a jövőnk csodálatos megidézésétől a verésen át a fenyegetésig, hogy kulákká minősítik. [...] Nos, ebben a faluban [Udvarfalván] ilyesmi nem volt. Mind bementek egy szóra. [...] A falu egyhangúlag, lelkesen és boldogan lépett be a kollektív

121 A kötet vázlatát, jegyzeteit Nagy Olga még az 1970-es években, „lopva" készítette (vö. Nagy O. 2001a: 136, 2010: 9).

122 A „ciklus" (fejezet) további írásainak jegyzékét – azok beszédes címe miatt – itt, lábjegyzetben közlöm: *Felkészítés a házasságra a parasztcsaládban*; *A család szerepe az egyéniség kialakulásában*; *A változó paraszti értékrend*; *Merre tart a falu?*; *Népismeret, szociális védelem – falufejlesztés*; *Sajátos világkép a parasztasszonyok emlékezéseiben*.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gazdaságba! [...] A faluban valóban jó volt a közérzet" (Nagy O. 2001a: 67, 69). Ma már a kiegészítő néprajzi gyűjtéseim révén tudom, hogy Nagy Olgának ezek a megállapításai korántsem fedik a valóságot, udvarfalvi tudósításai önhibáján kívül maradtak kevésbé alaposak. Adatközlői részéről a tudatos/ösztönös (el)hallgatás, (el)titkolás, színlelés, rejtegetés, leplezés kommunikációs stratégiája érvényesült, az emberek egy-egy kérdés kapcsán nem mindent akartak vele megosztani, még pontosabban: mindent nem akartak vele megosztani.[123] A földhöz, állatokhoz, emberi élethez stb. való jogainak hirtelen elvesztése bár más-más intenzitással és mértékben, de mégiscsak a közösség valamennyi tagját sújtotta, s ez olyan közösségi élményként, tapasztalásként hagyományozódott, hogy a kívülről érkező, szemükben a hatalmat képviselő személyeket közösen kellett valamiképpen megtéveszteni. Nagy Olga újságíróként és kutatóként is csak egy hozzávetőlegesen ismert és feltárt világról írhatott.[124] Ezért fogalmazhatott meg 1989-ben olyan teljesen helytelen állításokat, mint például, hogy Udvarfalván a kollektivizálással és a diktatúrával járó változásokat „minden megrázkódtatás nélkül" befogadták a helyiek, s hogy földjeikről, állataikról „könnyű szívvel mondtak le" (Nagy O. 1989a: 14, 31).

Nagy Olga az 1950-es években, de még az 1960-as években is mindent csak a korabeli pártpolitika, újságírói „kiképzése" szűrőjén keresztül, a rendelkezésére álló (rendelkezésére bocsátott) szórványos, sok esetben hamisított adatok tükrében tudott értelmezni. Ilyen módon juthatott olyan téves következtetésekre is, mint például, hogy az udvarfalviak a kevesebb fizetés ellenére, a városi minta előnyben részesítése, a paraszti életmód szégyellése miatt igyekeztek volna elhagyni a helyi kollektív gazdaságot, és a marosvásárhelyi gyárakban elhelyezkedni, vállalva az ingázással vagy a költözéssel járó kellemetlenségeket (Nagy O. 2001a: 96–98). Vagy hogy a gyermekeiket a kollektivizálást megélő szülők hasonló okból irányították volna a továbbtanulás felé, ha a helyi iskolában a nyolc osztályt elvégeznek (Nagy O. 1989a: 359).

Olvasatomban a kollektív- és rendszerellenesség, az attól való eltávolodásra való törekvés rajzolódik ki Nagy Olgának valamennyi udvarfalvi leírásából. Egy interjúalanyom szerint: *Eleinte a férfiak is voltak* [kollektivisták]. *Aztán az öregek kezdtek kimaradni, a fiatalok kezdtek elmenni. De már a fiatalak is, a nők is, már nemigen lehetett, mentek a városba. Végin odakerült* [a gazdaság]*, hogy a gyárból már küldték haza az embereket, hogy segítsék ki a kollektívet*.[125] A magántulajdon és benne a föld államosítása, majd az erőszakos kollektivizálás, az át nem gondolt, hatalom részéről erőltetett iparosítás oda vezetett, hogy az embereket arra ösztönözte (pontosabban kényszerítette), váltsanak életformát. A szocialista rendszer volt az, amely „meghatározta az emberek életmódját, a fogyasztási szokásokat, a társas kapcsolatokat, a társadalmi mobilitási utakat, a szocializációs stratégiákat, a mindennapi és ünnepi életet is. Mint minden diktatúra, ez is kitermelte az alkalmazkodást, de a belső ellenállást is, és minden igyekezete ellenére sem tudta teljes egészében megszüntetni, kiirtani a gyökerekhez való ragaszkodást" (Botiko-

123 A hallgatás helyzeteiről és funkcióiról bővebben lásd és vö. Keszeg 2018: 124–128. A titok társadalmi struktúrájáról és működéséről lásd és vö. Zempléni 2000: 182–184.

124 A kutató mindig csak egy hozzávetőlegesen megismert és feltárt világról beszél és ír (Keszeg 2023b: 239).

125 Nagy József (1926–2023) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2020, Udvarfalva.

vá–Deáky 2022: 14), a közösséget, a hitet. A korábbi, erőszakos kollektivizálás emléke, keserű tapasztalata élénken él még a helyiekben, s a korábbi néma, rejtett ellenállás ma nyíltan vállalható véleményformálásban mutatkozhat meg: *Nem akarunk egy újabb kollektivizálást!* – mondják ma már sokan (Nagy Zs. 2020a: 127).

Nagy Olgának idővel feltűnhetett, hogy bár 'akármelyik házba bemehetett, szívesen látták, elbeszélgettek vele – úgy soron kívül' is, mégsem sikerült a vágyott mélységeket elérnie udvarfalvi beszélgető partnereivel. Gyanakvásainak adott hangot később is, amikor azt írta: „Az Olvasó csodálkozni fog, hogy éppen itt, Udvarfalván merednek elém kérdőjelek, hogy ugyanis valami nagyon nem jól van… […] Csak ösztönösen éreztem, hogy itt valami hibádzik. […] Kérdeztem ezt is, azt is. A válaszok megdöbbentettek, éppen azért, mert olyannyira hasonlítottak egymáshoz. […] Itt valami nem stimmel. Miért?" (Nagy O. 2001a: 84, 134) E feszült helyzet feloldására természetesen nem kerül(hetet)t sor. Mivel Udvarfalvára újságíróként, a „hatalom szócsöveként", maga is amolyan manipulált, országjáró riporterként, ráadásul a „megbízható elvtársak" (Nagy O. 2001a: 77) kíséretében érkezett meg, az egyszerű, meghurcolt és megfélemlített falusi adatközlők, a „lelkes" kollektivista asszonyok és mások részéről jogos bizalmatlanságot, elzárkózást később, kutatói minőségében és nyugdíjas korában való visszatértekor sem sikerült feloldania. A település és társadalmának megértésében nem juthatott olyan mélyre, mint a már sokat említett kalotaszegi falvak, Inaktelke és Kispetri, illetve a mezőségi Szék („a hagyomány modelljei"), a nyárád-menti Havad és a maros-mezőségi Mezőpanit („a fejlődés modelljei") vagy a rendszerváltást követően alig fél hónapos aktív terepmunka után Illyefalva („a kitörés, az Élet felé mutatás modellje") esetében. Beszédes, hogy Udvarfalván nem sikerült Nagy Olgának olyan mennyiségben ún. „pletykákat" (Nagy O. 2016: 11), azaz népi narratívumokat, igaztörténeteket és elbeszéléseket sem gyűjtenie, mint egyéb terepein. Bár saját bevallása szerint az 1950-es évek elején, amikor a falubeliek „privátban szóba álltak" vele, többek között olyan emlékekkel is előhozakodtak, melyek „keserűséggel kívánkoztak ki belőlük", sajnos az ekkor készült jegyzetek („több ilyen vallomást őrzök régi jegyzeteim között" – írta az 1990-es évek legelején) nem maradtak fenn, vagy feldolgozásra várva lappanghatnak valahol (Nagy O. 2001a: 69).[126]

Utolsó, Udvarfalváról tett kijelentéseivel Nagy Olga nemcsak lezárt magában egy hosszú, félévszázados időszakot, nemcsak elköszönt egyik kedves terepétől, melyről tudhatta, nem lesz ideje megírni más vizsgált erdélyi falvakhoz hasonló társadalomnéprajzi monográfiáját,[127] de korábbi következtetéseit felülírta, önmaga hitelességét, megállapítá-

126 Nagy Olga az 1953-as jegyzeteiből két ún. összekerítésről szóló és egy, a templomi ülésrendre és a nemzetségekre vonatkozó udvarfalvi történetet tett közzé 2001-ben (vö. Nagy O. 2001a: 69–71). Érdekességként jegyzem meg, hogy utóbbit közel hetven évvel később, 2021-ben nekem is sikerült rögzíteni. Benő György (szül. 1951) szóbeli közlése. Saját gyűjtés, 2021, Udvarfalva.

127 Nagy Olga mezőpaniti néprajzi monográfiájának csak a megírási tervéről tudunk (Nagy Ö. 2015a: 161), végül nem készülhetett el. Egy Gunda Béla által jegyzett levéltöredék tanúskodik arról, hogy a kötet megjelentetését már 1944–45-ben, az akkori kolozsvári Néprajzi Intézet sorozata, az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* részeként is tervezték *Mezőpaniti néphagyományok* címmel, de végül arra – egyelőre tisztázatlan okokból – nem került sor (MTA NTI VII. 6. b. *Gunda Béla levele az Első Magyar Általános Biztosító Társaság igazgatóságának*, [1944 k.] – levéltöredék). A monográfia kiadásának gondolatát Nagy Olga közel hat évtizeden át dédelgette, közben újabb kiegészítő gyűjtéseket is végzett hozzá. Jelen kézirat lezártáig (2024. május 21.) a korai gyűjtéseknek csak töredékét sikerült megtalálnom a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában (vö. NM EA 551, 553). A *Halál és temetés falumban* címmel ellátott 1930-as évekbeli mezőpaniti gyűjtés szintén szerepelt a leltárban (NM EA 552), de az sajnos eltűnt. Vörös Gabriella kézirattáros-muzeológus szerint ez az 1948-as revízió alkalmával is már hiányzott (Vörös Gabriella levele

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sai helyességét megkérdőjelezte, korai naivitását tényként ismerte el, és ezzel új lehetőségeket, utakat nyitott meg a további társadalomnéprajzi-szociográfiai vizsgálódások, az esetleges (ön)korrekciók megtétele, a gondolatok „revideálása" (Nagy O. 1995: 89) előtt. Ma már megvan a kellő perspektíva ahhoz, hogy tisztán lássuk az akkori helyzetet, és talán kimondani sem vétek: Nagy Olgát, az újságírót és a kutatót Udvarfalván több szinten is csúnyán manipulálták, adatközlői többszörösen félrevezették, megtévesztették, a forrásokat (statisztikákat, jelentéseket stb.) pedig hamisított adatokkal, hiteltelen információkkal bocsátották a rendelkezésére.

Bár Nagy Olgát nem ismerhettem személyesen, valamennyi vele való „találkozásunk" művein, terepein, adatközlőin keresztül tanulságosak és meghatározóak voltak számomra. Az Udvarfalván töltött kutatóéveim alatt is sokszor tűnődtem el azon, vajon miként reagálna ő maga bizonyos jelenségekre, ha még legalább egyszer a településre látogatna.

Minden bizonnyal gyalog érkezne, a református temető dombjáról, arcán nem kis döbbenettel tekintene alá. Látná az utóbbi évtizedekben szaporodó egyéni és családi vállalkozásokat, a virágtermesztő fóliasátrakat. Talán elégedett megnyugvással konstatálná: lám-lám, mégiscsak a virágtermesztés vált sokak fő megélhetési forrásává (Nagy Zs. 2020a, 2020b, 2023, 2024). A sírokon sok-sok név lenne számára ismerős: Domahidiék, Graurék, Sefferék, Bakiék, Székelyék, Rádulyék… Közel hetven személy, valamennyien egykori adatközlői, beszélgető- és sorstársai, nagyrészt asszonyok. A kollektivizálás áldozata, Nagy László nemrégiben emelt jelképes sírja mellett is elhaladna, de nem tudná, ki volt ő.

A *Ripa tető* – vagy ahogyan ő egyszer lejegyezte, a „Répa" – felé venné az irányt, ahol az 1960-as években még játszó lány- és fiúcsapatoktól népi gyermekjátékokat jegyzett le. Ma már mindenhol gaz és bozót, parlagon hagyott területek, nyugtalanító csend. A *kollektív* szőlőseit 1989 után rendre kivágták a helyiek. Néhány őz és kóborló medve játszóterévé vált a dűlő.

Lehet, inkább a város irányából, autóbusszal érkezne. Az 1960-as években ő maga is tapasztalta, sok asszony viszi a kertjében termesztett virágot kosarakban, zsákokban a piacra, aztán délután az aznapi keresetével, szintén autóbusszal megy haza. Ez ma sincs másként. Elégedett megnyugvással konstatálhatná ismét: lám-lám, mégiscsak a virágtermesztés vált sokak fő megélhetési forrásává. Országjáró riporter módjára fülelne, miről beszélnek, és csodálkozva csípne el néhány mondatfoszlányt: 'Nem társulunk!', 'Nem akarunk újabb kollektivizálást!'

Nagy Zsoltnak, 2024. április 23.). A fennmaradt töredékek és Nagy Olga későbbi mezőpaniti kéziratos gyűjteseinek, illetve nehezebben hozzáférhető publikációinak feltárását, egy kötetbe való szerkesztését, bevezető tanulmány kíséretében való közzétételét a közeljövőben tervezem. Ide kapcsolódó adatként jegyzem meg ugyanakkor, hogy Gulyás Gyula Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, érdemes művész az 1960-as évek végétől rendszeresen tartotta a kapcsolatot Nagy Olgával, akivel közös munkáik is születtek, a rendszerváltást követő években pedig több alkalommal Mezőpaniton is forgattak együtt (vö. erről még Gulyás 2001: 29), de a tervezett film forráshiány miatt azóta sem születhetett meg. Ugyanakkor Gulyás Gyula szándéka az volt, hogy nagyszabású portréfilm is készüljön Nagy Olgáról. Ehhez különböző helyszíneken forgattak, de a befejező munkálatok szintén elmaradtak, s a nyersanyag egyelőre feldolgozásra vár (Gulyás Gyula levele Nagy Zsoltnak, 2024. május 15.). A Gulyás-hagyaték Nagy Olgával kapcsolatos részeinek feltárását 2024. májusában kezdtem meg azzal a szándékkal, hogy annak publikálható részét a Gulyás Gyulával készített interjúk kíséretében a jövőben sajtó alá rendezem, ezzel is hozzájárulva Nagy Olga életművének árnyaltabb, teljesebb megismertetéséhez.

A *paperes*znél szállna le, hogy gyorsan szemügyre vegyen dolgokat: a *kollektív*-irodáknak otthont adó Rozsnyai-kúria ma családi ház, a kultúrotthont és a templomot is átépítették, az iskola összevont osztályokkal, néhány gyerekkel működik csupán. Megszámolná ismét az újonnan épült házakat. Meglepődve látná, hogy az, ami még az 1960-as években modernnek számított, ma már nem megfelelő a fiataloknak. Emeletes házak gombamód nőnek ki a földből. Hiába keresné, nem lelné az utolsó szalmafedeles házat. Rég lebontották, korábbi javaslatára nem lett belőle helytörténeti múzeum.

Bekopogna néhány régi ismerőshöz. Lányok voltak, amikor utoljára láthatta őket, most idős asszonyok. Eleinte gyanakvással fogadnák, de „szó szót hozna."[128] Nincs már mitől tartaniuk, mesélni kezdenének. Minden bizonnyal a falu megfélemlítését és Nagy László tragédiáját is elmesélnék.

Nyári estén kerti padra ülve hallgatná őket, s közben az udvarokat pásztázná. Látná félredobva, lánc nélkül, rozsdásan azokat a kerékpárokat, amelyekre néhány évtizede még a haladás szimbólumaként tekintett. De látná házőrző kutyák vackába, garázsokba, pincék torkába félredobva azt a selyempaplant is, amit ő a jólét kifejezőjének hitt, s amelynek piros paplanselyme egy alkalommal még a *Dolgozó Nő* címlapjára is felkerülhetett az ő udvarfalvi cikke mellékleteként. Eszébe jutna az, amit a változó paraszti értékrendről írt néhány évtizede a *Korunk* hasábjain.

Marasztalnák, aludjon ott, hisz másnap gyülekezeti kirándulás lesz. Az új református lelkész szülőfaluját nézik majd meg (Nagy J. – Nagy Zs. 2019), és van még hely az autóbuszban. Ki nem hagyná!

Másnap abban a faluban, melyet ő néhány évtizede a hagyományőrzés erdélyi falumodelljeként és Udvarfalva éles ellentéteként írt le, Széken, ahol az újításokat és az idegeneket sem szívesen fogadták, és a megmaradás zálogának a hagyományokhoz való csökönyös ragaszkodást tartották, Michel van Langeveld – vagy ahogy a helyiek hívják, Holland Mihály – fogadná őket. Tört magyarsággal mesélne arról, miként került Hollandiából a településre, miként illeszkedett be, hogyan vett el feleségül széki asszonyt, miért vásárolta meg a település több régi házát, hogy azokban tájházat, néprajzi gyűjteményt működtessen... Megtekintenék azt a Holland Mihály által megmentett táncházat is, ahol annak idején oly sok általa felgyűjtött történet született. És búcsúzás közben, miközben Holland Mihály az udvarfalvi virágtermelőktől ajándékba kapott (egyébként holland import palántából nevelt) cserepes dísznövényét boldogan szorongatja, Nagy Olga tágra nyílt szemekkel ezen a ponton maga is – azt hiszem – elmosolyodna. Eszébe jutna, hogy egyszer egy helyen azt írta, fejlődésében kell vizsgálni, dokumentálni és változásában lehet csak megérteni a kultúrát. Elhatározná, ha hazaér, írógéphez/számítógéphez ül, lejegyez majd mindent, előszedi régi terepjegyzeteit, visszamegy még sokszor Udvarfalvára, ezúttal hangfelvevő készüléket is visz magával. És végre, ha végre kitisztul előtte a kép, összeáll a történet, egyszer majd minderről egy kötetet is ír. Esszét, önkorrekciót.

128 Nagy Olga előszeretettel használt kifejezése. Vö. pl. Nagy O. 1988a: 10, 1990: 365 stb.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szakirodalom és sajtóforrások

Balázs Péter

1950 „Munkánk eredménye életszínvonalunkat emeli" – írja az udvarfalvi állami gazdaság egyik alkalmazottja. *Népújság* VII. (35) 5.

Balázs Sándor

1979 *Szociológia és nemzetiségi önismeret. A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia. Kritikai tanulmány.* Politikai Kiadó, Bukarest.

Bálint Péter

2015 Nagy Olga azonosulása a mesekutató szerepével. In: Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 49–66.

Bányai Géza

1950 A dolgozó parasztok iskolája a marosvásárhelyi „Május 1" állami gazdaság. *Népújság* VII. (101) 10.

Barabás László

2009 *Akiket fog a figura. Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Marosszéken.* (A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Beke Sándor

2012 A Székely Útkereső levelezés és dokumentumok tükrében (II.). *Erdélyi Toll* IV. (3) 84–108.

Beke Sándor (közzét.)

2010a A Székely Útkereső levelesládájából I. *Erdélyi Toll* II. (2) 125–150.

2010b A Székely Útkereső levelesládájából II. *Erdélyi Toll* II. (3) 174–195.

2010c A Székely Útkereső levelesládájából III. *Erdélyi Toll* II. (4) 192–214.

Bodó Előd Barna – Bicsak Boglárka – Nagy Zsolt (szerk.)

2020 *Mezőpanit község falvainak értéktára. Valori materiale şi imateriale din comuna Pănet. Local Resources and Heritage of Pănet Borough.* Mezőpanit Polgármesteri Hivatala, Mezőpanit.

Boia, Lucian

2017 *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei).* (Szenkovics Enikő szerk.) Koinónia, Kolozsvár.

Bokor Júlia

1950 Udvarfalva asszonyai szeretettel járnak a fonóestekre. *Népújság* VII. (41) 2.

Botiková, Marta – Deáky Zita

2022 *Lányok, asszonyok Szlovákiában és Magyarországon (1955–1989). Ahogy két etnológus nő látta. Dievčatá, ženy na Slovenscu a v Mad'arsku (1955–1989). Očami dvoch etnologičiek.* ELTE BTK, Budapest.

(bp.)

1949 Befejezés előtt a mélyszántás az udvarfalvi állami gazdaságban. Kölcsönösen segítik egymást a dolgozó földművesek és a gazdaság dolgozói. *Népújság* VI. (267) 5.

(Bp)
1949a „Mióta államosították a birtokot, nap mint nap emelkedik életszínvonalunk" – mondja az udvarfalvi állami gazdaság egyik alkalmazottja. *Népújság* VI. (207) 5.
1949b Elsőnek kezdték meg, elsőnek végeztek a csépléssel az udvarfalvi dolgozó földművesek. Elégedettek a gazdák – jól eresztett a gabona, s könnyű volt a beszolgáltatás. *Népújság* VI. (203) 3.
1949c Idejében és jól fel kell készülni az őszi vetési csatára. Gép és szerszámjavítás, magtisztítás, a munka helyes beosztása a legfontosabb feladatok. *Népújság* VI. (205) 3.
Brauch Magda
2011 A Székely Útkereső levelezésének felbecsülhetetlen értékű dokumentumai. *Erdélyi Toll* III. (2) 3–9.
2015 A Székely Útkereső évtizede (1990–1999). Lapismertetés, műelemzés, bel- és külföldi sajtóvisszhang. *Erdélyi Toll* VII. (1) 16–47.
Cazan Ioan
1948 Így építik a nemzetiségek testvériségét. *Népújság* V. (214) 3.
Cseke Péter
1978 Folklórkutatásunk népszerű szintézise. Két életmű állomásai. *Korunk* XXXVII. (9) 743–746.
Cs. Gyímesi Éva
1983 *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Csikós Gábor – Galambos István – Káli Csaba – Ö. Kovács József – Nagy Netta – Rigó Róbert
2023 Osztályharc falun (1948–1956). A kényszerkollektivizálás első hulláma. In. Csikós Gábor – Ö. Kovács József – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *A vidék szovjetizálása*. (Modern magyar történelem) Jaffa Kiadó, Budapest, 91–133.
Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József
2023 Nézőpontok, tapasztalatterek és jövőhorizontok. In. Uők (szerk.): *A vidék szovjetizálása*. (Modern magyar történelem) Jaffa Kiadó, Budapest, 9–34.
Dávid Gyula
2010 Szociográfia. In: Uő (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon V/1. S–Sz*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest, 585–587.
Derzsi László
1949 Fokoznunk kell a vetési csata üzemét. *Népújság* VI. (84) 1.
Domokos Mariann
2021 Illetlenség és közerkölcs. A folklórszöveg-közlések rejtett korlátairól. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 105–146.
E. V.
1955 Csak nem maradunk le! *Dolgozó Nő* XI. (7) 16–17.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Faragó József
1957 Székely népköltészet. *Korunk* XVI. (8) 977–992.
1959a Bágyi János meséi. *Korunk* XVIII. (5) 762–767.
1959b Népköltészeti kapcsolataink kutatásáért. *Korunk* XVIII. (9) 1301–1309.
1959c Kriza János adatgyűjtése Darwin részére. *Korunk* XVIII. (11) 1664–1665.
1960a A Kőműves Kelemen-ballada eredete. *Korunk* XIX. (1) 115.
1960b Pokolra való földesurak népmeséinkben. *Korunk* XIX. (12) 1526–1528.
1961 Hogyan válogattuk ki a legszebb román népballadákat? *Korunk* XX. (6) 767–770.
1962a Petőfi a kercsedi fogadóban. *Korunk* XXI. (7–8) 979–982.
1962b A balkáni folklór virágai. *Korunk* XXI. (9) 1122–1123.
1963 Bartók és a szlovák folklór. *Korunk* XXII. (4) 534–535.
1964a Prágai mesefa. *Korunk* XXIII. (1) 127–131.
1964b Kétnyelvű mesemondóink. *Korunk* XXIII. (8) 1174–1180.
1964c A százéves „Vadrózsapör” és mai tanulságai. *Korunk* XXIII. (12) 1722–1726.
1966a Mesemondás és falusi közművelődés. *Korunk* XXV. (2) 249–252.
1966b A nemzeti folklórkutatástól a nemzetközi folklórkutatásig. *Korunk* XXV. (5) 713–717.
1966c A romániai magyar folklórgyűjtés számadatai. *Korunk* XXV. (12) 1792–1794.
1967 A folklór színképe a reflektorok fényében. *Korunk* XXVI. (5) 636–638.
1968 Egy ékírásos asszír mese megfejtéséhez. *Korunk* XXVII. (3) 450–453.
1969 Népballadáink itthon és Európában. *Korunk* XXVIII. (11) 1603–1612.
1970 Egy Tamási-novella népmesei forrásai. *Korunk* XXIX. (5) 765–769.
1971 Levél Oxfordba. *Korunk* XXX. (3) 480–482.
1972 Nemzetiségi kultúránk nemzetközi valutája, a folklór. *Korunk* XXXI. (8) 1150–1154.
1973a Jegyzetek néptánckutatásunk ügyében. *Korunk* XXXII. (7) 1003–1011.
1973b Nemzetiség és folklór. In: *Korunk Évkönyv 1973. Tanulmányok a romániai magyar tudományosság műhelyéből.* Kolozsvár, 135–146.
1975a Bartók példája az összehasonlító folklórkutatásban. *Korunk* XXXIV. (8) 584–587.
1975b A tizenkettedik óra kérdése a folklórgyűjtésben. *Korunk* XXXIV. (9) 657–660.
1976 „Rákóczinak dicső kora” a kelet-európai népdalokban. *Korunk* XXXV. (3) 177–182.
1977 Búcsú Görög Ilona rugonfalvi balladájától. *Korunk* XXXVI. (4) 293–295.
1978 A „balladák földjéről”... *Korunk* XXXVII. (9) 748–749.
1979a A szerves és a szervezett folklór. *Korunk* XXXVIII. (1–2) 49–52.
1979b A folklórgyűjtés mennyiségi és minőségi határai. *Korunk* XXXVIII. (12) 921–925.
1979c A székely folklórgyűjtés vázlata. In: *Korunk Évkönyv 1979. Romániai magyar népismeret. Orbán Balázs születésének 150. évfordulójára.* Kolozsvár, 31–38.
1982 Bihari gyermekmondókák. *Korunk* XLI. (10) 778–780.
1986 Román népköltési köteteimre. *Korunk* XLV. (12) 914–917.
1989a A magyar és a román népballadák nemzeti jellegéről. *Korunk* XLVIII. (2) 105–112.
1989b A háromszéki népballadák három gyűjteményének margójára. *Korunk* XLVIII. (7) 505–508.
1989c Két költő epilógusa egy népballadához. *Korunk* XLVIII. (11–12) 924–930.

Féja Géza
1937 *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. Az Athenaeum Kiadása, Budapest.
Gagyi József
2018 *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
Gulyás Gyula
2001 Egy vallomás margójára... *Néprajzi Látóhatár* X. (1–4) 29–40.
(gy.)
1948 Munkások, dolgozó földművesek és értelmiségiek közös munkájával készül Marossárpatak határában az új Maros-meder. *Népújság* V. (281) 3.
Győrffy Gábor
2007 Sajtócenzúra a kommunista Romániában. *Regio* XVIII. (3) 95–116.
2009 *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában. A romániai magyar nyilvánosság korlátozása a kommunista diktatúra időszakában*. Komp-Press, Kolozsvár.
Győri Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés.* (Nagy Olga s. a. r. és előszóval ell.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Kádár Mária
1954 Udvarfalva gyermekei között. *Dolgozó Nő* X. (5–6) 7–8.
Keszeg Vilmos
2001 Az írás és a beszéd konfliktusa. Egy írástudó asszony „pere". *Néprajzi Látóhatár* X. (1–4) 135–148.
2002 Nagy Olga. In: Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV. N–R*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest, 61–64.
2010a A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1943. április 8-i jegyzőkönyve. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–287.
2010b Nagy Olga pályájának szakaszai. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 371–396.
2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
2015 Ajánló sorok. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Nagy Ödön. Szórványlelkész és néprajzkutató*. Exit Kiadó–Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 7–11.
2016a Ajánló sorok Nagy Olga széki társadalomnéprajzi kötetéhez. In: Nagy Olga: *Hagyományőrző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. (Keszeg Vilmos szerk.) Exit Kiadó–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 115–118.
2016b Kollektivizálás és írás. In. Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 65) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék–MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen, 418–435.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2017 Utószó. In: Nagy Olga: *Egy újságírónő emlékei*. (Keszeg Vilmos szerk.) Exit Kiadó, Kolozsvár, 151–155.
2018 *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.
2020 Utószó. In: Nagy Olga: *Önkorrekcióm története. Válogatott esszék, tanulmányok*. (Keszeg Vilmos szerk.) Exit Kiadó, Kolozsvár, 368–375.
2023a Kollektivizálás és írás. In. Uő: *A szépirodalom mint terep. Antropológiai tanulmányok*. (Ariadné Könyvek) Komp-Press, Kolozsvár, 147–173.
2023b Egy fiktív közösség néprajzi bemutatása. In. Uő: *A szépirodalom mint terep. Antropológiai tanulmányok*. (Ariadné Könyvek) Komp-Press, Kolozsvár, 239–313.

Keszeg Vilmos (összeáll.)
2001 Nagy Olga néprajzi bibliográfiája. *Néprajzi Látóhatár* X. (1–4) 14–21.
2007 Nagy Olga 2001 utáni irodalomjegyzéke. In: Barti Levente et alii (szerk): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 759.

Kicsi Noémi
2018 Az aranykönyv mint reprezentatív-kompenzáló regiszter. Farkas Jenő udvarfalvi református lelkész aranykönyv-bejegyzései. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 359–384.

Kőműves Márton, id.
1960 Levél a párthoz. *Vörös Zászló* IX. (144) 5.

Krizsovánszky Lászlóné [Nagy Olga]
1941 Nőszövetségesek és leányszövetségesek magánélete. *Ifjú Erdély* XX. (5) 79–80.

Krizsovánszkyné Nagy Olga
1946 [Két juhpásztor holdvilágos éjtszaka künn beszélgetett...]. *Utunk* I. (4) 8. [Szabédi László *Szavakban lappangó történelem* című cikkébe beékelve].

László János
2022 *A Nagyhídon – Geges. Társadalomnéprajzi leírás*. [magánkiadás], [h. n.].

László Márton
2013a *Kollektivizálás a Székelyföldön (1949–1962)*. Doktori (Phd) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi doktori iskola, Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely, Marosvásárhely.
2013b Maros megyében a szérűcséplés és a kollektivizálás miatt kivégzett gazdálkodók. *ERA zi de zi* I. (2) 6–7.

Luka Éva
2018 A népmesei hős halála és feltámadása Nagy Olga értelmezésében. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 341–356.

Marton Lili
1991 A varázsszerszámok (Nagy Olga életútja). *Helikon* II. (30) 10.
Mikó Ervin
1959 Látogatás. *Utunk* XIV. (42) 1., 4.
Nagy Ákos
2015 A romániai kollektivizálással kapcsolatos adatok a Kriza János Néprajzi Társaság kézirattárában. In: Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 377–393.
2022 *Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektivizált marosszéki faluban*. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
Nagy Gabriella Ágnes
2015 Daseinanalízis és népmese: Nagy Olga népmesegyűjtései (A *hűtlen feleség* típus: származás, hűtlenség, féltékenység). In: Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 67–96.
Nagy Janka Teodóra
2019 A törvény fogalom használata és közelítései Nagy Olga *A törvény szorításában* című monográfiájában – kolozsvári adatok a magyar jogi néprajz kutatástörténetéhez. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 319–330.
Nagy Júlia – Nagy Zsolt
2019 Gyülekezeti kirándulás Széken. *Nekünk Szól* XXV. (karácsony) 12–13.
Nagy Olga
1938 Beszámoló a Turda-i leány-lelkigyakorlatokról. *Ifjú Erdély* XVII. (7–8) 147–148.
1940a A mai öntudatos református leány életfelfogása. *Ifjú Erdély* XIX. (3) 58–59.
1940b A református leány szórakozása. *Ifjú Erdély* XIX. (11) 190.
1949a Meseirodalmunk és íróink feladata. *Utunk* IV. (18) 15.
1949b Gyermekirodalom – meseirodalom. Hozzászólás Szemlér Ferenc: „Vigyük át a bírálat szolgálatába elvi követeléseinket” című cikkéhez. *Utunk* IV. (24) 13–14.
1950 Szocialista kultúránk és a néprajzi gyűjtés. *Utunk* V. (4) 4.
1951a Két szovjet ifjúsági könyv. *Utunk* VI. (11) 3.
1951b A „váltás”. Széki pionírok. *Utunk* VI. (16–17) 2.
1951c Olvasókör – egy falusi tanító naplójából. *Utunk* VI. (23) 2.
1951d Az alkotók házában. *Utunk* VI. (31–32) 2.
1951e Kultúrverseny. *Utunk* VI. (33) 2.
1956a Megtartották szavukat az udvarfalvi asszonyok. *Dolgozó Nő* XII. (2) 12–13.
1956b Egy országos versenyfelhívás története. *Művelődési Útmutató* IX. (2) 32–33.
1959a Széki fonó. *Korunk* XVIII. (1) 864–872.
1959b Hagyomány és haladás két kalotaszegi faluban. *Korunk* XVIII. (10) 1450–1463.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1959c A jómód még nem minden. *Dolgozó Nő* XV. (9) 6–7.
1960a Széki anekdoták vallásról, papról, istenről. *Korunk* XIX. (9) 1070–1081.
1960b Művelődés, szórakozás, pihenés egy kollektivista faluban. *Korunk* XIX. (12) 1428–1434.
1961 Fejő-üzem. *Korunk* XX. (8–9) 943–945.
1963 Erkölcsi változások a nyárádmenti Szentgericén. *Korunk* XXII. (1) 83–88.
1971 Változó idők változó meséi. *Korunk* XXX. (10) 1489–1500.
1972a Egy gondolatébresztő könyv tanulságairól. *Korunk* XXXI. (9) 1422–1427.
1972b A népmese furfangos hőse: a kópé. *Korunk* XXXI. (10) 1564–1572.
1974a *Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1974b A fantasztikum variációs lehetőségei a népmesében. *Korunk* XXXIII. (2) 320–329.
1974c Győri Klára: Kiszáradt az én örömem zöld fája [bevezető]. *Korunk* XXXIII. (3) 447–448.
1975a Lányok és asszonyok Udvarfalván I. Szociográfiai jegyzetek. *Korunk* XXXIV. (4) 279–284.
1975b Lányok és asszonyok Udvarfalván II. Szociográfiai jegyzetek. *Korunk* XXXIV. (5) 380–384.
1975c Mesék és „igaz történetek" Széken. Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 303–337.
1975d Szociográfiai szempont a néprajzkutatásban. *Művelődés* XXVIII. (7) 30–32.
1976 Realista törekvések a népi prózában. *Művelődés* XXIX. (1) 27–29.
1977 *Paraszt Dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
1978a *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1978b Tűnődés arról, amit elmulasztottunk. *Korunk* XXXVII. (9) 747–748.
1979a A néprajz megérett a megújulásra. *Korunk* XXXVIII. (6) 444–445.
1979b Elbeszélő stílus a mesében. In: *Korunk Évkönyv 1979. Romániai magyar népismeret. Orbán Balázs születésének 150. évfordulójára.* Kolozsvár, 81–90.
1979c A társadalomnéprajz módszereiről 1. *Művelődés* XXXII. (10) 25–26.
1979d A társadalomnéprajz módszereiről 2. *Művelődés* XXXII. (11) 27–28.
1980a Emlékezés Bálint Sándorra (1904–1980). *Korunk* XXXIX. (11) 835–836.
1980b Állandó és változó a népi kultúrában. *Művelődés* XXXIII. (1) 27–29.
1980c A munka helye a paraszti világképben. *TETT* IV. (13–14) 55–60.
1981 Egy néprajztudós életművének tanulságai. *Korunk* XL. (11) 877–878.
1982a A halál az élet rendjében I. (Szempontok egy népi thanatológiához). *Korunk* XLI. (5) 343–349.
1982b A halál az élet rendjében II. (Szempontok egy népi thanatológiához). *Korunk* XLI. (9) 674–680.
1982c A csecsemőgondozás hagyományai. Fejezet Havad község néprajzi monográfiájából. In: *Korunk Évkönyv 1982. Metamorphosis Transsylvaniae.* Kolozsvár, 161–177.

1983a *Újabb paraszt Dekameron. A szerelemről és a házasságról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
1983b Erkölcsi nevelés a falusi családban. Válaszúton a népi erkölcs. *Falvak Dolgozó Népe* XXXIX. (16) 4.
1983c Erkölcsi nevelés a falusi családban. Az egyke: társadalmi betegség. *Falvak Dolgozó Népe* XXXIX. (28) 6.
1984a Erkölcsi nevelés a faluközösségben. Az ifjúság nevelése. *Falvak Dolgozó Népe* XL. (12) 7.
1984b Erkölcsi nevelés a faluközösségben. A népi színjátszás szerepe a fonóban. *Falvak Dolgozó Népe* XL. (16) 5.
1985 Egy széki parasztasszony emlékeiből. *Korunk* XLIV. (11) 862–863.
1986 A változó paraszti értékrend. *Korunk* XLV. (7) 511–515.
1987a *A vasfogú farkas. Mesék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1987b Öregek és fiatalok a parasztcsaládban. Családszociológiai jegyzetek. In: *Korunk Évkönyv 1986–87. Évgyűrűk. Egyén, család, társadalom*. Kolozsvár, 200–213.
1987c Egy gondolatébresztő könyv. *Korunk* XLVI. (11) 933–936.
1987d *A vasfogú farkas. Mesék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1988a *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
1988b Vallomások a szolgasorsról. *Korunk* XLVII. (3) 231–232.
1988c Asszonyok vallomása pihenésről, szórakozásról, „kedvtelésről" In: *Korunk Évkönyv 1988. Gyógyító természet*. Kolozsvár, 114–125.
1989a *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Gondolat, Budapest.
1989b Az abszurd ábrázolásmód az irodalomban. Társadalmi megközelítés. *Korunk* XLVIII. (2) 149–154.
1989c Örökletes előítéletek. *Korunk* XLVIII. (6) 461–465.
1989d Interdiszciplináris vizsgálat a néprajzkutatásban. *Korunk* XLVIII. (9) 700–706.
1989e Ember és természet a népi világképben. In: *Korunk Évkönyv 1989. Földfogyatkozás*. Kolozsvár, 62–74.
1990 *Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
1991a *Gyónás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
1991b A realizmus jelenléte a népi prózában. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 685–689.
1991c Merre tart a falu? Utak, esélyek. *Korunk* II. (6) 681–689.
1992a A népi nevetéskultúra alkonya? *Korunk* III. (2) 114–117.
1992b A paraszti polgárosulás erdélyi sajátosságai. Kósa László könyvének margójára. *Korunk* III. (9) 77–82.
1993 *Táltos és Pegazus*. Holnap Kiadó, Budapest.
1994a *Népi változatok szerelemre és házasságra. Esszé*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1994b Változó magyar–román lakodalmas szokások Árpástón. In. Keszeg Vilmos – Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 59–80.
1995 *Pályakép fénnyel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
1996 Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben. *Iskolakultúra* VI. (9) 23–27.
1997 *Szőnyegbe zárt álmok. Két erdélyi szövőasszony művészi pályája*. (Krónika Könyvek) Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
1998 *Poraiból újraéledő főnix. Esszé*. Holnap Kiadó, Budapest.
1999a *A mítoszok nem halnak meg*. Holnap Kiadó, Budapest.
1999b Állandó és változó a népi kultúrában. *Művelődés* LII. (6) 136–138.
2001a *Egy botcsinálta riporter emlékei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
2001b *Erdélyi sors: tegnap, ma, holnap*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
2002 *Esély a megmaradásra. Az „illyefalvi modell" keresztmetszete*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
2004 *Mindentudó Dongó. Maros menti népmesék*. Erdélyi Pegazus Kiadó, Székelyudvarhely.
2005 *Öregek és fiatalok könyve. Elmúlt századunk nemzedék- és szemléletváltása*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
2007 *Táltos és Pegazus*. (második kiadás) Hoppá Kiadó, Marosvásárhely.
2010 *Vallomások*. (Luna könyvek – Beszéld el..., Keszeg Vilmos szerk.) Noran Könyvesház Kft., Budapest.
2016 *Hagyományőrző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. (Keszeg Vilmos szerk.) Exit Kiadó–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
2017 *Egy újságírónő emlékei*. (Keszeg Vilmos fel. szerk.) Exit Kiadó, Kolozsvár.
2018 Szociográfiai szempont a néprajzkutatásban. *Művelődés* LXXI. (12) 26–28.
2020 *Önkorrekcióm története. Válogatott esszék, tanulmányok*. (Keszeg Vilmos szerk.) Exit Kiadó, Kolozsvár.

[Nagy Olga]
1955 Versenyre hívnak az udvarfalvi asszonyok. *Dolgozó Nő* XI. (6) 17.

Nagy Olga (lej.)
1939 Mezőpanit. In: Makkai Endre – Nagy Ödön (összeáll.): *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 103.) EME, Kolozsvár, 122–129.
1949 A furgangos hegedű. *Utunk* IV. (24) 16.

Nagy Olga (közzét.)
1998 *Egy barátság története. Féja Géza levelei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Nagy Olga (szerk.)
2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Nagy Ödön
2015a Gyermekkori emlékeim. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Nagy Ödön. Szórványlelkész és néprajzkutató*. Exit Kiadó–Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 161–169.
2015b Levelek. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Nagy Ödön. Szórványlelkész és néprajzkutató*. Exit Kiadó–Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 217–244.
Nagy Zsolt
2011 Egy monokultúrára szakosodott székely település – almatermesztés Gegesen. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2011*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 623–634.
2013a Egy muszáj-Herkules néprajzi gyűjtőtevékenysége. Fülöp Dénes 1976-os kézirata. *Művelődés* LXVI. (7) 14–19.
2013b A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzetségi szervezet nyomai a gegesi temetőkben. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 721–738.
2013c Kitalált hagyományok – lokális ünnepek. A belső-erdélyi és partiumi gyümölcsfesztiválok kialakulásának 19. századi előzményei. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 21. Kulturális gyakorlat és reprezentáció*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9–34.
2015 Színfolt a magyar fesztiválkultúrában: gyümölcsünnepek és előzményeik. *Korunk* XXVI. (12) 78–88.
2020a Parasztkertektől a nagyüzemi (virág)termesztésig – gazdasági modellek, stratégiák és gyakorlatok a 21. században a Maros megyei Udvarfalván. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 119–131.
2020b Innovatív változ(tat)ások az udvarfalvi virágtermesztés-technológiában (gazdaságnéprajzi megközelítés). In: *Kárpát-medencei Magyar Doktoranduszok Interdiszciplináris Konferenciája, Társadalom és Innováció. 2020. február 6–7. Kolozsvár. Absztraktfüzet. Abstracts*. RODOSZ–Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 29.
2020c Aki tudja, vigye! *Erdélyi Múzeum* LXXXII. (2) 192–196.
2021a A magyar népi dísznövénykultúra kutatásának története. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–252.
2021b Néprajzi kutatásterületek, határterületek és társtudományok hozzájárulása a magyar népi dísznövénykultúra kutatásához. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 253–294.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2022 Kiegészítések a magyar népi dísznövénykultúra kutatásának történetéhez (a 20. század első felében körvonalazódott legfontosabb taxonközpontú vizsgálatok néprajzi vonatkozásai). In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 477–534.

2023 Virág-járvány – egy Maros menti dísznövénytermelő köz(ös)ség a Covid19-világjárvány idején. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében*. (Ethno-Lore, 40) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 207–241.

2024 Plant-demic. A Community of Ornamental Horticulture Along the Maros (Mureș) River During the Covid-19 Pandemic. *Acta Ethnographica Hungarica* LXIX. [megjelenés alatt, közlésre elfogadva]

Palló János

1950 Udvarfalván két esti szeminárium működik. *Népújság* VII. (30) 2.

Pozsony Ferenc

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1) KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2007a Nagy Olga (1921–2006). In: Barti Levente et alii (szerk): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 758–759.

2007b A varázsmesétől a mítosztalan falukutatásig. Nagy Olga (1921–2006). *Korunk* XVIII. (4) 71–74.

2014a A székely társadalom kutatása. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpálák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 41–94.

2014b Gunda Béla a kolozsvári tudományegyetemen 1943–1948. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpálák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 377–385.

Rostás Zoltán

1979 Csak az van, aminek múltja van? *Korunk* XXXVIII. (6) 452–453.

R. Roda

1960 Udvarfalvi emlék. *Új Élet* II. (11) 8–9.

Sárkány Mihály

1982 Társadalmi néprajz. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Ötödik kötet Szé–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest, 214.

Sárosi Pál

2011 *Erdélyi népdalgyűjtemény*. [magánkiadás], [Udvarfalva].

Sprenger Mária Mercedes

1942 Nagykarácson éccakája. *Erdélyi Iskola* VIII. (1) 433–444.

Sütő-Egeressy Zsuzsa

2007 Nőkép egy kommunista nőlapban. *Korunk* XVIII. (3) 103–112.

Svégel Fanni
2021a Asszonysorsok kutatása Erdélyben – Nagy Olga témaválasztásai. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 147–164.
2021b *Néprajzkutató, publicista, szépíró: Nagy Olga atipikus pályája három felvonásban*. In. https://elteneprajz.blog/2021/12/14/nagy-olga-atipikus-palya/ (letöltve: 2024. február 11.)
Szakál Anna
2015 „...Rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején" – Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez. In: Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 13–48.
2016 „...rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején". Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez. *Keresztény Magvető* CXXII. (1) 39–73.
2022 Az egodokumentumok használatának lehetőségei kutatói életművekben. In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 535–556.
Szolnoky Lajos
1953 Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 104–147.
Tánczos Vilmos
2010 Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben (tudománytörténeti összefoglaló és könyvészet). In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 13–116.
Tekei Erika
2015 A „homo festivus" a Korunk második folyamában. *Korunk* XXVI. (12) 89–93.
2022 Szabó Judit gernyeszegi népmesegyűjteményének, Berekméri Sándor meséinek recepciója a korabeli dokumentumok tükrében. In: Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 433–476.
Tófalvi Zoltán
1990 „Kulturális értékek és folyamatok őrzői vagyunk!" *Népújság* XLII. (193) 1–2.
Tóth Gödri Iringó
2017 *Dolgozó nő: az államszocialista Románia legfontosabb magyar nyelvű női magazinja*. In. https://erdelyikronika.net/2017/08/21/dolgozo-no-egy-magazin-az-allamszocializmus-idejen/ (letöltve: 2024. február 10.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tóth György
1950 Udvarfalván minden előkészületet megtettek a tavaszi vetési csatára. *Népújság* VII. (42) 7.
Várhegyi István
1979 Sajátos értékeink sorsfordulóját éljük. *Korunk* XXXVIII. (6) 446–448.
Vasile, Cristian
2010 *Literatura şi artele în România comunistă, 1948–1953.* Humanitas, Bucureşti.
2011 *Politicile culturale comuniste în timpul regimului Gheorghiu-Dej.* Humanitas, Bucureşti.
2014 *Viaţa intelectuală şi artistică în primul deceniu al regimului Ceauşescu 1965–1974.* Humanitas, Bucureşti.
Voigt Vilmos
1992 Herrmann Antal pályázata a hazai (különösen az erdélyrészi) ethnographia magántanárává képesítése ügyében (1898). *Néprajzi Látóhatár* I. (1–2) 167–170.
Zakariás Erzsébet
2000 Asszonyéletek a magyar néprajzban. In: Uő.: *Asszonyélet Erdővidéken*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 28–35.
Zempléni András
2000 Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* III. (2) 181–214.
(n. n.)
1937 Az Ifjú Erdély munkatábora. A Munkatábor programja. *Ifjú Erdély* XVI. (3) 40–41.
1938a Az Ifjú Erdély Munkatábora. *Ifjú Erdély* XVII. (1) 18.
1938b Beszámoló az Ifjú Erdély Munkatáboráról. *Ifjú Erdély* XVII. (6) 113–117.
1939 Ifjú Erdély Tételek. Beszámoló második szellemi munkatáborunk eredményeiről. *Ifjú Erdély* XVIII. (6–7) 123–131.
1948a Elcsapták a marosszentkirályi jegyzőt és az udvarfalvi cséplési bizottságot, mert a dolgozó földművesek érdekei ellen törtek. *Szabad Szó* V. (183) 1.
1948b Tanítói kinevezések Maros-megyében. *Népújság* V. (233) 2.
1948c A földmunkás szakszervezet tagjai a falusi újjáépítési munkák élén. *Szabad Szó* V. (175) 1.
1949a A felvilágosító munka az eredmények hajtóereje. *Népújság* VI. (91) 1.
1949b 75 százalékkal túlhaladták a normát a cséplésnél az udvarfalvi állami gazdaság dolgozói. *Népújság* VI. (222) 3.
1949c A jó munkaszervezés, helyes felvilágosító munka a vetési csata sikerének egyik előfeltétele. Gernyeszegen jól dolgoztak, Sáromberkén elhanyagolták a munkát. *Népújság* VI. (232) 7.
1949d „Bizalommal tekintünk a jövő évi termés elé" mondják az udvarfalvi dolgozó parasztok, akik a helyes felvilágosító munka nyomán idejében teljesítették mind a vetési, mind a mélyszántási tervet. *Népújság* VI. (277) 7.
1950a Udvarfalva. *Kanadai Magyar Munkás* XXI. (47) 9.

1950b „A tanfolyamon meggyőződtünk róla, hogy a tudás a mi fegyverünk." Befejeződött a MNSz udvarfalvi esti tanfolyama. *Népújság* VII. (35) 2.
1975 Változások Udvarfalván. *Előre* XXIX. (8564) 2.
1980 Nagy Olga. In. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. K–Né*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 683.

Archiválisforrások

Arhivele Naţionale, Serviciul Arhive Naţionale Istorice Centrale, Biroul Arhive Contemporane (Bukarest) – fotógyűjtemény = ANS ANIC BAC

- Fond Institutul de Studii Istorice şi Social-Politice – Fototeca – Gheorghe Gheorghiu-Dej Nr. Crt. 190 (*Gheorghe Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica şi alţi conducători de partid şi de stat, în vizită la Gospodăria Agricolă Colectivă „Partizanul roşu" din Curteni, Regiunea Mureş Autonomă Maghiară*)

Erdélyi Gondolat Könyvkiadó archívuma (Székelyudvarhely) – szerkesztőségi levelezés = EGK

- a *Székely Útkereső* és az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó szerkesztőségi levelezése. Nagy Olga levelei Beke Sándorhoz, 1990-től.

Institutul „Archiva de Folclor a Academiei Române" filiala Cluj-Napoca (Román Akadémia kolozsvári Folklór Archívuma) (Kolozsvár) – kéziratok és hangfelvételek (M) = IAFCJ

- 01547–01555, 02069 – Nagy Olga kisiklódi mesegyűjtései Molnár Jánostól, 1943.
- 01834–01978 és M 265A/1–287/3 – Nagy Olga kolozsvári mesegyűjtései széki asszonyoktól, 1958. szeptember 25., november 26–30., december 1–2.
- 01979 – Nagy Olga széki találós kérdés-gyűjtései széki V–VIII. osztályos tanulóktól, 1950–1951.
- 01980–02068 – Nagy Olga széki vegyes gyűjtései, 1958. július 10–18.
- 02070–02206 – Nagy Olga széki mese-, anekdota-, hiedelem- és egyéb gyűjtései, 1949–1951.
- 02564–02567 – Nagy Olga széki mesegyűjtései Fülöp Istvánnétól, 1943.
- 02630 – Nagy Olga széki közmondásgyűjtései Győri Klárától, 1958. július, november.
- 04111–04129 – Nagy Olga udvarfalvi gyűjtései, 1960. július 10–15. és 17.
- 05022–05083 – Nagy Olga udvarfalvi gyűjtései, 1961. január 5–13.

Kriza János Néprajzi Társaság Adattára (Kolozsvár) – kéziratok = KJNT Adattára

- 291 – Nagy Olga: *Beszámoló gyűjtőutakról, munkásságról*, é. n.
- 311 – Nagy Olga köteteinek, tanulmányainak lajstroma, é. n.
- 316 – Cseke Péter – Nagy Olga – Vetési László: *Kérdőív (1945-től a forradalom kitöréséig követi nyomon mindazokat a tényeket, jelenségeket, amelyek ezt az*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

időszakot jellemzik, különös tekintettel nemzeti jegyeink fokozatos és tervszerű megfosztására), é. n. [1989 után].
- 324 – Nagy Olga jegyzetek, vázlatok, levelek, különböző évekből.
- 325 – Nagy Olga kérdőívek, é. n.
- 1860 – Nagy Ákos: *Egy lokális mítosz. Nagy László emlékezete Udvarfalván*, 2006.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (Budapest) – kéziratok = MTA KIK Kt.
- 24/1995 – Gunda Béla hagyatéka.

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár VII. Kutatói anyagok, hagyatékok 6. Gunda Béla hagyatéka (Budapest) = MTA NTI VII. 6.
- b. Levelezés.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (Budapest) – kéziratok = NM EA
- 551 – Nagy Olga: [cím n.] (Nagy Olga mezőpaniti gyűjtései; feltehetően felelet Gunda Béla *Az elvetett búzától a kenyérig* című kérdőívére), 1930-as évek vége
- 552 – Nagy Olga: *Halál és temetés falumban*, [Mezőpanit, eltűnt kézirat], 1930-as évek vége
- 553 – Nagy Olga: *A karácsonyi ünnepkör népszokásai* [Mezőpanit], 1938

Udvarfalvi Református Egyházközség Levéltára (Udvarfalva) – kéziratok = UREL
- Aranykönyv – *Az udvarfalvai nemes és szent református anyaegyház Aranykönyve*, 1909–1950.
- Krónika – *Az udvarfalvi ref*[ormátus]. *egyházközség Krónikája*, (1927 e.?)–1955.

Printre flori și femei. Olga Nagy în satul Curteni

Cuvinte cheie: Olga Nagy, modele de sat, modelul de dezintegrare, jurnalism, sociografie, regiune floricolă

O parte semnificativă din culegerile timpurii ale lui Olga Nagy din Curteni au rămas nepublicate sau au apărut în periodice greu de găsit sau au fost încorporate „invizibil” în sinteze etnografice și opere de ficțiune ulterioare, mai ample. Ce și cum a cules aici și ce a publicat din toate acestea? Cum a reflectat mai târziu asupra muncii sale în acest sat? Cum apare ea în amintirea localnicilor, sau își mai aduc aminte cât de cât de ea? Pe baza acestor întrebări și altele similare, între 2018 și 2022, autorul a avut ocazia să petreacă aproape 1.300 de zile în acest sat din județul Mureș, și să-i cunoască pe foștii informatori ai cercetătoarei și descendenții acestora printr-o muncă de teren mai lungă și staționară. Prin experiențele acumulate în acest fel, studiul își propune să facă vizibil realizările timpurii (începând cu anii 1950) ale lui Olga Nagy din satul Curteni.

Among Flowers and Women. Olga Nagy in Curteni

Keywords: Olga Nagy, village models, model of disintegration, journalism, sociography, flower-growing region

A significant part of Olga Nagy's early collections from Curteni remained unpublished, were published in hard-to-find periodicals, or were "invisibly" incorporated into later, larger ethnographic syntheses and literary works. What and how did she collect here, and what did she publish from all this? How did she later reflect on her work in the settlement? How do the locals remember her, do they remember her at all? Along these and similar questions, between 2018 and 2022, the author had the opportunity to spend nearly 1,300 days in this settlement from Mureș County, and meet the researcher's former informants and their descendants through a longer, stationary fieldwork. Through the experiences gained in this way, the study aims to make visible Olga Nagy's early results in Curteni starting from the 1950s.

© www.kjnt.ro/szovegtar

Oktatási, közművelődési programok, revitalizációs mozgalmak

© www.kjnt.ro/szovegtar

Berki Tímea

Népnevelés vasárnap. Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években

Az erdélyi szervezett folklórgyűjtés megindulásához vezető kezdeményezések vizsgálata rendjén Szakál Anna három irányt jelöl ki a kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének létrejöttét és hatását feltáró tanulmányában (Szakál 2017: 99–127). Az első irány a 19. század elején napvilágot látott erdélyi és magyarországi folyóiratokban fellelhető népköltészeti, történeti emlékek és tájnyelv iránti érdeklődés nyomainak, időbeli változásainak, továbbá e kiadványok iskolákban, könyvtárakban, kaszinókban, olvasótársaságokban való megjelenésének vizsgálata. A második a protestáns kollégiumok szerepének, míg a harmadik a közgondolkodást befolyásoló és meghatározó, az említett intézményekben működő tanáregyéniségek, értelmiségiek szerepének kutatása. Szakál Anna érvelésében példaként az 1830–40-es években megjelenő *Vasárnapi Újság*ot hozza (Szakál 2017: 99–100). Ez a lap egyrészt szemléletformáló hatással bírt az erdélyi társadalomra nézve, másrészt pedig egyetlen intézményként kapcsolta össze a fentebb egyenként vázolt három irányt, melyek itt nem választhatók külön, hanem összefüggő rendszert mutatnak.

A korban leghosszabb életű néplap, a Bölöni Farkas Sándor szorgalmazására a Kolozsvári Casinóban alapított *Vasárnapi Újság* képezi jelen tanulmányom alapforrását. A polgári származású Brassai Sámuelt, a Casino tagját bízzák meg a demokratikus eszmék szolgálatát célzó lap szerkesztésével.[1] A továbbiakban a lapot szerkesztő Brassai kapcsolati hálójának vizsgálatával igyekszem feltárni azt a közösséget, amely részt vállal az

1 Bölöni Farkas Sándor küldi a szerkesztésre felkérő levelet, melyet Lázár László ír alá. Brassai Sámuel hagyatékából közli Mikó 1971: 30–32. (A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában található Brassai-hagyaték katalógusa nem tartalmazza ezt a levelet. Mikó Imre a levél közlésekor a következőket írja: „Brassai takarékosságára jellemző, hogy a Bölöni Farkas Sándor hozzá intézett levelének hátlapját matematikai formulákkal írta tele." Mikó 1971: 30. E megjegyzés alapján néztem át a hagyaték matematikai jegyzeteket és vegyes jegyzeteket tartalmazó iratcsomóit, de ott sem sikerült e levél nyomára bukkanni. Végül abban a Mikó-hagyatékban találtam meg, amelyet 2023-ban adományozott a család az unitárius egyháznak. Ez a több mint 10 banános doboznyi és egy szatyornyi terjedelmű hagyatéki anyag jelenleg még rendezetlen állapotban van. Az ideiglenesen a szatyorba került Mikó-anyagban Mikónak Brassairól szóló könyve kézirata, korrektúrája és kutatási jegyzetei vannak mappákba rendezve. E mappák egyikében találtam rá 2024. augusztus 1-jén a Bölöni Farkas Sándor és Lázár László által aláírt eredeti, 1833-as levélre és Brassai Sámuel válaszára. A mappára Mikó Imre ezt írta ceruzával: *Levelezés Az utolsó erdélyi polihisztorral kapcsolatosan. Képek is.* A kéziratos levélváltás a Brassairól szóló könyv készülésekor kerülhetett Mikó Imréhez és megfeledkezett róla/nem vitte vissza az unitárius egyházi levéltárba. Molnár Lehel levéltárossal egyeztetve az iratok levéltári elérhetőségét illetően fontos adalék, hogy folyamatban van azok reponálása a Brassai hagyatékba. Addig is jelzem, hogy a Mikó Imre könyvében előforduló filológiai hivatkozás tehát mai állás szerint téves, és így szerepel a 2024-ben a Polis kiadónál újra megjelentetett Mikó Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor* című kötetben is. Itt köszönöm meg Mikó Ferencnek és Molnár Lehelnek, hogy kutatásom sikerének elősegítői voltak). A levélváltást a tanulmány végén fényképmellékletként közlöm.

Berki Tímea (1977) – BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, társult oktató, berkitiimea@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-10

erdélyi társadalmi nyilvánosság szervezésében, illetve azokat a nyomokat, amelyek az erdélyi folklórgyűjtés megindulásával hozhatók kapcsolatba. Mindezt látni azért is fontos egyrészt, mert gyakran – tévesen – Brassai Sámuel egyszemélyes vállalkozásaként értékelik a *Vasárnapi Újság*ot. Másrészt, a lap mélyreható vizsgálata feltárhatja azt a szerkesztői elképzelést és gyakorlatot, amely e több mint egy évtizedig megjelenő népnevelő kiadványt meghatározta, és amely az erdélyi folklórgyűjtés történetét is gazdagíthatja.

A 19. század végén is kitüntetett figyelemben részesülő tudóst magas életkora,[2] tudományokbeli jártassága, szellemi frissessége, vitakedve és a fiatalokra figyelő, őket támogató gesztusai révén nagy népszerűség és még életében kialakuló kultikus tisztelet veszi körül. A pályáját életében dokumentáló (ön)életrajzok, alkalmi köszöntők és interjúk sorát Kőváry László Brassai-életrajza zárja. A Brassai betegágyánál jelen lévő Szabó Sámuel, majd Kőváry László szem- és fültanúként számol be arról, hogy 1897. június közepén százéves a tudós és sikerül még életében felköszönteni, majd pár nappal később emléktáblával megjelölni születési helyét, a torockószentgyörgyi unitárius papilakot (Kőváry 1897: 41–48, 54). A 20. század elején Gál Kelemen, Kozma Ferenc, Fitz József ír Brassairól, első monografikus igényű életrajzát pedig szintén egy egykori tanítvány, későbbi unitárius püspök, Boros György készíti el (Boros 1927), aki a kolozsvári Brassai-hagyatékban fellelhető levelezést is rendezi. Brassai Sámuel kéziratos hagyatéka és néhány személyes tárgya halálakor az unitárius egyház tulajdonába és a kolozsvári kollégium könyvtárába kerül,[3] onnan a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári levéltárába. A 2000-es évek derekán még rendezetlen a 7 doboznyi iratanyag, azonban ma már katalogizált hagyatékként kutatható.[4] Az itt őrzött több tucatnyi levélen kívül az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia és a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában is elérhető a kutatók számára néhány Brassai-levél. A Kolozsvárt őrzött korpuszból 8 levél íródott a *Vasárnapi Újság* megjelenésének időszakában, és csak a Rumy Károlyhoz írt levél kapcsolódik a laphoz.[5]

Mikó Imre 1971-ben erősíti meg Brassai korát és nevezi „utolsó erdélyi polihisztor"-nak. Munkásságáról bibliográfiát Gazda István készít két évtizeddel később, 1997-ben. Fontos látnunk, hogy az első életrajzírók unitárius tanárok, Brassai-tanítványok, de azt is, hogy munkáik megjelenési ideje (1927, 1997) Brassai 1897-es halálához (és/vagy

2 Brassai Sámuel születési éve bizonytalan. Közel száz évet élt. Vö. Kőváry 1897: 38. A bibliait is meghaladó életkora a 19. század végének 35 éves átlagához képest is magas. (Daróczi 2001: 308)

3 Vö. Mózes András: A néh. Dr. Brassai Sámuel Külmonostor utczai 72. sz. szállásán talált s a Kollégium Könyvtárába beadott okmányok s más vegyes irományok és a néhai Brassai S. saját jegyzetei, iratai s hozzá írt magán levelek, 1897. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [a továbbiakban: MUEKvGyLt.] Brassai-hagyaték Ms 160.

4 Visszautalva arra, amit Mikó Imre is jelzett, Brassai Sámuel még a legapróbb üres papírfelületet (legyen az levél hátlapja, boríték, gyászjelentés stb.) felhasznált jegyzetkészítésre, ezért a kolozsvári hagyaték katalógusa, bár fontos kutatói segédlet, nem tájékoztat egyértelműen. Például matematikai jegyzetekként szerepelnek olyan fontos iratok, melyek üres részére kerültek a formulák, számítások, rajzok, de elsősorban, elsődleges használatukban e papírfelületeken magyar vagy idegen nyelvű (német, francia) levelek, levéltöredékek vagy más tárgykörhöz, tudományterülethez tartozó jegyzetek olvashatók, melyeket nem jelez a katalóguscédula!

5 A Horvát Istvánnak, Schedel/Toldy Ferencnek és Rumy Károlynak címzett levelek közül csak ez utóbbinak írt levele kapcsolódik a *Vasárnapi Újság*hoz. Ebben kéri fel Rumyt, hogy küldjön cikket a lapba: „a T. T. Professor ur, miután minden hazai és számos külföldi hirlapokat becses közleményeivel diszitni s közhasznositni méltóztat, ezzel csak az egy Vas. Ujság nem dicsekedhetik. Pedig vannak oly körök, hová ez Collegái nélkül csak egyedül érkezik-el." Vö. Brassai Sámuel levele Rumy Károlynak h.n., é.n. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK Kt.]) Magyar Irod. Lev. 4-r. 23.V. köt. Lásd erről bővebben: Berki 2024: 3–13.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1797-es születéséhez) illeszkedik, alkalmivá téve a megjelenést és közvetve is éltetve a Brassai-kultuszt.

Brassai Sámuel kapcsolathálójának vizsgálata rendjén a társadalomtörténeti szakirodalom felől indulva utalok Kövér György egyik munkájára (Kövér 2006), melyben a társadalmi struktúra tengelyeként a tevékenységszerkezet, vagyon-és jövedelemmegoszlás, rang- és presztízshierarchia hármasát emeli ki. E hármasból talán a harmadik a legrelevánsabb a kérdésfelvetésemben. Sasfi Csaba a foglalkozás, társadalmi státus kérdéseit tárgyalva állapítja meg azt, hogy a nagyapák kutatása is segíthet a kapcsolati háló és az intézményi beágyazódottság tekintetében (Sasfi 2006). Ekként – úgy vélem – Brassai Sámuel mikro- és makroszociális kapcsolatai egyaránt figyelmet érdemelnek.[6]

Életrajzíróinak a dédszülőkig sikerül rekonstruálni a családfát. Eszerint apai ágon Brassóból érkezik a családalapító dédapa Torockóra, innen a származásra utaló későbbi keresztnév. A ritka Wellmess nevet viselő szász asztalos a halotti anyakönyvben már Brassói W. Jánosként szerepel (Boros 1927: 12–14). Kőváry László magyarázatot keres erre a mobilitásra, hiszen Torockószentgyörgyöt, a nemesi család székhelyét találná megfelelőbb gazdasági, érvényesülési célpontnak Torockó helyett. Ellenben a dédanya, Tóbis Judit, torockói[7] és házasságuk befolyásolhatta a szász származású mester megtelepedését a bányászvárosban. Fiúknak, azaz Brassai Sámuel nagyapjának felesége Vernes Ilona, vagyonos és tekintélyes torockószentgyörgyi család tagja. A dédapa és nagyapa esetében látjuk, hogy a házasságok jelentik a megállapodást, a letelepedést és a társadalmi beágyazódást immár Torockószentgyörgyön is. Ez történik Brassai Sámuel apja, idősebb Sámuel (1764–1837) esetében is. A helyi iskola után a kolozsvári unitárius kollégium tanulója, majd tanítója és iskolafőnöke. Innen kerül vissza a torockói iskola rektori tisztségébe, ami egyben énekvezéri és paphelyettesi teendőkkel is jár. Ez a visszatérés a pályamobilitás (felemelkedés) mellett társadalmi stabilitásként is értelmezhető. Származási helye és az unitárius egyházban vállalt szerepe hozza kapcsolatba a torockószentgyörgyi lelkész-esperes, Koncz Gergely családjával.[8] Az esperes lányával, Koncz Krisztinával kötött házassága[9] útján pedig még szorosabbá válik ez a kapcsolat, mely egyfelől egyháztársadalmi szocializációt, másfelől a régió határainak túllépését is jelenti Torockó és Torockószentgyörgy mellett Kolozsvár, Abrudbánya, Székelykeresztúr és környéke, illetve id. Brassai lelkészi működése révén az Aranyos-menti Szentmihály irányába.

Brassai Sámuel szocializációja tehát ebben a közegben történik. Apja mintáját követve iskoláztatják, és ő sem a lelkészi hivatást választja, hanem nevelő, kollégiumi tanár lesz. Azzal, hogy maga nem házasodik meg és anyjával, majd annak 1860-as halála után

6 Ugyanezt a kérdést jelen tanulmány alaptéziseiből kiindulva részletesebben tárgyalom a *Korunk* júliusi lapszámában. Lásd Berki 2024: 3–13.

7 Lánytestvére, Anna abrudbányai Mikola Szabó Sámuel felesége lesz. Fiuk, Szabó Sámuel unitárius lelkész, a székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatója 1796–1813 között, Koncz Klára férje (Boros 1927: 14). Koncz Klára pedig Brassai édesanyjának a testvére, így anyai ágon is rokonná lesz a két Sámuel.

8 A kis- és nagysolymosi előnevet viselő előkelő székely nemes család tagja, melynek elődei közül Koncz Boldizsár unitárius püspök, illetve több egyházi adománytevő említhető (Vö. Boros 1927).

9 Idős Brassai Sámuel és Koncz Krisztina házasságkötésére 1794. dec. 31-én került sor. Vö. *Brassai Sámuel* In Benczédi Gergely: *A kolozsvári unitárius kollégium tanárai*. Kézirat. MUEKvGyLt.

egyedül él, eltér a családi mintától, ugyanakkor ezzel a választásával lehetővé teszi önmaga számára öntörvényűségének érvényesülését, szakmai tájékozódását, külföldi útjait, tudós érdeklődését és különc életmódját.

Az intézményeket tekintve az unitárius egyház kötelékében mozog a család. Míg korábban a torockói betagozódás felekezeti identitást nyújt a dédapának, addig a következő nemzedékek számára már nagyobb létközösséget jelent, melynek lehetőségeivel élnek és melynek szolgálata idővel az egyházi tisztségek betöltését is elhozza. A kolozsvári kollégiumban újabb kapcsolatokat épít mind az apa, mind a fiú. Az, ami kivezet ebből a közegből az az életpálya rákövetkező szakasza. Apjától eltérően Brassai Sámuel a poétai (1814) és filozófiai osztály (1816) elvégzése után főúri családoknál működik nevelőként. „A' kolozsvári főrangú családokban alig volt jelesebb tehetség ifju vagy nő, ki kedvencz tudományaiból ne vett volna tőle órát: olyly különös jelenet volt e' democrata és cynicus férfiú Erdély salonaiban" (Gy[ulai] 1855: 649).

Az alábbiakban azokra a főúri családokra térek ki röviden, melyeknél Brassai nevelői feladatokat vállal.[10] Érdemes e családok női tagjait is megvizsgálni, hiszen azok származása újabb családi kötelékekről árulkodnak, újabb közösségekkel kapcsolják össze a családban nevelősködő fiatalt és azt is megmutathatják, hogy az milyen útvonalat jár be e kapcsolathálón belül.[11]

Brassai Sámuel elsőként a Makray családhoz kerül, ahol közel két évet tölt nyelv- és zongoratanárként (Kőváry 1897, Fitz 1911). E két forrás Hunyad megyeiként nevezi e családot, amelynek azonban van egy széplaki, Belső-Szolnok megyei ága is. Ez az az ág, amelynél Brassai nevelő, hiszen éppen ide, Dés mellé ajánlja nevelőnek Brassait Koros Imre barátja[12] „Cserei consiliárius családjához" (Boros 1927: 52). Cserei Klára pedig a vízszentgyörgyi és felpestesi előneveket viselő Makray László felesége lesz. Számolnunk kell tehát egy Cserei-Makray sorrenddel, amely Kolozsvártól északra ugyan, de a város vonzáskörzetében tartja a nevelőt. Később is e vidéken találjuk Brassait, Bethlenben Bethlen Károly[13] lányát, Esztert[14] zongorázni tanítja (Boros 1927: 56), majd e főúri család kötelékében Bethlen József,[15] majd Bethlen János[16] gyermekeit neveli a közeli Rettegen, illetve utazik a családdal Pestre, Bécsbe. A Bethlen családtól a Kendeffy családhoz kerül Brassai, de tulajdonképpen ugyanabban a családban működik, hiszen malomvízi Kendeffy Ádám[17] felesége bethleni Bethlen Borbála. Az 1834-ben megözvegyült asszony

10 Az ezekre vonatkozó összefoglaló adatok a tanulmányhoz mellékelt táblázatban találhatók.

11 Nem képezi e kutatás tárgyát, de nem mellékes az a szempont sem, miszerint vizsgálatra érdemes a Brassai által idegen nyelvekre, zongorázni tanított fiatalok – főként nők – élete (életpályája), vagyis kimutatható-e későbbi kapcsolatuk egykori nevelőjükkel, az milyen jellegű és milyen dinamikájú volt a nevelői feladatok megszűnte után, hogyan hasznosultak ezek a kapcsolatok a felek, vagyis a nevelő és neveltjei számára stb.

12 Koros Imre (1755–1831) piarista szerzetes, könyvgyűjtő, a kolozsvári katolikus líceum nyomdájának igazgatója.

13 Felesége gr. Mikó Krisztina.

14 Bethlen Eszter (1814–1864) széki gr. Teleki Lajos felesége lesz.

15 Felesége Thoroczkay Eszter, akit Brassai akár Torockószentgyörgyről is ismerhet. Brassai tanítványai pedig Bethlen Róza és László. De mivel két bethleni gróf Bethlen Józsefet találtam, a kutatás jelen fázisában az is lehetséges, hogy annál a Bethlen Józsefnél nevelősködött Brassai, akinek felesége Haller Borbála. A részleteket lásd a mellékelt táblázatban.

16 Politikus, nagybirtokos, aki ekkor második feleségével, báró Wesselényi Zsuzsánnával kötött házasságában él.

17 Erdélyi főúr, politikus, a reformmozgalom legtevékenyebb szereplője, a kolozsvári vívóiskola megalapítója, mintagazda.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ősszel magával hívja Brassait bécsi és velencei útjaira (Fitz 1911: 35). Ekkor Kendeffy Krisztina és Katinka nevelője.[18]

A majdnem két évtizedes nevelői tevékenység nem csak Erdély legnagyobb nemesi családjainak pártfogását, a nevelősködéssel járó társas kapcsolatok világát hozza el Brassai Sámuel számára, hanem például a protestáns, immár református felekezetű közösségbe is bevezeti. Továbbá e családok téli és/vagy nyári lakhelyei, külföldi utazásai, időzései mobilitásként értelmezendők. A tájékozódás, ismerkedés alkalmait szolgálják.[19] Nevelősködése eredménye az is, hogy Bethlen János révén 1833-ban Kolozsvárra kerül. Bácskai Vera a polgárságot vizsgáló egyik tanulmányában (Bácskai 2006) Pest és Buda összehasonlításakor, a várost a rendszeres árutermelés, információáramlás és rétegzettség közegeként tárgyalva, a nemesség mellett Pesten felbukkanó bevándorlók esetében kimutatja azok polgárrá fogadását, a zárkózottabb közösséget megjelenítő Budával szemben. Ez a Pesten tapasztalt nyitottság teszi lehetővé az új polgárság, azaz a középosztály kialakulását. Kolozsvár esetében is ez a nyitottság nyújt lehetőséget Brassai beilleszkedésére és polgári-értelmiségi karrierjének kibontakozására.

Már nevelői feladatköre idején, 1831-ben jelentkezik első publikációval az *Erdélyi Híradó*ban és a *Nemzeti Társalkodó*ban (Vö. Gazda 1997), W. és Világfi Antal álneveken.[20] Ez utóbbi lapban zajlik az ún. Klió-per is, melyet Brassainak Szilágyi Ferenc történeti munkájáról írt recenziója vált ki kettejük között. Az álnéven írt recenzió felvállalása után Szilágyi mégis ismeretlennek tartja: „De ki az a' Brassai Sámuel? Sokan kérdezték itt helyben én tőlem, 'a fő polczon lévők is, valamint kis hazánk' különböző részeiből érkezett levelekben is tevének hozzám ilyen kérdést" (Szilágyi 1834: 178). Ebből a kérdésfelvetésből, és ezt az álnévhasználat is megerősíti, egyértelmű, hogy a Brassai Sámuel szerzői név bizonyos körökben viszonylag ismeretlen 1833–34-ben, tehát megfogalmazható az a kérdés, hogy mennyire ismert Kolozsvárt, Erdélyben ekkor a főúri körökön kívül. Kritikája, Szilágyi válasza értelmében, ezért is tűnik méltatlannak, jogtalannak. Ráadásul, amint arra a *Végszó* című írásában utal, Brassai iskolai tanulást soha nem végzett, „klavir-mester", néha nevelő, magát újságírásra adó, mindenhez kapdosó ifjú (Szilágyi 1834: 178), azaz szakmai szempontból sem egyenrangú bíráló.[21] A folyóiratokban rejtőzködő Brassai Sámuelt barátja, Gyergyai Ferenc[22] vezeti be a kolozsvári úri Casinóba, egy hónappal annak indulása, 1833 januárja után (Boros 1927: 73). A haladó szellemiségű, demokrata nemesség ezen intézménye négy évre az egyik alapító, a gróf Kendeffy Ádám

18 Kendeffy Krisztina Branyicskai Jósika Leó, míg Kendeffy Katinka az Andrássy Gyula (a későbbi miniszterelnök és külügyminiszter) felesége lesz.

19 A Kendeffy családdal tett bécsi útja során ismerkedik meg Stephan Ladislaus Endlicherrel, a 19. század legnagyobb botanikusával, akitől füvészetet tanul, és aki róla nevez el majd el 1839-ben egy ausztráliai repkényfajt. Vö. Kanitz 1890, illetve Fitz 1911.

20 Ezekkel szerepel a *Vasárnapi Újság*ban is, valamint az OO.-val. Vö. Gulyás 1956: 531.

21 Fontos hozzátenni e vitához azt is, hogy Szilágyi és Brassai életpályája hasonlóságokat mutat. Bár a Kolozsváron született Szilágyi apja református teológiai tanár és a Brassaié a torockói unitárius particula rektora, mindketten Kolozsváron tanultak. Szilágyi is házinevelőként működött Kolozsvárt a gróf Kuun és a Bánffy házaknál, mielőtt köztanító lett, majd külföldi egyetemeken tanult. Azt olvasva, hogy Brassai mindenhez kapdosó ifjú, azt feltételeznénk, hogy egy idősebb, már publikációkkal rendelkező történész vág vissza a tapasztalatlan fiatalnak, ez mégsem így van, ugyanis egymás kortársai – évre pontosan, ha Brassai születési éveként elfogadjuk 1797-et. Másfelől, az ismeretlenség Szilágyi elgondolásában azzal is magyarázható, hogy míg ő rendelkezik saját önálló publikációval, kötettel, addig Brassai nem.

22 Brassai kortársa, legjobb barátja, városi tanácsos. Nyelvész, fordító és tenor.

házába helyezi székhelyét (n. n. 1833: 105), és a város tudós- és művésztársadalmát is megszólítja a hazai közművelődés előmozdítása céljából. Ennek egyik lehetőségeként azt a lapot látják, amelynek szerkesztését az Amerikából visszatért, unitárius Bölöni Farkas Sándor, a Casino másik alapítója ajánlja fel Brassai számára. A lapszerkesztői tevékenysége így 1834-ben kezdődik el és a *Vasárnapi Újság* 1848-as megszűnte után Pesten folytatódik, ahol 1851-ben a fél évig megjelenő *Fiatalság barátja*, illetve 1855-ben a szintén pár lapszámot megért *Criticai Lapok* szerkesztője, de ezeket már saját vállalkozásként működteti. A kolozsvári egyetem megnyitása után a német nyelv és irodalom tanárával, Meltzl Hugó kollegájával közösen indítja meg az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat, melynek 1883-ig társszerkesztője.

Az 1834 és 1848 között megjelenő *Vasárnapi Újság*ot[23] szerkesztő Brassait 1837-ben hívja meg tanárnak a kolozsvári unitárius kollégium és választja levelező taggá a Magyar Tudós Társaság. Tanári és tudósi pályája nyer ezzel megerősítést és e kettő együtt státust és presztízst, újabb kapcsolatokat biztosít számára, melyek nemzedékeken is átívelnek, hiszen nem csak ifjúsági lapja címében gondol a fiatalság barátjaként önmagára, hanem mecénásként anyagi és kapcsolati tőkéjéből is áldoz oktatásukra. A 19. század közepén már ősz hajú idős tudósként élcelődik rajta Jókai, viszont az a tény, hogy pályája töretlenül folytatódik, érdeklődése szerteágazó, nem mellékesen hosszú életet él, úgy marad kortársa saját és a rákövetkező nemzedékeknek, hogy az a kapcsolati háló, amelyben elindult, lassan szétfoszlik körülötte, miközben a század nagy változásainak élő szemtanúja marad. A stabilitást ebben a hálóban Kolozsvár, családja, egykori barátai, neveltjei, azok családjai, a pesti és kolozsvári értelmiség, diákjai és az unitárius egyház biztosítja.[24]

A *Vasárnapi Újság*nak, e 14 éven át folyamatosan megjelenő lapnak alapos vizsgálata e tanulmány keretei között lehetetlen, mivel annyira gazdag és sokrétű tartalommal rendelkezik, hogy hosszabb kutatást és alaposabb feltárást érdemel. E leíró jellegű szövegben néhány olyan részkérdésre és szempontra szorítkozom, melyekből körvonalazható a szerzői kör, a lapszerkesztői gyakorlat, a lapot (fel)használó és olvasó közösség érdeklődése, a néppel kapcsolatos gondolkodás, az ismeretterjesztés célzatossága.

1834. április 6-án indul,[25] és szerkesztője ugyan Brassai Sámuel, fontos látnunk, hogy nem egyszemélyes vállalkozás ez. A külföldi híreket közlő Újságok-rovatát 1840-ig a kolozsvári unitárius lelkészként működő Kriza János szerkeszti,[26] aki eközben a berlini egyetemen tanul. 1838 nyarán Krizbai Dezső Miklós[27] látja el a szerkesztői teendőket, amint az a szerkesztő távollétére utaló lapbeli megjegyzéséből kiderül, és ugyanez törté-

23 A leghosszabb ideig megjelenő néplap a korszakban, a későbbi, pesti *Vasárnapi Újság* névadója.

24 A Brassai kapcsolathálóját tárgyazó Korunk-tanulmányban azt vizsgáltam meg, hogy a levelezés miként dokumentálja e háló működtetését, a kapcsolatok hasznosítását az írói, tudósi karrierépítésben. Egyértelműen kiderül, hogy a levelezés útján fenntartott kapcsolatok mozgósítása révén kerülnek népszerűsítésre és ismertetésre Brassai első tudományos igényű, a mai tudományterületek felől nézve változatos (füvészet, bankismeret, a Kék könyvtár-sorozat tankönyvszerű kiadványai a számtan és rajz tanításához), a szaktudományok perspektívájából pedig széttartó munkái. Részletezem azt is, hogyan sikerül Brassainak Széchenyivel elfogadtatni azt, hogy neki ajánlhassa *Bankismeret* c. művét 1842-ben – szintén a főúri kapcsolatait működtetve, gróf Bethlen János közbenjárásával. Vö. Berki 2024.

25 Az *Erdélyi Híradó*, majd a Református Kollégium betűivel nyomtatják.

26 A lapnak nem csak szerkesztője, hanem szerzője is Kriza János (a külföldi híreket hozó Újságok-rovaton túl), K. és Z. álneveken. Lásd: Gulyás 1956: 587.

27 Az 1830–40-es évek kolozsvári irodalmi életének tagja. Vö. Pais 1911. A lapban a K-y és a KM szignók mögött valószínűleg ő rejtőzik.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nik 1844 áprilisa és szeptembere között, amikor Brassai ismét távol van.[28] Tudjuk azt is, hogy korábban, 1834 októberétől hónapokig külföldön tartózkodik a Kendeffy családdal, Bécsben és Velencében, ez az időszak azonban nyomtalanul telik el a lapszerkesztés szempontjából.[29] Foglalkozásukat tekintve a lapban cikket közlők zöme gazda vagy gazdatiszt, aki gyakorlati tudását osztja meg írásaiban, illetve lelkész vagy tanító, aki a közösségi munkájáról értekezik vagy tudósít. Olyan közvetett szerzőknek tekinthető személyek is megjelennek benne, akiknek könyveit ismertetik vagy mutatványokat, átvételeket, fordításokat közölnek munkájukból. Erdélyiek, magyarországiak és külföldiek egyaránt előfordulnak a névvel vagy álnéven publikálók között. Kedvelt álnév az eredetnév, így a Tiszamenti, Marosmenti, Vidéki, Székelyfi, de találunk a megszólaláshoz ironikusan viszonyulót is, mint amilyen például a Fillencsvári Habakuk (azaz hazug, nem szavahihető) vagy Pokolkövy Vendel (az ördögi), esetleg a Fogasi.[30] Az álnéven közlés természetes szerzői gyakorlat akkoriban,[31] annak feloldása éppen ezt az írói szerepet és a vele járó lehetőséget vonná vissza, ezért is írhatja azt Brassai Sámuel Szinnyei Józsefnek a készülő írói lexikonba küldött kérdőívre, hogy az „álnevet nem szokta elárulni viselője."[32] Az 2i+2 nj+f+3a+f+2t-a2 álnevet ugyan kihívás dekódolni, a korszak egyéb forrásai[33] segíthetnek némelyek megfejtésében, vagy annak felismerésében, hogy ismétlődő álnevekről van-e szó. Ez a közlési gyakorlat azt is elősegíti a korban, hogy névvel, álnévvel vagy szignó nélkül bárki szerzőként, munkatársként kapcsolódhasson be a lapba, olvasóként pedig visszajelezhessen, cikket küldjön be, vagy tudósítson, hiszen a szerkesztő jóváhagyásával közöl és az vállalja a felelősséget.[34] Társadalmi szempontból a szerzői kör városi és vidéki, a helyi közösségekben aktívan működő, a földműveléshez, gazdálkodáshoz értő tisztviselő, főúr, lelkész, kántortanító, tehát a helyi értelmiség tagja, aki gyakorlatban is eleve népnevelő, közösséggondozó és -fejlesztő funkciót tölt be. Egybevág ezzel a népnevelő lap első lapszámában felbukkanó gondolat az igazgatás és alattvalói lojalitás kettőségéről. Az alattvalók nevében megszólaló vezércikk-író a lap célját „a felsőbbség és alattvalók közti bizodalmas kapocsnak (a' mennyire tőlünk kitelhetik) erősítésére való igyekezet" ügyének szenteli és „Isten hírével útnak indítva, minden jó gondolkodású, Fejedelmét és Hazáját egyenlőleg szerető hazámfiainak szívellésébe és pártfogásába ajánlok" (n. n. 1834a: 1). A hazaszeretetben egyenlő, társadalmi szempontból egyenrangú hazafiak demokratizmusa szervezi tehát a közhasznú ismeretek terjesztésére hivatott lapot.

28 Vö. az unitárius egyház Consistoriumának határozatával, melyben elfogadják Brassai kérését, hogy 1844 nyarán németországi iskolalátogatási tanulmányúton vegyen részt. MUEKvGyLt. Nro. XIII: Protoc. Gener. Consist. 1844–1845.

29 Concha Győző említi azt, hogy az özvegy Kendeffyné társaságában lányai nevelőjeként utazik Bécsbe és Velencébe Brassai Sámuel, és szerkesztőtársának, Krizának innen küldi cikkeit. Vö. Concha 1904: 12.

30 Száva Farkas, aki ekkor még diák Marosvásárhelyen, később Marosszék aljegyzője, tanár. Kővárynak regéket gyűjt. Vö. Gulyás 1956: 165.

31 Az írói álnév lexikon alapján az N.N. Bartalus István. Gulyás 1956: 322.

32 Vö. Brassai Sámuel 1885 februárja után kelt levele önéletrajzi adataival előrenyomtatott űrlapon, Szinnyei Józsefhez, aki azt 1885. május 28-án kapja kézhez, amint az az érkezést igazoló feljegyzéséből látható. OSzK Kézirattár. Analekta Fond 36/1464.

33 Például az iskolai önképzőköri, olvasóegyleti kiadványok, mint például a *Remény* zsebkönyv.

34 Ennek a felelősségvállalásnak egyik példája az alábbi idézet, mely a szájmosás gyógyító erejére figyelmeztető cikk végén áll: „a szerkesztő csak azt teszi a' feljebbiekhez, hogy ámbár a' jelen figyelmeztetés' írója némi (de a' tárgyal semmi kapcsolatban nem levő) okokból nevét kiírni nem akarta, de őt személyesen ismeri, és ennél fogva a nevetlenség miatt hiányozható biztosítást magára veszi." *Vasárnapi Újság* 1838. IV. (215) 173.

A néprajz, népismeret iránti érdeklődés nyomai egyértelműen kimutathatók benne. Már a legelső számoktól folytatásokban megjelenő sorozatként közölnek országismertetéseket, melyek a földrajzi, gazdasági, politikai, társadalmi sajátosságok bemutatása rendjén az adott ország lakosságáról is tájékoztatnak, annak kultúrájáról,[35] népcsoportokról, férfi-nő viszonyról, életmódról,[36] vallásról, hiedelemvilágról, gyermekhez való viszonyról stb. Az ebbe a csoportba tartozó cikkek többnyire útleírásokból átvett közlések. Idegen nyelvű forrásra utal például az indiai feleség-áldozat leírásakor említett angol utazó, aki leírja a *Vasárnapi Újság*ban is ismertetett „vad ceremóniát" (n. n. 1834b: 22, 170). Megfigyelhető, hogy a természeti népek vagy távolibb, ismeretlen civilizációk művelt szempontból vadnak vagy babonásnak, máskor egzotikusnak tekintett szokásai, hiedelmei, rítusai hangsúlyozása, kiemelése és az ettől való elhatárolódás egyértelmű, akár konfrontatív, és ez a lap hivatásával vág egybe. Az alábbi, az amerikai indiánok kapcsán írt sorok arra a relativitásra mutatnak rá, amely részben az önreflexív magatartást segítheti elő, részben az emberi/nemzeti/földrészi értékítéletek esetlegességét kezdi ki: „[E]zen népek az európaiaktól vadaknak neveztetnek, minthogy szokásaik és éltek módja különböznek a' mieinktöl, melyeket mi a' miveltség felső pontján állóknak képzelünk; de ők is éppen azt tartják a' magokéiról. Ha az ember részrehajlatlanul megvizsgálná a' föld minden népeinek erkölcseit és szokásait, hihetőleg úgy találná, hogy nincs oly bárdolatlan nemzet, melynél nem volnának az udvariságnak néma szabályai (regulái), sem pedig nincs oly mivelt nemzet, melynél a vadságnak némely maradványai nem láttatnának" (n. n. 1835a: 469). Az önreflexió más helyen erőteljesebben erkölcsi célzatú és e moralizáló szándékot a közmondásra emlékeztető megfogalmazás is hangsúlyozza: „Másoknak illyetén balgatagságain sajnálkoznunk, sőt nevetnünk is lehet; de tanúságunkra, 's nem úgy mint a' ki más gabona földjén a' gyomot és dudvát ólcsárolta 's nem vette észre, hogy az övé üszöggel tele" (n. n. 1840: 467).[37] Itt kell megemlíteni azt az eljárást, mely a lap 1846-os számaiban figyelhető meg, az Újságok-rovat híreit egy-egy közmondással zárják, ezzel frappánsan elválasztják azokat egymástól, ráirányítják a figyelmet a hírek egy-egy fontos vonatkozására, tanulságára, miközben egyértelműen szórakoztatóvá és didaktikussá teszik a rovatot. Csupán egy lapszámból idézek ízelítőül: „Magyar király van Pesten – Liszt, a' világhíres zongorakirály, 's az álmélkodó nép lelkében egész lázzadás üt ki a' csuda bájhangok ihletésére, 's midőn művész ujja alatt neki zudulnak a' magyar népdalok, tüzesen, mint Ilyés szekere, 's mélán busongva, mint régi szebb élet emléke, még az is eszébe jut a' merengő hallgatónak, *a' mi volt, de nincs 's még hírét is elmosta az eső.*[38] Uj szóval gazdagodott a' magyar nyelv. Egy pesti széplap a' dámat mint idegen szó helyébe a' delnőt ajánlja, mert az olyan nők délig szokták kihúzni az édes szendergést. *Igen találta*' [..].

35 A kirgizek ismertetésekor például szövegközlést is találunk, oroszból fordított dalt a gyűjtő/közlő és fordító/cikkíró feltüntetése nélkül: „Látod ama' havat? / Szerettem teste, fejérebb. / Látod a' vért, mely ama' leölt bárányból foly? / Arczai pirosbak. / Látod ezen elüszkölt fa törzsökét? / Haja feketébb. / Tudod-e mivel írnak khánunk mulláji? / Szemöldökei feketébbek, mint az ő tentájok. / Látod eme' tüzes szemet? / Szemei elevenebb fénnyel ragyognak." Lásd: *Vasárnapi Újság* 1835. II. (87) 750.

36 Például a lappok ismertetésekor a halászatról, pásztorkodásról. Vö. *Vasárnapi Újság* 1834. I. (55).

37 Érdemes hozzátenni ehhez az okfejtéshez azt a szövegtípust, amely a lap életének második felében hangsúlyosabban van jelen, jelesül az erkölcsi nevelést célzó közmondásokat, aforizmákat.

38 A dőlttel jelzett sorok kiemelések általam – B.T. A *Vasárnapi Újság*ban is más tipográfiával jelenítik meg ezeket a mondatokat, félmondatokat, ezáltal is felhívva rájuk a figyelmet, megakasztva az olvasást.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Portugálban fonákul mennek a' dolgok. Egyébaránt a' fonákság furcsa, mert az aszszonyok egész amazont bátorsággal kezdtek csatázni a' népet zsaroló kényuracskák ellen 's egy ellenök rendelt zászlóalji legénységet szerencsésen viszszavertek. A férfiakat pedig — ezen Boldogaszszony katonáit — bajusz és szakallékeiktől, férfiasságuk ez egyetlen és azért szép nagyra nevelt czimereitől megfosztá egy kormányi parancs. Az ország adóssági mind nőnek, le kéne róni mielőtt igen nagyra nőnének, mert *könynyebb a' kis lyukat bédugn*i. A sajtóra itt is mérgelődnek, hogy is ne? midőn *még azt is tudni akarja, hányat tojolt a' biró tyúkja"* (n. n. 1846b: 319–320).

A tudatlanságból való kiemelkedés és az elme pallérozása a lap cikkeinek visszatérő gondolata, mely nem csupán az országismertetések alkalmával, hanem az oktatással kapcsolatos cikkekben[39] fiktív, példázatszerű történetekben, paródiákban, beküldött hírekben, tudósításokban is előfordul. Például az őraljaboldogfalvi református egyház támogatásával működő, a Kendeffy család által 1805-ben létrehozott[40] gyermeknevelő intézetről Brádi Mózes[41] tudósít. Brádi arról ír, hogy véletlen folytán vetődik a településre egy vasárnap, és a templomba benyitva végül nem istentiszteleten, hanem az ott tanuló diákok[42] vizsgáin vesz részt. Értékeli, hogy „fizikából a' mit feleltek, a' babonaságra alkalmaztatták, a' mit nem lehetett helyben nem hagynom, sőt meg nem dicsérnem, a' midőn oly sok babona uralkodik még a' köznép közt, hogy sokan még a' kötélén tánczolást is szemfényvesztésnek tartják" (Brádi 1834: 214). Iskolai vizsgák részleteiről nem csak Bráditól értesülünk, hanem például Rettegről több ízben,[43] B. J., azaz Bethlen József[44] és Csulak Dániel[45] tudósításából.[46]

Ezek a szövegek, másak társaságában, a gyermekek nevelését a jövő zálogaként látják. A nevelés jelenti a természeti létből való kitörés lehetőségét, és feltételezi a gyermekekhez való viszony megváltoztatását, hiszen a gyermekközpontú családi kapcsolatokban gyökerezik.[47] A gazdasági jellegű cikkek, új technológiák, innovációk ismertetése szintén a földművelés, mezőgazdaság, a természetközeli élet megkönnyítését célozzák a nép szá-

39 Elméleti felvezetők, pedagógiai-módszertani cikkek, melyek sikeresen alkalmazott eljárásokról szólnak, mint például Pestalozzi elképzelései, a Bell–Lancaster-féle kölcsönös tanítási mód vagy Freinet svájci iskolája stb. *Vasárnapi Újság* 1836. III. (96).

40 Kendeffy Elek és felesége Bethlen Krisztina közös terve. Az ő unokájuk Kendeffy Ádám. A családról és intézményalapító tevékenységükről lásd bővebben Dáné 2002.

41 Zaránd megye egyik régi családjának tagja. A családot a Horea-féle parasztlázadás, majd az 1848-as forradalom és szabadságharc tizedelte. Vö. *Erdély nevezetesebb családjai*. https://mek.oszk.hu/10200/10214/10214.pdf (utolsó letöltés: 2024. január 12.)

42 A környék szegényebb nemesi gyermekeinek magyar nyelvű oktatására jött létre a tanintézet. Vö. Dáné 2002: 58. Dáné közli a diákok névsorát is. Brádi 1834-es látogatása a Kendeffy Ádám halála okozta válsághelyzet után történik. A működő iskolában azt tapasztalja, és elvárásként azt fogalmazza meg, „hogy a' vidékbéli nemességnek gyermekei, kik örömestebb beszéltnek oláhul, mint magyarul, a' magyar nyelvnek értésére és beszéllésére vezéreltessenek, és ezen a' nyelven a' vallás tudománya mellett, az életre szükséges tudományokra taníttassanak meg" (Brádi 1834: 216).

43 Vö. Újságok-rovat 1839. február 2-án, 1840. július 26-án, 1846. február 22-én. Megjegyzendő, hogy ezek a tudósítások azt is említik, hogy a gyermekek vizsgáján való részvételre az egyházi vizsgálatok, vizitációk alkalmával került sor.

44 Gróf Bethlen József Rettegen helyben lakó birtokos, az ő családjánál nevelősködik néhány évvel korábban Brassai Sámuel. Vö. Kádár 1901.

45 A lapban neve előtt az „ud[vari]nevelő" jelző/tisztség áll, Bethlen Józsefet helyettesíti az iskolai ellenőrzéskor 1846-ban, feltételezhetően az ő családjában, vagyis udvarában nevelő. Ebben a minőségében választják a Kolozsvárt 1846-ban megalakuló Nevelői Kör pénztárosává.

46 A korábbi rettegi tanító, Márkus Benjámin arról értekezik 1840-ben, hogy miért nincs falun iskola. Márkus 1840: 42–48.

47 Ehhez kínál fogódzókat a számtalan könyvismertetés (pl. Nagy Károly: *A kis számító*; Kőváry László: *Györke Erdélyt utazza*; Brassai Samu: *Kisdedek számvetése* és *Számító Socrates*), vagy mutatvány-közlés, például Francois Fleury magyarra fordított munkáiból, a *Mythologie*-ból, stb.

mára, hogy több idő jusson az önművelésre, a gyermekek taníttatására (néhol főúri segítséggel[48]), természetesen, a fiúk mellett a lányokéra is,[49] és ezekre számos külföldi példát hoz a lap. Érdemes megjegyezni azt is, hogy a nők és lányok családban, társadalomban betöltött szerepéhez is demokratikusan, szabadelvűen viszonyul a lap.[50] A vad népek pallérozatlansága a gyermeki tudatlanság analógiájaként jelenik meg a lapban, és mindkét esetben a tudás elsajátítása, a nevelés segítheti elő a civilizált közösségek létrejöttét. Így az elme és erkölcs művelése a gyermekkorból felemelkedő nemzet nemesítésének eszköze lehet. Ehhez kapcsolódik a nevelésről való gondolkodás hangsúlyos jelenléte a lapban a vonatkozó cikkektől a könyvajánlókon keresztül az intézményesülésig. A szervezeti, egyesületi tevékenység elsősorban gazdasági vonalon követhető nyomon folyamatosan a *Vasárnapi Újság*ban. A Magyar Gazdasági Egylet alapszabályait, az egyleti tagokat érdeklő gazdasági, ipari, technológiai vonatkozású, sokszor illusztrált tartalmakat találunk, esetenként azokra vonatkozó reflexiókkal. Amikor a 354. lapszámban azt olvassuk, hogy „Erdélyben kezd lenni közélet", akkor nem csupán a lapban olvasható erdélyi országgyűlési tudósításokra gondolhatunk és a vonatkozó politikai vitákra, hanem azokra a kezdeményezésekre, amelyek felterjesztését a lapszerkesztő és köre fontosnak tart, mint például a magyar nyelvű törvényhozás, a magyar nyelvű oktatás, a közoktatás bevezetése. 1841-ben éppen az erdélyi birtokegyesítés szükségessége kapcsán érvelnek ekként: „ez által az alantabb miveltségűek 's keskenyebb értelműek előtt is tisztába jövén az enyim, tiéd közti határvonal, felébred a tulajdon' szentsége iránti tisztelet, […] igy születve az egyetértés egymás iránti bizodalom, még inkább létesülnek azon jóllévő egyesületek, mellyek a' közjóllétre megteszik azt, a' mit egyes erők nem tehetnek, illy úton önként előállván a' tehetősség is a' nép nagyrészének maga jólbirása, szaporodni fognak a' nevelő intézetek, hol számosabb ifjaknak lészen alkalmak, célirányos nevelést kapni, 's így a' miveltség a' nép között is mind inkább terjedni fog; igy következik a' mesterségek gyarapodása, kereskedés jobb 's virágzóbb helyzetre emelkedése…" (n. n. 1841a: 151). Ebből a hosszabb idézetből egyértelművé válik, miként épülnek egymásra rendszerszerűen mindazok a témák, kérdések, melyek a közhasznú ismeretek tárában, a *Vasárnapi Újság*ban előkerülnek. A birtokegyesítés törvénybe vezetése előtt azonban már a közjót és társadalmi reformot

48 Például gróf Toldalagi Ferenc a marosszéki Koronkán „az által kivánja a szülőket gyermekeik tanítására ösztönözni egyfelől, hogy a gyermekeiket oskolába jártató szülőknek úri szolgálatokból esztendőnként három három napot elenged; másfelől pedig, hogy azon gazdákat, kik gyermekeik taníttatását elmulasztják, megfosztja azon haszontól, hogy tulajdon allodialis tilalmas legelőjén marháikat ingyen legeltethessék." *Vasárnapi Újság* 1837. IV. (153) 96.

49 Lányok is részt vesznek, és szépen teljesítenek, jutalmakat kapnak a rettegi iskolai vizsgákon.

50 Például Albánia ismertetésekor egymás mellé kerül a nők társadalmi kizsákmányolását elítélendő gondolat, az idő eltöltése és a sajátos hangszerek ismertetése: „A' fejérnépet úgy nézik, mint a' barmot, minden dolgot, a' mit csak lehet, velek tétetnek meg, és aztán még meg is verik. Ez újabb bizonysága pallérozatlanságoknak. A táncz a legszokottabb időtöltések; saját muzsika szerszámok van, mely hoszszu nyakú három húru és nem az ujjakkal pengetik, hanem egy félsinges vesszővel verik. Otromba szerszám, de énekelnek és jó kedvek van Mellette, és ez a' fő dolog." Lásd *Vasárnapi Újság* 1835. II. (44) 345. Teljesen más kontextusban, a „mustra gazdaságokról" értekezve is felbukkan a nők társadalmi megítélése: „a' legpallérozottabb nemzeteknél az asszonyok iránt nyájassággal, tisztelettel és becsűléssel viseltetni a jó nevelés és udvariság egyik legmegkivántabb ága. […] A' franczia nem kissebb udvariassággal van az asszonyok iránt, és annak a' házi, sőt politikai életben is nagy befolyást enged, néha talán kelletinél is nagyobbat. Dum stulti 'sat." Lásd *Vasárnapi Újság* 1835. II. (90) 775–776. A cikket lezáró rövid latin mondat – melynek használata Brassai Sámuelre vall, aki gyakran latin közmondásokkal zárta le (olykor ironikusan, máskor figyelemfelkeltő vagy nevelő célzattal) cikkeinek gondolatmenetét –, tulajdonképpen egy Horatius-parafrázis: Dum vitanti stulti vitia, in contraria currunt, és jelentése: midőn az ostobák az egyik bűnt elkerülik, az ellenkezőbe esnek. Vö. https://latin.packhum.org/loc/893/4/1#1 és https://mek.oszk.hu/12800/12838/12838.pdf (utolsó letöltés: 2024. január 8.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

előtérbe helyező kezdeményezésekről tájékoztat a lap. Például a gyakori kolozsvári és vidéki tűzesetek tűzoltóegyletek létrejöttét, az ártatlan áldozatok elkerülését követelik. Ez utóbbit a következő számonkérő megfogalmazással: „[M]ikor lesznek nálunk is kisdedekre ügyelő intézetek, hol a házukon kivül foglalatos szülök biztos gondviselet alatt hagyhassák magzataikat?" (n. n. 1841b: 511). Ez a tájékoztatás és figyelmes, a vidékre is kiterjedő kolozsvári szerkesztői gyakorlat azt is jelzi egyben, hogy milyen kezdeményezésekkel áll kapcsolatban,[51] milyeneket ismer, értékel, tart közlésre méltónak, ismertetendőnek. A városi[52] és falusi egyesületek a templomba járást kiegészítő tevékenységeikről számolnak be, melyek e lap politikájához hasonlóan az önképzést és a népnevelést tartják szem előtt.[53] A kolozsvári zene-conservatorium indulásához is találunk adatot a lapban,[54] mint ahogy a nevelői körről is. Ezek azért izgalmas adatok, mert olyan intézményekké alakuló kezdeményezések, melyek Brassai Sámuel személyes érdeklődési körébe tartoznak.[55] A nevelői kör első tanácskozására például saját lakásán kerül sor az 1846. január 12-én Kolozsvárt is megtartott Pestalozzi-ünnepség apropóján, az erdélyi népnevelés ügyének szolgálatára. Akiket megszólítanak, azok gróf Teleki Domokos,[56] Zeyk József,[57] Méhes Samu,[58] Salamon József,[59] Brassai Samu, Székely Mózses [sic!],[60] Herepei Gergely,[61] Régeni István[62] és Gáspár János,[63] majd a következő üléseken bővül e névsor újabb tagokkal,[64] köztük nevelőkkel, tudósokkal, orvossal stb. A lap, a szerkesztő érintettsége okán is közli a kör üléseinek jegyzőkönyveit,[65] melyek éppen a Brassai kapcsolathálójának feltárása miatt is forrásértékűek. Nevet kapnak mindazok, akik hozzá hasonlóan nevelői pályán indultak el, mint például a Rettegről tudósító Csulak Dániel, aki a kör pénztárnoka lesz, később ügyvédként jogi pályára lép, vagy Gáspár János, az első olvasókönyvek szerzője, melyeket a *Vasárnapi Újság* is ajánl. Az addig valószínűleg formálisan és a nyilvánosság mögött a személyes kapcsolatok által működő nevelői közösség önszerveződésének bizonyítéka e kör, mely igyekszik tagjai olyan igényeire is figyelni, „Minthogy a' nevelők vasárnap jobbadán el vannak foglalva, nem lenne-é czélszerűebb a' kisgyüléseket szombaton estve tartatni", melynek eleget is tesznek (n. n. 1846a: 165).

51 A korábban már említett Magyar Gazdasági Egylet mellett a pesti állattenyésztő társaság megalakulása is hírként szerepel a lapban. A Magyar Tudós Társaságra figyelés egyértelműbb, úgy, ahogy az országgyűlési követválasztásokról való tudósítás is.

52 Kolozsvárt Polgári Társalkodó kör indul, a hídelvei református lelkész olvasóegyletet és könyvtárt alapított, vasárnaponként tartanak nyitva.

53 A küküllődombói olvasó és éneklő társaságot a földesurat kiszolgáló „alnép osztálybeliek" alapították, a templomba járás mellett hetente háromszor találkoznak, az erkölcsösséget, tisztességet képviselik és a gyermekek oktatására gyűjtenek (N[agy] J[ózsef] 1842: 17–19). Szabó Dániel érmihályfalvi tanító az Ér és Berettyó menti olvasóegyletről ad hírt (Szabó 1845: 145–152), de olvashatunk az atyhai néptanodáról és olvasóegyletről Vidékitől (Vidéki 1848: 89–93).

54 Vö. *Vasárnapi Újság* 1846. XII. (644).

55 A kör történetéhez lásd: Vita 1941.

56 Országgyűlési küldött, akadémiai tag, hírlapíró, az *Erdélyi Híradó* munkatársa, majd történész.

57 Országgyűlési küldött. Mást nem tudunk róla?

58 Tanár, nyomda- és laptulajdonos, az *Erdélyi Híradó* szerkesztője.

59 Csernátoni Bod Péter unokájának, Barthos Sándornak nevelője, báró Dániel Istvánné Mikes Anna udvari papja, lelkész, 1846-ban Kolozsvárt református teológiai tanár.

60 Székely Mózes unitárius püspökhelyettes, kollégiumi tanár.

61 Református lelkész, a kolozsvári hídelvei kisdedóvó alapítója.

62 Tanár, ügyvéd.

63 Nevelő a Zeyk családnál, tanár, református lelkész, pedagógiai szakíró.

64 Brassai ajánlására pl. id. Bethlen János és Mikes János grófokkal (n. n. 1846a: 162).

65 Mi több, felajánlja az általa szerkesztett *Vasárnapi Újság* hasábjait a nevelői kör hivatalos közlönye számára (n. n. 1846a: 167).

Brassai Sámuel és közvetve a népnevelő lap kapcsolathálója tehát e nevelői körrel is kiegészíthető, melybe azok a lelkészek, tisztviselők és főurak is betagozódnak, akik fontosnak tartják az erdélyi nevelésügyet. Számolnunk kell továbbá azokkal a helyi közvetítőkkel, akiknél előfizethetnek azok az olvasók, akik nem a postahivatalokban rendelik a lapot.[66] Ezek 1847-ben a következők: Nagyenyeden Vajda Dániel,[67] Szebenben Incze József,[68] majd Péchy János, Brassóban Pávai Vajna János,[69] Háromszéken Veres,[70] Udvarhelyen Szabó György,[71] Martonoson Gálffy Mihály,[72] Marosvásárhelyen Dózsa Elek,[73] később Moos István,[74] Zilahon Deáki (később Sámi László[75]), Abrudbányán Rákosi István,[76] Déván Sükösd Sámuel[77] urak és „a' Postahivatalok átalában"(n. n. 1847: 816), Csíkszékben Tankó Albert,[78] Debreczenben Szabó János uraknál. Bécsben Pataki Sándornál lehetett előfizetni[79] (n. n. 1838b: 176), 1842-ben például „[K]ültartományi olvasóink a bécsi udvari fő-postahivatal utján rendelhetik meg lapjainkat"(n. n. 1842: 412).

Ugyanakkor azt sem téveszthetjük szem elől, hogy ugyanezeknél a személyeknél fizethettek elő az *Erdélyi Híradó* olvasói is, tehát a *Vasárnapi Újság* terjesztése ugyanarra a hálózatra épült, mint ahogy a szerzők között is találunk átfedéseket. Az átfedések rendjén egyértelmű, hogy olyan szerzők is közölnek a *Vasárnapi Újság*ban, akik Kriza János vagy mások gyűjtői köréhez tartoznak, például a firtosmartonosi Gálffy Sándor, aki a galamb-búgos kapuról ír (Gálffy 1847: 732), vagy Száva Farkas,[80] aki Kőváry László regegyűjteményének összeállításában segít ügyszeretetből.

A közhasznú ismereteket hozó lap szerzőit és szerkesztőit tehát a civilizatórikus szándék vezeti, ismeretterjesztés által kívánják induktív, tapasztalati és szemléletes módon nevelni olvasóikat, hogy felismerjék, mi az, ami hasznukra válik hétköznapi családi és gazdasági életük megkönnyítésében. A gyermekről való gondolkodás átalakulásának példája a lap, az odafigyelés, emberszámba vétel, lelki és szellemi művelése egyaránt fontos. Hangsúlyozzák, hogy a gyermekeket a családok ne tekintsék csupán munkaerőnek, hanem fordítsanak gondot taníttatásukra. A lap a közlések, átvételek, nyílt levelek, válaszadások és vita tere. Ez a befogadó szerkesztői elképzelés egyfelől cselekvésre, hozzászólásra, megnyilvánulásra készteti egyenrangúnak tekintett olvasóit, másfelől szabad

66 A lap olvasóira nézve a következő tudósítás szerepel 1838-ban: 520-an az *Erdélyi Híradó*val együtt, 202-en csak a *Vasárnapi Újság*ot rendelték meg. Összesen 722 előfizetése van tehát a lapnak, ami bizonyára sokkal több olvasót jelent. *Vasárnapi Újság* 1838. (IV.) 310.

67 Kemény Simon gyermekeinek nevelője, tanár a nagyenyedi református Bethlen-kollégiumban, Mentovich Ferenc költő, természettudós apatársa.

68 Ügyvéd, királyi kincstári jegyző.

69 Könyvárus.

70 Akárcsak a Zilahon működő Deáki, nehezen azonosítható csupán a családnév alapján.

71 A marosvásárhelyi református kollégium tanára.

72 Szolgabíró, ügyvéd, unitárius vallású. A szabadságharc leverése után 1854 márciusában Marosvásárhelyen mártírhalált halt. Kriza János gyűjtőjének, Gálffy Sándornak az öccse. Részt vesz a (pálinkaveszély elleni) mérsékleti egylet szervezésében, és erről tudósít a lapban.

73 Jogi doktor, jogtanár.

74 Ügyvéd.

75 A zilahi, majd kolozsvári kollégiumi történelemtanár.

76 Ő tájékoztat az 1848–49-es szabadságharc abrudbányai leveréséről. Vö. V. Waldapfel Eszter 1955: 426–428.

77 Köztanító, református lelkész, szerzőként is közreműködik a *Vasárnapi* Újságban, ír a barátosi iskoláról, az orbai egyházi vitáról.

78 Római katolikus pap.

79 1838-ban Bécsben még az erdélyi udvari kancellárián lehetett Pataki Sándornál előfizetni, 1842-re már az udvari főpostahivatalban.

80 Vö. Kőváry 1857. https://mek.oszk.hu/03700/03745/03745.htm#1 (utolsó letöltés: 2024. január 12.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

teret biztosít a különböző nézőpontok ütköztetésére, mi több a provokatív, akár ironikus gúnyiratok megjelentetésére.[81] Az előfizetők/olvasók figyelmének fenntartásához a folytatásokban megjelenő cikkek is hozzájárulnak. A „folytatása következik", vagyis az ún. „folyt. köv." logikája[82] szervezi sok esetben a lapot, amikor szépirodalmi-erkölcsi szövegeket, gyermek- és ifjúsági irodalmat, vagy éppen a gyermekeket számolni tanító matematikai feladatsorokat közölnek. A közérthetőség elvét szolgálja az idegen nevek magyarosított változatának használata, melyeket lábjegyzetben old fel a szerkesztő, vagy az erdélyi és magyarországi nyelvhasználat különbségeinek figyelembe vétele.[83] Az Újságok rovat aktuálpolitikai tudósításai, a gazdasági innovációk, új gépek, technológiák, találmányok ismertetése egyaránt a külföldhöz való felzárkóztatást, tájékoztatást célozzák. A szélesebb közönség számára a vasárnap megjelenő újság a szabadidő hasznos eltöltéséről is szól és a mintakövetésre is lehetőséget nyújt, hiszen ezen a napon zajlanak a különböző egyletek tevékenységei, és például erről a napról helyezi át szombatra a nevelői kör is a találkozóit. A Szakál Anna által vázolt irányok közül az értelmiségiek, intézmények és sajtóbeli nyomok hármasából ez utóbbira figyelve állítható, hogy jelentős forrásértékű anyagot tartalmaz a Brassai Sámuel által szerkesztett *Vasárnapi Újság*. Nem csak abban a tekintetben, hogy az országismertetések népismereti, folklorisztikai adatokat, szövegeket is közölnek, hanem azért is, mert a gyűjtés iránti érdeklődés olyan nyomait is fellelhetjük benne, mint a régiség gyűjtése. Íme, egy, a kézművességre, mesterségbeli tudásra és termékeire vonatkozó adat: „Felséges uralkodó császárunk Ferdinánd, még korona örökös korában egy igen szép gyűjteményt szerkeztetett volt egybe, melyben az ausztriai birodalomnak minden hasznos termékei és mesterséges készítményei, nem különben az azoknak készítésére szolgáló szerszámok és gépelyek szép rendes és teljes számmal lévaiénak rakva. Ezen most is untalan szaporítandó és tökéletesítendő gyűjteményt ő Felsége közhasználatul kiakarván tenni, egy alkalmas helyet rendeltetett számára a' cs. úgy nevezett Burgban, hol is illő renddel elrakatván, meghatározott időben akár ki is annak nézésére bé fog bocsáttatni. Ezen jóltévő intézet által, kiki ismereteket és megfogást szerezhet magának az Ausztria alattvalóknak kézművekben és mesterségekben tett előhaladásáról" (n. n. 1835b: 532). Ez a kézműipari termékgyűjtemény a császár fiatalkori érdeklődésének eredménye, közvetve pedig példaértékű üzenetként is értelmezhető a lapot olvasók számára. E gyűjtemény értékét növeli, hogy reprezentatív, a terméket és az előállításához szükséges szerszámokat egyaránt bemutatja, tehát a tárgyi kultúra bizonyítéka. Kiállítása, közszemlére tétele pedig az egyéni magángyűjtemény közkinccsé tételét eredményezi, bárki megcsodálhatja, a nyilvánosság számára is hozzáférhető lesz. Hasonló történik Erdélyben is, amint erről a lapból is értesülhettek az olvasók: gerendi gróf Kemény József

81 1838-ban a lányok, asszonyok műveltsége kapcsán zajlik néhány véleményváltás, levelezés a *Vasárnapi Újság* hasábjain, melynek szövegei egyértelműen provokatívak és ironikusak: „Hogy a hosszas litániának véget vessek[,] megmondom röviden az Urnak a' kívánságomat. Kérem szeretettel, irjon az úr leányaimnak akar pecsét alatt, akar nyilván a Vasár. Újságban, dorgálja meg őket az ő hiu miveltségen kapkodásukon, rajzolja le nekik elevenen, hogy semmiségeknek mennyi főbb kötelességeket fognak feláldozni 's áldás és segéd helyett kárul 's a' házi előmenetel akadályául szolgálni egykori férjeiknek 'sat." Vö. n. n. 1838a.

82 Szajbély Mihály Jókai-monográfiájában értelmezi ezt a szövegszervezési elvet, miszerint Jókai regényei műfajilag tulajdonképpen folytatásos, szakaszos tárcafejezetek. Lásd erről bővebben Szajbély 2010.

83 Például a pocegér szó jelentése vagy a mértékegységek magyarázata. Vö. *Vasárnapi Újság* 1834. I. (4) 30.

és gróf Kemény Sámuel hagyatékát, könyvtárát, kézirat- és ásványgyűjteményét felajánlja egy létrehozandó kolozsvári nemzeti múzeum számára (n. n. 1841c). A tárgykultúra megőrzésének, közgyűjteménnyé tételének folyamatára ismerünk ezekben a kezdeményezésekben. Itt főúri gesztusokat említünk, a népnevelésben különféle módon érdekelt és a terepet ismerő szerzők pedig a közösséget szolgáló lelkészek,[84] tanítók, gazdák, későbbi népköltészeti gyűjtők (pl. Száva Farkas, Bartalus István). A *Vasárnapi Újság* cikkei a hiedelmek, babonák tudományos magyarázataira és népszerűsítésére is keresik a megoldásokat, így az e téma iránt érdeklődő kutatók is gazdag forrásanyagra lelnek a lapban. Érdemes lenne a *Nemzeti Társalkodó*[85] mellett a *Vasárnapi Újság* másik testvérlapjának, az *Erdélyi Híradó*nak az évfolyamait is áttekinteni, hiszen bizonyára azokban is találni olyan nyomokat, amelyek folklorisztikai szempontból forrásértékűek lehetnek és dokumentálhatják a gyűjtés iránti érdeklődést Erdélyben és Magyarországon. Bár Gyulai Pál szerint a lap több pártolást érdemelt volna különösen Magyarországon, mint amennyiben részesült (Gy[ulai] 1855), 14 évfolyama sajtótörténeti tény és értékelendő, hogy a helyi viszonyokhoz igazodva próbál közérdekű kérdésekre választ adni, szélesen merítve az élet különböző területeiről a méhek tenyésztésétől az alkoholizmus elleni küzdelmen át az egyleti élet és a nevelési módszerek népszerűsítéséig. A kollégiumi tanár, nevelő Brassai Sámuel áll a szerkesztőség élén, és amint láttuk, saját kapcsolathálóját használja és bővíti, ezzel az őt is foglalkoztató közösségszolgálat és népnevelés ügyét kívánja előmozdítani e lapban addig, míg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc át nem írja a politikai és társadalmi berendezkedést Erdélyben.[86]

Szakirodalom

Bácskai Vera
2006 A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok*. Századvég, Budapest, 15–37.
Berki Tímea
2024 Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években. *Korunk* XXXV. júl. 3–13.
Boros György
1927 *Dr. Brassai Sámuel élete*. Minerva, Cluj.
Brádi Mózes
1834 Az Orlya Boldogfalvi nevelő intézet ismertetése. *Vasárnapi Újság* I. (27) okt. 5. 214–216.

84 Hory Farkas *Jótékonyság* címszó alatt közölt írásában egy magyargyerőmonostori temetés kapcsán a keresztényi szeretetet, emberi szolidaritást példázza. Helyi lelkész ekkor és szövege a prédikáció példázatosságára hasonlít, miközben érintőlegesen a falu temetkezési szokását is vázolja. Vö. Hory 1845.

85 A *Nemzeti Társalkodó*ban Szakál Anna vizsgálta az útleírásokban megjelenő néprajzi/népköltészeti gyűjtés nyomait. Vö. Szakál 2022.

86 A *Vasárnapi Újság* utolsó lapszáma 1848. november 9-én jelenik meg. 1848. július 1-jétől új folyamot indítanak, de már januártól változik a lap arculata. A fejlécben a tartalom kivonatolását havonta változó irodalmi idézetek váltják fel, például március 26-án már Petőfi-sorok. Lásd erről bővebben: Mikó 1971: 62–67.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Concha Győző
1904 *Brassai Sámuel emlékezete*. Franklin Társulat, Budapest.
Dáné Veronka
2002 Az őraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola (1805–1809; 1824–1848). *Erdélyi Múzeum* LXIV. (3–4) 46–70.
Daróczi Eszter
2001 A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. In: Faragó Tamás – Őri Péter: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 305–327. https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/tortenetidemografiaievkonyvek/article/view/939/661 (letöltve: 2024. június 8.)
Fitz József
1911 *Brassai Sámuel*. Németh, Budapest.
Gálffy Sándor
1847 Galamb-bugos Kapu. *Vasárnapi Újság* XIV. (704) nov. 14. 732–734.
Gazda István
1997 *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája*. https://mek.oszk.hu/05100/05142/05142.pdf (letöltve: 2024. január 8.)
Gulyás Pál
1956 *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Gy(ulai Pál)
1855 Brassai Samu. In: *Ujabb kori Ismeretek tára*. Nyomatott Landerernél és Heckenastnál, Pest, 649–650.
Hory Farkas
1845 Jótékonyság. *Vasárnapi Újság* XII. (557) jan. 12. 23–25.
Kádár József
1901 Retteg. In: Tagányi Károly – dr. Réthy László – Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* V. Nyomatott Demeter és Kiss könyvnyomdájában, Dés, 497–533. https://mek.oszk.hu/04700/04755/html/364.html (letöltve: 2024. január 8.)
Kanitz Ágost
1890 Brassai, a botanikus. *Kolozsvár* IV. (117) máj. 24. 1. (Melléklet)
Kőváry László
1854 *Erdély nevezetesebb családai*. Barráné és Stein bizománya, Kolozsvárt. https://mek.oszk.hu/10200/10214/10214.pdf (letöltve: 2024. január 12.)
1857 Előszó. In: *Száz történelmi rege*. Stein János Könyvkereskedése, Kolozsvár, oldalszám nélkül. https://mek.oszk.hu/03700/03745/03745.htm#1 (letöltve: 2024. január 12.)
1897 *A száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái*. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár.

Kövér György
2006 A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai: Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György (szerk.) *Zsombékok*. Századvég, Budapest, 77–160.
Márkus Benjámin
1840 Miért nincs falun oskola? *Vasárnapi Újság* X. (298) jan. 19. 42–48.
Mikó Imre
1971 *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Kriterion, Bukarest.
N[agy] J[ózsef]
1842 Dombói olvasó és éneklő társaság. *Vasárnapi Újság* IX. (401) jan. 9. 17–19.
Pais Dezső
1911 Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet. *Irodalomtörténeti Közlemények* XXI. (1) 32–58, 170–187, 312–328. http://real-j.mtak.hu/13205/1/00091.pdf (letöltve: 2024. január 11.)
Sasfi Csaba
2006 Az oktatás társadalomtörténete: Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György (szerk.) *Zsombékok*. Századvég, Budapest, 509–539.
Szabó Dániel
1845 Értesítő Biharmegyében [sic!]. *Vasárnapi Újság* XII. (565) márc. 9. 145–152.
Szajbély Mihály
2010 *Jókai Mór*. Pesti Kalligram, Budapest.
Szakál Anna
2017 A kolozsvári Unitárius Kollégium olvasókörének létrejötte, összetétele és hatása az erdélyi szervezett folklórgyűjtés megindulására. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 99–127.
2022 Az erdélyi sajtó utazásra és népköltészetre gyakorolt hatása az 1830–40-es években. *Ethno-Lore* XXXIX. 70–91.
Szilágyi Ferenc
1834 Vég-szó a Klió-perben. *Nemzeti Társalkodó* III. (12) márc. 22. 177–192.
Vidéki
1848 Atyhai Néptanoda és téli olvasó egylet. *Vasárnapi Újság* XV. (715) febr. 6. 89–93.
Vita Zsigmond
1941 *A „Kolozsvári Nevelői Kör" története*. Husvéth–Hoffer ny., Lugos.
V. Waldapfel Eszter
1955 *A forradalom és szabadságharc levelestára*. III. köt. Művelt Nép. Az OSZK kiadványai, Budapest.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

(n. n.)
1833 Tudnivalók a' Kolo'svári Casinóról. *Erdélyi Híradó* VI. (14) aug. 17. 105–106.
1834a Kedves hazámfiai és olvasóim… *Vasárnapi Újság* I. (1) ápr.6. 1.
1834b Nevezetességek Indiáról s' az Indusokról. *Vasárnapi Újság* I. (22) aug.31., 169–173.
1835a Némely nevezetességek az északamerikai vadakról. *Vasárnapi Újság* II. (60) 469–472.
1835b Újságok. *Vasárnapi Újság* II. (67) júl. 12. 532.
1838a Levelezés. Kedves Vasárnapi úr! *Vasárnapi Újság* IV. (233) okt. 14. 425–433.
1838b Figyelmeztetés. *Vasárnapi Újság* IV. (215) jún.3. 176.
1840 Bűbájosok és varázslók Oroszországban. *Vasárnapi Újság* VII. (325) 466–467.
1841a A' jó példát követni nem szégyen, nem követni vétek. *Vasárnapi Újság* VIII. (357, 358) 145–152, 162–164.
1841b Újságok. *Vasárnapi Újság* VIII. (379) aug. 8. 511.
1841c Újságok. *Vasárnapi Újság* VIII. (358) márc.14. 174.
1842 *Előfizetési fölhívás*. Vasárnapi Újság IX. (425) jún.26. 412.
1846a A „kolozsvári nevelői kör" naplója. *Vasárnapi Újság* XIII. (618) márc. 15. 162–167.
1846b Ujságok. *Vasárnapi Újság* XIII. (627) máj.17. 319–320.
1847 Előfizetési figyeltetés. *Vasárnapi Újság* XIV. (709) dec.19. 816.

Archiváis források

Magyar Tudományos Akadémia Könytár és **Információs Központ, Kézirattár** = MTA KIK Kt.
Magyar Irod. Lev. 4-r. 23. V. köt. Brassai Sámuel levele Rumy Károlynak.

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára = MUEKvGyLt.
Brassai Sámuel hagyatéka Ms 160. Mózes András: A néh. dr. Brassai Sámuel Külmonostor utcai 72. sz. szállásán talált a Kollégium könyvtárába beadott adományok s más vegyes iromány és a néhai Brassai S. saját jegyzetei, iratai s a hozzá írt magánlevelek. 1897.
Nro. XIII: Protoc. Gener. Consist. 1844–1845.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár = OSZK Kt.
Szinnyei-hagyaték. Analekta Fond 36/1464 Brassai Sámuel egyetemi nyilvános rendes tanár önéletrajzi adatai (autográf adatszolgáltatás előrenyomtatott űrlapon, Szinnyei József autográf megjegyzésével). Budapest, 1885. febr. 10.

Család/Név	*Felekezet*	*Tisztségek/ társadalmi szerepek*	*Gyermekek*	*Brassai mikor, mit tanít*	*Nevelők Brassai előtt*
vízszentgyörgyi Makray[87] család 1818-					
Makray László (? – 1840)	katolikus	közhivatalt nem viselt	László (Torma Lujza) **Róza**[88] **Druzsi** (Kakucsi Farkas, majd Berzenczey Ferenc) Domokos **Klára** (Buda Venczel) Kálmán	nyelv- és zongoraleckék	Koros Imre
nagyajtai Cserey Klára	katolikus?[89]	apja Cserey Miklós erdélyi kormányszéki tanácsos, jogtudós			
bethleni Bethlen család 1823–1829, 1829–1834					
Bethlen Károly (1784–1837. szept. 16, Sárpatak)	református	1812 óta kamarás	**Eszter** (1813. jan. 6.–1865. márc. 10. Kolozsvár) 1834: gr. Teleki Lajos	zongoramester	
1812: hídvégi Mikó Krisztina (1794–1842. aug. 1.)	református	fordító			
Bethlen József[90] (1795 – 1868. aug. 30., temetése szept. 4., Kolozsvár)		császári királyi kamarás	**Júlia** Macskássy Ferenc felesége, 27 évesen hunyt el 1867 előtt **Róza** László	nevelő	
1817: Thoroczkay Eszter (1798– 1871. dec. 3., Kolozsvár)					

87 Tulajdonképpen „Cserei consiliárius családjához” ajánlja be Brassai Sámuelt Koros Imre piarista szerzetes, aki Cserey Miklós Mihály nevű fiának volt tanítója.

88 Félkövér betűvel jelzem a család gyermekei közül azokat, akik Brassai tanítványai lehettek/voltak.

89 A család többször váltott felekezetet, unitárius, református is volt, a XIX. században katolikus.

90 Két, egymással kortárs bethleni Bethlen Józsefet találtam, mindkettő császári királyi kamarás. Az idősebbnek van ugyan két lánya, ezekre utal Kőváry, de a fiatalabb fiával, Kamillóval intézi Brassai Sámuel a pénzügyeit.

© www.kjnt.ro/szovegtar

Család/Név	*Felekezet*	*Tisztségek/ társadalmi szerepek*	*Gyermekek*	*Brassai mikor, mit tanít*	*Nevelők Brassai előtt*
Bethlen József (1798. márc. 15., Nagyszeben –1846. dec. 16., Kolozsvár)	katolikus	császári királyi kamarás	Gábor József **Adél** (1825–1884. jan. 28. Kolozsvár) 1841: br. Jósika Lajos Kolozs megyei főispán csillagkeresztes hölgy **Kamilló**[91] (1827–1883) Emil	nevelő Retteg, Bethlen, (Nagy)Ikland, Dicsőszentmárton, Pest, Bécs, Kolozsvár természetrajz, fűvészkedés	
Dés 1820: hallerkői Haller Borbála (1800 – 1883. ápr. 18., Bp.)	katolikus				
Bethlen János (1792. febr. 9., Bethlenszentmiklós – 1851. márc. 17, Bp.)	református	reformer politikus	János **Rozália** (1824–1847) 1844: b. Stipsich József Olivér Miklós Dániel István Aurél Ádám	**1826** nevelő Retteg, Kolozsvár	Gyulai Pál
1823. júl. 7.: Béldi Rozália (1800–1836. febr. 23., Kolozsvár) 1837.szept. 6.: hadadi br. Wesselényi Zsuzsanna (1808–1891)	református református				

91 Radnót, Teremi, Küküllővár örököse. Brassai Sámuel tőkéjének intézőjeként küldi a kamatokat neki. Lásd *Bethlen Camillo levelei Brassai Sá*muelhez. Vegyes levelek. Brassai hagyaték MUEGYL, Kvár.

© www.kjnt.ro/szovegtar

Család/Név	*Felekezet*	*Tisztségek/ társadalmi szerepek*	*Gyermekek*	*Brassai mikor, mit tanít*	*Nevelők Brassai előtt*
malomvízi Kendeffy család 1832-35					
gróf **Kendeffy Ádám** (1795. jan. 4.–1834. febr. 12., Kolozsvár)	református	szabadelvű politikus	Bethlen **Hermina** (1828–1911) **Krisztina** (1828–1875) 1848: b. Jósika Leó **Katinka** (1830, Kolozsvár – 1896. máj. 14., Budapest) 1856: id.gróf Andrássy Gyula Udvarmesternő	nevelő 1834. okt.–1835. aug.: Bécs, Párizs 1836 Velence	
1825 után (2. házasság): gróf bethleni Bethlen Borbála (1809–1880)	református				
hadadi Wesselényi család 1834, 1842					
báró Wesselényi Miklós (1796. dec. 30., Zsibó – 1851. ápr. 21., Bp.) Molnár Borbála	református	politikus	(Wesselényi) Wersényi Károly (1826. márc. 6 – 1884. jan. 23., Zilah)	nevelő 1842-ben együtt kirándulnak a Radnai-havasokban és a Ciblesben	Kelemen Benjámin jószágigazgató Máté József

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Képek

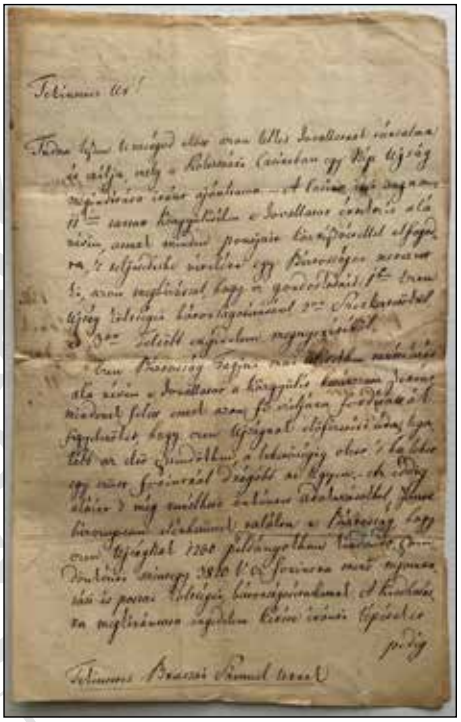

1.

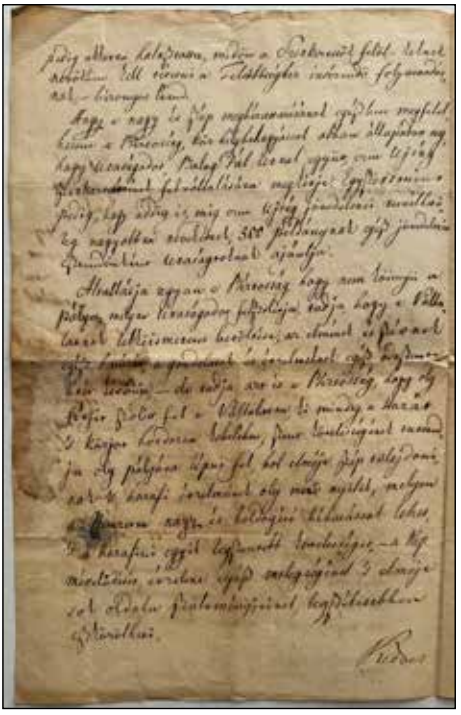

2.

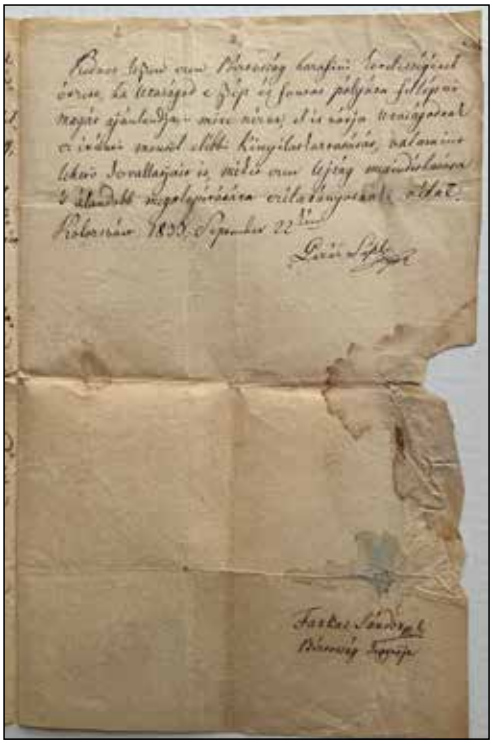

3.

4.

1–4. kép. A kolozsvári Casino Lázár László által aláírt levele Brassai Sámuelnek, 1833.szept.22. MUEKvGyLt.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

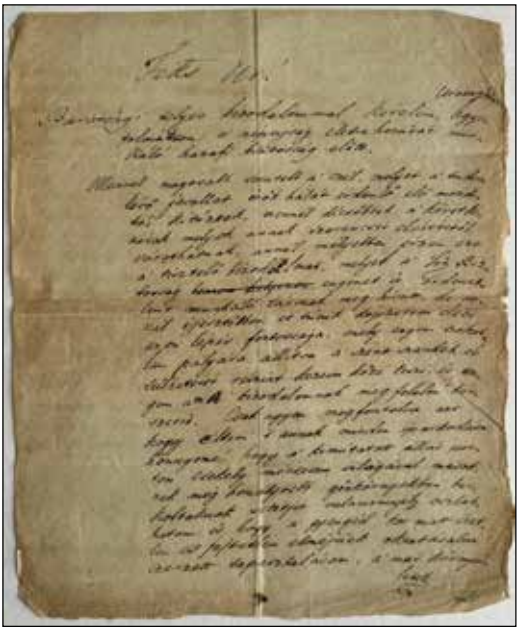

5.

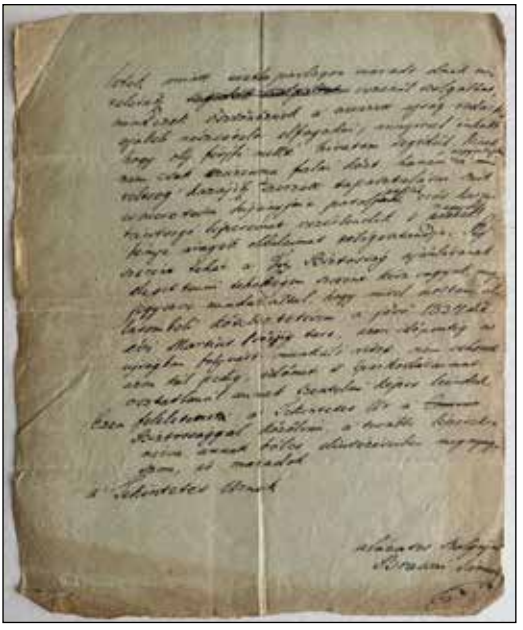

6.

5–6. kép. Brassai Sámuel válaszlevele Lázár Lászlónak, 1833. MUEKvGyLt.

Educarea societăţii duminică. Reţeaua socială a lui Brassai Sámuel în anii 1830–1840

Cuvinte cheie: idei democratice, istoria presei, redactare, reţea socială, Sámuel Brassai (1797?–1897), revista Vasárnapi Újság (1834–1848)

Cazinoul maghiar din Cluj și revista „Vasárnapi Újság", înființate la inițiativa lui Bölöni Farkas Sándor au fost acele forumuri publice ale societății anilor 1830–40, care au servit la răspândirea ideilor democratice. Brassai Sámuel, neprovenind din familii nobiliare, a fost nu numai prietenul lui Bölöni, ci devenind membru al Cazinoului, a fost împuternicit cu redactarea acestei reviste. Cu ajutorul unor resurse tipărite și rămase în manuscris, autoarea urmărește să reconstruiască rețeaua sa socială, în timp ce identifică și strategiile, concepțiile sale ca redactor. Această analiză ajută la înțelegerea procesului în urma căruia Brassai a devenit un nod al rețelei sale, apoi o persoană excentrică, depistând orientarea sa în viața științifică și implicarea sa în educarea societății și pe paginile revistei în deceniile premergătoare profesionalizării și diferențierii disciplinelor științifice, când el încă nu a fost perceput ca ultimul polihistor al Transilvaniei.

Education of the Society on Sunday. The Social Network of Brassai Sámuel in the 1830s–1840s

Keywords: democratic ideas, history of periodicals, social network, Sámuel Brassai (1797?–1897), Vasárnapi Újság magazine (1834–1848)

The Hungarian Casino in Cluj and the „Vasárnapi Újság" magazine, established at the initiative of Bölöni Farkas Sándor, were those public forums in the 1830s–40s, which served to spread democratic ideas. Brassai Sámuel, coming from a simple family, not from an aristocratic one, was not only Bölöni's friend, but becoming a member of the Casino, he was empowered to edit this magazine. With the help of printed and manuscript resources, the author aims to reconstruct his social network, while also identifying his strategies, conceptions as a redactor. This analysis helps to understand the process by which Brassai became a node of his network, then an eccentric person, tracing his orientation in scientific life and his involvement in educating society on the pages of the journal in the decades which precedes the professionalization and differentiation of the scientific disciplines, when he was not yet perceived as the last polymath of Transylvania.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Miklós Alpár

Néprajzi közlemények és szerzők az Erdélyi Kárpát-Egyesület folyóirataiban (1891–1918)

A kutatás tárgya: néprajz az intézményesülő erdélyi turistaságban

A magyar néprajz tudománytörténetével foglalkozó szakmunkák sokszor csak érintőlegesen rögzítik, hogy a magyarországi néprajz első egyetemi magántanári kinevezése, Herrmann Antal egyetemi működése, illetve Erdély első magyar néprajzi folyóirata mögött egy turistaszervezet, az 1891-ben megalakult Erdélyrészi (utóbb Erdélyi) Kárpát-Egyesület, az EKE állt.[1] A Herrmann Antal személyére és kortársaira vonatkozó szakirodalom foglalkozik ugyan a tudományszervező folklorista kolozsvári aktivitásával, de a turistamozgalomban betöltött szerepe, valamint az EKE mint a néprajztudomány előretolt erdélyi helyőrsége ritkán tematizálódik igazán.[2] Ilyen sajátos fókusszal jelentette meg néhány tanulmányát korábban Hála József (kivált a *Herrmann Antal és Jankó János mint turisták* című írását), a közelmúltban *A néprajztudomány és a turizmus születése körül*, illetve *A Turisták Lapja hon- és népismereti tevékenysége 1889 és 1920 között* című írásában pedig Landgraf Ildikó mutatott rá az intézményesülő turistaság és néprajztudomány összefonódottságára.[3] Herrmann „jegenyefürdői korszakának" feltáratlanságára korábban

1 A néprajz tárgykörében tartott egyetemi és főiskolai előadások magyarországi történetét Kósa László az 1860-as évek elejéig, Erdélyi János Sárospatakon tartott népköltészeti előadásaiig vezeti vissza (Kósa 2001: 110, újabb oktatástörténeti összefoglaló: Szakál é. n.). Herrmann egyetemi kinevezése, etnográfiai habilitálása (1898) világviszonylatban is az elsők közé tartozott, ugyanakkor még ez sem jelentett tanszékalapítást (Kós 1989: 184, 1999a: 22; Paládi-Kovács 1999: 35; Péntek 1999: 40, 2017: 42; Faragó 1999b: 16). Ezért is hiányozhat a néprajztudomány e fontos mozzanata a közelmúltban megjelent szegedi egyetemtörténetből. Ebben – *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. [II. rész:] A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig (1872–1921)* – a néprajz egyetemi oktatásának kérdése teljességgel mellőzött, Herrmannról egy párszoros életrajzi összegzés szól, de ez sem a kolozsvári működésére kihegyezve (lásd: Osváth 2022: 539–540).

2 A tárgykört érinti: Kós 1977: 549; Kósa 2001: 111, 255; Hála 1989: 100 = Kuszkó 1926: 6, Hála 2001: 11; Balassa 1999: 12–13; Faragó 2000: 440; Keszeg 2000: 17–18; Péntek 2017: 42–43; Paládi-Kovács 2018: 58–59, 75, 298–299. Részletezőbben ír: Kós 1958a, 1958b, 1989, 1999a, 1999b; Hála 1998: 31–32; 2003: 34–37, 54, 57–64, 75–87, 96–97; 2014: 258–274; Faragó 1999a: 79–81; Gaál Gy. 1999; Voigt 1999; Paládi-Kovács 1999: 35–37; Péntek 1999; Bódi 1999a: 73, 1999c: 104; Keszeg 2023: 156–157, 171, Balogh–Fülemile 2023: 64, 143–145. Kós Károly sokak által hivatkozott, és többször újraközölt tanulmánya kapcsán érdemes megjegyezni: az 1958-ban publikált, román nyelvű szövegváltozat első lábjegyzete alapján már ezt az írást is megelőzte egy teljesebb, magyar nyelvű szövegváltozat (Kós 1958a: 183).

3 E tanulmányokat lásd: Landgraf 2019a, 2024. Tóthné Igó Zsuzsánna előadásának szövege (*A turistaság és a népviselet Hermann[!] Antal javaslataiban és napjainkban*) valamilyen okból kifolyólag nem került be az 1998-ban szervezett Herrmann-konferencia tanulmánykötetébe. (A konferencia programját lásd: *KJNT-Ért.* 1999: 72. Az előadás tartalmát néhány szóban ismerteti: Voigt 1998: 62.) Adalékosan érdemes itt említeni Mikos Éva írását is, amelyben Orbán Balázs regéinek utóéletét, turista-irodalomba való beépülését követi nyomon – megállapításai és példái a korai turistamozgalmakban megmutatkozó néprajzi érdeklődés tekintetében is relevánsak (lásd Mikos 2019). Végezetül pedig érdemes utalni azokra a nekrológokra is, amelyek Herrmann halálát követően turistalapokban, turistatársainak tollából jelentek meg – Herrmann élettörténetéből ezekben is a turistaügyi vonatkozások hangsúlyozódnak: Gaál I. 1926, Merza 1926.

Miklós Alpár (1988) – Román Akadémia Folklórarchívuma, Kolozsvár, tudományos kutató, miklosalpar@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-11

Voigt Vilmos hívta fel a figyelmet (Voigt 1999: 24), a rendelkezésre álló forrásanyagok ígéretességét pedig Bódi Zsuzsanna is hangsúlyozta (Bódi 1999c: 104), Erdős Kamill kézirata alapján láttatva a szegedi Herrmann-hagyaték tartalmát, benne a turistasággal, illetve az Erdélyi Kárpát-Egyesülettel kapcsolatos anyagokat.[4] A Herrmannról szóló szakirodalom visszatérő megállapítása az is, hogy mennyire hiányzik egy teljes Herrmann-bibliográfia ahhoz, hogy igazán mérlegre helyezhessük az életmű egészét.[5]

Az itt felvezetésre kerülő kutatás révén az intézményesülő és popularizálódó turistaság és az intézményesülő és popularizálódó néprajz történeti összefonódását, szinergikus formálódását szeretném láttatni. Célom azonosítani az erdélyi néprajz és az erdélyi turistaélet személyi átfedéseit, jobb rálátást nyerni az EKE-periodikumokban megjelent néprajzi tartalmakra, újabb adatokat szolgáltatni Herrmann Antal tudománytörténeti jelentőségének a mérlegeléséhez, és rávilágítani arra, hogy a turistaság, a természetjárás, a fürdőélet, vagyis a formálódó szabadidőkultúra első magyar intézménye Erdélyben miként alakította a néprajzról való közgondolkodást. Előbb az 1891–1918 közé eső időszakot veszem górcső alá, de a későbbiekben indokolt lesz a vizsgálódást az első világháború utáni időszakokra, az 1948-as évig is kiterjeszteni.[6]

Néprajzi érdeklődés, néprajzi törekvések az EKE közösségében

Néprajzi céljait az EKE már megalakulása idején, az alapszabályzatában rögzítette,[7] és ezirányú elhivatottságát az 1892-től megjelentetett *Erdély* folyóirat alcímében is nyomatékosította: „turistai, fürdőügyi és néprajzi folyóirat."[8]

4 Erdős Kamill kéziratának jelzete a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában: EA 6187 (*Herrmann Antal hagyatéka a Szegedi Egyetemi Könyvtárban*, 1961). A Herrmann személyéhez kapcsolódó forrásanyagok ma már nagy arányban online is hozzáférhetőek. Forrásdokumentumokat szolgáltat a Szegedi Tudományegyetem adatbázisa (misc.bibl.u-szeged.hu), amelyben a Herrmann-hagyaték 397 tételét tették közzé, a Magyar Nemzeti Digitális Archívum (mandadb.hu) pedig több mint 600 olyan dokumentumot tár elénk, amely Herrmannhoz kötődik. A forrásanyagok jó része ugyanakkor továbbra is csak „offline" érhető el. Az egyik legfontosabb korpuszt a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókintézetének 1418-as jelzetű, az Erdélyi Kárpát-Egyesülethez kapcsolódó anyagai jelentik. (Az első négy leltári sorszám irategyütteséről – felölelve az EKE néprajzi bizottságának alakulási időszakát is – rövid tartalmi áttekintést nyújt: Hints 2005.) Fontos forrásanyagokat lehet találni a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában is, kivált az EA 29747–29749 jelzetek mögött: *Erdélyi Kárpát Egyesülettel kapcsolatos levelezés (1–16.); Az Erdélyi Kárpát Egyesület iratai (múzeum, tervezetek, beszédek); Könyvészeti adatok az Erdélyi Kárpát Egyesülettel kapcsolatban.* Köszönöm Szakál Anna segítségét az adattári anyagok ellenőrzésében.

5 Lásd Paládi-Kovács 1999: 31, 37; Voigt 1999: 24; Hála 2014: 268. Írásában Voigt Vilmos jelzi: Kovács Zoltán Budapesten őrzött, kéziratos munkája, *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1871–1889* „kell hogy tartalmazza Herrmann tudományos írásainak túlnyomó részét" (Voigt 1999: 24, 29), ám e bibliográfia a századforduló vége előtt (illetve az EKE megalakulása és az erdélyi turistamozgalom kibontakozása előtt) megjelent publikációkkal már zárul. (Köszönöm ismét Szakál Annának a bibliográfia elérésében nyújtott segítségét.) Herrmann közleményeinek egy részéről kimutatás található Szinnyeinél és Gulyás Pálnál is (Szinnyei 1896. IV: 767–770, Gulyás 1993. XIII: 450–452). Bódi Zsuzsanna Herrmann ciganológiai írásairól állított össze válogatott bibliográfiát (Bódi 1999b), Hála József az *Építészeti Szemle* oldalain megjelent Herrmann-szövegeket tekintette át (Hála 2003: 92–95) és kiegészítette a Bódi-féle összeállítást (Hála 2014: 268–269), Jakab Albert Zsolt néprajzi bibliográfiája (kjnt.ro/neprajzibibliografia) pedig mintegy 120 Herrmann-vonatkozású tételt sorakoztat.

6 E tanulmány továbbépített változata annak az előadásnak, amelyet 2024 októberében Kolozsváron, a tudomány- és kutatástörténeti konferencia keretében ismertettem. Köszönöm az utólagos konzultáció lehetőségét Landgraf Ildikónak és Szakál Annának.

7 „Ismertetni akarjuk az erdélyi részeket: (...) egyes helyeit emberi kéz alkotta művelődéstörténeti és történelmi emlékeivel és nevezetességeivel; ismertetni azt, ami a legérdekesebb és ami a földet hazává teszi: az élő népet testi-lelki állapotában" (Bethlen–Radnóti 1892: 2).

8 A folyóirat alcíme a IV. évfolyamot (1895) követően: *Honismertető lap / Honismertető folyóirat*.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1897. november 14-én az EKE néprajzi bizottságot alapított „az egyesület összes néprajzi ügyeinek" intézésére. A bizottság élére Kuun Géza, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) tiszteletbeli elnöke, helyetteseként dr. Moldován Gergely, „a román néprajz legkiválóbb művelője", a bizottság előadójaként pedig dr. Herrmann Antal nyert kinevezést. A magyarság néprajzának tanulmányozására a tájszavak gyűjtője, dr. Halász Ignác egyetemi tanár, a székelység néprajzának kutatására Kozma Ferenc tanfelügyelő kapott felkérést.[9] 1898-ban e bizottság fölterjesztésére nyert magántanári kinevezést a kolozsvári egyetemen Herrmann Antal.[10] Ugyanezen évtől kezdődően, 1898–1902 között jelent meg az *Erdély* folyóirat néprajzi melléklette, az *Erdély Népei*, és ugyanezen évtől kezdte meg működését az EKE néprajzi bizottságának irányítása alatt a néprajzi szakosztály is, Herrmann Antal útmutatása alapján.[11] A felálló néprajzi osztály elnöke ugyancsak Kuun Géza, alelnöke dr. Szádeczky Lajos, előadója dr. Herrmann Antal és jegyzője M. Kovács Géza volt (*MTCN* 1899: 958).[12]

A néprajzi osztály munkája folytán nyílt meg 1902. október 2-án (a Kolozsvár központjában álló Mátyás-szoborcsoport leleplezésének alkalmával) az EKE néprajzi múzeuma, az úgynevezett „Kárpát-Múzeum", amely Mátyás király szülőházában lelt otthonra. A múzeum kiállítási anyagának rendszeres gyűjtését 1901 augusztusa és 1902 júliusa között dr. Jankó János, a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának őre végezte Stripszky Hiador múzeumi asszisztens segítségével (Merza 1930: 16–17, Radnóti 1902: 5–8). Jankó váratlan halálát követően a múzeum berendezését Semayer Vilibáld fejezte be.[13] A múzeum tiszteletbeli igazgatója 1898–1918 között Herrmann Antal volt, aki a néprajzi múzeumi gyakorlat óráit is itt tartotta a diákjainak (Gaál Gy. 1999: 11–12, Kós 1999a: 20, Hála 2003: 96). A múzeum térképtárral és könyvtárral rendelkezett, amelyet 1000 kötetes néprajzi könyvtárának odaadományozásával Herrmann Antal alapozott meg (Herrmann 1898b: 5). Merza Gyula EKE-pénztáros beszámolói alapján a múzeumlátogatók összesített száma 1908-ban 25 000 fölött, 1930-ban már 100 000 fölött, 1932-ben 120 000 körül állt (Merza 1908b: 122–127, 1930: 30, 1932: 98). A múzeum az impériumváltást követően is működött, míg 1934. augusztus 20-án a kolozsvári rendőrség be nem záratta (Balogh 1935: 94). 1935 elején a múzeumot kilakoltatták a Mátyás-házból, gyűjteményének egy részét pedig már ekkor elkobozták (Balogh 1936: 19–20).

9 Lásd: Herrmann 1897: 149–150. Az alakuló ülésen – amelyen a „kisebb népelemekre nézve is megjelöltettek a munkálatok vezetésére hivatottak" – részt vett még Deák Lajos marosvásárhelyi tanfelügyelő, Jósika Lajos branyicskai osztályelnök és Radnóti Dezső EKE-főtitkár is – lásd: *Erdély* VI. (11–12) 162–163.

10 Dr. Márki Sándor és dr. Halász Ignác egyetemi tanárok 1898 januárjában rögzített szakmai bírálatát és felterjesztését Voigt Vilmos közölte: Voigt 1992: 167–170. Herrmann Antal kolozsvári egyetemi előadásainak jegyzékét közzétette: Gaál Gy. 1999: 17–20.

11 „Az országrész napi sajtóját a néprajz ügye állandó apostolává kell tenni. Ily értelmü körlevél szerkesztésével a bizottsági előadó bizandó meg. / Az E. K. E kebelében a néprajzi bizottság vezetése alatt néprajzi osztály szerveztessék. A bizottság elnöke és előadója felkéretnek, hogy a központi főtitkárral ez irányban mozgalmat indítsanak s az Erdélyben hatásos felhivást tegyenek közzé. / Mindezen munkálatok állandó orgánumául az Erdély rendes néprajzi mellékletéül s az E. K E. néprajzi bizottságának és osztályának hivatalos értesítőjéül folyóirat adandó ki" – írja Herrmann a munkatervében (Herrmann 1898a: 3).

12 *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára*, a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal kiadványa – hivatkozásokban: *MTCN*.

13 A múzeum részlegeit szövegben és fényképekben ismertette: Semayer 1902; Merza 1908b: 122–127, 1930: 28–31; Orosz 1928; Roska 1931: 202–203. A kiállítási egységeket (a szimbolikus geográfiák formálódásának kontextusában) elemezte T. Szabó 2006, 2008: 100–193.

A múzeum különféle gyűjteményeinek alakulástörténete ma még nincs feltárva kellő alapossággal.[14] Az EKE néprajzi bizottságának és néprajzi szakosztályának tevékenysége – néprajzi tárgyak gyűjtése és kiállítása, folklórgyűjtések kezdeményezése, módszertani útmutatók kidolgozása és közzététele stb. – ugyancsak nem esett az eddigiekben átfogó és mély (levéltári anyagokat is hasznosító) vizsgálat alá.

Az EKE folyóiratai

Szóhasználatomban az „EKE-periodikumok" összetétel az Erdélyi Kárpát-Egyesület négy folyóiratát fedi. Az EKE főlapja az *Erdély* volt, amelynek első 26 évfolyama 1892–1917 között jelent meg.[15] A 27–32. évfolyamokat később, az első világháborút követően, 1930–1935 között publikálták. 1936-ban a 33. évfolyam egésze, 1937-ben pedig a 34. évfolyam első négy lapszáma *Transzilvánia* címmel került ki a nyomdából, az 5–6. lapszámtól azonban a borítóra ismét visszakerült az *Erdély* főcím. A folyóirat 1948-ig változó terjedelemben, számos összevont lapszámmal, de folyamatosan jelent meg – az 1948-as, 45. évfolyam volt az utolsó.

14 Merza Gyula visszatekintése alapján az EKE gyűjtőbizottsága 1901-ben már 1600 db. néprajzi tárgyat birtokolt (Merza 1931: 14). A múzeum 1902-es kalauza 7000 db. kiállítási tárgyról számolt be (Radnóti 1902: 8). Az egyesület 1907. évi jelentése alapján a könyvtár 1889 kötettel, a térképtár 387 darab térképpel rendelkezett – lásd: *Erdély* XVI. (1–2) 152. Coriolan Petranu kimutatása alapján – amelyben (egyéb tévedések mellett) Herrmann Antal személyét Herman Ottóval téveszti össze – a múzeum 1922-ben (egyéb régiségek, művészeti és természetföldrajzi tárgyak mellett) 6856 néprajzi tárgyat, egy 3219 kötetből álló könyvtárat és egy 65 térképből álló gyűjteményt őrzött (Petranu 1922: 135–138; itt köszönöm meg Mihai Bărbulescu és Sanda Ignat szakirodalmi útmutatását). Merza Gyula 1930-ban megjelentetett EKE-történetében a múzeumi tárgyak száma 8000 felett állt, a cédulakatalógussal rendelkező egyesületi térképtár és könyvtár pedig mintegy 5000 kötetet tartalmazott (Merza 1930: 29, 40–41). 1931-ben Roska Márton (az EKE-Múzeum 1920-tól kinevezett igazgatója) román nyelvű múzeumismertetést közölt, amelyben 6896 néprajzi tárgyat azonosított (Roska 1931: 203). Teodor Onişor így foglalta össze a gyűjtemény későbbi történetét: 1935-ben az EKE 2035 darab tárgyat adott át a kolozsvári Néprajzi Múzeumnak (ezeket 1940-ben az EKE-delegációjának vissza is szolgáltatták); 1942–43-ban az EKE gyűjteményéből mintegy 4500 néprajzi tárgyat az EME Néprajzi Osztálya vásárolt meg, a maradék (kb. 1400) tárgy pedig az EKE tulajdonában maradt 1948-ig. A néprajzi tárgyak kis hányada az EKE-könyvtár egy részével együtt 1956-ban és 1957-ben a kolozsvári Néprajzi Múzeumhoz, a maradék pedig a Kolozsvári Turisztikai Iroda (Biroul Local de Turism din Cluj) tulajdonába került. 1951-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményéből mintegy 8600 néprajzi tárgyat ugyancsak a kolozsvári Néprajzi Múzeum vett át (Onişor 1958: 26–27, az információk egy részét megerősíti: Pascu 1973: 6, vö. Jancsika 1943: 182). A legfrissebb áttekintést a Kárpát-Múzeum történetéről, annak alapításáról és felszámolásáról lásd Lupescu 2012: 46–52. Roska Márton múzeumigazgató meghurcolásáról, az EKE két világháború közötti viszontagságairól lásd: n. n. 1936: 3, Ajtay 1993: 92–94, Vincze 2016. Érdekes múzeumtörténeti adalékokkal szolgál továbbá: Szilágyi 1990: 8–10, 14–16, 20, 28–29, 33.

15 *Erdély* – 1892, I. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8–9, 10, 11–12 lapszámok (össz. 434 oldal); 1893, II. évfolyam: 1–2, 3–4, 5, 6, 7–8, 9, 10, 11–12 lapszámok (össz. 430 oldal); 1894, III. évfolyam: 1–2, 3–4, 5, 6, 7, 8, 9–10, 11, 12 lapszámok (össz. 440 oldal); 1895, IV. évfolyam: 1–2, 3–4, 5, 6–7, 8–9, 10–12 lapszámok (össz. 324 oldal); 1896, V. évfolyam: 1–2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10–12 lapszámok (össz. 148 oldal); 1897, VI. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6–7, 8–10, 11–12 lapszámok (össz. 168 oldal); 1898, VII. évfolyam: 1–3, 4–7, 8–9, 10–12 lapszámok (össz. 108 oldal); 1899, VIII. évfolyam: 1–4, 5–7, 8–9, 10–12 lapszámok (össz. 88 oldal; a 77–84-es szakasz hibásan számozva 37–44!); 1900, IX. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 112 oldal); 1901, X. évfolyam: 1, 2, 3–5, 6–7, 8–10, 11–12 lapszámok (össz. 104 oldal); 1902, XI. évfolyam: 1–3, 4–5, 6–8, 9–12 lapszámok (össz. 88 oldal); 1903, XII. évfolyam: 1–3, 4–6, 7–9, 10–12 lapszámok (össz. 156 oldal); 1904, XIII. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 188 oldal); 1905, XIV. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 188 oldal); 1906, XV. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 188 oldal; a Medve-tó látképe a 64–65. oldalak között számozatlan lapon szerepel); 1907, XVI. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 188 oldal); 1908, XVII. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–12 lapszámok (össz. 180 oldal); 1909, XVIII. évfolyam: 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12 lapszámok (össz. 188 oldal; a 97–188-as szakasz hibásan számozva 1–96!); 1910, XIX. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 lapszámok (össz. 192 oldal); 1911, XX. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 lapszámok (össz. 194 oldal); 1912, XXI. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 lapszámok (össz. 192 oldal); 1913, XXII. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 lapszámok (össz. 212 oldal); 1914, XXIII. évfolyam: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7–12 lapszámok (össz. 116 oldal); 1915, XXIV. évfolyam: 1–3, 4–6, 7–12 lapszámok (össz. 58 oldal); 1916, XXV. évfolyam: 1–6, 7–12 lapszámok (össz. 32 oldal); 1917, XXVI. évfolyam: 1–12 lapszám (össz. 40 oldal).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A folyóiratot 1892-ben Radnóti Dezső, 1893-ban Veress Endre, 1894–95-ben dr. Gyalui Farkas szerkesztette. 1896-tól 1903-ban bekövetkezett haláláig ismét Radnóti Dezső volt a lap szerkesztője. Az 1903-as évfolyam 10–12. lapszámától az 1908-as évvel bezárólag Merza Gyula került szerkesztői pozícióba, őt pedig 1909-ben dr. Szádeczky Lajos (főszerkesztő) és M. Kovács Géza (felelős szerkesztő) párosa követte, 1914 júliusától 1915 végéig pedig Szádeczky társa már Orosz Endre volt. 1916-ban „dr. Cholnoky Jenő közreműködésével" dr. Kerekes Zoltán, 1917-ben pedig, ugyancsak Cholnoky közreműködésével dr. Karl János szerkesztette a lapot.[16] A folyóirat első négy évfolyamának címlapján a főmunkatársak is kiemelésre kerültek: dr. Hankó Vilmos, dr. Herrmann Antal, dr. Téglás Gábor, dr. Márki Sándor, Hangay Oktáv és Veress Endre.[17]

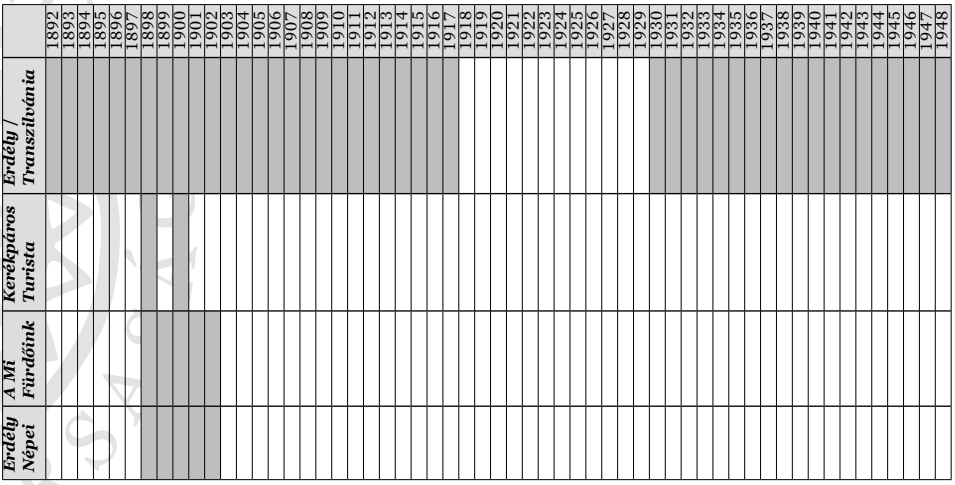

Az *Erdély*, a *Kerékpáros Turista*, az *A Mi Fürdőink* és az *Erdély Népei* című folyóiratok megjelenési évei (1892–1948).

Az *Erdély* melléklapjaiként elindított folyóiratok közül a *Kerékpáros Turista* mutatkozott a legkevésbé életképesnek – ebből mindössze két évfolyam jelent meg, s ezek is csekély lapszámmal: 1898-ban egy lapszám Balogh Benedek szerkesztésében, és 1900-ban két lapszám, M. Kovács Géza szerkesztésében.[18] *A Mi Fürdőink* címmel jelent meg az

16 A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal kiadványa, a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* az itt jegyzett információktól számos év kapcsán eltérő adatokat szolgáltat. Az évkönyv az 1893–95-ös periódushoz is Radnóti Dezsőt köti szerkesztőként (*MTCN* 1893: 690, 1894: 706, 1895: 715); az 1909-es év kapcsán Merza Gyulát mondja szerkesztőnek (*MTCN* 1909: 666); az 1915-ös év kapcsán M. Kovács Gézát szerepelteti Szádeczky mellett (*MTCN* 1915: 706); az 1916-os évhez Szádeczky Lajost és Orosz Endrét rendeli szerkesztőként (*MTCN* 1916: 690); az 1917-es év kapcsán pedig Kerekes J. Zoltánt mondja szerkesztőnek (*MTCN* 1917: 693). Mindez azt sugallja, hogy a Statisztikai Hivatalban az információk gyakran fáziskéséssel (így sok esetben érvényt veszítve) kerültek rögzítésre. Az EKE szervezeti változásainak datálásában így a Statisztikai Hivatal évkönyveire csak óvatossággal lehet támaszkodni.

17 Szerkesztői leköszönésében és mérlegvonásában (1908) Merza Gyula jelzi, hogy az *Erdély* munkaközössége az évek folyamán változott, cserélődött – miközben a bedolgozók száma nőtt, egyes szerzők le is morzsolódtak: „az első évfolyam munkatársai közül ezidő szerint már csak 10-en működnek tényleg ma is közre" (*Erdély* XVII. 9–10. 167).

18 *Kerékpáros Turista* – 1898, I. évfolyam: 1 lapszám (össz. 8 oldal); 1900, II. évfolyam: 1, 2 lapszámok (össz. 20 oldal).

Erdély fürdőügyi mellékletének öt évfolyama 1898–1902 között, összesen 10 lapszám,[19] mindegyik Hankó Vilmos szerkesztésében, illetve *Erdély Népei* címmel az *Erdély* néprajzi melléklete ugyancsak öt évfolyamban, ugyanebben a periódusban, összesen 12 lapszám.[20] Az első két szám szerkesztője Herrmann Antal volt, 1900-ban azonban már másvalaki végezte a szerkesztői munkát: „Az Erdély Népei utóbbi füzeteinek szerkesztésében Herrmann Antal dr. másnemű elfoglaltsága miatt nem vehetett részt" – olvasható az évfolyam zárásaként.[21] Az utolsó két évfolyam szerkesztőjét vagy szerkesztőit ugyancsak nem nevezték meg. (Személye vagy személyük levéltári kutatás révén bizonyára tisztázható lesz.)

Az EKE-folyóiratok itt rögzített kimutatásából kitűnik, hogy a legambíciózusabb vállalásokat az *Erdély* folyóirat elindításának hevében sikerült teljesíteni: 1892–94-ben a folyóirat évenként 400 oldal fölötti terjedelemben prezentált szöveg- és képanyagot, 1895-ben pedig még mindig 300 oldal fölött. Ezt követően, az 1896–1914-es periódusban az EKE-folyóiratok évi összterjedelme nagyjából egységesen a 150–200 oldal között állandósult.[22] E terjedelem az első háborús évben, 1914-ben feleződött meg (116 oldal),

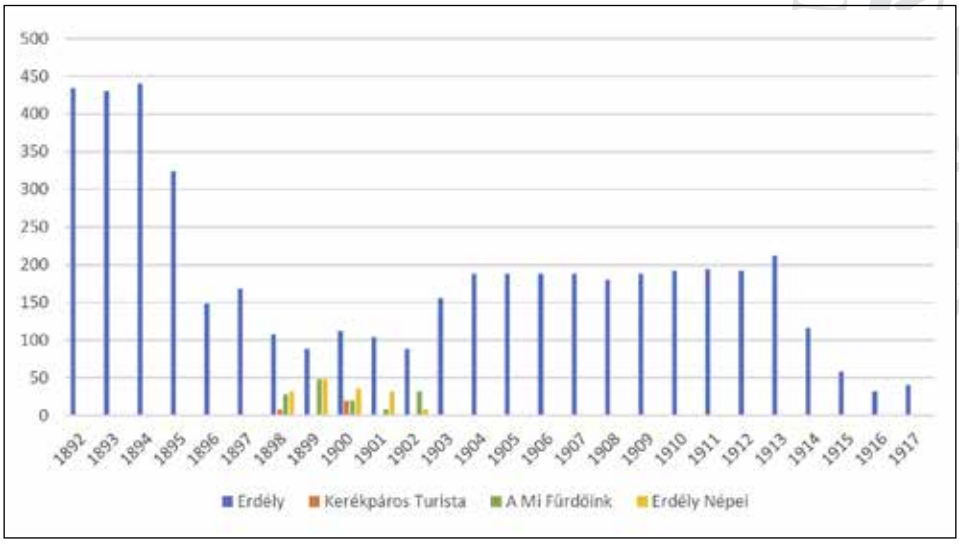

Az *Erdély*, a *Kerékpáros Turista*, az *A Mi Fürdőink* és az *Erdély Népei* című folyóiratok terjedelmének (oldalszámainak) változása 1892–1917 között.

19 *A Mi Fürdőink* – 1898, I. évfolyam: 1–2, 3–4 lapszámok (össz. 28 oldal); 1899, II. évfolyam: 1, 2, 3 lapszámok (össz. 48 oldal); 1900, III. évfolyam: 1, 2 lapszámok (össz. 20 oldal); 1901, IV. évfolyam: 1 lapszám (össz. 8 oldal); 1902, V. évfolyam: 1, 2 lapszámok (össz. 32 oldal).

20 *Erdély Népei* – 1898, I. évfolyam: 1–3, 4–7, 8–9 lapszámok (össz. 32 oldal); 1899, II. évfolyam: 1, 2, 3 lapszámok (össz. 48 oldal; a 37–48-as szakasz hibásan számozva 49–60!); 1900, III. évfolyam: 1, 2, 3 lapszámok (össz. 36 oldal; a 13–36-os szakasz hibásan számozva 9–32!); 1901, IV. évfolyam: 1, 2 lapszámok (össz. 32 oldal); 1902, V. évfolyam: 1 lapszám (össz. 8 oldal).

21 Lásd: *Erdély Népei* III. (3) 32.

22 Az *Erdély* főlap, valamint a *Kerékpáros Turista*, az *A Mi Fürdőink* és az *Erdély Népei* című mellékletek összterjedelmét a következő értékek mutatják: 1898: 176 oldal; 1899: 184 oldal; 1900: 188 oldal; 1901: 144 oldal; 1902: 128 oldal.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

majd esett vissza 1915–1917-ben a 30–60 oldalas terjedelemre. Az 1898–1902-es periódus vonatkozásában megállapítható: a mellékletek létrejöttével az *Erdély* folyóirat tartalmában egysíkúbb és terjedelmében szerényebb lett – néprajzi tartalmak ebben az időszakban is ahhoz hasonló mennyiségben kerültek az olvasóközönség elé, mint általában az 1896–1914-es periódusban, de ezek a tartalmak immár exponáltabban, erőteljesebb csoportosításban jelentek meg: különálló, tematikus rovatok helyett különálló, tematikus melléklapokban.

A néprajzi tartalmak jelölésmódja az EKE folyóirataiban

Az Erdélyi Kárpát-Egyesület (profiljának megfelelően) kirándulás-beszámolók és helyleírások sokaságával telítette a folyóiratait, és e szövegek gyakran néprajzi vonatkozású információkat is hordoztak – olykor többet, máskor kevesebbet. E néprajzi relevanciájú szövegrészek azonosítása pusztán a kirándulás-beszámolók vagy helyleírások címe alapján nem lehetséges. (Ezért lehet e szóban forgó néprajzi relevanciájú szövegrészeket „lappangó" tartalmaknak mondani.)

Az EKE-folyóiratok tartalomjegyzékében a terjedelmesebb, illetve fontosabb szövegek a *Nagyobb czikkelyek* cím alatt kerültek összegyűjtésre. Ezek között visszatérőek az olyan címek, amelyek néprajzi tartalomra utalnak – hol kevésbé, hol egészen explicit formában (pl. *Néprajzi furcsaság. Egy ős etnológiai foszlány*, Czirbusz Géza közleménye). Az 1892-től 1898-ig megjelent évfolyamok tartalomjegyzékében az egyéb, kevésbé nagy volumenű és súlyú írások tematikus csoportosításban, külön rovatcím alatt kerültek összegyűjtésre: *Irodalom*, *Turistaság*, *Fürdőügy*, *Néprajz*, *Egyesületi élet* stb. 1898 előtt csak az 1895-ös évfolyam tartalomjegyzékében nem szerepel a *Néprajz* mint kategória.

1898–1902 között az *Erdély* néprajzi melléklappal egészült ki – ez volt az *Erdély Népei*. Ezt azonosítja Gaál György Erdély első magyar néprajzi szaklapjaként, és az ugyancsak Herrmann által útjára indított *Ethnologiai Közlemények* (az *Ethnologische Mitteilungen* magyar nyelvű melléklapja) után a második magyar néprajzi szaklapként (Gaál Gy. 1999: 8). E jelölt öt évben, 1898–1902 között a szerkesztőség által összegyűjtött néprajzi írások az *Erdély Népei* hasábjaira kerültek. (A közlemények az *Erdély Népei* tartalomjegyzékében is tagolódtak: *Nagyobb cikkelyek*, *Néprajzi tarkaságok*, *Apróságok*, *Bizottsági ügyek*, *Néprajzi irodalom*, *Kárpát-Múzeum* stb.)

Az 1903-as évfolyamtól kezdődően már az *Erdély Népei* sem jelent meg többé, és az első világháború végéig, az 1917-es évfolyam bezártáig már a *Néprajz* kategória sem szerepelt a tartalomjegyzékekben – ami azt sugallja, hogy az impériumváltást megelőzően a néprajzi anyagok már csak szétszórtabban, kisebb számban kerültek az *Erdély* hasábjaira.

Módszertan – eljárások és korlátok a néprajzi tartalmak azonosításában

A munka kiindulópontját az az elgondolás képezte, hogy az EKE-periodikumok néprajzi bibliográfiájából kiolvasható, kik voltak azok a szerzők az egyesület kötelékében és holdudvarában, akik a néprajzi kérdések tematizálásában oroszlánrészt vállaltak, hozzájárulva ahhoz, hogy az EKE jelentős súllyal kapcsolódjon be a kor néprajzi közbeszédének, a kor néprajzi érzékenységének alakításába. Módszertanilag három adatgyűjtési szint körvonalazható.

1) Az első és legfelületesebb adatgyűjtési eljárás az, ha a kötet elején megjelenő tartalomjegyzék alapján próbáljuk meg azonosítani a néprajzi vonatkozású közleményeket. Ezen eljárás alapvetése és egyben gyengéje, hogy feltételezi: a) a címadó szerző/szerkesztő minden esetben kellően találó és explicit, az erős néprajzi fókuszt jól tükröző címválasztással élt – akkor is, amikor használta a (korabeli értelemben vett) *néprajz, ethnológia* stb. kulcsszavakat, és akkor is, amikor nem; b) a folyóirat szerkesztője minden esetben helyesen mérlegelve sorolta a közleményeket egy-egy rovatba, az *Erdély* főlapba vagy annak néprajzi mellékletébe; c) az adatgyűjtés eredményeképpen összeálló adatbázisban (különbözőképpen jelölve) egymás mellé kerülhetnek az olyan néprajzi tartalmak, amelyekre a kor néprajz-definíciója kiterjedt, és azok, amelyek csak napjainkban sorolódnak a (tágabb keretekben definiált) néprajz tárgykörébe; és d) a csekély néprajzi tartalommal, gyenge etnográfiai fókusszal rendelkező szövegek, noha relevánsak, mégis másodlagosabban, kevésbé direkt és kevésbé erős módon hatottak a néprajzi közgondolkodás formálódására, mint az erőteljes néprajzi fókusszal megírott szövegek. Ezen első, felületes adatgyűjtési eljárás során regisztrálhatóak tehát: a cím alapján azonosítható néprajzi (vonatkozású) írások; a folyóirat *Néprajz* rovatában megjelent szövegek; illetve minden tartalom, amit az *Erdély* néprajzi melléklete, az *Erdély Népei* hordozott.

2) Egy alaposabb vizsgálódás keretében – az előbbi kategória szöveganyagai mellett – azonosításra kerülhetnek azok a néprajzi vonatkozású tartalmak is, amelyek akár kevéssé beszédes cím alatt, de kis terjedelmű, így könnyen átvilágítható szövegekbe ágyazódva jelentek meg (pl. néprajzi tárgyú kiadványok recenziói az *Irodalom* vagy *Könyvesház* rovatokból, vagy néprajzi előadásokról tudósító beszámolók a *Hír* rovatból).

3) Az elemzés harmadik, legmélyebb szintjén a néprajzi relevanciájú szövegrészek legalaposabb azonosítása valósulhat meg, amennyiben az *Erdély* folyóiratból és melléklapjaiból kinyert szövegek hiánytalanul és teljes egészükben kerülnek átvilágításra. Az ilyen mélységű és alaposságú tartalomelemzés során mutatkozhatnak meg azok a néprajzi anyagok, amelyek különböző típusú kirándulásbeszámolók, vagy vegyes tartalmú helyleírások szövegébe ágyazódnak. Ezek száma az EKE folyóirataiban kétségkívül jelentős.

Az EKE-periodikumok néprajzi bibliográfiájának összeállításában ezúttal a köztes szint mélységéig haladtam: adatbázisba gyűjtöttem az *Erdély* folyóirat cím alapján azonosítható néprajzi cikkelyeit, a folyóirat *Néprajz* rovatában megjelent szövegeket, az *Erdély* néprajzi melléklapjában szereplő írásokat, valamint az *Erdély* kis rovataiban felbukkanó, néprajzi vonatkozású híreket és kiadványismertetéseket, recenziókat. Feltéte-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lezésem szerint egy ilyenképpen összeálló adatbázis – potenciális hiányosságai ellenére – megnevezhetővé teszi az EKE holdudvarában működő legaktívabb (a folyóiratot darabszámra legtöbb néprajzi anyaggal építő) szerzőket. E szereplők azonosítása, illetve a rájuk vonatkozó további forrásanyagok felhalmozása révén tisztázhatóvá válhat, hogy milyen képzettségű, milyen hivatású, az EKE kötelékében milyen státusú, és egymással milyen kapcsolatot ápoló személyek voltak a kor néprajzi diskurzusának legfontosabb formálói az EKE képviseletében.[23] Az összeállt néprajzi adatbázis így írható le: egy teljes tematikus bibliográfiánál kétségkívül kevesebb, egy mély merítésű mintavételnél azonban lényegesen több.

Módszertani tekintetben fontos szóvá tenni, hogy az összeállt adatbázisban a néprajzi vonatkozású grafikus szövegillusztrációk (rajz- és fényképközlések) nem szerepelnek – az egyes szerzők jelentőségének mérlegelésében ezúttal csak a szövegközlések számára hagyatkozom. E mérlegelésben nem képez mutatót sem a szövegek terjedelme, sem a szövegek minősége (szakmaisága, módszeressége, innovativitása). Így elméletileg az is előfordulhat, hogy az adatbázisban jelentősebb szereplőnek mutatkozik az a szerző, aki számos, de kis terjedelmű, szakmailag akár kevéssé magvas szöveget adott közre, egy olyan szerzőhöz képest, aki csekély számú, de terjedelmesebb, szakmailag különösen értékes szöveget közölt. (A néprajzi tartalmak e kimutatásában Herrmann hat részes műve, *A hegyek kultusza Erdély népeinél* például ugyanolyan súllyal jelenik meg, mint egy két bekezdésből álló, rövid kiadványismertetés.)

Az itt ismertetett módszertani eljárástól csak egy szerző, Herrmann Antal esetében térek el: az EKE-folyóiratok Herrmann-bibliográfiájának összeállítását ismételt (különböző kulcsszavakkal végzett) keresésekkel is végzem, külön listázva Herrmann néprajzi írásai mellett az egyéb, turista- és fürdőügyi közleményeit is (szolgálva egyúttal a teljes Herrmann-életmű bibliográfiájának ügyét is).[24]

Az EKE etnográfiai munkaközössége a néprajzi tárgyú közlemények tükrében

Az ismertetett módszertannal összeállt néprajzi adatbázis 409 tételt sorakoztat fel. Ebből 181 tétel esetében, vagyis az azonosított szövegek közel felének (44,3%) esetében semmiféle rögzített jelzés (aláírás, monogram, álnév) nem mutat a szerző kilétére.[25]

A szerzőhöz köthető tételek (55,7%) kimutatása alapján az EKE-periodikumok felületein a legtöbb néprajzi tárgyú szöveget Herrmann Antal közölte. Az azonosíthatóan Herrmann Antal szerzésében vagy társszerzésében megjelent néprajzi vonatkozású publiká-

23 Hiánypótló és nagyívű (a néprajzi írók nemzetiségét, országát, szakmai és tudományterületi besorolását megjelenítő) áttekintést végzett a közelmúltban Keszeg Vilmos is egy sokkal nagyobb forrásbázison, a Jakab Albert Zsolt által összeállított romániai magyar néprajzi bibliográfia egészén (lásd Keszeg 2023). Az EKE folyóiratai ebben a vaskos néprajzi adatbázisban csak néhány kiemelt tétel révén jelennek meg, így a jelen EKE-kutatás némiképp e bibliográfia fehér foltjainak zsugorításához is hozzájárulhat.

24 Lásd a mellékelt Herrmann-bibliográfiát: *Herrmann Antal turista- és fürdőügyi írásai az Erdély folyóiratban és mellékleteiben (1892–1917)*.

25 A szerzőhöz nem rendelhető írások tételes bibliográfiai szerepeltetését e tanulmány terjedelmi korlátai nem engedik meg.

ciók száma az adatbázisban 44. Ebből 37 szöveg esetében szerepel egyedüli szerzőként, 7 szöveg kapcsán társszerzőként (1899-ben). Aláírásai: Herrmann Antal / H. A. / „a bizottsági előadó" / Nonquis. Közleményeiben gyűjtési anyagokat tesz közkinccsé, módszertani és muzeológiai kérdéseket, kutatási irányokat vázol, Erdély népeit, azok folklórját tematizálja. Számos kiadványismertetése és hírközlése mellett 20 nagyobb cikkely szerepel.[26]

Néprajzi fókuszú írások tekintetében a második legtermékenyebb szerzőnek Merza Gyula mutatkozik 18 közleménnyel. Aláírásai: Merza Gyula / M. Gy. / Za-la / za-la / Figyelő (Gulyás 1956: 598). Közleményeiben armenológiai, muzeológiai, tárgyi néprajzi kérdések, a néprajz és turistaság kapcsolata tematizálódik.[27] Két írásától eltekintve mindegyik szöveg a nagyobb cikkelyek kategóriájában jelenik meg.

Orosz Endre 11 néprajzi fókuszú szöveggel szerepel az adatbázisban. Írásai tárgyi néprajzi kérdéseket (pl. ivókanalak, pásztorkürtök, vadászati felszerelések, szigonyos halászat), az erdélyi románság folklórját érintik, és kivétel nélkül a nagyobb cikkelyek vagy „nagyobb közlemények" kategóriába sorolódnak.[28]

S. Kováts József (S. Kovács József vagy egyszerűen Kovács József) nevéhez 10 tétel kapcsolódik a bibliográfiai kimutatásban. Írásaiban múzeumi tárgyak sora (orsónehezítők, csiholó acélok, népművészeti tárgyak), Köszvényesremete (Nyárádremete) vagy Gyergyó népélete (regölés, „gilicsezés", karácsonyi ünnepkör) tematizálódik. Ezek közül hét nagyobb cikkely, három szöveg pedig kis rovatokban szerepel.[29]

Szádeczky Lajos nevéhez és az Sz. L. monogramhoz összesen nyolc néprajzi fókuszú szöveg köthető. Ezek közül a legelső írás a „néprajzi tarkaságok" rovatban jelenik meg, a többi nagyobb cikkely. Munkáiban a „Gyergyó" név eredetével, népművészettel, muzeológiai kérdésekkel foglalkozik.[30] Ezek mellett Szádeczky aláírása négy további, 1899-ből való, az EKE vezetősége által szignózott közlemény alatt is szerepel – ezek esetében társszerzőnek tekinthető.[31]

Hét közlemény rendelhető mind Versényi György, mind Harmath Lujza nevéhez. Versényitől csujogatások, népmondák gyűjtésére vonatkozó felhívások, aratáshoz, a karácsonyi és húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó folklóranyagok jelennek meg.[32] Ezek közül két szöveg a „néprajzi tarkaságok" rovatból való, öt szöveg pedig nagyobb cikkely. Harmath Lujza neve alatt különféle székelyföldi folklórszövegek (kapufeliratok, szólások és szólás-hasonlatok, sírfeliratok, humoros mesék, esküvői szokások folklórszövegei) szerepelnek. Hét közleményéből négy nagyobb cikkely.[33]

26 Lásd a mellékelt Herrmann-bibliográfiát: *Herrmann Antal néprajzi tárgyú írásai az Erdély folyóiratban és mellékleteiben (1892–1917).*

27 Merza 1895, 1897a–d, 1898a–b, 1899a–b, 1901a–b, 1904, 1905a–b, 1906a–b, 1908a–b.

28 Orosz 1905, 1907, 1910, 1911a–c, 1912a–c, 1913, 1915.

29 S. Kováts 1905, 1908, 1909a–c, 1910a–b, 1911a–b, 1912.

30 Szádeczky 1899, 1909a–b, 1910a–b, 1912, 1914a–b.

31 Kuun–Szádeczky–Herrmann–Radnóti 1899, Feilitzsch–Radnóti–Szádeczky–Herrmann 1899a–b, József Ágost–Feilitzsch–Radnóti–Kuun–Szádeczky–Herrmann 1899. A szerzők statisztikai sorrendiségének meghatározásában e néhány többszerzős, az EKE felső vezetése által aláírt körlevéltől, felhívástól, memorandumtól eltekintek.

32 Versényi 1898a–b, 1900a–b, 1901a–c.

33 Harmath 1897a–b, 1898, 1904, 1906a–b, 1908.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Téglás István nevéhez hat néprajzi közlemény kapcsolódik, ebből négy nagyobb cikkely. Írásaiban zsidovinai monda, szászsebesi román pásztorkodás és tárgyi néprajzi témák kerülnek az olvasó elé.[34]

Kuun Géza (Kún Géza) két, az EKE vezetősége által szignózott írás társszerzőjének tekinthető,[35] öt nagyobb cikkelynek pedig egyedüli szerzője. Közleményeiben a románság (a „brodnikok") eredetéről, a néprajz feladatáról és diszciplináris kérdéseiről lehet olvasni.[36]

Kelemen Lajos ugyancsak öt néprajzi tárgyú írás szerzője. A nagyobb cikkelyek kategóriájába került három közleményének egyike egy csoportos munka eredményeként megjelent helynévgyűjtemény – ebben Kelemen Ajton, Ádámos, Désfalva, Nyárádszentlászló és Pókakeresztúr helyneveit ismerteti. Emellett tárgyi néprajzi írások (kapufaragásról, templombelsők dísztárgyairól, hímzésekről stb.) kötődnek hozzá.[37]

M. Kovács Géza négy néprajzi fókuszú szerzeménnyel, ezek között két nagyobb cikkellyel szerepel az adatbázisban. Írásaiban kéziratos énekeskönyvet, a Nyárád mentéről való szokásokat és folklórtartalmakat (tejelvételt, lakodalmat, hajnalozást, cégérlövést) ismertet.[38]

Czirbusz Géza, Hrabovszky Irén, Németh Sándor, Szinte Gábor, Tarcsafalvi Pálffy Aladár és Wlislocki Henrik is három szöveggel jelenik meg az adattárban. Czirbusz Géza helynévtani írást, a Jára völgyéről és a szolcsvai románokról népismereti dolgozatot közöl – mindhárom szövege nagyobb cikkely.[39] Radnóti Dezsőné Hrabovszky Irén regékről szóló kiadványt ismertet, két nagyobb cikkelyt pedig az EKE-múzeum kapcsán jelentet meg.[40] Németh Sándor három nagyobb írása lakodalmi szokásokhoz, Udvarhely megye és Nagy-Küküllő népéhez, illetve a kolozsvári hóstátiakhoz kapcsolódik.[41] Szinte Gábor a csíkiakról, udvarhelyiekről, marosszékiekről publikál nagyobb cikkelyeket.[42] Tarcsafalvi Pálffy Aladár neve mellett egy rövidebb szöveg méhészbabonákról, nagyobb cikkely pedig a húsvéti határkerülőkről, illetve a timbora nevű népi hangszerről szerepel.[43] Wlislocki Henrik személyéhez két kiadványrecenzió kötődik, egy nagyobb cikkely pedig az erdélyi sátoros cigányokról.[44]

Schwarczel Adél, Rubinyi Mózes, Rácz Miklós, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka és Boér Miklós nevéhez is két-két közelmény, két nagyobb cikkely köthető, valamint a helynévgyűjtők között Pap Domokos is két gyűjtési anyaggal szerepel. Szerzőnként ugyancsak két szöveg kapcsolódik Jankó János, Csulak Lajos (Cs. L.), Ősz János, Veress Endre (V.

34 Téglás: 1898, 1899, 1900, 1904, 1906, 1908.
35 József Ágost–Feilitzsch–Radnóti–Kuun–Szádeczky–Herrmann 1899, Kuun–Szádeczky–Herrmann–Radnóti 1899.
36 Kuun 1892, 1894, 1898, 1900, 1901.
37 Kelemen 1899, 1900, 1901a–b; Kelemen–Pap D.–Debreczeni–Széles–Barthos–Pap S. 1901.
38 M. Kovács 1898, 1899, 1906, 1908.
39 Czirbusz 1892, 1895, 1908.
40 Hrabovszky 1900a–b, 1901.
41 Németh 1899a–b, 1900. A székelyudvarhelyi–kolozsvári ev. ref. lelkészről van szó. Németh átköltözését Székelyudvarhelyről Kolozsvárra az EKE törzskönyve is jelezte – lásd a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókintézetének 1418-as állomány- és 1471/28-as leltári száma alatt (*E. K. E. Rendes és alapitó tagok törzskönyve, 1890–1900*, 2788. bejegyzés).
42 Szinte 1901a–b, 1903.
43 Pálffy 1904, 1906, 1907.
44 Wlislocki 1892, 1893a–b.

E.), valamint a Szikulus álnevű szerző (talán Csöregh Gyula) nevéhez, de ezek közül mindenki esetében csak egy nagyobb cikkely regisztrálható.[45]

Az azonosított közlemények mintegy 16,4%-a olyan szerzőktől származik, akik mindössze egy néprajzi fókuszú írással képviseltetik magukat az adatbázisban. Egy nagyobb cikkellyel szerepel Barabás Endre, Bartha Miklós, Bene Lajos, Binder Laura, Dercsényi Dezső, Farkashási Fischer Zsigmond, Felméri Lajos, Filimon Aurél, Förstner Tivadar, G. Kiss Ferencz, Hankó Vilmos, Horger Antal, Jakab Ödön, Kabos Emma, K. Fodor János, K. Nagy Sándor, Mailand Oszkár, id. Nemes Ödön, ifj. Nemes Ödön, Radnóti Dezső, Semayer Vilibáld, Sz. Bálinth Benedek, Sztankó Béla, Temesváry János, Thoroczkay Lajos, Végh Mátyás, Vincze Ferencz, Zakariás János, illetve álnéven „egy kalotaszegi" (talán Bálint Nagy Mihály), „K." (talán Dékáni Kálmán), valamint „Monográfus". A csoportosan közlő helynévgyűjtők közül az eddigiekben nem került még említésre Debreczeni Géza, Széles Lajos, Barthos Indár, Pap Samu, illetve Szentmártoni Kálmán. Itt kell szót ejteni József Ágost főhercegről is, aki egy védnöki minőségben aláírt felhíváson kívül csak a Herrmann kinevezésére írott üdvözlő szöveg révén szerepel az adatbázisban.

Az egyéb (kisebb) rovatokban (*Néprajzi tarkaságok*, *Apróságok*, *Néprajz*, *Különfélék*, *Kárpát Muzeum*, *Háziipar* stb.) olvasható írás Bartha Károly, Becsek Biri, Békéssy Károly, Bethlen András gróf, ifj. Bias István, Borbély Sándor, De Gerando Antónia, Demeter Dénes, Dregán Anna, Emmerling Mariska, Felszeghy Dezső, Gáspár Ármin, Gopcsa László, György Lajos, Halász Ignácz, Herrmann Antalné Heller Júlia, Hirsch Malvin, Hutter Kálmán, Mátyás Lajos, Pop Retegán János (Ion Pop-Reteganul), Rosenberger Fáni, Sipos Jánosné, Szalai Imre, Széll Ignácz, Téglás Gábor, Vikár Béla, Zoltai Lajos, „Szmrecsányi", „Wlassics" és „Zsilinszky" tollából; egy 1903-ban közölt helynévgyűjtemény pedig javában Szász Ferenctől, kisebb részben Orbán Ferenctől származik.

Herrmann Antal közleményei az EKE folyóirataiban – madártávlatból

Néprajzi közlemények tekintetében Herrmann legaktívabb periódusa az EKE szolgálatában az egyetemi kinevezésének időszakára esett. Az 1898-as egyetemi kinevezése, illetve az *Erdély Népei* megjelenése előtti hat évből 11 néprajzi vonatkozású közleményét sikerült az *Erdély* lapjain azonosítani, de ebből csak 5 nagyobb cikkely. Ehhez képest csak az 1898-as évből 11 néprajzi közlemény kapcsolódik Herrmann nevéhez, és ebből 7 nagyobb cikkely.

A következő év publikációi arról tanúskodnak, hogy Herrmann energiái másfelé csatornázódtak. A bizottsági ügyekről szóló, és az egész EKE-vezetőség által szignózott szövegeken kívül mindössze egy nagyobb cikket közölt: *A néprajzi gyűjtésről*. Ez az egyetlen írás, amely ebből az évből (egyedüli szerzőként) expliciten a nevét viseli. Ugyanakkor

45 Az egy-két közleménnyel regisztrált szerzők műveinek tételes bibliográfiai szerepeltetését e tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

beszédes, hogy a szerző megnevezése nélkül számos olyan szöveg jelent meg az *Erdély Népei* kisebb rovataiban, amely valamiképpen a Herrmann szakmai aktivitását jelenítette meg – és ezek egyúttal magyarázhatják is a terjedelmesebb közlemények elmaradását 1899-ben: Márki Sándor, Herrmann Antal, Szádeczky Lajos és Vikár Béla néprajzi előadása az Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezésében (1899. febr. 12.); Herrmann Antal előadása a Kolozs megyei Tanítótestület gyűlésén (1899. márc. 18.); Herrmann Antal és Vikár Béla előadása Bánffyhunyadon (1899. máj. 7.); Vikár Béla és Herrmann Antal népdalgyűjtése a kolozsvári növendékek körében (1899. máj. 7.); Herrmann Antal előadása Tordán (1899. máj. 15.); Herrmann Antal előadása Tiszaföldváron (1899. júl. 3.); orientalisták kongresszusa Rómában, Herrmann Antal részvételével (1899. okt. 3–13.). Mindezek mellett akadnak további, Herrmannhoz kötődő szöveganyagok is a folyóiratban – pl. a Herrmann Antal igazgatói kinevezésének szövege, vagy az a híranyag, amely ifj. Herrmann Antal vígjátékának csernátfalui bemutatásáról tudósít.[46] Feltételezhető, hogy a Herrmann személyéhez kötődő események híranyagát is jórészt a folyóirat szerkesztője, maga Herrmann szövegezte meg.[47] Rosszmájúan azt is kiolvashatnánk mindezekből, hogy a titulusait hosszan soroltató[48] Herrmann egyfajta önmárkázás eszközeként használta a frissen alapított szaklapot. Kós Károly (1958b: 1224) szerénységet hangsúlyozó jellemrajza azonban jóhiszeműbb olvasat felé terel – e megközelítésben inkább az valószínűsíthető, hogy Herrmann így tudta feltölteni néprajzi vonatkozású tartalmakkal az új folyóiratot.

A századforduló és az első világháború közötti időszakban Herrmann egyre ritkábban közölt néprajzi szövegeket az EKE-folyóiratok felületein – a 14 azonosított írásából 8 nagyobb cikkely, és ezekből is három az EKE múzeumáról szól –, cserébe viszont elkezdtek sokasodni a turistaügyi közleményei. 1892–1898 között mindössze kilenc ilyen írást közölt (ebből nyolc nagyobb cikkely); 1898–1899-ben nem közölt turistaügyi írásokat; az 1900–1917-es peridódusból azonban 33 ilyen szövege is azonosítható (az utolsó az 1913-as évből). Ezek közül 22 nagyobb cikkely, ebbe a kategóriába sorolva több kirándulásbeszámolót, vagy a *Turista-ötletek* cím alatt közreadott írásait is. Mindez, természetesen,

46 Mindezeket lásd: Az Erdélyi Múzeum Egylet néprajzi felolvasó ülése. *Erdély Népei* II. (1) 11; Az erdélyi néprajzi múzeum és a tanítók. *Erdély Népei* II. (1) 11–12; Néprajzi előadás a kolozsmegyei tanítótestület gyülésén. *Erdély Népei* II. (2) 30; Néprajzi előadások a vidéken. *Erdély Népei* II. (2) 30; Fonográf a kolozsvári tanítóképzőben. *Erdély Népei* II. (2) 30–31; Az alföldi tanító etnikus misszziójáról. *Erdély Népei* II. (2) 30; Az orientalisták. *Erdély Népei* II. (2) 31; Műkedvelői előadás a Kárpát-muzeum javára. *Erdély Népei* II. (2) 31; Néprajzi előadónk kitüntetése. *Erdély Népei* II. (1) 1.

47 Az eddigiek mellett lásd a következő példákat – 1892: Néprajzi felolvasás. [Herrmann Antal előadása Sepsiszentgyörgyön.] *Erdély* I. (1) 53–54; Néprajzi körút az erdélyi részekben. [Herrmann Antal erdélyi körútja és előadásai.] *Erdély* I. (2) 102. // 1893: Hazai német néprajzi folyóirat. [Ismertetés Herrmann Antal folyóiratáról.] *Erdély* II. (7–8) 263. // 1898: Csángó néprajz. [Herrmann Antal rendezvénye és kezdeményezése Négyfaluban.] *Erdély Népei* I. (8–9) 31–32; A szász honismertető egyesület. [Herrmann köszöntőbeszéde a szász honismertető egyesület Brassóban tartott, jubileumi közgyűlésén]. *Erdély* VII. (8–9) 80. // 1900: Az ipar és a néprajz. [Herrmann Antal előadása Brassóban.] *Erdély Népei* III. (3) 27–28; Czigánykirály. [Herrmann Antal gyűjtése.] *Erdély Népei* III. (2) 15; Néprajzi gyüjtés Udvarhelyvármegyében. [Herrmann Antal, Kovács Géza és Vikár Béla gyűjtőútja.] *Erdély Népei* III. (2) 15. // 1901: Az E. K. E. Félegyházán. [Az EKE által szervezett háziipari kiállítás Kiskunfélegyházán, Herrmann Antal előadása.] *Erdély* X. (3–5) 45–46. // 1904: A hazai néprajz érdekében. [Herrmann Antal felhívása.] *Erdély* XIII. (1–2) 27; Felolvasás az erdélyi szombatosokról. [Beszámoló Major J. Gyula előadásáról a szombatosok zenei világa tárgyában, Herrmann Antal megnyitó beszédének közlésével.] *Erdély* XIV. (11–12) 187–188.

48 Például: „Dr. Herrmann Antal, az E. K. E. néprajzi alelnöke, a kolozsvári egyetemen a néprajz magántanára, az «Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn» kiadó szerkesztője, a magyar néprajzi társaság titkára, a nemzetközi czigány tudós társaság ügyvivője, a nemzetközi közép- és keletázsiai bizottság tagja, több külföldi anthropologus stb. társaság választott tagja stb." (Herrmann 1903: 57). Lásd továbbá: Gaál Gy. 1999: 10, 15 (22–23. lábjegyzet); Merza 1926: 236.

nem jelenti azt, hogy egy ilyesfajta hangsúlyeltolódás Herrmann teljes szerzői-szerkesztői munkájában is feltétlenül megmutatkozott – itt csak az EKE-folyóiratok statisztikájáról van szó –, Herrmann pedig csak Erdély határain belül is számos egyéb periodikumban közölt írásokat,[49] a magyarországi médiumokról nem is szólva.

Következtetések; a kutatás folytatásának lehetséges irányai

E jelen tanulmány arra tett kísérletet, hogy (ha csak elnagyoltan is, de) képet alkosson az Erdélyi Kárpát-Egyesület etnográfiai munkaközösségéről, az EKE-folyóiratok felületein megosztott néprajzi tartalmak jellegéről. Az áttekintésben megmutatkozó nevek, státusok és publikációs teljesítmények irányadó információkként kiindulópontot biztosíthatnak a kérdéskör (a kibontakozó turistamozgalom és kibontakozó néprajz kapcsolatának) további, alaposabb elemzéséhez.

Az összeállt adatbázis alapján az EKE-folyóiratok impériumváltás előtt megjelent néprajzi írásanyagainak 20,5%-a, szűkebben pedig a szignózott néprajzi írások mintegy 36,8%-a az öt legtöbbet publikáló szerző tollából való: Herrmann Antaltól, Merza Gyulától, Orosz Endrétől, S. Kováts Józseftől és Szádeczky Lajostól. E szerzőgárda, kiegészülve Harmath Lujza, Versényi György, Téglás István, Kuun Géza, M. Kovács Géza és Kelemen Lajos személyével, az EKE néprajzi fókuszú írásanyagainak közel 28,9%-át, szűkebben pedig a szignózott néprajzi írások mintegy 51,8%-át szolgáltatta.

Ezek a nagyságrendek, ez a sorrendiség változhat, amennyiben a) néprajzi tartalmak után kutatva sikerül átvilágítani minden megszövegezett kirándulásbeszámolót és helyleírást az EKE-folyóiratokból, b) amennyiben levéltári források alapján sikerül tisztázni, hogy évről évre kik vállaltak tetemes munkát a szignó nélkül hagyott szövegek megírásában – e szövegek révén gyaníthatóan a szerkesztők és főmunkatársak szerepvállalása domborodik majd még erőteljesebben ki –, illetve c) amennyiben az azonosított néprajzi vonatkozású szövegrészek terjedelem alapján is súlyozásra kerülnek.

Az összeállt néprajzi bibliográfiából a folklorisztika, vagy tágabban az etnográfia jól ismert szakemberei mellett felsejlik a néprajzi írók azon köre, amelybe elsősorban más diszciplínákhoz és szakmákhoz tartozó, de néprajzi érdeklődéssel, affinitással és publikációs tevékenységgel is rendelkező szerzők tartoznak. Gondolatébresztő felismerés, hogy a köztudatban Herrmann nevéhez leginkább kötött munkatársak – például Wlislocki Henrik, Jankó János, Vikár Béla, József főherceg vagy Gyarmathy Zsigmondné Hory Etelka – csekély számú néprajzi közleménnyel gazdagították az EKE-folyóiratokat. Kérdéseket vet fel például Moldován Gergely publikációinak a hiánya is: Moldován tagja volt az EKE néprajzi bizottságának, és az EKE-folyóiratok hasábjain néha történik is utalás a munkásságára,[50] de az összeállt bibliográfiai kimutatásban Moldován-közlemények nem

49 Példákat sorol: Voigt 1999: 23.
50 Pl. Gagyi 1895: 114–115; Versényi 1901a: 9; Elekes 1903: 75; (n. n.) 1907: 29–30.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

szerepelnek.[51] Tovább tisztázandó kérdés tehát, hogy pontosan miként, milyen szerepvállalással tevékenykedtek az EKE központi vezetéséhez, az EKE néprajzi bizottságához és szakosztályához, az EKE-múzeum működtetőihez, illetve a kor néprajzát hivatásszerűen vagy mellékesen művelők és népszerűsítők köréhez tartozó személyek – akár Herrmann jegenyefürdői vendégei közé tartoztak ezek, akár a tágabb szakmai és személyes kapcsolathálójához, akár egyikhez sem.

Az EKE néprajzi univerzumának közepén – hipotézisem, illetve az itt rögzített publikációs statisztika, valamint az eddigiekben áttekintett szakirodalom alapján – Herrmann Antal állt, de a soron következő vizsgálódások folyamán árnyalódhat még e kép: elképzelhető, hogy egyes időszakokban nem Herrmann volt az egyetlen kulcsszereplő az EKE etnográfiai munkájának szervezésében. A következőkben e gondolattal együtt is indokolt lesz közelebbről megvizsgálni Herrmann publikációit és levéltárban fennmaradt anyagait, hogy élesebb vonalakban rajzolhassunk képet a mindennapi folklorisztikai-néprajzi törekvéseiről, a néprajz és turistaság kapcsolatát illető gondolatvilágáról és a szakmai kapcsolathálójának formálódásáról.[52]

A kutatás folyamán sajátos fókuszpontok is érvényesíthetők. Izgalmas kérdésnek ígérkezik például a nők emancipációja és szerepvállalása az erdélyi turistaság mozgalmában és a néprajzi ismeretek gyűjtésében, szórásában.[53] Az összeállt néprajzi adatbázisban a legtöbb nő mindössze néhány közlemény révén képviselteti magát[54] – a legszámosabb tétel (7) Harmath Lujza nevéhez kapcsolódik.[55]

Szakirodalom

Ajtay Ferenc
1993 Az Erdélyi Kárpát Egyesület újjászületése. *Korunk* III/IV. (5) 91–94.
2002 Sztripszky Hiador életútja (1875–1946). *Művelődés* LV. (3) 28–29.
Balassa Iván
1999 A magyarországi cigány (roma) néprajzkutatás kezdetei. In: Kárpáthy Gyula (szerk.): *Apostolok módján. Wlislocki Henrik, József főherceg, Hermann Antal és Erdős Kamill a cigányokért*. SMdigital Kiadó, Budapest, 11–14.

51 A Moldován néprajzi munkásságát és különféle szerepköreit legutóbb áttekintő Berki Tímea sem utal a turistaság ügyében kifejtett aktivitására, vagy ezt részletező másodlagos irodalomra – lásd: Berki 2019. Korábban tematizálta Moldován EKE-kötődését, de csak röviden: Berki 2012: 193–194.

52 E tekintetben számos részeredmény fellelhető már a szakirodalomban – Borbély Sándor és Herrmann kapcsolatáról írt pl. Hála 1999: 46–48; 2003: 114–115, 118–122; Romului Vuia és Herrmann kapcsolatáról írt pl. Kósa László (1989: 189–194), Stripszky Hiador és Herrmann kapcsolatáról írt pl. Ajtay Ferenc (2002: 28–29), Versényi György kolozsvári működéséről írt Hála József (2014: 314–323) – de mindezek tulajdonképpen csak indokolatlan kiemelések, a példák sora hosszan folytatható lenne.

53 Inspiratív forrásanyagként álljon itt egy idézet a Reichart Géza által szerkesztett könyvből (*A turistaság kézikönyve*), annak is *A nők és a turistaság* című fejezetéből: „A turistaság társadalmában meg van oldva a nőemancipáció és feminizmus minden észszerű problémája" (Reichart szerk. 1927: 175).

54 Így: Radnóti Dezsőné Hrabovszky Irén (3), Gyarmathy Zsigmondné Hory Etelka (2), Schwarczel Adél (2), Becsek Biri (1), Binder Laura (1), De Gerando Antónia (1), Dregán Anna (1), Emmerling Mariska (1), Herrmann Antalné Heller Júlia (1), Hirsch Malvin (1), Kabos Emma (1), Rosenberger Fáni (1), Sipos Jánosné (1).

55 E témakör kapcsán lásd Landgraf Ildikó eddig megjelent tanulmányát (Landgraf 2019b), illetve a jelenleg folyó, Harmath Lujza személyére irányuló kutatását.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes
2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblematikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól.* (Életmód és Tradíció, 18.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Néprajzudományi Intézet, Budapest.
Balogh Ernő
1935 Titkári beszámoló az 1934. évről az EKE 1935. november 23-án tartott közgyülésén. *Erdély* XXXII. (6) 91–94.
1936 Titkári beszámoló az 1935. évről az E. K. E. 1936. május 29-én tartott tisztújító közgyűlésén. [I. rész.] *Erdély* XXXIII. (1–6) 19–20.
Berki Tímea
2012 *Magyar–román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében. Értelmiségtörténeti keret.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
2019 Kultúrák találkozása: az etnográfus Moldován Gergely. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 57–71.
Bethlen Bálint – Radnóti Dezső
1892 Olvasóinkhoz. *Erdély* I. (1) 1–2.
Bódi Zsuzsanna (szerk./ed.)
1999 *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
Bódi Zsuzsanna
1999a Herrmann Antal és a hazai cigánykutatás. In: Uő (szerk./ed.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 72–82.
1999b Herrmann Antal cigány kutatásai – Antal Herrmann's Gypsy researches. Válogatott bibliográfia – Selected bibliography. In: Uő (szerk./ed.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 87–103.
1999c Herrmann Antal adattári hagyatéka. Cigányok. In: Uő (szerk./ed.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 104–109.
Czirbusz Géza
1892 Néprajzi furcsaság. – Egy ős etnológiai foszlány. [A szolcsvai románok házasodásáról.] *Erdély* I. (5) 203–205.
1895 A Jára völgye és népe. (Két térképpel.) *Erdély* IV. (10–12) 261–283.
1908 Hegyek és folyók nevei Erdélyben. *Erdély* XVII. (9–10) 139–148.
Elekes István
1903 A szkerisórai jégbarlangnál. *Erdély* XII. (4–6) 75–77.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Faragó József
1999a A magyar néprajzi oktatás száz éve a kolozsvári egyetemen. *Hitel* XII. (7) 79–87.
1999b Vázlat a magyar néprajzi oktatás száz évéről a kolozsvári egyetemen. *Helikon* X. (18) 16–17.
2000 Gunda Béla, a kolozsvári magyar tudományegyetem néprajzi professzora. *Debreceni Szemle* VIII. (3) 440–446.
Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal
1899a Körlevelek a Kárpát-Muzeum ügyében. (A hazai lapok szerkesztőségeihez.) *Erdély Népei* II. (1) 8.
1899b Körlevelek a Kárpát-Muzeum ügyében. (Az iskolai igazgatóságokhoz.) *Erdély Népei* II. (1) 8–9.
Gaál György
1999 Herrmann Antal, a néprajzoktatás meghonosítója a Ferenc József Tudományegyetemen. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2). Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 6–20.
Gaál István
1926 Herrmann Antal, 1851–1926. *Turistaság és Alpinizmus*. XVI. (5–6) 108–111.
Gagyi Samu
1895 Képek a fogarasi havasokból. III. A szombatfalvi völgy és Monasteria. *Erdély* IV. (5) 110–117.
Gulyás Pál
1956 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1993 *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat*. XIII. köt. *Häcker Bálint – Hollinger Rudolf*. Argumentum Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
Hála József
1989 Herrmann Antal, a szervező, a tudós és az ember portréjához. *Néprajzi Hírek* XVIII. (1–3) [Százéves a Magyar Néprajzi Társaság. Dokumentumok és adatok az előzményekről, a megalapításról és Herrmann Antalról, az egyik alapítóról.] 87–127.
1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. In: Szacsvay Éva (szerk.): *Néprajzi Értesítő. Annales Musei Ethnographiae LXXX. A „Kalotaszeg – a népművészet felfedezése" című kiállításhoz kapcsolódó, 1997. december 11-én azonos címmel megrendezett konferencia előadásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 13–41.
1999 Herrmann Antal Vácon. Előzetes közlemény egy készülő tanulmányból. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2). Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 44–60.
2001 Százötven éve született Herrmann Antal, a Magyar Néprajzi Társaság megalapítója. *Honismeret* XXIX. (6) 9–12.
2003 *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2014 *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből.* (Documentatio Ethnographica, 30.) L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézete, Budapest.

Harmath Lujza

1897a Székely menyegzői szokások. *Erdély* VI. (4) 53–57.

1897b Kapu felíratok a székelyföldön[!]. (Közli Harmath Lujza.) *Erdély* VI. (11–12) 162.

1898 Eredeti mondások. A Nyárád mentéről. [Közli Harmath Lujza.] *Erdély Népei* I. (4) 20.

1904 Székely népszokások. [I. Az ó év temetése és az uj év reggele. II. A husvéti fa és öntöző.] *Erdély* XIII. (1–2) 5–7; (5–6) 78–79.

1906a Sírfeliratok a Székelyföldön. *Erdély* XV. (3–4) 42–46.

1906b Egy régi székely kéziratról. [Násznagyi mondóka a Nyárád mentéről.] *Erdély* XV. (9–10) 156–157.

1908 Székely dolgok. [Humoros mesék, sírversek. Közli Harmath Lujza.] *Erdély* XVII. (1–2) 14–17.

Herrmann Antal [= H. A. = „a bizottsági előadó"]

1897 Az E. K. E. a néprajzért. *Erdély* VI. (11–12) 149–151.

1898a Munkaterv. *Erdély Népei* I. (1–3) 2–3.

1898b A néprajzról. *Erdély Népei* I. (1–3) 3–5.

1903 Az E. K. E.-múzeum ügyében. *Erdély* XII. (1–3) 56–57.

Hints Miklós

2005 Az Erdélyi Kárpát Egyesület első évtizedei. *Művelődés* LVIII. (4) 27–29.

Hrabovszky Irén [= Radnóti Dezsőné = Radnótiné = R. H. I.]

1900a „Stina de Valei regék." [Ismertetés Czárán Gyula kiadványáról.] *Erdély* IX. (1) 18.

1900b Néprajzi muzeumunk első gyüjtője. Özv. Cserey Jánosné. (Arczképpel.) *Erdély Népei* III. (2) 9–10.

1901 Az E. K. E. a háziipar szolgálatában. *Erdély* X. (1) 19–21.

Jancsika Albert

1943 Az EKE 1942. évi rendes közgyűlése. Titkári jelentés. *Erdély* XL. (12) 179–186.

József Ágost főherczeg – Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Kuun Géza – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal

1899 Felhivás az erdélyi nép- és tájrajzi kiállitás és Kárpát-Muzeum érdekében. *Erdély Népei* II. (1) 1–3.

Kelemen Lajos

1899 A Mezőség széléről. *Erdély* VIII. (8–9) 50–59.

1900 A szász-Banyiczai gör. kath. fatemplom s egy régi oláh viseletkép. (Két képpel.) *Erdély* IX. (4) 50.

1901a A sövényfalvi ev. ref. egyház himzései a XVII. és XVIII. századból. *Erdély Népei* IV. (1) 13–14.

1901b Egy régi faragott kapú. *Erdély Népei* IV. (1) 15.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kelemen Lajos – Pap Domokos – Debreczeni Géza – Széles Lajos – Barthos Indár – Pap Samu
1901 Erdélyi határ- és helynevek. [Kelemen Lajos: Ajton, Ádámos, Désfalva, Nyárád-Szent-László, Póka-Keresztur; Pap Domokos: Benczéd; Debreczeni Géza: Cserefalva; Széles Lajos: Kecset; Barthos Indár: Királyfalva, Küküllővár, Sövényfalva; Pap Samu: Szent-Mihály.] *Erdély Népei* IV. (2) 26–31.

Keszeg Vilmos
2000 Alapfogalmak. A kutatás története és tárgya. In: Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos: *Magyar nép kultúra. Alapfogalmak. Folklór. Anyagi kultúra*. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 7–25.
2023 Kisebbségben Romániában: a kultúra és a kultúrakutatás új kontextusban. In: Liszka József (szerk.): *Acta Ethnologica Danubiana 25. Az Etnológiai Központ Évkönyve*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, Komárom–Somorja, 155–188.

KJNT-Ért.
1999 = *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2). Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Kós Károly
1958a Herrmann Antal. Importanţa lui în mişcarea etnografică de la sfârşitul sec. al XIX şi începutul sec. XX. In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1957 şi 1958*. Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj, 183–203. [Orosz és német nyelvű kivonat: 197–200, 200–203.]
1958b Néprajztanításunk haladó hagyományai. *Korunk* XVII. (8) 1218–1224.
1977 A népét szolgáló írástudó példája. Vámszer Géza pályaképe. *Korunk* XXXVI. (7) 545–550.
1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. *Ethnographia* C. (1–4) 176–188.
1999a Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. In: Bódi Zsuzsanna (szerk./ed.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 14–26.
1999b Antal Herrmann's significance in the ethnographic movement around the turn of the century. In: Bódi Zsuzsanna (szerk./ed.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. / Studies in Memory of Antal Herrmann*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8. / Studies in Roma [Gypsy] Ethnography, 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 27–38.

Kósa László
1989 Romulus Vuia levelei Herrmann Antalhoz. *Ethnographia* C (1–4) 189–194.
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kuszkó István
1926 Herrmann Antal cigánynak öltözve sátorosok között élt, hogy szokásaikat megismerje. *8 Órai Ujság* XII. (88.) 6.

Kuun Géza
1892 Nehány szó a Brodnikokról. (Néprajzi vázlat.) *Erdély* I. (1) 8–10.
1894 Monda és történet. *Erdély* III. (7) 224–228.
1898 Erdély s a néprajz. – Nyilt levél a szerkesztőhöz. *Erdély Népei* I. (1–3) 1.
1900 Ethnographia – Ethnologia. *Erdély Népei* III. (1) 1–6.
1901 A „kő" nehány közmondásunkban s mint a magyar kuruzslószerek egyike s a turk néptörzsek mondáiban s hagyományaiban előfordulta. *Erdély Népei* IV. (1) 1–2.
Kuun Géza – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal – Radnóti Dezső
1899 Az Erdélyi Kárpát-Muzeum háza. *Erdély Népei* II. (1) 4–6.
Landgraf Ildikó
2019a A néprajztudomány és a turizmus születése körül. In: Bali János – Bárth Dániel – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Kövek, fák, források: tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 418–427.
2019b „A népismeret terén (...) a nőknek is van hivatásuk". Nők a néprajztudomány születése körül. *Ethnographia* CXXX. (4) 553–568.
2024 A Turisták Lapja hon- és népismereti tevékenysége 1889 és 1920 között. In: Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti mozaikok 2023*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 102–128.
Lupescu Radu
2012 *Mátyás király szülőháza*. Amaryllis Társaság–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
Merza Gyula [= M. Gy. / Za-la / za-la / Figyelő]
1895 A magyar örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról. [I–II.] *Erdély* IV. (8–9) 216–226, (10–12) 284–292.
1897a A bécsi néprajzi muzeum. *Erdély* VI. (8–10) 136–137.
1897b Alsó-Fehérvármegye magyar népe. [Lázár István írásának ismertetése.] *Erdély* VI. (1) 16.
1897c Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn. [Ismertetés.] *Erdély* VI. (8–10) 144.
1897d Kárpát-Muzeum. *Erdély* VI. (4) 49–51.
1898a A turini alpesi muzeum. – Museo Alpino di Torino. *Erdély* VII. (4–7) 45–47.
1898b Mit tegyünk a népviseletek megvédése érdekében. *Erdély Népei* I. (4–7) 15–18.
1899a A Kárpát-múzeumi gyűjtés gyakorlati szempontból. *Erdély Népei* II. (2) 17–21.
1899b A külföldi néprajzi múzeumokról. *Erdély Népei* II. (3) 49–53.
1901a A házi és népipar turista szempontból. *Erdély* X. (1) 3–6.
1901b A népviseleti muzeum Bozenben. *Erdély Népei* IV. (2) 17.
1904 A muzeumok és az idegenforgalom. *Erdély* XIII. (11–12) 161–163.
1905a A néprajz turista szempontból. *Erdély* XIV. (9–10) 129–130.
1905b Az E. K. E. múzeum két éve. *Erdély* XIV. (1–2) 24–26.
1906a A magyar népmüvészet. *Erdély* XV. (3–4) 54–56.
1906b A magyar tulipán, mint diszitő motivum (2 képpel). *Erdély* XV. (11–12) 170–173.
1908a Rabsonné vára (egy képpel). *Erdély* XVII. (5–6) 88–89.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1908b 25 ezer muzeumlátogató (5 képpel). *Erdély* XVII. (7–8) 122–127.
1926 Dr. Herrmann Antal (1851–1926). *Pásztortűz* XII. (10) 236–237.
1930 *Az Erdélyi Kárpát-Egyesület története. 1891–1930.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj – Kolozsvár.
1931 A negyvenéves EKE. *Keleti Ujság* XIV. (50) 13–14.
1932 Múzeumunk harminc éves kulturhivatása. *Erdély* XXIX. (5–6) 97–98.

Mikos Éva
2019 Orbán Balázs regéinek utóélete. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 225–255.

M. Kovács Géza [= Kovács Géza]
1898 Tejelvétel a Nyárád mentén. [Közli Kovács Géza.] *Erdély Népei* I. (4–7) 22.
1899 A hajnalozás és czégérlövés a Nyárád mentén. *Erdély Népei* II. (2) 28–29.
1906 A násznagy szerepe a nyárádmenti lakodalmaknál. – 1820 körül kelt irások szerint. [Közli M. Kovács Géza.] *Erdély* XV. (9–10) 149–151.
1908 Énekes könyv a XVIII. Évszázból [I–II]. [Kéziratos gyűjtemény Székelyföldről. Közli M. Kovács Géza.] *Erdély* XVII. (1–2) 20–26, (3–4) 58.

MTCN
1893–1917 *Magyarország Tiszti Czím- és Névtára.* Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal / M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Németh Sándor
1899a A kolozsvári hóstátiak. Néprajzi vázlat. *Erdély Népei* II. (2) 23–25.
1899b A kolozsvári hóstátiak lakodalmi szokásai. *Erdély Népei* II. (3) 56–57.
1900 Lakodalmi szokások Udvarhelymegyében s Nagy-Küküllő vidékén. *Erdély Népei* III. (2) 11–14.

Onişor, Teodor
1958 Etapele de dezvoltare a colecţiilor Muzeului Etnografic al Transilvaniei. In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1957 şi 1958.* Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj, 15–78.

Orosz Endre
1905 A néprajz az ősembertan szolgálatában [I–II]. *Erdély* XIV. (3–4) 34–38, (5–6) 66–70.
1907 Az erdélyi oláh néprajz köréből. *Erdély* XVI. (1–2) 11–14.
1910 Egy ősi háztypusról (1 képpel). *Erdély* XIX. (10) 151–152.
1911a Az apahidai „papaluger". [Román népszokás.] *Erdély* XX. (2) 25–26.
1911b Pásztorkürtök az E. K. E. múzeumában (1 képpel). *Erdély* XX. (6) 94–96.
1911c Vadászati felszerelések az E. K. E. Muzeumában (1 képpel). *Erdély* XX. (11) 173–177.
1912a Újévi népszokások Apahidán. *Erdély* XXI. (2) 27–29.
1912b Régi szigonyos halászatról a Kisszamos völgyében (1 kép). *Erdély* XXI. (4) 55–59.
1912c Ivókanalak (2 kép). [Közlemények az E. K. E. muzeumából.] *Erdély* XXI. (6) 87–93.

1913 Néprajzi kirándúlás a naszódvidéki havasi pásztortanyákhoz (4 kép). [I–II.] *Erdély* XXII. (3) 39–47; (4) 61–66.
1915 Néprajzi kirándulás a Lápos hegységbe. [I–III.] *Erdély* XXIV. (1–3) 4–8, (4–6) 23–29, (7–12) 55–56.
1928 *A Kárpát-Muzeum Jubileuma. Ifjú Erdély* VI. (5) 89–90, (6) 112–113.

Osváth Zsolt
2022 Diákegyesületek, diákjóléti intézmények a kolozsvári egyetemen. In: Marjanucz László (főszerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története.* II. rész. *A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig. 1872–1921.* Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 529–585.

Paládi-Kovács Attila
1999 Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléséért. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 31–39.
2018 *Magyar népkutatás a 20. században.* (Documentatio Ethnographica, 32.) MTA BTK Néprajztudományi Intézete–L'Harmattan, Budapest.

Pálffy Aladár [= Tarcsafalvi Pálffy Aladár = T. Pálffy Aladár]
1904 A timbora. (6 képpel.) *Erdély* XIII. (7–8) 113–116.
1906 Méhész babonák. *Erdély* XV. (7–8) 125–127.
1907 A húsvéti határkerülők. *Erdély* XVI. (3–4) 43–45.

Pascu, Viorica
1973 Muzeul Etnografic al Transilvaniei la semicentenarul său. In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971–1973.* Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj, 3–20.

Péntek János
1999 Herrmann Antal és Kalotaszeg. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2). Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 40–43.
2017 A harmadik (újra)kezdés a néprajzoktatásban. *Korunk* XXVIII. (11) 39–46.

Petranu, Coriolan
1922 *Muzeele din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş. Trecutul, prezentul şi administrarea lor.* Cartea Românească, Bucureşti.

Radnóti Dezső
1902 Történelmi előzmények. In: Semayer Vilibáld: *Képes kalauz az E. K. E. múzeumában. (Kolozsvár, Mátyás-ház.)* Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár, 5–8.

Reichart Géza (szerk.)
1927 *A turistaság kézikönyve.* Turistaság és Alpinizmus Lap-, Könyv- és Térképkiadó R.-T., Budapest.

Roska, Martin de [= Roska Márton]
1931 Casa de naştere a lui Matei Corvinul. *Boabe de Grâu* II. (4) 199–203.

Semayer Vilibáld
1902 *Képes kalauz az E. K. E. múzeumában. (Kolozsvár, Mátyás-ház.)* Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

S. Kováts József [= S. Kovács József = Kovács József]
1905 Regölés Köszvényes-Remetén (1 hangjegygyel). *Erdély* XIV. (1–2) 18–19.
1908 Hogyan „gilicseznek” [korcsolyáznak] Gyergyóban? *Erdély* XVII. (1–2) 17–20.
1909a A magyar szent korona országainak néprajzi iskolai fali térképe. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (11–12) 91.
1909b Malonyai Dezső. A magyar nép müvészete. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (7–8) 29–30.
1909c Sz. Bálinth Benedek székely iparművészeti kiállítása és felolvasása. *Erdély* XVIII. (11–12) 92–93.
1910a Székely népművészeti kiállitás muzeumunkban. *Erdély* XIX. (7) 107–108.
1910b A karácsonyi ünnepkör Gyergyóban. *Erdély* XIX. (12) 181–192.
1911a Csiholó acélok az E. K. E múzeumában (1 képpel). *Erdély* XX. (5) 69–76.
1911b Orsónehezítők az E. K. E. múzeumában (1 képpel). *Erdély* XX. (8) 123–128.
1912 Iparművészetünk pártolása (5 kép). *Erdély* XXI. (4) 51–55.
Szádeczky Lajos [= Sz. L.]
1899 Muzeum a zálogházban. *Erdély Népei* II. (2) 29.
1909a Népies művészetünk. *Erdély* XVIII. (7–8) 1–2.
1909b Bodonkúti menyezet-képek. *Erdély* XVIII. (7–8) 10–14.
1910a Muzeumunk dicsérete (1 képpel). *Erdély* XIX. (6) 82.
1910b Az erdélyi szászok műtörténete. – Dr. Róth Viktor három kötete. *Erdély* XIX. (6) 89–92.
1912 A „Gyergyó” név eredete. *Erdély* XXI. (3) 33–35.
1914a Erdély őslakói. *Erdély* XXIII. (1) 1–3.
1914b A Gyergyó név eredete. *Erdély* XXIII. (5) 79–84.
Szakál Anna
(é. n.) Folklóroktatás. [Kéziratban levő szócikk a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon* anyagából.]
Szilágyi Miklós
1990 Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt). *Ethnographia* CI. (1) 1–50.
Szinte Gábor
1901a A Csíkiak. *Erdély Népei* IV. (1) 2–8.
1901b Udvarhely megye. *Erdély Népei* IV. (2) 18–24.
1903 Marosszék. (Képekkel.) *Erdély* XII. (1–3) 20–36.
Szinnyei József
1896 *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt. *Gyalai – Hyrtl*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
Téglás István
1898 Oláhok a szászsebesi havason. *Erdély Népei* I. (1–3) 8–9.
1899 Vándor czigányok kincse. *Erdély Népei* II. (2) 21–23.
1900 A nagyselyki szégyen-oszlop. (Képpel.) *Erdély Népei* III. (1) 10–11.
1904 Az elpusztulás alá került fatemplomok. (2 képpel.) *Erdély* XIII. (3–4) 50–52.
1906 A tiliskai temető (szerző rajzával). *Erdély* XV. (5–6) 76–78.

1908 A zsidovinai óriás. – Szerző 3 rajzával és egy fényképfölvétellel. [Monda.] *Erdély* XVII. (1–2) 3–7.

T. Szabó Levente [= Szabó Levente]

2006 The Visual and the National: the Making of the Transylvanian Ethnographic Museum (1902). *Martor* XI. 59–69.

2008 *A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Tanulmányok*. Komp-Press, Kolozsvár.

Versényi György

1898a A Maros és Olt regéje. *Erdély Népei* I. (1–3) 9–10.

1898b Fürdőink regéje. *Erdély Népei* I. (4–7) 18–19.

1900a Felhivás erdélyi népmondák gyüjtésére. *Erdély Népei* III. (2) 10.

1900b Húsvéti szokások. *Erdély Népei* III. (3) 17–23.

1901a Aratáskor. *Erdély Népei* IV. (1) 9–10.

1901b Csujogatások. Táncz közben. *Erdély Népei* IV. (1) 16.

1901c Betlehemes játék. *Erdély Népei* IV. (2) 24–25.

Vincze Zoltán

2016 Roska Márton régész pokoljárása. *Művelődés* LXIX. (3) 24–27.

Voigt Vilmos

1992 Herrmann Antal pályázata a hazai (különösen az erdélyrészi) ethnographia magántanárává képesítése ügyében (1898). *Néprajzi Látóhatár* I. (1–2) 167–170.

1998 Herrmann Antal száz éve lett professzor Kolozsvárott. (Kolozsvár, 1998. november 13.) *Néprajzi Hírek* XXVII. (1–4) 61–63.

1999 Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–30.

Wlislocki Henrik

1892 Az erdélyi sátoros czigányok vándorjelei. *Erdély* I. (1) 38–41.

1893a Proben aus der Bibliographie des alpinen Volkstums. (Freytag L.-tól). [Ismertetés.] *Erdély* II. (10) 355–356.

1893b Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe (dr. Jankó Jánostól). [Ismertetés.] *Erdély* II. (10) 406–408.

(n. n.)

1907 A román pásztorvilágról. *Erdély* XVI. (1–2) 29–30.

1936 Letartóztatták Roska Márton ősrégész-tanárt, akit a hadbiróság három havi elzárásra, jogvesztésre és pénzbüntetésre itélt. *Ellenzék* LVII. (266) 3.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Melléklet

Herrmann Antal néprajzi tárgyú írásai az Erdély folyóiratban és mellékleteiben (1892–1917)

1893

1. Herrmann Antal: A hegyek kultusza Erdély népeinél. I. A hegy a szászok néphitében. II. A hegy a czigányok néphitében. III. A hegy a magyarok néphitében. IV. A hegy a rumének néphitében. V. A hegy az őrmények néphitében. [VI.] Befejezés. *Erdély* II. (1–2) 24–30; (3–4) 100–109; (5) 137–141; (6) 180–183; (7–8) 238–242; (10) 346–355; (11–12) 368–394.
2. Nonquis = Herrmann Antal: Aus dem Volksleben der Magyaren. (Wlislockitól.) [Ismertetés.] *Erdély* II. (3–4) 111.

1894

3. Herrmann Antal: Az erdélyi kincses mondák. *Erdély* III. (11) 381.
4. Herrmann Antal: Néprajzi kataszter. *Erdély* III. (11) 368–372.

1896

5. Herrmann Antal: A turistaság és a népviselet. *Erdély* V. (7) 88–90.
6. Herrmann Antal: Néprajzi bál. (6 képpel.) *Erdély* V. (4) 46–48.
7. Herrmann Antal: Régi hazai lőportartók szarvas agancsból. [Ismertetés Jankó János tanulmányáról.] *Erdély* V. (1–2) 14.

1897

8. Herrmann Antal: A sajtó birálata. A Turista Közlöny-ből. [Herrmann írása Hankó Vilmos Székelyföld c. könyvéről.] *Erdély* VI. (2) 26–27.
9. Herrmann Antal: A Székelyföld diadala. A Polgári Iskolai Közlönyből. [Herrmann írása Hankó Vilmos Székelyföld c. könyvéről.] *Erdély* VI. (4) 63.
10. H. A. = Herrmann Antal: Az E. K. E. a néprajzért. *Erdély* VI. (11–12) 149–151.
11. H. A. = Herrmann Antal: Az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn-ból. [Herrmann írása Hankó Vilmos Székelyföld c. könyvéről.] *Erdély* VI. (6–7) 102.

1898

12. Herrmann Antal (közli): A czigány népköltészetből. Az anyaszeretet. (Herrmann Antal gyűjteményéből.) *Erdély Népei* I. (8–9) 26–28.
13. Herrmann Antal: A néprajzról. A kolozsvári egyetemen, 1898. márcz. 8-án tartott bevezető előadásából. *Erdély Népei* I. (1–3) 3–5.
14. Herrmann Antal (közli): Erdélyi czigány népdalok. *Erdély Népei* I. (4–7) 21.
15. Herrmann Antal: Bolgárok Erdélyben. *Erdély* VII. (4–7) 33–34.
16. Herrmann Antal: Erdélyi Kárpát-Múzeum. Herrmann Antal dr. előterjesztése a néprajzi bizottság ülésén. *Erdély Népei* I. (4–7) 13–15.

17. Herrmann Antal: Finn tudós Brassóban. *Erdély Népei* I. (8–9) 30.
18. Herrmann Antal: Herrmann Antal dr. válasza. In: N. N.: Néprajzi tanszék egyetemünkön. *Erdély* VII. évf. 1–3. sz. 20–21.
19. A bizottsági előadó = Herrmann Antal: Munkaterv. *Erdély Népei* I. (1–3) 2–3.
20. Herrmann Antal: Rumén ethnologiai feladatok. [A kolozsvári egyetemen 1898. január hó 31-én tartott próbaelőadásából.] *Erdély Népei* I. (1–3) 6–8.
21. H. A. = Herrmann Antal: Virchow Erdélyben. *Erdély Népei* I. (8–9) 25–28.
22. Herrmann Antal: Virchow Szászvároson. *Erdély Népei* I. (8–9) 29–30.

1899

23. Herrmann Antal: A néprajzi gyüjtésről. (Dr. Herrmann Antalnak, az Erdélyi Muzeum 1899. febr. 12-iki ülésén tartott előadásából.) *Erdély Népei* II. (1) 6–7.
24. [Társszerzőként] Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Herrmann Antal: Fölterjesztéseink a védőhöz. (A védőség elfogadása iránt.) *Erdély Népei* II. (1) 7.
25. [Társszerzőként] Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Herrmann Antal: Fölterjesztéseink a védőhöz. (A védőnek felhivásunkat megküldjük.) *Erdély Népei* II. (1) 7–8.
26. [Társszerzőként] Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Herrmann Antal: Körlevelek a Kárpát-Muzeum ügyében. (A vármegyei törvényhatóságokhoz.) *Erdély Népei* II. (1) 8.
27. [Társszerzőként] Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal: Körlevelek a Kárpát-Muzeum ügyében. (A hazai lapok szerkesztőségeihez.) *Erdély Népei* II. (1) 8.
28. [Társszerzőként] Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal: Körlevelek a Kárpát-Muzeum ügyében. (Az iskolai igazgatóságokhoz.) *Erdély Népei* II. (1) 8–9.
29. [Társszerzőként] József Ágost főherczeg – Feilitzsch Arthur – Radnóti Dezső – Kuun Géza – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal: Felhivás az erdélyi nép- és tájrajzi kiállitás és Kárpát-Muzeum érdekében. *Erdély Népei* II. (1) 1–3.
30. [Társszerzőként] Kuun Géza – Szádeczky Lajos – Herrmann Antal – Radnóti Dezső: Az Erdélyi Kárpát-Muzeum háza. *Erdély Népei* II. (1) 4–6.

1900

31. H. A. = Herrmann Antal: Szádeczky Lajos dr.: Régi erdélyi lakodalmakról. [Ismertetés.] *Erdély Népei* III. (2) 14–15.

1903

32. Herrmann Antal: Az E. K. E.-múzeum ügyében. *Erdély* XII. (1–3) 56–57.

1904

33. Herrmann Antal: Az erdélyi örmények monográfiája. (2 képpel.) *Erdély* XIII. (3–4) 52–55.
34. Herrmann Antal: Erdélyi kincses mondák és hiedelmek [I-II]. *Erdély* XIII. (9–10) 141–142; (11–12) 181.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1905

35. Herrmann Antal (közli): Erdélyi kincses mondák és hiedelmek. [Cseke Károly gyűjteményéből.] *Erdély* XIV. (1–2) 12–13.
36. Herrmann Antal (közli): Kolozsvári kincsásó históriák. (Kiss S. elbeszélése nyomán.) *Erdély* XIV. (3–4) 59–60.

1909

37. Herrmann Antal: A Magyarországon keresztül vezető kereskedelmi útak az Árpádházi királyok idejében. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (11–12) 89–91.
38. Herrmann Antal: Az E. K. E. és a népművészet. *Erdély* XVIII. (11–12) 65–68.
39. Herrmann Antal: Dr. Possevitz Tivadar. A Szepesség. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (7–8) 28–29.

1910

40. Herrmann Antal: Az E. K. E. muzeumáról. *Erdély* XIX. (11) 166–168.
41. H. A. = Herrmann Antal: Kalotaszeg nagyasszonya meghalt. *Erdély* XIX. (4) 58.

1911

42. Herrmann Antal: Az E. K. E. múzeum fejlesztéséről. *Erdély* XX. (8) 113–115.
43. Herrmann Antal: Az E. K. E. múzeumról. *Erdély* XX. (5) 68–69.
44. Herrmann Antal: Nyelvünk védelme. [Ismertetés Borbély György és Borbély Sándor könyvéről.] *Erdély* XX. (2) 30–31.

Herrmann Antal turista- és fürdőügyi írásai az Erdély folyóiratban és mellékleteiben (1892–1917)

1892

1. H. A. = Herrmann Antal: Jegenyefürdő. *Erdély* I. (1) 48.
2. Herrmann Antal: Az erdélyrészi fürdők fejlesztéséről. (A marosvásárhelyi fürdő-kongresszuson előadta: Herrmann Antal dr.) *Erdély* I. (2) 94–98.
3. Nonquis = Herrmann Antal: A Bihar és Erdélyrészi Kárpát-Egyesület. *Erdély* I. (8–9) 334–337.
4. Nonquis = Herrmann Antal: Erdély képekben. *Erdély* I. (10) 389–391.
5. Nonquis = Herrmann Antal: A Borzás völgyében. *Erdély* I. (11–12) 423–426.

1894

6. Herrmann Antal: Erdély szóban és képben. [Erdély bemutatása az ezredéves kiállításon.] *Erdély* III. (12) 404–408.

1895

7. Herrmann Antal: Erdély az „Osztrák–Magyar Monarchiában." *Erdély* IV. (1–2) 18–21.
8. Herrmann Antal: Folyóiratunkról. – Évnyitó. *Erdély* IV. (1–2) 34–36.

1897

9. Herrmann Antal: Az E. K. E. védője. [József Ágost herceg.] *Erdély* VI. (5) 65–66.
10. H. A. = Herrmann Antal: Kolozsvár az elemi iskolában. [Schwarczel Adél földrajzkönyvének ismertetése.] *Erdély* VI. (11–12) 161.

1899

11. H. A. = Herrmann Antal: Német könyv az erdélyi fürdőkről. *Erdély* VIII. (10–12) 48.

1900

12. Herrmann Antal: A túrista kerékpárról. *Kerékpáros Túrista* II. (1) 1–3.

1904

13. Herrmann Antal: Az óvári klastromról. (7 képpel.) *Erdély* XIII. (3–4) 33–42.
14. Herrmann Antal: Barangolás a Kőrös völgyében. (1 képpel.) *Erdély* XIII. (9–10) 132–135.
15. Herrmann Antal: Turista-ötletek. *Erdély* XIII. (11–12) 177–179.

1905

16. H. A. = Herrmann Antal: Emlékezés gr. Kuun Gézára. [Herrmann Antal üdvözlő beszéde a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat közgyűlésén.] *Erdély* XIV. (3–4) 62–63.
17. Herrmann Antal: Turista-ötletek. *Erdély* XIV. (7–8) 114–115.
18. H. A. = Herrmann Antal: A sport Angolországban. *Erdély* XIV. (7–8) 127–128.

1906

19. N. N. = Herrmann Antal: Az E. K. E. f. évi első kirándulása. [I. Kányafő.] *Erdély* XV. (3–4) 60.
20. H. A. = Herrmann Antal: Az E. K. E. f. évi kirándulásai. (Folytatás.) [II. Árpádcsúcs. III. Angyalkút.] *Erdély* XV. (5–6) 90–91.
21. H. A. = Herrmann Antal: Turista igazságok. – Az E. K. E. turista naptárából. *Erdély* XV. (5–6) 94–95.

1907

22. Herrmann Antal: Történelem és turistaság. (Üdvözlő beszéd.) *Erdély* XVI. (11–12) 161–163.
23. Herrmann Antal: Turista-ötletek. – Az E. K. E. Turista-Naptárából. *Erdély* XVI. (5–6) 80–81.

1908

24. Herrmann Antal: Turista-ötletek. *Erdély* XVII. (9–10) 163–164.

1909

25. Herrmann Antal: A révi szoros. *Erdély* XVIII. (5–6) 83–85.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

26. Herrmann Antal: Falusi nyaralók. *Erdély* XVIII. (3–4) 33–35.
27. Herrmann Antal: Hunyadvármegyei almanach. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (1–2) 30.
28. Herrmann Antal: Papp Domokos: Torda és környéke. [Ismertetés.] *Erdély* XVIII. (5–6) 93–94.
29. Herrmann Antal: Szováta-fürdő. *Erdély* XVIII. (5–6) 87–89.
30. Herrmann Antal: Turista ötletek. *Erdély* XVIII. (5–6) 89–90.
31. Herrmann Antal: Turista ötletek. *Erdély* XVIII. (7–8) 32.

1910

32. Herrmann Antal: A budapesti egyetemi turista egyesület 1904–1909. évkönyve. [Ismertetés.] *Erdély* XIX. (3) 47–48.
33. Herrmann Antal: A torjai Büdösbarlang és Bálványosfürdő. *Erdély* XIX. (5) 74.
34. Herrmann Antal: Erdély középpontja. *Erdély* XIX. (4) 49–51.
35. Herrmann Antal: Fürdők és nyaralóhelyek. [Ismertetés.] *Erdély* XIX. (11) 173–174.
36. Herrmann Antal: Hanvai J. Ede. Északmagyarország a Magas-Tátrával. [Ismertetés.] *Erdély* XIX. (8) 128.
37. Herrmann Antal: Karácsony. *Erdély* XIX. (12) 177–178.
38. Herrmann Antal: Szováta fürdő környékének turista térképe. [Ismertetés.] *Erdély* XIX. (4) 59–60.
39. Herrmann Antal: Téli turistaság. *Erdély* XIX. (11) 164–166.
40. Herrmann Antal: Tömörűlés. *Erdély* XIX. (3) 33–34.

1911

41. Herrmann Antal: Bálványosfürdő jövője. (4 képpel.) *Erdély* XX. (10) 148–157.
42. Herrmann Antal: Erdély turistai meghódítása. *Erdély* XX. (11) 163–164.
43. Herrmann Antal: Kissármás. *Erdély* XX. (4) 49–50.
44. Herrmann Antal: Közlekedés és turistaság. *Erdély* XX. (3) 33–34.

1912

45. Dr. H. = [?] Herrmann Antal: Lehoczky Tivadar: A Munkácsi vár rövid története. [Kiadványismertetés.] *Erdély* XXI. (12) 192.

1913

46. Herrmann Antal: A magyar túrista tanító és Erdély. *Erdély* XXII. (5) 73–74.

Conţinuturi etnografice şi autorii acestora în revistele Societăţii Carpatine Ardelene (1891–1918)

Cuvinte cheie: Societatea Carpatină Ardeleană, istoria etnologiei, Antal Herrmann

Numirea lui Antal Herrmann (1851–1926) ca prim docent privat în domeniul etnografiei din Ungaria, la Universitatea din Cluj, în anul 1898, precum şi apariţia primei reviste maghiare de etnografie din Transilvania s-au datorat demersurilor unei organizaţii cu profil turistic: Societatea Carpatină Ardeleană, înfiinţată în 1891. Această organizaţie a publicat prima revistă maghiară din Transilvania cu profil turistic, balnear şi etnografic (*Erdély*, 1892–1917, 1930–1948), respectiv anexa exclusiv etnografică a acesteia (*Erdély Népei*, 1898–1902), Antal Herrmann având rolul de colaborator principal în cazul ambelor reviste. În cadrul societăţii a fost înfiinţat un consiliu etnografic, care s-a ocupat cu publicarea materialelor etnografice, educarea publicului în privinţa culegerii etnografice şi realizarea unui muzeu etnografic, „Muzeul Carpatin" (1902–1934), al cărui director onorific, în perioada 1898–1918, a fost tot Herrmann. Studiul de faţă identifică, pe baza conţinuturilor etnografice publicate în revistele societăţii, colectivul implicat în activitatea etnografică din jurul lui Herrmann, conturând rolul jucat de membri precum Gyula Merza (1861–1943), Endre Orosz (1871–1945), József Kováts (1886–1946), Lajos Szádeczky (1859–1935), György Versényi (1852–1918) sau Géza Kuun (1837–1905). Studiul este însoţit de bibliografia etnografică, respectiv bibliografia turistică a lui Herrmann, din revistele amintite.

Ethnographic Contents and Their Authors in the Periodicals of the Transylvanian Carpathian Society (1891–1918)

Keywords: Transylvanian Carpathian Society, history of ethnology, Antal Herrmann

The first university appointment in the field of ethnography in Hungary – that of Antal Herrmann (1851–1926) at the University of Cluj in 1898 – as well as the launch of the first Hungarian ethnographic periodical in Transylvania, were both initiatives of a tourist organization: the Transylvanian Carpathian Society, founded in 1891. This society published *Erdély* (1892–1917, 1930–1948), the first Hungarian-language periodical in Transylvania focused on tourism, balneology, and ethnography, along with its ethnographic supplement, *Erdély Népei* (1898–1902). Antal Herrmann played a key role as a lead contributor to both publications. An ethnographic council was established within the society, tasked with publishing ethnographic materials, educating the public about ethnographic fieldwork, and founding an ethnographic museum – the "Carpathian Museum" (1902–1934), whose honorary director between 1898 and 1918 was also Herrmann. Based on the ethnographic content published in the society's journals, this study reconstructs the ethnographic working group surrounding Herrmann, outlining the role played by members such as Gyula Merza (1861–1943), Endre Orosz (1871–1945), József Kováts (1886–1946), Lajos Szádeczky (1859–1935), György Versényi (1852–1918), or Géza Kuun (1837–1905). The study is accompanied by Herrmann's ethnographic and touristic bibliography from the aforementioned periodicals.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Cseri Miklós – Nagyné Batári Zsuzsanna

A szabadtéri muzeológia oktatásának története Magyarországon[1]

Jelen írásunkban egy speciális terület, a szabadtéri muzeológia oktatásának történetéről szeretnénk beszámolni. A folyamat mérföldkövei a korai évektől szervezett nyári szakmai gyakorlatok és későbbi egyetemi együttműködések mellett a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén indított szabadtéri muzeológia specializáció, illetve az Alkalmazott Muzeológiai Tanulmányok Kihelyezett Tanszék alapítása, melyről kontextusába helyezve adunk ismertetőt.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos dolgozóitól – az intézmény alapításától fogva – soha nem volt idegen a felsőfokú oktatásban való részvétel. Mindig voltak oktatóink, óraadó tanáraink, főleg a budapesti, a debreceni egyetemek néprajzi tanszékein, de elvétve előfordult, hogy munkatársaink külsős tanárként a Műegyetemen, a Kodolányi János Főiskolán néprajzi, illetve mérnöki-szakmérnöki, vagy éppen a kulturális turizmust oktató tanszékeken vettek részt az oktatói munkákban. A kollégák által tartott kurzusok közül egy pár konkrét példa a teljesség igénye nélkül: a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti Műemlékvédelmi Tanszéke Műemlékvédelmi Szakmérnöki képzésén *Néprajz – népi építészet* kollégium (Dr. Balassa M. Iván); a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, a mai Magyar Néprajz és Antropológia Intézet jogelődjénél Kolozsváron 1998-ban *Magyar népi építészet* kurzus (Dr. Balassa M. Iván); a Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Intézete művelődésszervező szakán néprajz tantárgy (Dr. Balassa M. Iván); a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Távoktatási Központ és a Transylvania Trust Alapítvány műemlékvédelmi szakmérnökképző tanfolyamán *A kelet-európai régió építészettörténete – Erdély népi építészettörténete* és a *Történeti épületfajták funkcionális fejlődéstörténete – A népi építészet szerkezettana* című kollégium (Dr. Balassa M. Iván); Gödöllőn, az Agrártudományi Egyetem Agrárszociológiai Tanszékén néprajz tantárgy (Bereczki Ibolya); *A nemzeti kulturális örökség védelme és a turizmus* kurzus Székesfehérváron a Kodolányi János Főiskolán (Dr. Cseri Miklós), illetve a KLTE Néprajzi Tanszékén (Dr. Cseri Miklós) (Bíró 1999: 12–24); a Berzsenyi Dániel Főiskolán középkor építészete óra (Sabján Tibor),

1 Az alábbi írás a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Kriza János Néprajzi Társaság és a MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság szervezésében megvalósult *16. Kutatás- és tudománytörténeti konferencián* elhangzott előadás írott változata.

Cseri Miklós (1957) – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, főigazgató, cseri.miklos@skanzen.hu

Nagyné Batári Zsuzsanna (1980) – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, főigazgató-helyettes, batari.zsuzsanna@skanzen.huu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-12

a Budapesti Műszaki Egyetemen gyakorlatvezetés (Buzás Miklós) és népi építészeti gyakorlat (Sabján Tibor); a Janus Pannonius Tudományegyetemen, a korábbi Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, a mai Magyar Néprajz és Antropológia Intézetben szabadtéri muzeológia (Dr. Cseri Miklós) (T. Bereczki 2003: 9); a Sapientia Hittudományi Főiskolán biológiai antropológia (Dr. Vass Erika); a Janus Pannonius Tudományegyetemen *A kisnemesi társadalom és életmód* (Dr. Cseri Miklós), az ELTE Néprajzi Intézet Tárgyi Néprajzi Tanszékén és a korábbi Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén *Mezővárosi életmódtörténet* (Dr. Kemecsi Lajos) (Sári 2004: 12).

A kezdeti időszakban elsősorban nem az intézmény egésze jelent meg mint egy olyan tudásbázis, melynek ismeretelemeit globálisan kívántuk volna becsatornázni a felsőoktatás meghatározott tanszékeibe, hanem elsősorban egyéni ambíciók, vagy az egyéni tudományos pályák kiteljesítése, illetve az adott tanszékek speciális igénye volt a vezérlő motívum. Nyilván ez összejátszott azzal is, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak vagy népszerű nevén a Szentendrei Skanzennek magának is végig kellett járnia azt a fejlődési-önfejlődési folyamatot, amelynek során egy szabadtéri múzeumból a Magyar Tudományos Akadémia által elismert tudományos kutatóhellyé vált (1982), majd pedig olyan feldolgozott ismeretanyag alakult ki, mely már alkalmas volt egyes szakágak, a tudományszak jelentős területein a rendszerezett és strukturált ismeretátadásra. Az intézmény maga is elérte azt az állapotot, ami a felső- és közoktatás minden szintjén képes volt releváns ismereteket magas színvonalon átadni, s képessé vált a társadalom meghatározott szegmenseitől érkező újabb és újabb kihívások és igények megválaszolására az oktatás–tanulás–önképzés területein.

Az intézmény az oktatói munka mellett az alapítástól fogva nyári egyetemi gyakorlati helyszín (*1–2. kép*). Ezeknek szervezéséről, igényéről az irattárban őrzött vezetői emlékeztetők, illetve az év végi munkajelentések is tanúskodnak, de beszámolnak a korai évekről az akkor már itt dolgozó kollégák is. A nyári gyakorlatok helyszíne egyrészt a Skanzen, ahol napi muzeológiai feladatok, kiállítások előkészítésében és rendezésében való részvétel a fő tevékenységek, illetve a különböző részlegek munkájának és a tájegységek szakmai összetettségének megismertetése a cél. Másrészt a hallgatók a tájegységfelelős kutatókkal terepmunkát is végezhetnek (ld. Zentai 2003: 13), épületbontásokban (*3. kép*), illetve kutatótáborokban vehetnek részt, ennek keretén belül tárgygyűjtést, néprajzi kutatómunkát folytathatnak. Természetesen a műszaki irányon tanulók részére más munkát kínál az intézmény, az építészhallgatók a felmérőtáboraink résztvevői. A munka eredménye akár kiállítás is lehet, mint például 1997-ben, amikor is Élet a Tisza mentén – *Népi építészet* címmel született tárlat, amely a Magyar Népi Építészeti Archívum (Szabadtéri Néprajzi Múzeum) kiállítása volt a KLTE Műszaki Főiskolai Kara (Debrecen) hallgatóinak szervezett nyári gyakorlat keretében, a Tiszabábolnán, Tiszadorogmán és Tiszavalkon készült felmérésekből. A helyszín a tiszabábolnai iskola volt (Bíró 1999: 12).

A gyakorlatokról rengeteg személyes történet került elő a korai évekből: a kutatótáborban szövődött szerelmekről és házasságról, határmenti területen végzett terepmunka során elkövetett határsértésről, a múzeumi autóval szülni vitt falusi asszonyról, de min-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

denkinek felejthetetlen egy-egy kutatótábor számos pillanata, a közös munka, a lokális közösségben eltöltött idő, az emberi és szakmai kapcsolódás megélésének lehetősége. Sok ember számára formatív élményt jelent mindez, ami tulajdonképpen azt teszi lehetővé, amit az egyetemi oktatás természetszerű elméleti irányultsága nem tud biztosítani: kipróbálhatják magukat a fiatalok és azt a gyakorlati munkát végezhetik el, ami egyébként diploma után egy múzeumban vár rájuk.

Ez a folyamat 2000–2001 táján új irányt vett, ekkor elkezdődött a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, illetve annak vezetése, Dr. Bartha Elek és Dr. Keményfi Róbert akkori és jelenlegi tanszékvezetők, illetve a Skanzen vezetésének, Cseri Miklós főigazgatónak és Bereczki Ibolya főigazgató-helyettesnek a részvételével egy magasabb szintű együttműködés kialakítása. A debreceni tanszék vezetőinek éleslátását, előrelátását és racionális gondolkodását dicséri, hogy felismerték az ezredfordulón jelentkező válságjeleket, tudniillik, hogy csökkent a néprajz szak nappali és levelező tagozatára jelentkező hallgatók száma, és a megoldást abban látták, hogy a Magyarországon megszokott néprajzos képzés újabb tartalmakkal tehető kecsegtetővé. Olyan tartalmakkal, amelyek az alapvetően elméleti megalapozottságú oktatást a gyakorlati muzeológiában is hasznosítható tudással egészítik ki. És ez volt a szabadtéri muzeológiai képzés, amely a 2000–2001-es tanév első félévében indult, hat féléves struktúrában (T. Bereczki 2000: 3). Ennek keretén belül erős gyakorlati orientáció valósult meg, a hallgatók például tanulmányi bontáson is részt vettek. A szabadtéri néprajzi muzeológiai képzés gyakorlati ismeretekkel történő kiegészítésére és az oktatás hiányosságainak pótlására szervezett bontás Karcagon, Sabján Tibor vezetésével valósult meg. A munkát a tábor szakmai vezetője három szakaszra bontotta: az első alkalom volt a helyszíni találkozó a fal- és padlókutatás módszerének bemutatására, a második alkalommal folytak a tényleges fal- és padlókutatások, illetve a kiértékelés, végül a harmadik alkalommal történt a bontás és szállítás (Sabján 2003: 22–23). Mindez kiválóan szemlélteti a képzés gyakorlat-fókuszát (*4–5. kép*).

Lényeges tényező továbbá, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum számára is egy fordulópont jött el a 2000-es évek elején, hiszen a millecentenáriumi, majd millenniumi ünnepségek hatására egy újabb „tájházalapítási boom”-ot figyelhettünk meg. A tájházi adatbázisunk adatai alapján 1990 után 77 db működési engedéllyel rendelkező, valamint 145 db működési engedély nélküli tájházat alapítottak. Az összes (626 db) tájházból ez 222 db rendszerváltás után alapított intézményt jelent, vagyis körülbelül az egyharmadát a teljes állománynak – ez pedig szakmai támogatást igényelt a Múzeum munkatársaitól, illetve felkészült szakembergárda képzését az egyetemi oktatás részéről, amelyben a gyakorlati képzés a korábbi hiányokat felszámolta.

Az öntudatra ébredő, saját identitásukat kereső vagy éppen az önreprezentáció igényével fellépő közösségek a tájházakban látták meg a kitörési pontokat egy olyan időszakban, amikor a kistelepülések kulturális szempontból kezdtek kiürülni (iskolaösszevonások, mozi és könyvtár bezárások, kultúrházak „rutibutikká” alakulása stb.). Nem véletlen, hogy 2001 őszén életre hívtuk a Magyarországi Tájházszövetséget, melynek célja az immár többszáz elemből álló tájházhálózat szakmai összefogása volt. Azt tapasztaltuk, hogy a régi és az új alapítású tájházak, faluházak egyre sürgetőbb igénnyel fordul-

tak a Skanzen felé, hogy segítsük őket az épület rekonstruálásában vagy karbantartásában, az enteriőrök és az ezeket kiegészítő kiállítások elkészítésében, s hogy adjunk tanácsot a fenntartható működésre vonatkozóan is. Azt is tapasztaltuk, hogy a kialakuló új intézményhálózat váratlanul érte a néprajzi muzeológiát, a végzős hallgatók részben nem akartak a kis településeken állást vállalni, részben pedig oktatási hiányosságaik miatt (gyakorlati muzeológus képzés hiánya) nem is voltak képesek megfelelő felkészültséggel az új feladatok ellátására. A mi kurzusunk képes volt arra, hogy felkészítse az erre vállalkozó végzősöket a szabadtéri muzeológia feladatainak ellátására; a téma megfelelő kontextusba állítása és pozitív propagálása felkeltette az érdeklődést e terület iránt is. Segítségünkre volt az a tény is, hogy Magyarországon 5 néprajzi–kulturális antropológiai tanszék (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc) bocsát ki évről évre mintegy 50-70 diplomás szakembert, akiknek elenyésző hányaduk tudott csak a szakmában elhelyezkedni. (Jelenleg a magyar muzeológiában mintegy 100–150 néprajzos állás van a kutatóintézetek nélkül, és ezek fluktuációja éves szinten az 5–10 fő között mozog!) Így viszont lehetőség nyílt a szakma iránt érdeklődő jövendő kollégák számára pozitív életpályamodellt felvillantani.

Ez volt tehát az az állapot, amikor mind a felsőoktatási intézmény, mind pedig az egyik vezető néprajzi múzeum közös érdekek mentén, zavartalanul tudott együttműködni, sőt folyamatosan fejlődni. A létrejövő együttműködés értelmében a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a Skanzen együtt dolgozik a tudományos kutatás és az egyetemi oktatás területén, a néprajzi muzeológia keretein belül a szabadtéri muzeológia specializáció képzés elindításában, a szabadtéri néprajzi múzeumban szükséges szakember-utánpótlás biztosítása érdekében, speciális képzettséget nyújtva, amelynek elvégzését betétlap igazolja: néprajzi muzeológia – szabadtéri néprajzi muzeológia bejegyzéssel. A gyakorlat helyszíne a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a gyakorlatvezetők a múzeum munkatársai. A két intézmény közös pályázatokat is benyújt, közös publikációkat is megjelentet. Mindez elősegíti a hallgatók felkészítését és szakmai vonalon történő elhelyezkedését. Ma már több tucat egykori tanítványunk dolgozik a mintegy 650 tájházat számláló tájházi hálózatban, a kollégák száma pedig folyamatosan nő.

„A több mint egy évtizede működő kurzus számos fiatal néprajzost irányított a skanzenológia irányába, többen ma már munkatársaink, sőt akár vezetőtársaink is a Múzeumban. De nemcsak a szentendrei Skanzennek, hanem számos regionális gyűjteménynek, tájháznak a mai munkatársa már az egyetemi képzés során találkozhatott a (szabadtéri) muzeológia elméleti és gyakorlati aspektusaival. Ennek pozitív hatása már ennyi év távlatából is jól látható, hiszen a változó világban, az örökségvédelem és vidékfejlesztés irányába is nyitott néprajzosok ott vannak a »frontvonalban«, segítik a lokális közösségek fejlődését” – írta Sári Zsolt 2017-ben (Sári 2017: 14).

A szabadtéri muzeológia képzés elindítása mellett közös kutatási projektekbe is belefogtunk. *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században* címmel hároméves kutatási programot folytattunk a Széchenyi Terv keretében, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kutatói bázisára építve. A célunk az volt, hogy néprajzi és történeti kutatásokba vonjuk be az egyetemi hallgatókat és oktatókat (Debrecen, Pécs), hogy az

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

előkészületben lévő, épülő új tájegységeink épületeinek kibocsátó településein, Baranya, Somogy, Tolna megyékben és a Tokaj-Hegyalján végezhessünk minél kiterjedtebb feltáró munkát 2001–2003 folyamán. (*6. kép*) A kutatás eredményei közvetlenül hasznosultak a Dél-Dunántúl és a Felföldi Mezőváros tájegységek megvalósításakor. Fontos szempont volt, hogy a feladat illeszkedjen a tanév rendjéhez, illetve, hogy a gyűjtött anyag (kéziratok, levéltári anyagokról készített másolatok, fotó, dia, filmfelvételek, egyéb dokumentáció) mindkét intézmény adattárába bekerüljön (MNÉA, DENIA[2]) (Bereczki 2003: 9). Később is tovább vittük ezt a szemléletet, és a megnyert OTKA-pályázatainkba[3] rendszeresen kutatótáborok megszervezését is beleépítettük.

A Debreceni Egyetem példáját követve, hasonló indíttatásból 2010-ig Miskolc kivételével minden néprajzi tanszékkel kötöttünk együttműködési megállapodásokat, és indítottunk egy vagy két féléves kurzusokat szabadtéri néprajzi muzeológiai témában.

A bevezetőben említett jelenség ezen évtized során változott át az egyéni ambíciók által vezéreltből az intézményi szintű oktatási tevékenységgé. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum ekkorra kész volt arra, hogy az általa képviselt tudományág és muzeológiai szakág vezető intézményeként professzionális oktatási képzésben is részt vegyen, melyre munkatársai közül mintegy két tucatnyian felkészültnek is mutatkoztak. Mintegy külső bedolgozó, a Skanzen olyan feladatokat látott el, melyek a duális képzés kialakítása felé vetették meg az alapot. Mindeközben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum sajátos és vállalt intézményi feladatrendjéből következően – akkreditált felnőttnevelési intézményként, a Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ segítségével – a 2000-es évek elejétől folyamatosan képezte nemcsak a szabadtéri muzeológia, hanem az általános muzeológia területén működő kollégákat olyan területeken, mint például kiállításrendezés, vezetőképzés, frontszemélyzeti képzés, a fizikai és mentális, valamint szociális hátrányban élőkkel való foglalkozásban tevékenykedők képzése stb., melynek eredményeképpen az elmúlt 23 év alatt közel 1000 múzeumi munkatárs vett részt kurzusainkon.

Az intézmény vezetése továbbra sem akadályozta az egyéni ambíciók és más egyetemek igényei által vezetett oktatói munkát sem, így óraadó tanáraink azóta is vannak a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen és a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen, a Budapesti Gazdasági Egyetemen, a Miskolci Egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen, a Pécsi Tudományegyetemen, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen stb. a legszélesebb tematikai skálán mozogva. Munkatársaink felkészültek, és a múzeumban szerzett tudásuk révén alkalmasak a felsőoktatásban való aktív részvételre, de ezt a korábbiakhoz képest úgy teszik, hogy mindig az intézmény szakmai hírnevét is erősítik.

A kezdetektől fogva kötelességünknek éreztük a határon túli magyarság körében végzett munkát. Már az 1990-es évek végén volt példa az oktatás területén a határon túli szerepvállalásra, például az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszéke és a magyarkanizsai

2 A rövidítések feloldása: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Magyar Népi Építészeti Archívum, illetve Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Archívuma.

3 Például K 115873 *A nagy háború hatása és emlékezete a vidéki kultúrára*; K 72428 *Erdély néprajzi képe a 19-20. században. Alapkutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez*, K 62412 *A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai*, K 82103 *A 20. századi rurális építészet, lakáskultúra és életmód változása Magyarországon.*

Ozorai Árpád Hagyományőrző Egyesület által megrendezett nyári nyelvjárási és néprajzi táborban való részvétellel, ahol tanítottak munkatársaink. Fontos szempont volt az együttműködés erősítése a felmérési anyagok megőrzése tekintetében. „A tábor célja a diákok néprajzi és nyelvjárási képzése, ami különösen fontos azért is, mert az egyetemen nem folyik néprajzi oktatás. A kanizsai »nyári egyetem« résztvevői megismerkednek a helyszíni adatgyűjtés módszerével is, és terepmunkát végeznek a kiválasztott falvakban" (Zentai 1998: 44) (*7. kép*). Nem véletlen talán az sem, hogy – ahogyan az előzőekben jeleztük – a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, esetenként a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen is tartunk órákat, sőt már volt eset székelyföldi muzeológusok számára múzeumi menedzsment képzés tartására is Sepsiszentgyörgyön (2022).

Összességében a 2000–2019 közötti időszakról elmondhatjuk, hogy a felsőoktatás és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum a hazai néprajzi muzeológiai oktatás terén egymásra talált, egymás tevékenységét jól kiegészítették, célterületeit és célcsoportjait megfelelő szolgáltatással látták el.

Ugyanakkor felmerült annak az igénye is, hogy ezt a kapcsolatot lehetne magasabb szintre is emelni. Itt megint a Debreceni Egyetem vezetését, Dr. Bartha Elek oktatási rektorhelyettes úr és Dr. Keményfi Róbert, a Bölcsészettudományi Kar dékánja, tanszékvezető professzorok jószándékát és a folyamatos megújulásra való képességét kell dicsérnünk. 2019. május 1-jén ünnepélyes keretek között elindítottuk az Alkalmazott Muzeológiai Tanulmányok elnevezésű tanszékünket, mely a Debreceni Egyetem kihelyezett tanszékeként kezdte meg működését (*8. kép*). A folyamat különlegessége, hogy a bölcsészettudományok területén ez az első olyan tanszékalapítás, amely a duális képzés – más szakterületeken már bevált – keretrendszerében működhet. Ha az alapító tényezőket vizsgáljuk, megint csak a kölcsönös és korporatív igényekről és előnyökről kell beszélnünk. A Debreceni Egyetem az ország egyik legnagyobb felsőoktatási intézményeként több mint 33 ezer egyetemi polgárral rendelkezik, és ezt a népszerűséget a folyamatos megújulása révén tudja biztosítani és fenntartani. Ahol az egyetem vezetői hiátusokat érzékelnek, társadalmi igényeket látnak, azt alapos vizsgálat után igyekeznek felszámolni, illetve megválaszolni. Az élő és élettelen természettudományok, a műszaki tudományok, a közgazdaság és jogtudományok terén a duális képzés már számos helyen eredményesen működött, egyértelmű gazdaság- és oktatáspolitikai igény ennek szélesítése, fejlesztése. De sokáig elképzelhetetlennek tűnt mindez a bölcsészettudományok terén. Mi lehet itt a társadalmi igény, az esetleges szociális rentábilitás, hol, milyen háttérintézménnyel lehet egy ilyen képzést fenntartani? Mindezeket végiggondolva esett a választás a Szabadtéri Néprajzi Múzeumra, mely a fentebb felsoroltak alapján folyamatosan vált alkalmassá arra, hogy a duális oktatás bázisintézménye legyen, hogy ott kihelyezett tanszék jöhessen létre. Kellett hozzá megfelelő gyakorlat, megfelelő infrastruktúra és megfelelő szakemberbázis, amely ezt a feladatot végre tudja hajtani. És a Skanzenban minden megvolt, illetve megvan.

A Szentendrei Skanzen 2006 óta működteti a már korábban említett Múzeumok Oktatási és Módszertani Központját (MOKK) egyik önálló igazgatóságaként. A MOKK az általa indított eddig 28 akkreditált képzése révén (ennek egy része jelenleg meghirdetett

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kurzus, egy másik része pedig bizonyos időszakban volt elérhető az érdeklődők számára) nagyon fontos szemléleti változást idézett elő, mely a magyar muzeológia mindenki által észrevehető modernizálódásában, korszerűsítésében testesült meg többek között a következő képzések segítségével:

- Múzeum vezetői ismeretek (120 órás),
- Kiállításrendezés A-tól Z-ig: az ötlettől a megvalósulásig a közoktatás szolgálatában (120 órás),
- Frontszemélyzeti képzés a kulturális intézmények látogatóbarát szolgáltatásainak fejlesztéséhez (30 órás),
- Múzeumi alapok (60 órás),
- Szabadtéri muzeológiai és tájházi szakági képzés (60 órás),
- Múzeumi középvezetők kompetenciafejlesztő képzése (60 órás),
- Élő történelem másképp (30 órás),
- Szolgáltató múzeum menedzsment képzés (30 órás),
- Digitális múzeumi tartalmak hasznosítása a köznevelésben (30 órás),
- Digitális tartalmak előállítása a múzeumi ismeretátadáshoz (32 órás),
- Múzeumi ismeretátadás alapképzés (32 órás),
- Pedagógusok múzeumhasználati és múzeumpedagógiai módszertani alapképzése (30 órás),
- Korszerű múzeumi tudásátadás az élethosszig tartó tanulás érdekében (60 órás),
- Esélyt a múzeummal – Iskolai felzárkóztatás, tehetséggondozás, kompetenciafejlesztés múzeumi támogatása a korai iskolaelhagyók csökkentése érdekében (60 órás),
- Múzeumok a minőségi szakképzésért – A szakképzés támogatása múzeumi, kreatív iparági és az élethosszig tartó tanulás kompetenciáit fejlesztő foglalkozásokkal (30 órás),
- Pályázatírás és projektmenedzsment közgyűjteményi területen – Hazai pályázati források felhasználásával (30 órás).[4]

Ugyanakkor a nagyszámú képzés során volt lehetőségünk a résztvevők monitorozására is, mely során folyton kerestük-kutattuk a szakág igényeit, hiányosságait, a pontokat, hogy hol kell újabb és újabb megoldásokkal, kurzusokkal, módszertani könyvekkel segíteni. Kiderült, hogy a teljes magyar múzeumi vertikum egy rendszerszerű problémával küzd leginkább. Ez pedig nem más, mint az egyetemi képzés és a gyakorlati muzeológiai munka között fellépő diszkrepancia. Az egyetemek – s most elsősorban a hét fő muzeológiai tudományágat említjük: néprajz, régészet, helytörténet, képzőművészet, természet-

4 A felsoroltak 810 órányi képzést takarnak, ami megközelítőleg 400 különböző óratípust jelent, mindezt körülbelül 350 oktató tanítja. A képzések magas színvonalának egyik kulcsa, hogy mindig az adott szakterület elismert szakemberét kérjük fel oktatónak, ezért képzéseinken múzeumi területen dolgozó oktatók mellett más szakterületek elismert szakemberei is megtalálhatók: könyvtáros, pedagógus, építész, jogász, közművelődési szakember, HR szakember, közgazdász, mérnök, kommunikációs szakember, marketing szakember, minőségmenedzsment szakember, turisztikai szakember, informatikus stb. Emellett olyan témakörök oktatásához, amelyeknél az átfogó elméleti ismeretek kiemelt jelentőséggel bírnak, egyetemi oktatókat kérünk fel. Ilyen például a Múzeumi menedzserképzésen belül a minőségmenedzsment tantárgy oktatása, amelyet a Múzeumi minőségmenedzsment keretrendszer kidolgozásában is résztvevő Óbudai Egyetem oktatói, minőségmenedzsment szakemberei tartanak. Minden oktatóval szemben elvárás a felsőfokú végzettség és a minimum 3 év gyakorlati tapasztalat.

tudomány, műszaki tudomány, irodalomtörténet – alapvetően elméleti oktatásban részesítik hallgatóikat, sőt azt is mondhatjuk, hogy az egyetemekben tudósképzés folyik. Ugyanakkor ezek az egyébként – feltételezzük – jól képzett fiatal diplomások az adott múzeumi szakághoz kerülve a múzeumokban 2–3 évig gyakorlatilag alkalmatlanok komolyabb szakmai feladatok ellátására. Nem ismerik a tárgyakat, nem tudnak leltározni, kiállítást rendezni, kiállítási forgatókönyvet írni, múzeumpedagógiai foglalkozást készíteni, meg kell tanulniuk a tanulmány- és cikkírást, illetve bizonyos esetekben a magyar vagy idegen nyelven történő tárlatismertetések sem sikerülnek a kezdeti időszakokban. Tehát egy meghatározott ideig a fiatalokat alkalmazó múzeumainknak pénzt, energiát és egyéb erőforrásokat kell a friss diplomások képzésére fordítani, amelyek a mai gazdaságorientált világunkban bizony felesleges költségként merülnek fel. Ez a felismerés, szakmánk így fellépő hiátusa erősített meg bennünket abban, hogy együttműködjünk a Debreceni Egyetemmel, s létrehozzuk az Alkalmazott Muzeológiai Tanulmányok Tanszékét.

A tanszék – s ez megint a debreceni egyetemi vezetés nagyvonalúságát és eleganciáját dicséri – nem a néprajzi muzeológia tanszéke akart lenni, hanem az említett hét fő múzeumi szakág teljes vertikumára ki kívánja terjeszteni oktatási tevékenységét. A képzés két szinten indult meg: egyrészről egy 2 féléves, 60 kredites ún. szakmai továbbképzés (alkalmazott muzeológia szakirányú továbbképzési szak) keretein belül, mely kreditek a később akkreditált MA képzés keretein belül beszámíthatók és felhasználhatók. A felvétel feltétele bármely képzési területen legalább alapképzési szakon (korábban főiskolai szintű képzésben) szerzett oklevél, a képzési idő két félév, tömbösített óratartással.

2020-ban el is indult a szakirányú továbbképzés, mely során 2023-ban már a 3. évfolyamot bocsátottuk ki, évfolyamonként 10–15 hallgatóval, múzeumi szakreferens végzettséggel. Ezek a hallgatók túlnyomó többségében már meglévő diplomák birtokában a jelenlegi kompetenciáik kiegészítéseként végezték el a tanfolyamokat. Ez jó alkalom volt arra, hogy felmérjük, hogy milyen igény van a magyar múzeumi szakmában az ilyen típusú továbbképzésekre. Örömmel mondhatjuk, hogy nagy.

Mindeközben folyamatosan zajlott a majdani MA képzés tananyagának, tanterveinek és tanmeneteinek kialakítása, majd ezek engedélyeztetése és akkreditálása. Legnagyobb örömünkre 2023 februárjában a Debreceni Egyetem Szenátusa engedélyezte a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban az Alkalmazott Muzeológiai Tanszék MA szintű képzésének megindulását, majd 2023 augusztusában az Oktatási Hivatal regisztrálta is ezt a képzést. Elhárult minden akadály, hogy 2024-ben megkezdhessük a nappali és levelező tagozatos, 4 féléves MA képzésünket. Az a különleges helyzet is előállt a Szabadtéri Néprajzi Múzeum által biztosított infrastruktúra révén, hogy a tényleges nappali oktatás is Szentendrén történjék – a múzeum tehát virtuálisan és valóságosan is a Debreceni Egyetem Oktatási Campusának egyik helyszínévé vált.

Az MA képzés 4 félévéből 3 félév elméleti oktatás keretében zajlik, míg a 4. félévben egy erre korábban kialakított múzeumi intézményi kör segítségével helyszíni gyakorlati oktatással egészül ki. Az adott muzeológiai szakágak legeredményesebb, legkiemelkedőbb intézményei fogadják be gyakorlati oktatásra hallgatóinkat. Reményeink szerint 2026-ra végez az első évfolyam, amely ékes bizonyítékul szolgál majd arra, hogy

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

egy országos múzeum és egy vezető felsőoktatási intézmény, egy egyetem hogyan tud úgy együttműködni, hogy ezen oktatási tevékenység eredményeképpen a társadalom és a szakma igényeit kielégítő szakembergárdát bocsáthasson útra. Nagyon hálásak vagyunk a Debreceni Egyetemnek, hogy ezt a példaértékű kezdeményezést végigvitte, és örülünk annak is, hogy a múzeum mintegy két évtizedes szakmai tudományos fejlődése eljutott abba a kivételes állapotba és helyzetbe, hogy önálló tanszéket is működtethet keretein belül. Reményünk szerint ez jó példa lesz majd a többi közgyűjtemény, illetve felsőoktatási intézmény számára is.

Szakirodalom

Bíró Friderika
1999 Tudományos munka a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 1996–1999. *Téka 1999.* (1) 6–40.
Sabján Tibor
2003 Lakóház bontása Karcagon. *Téka 2003.* (2) 22–25.
Sári Zsolt
2004 Jelentés a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2004. évi tevékenységéről. *Téka 2004.* (2) 1–20.
2017 Cseri Miklós 60 éves. In: Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember 28–29.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 7–20.
T. Bereczki Ibolya
2000 Jelentés a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2000. évi tevékenységéről. *Téka 2001.* (1) 1–12.
2003 Jelentés a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2002. évi tevékenységéről *Téka 2003.* (1) 1–13.
Zentai Tünde
1998 Magyarkanizsa – 1998. *Téka 1998.* (2) 44–45.
2003 A szennai ház berendezése. *Téka 2003.* (2) 13–21.

Képek

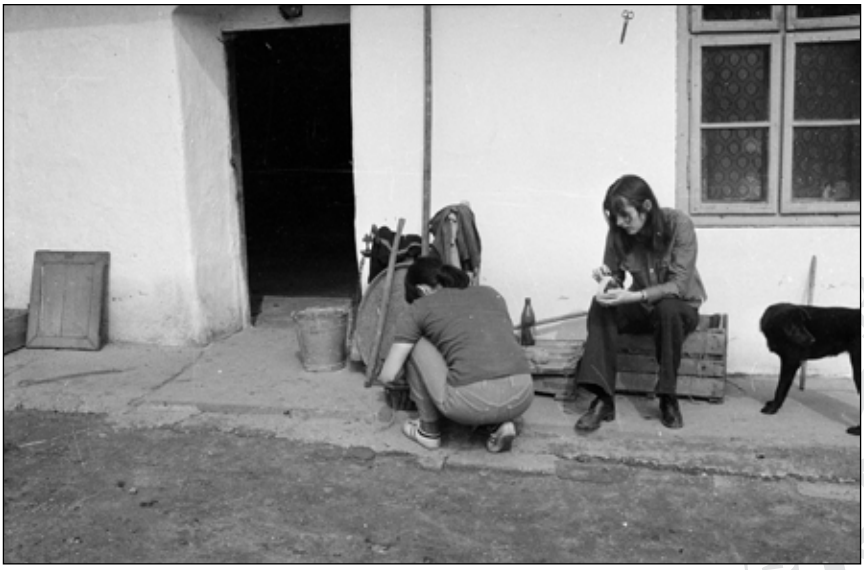

1. kép. Egyetemi hallgatók tárgygyűjtés, cédulázás közben. Boross Marietta felvétele, 1974. Rábcakapi. MNÉA-F 24691

2. kép. Tárgyrakodás, Markotabödöge. Boross Marietta felvétele, 1974. MNÉA-F 24583

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. kép. Lakóház bontásának a filmezése Homoródalmáson.
Vass Erika–Buzás Miklós felvétele, 2008. MNÉA-F 85246

4. kép. A karcagi lakóház bontása Sabján Tibor vezetésével: fal és tüzelőberendezés kutatása. Deim Péter felvétele, 2003. (Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteménye)

5. kép. A karcagi lakóház bontása Sabján Tibor vezetésével.
Deim Péter felvétele, 2003.

6. kép. Muraszemenye, kutatótábor résztvevői.
Sári Zsolt felvétele, 2001. MNÉA-F 69618

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

7. kép. Néprajzi tábor. Papp György az újvidéki egyetem tanára, Magyarkanizsa.
Balassa M. Iván felvétele 2000. MNÉA-F 73518

8. kép. A tanszék ünnepélyes megalapítása.
Deim Péter felvétele, 2019.

Istoria educaţiei universitare a muzeologiei în aer liber din Ungaria

Cuvinte cheie: Muzeul în Aer Liber, educaţia muzeologiei în aer liber, educaţie practică, educaţie universitară, educaţia adulţilor, Centrul de Educaţie şi Metodologie Muzeală, Catedra Externă de Studii Aplicate de Muzeologie

Lucrarea de faţă prezintă istoria educaţiei universitare în cazul unui domeniu mai special: muzeologia în aer liber. Punctele de cotitură – pe lângă practica de vară, completarea diverselor sarcini educaţionale sau cooperarea dintre diverse universităţi – ar fi specializarea muzeologie în aer liber pornit la drum în cadrul Catedrei de Etnografie a Universităţii din Debrecen în anul 2000, respectiv fondarea Catedrei Externe de Studii Aplicate de Muzeologie împreună cu Catedra de Etnografie a Universităţii din Debrecen la Szentendre în anul 2019. Pe lângă toate acestea, prin activitatea Centrului de Educaţie şi Metodologie Muzeală, Muzeul în Aer Liber de la Szentendre şi-a dobândit o experienţă vastă în cadrul educării adulţilor în sfera muzeală, fiind prima instituţie care a fost acreditată în acest sens. În februarie 2023 Senatul Universităţii din Debrecen a aprobat pornirea la drum a educaţiei la nivel MA a Catedrei de Studii Aplicate de Muzeologie în cadrul Muzeului în Aer Liber de la Szentendre, iar această specializare a fost înregistrată şi de Oficiul de Educaţie în august 2023. Astfel că au fost înlăturate toate impedimentele din calea educaţiei de 4 semestre la nivel MA, ce a pornit în 2024 atât la zi, cât şi la distanţă.

The History of Open Air Museology Education in Hungary

Keywords: Hungarian Open Air Museum, trainings in open air museology, practical training, higher education, adult training, Museum Education and Methodology Centre, Off-Site Department of Applied Museology

This paper presents the history of education in a special field, namely open air museology. The milestones of the process, in addition to the summer internships organized from the early years, the different higher education activities and the university collaborations in later years, are the establishment of the specialization in open air museology at the Department of Ethnography of the University of Debrecen in 2000, and the establishment of the Externalized Department of Applied Museological Studies in 2019. Besides, by the activities of its Museum Education and Methodology Centre the Hungarian Open Air Museum has gained thorough experience concerning adult training, in the sphere of museums, being the first to acquire adult training accreditation for its courses among the national institutions. In February 2023, the Senate of the University of Debrecen approved the launch of the MA level course of the Department of Applied Museology at the Hungarian Open Air Museum, and in August 2023 the Education Office registered the course. All obstacles have been cleared for the start of the full-time, part-time, 4-semester MA course in 2024.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Cseh Fruzsina

Szőnyegkészítő szövetkezetek az Alföldön az 1950-es évektől (Szentes és Csongrád)

Bevezetés

A 19. század második felétől kiépített háziipari mozgalom keretében az egész országban háziipari egyletek és szövetkezetek jöttek létre.[1] A háziipari mozgalom és ezzel összefüggésben a népművészet kereskedelmének története a 2. világháborúig, majd a háború után megváltozott érában, 1989-ig egyelőre csak mozaikosan feltárt (pl. Flórián 1990; Iványi 2012; Kerekes 2014; Szőcsné Gazda 2014, 2017; Cseh 2023, 2024a, 2024b). Az 1950-es évektől új gazdasági és politikai keretek közt alakultak meg a háziipari és népművészeti szövetkezetek, amelyek a régió és helyenként a település szintjén a korábbi tudás- és eszközbázisra építhettek. Amíg bizonyos szövetkezetek valóban be tudták vonni az adott háziipari ágazatban korábban is dolgozókat és a meglévő, illetve egykor helyi magánvállalkozóktól államosított infrastruktúrát, addig voltak olyan települések, ahol ott addig teljesen ismeretlen tevékenységet kellett betanítani. Az egységes szövetkezeti törvények és szempontok keretein belül kialakított különböző stratégiák összehasonlítása a legegyszerűbben egy iparág, jelen esetben a szőnyegkészítés történetén keresztül ragadható meg. A szőnyegkészítés történetével Magyarországon a Néprajzi Múzeum 2012-ben rendezett *Nők, szőnyegek, háziipar* című kiállítása és kötete foglalkozott a máramarosi szövött szőnyegek, a székely festékes szőnyegek és a csíki háziipar, a torontáli szőnyegek és a bukovinai székely festékes szőnyegek ismertetésén keresztül (Fülöp–Landgráf–Lackner–Lovay–Szulovszky–Wessely 2012). A kötet jó alapot nyújt a szőnyegkészítés történetére vonatkozó további kutatásokhoz.

Munkám során a háziiparból indulok ki és nem a szőnyegek fajtáiból vagy a népművészetként elfogadott stílusokból. A 20. század első felében számos szőnyegkészítő üzem és műhely alakult, amelyek háziipari keretek között foglalkoztatták alkalmazottjaikat. Emellett a háziipari mozgalomban is több szervezet ösztönözte a szőnyegkészítés oktatását és felkarolását. Gyakran ugyanazok a műhelyek és iskolák készítettek torontáli és perzsaszőnyegeket, a különböző technikákat akár ugyanazok a személyek is megtanul-

1 A tanulmány az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című projekt keretében jött létre. Köszönöm a kutatás során nyújtott segítséget a Tari László Múzeum munkatársainak.

Cseh Fruzsina (1980) – ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, tudományos főmunkatárs, cseh.fruzsina@htk.elte.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-13

hatták. A háziipari munkának nagy szerepe volt a szőnyegkészítők életmódjának megváltozásában. A szőnyegkészítésre az iparművészet gyakorolta a legnagyobb hatást: iparművészeket ösztönöztek szőnyegek tervezésére, mintagyűjteményeket adtak ki, illetve egyházi, kereskedelmi és állami iskolákban oktatták a népművészeti minták mellett a szőnyegminták rajzolását is. A szőnyeggyártók nem csak jelentős hazai és globális piaci igényeket elégítettek ki, de a szőnyegeket a háziipari mozgalom idővel igyekezett a magyar népművészetbe is integrálni.[2]

Ebben a tanulmányban az alföldi szövetkezetekre hívom fel a figyelmet, és részletesebben ismertetem az 1950-es években alakult szentesi és a csongrádi szövetkezetek szőnyegkészítő tevékenységét.[3]

Források és szakirodalom

A szövetkezetek kutatásának elsődleges forrásai a levéltárakban fellelhető iratok, amik közül a vezetőségi ülések jegyzőkönyvei és a mérlegadatok szolgálnak a legtöbb információval. A szövetkezetek eredményeinek, eseményeinek, kiállításoknak a sajtóhírei szintén jól, de megfelelő forráskritikával használhatók. Mindezeket kiegészítik az adatközlők szóbeli közlései, illetve a náluk fellelhető fényképek, mintarajzok és kész termékek. Ezek előfordulása azonban esetleges. További adatokkal szolgálhatnak a népi iparművészeti zsűrik jegyzőkönyvei[4] és a múzeumokban fellelhető szövetkezeti tárgyak.

A korai szőnyegháziiparhoz nyújt segítséget a Néprajzi Múzeum fent hivatkozott kötete. A torontáli szőnyeg történetéhez az 1910-es évekig szolgálnak információval Németh Ferenc könyve és a gödöllői művésztelep történetét feldolgozó munkák (Németh 1993; Őriné Nagy 2003, 2007; Őriné Nagy szerk. 2009).

A szocializmus háziipari szövetkezeteinek ismertetése még várat magára,[5] a korszak szőnyegkészítő szövetkezeteiről egyelőre nincs publikáció, amely módszertani alapként szolgálhatna. A Túri Fazekas Múzeum őrzi Bellon Tibor kéziratát a Mezőtúri Fonalnemesítő és Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet történetéről az 1930-as évektől 1986-ig, ami a szövetkezet előzményeit, valamint a vezetőségi ülések jegyzőkönyvei alapján a történetét dolgozza fel (Bellon 1986). Szűcs Judit a Csongrádi Háziipari Szövetkezet szőnyegkészítő részlegének történetét kutatta, eredményeit konferencián ismertette, de nem publikálta (Szűcs 2016).[6] Szilágyi Miklós Kordováner János iparművésznek a gyulai és mezőtúri szövetkezeteknél töltött évek alatt kifejlesztett egyedi stílusát, illetve ezzel összefüggésben a szőnyegszövés és az iparművészet kapcsolatát elemezte röviden (Szilágyi 1997).

2 A perzsaszőnyeg esetében erre a szándékra utal az 1920-as években megjelent *magyar perzsa* kifejezés (Matavovszky 1924).

3 A csongrádi szövetkezetről 2025-ben megjelent könyv (Cseh 2025) az itt publikált szöveg átdolgozott, kiegészített változata. A szentesi szövetkezet teljes történetének feldolgozása további tanulmány tárgyát képezi.

4 A zsűrijegyzőkönyvek a Népi Iparművészeti Múzeum adattárában találhatók, azonban a kutatás jelen pillanatában nem hozzáférhetőek.

5 Egy-egy szövetkezet történetének néprajzi szempontú feldolgozására kevés próbálkozást ismerünk, lásd például Benő-Nagy 2017, Kerekes 2014.

6 Szűcs Judit kutatási jegyzetei és az általa gyűjtött szőnyegek megtalálhatók a Tari László Múzeumban. A jegyzetek e tanulmány lezárásakor (2025. február) leltározás alatt vannak.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Az iparművészet szempontjából több munka foglalkozik a magyarországi szőnyegkészítéssel (pl. Péter szerk. 1985, Horányi szerk. 2012, Vadas 2014, Pásztor szerk. 2020). A szőnyegkészítés eredetét, európai történetét dolgozta fel többek közt Ledács Kiss Aladár és Szütsné Brenner Klára. Figyelemre méltó az az eredményük, miszerint Európában csomózott szőnyeg főleg Spanyolországban és Franciaországban készült. Spanyolországban a 18. század végével megszűnt ez a tevékenység, míg Franciaországban gépesítették a 19. században. Népművészeti jellegű csomózottszőnyeg-készítés Svédországban és Finnországban alakult ki a 15. századtól, de nem háziiparszerűen, hiszen a családok maguknak készítették a szőnyegeket, amiknek így népművészeti kultúrértéke van. „Európa többi országában csomózott szőnyegek készítésére, keleti szőnyegek utánzására csak szórványos kísérletek történek, amiből rendszeres szőnyegszövés – mint háziipar vagy népművészet, esetleg műhelyipar – sehol sem fejlődött ki." (Ledács Kiss–Szüts Béláné 1977: 121–123). Ennek fényében a jövőben vizsgálandó, hogy a magyarországi perzsaszőnyeg-készítés milyen volumenű volt, és milyen szervezett keretek között folyt.

A szőnyegkészítés technológiájáról tájékozódhatunk többek között Landgráf Katalin, Penkala Éva és Szittner Andrea munkájából (Landgráf–Penkala–Szittner 2019: 11–239).

Szőnyegszövő műhelyek és üzemek az Alföldön

Az első szőnyegszövő üzemek Torontál megyében jöttek létre 1883-ban és 1884-ben (Németh 1993: 44), majd Pozsonyban 1897-ben. Ugyanebben az évben viszont már egy békéscsabai szövő tanműhely is létezett (Schnierer 1897: 8), amelyről egyelőre keveset tudunk. Jól feldolgozott az 1907-ben megalakult gödöllői tanműhely története (Őriné Nagy 2003, 2007; Őriné Nagy szerk. 2009; Keményfi 2006). Ezeket az úttörő műhelyeket a 20. század elején sorra követték újabb szövőiskolák, közjóléti céllal létrehozott szövőműhelyek és jelentősebb üzleti forgalmat bonyolító és nagyobb számú alkalmazottat foglalkoztató üzemek. Ezek közül itt csak a legjelentősebbeket sorolom fel. Az 1910-ben létrehozott békéscsabai Hubertus Kötöttáru- és Szövőgyár 1927-től készített perzsa-, török, albán, torontáli és modern szőnyegeket, takarókat, ismert márkája a *Kárpátia* néven forgalmazott torontáli típusú szőnyeg volt. Dóczi Pál 1911-ben alapította meg a Manus Szövőművészeti Iskolát, 1926-ban jelentette meg az első magyar nyelvű könyvet a perzsaszőnyeg készítéséről (Dóczi 1926). Az 1. világháború után még inkább megnövekedett a szőnyegkészítést háziipari keretek közt működtető műhelyek száma: pl. Posta-takarék szőnyegszövő üzeme, Pest, 1921; Szegedi Szőnyegszövő telep, 1920; Kass keleti szőnyegszövő műhelye, Szeged, 1923; Goldmann Sándor szőnyegszövő műhelye, Gyula, 1924; Kucharikné szőnyegszövő műhelye, Miskolc, 1924; Horváth Miksa szőnyegipar rt., Mezőtúr, 1924; Békésszentandrási keleti szőnyegipari rt., 1924; Orientalia szőnyegipar rt., 1924 stb. Szőnyegszövő műhelyt ismerünk még többek között Sopronból, Egerből, Budafokról is, de az eddig gyűjtött adatok szerint a legtöbb üzem, illetve telep – akár budapesti irányítással – az Alföldön jött létre. A szövetkezeti mozgalom a szőnyegszövést sem kerülte el, hiszen Békésen 1938 és 1943 között már háziipari szőnyegszövő szövet-

kezet működött.[7] A szőnyegkészítő háziipar jelentőségét mutatja, hogy a magyar királyi iparügyi miniszter az 1937: XXI. t. c. 7. §-a alapján kiadott 7.141/1939. XIII. szám alatti határozata rendezte a torontáli és perzsaszőnyeg-készítő iparban és háziiparban dolgozók bérét (n. n. 1939a).

Nem volt tehát véletlen és előzmény nélküli, hogy az 1950-es években országszerte létrejött háziipari és népművészeti, illetve népi iparművészeti szövetkezetek közül elsősorban az alföldiek foglalkoztak szőnyegkészítéssel. A HISZÖV (Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége) 1976-ban, 1978-ban és 1980-ban közölte a háziipari és népművészeti/népi iparművészeti szövetkezetek listáját (HISZÖV 1976, Kuczka szerk. 1978, K. Bavankiewicz 1980). Ezekben az években a következő településeken készítettek torontáli és/vagy perzsa-, illetve rongyszőnyegeket: Budapest, Baja, Békésszentandrás, Békéscsaba, Bősárkány, Csongrád, Csorna, Eger, Gyula, Heves, Hódmezővásárhely, Jászárokszállás, Mezőtúr, Orosháza, Szeged, Szentes. Ezen kívül a korábbi években más szövetkezetek is foglalkoztak szőnyegkészítéssel (pl. Nyíregyházáról 1959-es, Celldömölkről 1965-ös adattal rendelkezünk), ám a tevékenységet gazdasági megfontolásból felfüggesztették.[8] A HISZÖV az 1950-es évektől évről évre rendezett országos szőnyegpályázatot, illetve iparművészeket közvetített a szövetkezetekhez, annak érdekében, hogy azok megújítsák a mintákat (Nagy L. 1978: o. n.). A szőnyegek hazai forgalmazásával a Népművészeti Vállalat foglalkozott, míg a külkereskedelem bonyolítása az ARTEX és a HUNGAROCOOP külkereskedelmi vállalatok feladata volt.[9] Az 1951-ben létrehozott Csaba Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet bonyolította az ország szőnyegtermeléssel foglalkozó szövetkezeteiből 1967-ben alakult Szőnyeg Export Társulás 14–23 háziipari szövetkezetének exporttevékenységét is.[10]

Ahogyan fentebb is jeleztem, jelen munkában esettanulmányként a szentesi és a csongrádi szövetkezetek szőnyegkészítő tevékenységével foglalkozom.[11]

A Szentesi Háziipari Szövetkezet

A Szentesi Háziipari Szövetkezet történetét egy helytörténetkutató és újságíró, Dömsödi Teréz foglalta össze újságcikkeiben, visszaemlékezések alapján (Dömsödi 2013, 2017).[12]

7 A témához lásd még Cseh 2024c, 2024d.

8 Ezen kívül szőnyeggyárak is működtek, akár korábbi üzemek munkáját vették át, például Tatán és Sopronban.

9 A HUNGAROCOOP fellelhető irataiból nem derül fény a szőnyegforgalmazás részleteire (a beszállítókra és a megrendelések tételeire). Mindössze annyit tudunk meg, hogy 1970-ben Japánba küldtek torontáli szőnyegeket (Viszonylati tájékoztató. Japán [Magyar Nemzeti Levéltár {a továbbiakban: MNL OL} XXIX N 22 5. d.]), valamint hogy 1973-ban az ARTEX-szel folytattak profilvitát a faliszőnyegeknek Norvégiába történő forgalmazása miatt. (Útijelentés, Norvégia. [MNL OL XXIX N 22 14. d. HUNGAROCOOP Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat 1966–1975]). Az ARTEX már 1957-ben forgalmazott torontáli és perzsaszőnyeget (1957. hiteltervek, hitelállományok. 1957. évi raktárkimutatások [Budapest Fővárosi Levéltár {a továbbiakban: BFL} XXIX. 1201 25. kisd. {3} ARTEX Külkereskedelmi Vállalat, 1957–1959]).

10 Csaba Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet iratai (MNL Békés Vármegyei Levéltár [a továbbiakban: BéML] XXX. 442). A Társulás története még feldolgozásra vár. 1968-ban 20, 1970-ben 23 szövetkezet volt érdekelt a Társulásban (Cs. M. 1968, Varga 1970). A népművészet 2. világháború utáni kereskedelméhez lásd Cseh 2023.

11 A szövetkezetek teljes tevékenységi körének és történetének feldolgozása külön tanulmány témáját képezi.

12 A kutatás során nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Dömsödi a Szövetkezet volt elnökének, Vida Györgynek a közreműködésével 2017-ben Szentesen rendezett kiállítást a témában. A Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád vármegyei Levéltárának Szentesi részlegében 1958-tól találhatók meg a Szövetkezet iratai, ezek közül 1958 és 1966 között a mérlegek, 1967-től 1982-ig a vezetőségi ülések jegyzőkönyvei tartalmaznak hasznos adatokat.

A Szentesi Háziipari Szövetkezet 1951-ben alakult meg (Kuczka szerk. 1978: o. n.).[13] Szentesen három telephellyel működött, bedolgozó részlegek voltak Kunszentmártonon, Cibakházán, Tiszaföldváron, Csanyteleken, Bakson, Tömörkényben, Nagymágocson, Derekegyházán. A Szövetkezet az évtizedek során kosárfonó, varró (konfekció), kézimunka (hímzés, horgolás és necckészítés), perzsa- és torontáliszőnyeg-szövő, valamint piacozó részlegben tudott munkát biztosítani.[14]

A szövőmunka nem volt ismeretlen Szentesen. A háziipari mozgalomnak a 19. század végi megjelenése óta célja volt a mezőgazdaságban dolgozókat jövedelemkiegészítéshez juttatni. Egy 1936-os híradás szerint a Csongrád, Békés és Szolnok megyei kubikosokat is ily módon igyekeztek segíteni az elvégzett ármentesítési munkálatok után. Szentesen a csipkekészítés, a kosárfonás, a szövés és a játékbabakészítés megtanulására nyílt lehetőségük (n. n. 1936). A településen még a 20. században is több takácsműhely működött, emellett asszonyok házimunkaként is készítettek szőtteseket. A hagyományos takácstermékek között szerepelt a rongypokróc is, amit a parasztszobákban padtakaróként, ágytakaróként használtak, majd az 1950-es évektől már szőnyegként került be a háztartásokba. A legjelentősebb takácsműhely Vrana Lajosé, illetve özvegyéé volt. Sok takács itt tanulta ki a mesterséget. Az 1948-ig működő műhely „perzsa utánzatú szőnyegszövéssel" is foglalkozott (Nagy V. 1989: 187). Emellett egy vállalkozóról van tudomásunk, aki Szentesen perzsaszőnyeg-készítésre keresett dolgozókat, a várostól kért támogatásként helyiséget és hitelt. Nyerges József perzsaszőnyegkészítő 1929 óta foglalkozott ezzel a tevékenységgel Kunszentmártonban, és 1939-ben kérte, hogy áttelepíthesse üzemét Szentesre. A kunszentmártoni üzemben 25 állandó munkással dolgozott, de – kérvénye alapján – egész évben 80-100 munkást is tudott volna foglalkoztatni. Napi 2,5-3 pengő keresetet ígért. Kunszentmártonban nem talált elég alkalmazottat és bedolgozót, de információi szerint „Szentesen már most is 25-30 kiképzett és 10-15 alapgyakorlattal bíró, de állandóan nem foglalkoztatott szőnyegmunkásnő van" (n. n. 1939b).[15] Ezek a munkásnők tanulhattak korábban a Vrana-műhelyben is. Nyerges – tervei szerint – termékeit a szentesi tisztviselő-, kereskedő- és iparosrétegnek szerette volna eladni, akik igényei egyébként a drágább damasztárukat készítő takácsokat is eltartották (Nagy 1989: 186). Feltételezhetően sikeresen megvalósította az

13 Elnökök voltak: Téli Lajos 1953–1956, 1957–1967. Tajnai János 1953–1956, 1957–1967. Maróti Tamásné 1968–1970. Holman András 1971–1983. Vida György 1984–1996.

14 A szövőrészleg 1967-ig a Dózsa György utcában kapott helyet, majd átköltözött a Bercsényi utcába; Szent Anna utca 2.: központ és tájszoba; Szent Anna utca 4/b. varroda és garázsok. A piacozó részlegben Hegedűs Imréné feladata volt a helyi piacon való árusítás, míg Papp Gusztáv és felesége az ország minden részébe vitték a termékeket. Részlet a Dömsödi Teréz által összeállított kiállításanyagból. 2017. Szentes; Kőszeghy Anna szóbeli közlése (szül. 1940.) Szentes, 2023. 08. 02.

15 Az üzem a korból ismert, szőnyeggyárakat és üzemeket felsorakoztató lajstromokban, címtárakban nem szerepel (Mosse 1924, n. n. 1924, Pártos szerk. 1941), ezért csak a helyi emlékezetre és újságcikkekre hagyatkozhatunk.

elképzelését, hiszen Csongrád vármegye alispánjának jelentése szerint 1940-ben a vármegye 2500 pengő öt év alatt visszafizetendő kamatmentes kölcsönt nyújtott a szentesi „magyarperzsa" szőnyegüzemnek, ami ekkor 80 munkást foglalkoztatott, létszámuk pedig állandóan emelkedett. „A szőnyegszövő munkások otthoni foglalkoztatásának lehetővé tétele céljából 20 drb szövőszék készítésére adtunk megbízást, amely szövőszékek néhány napon belül elkészülnek és a kellő gyakorlattal rendelkező szövőmunkások részére adatnak majd ki használatra. Amennyiben a nyersanyagellátás továbbra is biztosítható lesz, úgy a szociális alap részére újabb szövőszékeket fogunk megrendelni, hogy minél több kezet láthassunk el munkával." (Dobay 1940: 217).[16] A 19. század végén országosan megindult háziipari fejlesztések küldetésének megfelelően tehát az üzem támogatását nem csak gazdasági, de szociális célok is motiválták. A jelentés nem említi ugyan Nyerges József nevét, de a vállalkozó 1939-es kérvénye és Kőszeghy Anna (Szentesi Háziipari Szövetkezet perzsarészlegének dolgozója) visszaemlékezései alapján nyilvánvaló, hogy az ő üzeme kapta a támogatást. Az üzem 1941-ben részt vett termékeivel egy szentesi kiállításon (n. n. 1941).[17] Még ugyanebben az évben, Nyerges József Lakos Gézával társulva vásárolta meg a várostól a Széchenyi és Baross utca kereszteződésénél lévő üres telket abból a célból, hogy a szövőüzem számára megfelelő épületet építsenek. A telekeladás miatt 1942-ben érkezett fellebbezést a városvezetés szociális okokra, tehát a munkalehetőség teremtésére hivatkozva utasította el (n. n. 1942b). További hír, illetve levéltári dokumentum nem áll rendelkezésre az üzemről.

Szentes – perzsarészleg

A Szentesi Háziipari Szövetkezet perzsarészlege 1956-tól 1975-ig működött. Indulását a gyakorlott perzsaszőnyegszövő munkásokra alapozták (n. n. 1956, Litovszky 1957). Kőszeghy Anna 1957-ben került a részlegre tapasztalat nélkül, beszámolója szerint a felvételnél valóban előnyt élveztek azok, akik korábban Nyerges József üzemében dolgoztak.[18] Az első részlegvezető Király Angyalka volt,[19] aki maga készítette perzsaszőnyegen mutatta meg a mesterség kezdeti fortélyait, és tette próbára a tapasztalatlan jelentkezőt. Kőszeghy Annát a barátnőjével együtt vették fel a szövetkezetbe, ahol három hét volt a betanulási idő. Utána otthon dolgozhattak a szövetkezettől kapott szövőszéken. Beszámolójából az is kiderül, hogy az exportra készített 100 000 csomós[20] szőnyegekhez

16 Az alispán jelentése szerint a vármegye a Kiskundorozsmán működő szövőüzemet is támogatta 5000 pengő kamatmentes kölcsönnel. A megfelelő számú munkásnő érdekében már 1940 januárjában szerveztek Szentesen egy hónapos „szőnyeg-csomózó munkáskiképző tanfolyam"-ot is (n. n. 1940).

17 Érdekes színfolt a szentesi üzem történetében, hogy 1942-ben az anyaghiányt a korban bevett gyakorlattal pótolták: harisnyából készítettek szőnyegeket: „A minta után készült szőnyegek épp olyan színpompásak, mint a selyemperzsa szőnyeg." (n. n. 1942a). Az elfogult beszámoló túlzón állítja, hogy a technika a szentesi szőnyegüzem találmánya volt, hiszen valójában már korábban is ismert és elterjedt, olcsó technikaként ismerték, és a harisnyaszőnyeg a rongyszőnyeggel azonos funkciókat kapott (n. n. 1938a).

18 Kőszeghy Anna szóbeli közlése (sz. 1940.) Szentes, 2023. 08. 02.

19 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02. Király Angyalka életének korábbi szakaszáról újságcikkekből tájékozódhatunk. Édesapja Király László, 1936-ban már nyugalmazott matematika–fizika tanár volt, édesanyja pedig a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) helyi elnöknője. Angyalka horgolással, hímzéssel, szövéssel és fényképészettel is szívesen foglalkozott. Kézimunkáit és fényképeit a Koszta József Múzeum őrzi (Rózsa 1995).

20 1 m^2-ben 100 000 csomó van.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a régi szövőszékek már nem voltak megfelelőek, így az eszközállományt korszerűsíteni kellett. *Csakhogy az volt a probléma, hogy ez a szövőszék, amit kaptunk, fa szövőszék volt, tehát minden alkatrésze fából készült. Egy öreg darab volt, ami már nem bírta a százezer csomósat, ha készítünk, azt nagyon meg kell feszíteni.* […] *És akkor a feszítés következtében elvetemedett a szövőszék egyik része, erre a másik része, arra a fahengerek, a fölső rész meghajlott, az alsó rész fölfele domborodott, ezáltal a minőségünk nem lett exportminőség, mondanom se kell.* […] *Kaptunk egy másik szövőszéket, ami vasszerkezetű volt, és az már nem hajlott meg, a vashengerek voltak, alul is felül is. Vas volt az állványnak a hengertartó állvány, és az már jól sikerült, csak aztán meg nem volt munka.*[21] (*1–2. kép*)

1959-ben a szövetkezet közös üzemet hozott létre a perzsaszőnyegszövőknek (n. n. 1959), a bedolgozás megszűnt. Ez jogi értelemben is előnyt jelentett a dolgozóknak, hiszen így már jogosultak voltak orvosi ellátásra, ha elérték a havi 220 Ft teljesítményt.[22] A megrendelés, illetve az anyagellátás ugyan akadozott, de a Csongrádi Háziipari Szövetkezet perzsaszőnyegszövő üzeme szükség esetén ki tudta segíteni nyersanyaggal a szentesieket. *Az már egy bejáratott, jó üzem volt, és azok úgynevezett szakmaközi átadással adtak kölcsön anyagot nekünk, és akkor biciklivel áttekertünk Csongrádra, az anyagért, és elhoztuk motringonként ki-ki a maga adagját biciklivel, az egész részleg vonult át, és akkor közben megfürödtünk a Tiszában is.*[23] Az 1950-es évek végén új részlegvezető lett, Répa Antalné, aki kézimunkakönyvekből keresett minták bevezetésével próbálta a keresletet és a termelékenységet növelni.[24]

A megrendeléseket és azzal együtt a mintákat is Békéscsabáról kapta a szövetkezet.[25] Amikor exportra is érkezett megrendelés, akkor készültek többek közt 100x161 cm-es, 120x200 cm-es, 70x140 cm-es és 80x160 cm-es méretekben szőnyegek, de ennél nagyobbak is. A mintákról csak visszaemlékezésből kapunk információt. Kőszeghy Anna Shiras, Shirvan, Garden, Siebenbürger nevű mintákra emlékszik, amelyek különböző számozást is kaptak (Garden 104, Siebenbürger 275 stb.), illetve az alapszínek is meg voltak jelölve német nyelven (pl. Siebenbürger blau, Siebenbürger rot). A norma 6000 csomó volt egy nap alatt. Az 1950-es években a szövők 6 Ft-ot kaptak 1000 csomóért. Az ezen felüli munkákért, azaz az előkészítésért és az adjusztálásért nem kaptak külön fizetséget. Az adjusztálás része volt a 15 cm hosszú rojtok megkötözése 4-5-6 szálból a szőnyeg mindkét végén. Ezután a szőnyeget egy vasfűrészlappal kellett megkapargatni, megtisztítani a gyapjúszösztől, a megbúvó, esetleg meggörbült fonalszálaktól. Majd a kiálló szálakat még görbeollóval lemetszették. A szőnyeget vasalóval kigőzölték a visszáján, a 3x4 m-es szőnyegeket már igen nagy munka volt kivasalni. Végül benzines kefével dörzsölték át a késztermékeket, hogy a színek minél élénkebbek legyenek.[26]

21 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
22 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
23 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
24 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
25 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02. Jegyzőkönyv 1971. ápr. 14. 1. (MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár [a továbbiakban: CsML] Szentesi Levéltár [a továbbiakban: SzL] XXX. 9. 1. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1971.)
26 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.

Az anyaghiány gondok később sem enyhültek. 1967-ben a perzsarészleg Mezőtúrról kapta a festett gyapjúanyagot, de a Mezőtúri HTSZ-től is nehéz volt anyagot szerezni.[27] 1975-ben a perzsa részleg munkahiány miatt megszűnt.[28]

Szőnyegmintákat néhány egykori szövetkezet esetében találhatunk az adatközlőknél, ám Szentesen senki nem őrizte meg ezeket. Ennek részben az is lehet az oka, hogy egy 1968-ban született OKISZ (Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége) utasítás szerint minden negyedév végén azokat a mintákat, amelyeket elkészülésüktől számított 1 éven belül nem használtak fel, ki kellett selejtezni. Szentesen egész biztosan kiselejtezték az 1966-ról 1967-re áthozott perzsa mintarajzokat, s talán később is követték az utasítást.[29]

Szentes – torontálirészleg

A Szentesi Háziipari Szövetkezet torontáli részlege 1962-ben jött létre.[30] A termékek export értékesítésének bonyolítója ezesetben is a Békéscsabai Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet volt, innen kapták a mintákat is.[31]

1972-től 1982-ig ún. *takácsperzsa* szőnyeget is készítettek a Szövetkezetben, amelyről hiányosak az információink, az adatközlők különböző részletességgel és különböző alapanyagú szőnyegeket idéztek fel ilyen névvel. A *Csongrád Megyei Hírlap* „csomózott, mindkét oldalán használható takácsperzsa"-ként (/r/ 1972) mutatja be az új terméket, habár kétséges, hogy mindkét oldalán használható lett volna, hiszen a szövés mellett a csomózás technikáját is alkalmazták. A Csanyteleken létesített telepen 1973-ban 60-an dolgoztak. Ebben az évben került ide a szőnyegszövés is, amire felvettek még 40 embert (n. n. 1973). 1975-ben „még csak 2000 nm takács perzsa faliszőnyeget szőttek" (R. M. 1975). Ekkor a takácsperzsát saját tervezésű, „technikai megoldásaiban jelenleg egyedülálló"[32] termékként említette a Szövetkezet beszámolója, habár a szövött és csomózott technika kombinálását a csongrádi szövetkezetben is alkalmazták, illetve iparművészek is kísérleteztek vele. A takácsperzsa alapanyagát tekintve kenderfonalból és talán gyapjúból is készítették. A szövetkezeti beszámoló szerint: „Ezen szőnyegtípusnak és kenderből készült változatának jövője van."[33] A HISZÖV 1975-ben a szövetkezet termékei (népművészeti szőttes, textilruha) közt *torontáli zseníliaszőnyeg*et említ

27 Jegyzőkönyv. 1966. évi mérlegzáró küldöttközgyűlés 1967. márc. 4. (MNL CsML SzL XXX. 9. 1. d.) 2.

28 Jegyzőkönyv 1975. jan. 16. (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi [ülések jegyzőkönyvei] 1974–[1978]) 2.

29 Selejtezési jegyzőkönyv. 1967. dec. 31. (MNL CsML SzL XXX. 9. 1. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1968). A dokumentum a következő forrásra hivatkozik: n. n. 1962.

30 Mérlegbeszámoló [az] 1962. évi közgyűléshez. (MNL CsML SzL XXX. 9. 20. d. Mappa: Mérleg 1962. dec.1.–dec. 31.) 1. 1969-ben a torontáli részleg vezetője Dósai M. Jánosné (Jegyzőkönyv 1969. okt. 31. [MNL CsML SzL XXX. 9. 1. doboz. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1969.])

31 Jegyzőkönyv 1969. okt. 31. (MNL CsML SzL XXX. 9. 1. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1969); Jegyzőkönyv 1971. ápr. 14. (MNL CsML SzL XXX. 9. 1. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1971) 2.; A Szentesi Háziipari Szövetkezet gazdasági munkájának értékelése 1974. I. félév (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi [ülések jegyzőkönyvei] 1974) 1.; Jegyzőkönyv 1977. febr. 16. (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi [ülések jegyzőkönyvei] 1974–[1978]) 2.

32 A Szentesi Háziipari Szövetkezet vezetőségének beszámolója a szövetkezet 1970–1974. évi működéséről (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségválasztó és mérlegzáró közgyűlések 1975. febr. 26–27–28.) 7.

33 A Szentesi Háziipari Szövetkezet vezetőségének beszámolója a szövetkezet 1970–1974. évi működéséről (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségválasztó és mérlegzáró közgyűlések 1975. febr. 26–27–28.) 7.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

(HISZÖV 1976: o. n.).[34] Vida György egykori részlegvezető szerint a takácsperzsa pamut felvetőfonalra készült zsenília vetülékfonallal, csomózás nélkül. *Próbáltuk utánozni a vágott perzsaszőnyeget.* […] *És ezeket nem kellett vágni, mert magába a vetülékfonalba volt olyan mintázottság, olyan buklétechnológia, ami megadta ezt a perzsahatást.*[35] Ez azonban ellentmond a fentebb idézett forrásoknak, amelyek részben csomózott szőnyegekről számolnak be. Az 1970-es években valamennyi szőnyegrészleg nehézségekkel küzdött, mert a Szőnyeg Export Társulás nem tudta folyamatosan ellátni megrendeléssel sem a torontáli-, sem a perzsaszőnyegszövő részleget.[36] A torontáli részlegre már 1974-ben túl kevés dolgozó jelentkezett.[37] 1975-től Vida György lett a torontáli-, a kéziszövő- és a takácsperzsarészleg vezetője, ekkor a csanyteleki takácsperzsaszövők, a torontáli szövők és a kéziszövők összesen 25-en voltak.[38] Vida György 1984-ben lett szövetkezeti elnök.

A Szövetkezet vezetése 1978-tól sürgette a termékváltást a torontáli- és a takácsperzsarészlegnél, mert korszerűtlenek a termékek, a minták és az alapanyagok sem divatosak. Javasolták, hogy a kender alapanyagú termékek gyártását kell előtérbe helyezni, mert ezek zsűrizésére van lehetőség. Feltétlenül iparművészt szerettek volna hívni a termékváltáshoz.[39] Arról azonban nincs információnk, hogy ez megvalósult volna. A vezetőségi ülések jegyzőkönyvei szerint a takácsperzsa nagyon munkaigényes technika volt (feltehetően a részben csomózásos technika miatt), ezért volt nehezen eladható.[40]

Az exportszőnyegeket Békéscsabán vették át, ott zajlott a minőségellenőrzés, vagyis a *mertezés. Békéscsabára hordták Békésszentandrásról, Jászárokszállásról, Mezőtúrról, akkor Szentesről, Csongrádról, Gyuláról, Kiskunfélegyházáról.*[41] Amíg a szövetkezetnek nem volt személyautója, a szőnyegeket vonattal szállították Békéscsabára.

1979-től az NSZK számára készítettek bérmunkában többek közt 5 ágú zsűrizett torontáli szőnyegeket.[42] A 3 ágú kisméretű torontáli szőnyeget belföldön árusították, a szövetkezeti boltban és az utazókereskedő Papp Gusztávon keresztül.[43] A Szövetkezet 1981-ben kilépett a Szőnyeg Export Társulásból, és belföldön próbálta értékesíteni a ter-

34 A zseníliaszőnyegek készítésének kezdetére nincsenek írott adataink, visszaemlékezés szerint a szövetkezetben már 1975-ben is gyártották ezt a fajta terméket (Berényi István Gáborné szóbeli közlése /sz. 1956./ Szentes, 2023. 08. 24.). Lásd még 1981-ben: Jegyzőkönyv 1981. júl. 29. (MNL CsML SzL XXX. 9. 8. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1981. máj.–júl.) 4. A Szövetkezet 1982-ben kenderzsenília szőnyegre kapott megrendelést az ARTEX-től. Jegyzőkönyv 1982. júl. 30. melléklete (MNL CsML SzL XXX. 9. 9. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1982. jún. 7. –okt.12.) 1.

35 Vida György szóbeli közlése (sz. 1956.) Szentes, 2023. 08. 02.

36 A Szentesi Háziipari Szövetkezet gazdasági munkájának értékelése 1974. I. félév. (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1974.)

37 Jegyzőkönyv 1974. aug. 9. vezetőségi ülés (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi 1974–[1978]) 2.

38 Jegyzőkönyv 1975. nov. 5. (MNL CsML SzL XXX. 9. 2. d. Mappa: Vezetőségi jegyzőkönyvek 1975. II. félév) 5.

39 Intézkedési terv. A Szentesi Háziipari Szövetkezet 1978. évi tervének végrehajtása (MNL CsML SzL XXX. 9. 5. d. Mappa: 1978. évi Vezetőségi jegyzőkönyvek I. rész) 2.; Jegyzőkönyv 1980. febr. 29. (MNL CsML SzL XXX. 9. 7. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1980. májusig) 4.; Kender és gyapjúfonalból is készítettek torontáli technikával szőnyeget és faliszőnyeget (R. M. 1975).

40 Jegyzőkönyv 1980. okt. 24. (MNL CsML SzL XXX. 9. 7. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1980. októbertől) 11. Ugyanez a dokumentum megerősíti, hogy valóban zsűriztettek is kender alapanyagú takácsperzsa szőnyegeket.

41 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.

42 Beszámoló a Szentesi Háziipari Szövetkezet árszínvonal alakulásáról és ármunkáról. 2–3. o. 5 ágú, azaz 5 ágú fonalból, azaz cérnából készült szőnyeg. A levéltári iratok és az adatközlők is 3 ágú fonalat és 5 ágú fonalat említenek. Ezek a közbeszéd kifejezései, a szakszerű terminus szerint a *fonal* a nyersanyagból az elemi szálak összesodrásával jön létre, míg a kettő vagy több fonalból összesodrott szál a *cérna* (Landgráf–Penkala–Szittner 2019: 18).

43 Jegyzőkönyv 1979. okt. 10. Dimák Józsefné beszámolója a torontáli és takácsperzsa részlegről (MNL CsML SzL XXX. 9. 5. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1979. év) 5.

mékeit.[44] 1982-ben a Szövetkezet végleg felhagyott a torontáli és a takácsperzsa szőnyegek készítésével. (*3. kép*)

1957-től rongyszőnyeget is készítettek a Szövetkezetben, erre az utolsó adatot 1982-ből találjuk, amikor már veszteséges volt a gyártása (n. n. 1957).[45]

A Szövetkezet levéltárban fellelhető irataiban nem találunk arra adatot, hogy iparművészt alkalmaztak volna szőnyegtervezésre. Kőszeghy Anna emlékei szerint egy ideig Szombati Lajos dolgozott a Szövetkezetben, aki a gobelinszövést szerette volna meghonosítani.[46] Kőszeghy Anna és még egy hölgy készítettek néhány darabot, de végülis a kezdeményezés elhalt.[47] A készárulistákban 1961-ben és 1962-ben még találunk gobelint,[48] 1965-ben már nem. Vida György emlékei szerint, amikor már kétséges volt, hogy fenntartható-e a szőnyegtermelés, megkeresték a HISZÖV-öt, hogy küldjön tervezőt a Szövetkezethez, aki segítene megújítani a termékkört. Kaptak is tervezőt, de végül nem sikerült hatékony megoldást találni.[49]

Az 1970-es években és az 1980-as évek elején a Szövetkezet a szőnyegek mellett kézi hímzésű női és gyermekblúzokat, munkaruhákat, alsóruházati termékeket és népművészeti szőtteseket készített (Kuczka szerk. 1978: o. n., K. Bavankiewicz 1980: o. n.). 1980–81-től a Szövetkezet bérmunkában vállalt mechanikai szövést textilcégeknek, majd 1992-től csak konfekciótermékeket gyártottak. A Szövetkezet 1996-ig élt, majd kisszövetkezetként működött három évig. 2000-ban alakult meg a Vidatex Bt., ami továbbra is konfekciót gyárt bérmunkában a Pro-Team Nonprofit Kft. számára. Rongyszőnyeget még ma is gyártanak, mert a szövödéből megmaradt hulladékanyagot fel tudják használni.[50]

Csongrádi Háziipari Szövetkezet

A 20. század első felében a háziipari mozgalom Csongrádon is kereste a szövés és szőnyegszövés betanításának lehetőségét. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) 1922-től támogatta országosan több szövőtelep létrehozását (Nagy Gy. 2022: 139). Feltehetően ebbe a lendületbe csatlakozott volna Csongrád is, amikor a MANSZ és a Földmunkások Szövetkezete szervezésében folytatólagos szövőtanfolyam tartására kaptak engedélyt 1924–1925 telére. A tanfolyam megtartására azonban nehezen találtak helyszínt,[51] nem biztos, hogy megvalósult. 1924. november 25-én a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara kérte a csongrádi polgármester együttműködését, ugyanis a kereskedelemügyi

44 Jegyzőkönyv 1981. júl. 29. (MNL CsML SzL XXX. 9. 8. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1981. máj.–júl.) 5.
45 Jegyzőkönyv 1979. okt. 10. (MNL CsML SzL XXX. 9. 5. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1979. év) 6.; Jegyzőkönyv 1982. okt. 29. (MNL CsML SzL XXX. 9. 9. d. Mappa: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1982. okt.28-tól) 3.
46 Szombati Lajos az 1960-as években a Szarvasi Háziipari Ktsz-ben (is) dolgozott. Padányi 1963.
47 Kőszeghy Anna szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
48 Készáru összesítője 1961. dec. 31. (MNL CsML SzL XXX. 9. 20. d. Mappa: Mérleg 1961. jan.1–dec. 31.); Mérlegbeszámoló 1962. évi közgyűléshez (MNL CsML SzL XXX. 9. 20. d. Mappa: Mérleg 1962. dec.1–dec. 31.) 1.
49 Vida György szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02. Vida György a tervező nevét nem tudta felidézni.
50 Vida György szóbeli közlése. Szentes, 2023. 08. 02.
51 (Háziipari Felügyelőség Szeged levele a csongrádi Polgármesteri Hivatalnak) (MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár [a továbbiakban: CsML] Csongrádi Levéltár [CsL] V. 73. b. 10123)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

miniszter utasítására felmérték a háziipar helyzetét. A polgármester szerint Csongrádon ekkor csak kosárfonás és gyékényfonás zajlott háziipari keretekben: „Új háziipari ágazat meghonosításának lehetősége nem forog fenn.”[52] A fent már hivatkozott 1936-os újságcikk arról tanúskodik, hogy a csongrádi kubikusok kosárfonást, vászonszövést, hálófonást és szőnyegszövést végezhettek háziipari keretek között (n. n. 1936).[53]

A Csongrádi Háziipari Szövetkezet 1954. november 30-án jött létre, és 1955. január elsején kezdte meg működését (Kuczka szerk. 1978: o. n., n. n. 1954). Más települések szövetkezeteihez hasonlóan itt is a háziipart a korábbi években is felkaroló úriasszonyok hozhatták létre a szövetkezetet azzal a céllal, hogy munkát biztosítsanak a csongrádiaknak. *A csongrádi úriasszonyok megalapították a háziipari szövetkezetet.* […] *Dolgosak voltak, értettek a dolgokhoz, kézimunkáztak*.[54] A vezetőséget azonban 1958 áprilisában leváltották.[55] 1955-ben kötő-, varró-, szőnyegszövő-, kosárfonó- és fagombkészítő-részlegek működtek. A varrórészleg volt a legjobban foglalkoztatott. A szőnyegrészleg 15 fő bent dolgozónak és 141 fő bedolgozónak adott munkát.[56] Az 1959-ben működő részlegek a következők voltak: varró, torontáli, perzsa, necc (függönyök), kötő, hímző, kosárfonó, fagomb.[57] 1961-ben a fenti részlegek termékein túl már gobelin és vert csipke is készült a Szövetkezetben.[58]

Permeteiné Bacsa Anna (korábban Szabados Istvánné) 1957-től az 1970-es évek végéig dolgozott a szőnyegrészlegen tervezőként, ami esetében a perzsaszőnyegminták átrajzolását jelentette. Emlékei szerint a második világháború előtt a polgármesteri hivatal épületében működött egy perzsaszőnyegkészítő műhely, aminek Horváth József budapesti szőnyegkereskedő adott munkát. Ő vagy az ő fia dolgozott 1954-től a Csongrádi Háziipari Szövetkezetnek tervezőként.[59] A korai műhelyre csongrádi adatot nem találunk, 1939-ben publikált háziipari összeírások szerint viszont Csongrádon már valóban készültek csomózott szőnyegek (n. n. 1939c).[60] 1943-ban a telefonkönyv perzsaszőnyeg rovatában szerepel egy Horváth József Mihály nevű budapesti szőnyegszövő háziiparos.[61]

52 (1924. november 25-én levél a szegedi kereskedelmi és iparkamarától a csongrádi polgármesternek) (MNL CsML CsL V.73. b. 10901)

53 A híradás szerint a tanfolyamokat megrendezték, így szőnyegszövést is lehetett tanulni. További kutatást igényelne, hogy a kubikusok vagy családjaik éltek-e a háziipar nyújtotta megélhetési lehetőségekkel, illetve kaphattak-e elég munkát háziipari kereteken belül. Az 1939-ben publikált háziipari összeírások szerint Csongrádon ekkor készültek csomózott szőnyegek (n. n. 1939c).

54 Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése (sz. 1938.) Csongrád, 2023. 07. 31. A szövetkezet vezetőségi tagjait 1958-ból ismerjük: Dr. Ormos Lajosné elnök, Bubla Istvánné, Heringer Margit és Medgyesi Károlyné vezetőségi tagok, Bozó Sándor főkönyvelő. 1958. jan. 10. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 1.

55 1958. ápr. 7. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.), (sz. r.) 1958. Az új vezetőség: Nagy Imre, szövetkezeti elnök; Páli Mihályné, Encsev Jenőné, Fodor Jánosné, Urbán László, Medgyesi Károlyné Heringer Margit vezetőségi tagok. Ugyanott 1958. április 26. 1966-tól Versegi László lett a szövetkezet elnöke.

56 Szöveges mérlegbeszámoló 1955. IV. negyedévről (MNL CsML CsL XXX. 1. 13. d. Mappa: Mérlegiratok 1955) 1. Az iratok közt a gyártott perzsaszőnyegtípusok listáját is megtaláljuk, méretekkel, továbbá a vevőket és szállítókat is feljegyezték.

57 Jegyzőkönyv március 31. (MNL CsML CsL XXX. 1. 13. d. Mappa: Mérlegiratok 1959.)

58 1961. december 31-ei készáru összesítő (MNL CsML CsL XXX. 1. 14. d. Mappa: Mérleg 1959–1961).

59 Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 07. 31. Az 1930-as, 1940-es évekbeli csongrádi perzsaszőnyeg-készítésre utalhatott egy 1958-ban készült riportban az akkori szövetkezet perszaszőnyegrészlegének vezetője is, Medgyesi Károlyné: „Az »öregek«, akik 10–20 éves múlttal rendelkeznek, csak néhányan vannak.” (/l.– a/ 1958)

60 A cikk adatsorokat is közöl az egyes háziipari ágakról 1926–1932-ig, de nem egyértelmű, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között indult a csomózottszőnyeg-készítés Csongrádon.

61 A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) távbeszélő szaknévsora, 1943. január. 329. o.

A Szövetkezet szőnyegrészlege kezdetektől fogva küzdött az anyaghiánnyal, kevés színt tudtak beszerezni Békéscsabáról a szőnyegkészítéshez. Ezért 1960-ban saját festödét hoztak létre.[62] Emellett még cérnázó működött előkészítőműhelyként. 1965-re szintén bővült a tevékenységek köre, perzsa-, torontáli-, takács-, kosár-, varró-, kézimunka-, játék-, cérnázó-, asztalos-, lakatos-, szolgáltatórészlegek, festöde és saját bolt tartoztak a Szövetkezethez.[63] Perzsaszőnyeget az 1980-as évek első feléig, csongrádi szőnyeget kb. az évtized végéig, talán még az 1990-es évek elején is készítettek a Szövetkezetben, ami 1992-ben kft-vé alakult.[64]

Csongrád – perzsarészleg

Szőnyegszövéssel rögtön a kezdetektől foglalkoztak a Szövetkezetben, 1955-ben már szőttek „magyarperzsa" szőnyeget (n. n. 1955).[65] A fent már említett Horváth József annak megalakulásától fogva a Szövetkezetnél dolgozott. Permeteiné Bacsa Annának számos mintát átadott rajzolásra, ezek egy része még az ő vagy családja korábbi, budapesti szőnyegkereskedéséhez köthetők.[66] (*4–6. kép*)

A tervek terjedésének útjára szép példa az ún. *Tibris* minta, amit egy 1930-as és 1940-es években működött budafoki műhely is használt.[67] (*7. kép*)

Az egyes részlegek beszámolóiból és a mérlegiratokból részletes képet kapunk a bedolgozók és a szövetkezet műhelyeiben dolgozók számáról, valamint egyéb munkakörülményekről. Az első részlegvezető Medgyesi Károlyné Túri Ágnes volt, aki már a háború előtt is dolgozott a fent említett csongrádi szőnyegszövő műhelyben. A Szövetkezet szőnyegszövő részlege is az ő otthonában működött 1955-től 1957-ig.[68] 1958-ban bővítették ki a Szövetkezet épületét (Marx tér 7, ma Szentháromság tér), és költöztették be oda az összes részleget (n. n. 1958). Ekkor 95 fő dolgozott a perzsaszőnyegrészlegen, és a vezetőség tervezte a létszám növelését.[69] A családtalan bedolgozók munkaminimumát napi 5000, a családosokét napi 3000 csomóban állapították meg.[70]

62 Jegyzőkönyv 1960. jan. 3. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 3. A festő Ábrahám József volt.

63 Szöveges mérlegbeszámoló 1965. december 31-én. (MNL CsML CsL XXX. 1. 15. d. Mappa: Mérleg 1965. dec. 31.) 1.

64 Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 07. 31. Justin Imre szóbeli közlése (sz. 1943). Csongrád, 2023. 08. 03. Justin Imre 1984-től lett a Szövetkezet elnöke. A Szövetkezet iratait 1984-ig találjuk meg a Levéltárban.

65 A *magyarperzsa* kifejezés az 1930-as években született, amikor már számos, háziipari keretek között dolgoztató vállalat készített csomózott technikával szőnyegeket. Egy korabeli kritika kifogásolta a kifejezés használatát, mert a tervezők mintái „speciálisan magyarra hangolt minták" (n.n. 1938b). Valójában az új tervek mellett a mintákat továbbra is a perzsaszőnyegekről megjelent kiadványokból, folyóiratokból másolták, illetve az átrajzolt mintákat meg is lehetett vásárolni. A magyarperzsa kifejezést tehát sokkal inkább a készítés helye, a hazánkban befutott „karrierje" miatt hagyhatjuk jóvá, semmint egy egyedi stílus kialakulása miatt. Mindenesetre tanulságos, hogy a szövetkezet a kezdeti időkben nem csak a korábbi évtizedek szaktudását és mintáit, de a szóhasználatát is örökölte.

66 Valamennyi fellelhető minta 2023-ban bekerült a csongrádi Tari László Múzeumba. Gyűjtő: Cseh Fruzsina. Beszkennelve megtalálhatók a Csongrádi Levéltárban is MNL CSCSVL CS XV leltári szám alatt.

67 Földy László perzsaszőnyeg szövő üzeme. Budafok, Kossuth L. u. 74. (*Budapesti Közlöny* 1938. LXXII. [294] 24 Földy László nevét 1948-ban is megtaláljuk a Szőnyeggyárak és javítók közt (A budapesti egységes hálózat [Budapest és környéke] betűrendes távbeszélőnévsora. 1948. március. 184. o.). A minta megtekinthető az Iparművészeti Múzeum adatbázisában. https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/terv-foldy-laszlo-szonyeguzeme-reszere/69665?f=tpKIVW-AtYsNl4UC6C9M6V-gIWKzkCtXBGSvsRiRM-SAXtN8Brx7V7BIA7xLxrh7V7Bq2IBMzth0HLV4OtBO2HN8Y&n=2 (letöltve: 2025. március 1.)

68 Jegyzőkönyv 1959. jan. 2. MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 4. Medgyesi Károlyné a Zöldkert utcában lakott (*a Zöldkert utca sarkán volt a házuk*). Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 07. 31.

69 Jegyzőkönyv 1958. máj. 24. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 2.

70 Jegyzőkönyv 1958. jún. 8. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 2.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1959-ben még az összes összes bent- és bedolgozóról, lakcíméről, elkészített munkájának méretéről is találunk listát, amiből kiderül, hogy a műhelyben a 2x1,5 m-es és annál nagyobb, akár 2,3x3,5-es szőnyegek készültek, hiszen ezeken több asszony dolgozott egyszerre.[71] 1961-ben a műhelyben dolgozók napi munkaminimuma 5500 csomó, a bedolgozóké 8 órai munkával 4500 csomó volt.[72] Az egy vagy több 6 éven aluli gyermeket nevelő bedolgozók munkaminimuma napi 3500 csomó volt, ez 540 Ft havi keresetnek felelt meg.[73]

A bedolgozóknál sokszor az otthoni elégtelen körülmények megnehezítették a munkát, hiszen el kellett látniuk a háztartást, gyakran nem volt villany az otthonokban, illetve a beszámoló szerint „sokszor a férj nem engedi a feleségét dolgozni, csak annyit, hogy az ő kényelme háborítatlan maradjon".[74] A perzsarészleg vezetője 1964-től Dávid Andrásné volt, aki egészen a részleg megszűnéséig irányította azt.[75](*8–10. kép*)

A külföldi megrendelések kielégítésére folyamatosan új terveket készítettek, amik számtalan nehézséget okoztak. A gyenge minőségű nyersanyag mellett az új rajzoknak megfelelő színigényt, festést is nehéz volt kalkulálni, ezért kezdetben előfordult, hogy a kész szőnyegeket utánfestették. A technológiai nehézségek miatt kérték az ARTEX-től, hogy lehetőleg olyan megrendeléseket közvetítsen a Szövetkezet felé, amelyek kevesebb színből tevődnek össze.[76]

1969-re jelentősen visszaesett a perzsaszőnyegszövő-részleg dolgozóinak létszáma, hiszen az év végén már csak 53 bedolgozót és 55 fő „műhelyest" foglalkoztattak. A részleg munkáját továbbra is megnehezítette a folyamatos anyaghiány. Ugyanebben az évben alakult Kisteleken egy részleg, ahol maradékokból kezdtek el melírozott szőnyegeket gyártani.[77]

1973-ban a perzsaszőnyeg értékesítése az olcsóbb belföldi értékesítés irányába tolódott el, keresettek lettek a kisméretű, modernebb mintájú faliszőnyegek és az alacsony csomószámú szőnyegek[78], amiket az Otthon Áruház kiállításán mutattak be, és az innen érkező megrendeléseket elégítették ki.[79] A Szövetkezet 1975-ben vett házat Tömörkényben, ahol egy kisebb létszámú varró- és torontáliműhelyt létesítettek.[80] 1976-ban a perzsarészlegen 38 fő dolgozott a kisteleki műhelyben, 11-en bedolgozóként, továbbá 3 fő végezte a tisztítást és a vasalást. Belföldre kizárólag az Otthon Áruháznak dolgoztak, emellett export rendeléseket is kielégítettek, ami azonban nem bizonyult gazdaságosnak.

71 Mérlegirat június 30. (MNL CsML CsL XXX.1. 13. doboz. Mappa: Mérlegiratok 1959)
72 Jegyzőkönyv 1961. jún. 30. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 2.
73 Jegyzőkönyv 1961. júl. 21. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 5.
74 Jegyzőkönyv 1965. jan. 14. 1. melléklet. Beszámoló 1965. I. 14-i vezetőségi ülésre a perzsa részleg munkájáról 1–2. (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.)
75 Petrovszki Klára szóbeli közlése. Született Dávid Klára 1969. Csongrád, 2024. 10. 02.
76 Jegyzőkönyv 1967. jan. 12. Melléklet: Beszámoló (perzsa részleg) (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.).
77 Jegyzőkönyv 1970. jan. 15. Melléklet: Beszámoló az 1970. január 15-i vezetőségi ülésre (Perzsa részleg) (MNL CsML CsL XXX. 1. 3. d.) 1–2.
78 A perzsaszőnyegek annál értékesebbek, minél sűrűbb a csomózásuk. Egy 100 ezer csomós szőnyeg 10x10 cm-es felülete 30 csomó széles és 33 csomó hosszú. A Szövetkezetben leggyakrabban az 50 ezer csomós szőnyegeket készítették, ami 10x10 cm-ben kb. 22x23 db csomót tartalmazott. Egy 25600 csomós szőnyeg 10x10 cm-ben 16x16 csomóval készül. Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 08. 03.
79 Szöveges beszámoló az 1973. évi mérleghez (MNL CsML CsL XXX. 1. 16. d. Mappa: 1973. évi mérleg III. 31.–VI.30.–IX. 30.–XII. 31) 4.
80 Szöveges beszámoló az 1975. évi mérleghez (MNL CsML CsL XXX. 1. 17. d. Mappa: 1975. évi mérleg III. 31.–VI.30.–IX. 30.–XII. 31.) 1.

Ekkor a részleg 346 *dessen*nel (mintarajzzal) dolgozott. Tiszaugi és tiszakürti tanfolyamokon tanítottak be új dolgozókat.[81] (*11–13. kép*)

A részlegek folyamatosan beszámoltak azokról a technikai változtatásokról, gyakran egyszerűsítésekről, amelyekkel a termelékenységet lehetett növelni. A perzsaszőnyegeknél ezt a kevesebb szín használatával, illetve a csomók számának csökkentésével lehetett elérni. A ritka típusok készítése nem volt gazdaságos, hiszen ilyenkor gyakrabban kellett új fölvetést készíteni, és ennek munkabérét kifizetni.[82]

1978-ban 46 fő dolgozott műhelyben, 32 bedolgozó pedig Tiszaugon és Tiszakürtön.[83] Az 1980-as évek elejére már határozottan érződött, hogy nem tarthatók fenn sokáig a részlegek. A bérek javítására 1982-ben javasolták a perzsarészlegen az időalapú bérezést a teljesítményalapú díjazás helyett, hiszen így a felvetési idő is beleszámítana a munkába. Ekkor már tudni lehetett, hogy Békéscsabán és Békésszentandráson is létszámcsökkentésre volt szükség a szőnyegkészítők közt.[84] A kisteleki részleg megszűnt, és összességében nem érkezett elég megrendelés a részleghez.[85] A szövetkezet profiljában egyre nagyobb teret kapott az 1970-es évek végén megkezdett szövőgépalkatrész-gyártás.[86] A perzsarészleg 1989-ig dolgozott, de a túlélés érdekében már nem csak csomózott lakástextilek készültek, hanem alkalomadtán kelimtechnikával szövött szőnyegek, makramé és egyéb termékek is.[87]

Csongrád – torontálirészleg

1958-ban vezette be a Szövetkezet a torontáli szőnyeg készítését.[88] A torontálirészleg igen sikeres terméke volt az ún. *csongrádi szőnyeg*, ami egy szövött technikával készült szőnyeg, sávokban csomózott mintákkal. *Győriné* [a torontáli részleg minőségellenőre, majd vezetője – Cs. F.] [...] *furmánkodott azon, hogy valamit máshogy kellene, hogy ne ilyen sima legyen ez a szőnyeg, hanem valami minta is legyen benne.* [...] *Hogy legyen benne perzsa csomó is, de hogy legyen elhelyezve az a perzsa csomó, és akkor valahogy összehozta itt a sok okos fej, hogy hát párhuzamos vonal és abban a perzsa csomó és a torontáli sima szövés, hogy lehet azt összehozni. Hát azt az okosok összehozták.*[89] A csongrádi csomós szőnyeget 1960-ban a Szövetkezet boltjában árulták, és a Békéscsabai Szőnyeg és Takácsáru Háziipari Termelő Szövetkezetben, valamint az ARTEX-en keresztül külföldre értékesítették jelentős mennyiségben, a perzsaszőnyegekkel együtt.[90]

81 Jegyzőkönyv 1976. ápr. 29. Mellékletek. A Perzsa részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.) 1–2.
82 1958 augusztusában már torontáli- és rongyszőnyeg-szövés is van (Jegyzőkönyv 1977. jún. 23. Perzsa részleg beszámolója [MNL CsML CsL XXX.1. 4. d./ 1]).
83 Jegyzőkönyv 1978. jún. 22. Perzsa részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.) 1.
84 Jegyzőkönyv 1982. máj. 27. (MNL CsML CsL XXX. 1. 5. d.) 4–5.
85 Jegyzőkönyv 1982. máj. 27. Melléklet. Perzsa részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 5. d.).
86 Szöveges beszámoló az 1982. évi mérleghez (MNL CsML CsL XXX. 1. 17. d. Mappa: Mérleg 1982) 2.
87 Petrovszki Klára szóbeli közlése. Csongrád, 2024. 10. 02.
88 Jegyzőkönyv 1958. máj. 24. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 2.
89 Dr. Tarr Zoltánné, a szövetkezet egykori elnökhelyettese szóbeli közlése (sz. 1928). Csongrád, 2023. 08. 22. Permeteiné Bacsa Anna szerint a tervező Horváth József volt. (Csongrád, 2023. 07. 31.)
90 Mérleg 1960. dec. 31. (MNL CsML CsL XXX. 1. 14. d.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A torontáliszőnyeg-részlegen dolgozók száma a bedolgozókkal és a műhelyben dolgozókkal együtt összesen 200 fő alatt volt. Az 1965-ös év első negyedévére szerződésekben lekötött mennyiségek a belföldre és külföldre eladott termékek arányáról árulkodnak. A Szövetkezet a csongrádi szőnyegből exportra vállalt 185 088 Ft-nyi mennyiséget. Ennél jóval több volt az igény belföldi értékesítésre: a Népművészeti Vállalat 435 540 Ft, a Szövetkezet saját boltja pedig 15 555 Ft értékű terméket kötött le. Torontáli szőnyegből a Divatcsarnok részére ígértek 27 800 Ft-nyi mennyiséget.[91] 1965-ben már nehéz volt a torontáli szőnyegre teljesíteni a megrendeléseket, mert az utóbbi évek csökkenő mennyiségű megrendelése miatt a torontáliszőnyeg-készítők elhagyták a Szövetkezetet, az újak pedig nehezen tudták teljesíteni az adott évben érkezett export megrendelést. Ezért a Szövetkezet vezetése egyre inkább a csongrádi szőnyegre összpontosított, és saját tervezésű mintakollekciót állított össze, ami az ARTEX és egy francia megrendelő tetszését is azonnal elnyerte.[92] 1968-ban megnőtt a torontáli szőnyeg fogyasztói ára, emiatt megcsappant a kereslet is. A Szövetkezet ezért 3 ágú kordonet (pamut) cérnából készítette a torontáli szőnyegeket, és kisméretű szőnyegek gyártására koncentráltak. A csongrádi szőnyegnél a drágább 5 ágú gyapjúcérnát részesítették előnyben.[93]

1969-ben a torontálirészleg 93 főt dolgoztatott, 82 bedolgozót és 11 „műhelyest". Közülük 37 fő szőtt torontáli szőnyeget és 50 fő csongrádi szőnyeget.[94] 1974-ben a részleg Tömörkényben, Bokroson, Újfaluban és Alpáron foglalkoztatott bedolgozókat. A részlegvezető ekkor Győri Ferencné volt.[95] 1976-ban a részlegnél átlagban 121 személy dolgozott (a GYES-en lévőkkel együtt), nagyrészt bedolgozók több településről.[96]

A torontáli-, illetve csongrádi szőnyegek esetében a termelékenységet és a bevételt szintén a kevesebb szín alkalmazásával lehetett növelni, továbbá vastagabb alapanyag felhasználásával.[97] 1977-ben már valóban a 3 ágú és 5 ágú csongrádi szőnyeg és faliszőnyeg uralta a termékkészletet. Az év végén a részleg Jóhn Ágoston tervei alapján kezdett 4 ágú melírozott torontáli faliszőnyegeket gyártani több színállásban is.[98]

A csongrádi szőnyeg még 1982-ben is kelendő volt, 62 bedolgozó és 15 műhelyben alkalmazott szövő készítette, habár az anyagellátás ekkor is problémás volt. A részleg öt helyen termelt ekkor: Csongrád, Tömörkény, Pálmonostor, Bokros, Alpár. Simon Pálné részlegvezető beszámolója szerint a termékek iránt nem csak a belföldi kereskedők, de magánmegrendelők is érdeklődtek. A részleg dolgozói azt is vállalták, hogy az Ének-Zenei

91 Mérleg 1965. febr. 14. Melléklet: Beszámoló 1965. II. 11-i ülésre a torontáli részleg munkájáról (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.) 1, 3.
92 Jegyzőkönyv 1965. szept. 16. Melléklet: Beszámoló a torontáli részleg I. féléves munkájáról (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.).
93 1969. febr. 13. termelési terv (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.); 1969. márc. 24. Melléklet: Beszámoló az 1969. március 27-i vezetőségi ülésre (Torontáli részleg) (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.) 1.
94 Jegyzőkönyv 1970. jan. 15. Melléklet: Beszámoló az 1970. január 15-i vezetőségi ülésre (Torontáli részleg) (MNL CsML CsL XXX. 1. 3. d.) 1.
95 Jegyzőkönyv 1974. máj. 23. Torontáli Csongrádi részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 3. d.) Korábban Pálmonostoron is voltak szőnyegkészítő bedolgozók (Szöveges beszámoló az 1971. december 31-i mérleghez [MNL CsML CsL XXX. 1. 16. d. Mappa: 1971. évi mérleg III. 31.–VI.30.–IX. 30.–XII. 31] 1.; Szöveges beszámoló az 1973. évi mérleghez. [MNL CsML CsL XXX. 1. 16. d. Mappa: 1973. évi mérleg III. 31.–VI.30.–IX. 30.–XII. 31] 2).
96 Jegyzőkönyv 1976. ápr. 29. Mellékletek. A Torontáli részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.)
97 Jegyzőkönyv 1977. jún. 23. Torontáli részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.) 2.
98 Jegyzőkönyv 1978. jún. 22. Beszámoló a torontáli részleg munkájáról az 1978. VI. 15-i vezetőségi ülésre (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.) 1.

Általános Iskolában megtanították a csongrádi szőnyeg szövését, ezzel feltehetően az utánpótlás biztosításában és a szőnyeg népszerűsítésében is reménykedtek.[99]

A torontálirészlegen 6 hét volt a tanulóidő. Lovas Istvánné 1972-től 1989-ig dolgozott a részlegen, a csongrádi szőnyegen tanulta meg a szakmát. *Nagyon nehéz fizikai munka volt ez, és nem volt megfizetve egyáltalán.* A csongrádi szőnyegek mintái nevet is kaptak a szövőasszonyoktól.[100] Ilyen volt pl. az *árvácskás* és a *szegfű* minta. (*14–15. kép*)

A *bogyós* minta *az olyasmi volt majdnem, mintha cseresznye lógott volna az ágon. Úgyhogy azt nem szerettük csinálni, mert az borzasztó munkás volt.* (*16. kép*) A bogyós minta *csongrádi cseresznyés*ként is ismert volt, bekerült a hollóházi porcelán népművészeti mintákat megörökítő sorozatába is. (*17. kép*)

Könnyen elkészíthető mintának számított az *X-es* minta. *Az volt a baj ezekben is, hogy az ilyen könnyű mintákat, ezekből nem kértek ám annyit. Nem kértek ám annyit, mint a munkásabbak*[ból]. (*18. kép*)

A halványkék alappal készült *Tisza* szőnyegen a fehér vagy barna sávokban a szintén világoskék csomós minták rombusz alakokat formáztak. *Ugyanilyen csomós volt, csak ilyen csíkok is voltak benne, meg jó nagy sávba mentek a csomós minták.* […] *Azért volt Tisza, mert ez kék volt.* Kedvelt mintának számított, mert kevés csomót tartalmazott, így a teljesítménybér miatt jobban megérte készíteni. (Sajnos csak beszámolóból ismerjük.)

A szőnyegeken a díszített, csomózott sávokat ún. váltósorok választották el egymástól. Ennek egyik lehetséges változata volt a *bújtatás*, amit az alábbi megoldásnál – zöld-fehér kombinációban – *magyaros* mintának is hívtak. (*19. kép)*

Szintén csúsztatott minta a váltósor a korall vagy bordó alappal, *Róma* mintával készült termékeken is. *Ez is borzasztóan munkás, mert rengeteg csomó van benne. De szép volt különben.* (*20. kép*)

Értékesítés

A Csongrádi Háziipari Szövetkezet szőnyegeit belföldön a Népművészeti Vállalat, az Otthon Áruház, 1977-től a Röltex, a Bútorért, az Otthon Áruház, a Szegedi Komplett Ruházati Vállalat is rendelték. Emellett az üzletkötők is segítettek a termékek értékesítésével, amikor más szövetkezetek üzleteiben kínálták azokat.[101] A termékeket a Szövetkezetnek az 1950-es években létrehozott boltjában is értékesítették. A szőnyegek közül a csongrádi és torontáli szőnyeg is keresett áru volt a csongrádiak körében, amit nem csak saját részre, de külföldieknek szánt ajándékként is vásároltak.[102] Az exportot az ARTEX Külkereskedelmi Vállalaton és a fentebb már említett Szőnyeg Export Társuláson keresztül bonyolították. A Csongrádi Háziipari Szövetkezet iratai bepillantást engednek a Társulással való együttműködés részleteibe is. A Társulás által a békéscsabai szövetkezet 1969-ben

99 Jegyzőkönyv 1982. máj. 27. Melléklet. Beszámoló a Csongrádi szőnyeg részleg munkájáról (MNL CsML CsL XXX.1. 5. d.)

100 Lovas Istvánné szóbeli közlése (sz. 1950.) Csongrád, 2023. 07. 31. Az alábbi mintákhoz kapcsolódó valamennyi idézet Lovas Istvánnétól származik. A Tari László Múzeum tulajdonában lévő csongrádi csomós technikával készült termékeket Szűcs Judit gyűjtötte.

101 Jegyzőkönyv 1977. jún. 23. Perzsa részleg beszámolója; Torontáli részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.)

102 Jegyzőkönyv 1964. ápr. 29. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

például 0,8%-os költségtérítés mellett vállalta a lebonyolítást az év végéig, ezután pedig 1,2–1,3% hozzájárulás mellett végezte ugyanezt, ami kb. 54-55m/Ft-ot jelentett a csongrádi szövetkezetnek.[103]

Arról, hogy pontosan mely külföldi országokban exportálták a Csongrádon készült szőnyegeket, sem a szövetkezeti iratok, sem az Artex Külkereskedelmi Vállalat iratai nem szólnak.[104] A kimutatások a belföldre és az exportra készített termékeket különböztették meg, a hazai felvásárló vállalatokról tesznek több említést. A külföldi partnerek közt franciaországi (lásd fentebb) és amerikai partnereket olvashatunk.[105] A többi szőnyegkészítő szövetkezet tevékenysége alapján is elmondható, hogy az exportvállalatok Magyarországról a torontáli és perzsaszőnyegeket nyugat-európai országokba és az Amerikai Egyesült Államokba közvetítették. Egy 1963-ban megjelent újságcikk szerint a csongrádi szőnyegeket hét európai országba és a tengeren túlra szállították (n. n. 1963).

Csongrád – tervezők

Horváth Józsefet 1958-tól bízták meg a perzsa- mellett a torontáli és rongyszőnyegkészítés felügyeletével is, ekkor lett művészeti vezető.[106] 1961-ben pedig a szőnyegtervező-részleg vezető tervezőjének nevezték ki.[107] A tervezőrészleg telephelye Budapesten volt, hiszen Horváth József ott lakott. Mellette dolgozott Schercz Rudolfné tervezőként és rajzolóként. A perzsaszőnyegek terveit Horváth József vagy családja korábbi szőnyegkereskedésének készletéből vették át, továbbá könyvekből másolták, illetve maguk készítették.[108]

A tervezőrészleg a csongrádin kívül még 15 szőnyegszövő társszövetkezetet látott el „hagyományos csomózott és modern torontáli" mintákkal. 1963-ból részletes adatokkal rendelkezünk a kiadott minták számát illetően. Az év december 5-ig „kiadtunk összesen hagyományos mintát csongrádi szövetkezetnek 70 db-ot, társszövetkezeteknek 38 db-ot. Modern csomózott mintát Csongrádnak 42 db-ot, társszövetkezeteknek 40 db-ot. Modern torontáli mintát Csongrádnak 44 db-ot, társszövetkezeteknek 94 db-ot. Összesen 328 db-ot." Gondot jelentett azonban lefesteni a betervezett sokféle színt, ezért Horváth József javasolta egy zárt színskála bevezetését.[109] A szövetkezetnél ekkor Horváth Józsefen kívül a következő rajzoló tervezők dolgoztak: dr. Joó Ferencné, Pipa Ildikó, Németh Éva. 1963. december 5-én a Szövetkezet vezetősége úgy határozott, hogy a HISZÖV-től kérik, hogy 1963. december 31-ei hatállyal a budapesti tervezőrészleget megszüntethes-

103 Jegyzőkönyv 1969. febr. 13. (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.) 1.

104 HU BFL XXIX. 1201 25. kisdoboz [3]; HU BFL XXIX. 1201 26. kisdoboz; HU BFL XXIX. 1201 27. kisdoboz [1].

105 1961-ben az Artexen keresztül érkezett amerikai megrendelés 130 m^2-es szőnyegre, amelyhez új szövőszéket is kellett készíteni. Jegyzőkönyv 1961. okt. 13. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 1. 1967-ben amerikai és francia megrendelésre is készültek új mintarajzok. Jegyzőkönyv 1967. jan. 12. . (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.) Melléklet: Beszámoló (perzsa részleg) 1. o.

106 Jegyzőkönyv 1958. aug. 29. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 2.

107 Jegyzőkönyv 1961. dec. 15. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 1.

108 Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 08. 22.

109 Jegyzőkönyv 1963. dec. 5. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 1–2. 1968-ban pl. a Szőnyeg Export Társuláson keresztül érkezett New York-i megrendelő ragaszkodott ahhoz, hogy a szőnyegtervek Csongrádról származzanak (Cs. M. 1968.). A külföldi megrendeléseket a szövetkezetek közt az Artex Külkereskedelmi Vállalat osztotta szét, ezt és a belföldi megrendeléseket figyelembe véve kellett ellátnia a csongrádi tervezőrészlegnek a szövetkezeteket mintákkal. A HISZÖV szerepe a munkák elosztásában egyelőre nem tisztázott.

sék, és Csongrádra áthelyezhessék. A határozat szerint a tervezőrészlegen dolgozó két iparművésznőt és rajzolót sem kívánták tovább foglalkoztatni, mert ők hagyományos perzsa mintát nem rajzoltak. Ezt a feladatot a Szövetkezet bedolgozó tervezői és rajzolói ellátták Horváth József irányítása alapján. A tervezőrészleg továbbra is vállalta a társszövetkezetek ellátását mintával, de a székhelye nem került át Csongrádra.[110]

1968-ban vették fel a perzsaszőnyeg-részleghez Ardai Ildikó iparművészt, akinek a munkájával azonban szintén nem voltak megelégedve.[111] Későbbi dokumentumokban nem is találunk róla említést, feltehetően csak rövid ideig alkalmazták.

1971 novemberétől dolgozott a Szövetkezetben Beke Mária, Romániából származó iparművész. Terveit nagyrészt Dávid Andrásné részlegvezető elképzelései alapján készítette: Bambi, kutyus, Pinokkió, Miki stb. A Szövetkezet vezetése az ő munkájával sem volt maradéktalanul elégedett.[112] A csomózott technikával készült kisméretű faliképek mindenesetre igen kedveltek lettek a vásárlók körében. 1973-ban a Szövetkezet termékei egyre népszerűbbek voltak, köszönhetően többek közt az Otthon Áruházban rendezett kiállításoknak, és a velük közösen készített 2 perces filmnek. A korabeli beszámoló szerint ebben nagy szerepe volt az iparművészeknek. „Jó hírünk növelését jelentős mértékben elősegítik Gecser Lujza, Schercz Rudolfné és Beke Mária iparművészeink terveinek gyakorlati alkalmazása. Jelentős tevékenysége van ezen a területen Péteri János népi iparművészünknek is."[113] Horváth József 1974–75 körül hunyt el.[114]

1977-ben a perzsaszőnyegrészleg beszámolójában Fehér Ágnes iparművésznő nevével találkozunk, akinek a munkáját a részlegvezető, Dávid Andrásné ekkor szintén nem találta kielégítőnek: „ami 1-2 mintarajzot is készített, abból nem rendeltek. Így Szabadosné [ma Permeteiné Bacsa Anna] bevonásával kutattunk új minták után, mert sajnos a szövetkezet részéről semmi szaklapot vagy műszaki segítséget nem kaptunk."[115] Visszaemlékezés szerint azonban Dávid Andrásné több évig dolgozott együtt Fehér Ágnessel, még az 1980-as évek elején is.[116] Dávid Andrásné maga is tervezett szőnyegeket és faliképeket, azért sem tartotta szükségesnek iparművész tervező tartós alkalmazását, mert saját terveit valósították meg a részlegen. „Ő mindig újító volt".[117]

A fent említett elbocsájtott iparművésznők szinte mindegyike az elkövetkezendő évtizedekben elismert, számos díjjal kitüntetett iparművész lett. Az iparművészek alkalmazásának nehézségei és konfliktusai a szövetkezetekben fémjelzik, hogy milyen nehezen voltak összeegyeztethetők a sorozatgyártást és kereskedelmi igényeket kiszolgáló szövetkezeti munkával az iparművészet újító törekvései.[118]

110 Jegyzőkönyv 1963. dec. 5. (MNL CsML CsL XXX. 1. 1. d.) 3–4.; Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. 2023. 08. 03.
111 Jegyzőkönyv 1969. márc. 24. Melléklet: Beszámoló az 1969. március 27-i vezetőségi ülésre. (Perzsarészleg) (MNL CsML CsL XXX. 1. 2. d.) 2.
112 Jegyzőkönyv 1974. máj. 23. Beszámoló az 1974. május 23-i vezetőségi ülésre, a Beke Mária iparművész munkájáról (MNL CsML CsL XXX. 1. 3. d.).
113 Az 1973. évi mérlegzáró közgyűlés vezetőségi beszámolója 1974. március 15-én (MNL CsML CsL XXX. 1. 16. d. Mappa: 1973. évi mérleg III. 31.–VI.30.–IX. 30.–XII. 31) 12.
114 Permeteiné Bacsa Anna szóbeli közlése. Csongrád, 2023. 07. 31.
115 Jegyzőkönyv 1977. jún. 23. Perzsa részleg beszámolója (MNL CsML CsL XXX. 1. 4. d.) 2.
116 Petrovszki Klára szóbeli közlése. Csongrád, 2024. 10. 02.
117 Petrovszki Klára szóbeli közlése. Csongrád, 2024. 10. 02.
118 A témáról lásd még: Szilágyi 1997: 43, Jánossy 2010.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Összegzés

Az 1950-es években alakult háziipari és népművészeti szövetkezeteknek számtalan kihívással kellett szembenézniük. Mind a Szentesi, mind a Csongrádi Háziipari Szövetkezet továbbvitte a korábbi évtizedek szőnyegkészítésének eszközeit vagy tudását. A politikai meggyőződés viszont néhány éven belül leváltotta a szövetkezetalapítókat, akik így személyük révén nem, csak kezdeti tudásátadásuk révén tudtak hosszú távon nyomot hagyni a szövetkezetek tevékenységében. Csongrádon nem csak a helyi tudás öröklődött tovább. A Horváth József által hozott perzsaszőnyegminták, illetve tervezőtársa, Schercz Rudolfné munkája jelentik a korábbi korok és a magyarországi szőnyegkészítés egy tágabb kontextusának hagyatékát.

A munkáltatás lehetőségei mindkét szövetkezet számára egyformák voltak, hiszen bedolgozókat és bent dolgozókat egyaránt alkalmaztak. A szentesi szövetkezetben a munka indulását segítették a tapasztalt szőnyegszövők, és feltehetően Király Angyalkának köszönhetően minták is rendelkezésre álltak.

Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése több mozgásteret, azaz döntési jogot biztosított az egyes szövetkezeteknek. Így nem csak a szövetkezetek gazdasági döntéshozói, de a vezető tervezők nézetei, művészi meggyőződései is befolyásolták a termékkészítés irányát.

Az anyaghiány, illetve a bizonytalan megrendelések folyamatos megújulásra késztették a szövetkezeteket. Ennek módjai a vastagabb és/vagy olcsóbb nyersanyagok bevezetése, illetve a kevesebb szín használata, a perzsaszőnyegek esetében a csomósűrűség ritkítása volt. Törekedtek továbbá a gyorsabban kivitelezhető, kisebb méretű termékek, falvédők, faliképek készítésére. A gazdasági haszon érdekében bevezetett technikai egyszerűsítések és változtatások magától értetődő lehetőségként adódtak. Ezek nem csak a szövetkezetek saját döntései voltak, hanem a megrendelők, illetve az azokat képviselő kereskedelmi vállalatok igényei is befolyásolták. Emellett mindkét szövetkezet kísérletezett új stílusú termékek bevezetésével: Szentes a takácsperzsával, Csongrád a jóval sikeresebb csongrádi csomóssal. Utóbbit a szövetkezet megszűnése után már nem készítették tovább, nem maradt fenn a népi iparművészeti gyakorlatban sem.

Amíg Szentesen – a fellelhető adatok szerint – csak egy-két iparművészt alkalmazhattak rövid ideig, addig Csongrádon több fiatal iparművészt próbáltak meg bevonni a munkába, ám a Szövetkezet céljai nem voltak összeegyeztethetők az iparművészeti törekvésekkel.[119] Csongrád példája azért is izgalmas, mert több szőnyegkészítő szövetkezetben,

119 A szőnyegtervező iparművészek már a 20. század első felében is előszeretettel alapoztak nem csak a szőnyegkészítés több ágának hagyományaira, de alkalmazták a népművészet különböző területeinek, például a hímzésnek is a motívumait. Ez a törekvés az 1960-as évektől dolgozó textilművészeknél is megmaradt, például Ardai Ildikó többek között a székely festékes szőnyegeket értelmezte újra, de Kordováner János és Németh Éva is előszeretettel strukturálta át a népművészet motívumait. Emellett modern elképzelések és új technikai megoldások, illetve új formavilág is helyet kapott a szőnyegtervezésben. Ezek egy része beilleszthető volt egyes szövetkezetek termékpalettájába (például Pipa Ildikó szőnyegei az Egri Háziipari Szövetkezetnél), más részükkel az iparművészet, illetve a képzőművészet területén tudott érvényesülni tervezőjük. (A témáról a szerző 2024. április 12-én adott elő *Szőnyegtervező iparművészek a népi iparművészet szolgálatában* címmel a *Szilágyi Miklós 85.* című konferencián, szervező: HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézete). Az 1960-as évektől azonban elindult az iparművészet belső strukturális átalakulása, ami miatt a textiliparban az iparművészeket nem önálló tervezőknek, sokkal inkább dekoratőröknek tekintették, nem kapták meg a megbecsülést (Vadas 2014: 221).

pl. Gyulán, Mezőtúron és Békéscsabán sikeres együttműködést valósítottak meg tervező iparművészekkel. Ezekből a kooperációkból szintén igen népszerű, kelendő stílusok és termékek születtek.

A Szentesi Háziipari Szövetkezetben a nehézségek megjelenésével mind a hagyományos anyagokat, mind a mintákat kiszorította a zsenília, majd a szőnyegkészítés teljesen megszűnt, kivéve a rongyszőnyeget, ami a hulladékanyag feldolgozása miatt maradhatott meg. A Szövetkezet már 1982-ben felhagyott a szőnyegszövéssel. A csongrádi szövetkezet az 1980-as években még készített szőnyegeket, az már szinte csak a csongrádi csomós technikára korlátozódott, a perzsarészleg is kénytelen volt többféle technikát bevonni a tevékenységébe.

A szőnyegek értékesítése terén mind a szentesi, mind a csongrádi szövetkezetnek hasonló lehetőségei voltak. Termékeiket a helyi népművészeti bolt és a Népművészeti Vállalat által üzemeltetett fővárosi és vidéki üzletek, valamint nagyobb lakberendezési áruházak árusították. Arról nincsenek pontos adataink, hogy pontosan hány vidéki városba és milyen mennyiségben jutottak el a termékek. A torontáli szőnyeg országszerte része volt a lakáskultúrának, míg a perzsaszőnyeget csak kevesen engedhették meg maguknak, azok kezdetben elsősorban exportra készültek, majd a ritkább csomózású, modern mintájú kisebb szőnyegek, faliképek, falvédők már népszerűek lettek. A bolti forgalomba került szőnyegeken cédulán jelezték azok származási helyét.[120] A nagy áruházak a termékeket lakberendezési cikkekként árusították. A Népművészeti Vállalat üzleteiben árult termékek, például a csongrádi csomós szőnyeg esetében nem igazolható, hogy azt a vásárlók csongrádi népművészeti terméknek tekintették-e. Sokkal inkább népi iparművészeti termékről beszélünk, sem mint egy lokális hagyományhoz köthető népművészetről. Egyes szövetkezetek reklámozták termékeiket. Így például a békésszentandrási szövetkezet a szőnyegeit vagy más szövetkezetek a kötött, horgolt és varrott konfekcióárut kártyanaptárakon népszerűsítették. A csongrádi és szentesi szövetkezetek szőnyegeinek reklámjára egyelőre nem találtunk példát. A szövetkezetek munkáját a helyi és a megyei sajtóban megjelent beszámolók is népszerűsítették. Külföldre az exportvállalatokon keresztül jutottak el a termékek, amik tervezésekor figyelembe kellett venni a megrendelők és a külföldi piac igényeit. Ezek a termékek már sokkal inkább kézműves munkaként és nem népművészetként definiálódtak a nemzetközi piacon.[121]

Az 1950-es évektől működő háziipari szövetkezetek a szőnyegeik és szőnyegszövő technikával készített lakástextilek tervezése során egyértelműen alkalmazkodtak a hazai lakáskultúra és a külföldi megrendelők igényeihez, esetenként a népi iparművészeti iránymutatásokhoz; használati tárgyak előállítására törekedtek. Szentes és Csongrád példája jól mutatja, hogy a szőnyegkészítő szövetkezetek eltérő stratégiáiból fakadóan a termékek megítélése közt is különbségek vannak. Azoknál a szövetkezeteknél, például Békésszentandráson, Békéscsabán, Mezőtúron, ahol képzett iparművészeket alkalmaztak a tervezéshez, munkájuk egyértelműen meghatározta a termékek arculatát, így azok

120 Szentesi Ferencné szóbeli közlése. szül. 1955. Csongrád, 2024. 10. 02.
121 Erről részletesebben lásd Cseh 2023.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

iparművészeti alkotásoknak is tekinthetők. Különösen igaz ez a kiállításra készült, művészi igényű darabokra, amelyek múzeumi gyűjteményekbe is bekerültek. Szentesen és Csongrádon nem dolgozott olyan tervező, aki tartósan meghatározta volna a termékkör karakterét, itt kevésbé iparművészeti tárgyakról, sokkal inkább szövetkezeti termékekről beszélhetünk.

Az itt bemutatott szövetkezetek a munkalehetőség megteremtése és megtartása érdekében, tehát egyfajta gazdasági kényszer alatt igyekeztek fennmaradni[122] a korábbról örökölt erőforrásokra alapozva, majd új erőforrások bevonásával (további részlegek létrehozásával és a szőnyegkészítésben új minták, eszközök, hosszabb-rövidebb ideig tervezők alkalmazásával) a megadott kereteken, tehát az országos intézmény- és szabályrendszeren belül. A szőnyegkészítő szövetkezetek stratégiáinak teljes palettáját több példa összehasonlításával fogjuk tudni áttekinteni. Azonban már most is jól látható, hogy egymáshoz igen közeli, hasonló társadalmi erőforrásokkal rendelkező településeken is az egyéb tényezők és egyéni döntések hogyan befolyásolják a szőnyegkészítés fenntartásának megoldási mechanizmusait.

Szakirodalom

Bellon Tibor
1986 *A Mezőtúri Fonalnemesítő és Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet története.* [Kézirat. Túri Fazekas Múzeum jelzete: 138.156.]

Benő-Nagy Réka
2017 *Bedolgozott idők: a Debreceni Háziipari Szövetkezet Nádudvari Szűrrátétes Részlegének története.* Szülőföldünk–Nádudvar Öröksége és Jövője Alapítvány, Nádudvar.

Cs. M.
1968 Csongrádi perzsaszőnyeg, fonottbútor Nyugatra. *Csongrád Megyei Hírlap* XIII. (143) jún. 20. 1.

Cseh Fruzsina
2023 A tárgyalkotó népművészet gazdasági alapjai. A magyarországi népművészet kereskedelme a II. világháború után. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás.* BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 163–192. DOI: https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-03
2024a A népművészet kereskedelmének központi irányítása Magyarországon a II. világháborúig. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Anyagi és szellemi javak migrációja a Kárpát-medencében.* Gondolat, Budapest, 299–327.

122 Azoknál a szövetkezeteknél, ahol a lokális identitás és az országos reprezentativitás szempontjából is jelentős, már az 1950-es évekre is elismert helyi népművészeti hagyományra épültek a szocializmusban megalakult szövetkezetek (pl. Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet, Sárközi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet), a gazdasági kényszer mellett a tradicionális tevékenység megtartásának szándéka jóval hangsúlyosabb volt. Ez további összehasonlító elemzés tárgyát képezi.

2024b The Centralized Management of Folk Art Trade in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 68. (2) 287–326. https://doi.org/10.1556/022.2024.00002
2024c Szőnyegkészítés a 20. századi háziipari mozgalmakban In: (sz. n.): *Örökségünk nyomában*. A Hevesen 2023. szeptember 15–17-én megtartott nemzetközi szőtteskonferencia előadásai. Hagyományos Értékek Megőrzéséért Alapítvány, Heves, 23–36.
2024d Cottage Industry in the Hungarian Cooperative System before 1948. *Historical Studies on Central Europe* 4. (2) 175–203. https://doi.org/10.47074/HSCE.2024-2.10
2025 *Csongrádi csomók. A Csongrádi Háziipari Szövetkezet szőnyegkészítői*. Tari László Múzeum–ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Néprajztudományi Intézet, Csongrád.
Dobay
1940 Csongrádvármegye alispánjától. *Csongrádvármegye hivatalos lapja* XXXII. (27) okt. 12. 211–221.
Dóczi Sámuel
1926 *A perzsaszőnyeg házi készítése*. Manus Rt., Budapest.
Dömsödi Teréz
2013 Volt munkatársak, ha találkoznak. *Városi Visszhang* XXII. máj. 19. http://www.varosivisszhang.hu/?p=19787 (letöltve: 2023. december 11.)
2017 Mi a nyüst, és a cséplec? A helyi háziipar 65 évéből. *Városi Visszhang* XXVI. (1) jan. 15. 1, 3. http://www.varosivisszhang.hu/?p=28500 (letöltve: 2023. december 11.)
Flórián Mária
1990 A „sárközi szőttes" története. *Ethnographia* CI. (2) 194–256.
Fülöp Hajnalka – Landgráf Katalin – Lackner Mónika – Lovay Zsuzsanna – Szulovszky János – Wessely Anna
2012 *Nők, szőnyegek, háziipar. / Women, Hand-Woven Rugs, Home Industry*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
HISZÖV
1976 *HISZÖV. A Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetségének kiadványa a szövetkezetei munkájáról*. HISZÖV, Budapest.
Horányi Éva (szerk.)
2012 *Art deco és modernizmus. Lakásművészet Magyarországon 1920–1940*. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
Iványi Krisztina
2012 A háziipar szerepe a vidéki foglalkoztatásban. *Szövetkezés* XXXIII. (1–2) 191–207.
Jánossy Alíz
2010 Kapcsolat népművészet és magasművészet között. [Interjú Ardai Ildikóval]. *Krónika online*. júl. 16. https://kronikaonline.ro/szempont/kapcsolat_a_nepmuveszet_es_magasmuveszet_kozott# (letöltve: 2024. január 24.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

K. Bavankiewicz Mária
1980 *Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek*. HISZÖV, Budapest.
Kerekes Ibolya
2014 A tápéi gyékényszövő háziipar átalakulásai a 20. században. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2014*. Új folyam 1. 455–470.
Keményfi Róbert
2006 Egyedi vagy sorozat? Körösfői-Kriesch Aladár leveleiben megfogalmazott elképzelései a művésztelep céljairól. In: Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek, 8.) Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 79–95.
Kuczka László (szerk.)
1978 *Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek. 1953–1978*. Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége–Népi Iparművészeti Tanács, Budapest.
(l.– a)
1958 Csongrádi szövőlányok. *Csongrád Megyei Hírlap* III. (96) ápr. 24. 3.
Landgráf Katalin – Penkala Éva – Szittner Andrea
2019 *Nagy szövéskönyv*. Ökotáj, Budapest.
Ledács Kiss Aladár – Szüts Béláné
1977 *Ismerjük meg a keleti szőnyegeket*. Gondolat, Budapest. (Első kiadás 1963).
Litovszky Mihály
1957 Milliókat érő árukat gyártanak a Szentesi Háziipari Szövetkezetben. *Csongrád Megyei Hírlap* II. (219) szept. 19. 1.
Matavovszky Ernő
1924 Keleti szőnyegek és a „magyar Perzsa". *Textil* IV. (11) 14–15.
Mosse, Rudolf
1924 *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Rt., Budapest.
Nagy Gyöngyi
2022 *A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1918–1946*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola. Budapest. DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2022.002
Nagy László
1978 Eredmények és távlatok. In: Kuczka László (szerk.): *Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek. 1953–1978*. Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége–Népi Iparművészeti Tanács, Budapest, o. n.
Nagy Vera
1989 A szentesi takácsmesterség. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988. 1. 167–199.
Németh Ferenc
1993 *A torontáli szőnyeg. A szőnyegszövés negyed százada Bánátban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig*. Forum Könyvkiadó, h. n.

Őriné Nagy Cecília
2003 A gödöllői szövőműhely. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 99–106.
2007 A gödöllői szőnyeg 100 éve. In: Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői szőnyeg 100 éve – Tanulmányok a 20. századi magyar textilművészet történetéhez*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 5–58.
Őriné Nagy Cecília (szerk.)
2009 *A gödöllői szőnyeg 100 éve – Tanulmányok a 20. századi magyar textilművészet történetéhez*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő.
Padányi Anna
1963 Népművészeti szőttestől a nonfiguratív mintáj, modern szőnyegekig. *Békés Megyei Népújság* XVIII. (230) okt. 1. 4.
Pártos Szilárd (szerk.)
1941 *A magyar gyáripar évkönyve és címtára, 1941*. Stadium Sajtóvállalat Rt., Budapest.
Pásztor Emese (szerk.)
2020 *„Erdélyi török szőnyegek" az Iparművészeti Múzeum 1914. évi kiállításán és a források tükrében*. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
Péter Márta (szerk.)
1985 *Magyar Art Deco*. Iparművészeti Múzeum, Budapest.
(r)
1972 KOMPLETT Napsugár Szentesen. Kiállítás a milliomos áruházban. *Csongrád Megyei Hírlap* XVII. (67) márc. 19. 10.
R. M.
1975 Sok újdonság a Szentesi Háziipari Szövetkezetben. *Népszabadság* XXXIII. (294) dec. 16. 9.
Rózsa Gábor
1995 Babits-levelek Szentesen. Bolond férfikor. *Reggeli Délvilág* VI. (290) dec. 11. 6.
Schnierer Gyula
1897 Az iparoktatás az ezredéves kiállításon. Tanműhelyek és szakiskolák. *Magyar Iparoktatás* 1896–1897. I. (3). 6–15.
(sz. r.)
1958 Miért vezetik osztályidegen elemek a Csongrádi Háziipari Szövetkezetet? *Csongrád Megyei Hírlap* III. (62) márc. 14. 3.
Szilágyi Miklós
1997 Kézműves és népi hagyományok Kordováner János munkásságában. In: Flórián Mária (szerk.): *Kézi szövés ipari társadalmakban*. A Hevesen 1996. augusztus 17–19-én tartott konferencia előadásai. Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet, Heves, 41–47.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szőcsné Gazda Enikő
2014 A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbeli háromszéki szőttesmozgalom története. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 247–278.
2017 Egy nőipariskola és hatása a kézimunka-kultúra átalakulására. Esettanulmány. In: *Acta Siculica 2016–2017. Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 447–468.
Szűcs Judit
2016 A torontáli Csongrádon és a csongrádi csomós. Absztrakt. *MUKUCSOM Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. Móra Ferenc Múzeum, 2016. 11. 28–30., o. n. https://moramuzeum.hu/wp-content/uploads/2016/11/MUKUCSOM2016_Absztraktok.pdf (letöltve: 2023. július 07.)
Vadas József
2014 *A magyar iparművészet története. A századfordulótól az ezredfordulóig*. Corvina, Budapest.
Varga Dezső
1970 A társulás eredménye: Két év alatt 21 millió forinttal nőtt az export, 7 forinttal olcsóbb a dollár. *Békés Megyei Népújság* XXV. (135) jún. 11. 6.
(n. n.)
1924 Hírek. *Textil* IV. (1) jan. 1. 13.
1936 Háziiparral foglalkoztatják a kubikusokat. *Kis Ujság* XLIX. (166) júl. 22. 7.
1938a Szerkesztői üzenetek. *Képes Vasárnap* LI. (38) szept. 18. 27.
1938b Szegedi rátétes terítő díszlik Erzsébet angol királyné ágyán. *Textil-Ipar* XI. (7) 14.
1939a Minimális munkabérek a szőnyegkészítő iparban. *Magyar Kereskedők Lapja* LIX. (6) márc. 18. 12.
1939b Szőnyeg-szövőgyártól ajánlatot kapott a város. A kunszentmártoni szövőgyár akar Szentesre költözni. *Szentesi Napló* XXI. (191) júl. 23. 4.
1939c A magyar nép mint textiliparos. *Textil-Ipar* XII. (18). szept. 8. 8.
1940 Munkásnők… [hirdetés]. *Szentesi Napló* XXII. (19) jan. 25. 7.
1941 Beszámoló az esperantó kongresszusról. *Szentesi Napló* XXIII. (15). jún. 3. 4.
1942a Asszonyom, tudja-e. *Székely Szó* II. (256) nov. 12. 6.
1942b A kisgyűlés határozata a városi határozattal kapcsolatban. *Szentesi Napló* XXIV. (79) ápr. 9. 5.
1954 Január elsején megkezdi munkáját Csongrádon a Háziipari Szövetkezet. *Viharsarok* X. (288) dec. 5. 5.
1955 Elküldte első exportszállítmányát… *Viharsarok* XI. (126) máj. 31. 4.
1956 Gyakorlott perzsaszőnyegszövő munkásokat felvesz a Szentesi Háziipari Szövetkezet. *Vásárhely Népe – Viharsarok* XII. (118) máj. 20. 6.
1957 Rongyszőnyegek szövését, régi jó minőségben vállalja a Szentesi Háziipari Szövetkezet. [Hirdetés]. *Csongrádmegyei Hírlap* II. (16) jan. 20. o. n.
1958 Uj épületbe költözik. *Csongrád Megyei Hírlap* III. (139) jún. 14. 1.

1959 Fényképezőgéppel a Szentesi Háziipari Szövetkezetben. *Csongrád Megyei Hirlap* IV. (38) febr. 14. 1.
1962 Számviteli tájékoztató a gobelin és szőnyegminták elszámoltatására. *OKISZ Értesítő* XI. 193.
1963 Világjáró csongrádi szőnyegek. *Hajdú-Bihari Napló* XX. (224) szept. 25. 3.
1973 Szőnyegszövő műhely. Itt készül a takácsperzsa. *Esti Hírlap* XVIII. (302) dec. 27. o. n.

Archiválís források

Budapest Fővárosi Levéltár= BFL
BFL XXIX. 1201 [3] ARTEX Külkereskedelmi Vállalat.
25. kisd. = 25. kisdoboz: ARTEX Külkereskedelmi Vállalat, 1957–1959.
BFL XXIX. 1201 ARTEX Külkereskedelmi Vállalat
26. kisd. = 26. kisdoboz: ARTEX Külkereskedelmi Vállalat, 1960-1965.
BFL XXIX. 1201 [1] ARTEX Külkereskedelmi Vállalat
27. kisd. = 27. kisdoboz: ARTEX Külkereskedelmi Vállalat, 1966-1967.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára = MNL OL
MNL OL XXIX-N-22 HUNGAROCOOP Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat 1966–1975.
5. d. = 5. doboz: megnevezés nélkül.

Magyar Nemzeti Levéltár, Békés Vármegyei Levéltár = MNL BéML
MNL BéML XXX. 442. Csaba Szőnyegszövő Háziipari Szövetkezet iratai

MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár, Csongrádi Levéltár = MNL CsML CsL
MNL CsML CsL V. 73. b. Közigazgatási iratok
MNL CsML CsL XXX. 1. Csongrádi Háziipari Szövetkezet iratai
1. d. = 1. doboz: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1958–1964.
2. d. = 2. doboz: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1965–1969.
3. d. = 3. doboz: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1970–1974.
4. d. = 4. doboz: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1975–1978.
5. d. = 5. doboz: Vezetőségi ülések jegyzőkönyvei 1979–1984.
13. d. = 13. doboz: megnevezés nélkül
14. d. = 14. doboz: Mérleg 1959–1961.
15. d. = 15. doboz: Mérleg 1961–1966.
16. d. = 16. doboz: Mérlegek 1967–1973.
17. d. = 17. doboz: Mérlegek 1974–1979.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár, Szentesi Levéltár = MNL CsML SzL

MNL CsML SzL XXX. 9. Szentesi Háziipari Szövetkezet iratai.
1. d. = 1. doboz: Jegyzőkönyvek 1967–1973.
2. d. = 2. doboz: Jegyzőkönyvek 1974–1975.
5. d. = 5. doboz: megnevezés nélkül
7. d. = 7. doboz: megnevezés nélkül
8. d. = 8. doboz: megnevezés nélkül
9. d. = 9. doboz: megnevezés nélkül
20. d. = 20. doboz: Mérlegek 1961–1962

Képek

1. kép. Kőszeghy Anna szövés közben, 1960-as évek.
Fotó: Müller Lajos. Tulajdonos: Kőszeghy Anna

2. kép. Kőszeghy Anna és kolléganője a szövetkezetben készített szőnyeggel.
1960-as évek. Tulajdonos: Kőszeghy Anna

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. kép. Kiállítása a Szövetkezet munkáiból a Szent Anna utcai telephelyen berendezett tájszobában. 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje. Dömsödi Teréz gyűjtése

4. kép. Perzsaszőnyegminta az 1930–40-es évekből. Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, ltsz. 469-2023. 20

5. kép. Perzsaszőnyegminta az 1930-40-es évekből.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, ltsz. 469-2023. 28

6. kép. Perzsaszőnyegminta az 1930–40-es évekből.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, leltározatlan

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

7. kép. Horváth József által Permeteiné Bacsa Annának átrajzolásra adott minta. Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, ltsz. NA 469-17

8. kép. Vadászszőnyeg. Magántulajdon. Fotó: Cseh Fruzsina

9. kép. Perzsaszőnyegminta: Daghestan 512. Szövetkezeti minta.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, leltározatlan

10. kép. Perzsaszőnyegminta: Tebris. Szövetkezeti minta.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, leltározatlan

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

11. kép. Szövetkezeti minta az 1970-es évekből.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, leltározatlan

12. kép. Szövetkezeti minta az 1970-es évekből.
Tari László Múzeum, Néprajzi Adattár, leltározatlan

13. kép. Perzsaszőnyegszövők a Csongrádi Háziipari Szövetkezetben.
Tükör 1974. XI. (49) dec. 3. 7.

14. kép. Csongrádi szőnyeg árvácskás mintával. Készítette és tulajdonosa: Lovas Istvánné. Fotó: Cseh Fruzsina. Csongrád, 2023. 07. 31.

15. kép. Csongrádi falvédő szegfű mintával. Fotó: Tari László Múzeum, ltsz. 2019. 5. 2.

16. kép. Csongrádi szőnyeg bogyós mintával. Fotó: Tari László Múzeum, ltsz. 2007.2.1.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

17. kép. Csongrádi csomós/bogyós minta Hollóházi porceláncsészén. Fotó: Tari László Múzeum, ltsz. 2021.7.1.1-2., 2021.7.2.1-7.

18. kép. Futó részlete X-es mintával. Fotó: Tari László Múzeum, ltsz. 2016.17.3.

19. kép. Csongrádi szőnyeg magyaros mintával. Fotó: Tari László Múzeum, ltsz. 2021.13.8.

20. kép. Róma és csúsztatott mintával készült díszpárnahuzat. Fotó: Cseh Fruzsina. Gyűjtés helye, ideje: Csongrád, 2024. 10. 02. Kornfeld Lászlóné tulajdona.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Fabricarea covoarelor în cooperative în Câmpia Maghiară începând cu anii 1950. Studii de caz din Szentes și Csongrád

Cuvinte cheie: cooperativă de industrie casnică, covor persan, covor de tin Torontál, Szentes, Csongrád

Începând cu finele secolului al XIX-lea covoarele persane și de tip *Torontál* erau foarte populare atât în Ungaria, cât mai ales printre comercianții și cumpărătorii din Europa de Vest și Statele Unite. Astfel că în Europa de Est, inclusiv în Ungaria, au luat ființă numeroase ateliere de fabricare a covoarelor începând cu anii 1920–1930, care au oferit un loc de muncă pentru angajații instruiți în cadrul industriei casnice, mai ales la Budapesta și în orașele din Câmpia Maghiară. Dominanța Câmpiei Maghiare s-a păstrat datorită cooperativelor ce au luat ființă din anii 1950, unele dintre ele transferând pentru viitor și cunoștințele anterioare. Dezvăluirea istoriei acestor cooperative poate întâmpina diferite dificultăți, totodată avem ocazia de a descoperi motivații și practici când similare, când diferite, atât pe cooperative, cât și pe localități. Studiul de față prezintă activitatea cooperativelor din orașele Szentes și Csongrád.

Rug Production in Cottage Industry Cooperatives in East Hungary from the 1950s. Case Studies from the Towns Szentes and Csongrád

Keywords: cottage industry cooperatives, oriental rug, Torontál rug, Szentes, Csongrád

From the end of the 19th century, oriental and *Torontál* rugs were extremely popular, not only in Hungary, but primarily among Western European and American traders and customers. Countless carpet-making workshops and cooperatives were established from the 1920s and 1930s in Eastern Europe – in Hungary mainly in Budapest and in the cities of the Great Plain. The Hungarian workshops employed trained employees within the framework of cottage industry. The leading role of the Great Plain endured due to the cooperatives established here from the 1950s. In some cases the cooperatives even carried on previous knowledge or tools, *dessin*s. Uncovering the history of cottage industry highlights various motivations and survival strategies for each cooperative and settlement. This paper focuses on the rug production of the cooperatives in Szentes and Csongrád (towns in the Great Plain) from the 1950s till the 1980s.

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szőcsné Gazda Enikő

Egy kerámiakészítő kisipari szövetkezet és szerepe a csíki fazekasság fenntartásában

A kommunista Romániában a Székelyföldön tömbösülő magyar kisebbség népi iparművészeti jellegű törekvéseit a legtöbb esetben nem nézték jó szemmel. Egyrészt a magyar kultúra kutatását, feltárását háttérbe szorította a pártállam, másrészt az erőszakos iparosítás évtizedeiben a hagyományos paraszti kultúra feltárása, terjesztése tolerált volt ugyan, de semmiképp sem volt kiemelt támogatottságú.

Tanulmányomban a Csíki-medence vidékét vizsgálom, elsődlegesen azért, mivel ez az övezet erőteljesen rurális jellegű volt, és zártsága miatt erősebben fennmaradt a népi kultúra itt, mint például a nyitottabb Háromszéken. Ha a ruralitás egyik hagyományos ismertetőjele a mezőgazdasági tevékenységekhez való fokozottabb kapcsolódás, akkor a Csíki-medence esetében a kollektivizálás létrejött ugyan, de nem hozott áttörő sikereket, mivel a hegyvidéki éghajlati körülmények és a rossz minőségű föld csak néhány növény (burgonya, hüvelyesek, gyümölcsök közül az alma, körte) termesztésének kedvezett.

Az 1950-es évektől a forrongó, gyorsan változó világban a gyáripar megteremtésére történtek lépések Csíkban is (Csíkszeredában traktorgyár, konfekcióipar, bútorgyár, sörgyár, később vasúti építőanyaggyár és házelemgyár; Csíkszentsimonban szeszgyár; Karcfalván bútorgyár jött létre), így Csíkban is elindult a fiatalok városba való költözködése, de ezek a gyárak nem tudtak munkalehetőséget biztosítani a Csíki-medence teljes lakosságának. A saját erőforrásokat kihasználva, Újtusnádon és Csíkszentkirályon borvíztöltöde is működött. A Csíkszeredához közeli településekről a gyárakba ingáztak az emberek, de a távolabb fekvő településekről vagy a nehezebben megközelíthető falvakból munkamigráció indult a város felé. Az urbánus környezet ugyan biztosíthatott munkahelyet a fiatalok számára, de nem oldotta meg a családi helyzetet. A kis gyermekek bölcsődékben, napközi programú óvodákban – vakációkban a falun maradt nagyszülők mellett unatkoztak, a szülőktől elszakítottan éltek. A fokozatos elöregedés, népességfogyás érzékelhetővé vált egyes falvakban.

A napjainkra már általánosan elterjedt vidékfejlesztési elméleteknek, gyakorlatoknak az 1950–1960-as években nem voltak jelentős előszelei, ennek ellenére a helyi elit (tanárok, tanítók, közgazdászok) keresték a megoldást arra, hogyan lehetne falusi munkahelyeket teremteni, otthon tartani a munkaerőt. Bár a fejlesztések mögött mindig felfedezhető az egyének szerepe, a Csíki-medence rurális térségében endogén fejlesztés nyomait is

Szőcsné Gazda Enikő (1968) – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, muzeológus, szocsnegazdaeniko@sznm.ro

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-14

felfedezhetjük az 1950-es évektől kezdődően.[1] A lokális adottságok között mindenképpen feltűnt a valamikori népművészet (fazekasság, szövés) fenntarthatóságának a kérdésköre, amely alternatív kereseti forrásokhoz juttathatná a vidéki közösségeket. A kulturális örökség ebben az interpretációban sajátos „korszakspecifikus és helyzetspecifikus megoldás"-sá vált (vö. Jakab–Vajda 2018: 7), egy olyan örökségképző gyakorlat lett, melyben a *párhuzamos különidejűségek* jól tetten érhetők voltak: ősi elemekre épülő tárgyakat, hagyományos kerámiát és textilt, valamint modern, formabontó elemeket egyidejűleg hasznosítottak (vö. Bausinger 1989: 24–25).

A háziipari szövetkezet mint szerveződési forma

Romániában az 1950-es években kezdtek megalakulni a kisipari termelő szövetkezetek (cooperative de producţie meşteşugărească), amelyek az államosított magánjavak eszközeivel, többnyire csoportosan, műhelyekben termelték a különböző termékeket (n. n. 1950: 1).

Ament-Kovács Bence a háziipari szövetkezetek létrejöttével kapcsolatosan, magyarországi példákra koncentrálva fogalmazta meg: „A nemesi földeken létrehozott állami gazdaságok nem jelentettek a falvak lakosságának teljes felszívó erőt, ezért érzékelhető a tendencia, miszerint azon vidékeken, ahol nagyobb állami gazdaságok jöttek létre, vagy éppen ahová nagyipar települt, kisebb a háziipari szövetkezetek száma. Körükön belül pedig elsősorban azon vidékeken létesült népművészeti, népi iparművészeti profilú szövetkezet, ahol korábban országosan ismert és elismert népi díszítőművészeti tevékenység folyt"(Ament-Kovács 2019: 17). Cseh Fruzsina külföldön megjelent publikációkra alapozva felhívja a figyelmet arra, hogy a szövetkezeti kutatások újabban nem hagyhatják ki a gazdasági nacionalizmus nézőpontját sem, főként Kelet- és Közép-Európában (Cseh 2024: 176–177).

Amennyiben ezeket az észrevételeket csíki példákra vonatkoztatjuk, elmondható, hogy bár általánosságban Székelyföld népművészete ismert volt, maga Csík nem tartozott a nagyon jelentős, kutatók által feltárt népművészetű övezetek közé. Elsődlegesen a festékes szőnyegeire irányult a század első felében nagyobb figyelem (Viski 1928, Vámszer 1932), és bár fekete fazekai jelen voltak a háziipari bazárokon, regionális vagy országos kiállításokon, ezekre nem sokan figyeltek. Az első világháború végére a csíkmadarasi fazekasság majdnem teljesen visszaszorult, a csíkdánfalvi kissé tovább maradt életben. Valójában vitathatatlan az is, hogy a csíki kisipari és háziipari szövetkezetek alapításának megvoltak az etnikai gazdaság megerősítésére vonatkozó elképzelései is: a saját népművészetben meglátták azt a gazdasági potenciált, amely előnyös helyzetet teremthet a környék lakossága számára.

1 „A regionális tudományban a région belül tudatosan kialakított, az egyedi helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő, a helyi társadalom aktív részvételével zajló közösségi fejlesztéseket, akciókat tartjuk endogén jellegűnek." (Lengyel 2012: 145)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A népművészeti örökségre szerveződött tehát rá az a szövetkezet, amely évtizedekig meghatározta Csík, és ezen túl Hargita megye arculatát: az Augusztus 23, majd Oltul, ezt követően pedig a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet.

A változó nevek mögött végeredményben egy 1956-tól 2016-ig csaknem állandó jelleggel működő szövetkezetről van szó, mely hatalmas hálózattá formálódva, hatvan éven át éltette a népi iparművészetet és keresetet biztosított többezer embernek.

A nagy hálózatba integrálódó csíkdánfalvi és csíkszeredai kerámiaműhely csupán kis sejt volt e rendszeren belül. Sajnos a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet székházának az eladásával az iratok és a fényképanyag megsemmisült, így kevés forrásból lehet rekonstruálni a kerámiarészleg alakulását, működését, csakúgy, mint például a festékes szőnyegeket szövő szövetkezeti fiókintézmények tevékenységét (Szőcsné Gazda 2023). A szűkös források ellenére, ezen műhelyek működésének feltárása mégis motivált, mivel több néprajzos bábáskodott a szövetkezet alakulásánál és működtetésénél, ez indokolttá teszi, hogy a néprajz tudománytörténeti kutatásában is foglalkozzunk ezekkel.

A fazekas szövetkezet – alakulás, fejlődés, fiókosodás

A fazekas szövetkezet létrehozására már az 1930-as években voltak kísérletek. Ekkor kezdett korongozni Csíkdánfalván Imets András, kereskedelmi akadémiát végzett keramikus (Sántha 1974: 30). Ő a saját képzéséről így vallott: „Budapesten tanultam kerámiát 3 hónapig Gádor Istvánnál, a korongolást pedig itt tanultam Dánfalván, Kajtár Gergely bácsitól. Két évi munka után felszabadultam" (Rondják 1957) Bár Imets még az 1940-es években is újsághírekben kereste a kerámia vállalkozásához a segédeket, a szövetkezet létrehozása továbbra is csak terv maradt (n. n. 1941: 6).

1956-ban indult el a jelentősebb változás. Csík rajonban[2] megalakult az Augusztus 23. Szövetkezet, amelynek három alapító tagja volt: Horosz Béla,[3] Bodó József szövetkezeti alelnök és Kovács Dénes (Tótszentpál, 1920 – Csíkszereda, 1977) néprajzos–muzeológus. Korai újsághírek szerint ekkor már Csíkmadarason csupán három, Csíkdánfalván pedig tíz fazekasműhely működött. Legkorábban a dánfalvi Antal András és a madarasi Kásás Barabás Imre kezdte szorgalmazni a külföldi terjesztés reményében a szövetkezet alapítását, és előbbi személy a saját házát ajánlotta fel székhelyként. A szövetkezet vezetői kutatták fel az ekkor már favállalati könyvelőként tevékenykedő Imets Andrást mint jó keramikus szakembert és képzett kereskedőt, mivel benne látták meg a szövetkezet ideális vezetőjét, működtetőjét (Czikó 1958: 63).

A csíkdánfalvi fazekasoknak tehát Imets András szervező munkájával sikerült 1957-ben szövetkezetet alakítaniuk. Egy későbbi újságcikk három alapító tagot említett, de Imets Andráson kívül csak Márton Sándort nevezte meg, valószínű, harmadikuk lehetett a korábban említett Antal András (Szávai 1976: 2).

2 A rajon a megyénél kisebb közigazgatási övezet, Romániában az 1968-as megyésítésig fennálló területi egység volt.
3 Horosz Béla (1909. jan. 22., Kolozsvár – 1993. aug. ?, Temesvár) újságíró, a *Szövetkezeti Értesítő* szerkesztője (Szekernyés 2009: 15).

Imets András az 1940-es években kezdte meg iparművész tevékenységét. Terepkutatáson sikerült fényképezni egy általa szignált mázas, csíkos kis kerámiaedényt, ez arra utalt, hogy fiatal alkotóként a lokális hagyománytól elrugaszkodó, modern szín és formavilágot kereste *(1. kép)*.

Imets a szövetkezetben mégis más utat keresett és talált. Tudatosan kezdte tanulmányozni a népi fazekasságot, és a kutatásai során korán eljutott a Csíkban őshonos, elsősorban Csíkmadarason készített mázatlan fekete kerámiához. A szövetkezetben tudatosan ezt, vagyis a redukciós égetésű kerámiatípust készítette és tervezte.[4] A szövetkezet történetében elkülöníthető az Imets-korszak. Robusztus, matt felületű fekete edényei kissé szögletes formájúak voltak, és szokatlan alakjukkal már az első esztendőben elnyerték a külföldi piacok tetszését: a Német Demokratikus Köztársaságba, Belgiumba, Svájcba és Norvégiába is eljutottak (Czikó 1958: 63).

A *népművészet* megnevezés alatt szerveződő tevékenységeknek nem sok köze volt ekkor már az eredeti népművészethez: megváltozott, átalakult a termelői közeg, megszűnt a családon belüli átadási folyamat.[5] Az előállított termékek egyszerű áruvá váltak, amelyeknek az előállítása hátterében fontos célként fogalmazódott meg, hogy kereskedelmi forgalomba kerülhessenek, modern otthonokba integrálódjanak a tárgyak. Ez a cél átalakította a több évszázados hagyományt: a népművészet kelléktárrá vált a népies művészeti önkifejezés számára, laza motívumkeretet teremtett az egyre heterogénebb közegből érkező, kézügyességgel rendelkező emberek számára.

Imets András is szabadon értelmezte a csíki fekete kerámia hagyományát. „Amikor Imets András bácsi készíteni kezdte az első kerámiatárgyakat, azok felületét a népfaragásra emlékeztető motívumokkal dolgozta ki. Azóta mindenki bírálja, de a piac kéri az ilyen termékeket. Tisztázni, tudatosítani kellene, amit a kerámiatörténete is igazol: e művészeti ágtól a vésési technika nem idegen"– így emlékezett rá Sántha Imre, Imets András későbbi szövetkezeti munkatársa egy interjúban (Szávai 1976: 2). *(2–3. kép)*

A szövetkezeti tömörülés első fázisaiban Szentimrei Judit[6] nevét említették még az újságcikkek, mint aki mind a dánfalvi kerámiaműhely, mind pedig a szentkirályi szövöde alakításánál ott volt (L. I. 1969: 34). Szentimrei Judit a későbbiek folyamán is visszatért a szövetkezethez, és terveket készíttetett a diákjaival a fazekasok számára.[7]

1961-ben Bandi Dezső iparművész[8] is ott tartózkodott a dánfalvi szövetkezetnél, aki hagyományos népi motívumokra, és a dörzsöléses régi eljárásra oktatta a díszítő lányokat (Hévizi 1961: 1). Az általa oktatott dörzsöléses technika (vagyis a fekete égeté-

4 A fekete kerámia különleges technikával készült. Az égetésnél elfödték a füst távozásához szükséges nyílást, a füst az égető térben maradt és bekormozta a kerámiát. Ezt az eljárást nevezi a kerámia technikatörténet redukciós égetésnek.

5 A népművészet, népi iparművészet terminusának változásával, a népművészet fogalmának következetlenségeivel, problémásságával az utóbbi évtizedekben több tanulmány foglalkozott. A terminológia történeti megjelenési formáiról, változásáról lásd: Verebélyi 2019: 48, 51. Tanulmányom címében a „népművészet" terminust idézőjelbe tettem, mivel tudatában vagyok annak, hogy a szövetkezetek által készített termékek már nem tekinthetők népművészetnek. A Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet viszont népművészeti szövetkezetként definiálta magát.

6 Szentimrei Judit (1921. máj. 19., Kolozsvár – 2015. aug. 23., Kolozsvár) néprajzkutató, egyetemi tanár, a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola oktatója, számos néprajzi szakkönyv, tanulmány szerzője.

7 Szentimrei Judit örökösei nem tudnak a tervek meglétéről.

8 Bandi Dezső (1919. okt. 7., Magyarsáros – 2005. jún. 23., Békéscsaba) iparművész, keramikus, a marosvásárhelyi Népi Alkotások Háza népművészeti szakirányítója. A népművészek irányításában mindenütt jelentős szerepet tulajdonítottak neki.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sű edény felületére kavicsos vagy faágas dörzsöléssel különböző motívumok rajzolása) korábban teljesen ismeretlen volt a csíki fazekasságban, ennek a technikának a magyarországi Nádudvaron, vagy a moldvai Margineán voltak komolyabb hagyományai. A dörzsöléses-fényezéses folyamat itt kecskerágóval készült (L. I. 1969: 34). Szintén Bandi Dezső tervei szerint készültek a csíkdánfalvi szarvasos díszítésű edények is (vö. Huszár 1966: 7).

Az 1960-as évek elején új keramikus érkezett a szövetkezethez Pálffy Árpád[9] személyében. Pálffy rajztudását, kerámiák iránti érzékenységét a székelyudvarhelyi Haáz Sándor[10] mellett tanulta meg. Képzőművész szeretett volna lenni, de az 1957-es, 1959-es és 1960-as felvételi vizsgáját elutasították kulák származása miatt. Ilyen előzmények után jutott el az Olt Szövetkezethez, ahova Imets András támogatása mellett alkalmazták. Két évi díszítőmunkási gyakorlat után 1963-ban a csíkdánfalvi fekete kerámia részleg részlegvezetője lett. *(4. kép)* Csíkdánfalván ekkor 7–8 korongos, kb. 40 ember dolgozott a szövetkezetben, akik Pálffy visszaemlékezései szerint elsődlegesen használati tárgyakat: fazekakat, tányérokat és korsókat készítettek: „…láttam, tudtam, hogy elég sok, a népművészeti szempontoknak nem megfelelő kerámiatárgyat készítenek. Egyetlen megoldás maradt: átalakítani a nagyközönségnek szánt darabok formavilágát, díszítésüket, elhagyva minden olyan formát és motívumot, ami nem illik a kerámiához. Például a V alakú vésővel való díszítési modellt, visszafogni a tükörfényességű felületek alkalmazását stb. Mindezt olyképpen, hogy a használati eszközök (korsó, tányér, tálca, fazék, hamutartó stb.) gyártását ne szüntessük meg, hanem csak az anyaghoz nem illő formákat és főként díszítéseket tegyük át a kerámia nyelvére” (Székedi 2020: 25, 27). Tervezői tevékenységeiben Bandi Dezső és János Pál[11] segítette, így jutott el a mészberakásos őskori kerámiával kapcsolatos kutatásokig (Székedi 2020: 29) *(5. kép)*. Pálffy Árpád a népművészet elgiccsesedésének a kérdéskörével is foglalkozott. Úgy érezte, nem az a kérdés, hogy szövetkezetben vagy egyéni műhelyekben készülnek a termékek, hanem az, hogy milyen minőségű termékeket sikerül előállítani. Véleménye szerint a köznevelés hiányosságai miatt születik a giccs, ezért a giccs elleni küzdelem legfontosabb területe az iskolai esztétikai nevelés, és a későbbi tudatosítás szakelőadások, könyvek, tervek, példák által, mivel a giccs létrejötte nem csupán a termelőtől, de a közízléstől és a fogyasztótól is függ (Pálffy 1972: 9).[12]

1968-ban a megyésítéssel egy időben a szövetkezeti rendszer is átalakult. Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet megnevezés alatt különváltak azok a szövetkezeti fiókok, amelyek népművészeti termékeket állítottak elő, megyei hálózattá alakultak és a Kisipari Termelőszövetkezetek Országos Szövetségébe (UCECOM) tagolódtak. A terve-

9 Pálffy Árpád (1931. febr. 1., Hodgya – 2023. júl. 7., Csíkszereda) keramikus, szobrász.

10 Haáz Sándor (1912. ápr. 3., Székelyudvarhely – 2007. máj. 21., Marosvásárhely) néprajzkutató, grafikus.

11 János Pál (1921. jún. 4., Csíkdánfalva – 2013. máj. 3., Csíkszereda) néprajzzal is foglalkozó tanító, a Csíki Székely Múzeum igazgatója (Szőcsné Gazda 2024: 155).

12 Az 1970–1980-as években a romániai magyar nyilvánosságban ismételten felvetődött az értékrendszerben a hagyományok revitalizálása, „új környezetbe kerülése” területén tapasztalható elbizonytalanodás. Máté Gábor az „izlésficam” egyik formájaként elemzi „a népművészet elgiccsesedését”(Máté 1988: 102–125). A *Néphagyományok új környezetben* című tanulmánykötet több esetben példázza „az eladhatóság vonzásába” került hagyományok előnytelen átalakulását: Bíró–Gagyi–Péntek (szerk.) 1987.

zők által készített tervekre jóváhagyást kellett kérni, csak így indulhatott be az értékesítési folyamat.[13]

A Hargita Művészete Szövetkezet megálmodói kihasználták a bukaresti kedvező konjunktúrát, és számos csíki falusi és városi embert alkalmaztak a szövetkezetbe. Az erdélyi néprajztudomány története szempontjából kiemelten fontos annak a dokumentálása, hogy hogyan próbáltak a néprajzkutatók, muzeológusok és a csíki övezetben élő gyűjtők bekapcsolódni a Hargita Művészete Szövetkezet munkásságába, és gyűjtéseikkel, személyes terveikkel, példájukkal hogyan szereztek több mint másfélezer embernek munkahelyet,[14] és termékeiknek hírnevet a kommunista államhatalom évtizedeiben.

A csíkszeredai székhelyen 1972-ben emeletes székház épült, ebben szervezték meg a szövetkezet csíkszeredai kerámiaműhelyét *(10. kép)*. A szövetkezet vezetőségével, szakembereivel 1976-ban készült újságinterjú.[15] Az elnök, Barabás István így vallott erről: „A népművészet nem iparosítható. Nem töltheti be az iparművészet funkcióját... Hozzánk azok jönnek, akiket a népművészet érdekel" (Bartis 1976: 15).

A csíkszeredai kerámiaműhely létrehozásával az 1965-től Csíkdánfalván induló keramikus szakember került a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezethez, Sántha Imre[16] személyében. „Sántha Imre tervezi a népi mázas kerámiákat, a szőttesek és a varrottasok java részét. Állandóan járja a falvakat, és tanulmányozza a népművészetet, szervezi a bedolgozókat" – így jellemezte a fiatal szakembert Barabás István szövetkezeti elnök (Bartis 1976: 15).

Mivel a tanulmánykötet a néprajz tudománytörténetére reflektál, így méltó, hogy röviden megemlékezzünk Sántha Imre keramikusról, aki nem csupán fazekas volt, hanem néprajzi cikkei is jelentek meg.

Sántha Imre Budapesten született, de Székelyföldön nőtt fel. 1965-ben került a szövetkezethez, előbb Csíkdánfalván, majd Csíkszeredában tevékenykedett, keramikusként, tervezőként (Balogh J. 1980: 2, Bogdán 1970: 13). Már diákként verseket írt, ez okozta a korai tragédiáját: 1959-ben a megtalált verseiért letartóztatták (Balogh L. 1995: 3). A fogság megtörte, szabadulása után tartottak tőle a környezetében lévők, egyes vélemények szerint informátorrá vált. Röviddel a szövetkezethez kerülése után néprajzi szakcikkei is kezdtek megjelenni a különböző folyóiratokban, újságokban. Sokszínű egyéniségéről kevesen írtak, a szakcikkek többnyire egy-egy kiállítása kapcsán emlékeztek meg az általa készített kerámiákról, tervekről. Amennyiben 1968-ban a használati tárgyak művészetéről értekezve „esztétikai szigor"-ról beszél a természeti népek művészete kapcsán, az anyagtiszteletet és az ezt kiegészítő szép formát tette a használati edények fő kritériumaivá. A kolozsvári iparművészeti tárlaton kiállított tárgyak kapcsán azt a kérdéskört járta körül, mennyiben van jogossága annak, hogy a használhatóság rovására menjen a díszítmény (Sántha 1968: 234–236). 1967-ben figyelme konkrétan a felcsíki fazekas-

13 Saját interjú Fitz Péterrel, a Hargita Művészete Szövetkezet utolsó igazgatójával, 2021.
14 Ez a szám nem csak a fazekassággal foglalkozókat, hanem a teljes szövetkezet munkaközösségét jelentette.
15 A Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet iratai a székház felszámolásakor elvesztek. Ezt a hiányt nehéz pótolni, csupán újsághírekre, valamint a tagsággal, utolsó vezetőséggel készült interjúk információira hagyatkozhatunk.
16 Sántha Imre (1941. június 24., Budapest – 2003. szeptember 30., Marcali).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ság felé fordult, s kissé kritikusan szólt a szövetségesítés és a hagyományos formavilág sokszor ellentmondásos kapcsolatáról. „Az átalakult, szövetségesített, gépesedő termelés idővel elfödte a korongos-múlt számtalan olyan jegyét, amely nélkül ma a hagyományhű népművészet elképzelhetetlen. […] A harmincegynéhány hagyományos forma napjainkban közel háromszázra duzzadt, és a dísztárggyá minősült fekete edény időlegesen elveszítette hagyományos hivatásával együtt formai és dekoratív sajátosságait is, beilleszkedett az új környezet szabta igényekbe"– írta (Sántha 1967: 393). 1974-ben jelentette meg a csíkdánfalvi fazekasságról szóló könyvét, amelyben az agyag megmunkálásának helyi sajátosságai mellett precízen számba vette a központ történetét, a fekete kerámia alapformáit, és név szerint felsorolta a csíkdánfalvi fazekasokat. Sajnos kötete a kor stencilezett nyomtatási technikájával készült, így egyáltalán nem tartalmazott fényképeket, ennek ellenére nagyon jelentős feldolgozását nyújtotta a csíkdánfalvi fazekasságnak (Sántha 1974). Úgy vélte, majdnem minden edényen ugyanaz a dekorációs elem ismétlődik, és csupán a formavilág az, ami változatosabb. Az egyenes vonal és a *kandargó*nak nevezett hullámvonal, a pontzsinór, a fésülés a legfontosabb visszatérő elemek. „Virág és állatmotívumokkal csak a mázaskerámia térhódítása után találkozunk, s a stilizált fenyőfát kivéve valamennyi variáns vendégelem, a korondi mesterek edényeiről lesték el a fazekasok" (Sántha 1974: 14). Bár e kötet a szűk példányszám miatt nem vált annyira ismertté, mint Kós Károly csíki fazekasságról írt tanulmánya (Kós 1976), mindenképpen a hetvenes évek elejének egyik legjelentősebb összegzését írta meg.

Egy interjúból tudjuk, hogy hogyan gondolkodott a klasszikus értelemben vett hagyomány és a sorozatgyártásra szakosodó szövetkezeti termelés kapcsolatáról: „Csík hagyományai e téren a közhiedelemtől eltérően szegényesek. Mindössze 23–24 olyan forma létezik, amit egyértelműen csíkinak, pontosabban madarasinak vagy dánfalvinak lehet nevezni. Korsók, köcsögök, lábasok, csuprok, kantárasfazakak, tehát egykori használati tárgyak, háztartási eszközök. Erre a 23–24 formára felépíteni egy ilyen méretű termelést, mint a miénk, egyszerűen lehetetlen,amit bizonyít az is, hogy a fekete kerámia első változataival egyszerűen feltöltődött a piac, a kereslet pedig fokozatosan, évről évre csökkent. Ha meg akartunk élni, valami újabbal kellett kirukkolni. Nyilván annak előtte mindent elkövettünk, hogy a fekete kerámiából készült dísz- és használati tárgyakat minél változatosabb formában állítsuk elő, de egy bizonyos pillanatban már ez sem segített. Így tértünk rá előbb a festett népi kerámiára, nemrégiben pedig a pecsétdíszesre" (Gyarmath 1981: 1).

Herédi Gusztáv Sántha sokrétű egyéniségéről már alig harminc éves korában mint Gyarmathy Zsigáné, Körösfői Kriesch Aladár, Malonyay Dezső, Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő utódjáról emlékezett: „…azoknak a vonulatához tartozik, akik a maguk módján nem csak alkotók voltak, a népművészet ismerői, tudományos földolgozói és népszerűsítői, de egyben a nép művelői, kiállítások szervezői, népfőiskolák, tanfolyamok előadói, a népi formakincs, motívumvilág megújítói is…" (Herédi 1977: 388).

Az 1970-es években az Imets–Pálffy–Sántha-trió tervei mellett a szövetkezetnek a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola tanáraival, diákjaival is kapcsolata volt. Amint azt egy 1972-es újságcikk pontosította, Szentimrei Judit a diákjaival együtt

meglátogatta a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezetet, „Szeredában 41 textil- és 11 kerámiamintát, Keresztúron 47 textilmintát dolgoztak ki. Az 52 szeredai mintából 45-öt jóvá is hagyott a bizottság"(Ágopcsa–Vajnovszki 1972: 3).

A hetvenes évektől tehát Csíkdánfalván és Csíkszeredában párhuzamosan készült kerámia. A csíkdánfalvi kerámia szövetkezetben több mint száz ember dolgozott az 1980-as években. Leginkább a fekete kerámiát készítették, hosszú időn át Imets András, Pálffy Árpád és Sántha Imre tervei alapján. Nagyobb megrendeléseik voltak a modernebb, nyúlánkabb virágtartó vázákra, az őskori és a görög kerámiákból inspirálódó formákra, valamint a tányérokra és tálakra is *(6, 7. kép)*. A csíkszeredai részlegen mázas kerámia és kisplasztika is készült, és híres termékké vált a pecsétdíszes mázatlan, antikolt felületű kerámia, amely Sántha Imre tervei alapján készült *(8. kép)*. Amint a hetvenes évek végén Benkő Éva,[17] a Hargita Művészete Szövetkezet fiatal tervező iparművésze megfogalmazta, tudatában voltak a faragott kerámiák giccsességének. „...az első fazekasok karcolással, ujjbenyomással díszítették darabjaikat, kevés rátétes díszt alkalmaztak. Igyekszünk főként hagyományos kerámiát készíteni, de a piac és az exportpartnerek kívánságait sem tudjuk figyelmen kívül hagyni." Ezért faragott kerámiatárgy is készült továbbra is (Kovács 1979: o. n.). A szövetkezet tervezői tudatosan tanulmányozták a piaci igényeket, ezért a termékskála folyamatosan bővült. Az 1980-as évekre a régóta gyártott formák mellett megjelentek például a kávéskészletek, tojássütők (n. n. 1980a: 4).

A terjesztés megszervezése céljából a szövetkezet a mintapéldányait országos mintavásárra vitte, itt kerülhetett sor a szerződéskötésekre is (Ambrus 1978: 4). Talán a kerámia szövetkezetnek volt a legtöbb külföldi megrendelése. A dánfalvi fekete kerámia 1966-ban eljutott az ENSZ székházába is, 1980-ban Csehszlovákiába és a Német Demokratikus Köztársaságba voltak nagyobb megrendeléseik (Vîntu1966: 1, n. n. 1980b: 1). Mindkét részleg túlélte az 1989-es rendszerváltást, ám az értékesítési folyamat akadozása és az egyre erőteljesebb infláció csődhelyzetbe sodorta a részlegeket. Csíkdánfalván Csíkdánfalvi Népművészeti Szövetkezet néven még volt egy utolsó próbálkozás a szövetkezeti kerámiatermelés meghosszabbítására, de ez sem tudott fennmaradni hosszabb ideig.

Összegzés

A csíki fazekas szövetkezeti részlegek története jól szemlélteti, hogy hogyan próbált meg egy kis közösségi elit népművészetből inspirálódó sorozattermeléssel munkahelyeket teremteni, és egyéni tervekkel ötvözött hagyományos technikákat, formavilágot továbbéltetni a kommunista államhatalom évtizedeiben.

A szövetkezeti termelés semmiképp nem tekinthető már népművészetnek, megváltozott a termelési folyamat, az értékesítés módozata. Ennek ellenére néprajzosok, társa-

17 Benkő Éva (1952–1999) képzőművész, 1976-tól 1999-ig a Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet textil- és kerámiatervezője, 1982-től a tervezési osztály vezetője (Forró 2005: 14).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

dalom- és kultúraszervezők segítettek abban, hogy a munkaeszközeiktől megfosztott kisiparosok szövetkezeti keretek között folytathassák mesterségüket, és túléltessenek több mint fél évszázadon át egy olyan technikai tudást, amely valamikor a felcsíki övezetnek sajátossága volt.

Az 1989-es rendszerváltás után egyre erőteljesebb higiéniai ellenőrzés alá estek az elkészített termékek, és a fáradtolajjal kezelt cukorkatartók, tálak, tányérok iránt egyre kevésbé volt igény. A pecsétdíszes, antikolt virágtartó vázák felületéről a víz hamar leoldotta az impregnált réteget. A századforduló ízlésváltozását nem követte igényfelmérés, nem sikerült olyan tehetséges tervező művészeket megszólítani, mint a korábbi korszakok esetében.

A csíki kerámia szövetkezeti részlegek körül bábáskodó néprajzkutatók esete mégis jól szemlélteti mikroszinten, hogy milyen új feladatok elé állította a kommunista hatalom a néprajzkutatókat, és hogyan próbáltak társadalmi szerepeket keresve, a résztvevő etnográfia módszereivel, kutatni és közösségeket építeni.

Szakirodalom

Ágopcsa Marianna – Vajnovszki Kázmér
1972 A vita és a gyakorlat. *A Hét* III. (50) dec. 15. 3.
Ambrus Edit
1978 Bővülő választék, tetszetős termékek. *Előre* XXXII. (9508) jún. 14. 4.
Ament-Kovács Bence
2019 Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek a második világháború utáni Magyarországon. *Honismeret* XLVII. (3) 17–23.
Balogh József
1980 Mester és tanítvány üzenete. *Előre* XXXIV. (10202) szept 9. 2.
Balogh László
1995 A fekete füzet (3). *Romániai Magyar Szó* VII. (1796) szept. 28. 3.
Bartis Ferenc
1976 Népművészet – tiszta forrásból. *Új Élet* XVIII. (23) dec. 10. 15.
Bausinger, Hermann
1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* C. (1–4) 24–37.
Bíró Zoltán – Gagyi József – Péntek János (szerk.)
1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* Kriterion, Bukarest.
Bogdán László
1970 Tüskékkel teli ember. *Megyei Tükör* III. (110) jan. 24. 13.
Czikó Lőrinc
1958 Újra életre kelt a csíki népművészet. *Művelődés* XI. (1) 62–63.

Cseh Fruzsina
2024 Cottage Industry in the Hungarian Cooperative System before 1948. *Historical Studies On Central Europe* IV. (2) 175–203.
Forró Miklós
2005 Madarak. In memoriam Benkő Éva. *Művelődés* LVIII. (1) 14–15.
Gyarmath János
1981 A harmadik nemzedék. Ezeregy hasznos apróság nyomában. *Előre* XXXV. (10481) aug. 6. 1, 3.
Herédi Gusztáv
1977 Pecsétdísz fekete tálakon. *Korunk* XXXVI. (5) 388–389.
Hévizi József
1961 Agyagból gyúrt remekművek készítői. *Vörös Zászló* XIII. (141) jún. 14. 1.
Huszár Sándor
1966 Utazás kerámiába. *Utunk* XXI. (5) febr. 4. 7.
Jakab Albert Zsolt – Vajda András
2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Uők (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai: Funkció, használat, értelmezés*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.
Kós Károly, dr.
1976 Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk. In: Uő: *Tájak, falvak, hagyományok*. Kriterion, Bukarest, 218–276.
Kovács Magda
1979 A hitelességre törekedve. *Dolgozó Nő* XXXV. (6) jún. 1. o. n.
L. I.
1969 Csíki kincsek. *Dolgozó Nő* XXV. (2) 34.
Lengyel Imre
2012 A hazai területfejlesztés zsákutcái: a triális Magyarország. In: Rechnitzer János – Rácz Szilárd (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola–Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 140–150.
Máté Gábor
1988 *Ízlésficam. A giccs világa*. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest.
Pálffy Árpád
1972 A népművészet szeretete és a nevelés. *A Hét* III. (41) okt. 13. 9.
Rondják József
1957 Dánfalvi fazekasok. *Vörös Zászló* VI. (264) nov. 9. 2.
Sántha Imre
1967 A felcsíki fazekasság. *Korunk* XXVI. (3) 393–399.
1968 A használati tárgyak művészetéről. *Korunk* XXVII. (2) 234–236.
1974 *Csíkdánfalvi fazekasság*. Népi Alkotások és Működvelő Tömegmozgalom Irányító Központja, Csíkszereda.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szávai Géza
1976 „Szépet gyártó” emberek. *Előre* XXX. (8869) máj. 12. 2.
Székedi Ferenc
2020 *Pálffy Árpád szobrász, keramikus*. Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda.
Szekernyés János
2009 A sport megszállottja. *Heti Új Szó* XIII. (4) jan. 23. 15.
Szőcsné Gazda Enikő
2023 Csíki festékesszőnyeg-szövő műhelyek, szövetkezetek a 20. század második felében. In: *Acta Siculica 2023*. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 437–452.
2024 János Pál. In: Tóth Arnold (főszerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok II*. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 155.
Vámszer Géza
1932 A csíki székely festékes-szőnyeg. *Székelység* II. (1) 3–4.
Verebélyi Kincső
2019 *Nép – Ipar – Művészet*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Viski Károly
1928 *Székely szőnyegek*. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya, Budapest.
Vîntu, Victor
1966 Ipar és művészet II. *Előre* XX. (5736) ápr. 13. 1.
(n. n.)
1941 Hirdetés. *Székely Nép* LIX. szept. (216) 26. 6.
1950 Să întărim necontenit cooperativele de producţie meşteşugărească. *Înainte* VII. (1723) aug. 5. 1.
1980a Hagyománytisztelet és iparművészeti igény. *Hargita* XIII. (209) szept. 3. 4.
1980b Négyezernyolcszáz kerámiát… *Hargita* XIII. (217) dec. 3. 1.

Képek

1. kép. Imets András által készített mázas iparművészeti termék, 1940-es évek. Csíkdánfalva, terepfelvétel, 2023.

2. kép. Imets András által tervezett virágváza, az Olt szövetkezetben készült Csíkdánfalván, 1950-es évek. Csíkdánfalva, terepfelvétel, 2023.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. kép. A klasszikus csíkmadarasi korsók formáját idéző szövetkezeti termék, Csíkdánfalva, 2023.

4. kép. A csíkdánfalvi szövetkezet munkásai 1965-ben. A Pálffy család fotóhagyatéka, digitális másolat Daczó Katalin jóvoltából. Köszönöm Daczó Katalinnak, hogy közvetített az örökösök felé, és rendelkezésemre bocsátotta a fényképfelvételt.

5. kép. Színezett mészberakással díszített kerámia,
Pálffy Árpád terve. Csíkdánfalva, terepfelvétel, 2023.

6. kép. Sántha Imre tervei alapján készült tál, Székely Nemzeti Múzeum,
Szőcs János hagyatékából. Cf. 507-es leltárszám, 2024.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

7. kép. A Hargita Művészete szövetkezet pecsétje.

8. kép. Sántha Imre tervei alapján készült pecsétdíszes kerámia tányér, Székely Nemzeti Múzeum, Szőcs János hagyatékából. Cf. 505-ös leltárszám, 2024.

9. kép. A szövetkezet székházának felavatása, 1972. Ráduly Elek fotótékája, digitális másolat Daczó Katalin jóvoltából. Köszönöm Daczó Katalinnak, hogy közvetített az örökösök felé, és rendelkezésemre bocsátotta a fényképfelvételt.

10. kép. Válogatás a csíkszeredai szövetkezet utolsó termékeiből, Fitz Péter szövetkezeti elnök lakásán, 2021.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

11–12. kép. Sántha Imre tervei alapján készült mázas kerámia tányér,
Székely Nemzeti Múzeum, Szőcs János hagyatékából.
Cf. 509-es leltárszám, 2024.

Rolul unei cooperative meşteşugăreşti în păstrarea ceramicii din zona Ciucului

Cuvinte cheie: industria casnică, cooperativă, olărit

În zona Ciucului în epoca comunistă s-au format cooperative de artă populară. Scopul acestor cooperative a fost păstrarea tehnicilor populare şi integrarea acestor tehnici în arta modernă. Lucrarea prezintă secţiile de ceramică din zona Ciucului. În formarea şi funcţionarea acestor ateliere au luat parte etnografi şi meşteri de artă aplicată (Judit Szentimrei, Dénes Kovács, Dezső Bandi, András Imecs, Imre Sánta, Árpád Pál). Cooperativa a folosit atât tehnici antice cât şi populare pe piesele sale.

A Ceramics Cooperative and Its Role in the Preservation of the Pottery of Ciuc Region

Keywords: homecraft, cooperative, pottery

During the communist years, cottage industry cooperatives were formed in Ciuc. Their goal was to keep the technical knowledge of folk art alive and integrate it into modern art. The study reviews the cooperative classes of ceramic makers in Ciuc. Renowned ethnographers and applied artists (Judit Szentimrei, Dénes Kovács, Dezső Bandi, András Imets, Imre Sántha, Árpád Pál) were involved in the organization and operation of the cooperative. The cooperative used prehistoric and traditional techniques on the vessels it produced.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Frauhammer Krisztina

A népi kultúra revitalizációjának törekvései a KALÁSZ egyházi leányegyletekben

1935-ben az Erdélyi Katolikus Nőszövetség tapasztalataira alapozva Stettner Andrea és Luczenbacher Rita katolikus egyesületet alapított falusi lányoknak, azzal a céllal, hogy felkészítse őket a családanyai feladatokra, gondoskodjon megfelelő művelődésükről és szórakoztatásukról. A keresztény értékek továbbadása mellett programjuk egyik kiemelt pontja volt a nemzeti szellemű nevelés. Ennek legfőbb módszere a nemzeti folklór és kézműves hagyományok tudatos, szervezett és tervezett visszatanítása és népszerűsítése volt. Ezt a revitalizációs törekvést számos eszközzel igyekeztek irányítani és formálni: tagjaik és vezetőik számára kiadott sajtójukon (*Tulipántos Láda* és *Tarisznya* című lapok), néprajzi tematikus kiadványaikon, népfőiskolai, leányköri képzéseiken, kézműves tanfolyamaikon keresztül, sőt, saját kézműves termékeket árusító boltjukban. Az egyesületről fennmaradt források arról is tudósítanak, hogy miként valósult meg ez az intézményes visszatanítási folyamat. Tanulmányomban a „szervezett folklorizmusnak" ezt az egyházi keretek között létrehozott példáját szeretném elemzés tárgyává tenni.

Választásom nem pusztán az elmúlt időszakban általam kutatott *Nők, szerepek és praxisok a 19–20. század vallási kultúrájában*[1] kérdésköre miatt esett erre a témára. A vonatkozó hazai szakirodalmak hiánya azt mutatja, hogy a néprajzkutatóknak és folkloristáknak jócskán elkerülte a figyelmét az a jelenség, hogy a 20. század első évtizedeiben egyes egyházi szerveződések (egyesületek, oktatásban és szociális munkában tevékenykedő szerzetes közösségek) milyen aktívan valósították meg a magyar folklór tudatos népszerűsítését, visszatanítását és színre vitelét. Eddigi vizsgálataim során (Frauhammer 2023a, 2023b)[2] főképpen a katolikus leány- és női egyesületek tevékenysége során figyeltem fel arra, hogy szinte mindegyik esetében kiemelt szerepet kapott a vallási, erkölcsi, gazdasági/szociális programjai mellett a kulturális nevelés, amelyben – a korszak kultúrpolitikájához igazodva – a nemzeti nevelésen volt a legnagyobb hangsúly. Ebben a nemzeti nevelésben pedig fontos szerepet kapott a hagyományos magyar népi táncok, népdalok, népi hímzéskultúra és kézműves tevékenységek, népszokások megismertetése és tanítása.

1 A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

2 A témához kapcsolódóan két további előadásomban is beszámoltam eddigi kutatási eredményeimről, melyek írott verzió jelenleg még kéziratban vannak: Egyházi nőegyletek társadlomtörténeti vonatkozásai, habilitációs tudományos előadás, SZTE, 2023. szeptember 25., A KALÁSZ mozgalom és társadalomtörténeti vonatkozásai, GFE, A vallás feminizálódása workshop, 2023. november 15.

Frauhammer Krisztina (1974), Gál Ferenc Egyetem, Szeged, tudományos főmunkatárs, nagyne.frauhammer.krisztina@gfe.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-15

Röviden a KALÁSZ-ról

A falusi lányokat tömörítő szövetség létrejöttének kezdetei egy 1935-ös Katolikus Nőegyesületi Gyűléshez és annak egyik résztvevőjéhez, a nemesi származású Luczenbacher Ritához (1909–1986) vezetnek. Életútjában számos olyan momentum volt, amely szerepet játszott későbbi pályájának alakulásában. Öt testvére közül csak ketten, ő és 20 évvel idősebb lánytestvére maradt életben, így a visszaemlékezések szerint játszótársai a család pettendi kastélyában szolgáló cselédek gyerekei közül kerültek ki. Gimnazistaként (a budapesti Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumba járt), majd egyetemistaként a szünidők alatt rendszeresen foglalkozott a pettendi lányokkal, énekeket, kézimunkát, egészségügyi ismereteket tanított nekik. Felmerült benne az is, hogy belép a leánynevelléssel foglalkozó Sacré Coeur kongregációba, de szülei kedvéért lemondott erről, nem akarta, hogy egy újabb gyermeküket is „elveszítsék". „1930-ban beiratkozott a bölcsészkarra, tanárszakra, egy évet Londonban is járt egyetemre, jól tanult, de a diplomát már nem szerezte meg, mert másfelé fordult az érdeklődése, hivatást talált magának: a legelesettebb, leginkább kiszolgáltatott, a tanulástól elzárt falusi leányok sorsán akart javítani" (Székely 1989: 49–57). Végső elhatározása 1935-ben, a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének továbbképzési tanfolyamán született meg, amelyet falusi leányegyletek vezetői számára szerveztek.[3] Itt ismerkedett meg a Szociális Testvérek Társaságához[4] tartozó Stettner Andreával (1905–1991), aki akkor már több éves tapasztalattal rendelkezett Erdélyben a katolikus leánynevelés terén.[5]

A hasonló célok gyorsan összekovácsolták a két nőt, és megkezdték a falusi leányok képzésére, nevelésére irányuló tervek kidolgozását. Sőt, még ugyanebben az évben felállították a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének keretében Faluszervező Irodájukat, ahol kezdetét vehette az iskolából kimaradt parasztlányok egyesületbe tömörítése. Már ekkor, decemberben összeállított Luczenbacher Rita egy *Tarisznyá*t, azaz egy nyomtatott segédanyagot azok számára, akik elsőként kezdtek bele a munkába (S. Töttő 2020, Gombos 2009: 22–27). Legfőbb feladatuknak a falvakban élő lányok életének javítását, az anyák jövő nemzedékeinek nevelését tekintették. Abból az alapvetésből indultak ki, hogy az anyák a kulcsai egy magabiztos, szellemileg erős vidéki női társadalomnak, akik jól képzettek az egészségügy, a gazdaság és a háztartási munka terén. Úgy vélték, ezek által a képességek által az otthon keretei között végzett munkájuk társadalmilag is hasznossá lesz. Ezek az elképzelések jól illeszkedtek a korszak keresztény konzervatív női ideáljához és szerepelvárásaihoz.

3 A Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége 1935. június 23. és július 11. között megrendezett nyári egyetemének programjain belül került sor az egyházi leányszervezetek vezetőinek éves továbbképzésére.

4 A Szociális Testvérek Társasága egy női apostoli közösség, melyet 1923-ban Schlachta Margit alapított Budapesten. Fő tevékenységi körükhöz tartozott a különféle társadalmi problémák megoldása és a nehéz helyzetben lévő nők, gyerekek, családok segítése.

5 A nővérközösséghez tartozó társaival együtt a falusi asszonyokat és leányokat a KALÁKA (Katolikus Lányok, Katolikus Asszonyok) szervezetébe vonták be és célul tűzték ki számukra a népi értékek felkutatását, megőrzését, megbecsülését. Ennek keretében szervezték meg évenként Csíksomlyón (először 1931. július első vasárnapján) Zakariás Flórával a napjainkban is ismert *Ezer Székely Leány Napjá*t, ami a színes népviseletek, népdalok, néptáncok seregszemléje. A szervezőmunkában oroszlánrésze volt Domokos Pál Péternek, aki akkor már ismerte Kodály Zoltánék népdalgyűjtő tevékenységét és maga is elkezdte gyűjteseit a csángók között. Vö. Murányi 2013 és Cseke–Burus 2012.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A leánykörök szervezése a székesfehérvári egyházmegyében kezdődött, ahova maga Luczenbacher Rita is tartozott és ahol családi barátság révén Shvoy Lajos székesfehérvári püspök bizalmát is élvezte. 1936-ban már országos mozgalommá fejlődtek, 1938-ban 533 leánykörben, 13 330 tag tevékenykedett, 1940-ben pedig jogilag is teljesen önálló szervezetté váltak, innentől lett hivatalosan KALÁSZ, azaz Katolikus Leánykörök Szövetsége a nevük. (Önállóvá válásuk előtt a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségéhez tartoztak.) A falvakban szerveződő leánköröket regionális vezetők (egyházmegyei titkárok) fogták össze, őket pedig az országos vezetőség. Mind a helyi körök, mind a regionális és országos vezetők nők, főként a települések tanítónői, a helyben működő női szerzetesrendek tagjai voltak, de szoros egyházi ellenőrzés és irányítás alatt álltak.[6] Működésük alapját a két alapító külföldi (német, belga, olasz) tanulmányútjai és a már bevált erdélyi tapasztalatok alapján alakította ki. Heti találkozókat, hittani alapismereti képzést, katekizmus versenyeket,[7] szentmiséket és lelkigyakorlatokat, illetve különféle kulturális programokat, közművelődési, egészségügyi, gazdasági képzéseket szerveztek.

Kontextusok

A KALÁSZ és a hozzá hasonló felekezeti ifjúsági egyletek működése természetesen nem egy légüres térben, nem előzmények nélkül formálódott. Több, egymással párhuzamosan zajló folyamat is játszódott a háttérben, melyek mind tágabb kontextusba helyezik kiemelt példánkat. Elsőként az 1930-as években mozgalommá formálódó falukutatást, a falvak helyzetének társadalmi, tudományos feltárását kell említenünk, melynek egyik fontos fordulópontja az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság volt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy már az első világháború, az azt követő forradalmak, a trianoni békediktátum is mind komoly mentális és gazdasági bizonytalanságot okozott a lakosság körében, a gazdasági válság mindezt csak fokozta és kiélezte. A krízis Magyarországon is a falvak állapotának minél teljesebb (szociológiai, gazdasági, egészségügyi, művelődési, néprajzi) bemutatására irányította a figyelmet. A társadalmi bajok fokozódó jelentkezése a magyar értelmiség tagjait arra ösztönözte, hogy a magyar falut jobban megismerjék, problémáit, melyek a legsúlyosabbaknak mutatkoztak, az egész társadalom elé tárják, orvoslásukon és megoldásukon gondolkodjanak (Kósa 1979). Itt érdemes figyelembe vennünk azt, hogy ebben az időszakban a népesség kétharmada, azaz abszolút

6 A KALÁSZ történetét összefoglaló Székely Andrea leírja ennek az ellenőrzésnek és irányításnak a pontos mibenlétét is: „Az egyházmegyei titkárokat a központ előterjesztésére a megyéspüspök nevezte ki. Feladata volt az egyházmegye leányköreinek szervezése, látogatása, levelezéssel történő irányítása, egyházmegyei és espereskerületi lánynapok, lelkigyakorlatok, tanfolyamok szervezése. Az egyházmegyei titkárok mellett az Egyház irányító és ellenőrző szerepét gyakorolták az egyházmegyei lelki igazgatók, akiket a központ felkérése alapján szintén a megyéspüspökök neveztek ki. Munkájukat segítették az espereskerületi lelkiigazgatók: elnököltek a katekizmus-versenyeken, vezették a lelkigyakorlatokat, látogatták a lányköröket. Ugyanakkor az egyházmegyei titkárok munkáját az espereskerületi vezetők segítették szervezéssel, látogatással, tanácsokkal. A KALÁSZ szervezete tehát teljesen megfelelt a magyar katolikus egyház szervezetének; annak hierarchiájára épült. Sehol nem indult szervezőmunka a megyéspüspök engedélye nélkül, nem jöhetett létre lánykör az egyházközség plébánosának hozzájárulása nélkül, s a helyi lányköri vezető megbízása a plébános ajánlására történt." Székely 1989: 47–48.

7 Ezt a gyakorlatot római tanulmányútjáról hozta magával a két alapító. A lényege: a leánykörökben rendszeresen oktatták a katolikus hit alapvető tudnivalóit, majd helyi, regionális, végül évente egyszer országos szinteken mérték össze tudásukat a legjobbak.

többsége falvakban vagy tanyákon lakott, ezen belül az ország népességének egyötöde (de egyes alföldi mezővárosokban, mint például Kecskeméten ez az arány akár a 40%-ot is elérte) tanyákon élt (Gyáni–Kövér 2001: 209). A mozgalommá fejlődő érdeklődést mutatja a számos ekkor megjelent szociográfiai mű, amelyben a riportok közvetlenségével, szépirodalmi stílusban az érzelmekre is hatva mutatták be a szerzők a falvakban élők szegényes mindennapjait.[8] A néprajzi vizsgálatok szintén gyakran támaszkodtak a falukutatás eredményeire, de maga a falukutatás is feladatának tekintette a népi kultúra leírását és gyűjtését. Így több, ma már klasszikusnak számító néprajzi mű is szerves részét képezte a két háború közti falukutató mozgalom irodalmának.[9]

Az 1921-et követő időszak keresztény nemzeti irányzatának térnyerése okán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fent említett kérdéskörökre (falvak helyzete, falusi társadalom műveltségi helyzetének javítása) adott egyházi reakciókat sem. Annál is inkább, mert ebben a korszakban az egyházak (jelen dolgozat a Katolikus Egyházra koncentrál) is fokozott érzékenységgel, határozott állásfoglalásokkal és számos programmal igyekeztek a szociális problémákat, így például a falvakban mutatkozó gondokat megoldani. Ennek a tudatos odafordulásnak az első lépései XIII. Leó híres *Rerum Novarum* című 1891-es enciklikájától datálhatók, majd az ezt követő évtizedekben is folyamatosan tetten érhetőek, azok a törekvések, amelyeket a pápai körlevél indított el. Sorra alakultak a legkülönfélébb szociális tevékenységet felvállaló szerzetesrendek, egyesületek, lelkiségi mozgalmak.[10] A már meglévő szerzetesi közösségek is rendre dolgozták ki válaszaikat, módszereiket a problémák orvoslására,[11] majd – nem függetlenül a világválság hatásaitól – 1931-ben újabb pápai megnyilatkozásban (*Quadragesimo anno*) fektették le az egyház szociális tanításának alapelveit. 1933-ban és 1936-ban már ebben a légkörben kerültek megrendezésre a katolikus egyház legfontosabb közéleti fórumaként ismert katolikus nagygyűlések. 1933-ban a család kérdése, majd 1936-ban a magyar falu helyzete volt a téma (Gianone 2017: 163–203). A háromnapos tanácskozás célja az volt, hogy a kor magyar falujának anyagi, erkölcsi, vallási problémáira felhívják a figyelmet, ezzel is cselekvésre buzdítva a felelős katolikus társadalom tagjait. A témaválasztás nyilván nem volt véletlen, maguk a problémák és a már említett, ekkor fénykorát élő falukutató mozgalom, a szárnyait bontogató és formálódó állami szociálpolitika és a szintén ekkor intézményesülő népművelési stratégia önmagukban is indikálták ezt.

Témánk szempontjából leginkább ez utóbbi körülmény, azaz az iskolán kívüli népművelési mozgalom és annak irányelvei a legmeghatározóbbak.

8 A teljesség igénye nélkül néhány ezek közül: Illyés Gyula: *Puszták népe* (1936); Erdei Ferenc: *Futóhomok* (1937), *Parasztok* (1938), *Magyar város* (1939), *Magyar falu* (1940), *Magyar tanyák* (1942); Veres Péter: *Számadás* (1937), *Falusi krónika* (1941); Féja Géza: *Viharsarok* (1937); Szabó Zoltán: *Tardi helyzet* (1937), *Cifra nyomorúság* (1938) című művei.

9 Kiss Lajos: *A szegény ember élete* (1939), *A szegény asszony élete* (1941); Ortutay Gyula: *Parasztságunk élete* (1937); Kiss Géza: *Ormánság* (1937).

10 A korszak szerzetesrendjeiről a Magyar Katolikus Egyház honlapja ad teljes körű áttekintést: https://katolikus.hu/szerzetesrendek. Az egyesületekről Mihalovics Zsigmond *Világi apostolkodás kézikönyve* (1942) című munkája tájékoztat. Online elérhetősége: https://www.szaktars.hu/szentistvantarsulat/view/mihalovics-zsigmond-a-vilagi-apostolkodas-kezikonyve-1942/ (letöltve: 2024. január 25.)

11 Itt elsősorban a jezsuiták Jézus Szíve tiszteletre épülő tevékenysége és a Szívgárda nevű gyermek lelkiségi mozgalma említhető Bíró Ferenc, Petruch Antal, majd a Jézus Szíve Népleányai Társasága vezetésével.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Az iskolán kívüli népművelés

A szinte divattá szélesedő társadalomtudományi érdeklődés a falvak leírása, megismerése, az ismeretterjesztés mellett leginkább az iskolán kívüli, illetve iskolai évek utáni népművelés szükségességét hangsúlyozta. Klebelsberg Kunó 1921-ben induló vallás- és közoktatásügyi tevékenységének is fontos célkitűzése volt ennek a szabadoktatási formának a támogatása (Balovári 2011: 36).

A gondolat nem volt új, Magyarországon már a 18. században megszülettek azok az első szórványos kezdeményezések, amelyek a tudatos felnőttképzés körébe sorolhatók (Balovári 2011: 1). A 19. század első felében aztán egyre szélesedett azon társadalmi rétegek köre, akik számára ismertté vált ez az iskolán kívüli népművelési forma. Az intézményesülés a kiegyezés után indult meg, majd a századfordulóra, a polgárosodás előrehaladásával vált a népművelés széles körű mozgalommá, igaz, ekkor még csak „elsősorban a hirtelen fejlődésnek induló városokban, az urbanizált légkör kiegészítőjeként" (Balovári 2011: 6). Ahogy Keszeg Vilmos is rámutat tanulmányában: „Apponyi Albert gróf, vallás- és közoktatási miniszter 1906-ban körrendeletben írta elő: a törvényhatóságok és a tankerületek kezdeményezzenek ismeretterjesztő előadásokat »a nagyobb vidéki kulturális központokon a társadalom alsóbb osztályainak műveltségét« emelendő" (Keszeg 2018: 56). Fordulatot az első világháború és a forradalmak időszakának új politikai környezete eredményezett. A kultúrpolitika és benne a népművelés az új hatalom figyelmének kiemelt területe lett (Balovári 2011: 1). Klebelsberg Kunó újonnan meghirdetett kulturális programjának jelszavai a neonacionalizmus, a konzervativizmus, a keresztény szellemiség, a revíziós gondolat, a nemzeti közösségtudat fejlesztése, az állampolgári jogok helyett a kötelességek hangsúlyozása voltak, így ezek váltak a népművelés irányadóivá. „Az új propaganda szerint a kultúra eszközzé vált, éspedig nem kifejezetten az alsóbb néposztályok felemelésének eszközévé, sokkal inkább az egyén integrálásáé egy homogenizált társadalmi közösségbe, egy azonos értékeket valló, azonos célokért dolgozó és a fennálló politikai rendet egyformán támogató állampolgári csoportba" – mutat rá a népművelés történetéről írott dolgozatában Balovári Anita (Balovári 2011: 36). A program eljövendő új bázisaként elsősorban a falusi népességet jelölték meg. Maga a miniszter fogalmazta meg egy 1923-as népművelési ankét megnyitóján a következőket: „Általában a szabadoktatás eddig aránytalanul sokat foglalkozott a városokkal, helyesebben elhanyagolta a falut, pedig a falusi népek nemcsak hálásabb talaj, de a hosszú téli esték hasznosítása óriási nemzetgazdasági probléma is […]" (Klebelsberg 1923: 2). Mindezen eszmei háttér és célok kijelölése után immár nagy lendülettel és törvényi szabályozással indult meg az iskolán kívüli megyei, helyi népművelési bizottságok munkája, melyet az Országos Szabadoktatási Tanács koordinált. Ismeretterjesztő előadásokat, tanfolyamokat szerveztek, falusi népkönyvtárakat hoztak létre, illetve német és dán mintára bentlakásos népfőiskolákat alakítottak ki szerte az országban (Balovári 2011: 10).[12] Mindezt pedig a korszak politi-

12 A KALÁSZ-nak Bodajkon és Pettenden volt népfőiskolája. Tervben volt egy dél-alföldi iskola létrehozása is a Szeged melletti Szatymazon, de ez az egyházi egyesületek feloszlatása miatt meghiúsult.

kai kurzusához illeszkedően a keresztény konzervatív ideológia jegyében, ahogy azt az indulás után két évtizeddel hangsúlyozta *Az iskolán kívüli népművelés vezérfonala* című munka: „Jobban kell törekednünk arra, mint valaha, hogy a magyar művelődés eszménye egyesítse lelkileg a nemzet minden tagját. Az iskolán kívüli népművelést ez a törekvés vezérli [...] két évtizede szolgálja az egységes magyar művelődés ügyét. A magyar népművelők ezrei és ezrei munkálkodnak céltudatos nemzetnevelő munkával, hogy kialakítsák azt az új, erős, keresztény erkölcsű, hazafias és szociális gondolkodású nemzedéket, melyre oly nagy szüksége van ma ennek a jobb jövő felé haladó országnak." (Katona 1941: 1)

Az iránymutatásból az derül ki, hogy a népművelésre tulajdonképpen nemzetnevelési koncepcióként tekintettek az intézményi hálózat képviselői. Ehhez kapcsolódóan a nemzeti történelem, irodalom, művészetek és a nép- és honismeret kiemelt részét képezték az iskolán kívüli nevelésnek. Ez utóbbi területhez tartozóan a népviseletek, népszokások, népművészet, népdalok és kézművesség kaptak külön figyelmet. A gyermekek szórakoztatása fejezetben pedig a népmesét, a történelmi személyekhez, földrajzi helyekhez kapcsolódó népmondákat, vallásos tartalmú legendákat említették, mint a foglalkozások lehetséges tárgyát (Katona 1941: 33–42).

Katona Géza, Pest-Vármegye népművelési titkárának munkája arról is pontos tájékoztatást ad, hogy milyen sok területen kapott helyet a magyar folklór a népművelés koncepciójában. Ilyen módon a teoretikus folklór eredményeit gyakorlati célokra vették igénybe, vagyis a nemzetnevelés eszközévé alakították.[13] A nemzeti élet és művelődés témakörénél szülőföld és honismeretet oktattak. A magyar népdalokat, néptáncokat és népi játékokat „kedélyápolás" és szórakozás céljával tanították. A folklóralkotások gyakran szerepeltek ezen túl a szabadidő helyes eltöltése, a műsoros délutánok, népművelési hangversenyek, alkalmi ünnepségek és nőnevelés altémák javaslataiban (Katona 1941: 42).

Ez utóbbi terület volt a népművelési mozgalom egyik speciális, és talán legnépszerűbb területe. Kisgazdasszony-, gazdasszony képzőkön, anyák iskolájában, kézimunka tanfolyamokon tanulhatták a leendő anyák a gyermekgondozás és nevelés, az otthongondozás (lakberendezés, a lakás tisztán tartása), a háztartástan, a főzés és női kézimunka ismereteit. Célzott kutatások híján, egyelőre csak feltételezni tudjuk, hogy a speciálisan nőknek összeállított népművelési programokban is meghatározó szerepet kaptak az egyes egyházi leány- és nőegyletek, és a női szerzetesrendek. Így például a pálos rend női ágaként számon tartott – Veszprém, Szolnok, Somogy, Tolna megyében működő – Krisztus Királyról nevezett Népművelő Testvérek Társaságáról és az Isteni Megváltókról Nevezett Nővérekről[14] tudjuk, hogy intenzíven bekapcsolódtak a falusi népművelés programjába (Balovári 2011: 150–152). A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek szegedi Tanítóképző-Intézetében és Leánylíceumában pedig népművelési, népművelési előadó, faluvezetőképző tanfolyamokat és Falupedagógiai Szemináriumokat is szerveztek az ott végzett tanítónőknek (Farkas 2001: 510–516). Ezekkel a végzettségekkel vált sok tanítónőből egyben KALÁSZ egyesületi vezető is.

13 Az elképzelésről Szendrei Zsigmond: *A folklór a praktikus élet szolgálatában* címmel tanulmányt is közölt 1923-ban a *Néptanítók Lapjá*ban. Szendrey 1923: 10–12.

14 A Megváltós nővérekről lásd e kötetben Paréj-Farkas Katalin tanulmányát.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A KALÁSZ és népművelési programja

A folklór gyakorlati célú „újrahasznosítása”

Az egykori KALÁSZ központ[15] iratanyaga egyértelműen igazolja, hogy a mozgalom megindulásának első pillanataitól kezdve szorosan együttműködtek a KALÁSZ-ban dolgozó vezetők, tanítónők a helyi népművelési bizottságokkal. Sőt, feltehetően sokszor ugyanaz a tanítónő volt a KALÁSZ vezető, aki a népművelődési bizottság helyi vezetőjeként működött. Sok esetben buzdították is a KALÁSZ leányköri vezetőket, arra, hogy vállalják el a népművelési bizottságok vezetését is. A KALÁSZ központban talált iratok szerint[16] már az egyik első, 1935-ös péceli vezetőképzőn jelen volt a meghívott előadók között dr. Pataky Mária,[17] a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium zenei és női népművelésért felelős tanfelügyelője, hogy ismertesse a vezetőkkel a népművelés főbb ismérveit. A képzésről összeállított gépelt kéziratban előadásának rövid összefoglalása is olvasható. Ebben külön hangsúlyozta, hogy ellentétben a szocialista, kommunista ideológiai alapokra épülő, proletár gyerekeket megcélzó Gyermekbarát Egyesület mozgalma[18] működésével, a legjobb, ha valamely katolikus szervezet keretén belül zajlik a népművelési munka és a vidéki kisebb településekre is kiterjed. Előadásában elsősorban a népművelés szórakoztatásban betöltött szerepéről és fontosságáról írt, elismerve, hogy a falvakban ez sokszor nehezen megvalósítható, hiszen maguk a gyerekek is gyakran dolgozni kényszerülnek. Konkrét programjavaslatokat (mesedélután, meseszínház) is tett, melyben a népmesékre kiemelten épített, sőt egészen konkrét, a népmesék műfaji sajátosságait is figyelembe vevő módszertani ajánlásokkal is ellátta a leendő vezetőket. Nem véletlen ezeket a példákat hozta, ő maga is:

„Mit meséljünk? A népmesegyűjtemények, pl. Hóharmat Gombos Albin népmese gyűjteménye igen jó anyag, de a népmesékben fantasztikus események is vannak. Ne legyen a mese túlságosan hosszú. Ha hosszu és nagyon bonyolult, alakítsuk egyszerűbbre inkább. Tündérmesével vigyázzunk, ne legyen tulságosan bonyodalmas! Tudományos mesék eröltetettek, ezért kerüljük el /: bacillus moso pl.:/. A szimbolikus mese a gyermek

15 A KALÁSZ nem rendelkezik rendezett, hivatalos archívummal. Központjuk ma is az egykori Luczenbacher Rita által vásárolt lakásban, Budapesten, a Pagony utca 3-ban van. Itt találhatóak megmaradt egykori irataik.

16 Vö. A Péceli Leányegyesületi vezetőképző kurzus, KALÁSZ Központ Irodája (a továbbiakban: KKI), jelzet nélkül.

17 Pataky Mária (1897–1984) a kárpátaljai Beregszászon született, gimnáziumi, majd budapesti egyetemi tanulmányai után magyar, történelem, latin szakos tanári képesítést és doktori címet szerzett. Tanári pályájának első éveiben ösztöndíjasként egy évet a berlini egyetem (Universität Berlin) Magyar Intézetében tanult és zenetörténeti kutatásokat végzett. 1928-tól került a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, ahol az iskolán kívüli népművelés zenei majd női népművelésért felelős előadója/tanfelügyelője lett. Népművelő előadásokkal járta az országot, zenetörténeti témákban jelentett meg szakcikkeket, monográfiákat, zenét szerzett, nótákat és színdarabokat írt. Aktívan részt vett a Magyar Asszonyok és Nők Szövetségének a munkájában is. Tagja volt a Kárpátaljai Tudományos Társaságnak és vizsgálta a ruszinok, a magyar–ruszin együttélés kérdését, kutatta Kárpátalja néprajzi értékeit. 1946-ban elbocsátották osztályidegenként a minisztériumból, utána az OSZK könyvtárába került, innen ment nyugdíjba. Ld. Barna 2024.

18 A Gyermekbarát Egyesület (hivatalos nevén: Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesület, MMGYE) nemzetközi előképeket követve 1918. november 2-án kezdte meg hivatalos működését Magyarországon. A szociáldemokrata hátterű mozgalom elsősorban szociálpolitikai és nem jótékonysági intézmény kívánt lenni. Legnagyobb sikereit a Tanácsköztársaság alatt érte el gyermekétkeztetési és gyermeküdültetési programjával. A két világháború közötti időszakban – a katolikus klérus nagyfokú bizalmatlansága ellenére – is sikeresen működtek. Folytatták gyermeküdültetési és -étkeztetési programjaikat, valamint mesedélutánokat, szavalóesteket, színi- és egyéb népművelő előadásokat szerveztek. A második világháború után egyre nehezebbé vált működésük, 1950. április 11-én betiltották őket, helyüket a szovjet mintájú gyermekbarát mozgalom vette át. Vö. Révész 2017.

számára érthetetlen. Kipling: Dzsungel, Történetek az őserdőből stb. könyvek örök értékűek, mert művésziek. Vallásos mesét minden korban szeret a gyermek: Jézuska-történetek, /:Lagerlöf: Krisztus legendák:/ a szentek legendáit is. Milyen legyen a mese? Nem jó, ha a hősnek minden sikerül. Az életben nincs ugy. Hibás történet, ha a főhős mindenkit becsap pl. Nincsenek csak jó és rossz emberek, ezért ne meséljünk ilyenekről, mert megtévesztik a gyermeket. „Aki jó, annak minden sikerül." Ez is hibás gondolat. A pajkosságokhoz ne szállítsunk ötleteket a mesék segítségével, amiket kipróbálnak a gyerekek! Nagy kár az u.n. jámbor mesék terjesztése /:Schmidt Kristóf stb.:/. A jók jutalma nem abban áll, hogy amit várt, megkapja. /:Jézuskának levél: rossz gyerek mert gazdag, megkapja a hintalovat, a jó szegénysége miatt nem éri el.:/ A szentek legendáival lehet megmutatni az igazi jutalmat." (Pataky 1935: 13)

Ugyanezen a vezetőképzőn voltak meghívott előadók Palotay Gertrúd[19] és Volly István[20] néprajzkutatók is, hiszen a nemzetépítés és kulturális nevelés alapjait a magyar népi kultúra elismert szakembereinek a felkérésével kívánták megalapozni. Ez nem volt újdonság, hiszen a *Néptanítók Lapjá*ban például már az 1920-as évektől rendszeresen jelentek meg néprajzkutatók írásai, különféle oktatást, helyi anyaggyűjtést segítő témákban.[21]

Palotay Gertrúd érthető módon a fő vizsgálati területéhez tartozó népi kézimunkákról adott elő. Két fő irányelvet fogalmazott meg: egyrészt a népi hímzések megőrzésének, továbbvitelének kulturális misszióját; másrészt az autentikusság jelentőségét. Ez utóbbi cél eléréséhez gyűjtésre buzdította a vezetőket (Palotay 1935: 13, *1. kép*).

A KALÁSZ anyagában szervezett gyűjtésre vonatkozó dokumentációt nem találtunk, de minden bizonnyal zajlottak ilyenek. Az egyesület *Tarisznya* című, vezetőknek szóló folyóirata 1940-ben például felhívta az olvasók figyelmét arra, hogy gyűjtsenek német népszokásokat és táncokat, ezzel is segítve a formálódó német nemzetiségű lányok csoportjainak munkáját. Feltehetően a helyi csoportok vezetői is végeztek gyűjtéseket, olyan céllal, hogy ezek anyagait bemutatóikon, programjaikon felhasználják.

Volly István népzenekutató, szintén az 1935-ös péceli képzésen épp erre hívta fel a figyelmet: „Mindenki, aki a néppel foglalkozni akar, csak akkor lehet hozzáértő, ha minél többet ismer abból, amit a nép tud." (Volly 1935: 15). Tehát maguktól a vezetőktől is elvárt volt a folklór ismerete. Volly nemcsak említett előadásában adott „gyorstalpalót" a magyar szövegfolklór műfajairól, hanem több olyan munkát is jegyzett, amely tematikus válogatását adta a magyar népi kultúra szellemi örökségének.[22] Ezek a munkák jórészt

19 Palotay Gertrúd (1901–1951) néprajzkutató, a budapesti Néprajzi Múzeum első női muzeológusa volt, fő kutatási területe: a textil és viselet. Számos monográfiában és szakcikkben adott áttekintést a magyarországi és erdélyi hímzésekről, öltéstechnikáikról és női viseletről (Balogh Jánosné Horváth 2002: 676).

20 Volly István (1907–1992) népdalgyűjtő, zeneszerző, tanár. A Kodály-tanítványként végzett énektanár a tanulmányban tárgyalt időszakban a Néprajzi Múzeum zenei osztályának népdal- és katolikus népének-gyűjtő munkatársa, majd 1945 és 1950 között népművelődési előadó volt. Mellette tanárként, zeneszerzőként és számos népzenei, egyházzenei kiadvány szerkesztőjeként, szakcikk írójaként tevékenykedett (K. Kovács 1982: 588).

21 Néhány ilyen tanulmány a teljesség igénye nélkül: Hermann Antal: A néprajz és a néptanító. *Néptanítók Lapja* 1920. LIII. (44–46) 8–10, Viski Károly: Néprajz és néprajzi kutatás. *Néptanítók Lapja* 1920. LIII. (44–46) 13–15, Szendrei Zsigmond: A folklór a praktikus élet szolgálatában. *Néptanítók Lapja* 1923. LVI. (25–26) 10–12.

22 Volly István: *Népi játékszín. Színpadra alkalmas eredeti népszokások fényképekkel és dallamokkal.* Bp., Népművelési Titkárok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1935.; Volly István: *Népi játékok I. Köszöntők. Regős. Balázs-Gergely-Húsvét-Pünkösdjárás.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, *Népi Játékok II. Betlehemes, Bölcsöske, Háromkirály.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, *Népi játékok III. Ballada- és históriajáték. Arató és szüreti ünnep.* Fonó. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

célzottan a népművelésben dolgozók számára készültek. Volly kiadványai mellett a 100 népdalt tartalmazó *Madárka* című gyűjteményt is bemutatták az induló továbbképzésen, hogy ezzel is segítsék a népdalok „visszatanítását" és a jövendő vezetők munkáját.

Az 1935-ös péceli vezetőképzőt követően formálódott ki a KALÁSZ alapszabálya és pontos célkitűzése. A négy pontot tartalmazó vezérelvek között (1. Hitükben erős, 2. Morálisan tiszta, 3. Öntudatos a nemzeti kultúrájában, 4. Gazdaságilag képzett) természetesen a nemzeti kultúra ismerete is helyet kapott. Itt az egyes régiók népzenéjének, népi játékainak, elbeszéléshagyományának, meséinek és népszokásainak az ismerete tartozott. Emellett három színösszeállításban (alföldi, dunántúli és északkelet-magyarországi) egyenviseletet is terveztettek a belépő lányok számára a Néprajzi Múzeum munkatársainak bevonásával (Luczenbacher 1942).

A hazai folklórkincs őrzését, megismerését és feleleventését a mozgalom saját sajtóján keresztül is támogatni igyekezett. Már csak azért is, mert úgy tekintett ezekre az alkotásokra, amelyeken keresztül könnyebben eljuthat az egyszerű falusi emberekhez. A folklórban látták a nemzeti érzés megerősítésének lehetőségét is. Ezért mind a vezetők számára kiadott, havonta megjelenő *Tarisznyá*ban, mind pedig a leánykörök tagjainak szerkesztett *Tulipántos láda* című népszerű képes folyóiratban rendszeresen szerepeltek folklór témájú írások. Így például a népi mondákon keresztül a magyar nép jellemző tulajdonságait szemléltették, a közösségi foglalkozásokhoz, fellépésekhez és nem utolsósorban „kedélynevelés" céljából régi magyar népdalokat, népi játékokat és táncleírásokat közöltek. Erkölcsnevelő célzattal népmeséknek, tanmeséknek és legendáknak adtak helyet. Az éves beszámolók programleírásai és a fennmaradt fotók alapján egyértelműen kijelenthető, hogy megvalósult a leánykörökben a folklór revitalizációja. Rendszeresek voltak a néptánc-, népszokás-bemutatók és nem maradt el egyetlen összejövetelről sem a népdaléneklés (*2–4. kép*)

Gazdasági potenciál a népi kézművességben

Már Stettner Andrea erdélyi működésekor is a lányegyleti szervezőmunka fontos eleme volt a háziipari és népművészeti munka újraélesztése. „Ezekben a törekvésekben együtt dolgoztak az Erdély területén működő katolikus, református és unitárius nőszövetségek, például közösen rendeztek népművészeti kiállításokat" (Székely 1989: 45). Ez a gyakorlat a KALÁSZ-ban is folytatódott, csakúgy, mint sok más hasonló jellegű felekezeti leány- és nőegyletben. Különösen a hímzést, a szövést, a csuhé- és kosárfonást népszerűsítették tanfolyamaikon és a *Tulipántos láda* című folyóiratukban. Tájegységek hímzésmintáit, hímzési útmutatókat közöltek és lakberendezési útmutatásokat adtak ezek felhasználásához. Az ajánlott „szakirodalmak" között szerepelt az 1931-ben indított *Muskátli* folyóirat is, melynek első beköszönő számából idézünk: „Nemcsak azok számára készül ez az újság, akik kedvtelésből forgatják a tűt, hanem azoknak is – sőt főleg azoknak –, akik hivatásszerűen, kenyérkereset szempontjából foglalkoznak kézimunkával. Talán lesznek, akik úgy vélik, hogy a jelen gazdasági viszonyok között nem kellett volna új lappal elindulni. Mi úgy gondoljuk, hogy éppen ezek a súlyos gazdasági viszonyok igazolják a kézimun-

ka-újság megjelenését, amikor sok asszony- és leánytestvérünk a csekély vagy teljesen hiányzó jövedelmet az asszonyi lélekhez legközelebb álló kézimunkával óhajtja pótolni. Néhány évvel ezelőtt, amikor a női kézimunkák kivitele megindult, a különféle bizottságok sok munkát voltak kénytelenek visszautasítani, amelyeket készítőik szépeknek tartottak, technikai kivitel szempontjából talán meg is állták volna helyüket, de ízlés vagy stílus tekintetében nem ütötték meg a mértéket. És még így is, mennyi olyan munka került külföldre »magyar hímzés« címen, amelyeket sem rajz, sem technikai kivitel szempontjából nem illetett meg ez az elnevezés, téves fogalmat adtak a külföldieknek a magyar munkáról. Sajnos, a magyar közönség nagy része sincsen tisztában a magyar népművészetet, a magyar stílust, a magyar technikákat illető kérdésekben" (Zulawsky 1931: 3).

A lap programadó írása jól tükrözi azt a szemléletet, amely a hagyományos hímzés, szövés stb. kézműves technikák népszerűvé válása mögött húzódott. Ezeknek a technikáknak a tudatos tanításában, megőrzésében gazdasági potenciált láttak. Azt vizionálták, hogy az így készített termékek piacosítható árucikké válhatnak, és ezáltal megélhetést biztosítanak majd a nőknek. Hiszen az asszonyokat nem szívesen küldték a háztartáson kívül eső munkára, alapvetően a háziasszonyként gondolkodtak róluk. Ez az álláspont azonban a második világháború kitörésének időszakától már egyre kevésbé volt tartható: gazdasági értéket is kellett termelnie a nőknek és a kézműves termékek gyártásától – mintegy kiegészítő kereseti lehetőségtől – remélték mindezt. Természetesen a KALÁSZ koncepciójában is megjelent ez a szempont. Sőt, amikor 1940-ben gazdasági nehézségeik adódtak az egyre bővülő és egyre aktívabb leányköri hálózat működtetésének finanszírozásával, Luczenbacher Ritáék Shvoy Lajos püspökhöz fordultak tanácsért. Shvoy az egyházi körökben jól ismert és kereskedelmi ügyekben járatos dr. Ajkay Józsefhez fordult ötletért.[23] Javaslatára kézműves boltot nyitottak.[24] A háziipari termékeket árusító boltot FALU néven üzemeltették Budapesten a Margit körút 57-ben. Árusítottak itt színes cserépedényeket, babákat, gyermekjátékokat, vastag gyapjúfonalat, háncsmunkákat, kosarakat, lepedőket, törölközőket, asztalneműket, konyhatörlőket, pamut és kender kézimunkavásznakat stb. Tanfolyamok szervezésével, bentlakásos népfőiskolai kurzusokkal is segítették ezt a fajta női tevékenységet. Az egyesület pettendi népfőiskoláján kialakítottak egy szövőüzemet öt szövőszékkel és kalákában készültek a beérkező megrendelésekre a téli és nyári ruhaanyagok, függönyök, heverőtakarók, falvédők.

A kézműves termékek gyártásán túl kiemelt figyelmet fordítottak a lányok háziasszonyi feladatköreinek a továbbfejlesztésére. Így a lekvárbefőzéstől a savanyításon át, a takarékos házvezetéstől, főzéstől a lakberendezésig és kertművelésig mindenféle tematika előkerült az egylet sajtójában, kisasszony-, és gazdasszony-képzőiben. A népfőiskolákon egymást váltották a többhetes bentlakásos kurzusok és még főzési szakkönyvet is megjelentettek.[25] Míg tehát a népi kultúra szellemi javainak a továbbadását, visszatanítását a

23 Ajtay József (1898–?) kereskedelmi akadémiát végzett, országos cserkészvezető, szövetkezeti igazgató. Az 1938-as Eucharisztikus Kongresszus kereskedelmi ügyvezetője volt. Ld. Bokody–Ferencz 2013: 61.

24 Az üzletnyitás hátteréről a Székesfehérvári Püspöki Levéltár dokumentuma ad tájékoztatást: Szfn PL I.2. No. 7438-as doboz, Leánykörök iratcsomó, szám nélkül.

25 Nagy Erzsébet: *Süssünk-főzzünk! Háztartási tudnivalók falusi lányok számára Ella néni receptjeivel*. KALÁSZ Katolikus Leánykörök Szövetsége, Budapest, 1942.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nemzetépítés koncepciója motiválta, addig a hagyományos kézművesség felélénkítésének hátterében a nők gazdasszonyi szerepkörének megerősítése állt. Balovári Anita véleménye szerint „a női ambícióknak ez a »gazdasszony szerepre« történő redukálása nem volt új keletű, s éppenséggel a magyar népművelés 200 évének e téren való teljes megmerevedésére mutat rá. A felnőttképzésre irányuló 18. századi törekvések – Tessedik Sámuel vagy Festetics György próbálkozásai – ugyanezt az álláspontot tükrözték." (Balovári 2011: 147). Itt természetesen nem pusztán a népművelés megmerevedéséről volt szó, hanem a keresztény konzervatív nőideál fenntartásáról is.

Zárszó – a kulturális minták továbbélése és egy újfajta revitalizáció

Hogy viszonyultak a falusi KALÁSZ lányok az itt bemutatott sokrétű továbbképzésekhez és foglalkoztatáshoz? A *Tulipántos láda* című havilapjuk *Hírek* rovatában rendszeresen 20-25 település számolt be rövid, 2-3 soros lelkes tudósításokban az ott zajló programokról. A leánykörök sok fotót is küldtek be néptáncos fellépésekről, népszokások bemutatásáról, sőt esküvőkről. Mindezek azt mutatják, hogy egy rendkívül aktív, jól szervezett, és az egész országot behálózó mozgalomról volt szó. A lányok lelkesek voltak, kiemelt figyelmet, új perspektívát, életcélt is kaptak a körökben, helyi folklór kincseik felértékelődését tapasztalhatták meg, ahogy arról egy helvéciai leány beszámolója is tudósít: „Alig várom, hogy hazakerülhessek. Összehívom a szomszédlányokat, már várnak rám nagyon. Amit itt tanultam, ígéretem szerint elmondom nekik. Ők tanulni akarnak, többet dolgozni, jobban dolgozni."[26] Kovács Pál ladánybenei plébános Historia Domusba írt feljegyzései szintén jól szemléltetik azt a lelkesedést, amit egy-egy találkozó és képzés hozott magával, nem csak a résztvevők, hanem a helyi közösségek papjai körében is. Falujában 13 községből 75 nagylány vett rész 1942-ben a KALÁSZ tanfolyamán, ami után ezt jegyezte fel: „Este a napszámos, a cseléd lánya egymás mellett ül a »gazdagék« kocsiján a gazda lányokkal. A többi lányokat is, akiket ritkán láttam az Úr asztalánál, most tanfolyam után meggyóntak és szent áldozáshoz járultak, a templomban rendesen viselkedtek. Idővel, ha ezekből anyák lesznek, majd ezek nevelnek egy-egy falut egészen kereszténnyé és magyarrá és lassan a falukból összetett országot is."[27]

A pap által felvázolt vízió beteljesedését azonban derékba törte a második világháború után kiépülő új politikai berendezkedés. 1946 áprilisában a leánykörök fennállásának 10 éves évfordulóját ünnepelték. Luczenbacher Rita beszámolója szerint ekkor 1300 KALÁSZ egyesület működött az ország 10 egyházmegyéjében, 100 000 taggal és 1400 vezetővel (n. n. 1945: 8). Július folyamán azonban Rajk László belügyminiszter feloszlat-

26 1943 januárjában 19 falu 107 leánya gyűlt össze Helvécián, Illésy Mária egyházmegyei titkárnő vezetésével, egy egyhetes csoportvezetői tanfolyamra. Egyik résztvevőjük lelkes nyilatkozatát a sajtó is lehozta, a helyi plébános pedig beragasztotta a Historia Domusba. KFL_V_Helvécia_Historia Domus_1908–1944_044 (KFL e-Archívum).

27 Részlet Kovács Pál: *KALÁSZ tanfolyam Ladánybenén*, a *Vácmegyei Papok Közlönye* című lapban megjelent cikkéből, mely a falu Historia Domusának 39. oldalára van beragasztva, az oldal megtekinthető: KFL_V_Ladánybene_Historia Domus_1937–2008_0024. (KFL e-Archívum).

ta a katolikus ifjúsági egyesületeket, közöttük a KALÁSZ-t is. A vezetőség, a tagok még néhány évig megkísérelték más elnevezések alatt fenntartani, újraszervezni a köröket, főként plébániai leánykörökként. Itt azonban a KALÁSZ kényszerűen visszaszorult a gazdasági, kulturális és szociális területről a fiatalság előtt önmagában kevésbé vonzó hitbuzgalmi területre (Balogh 1987: 437). 1950-ből még vannak adataink csoportok működéséről, de az ezt követő években azt mondhatjuk, hogy elhalt az egyesület működése.

Mindezek után felmerül a kérdés, vajon a KALÁSZ 10 évi gyakorlata hogyan és miben érvényesült a mozgalom megszűnése után: a népi kultúráról való tudás, a helyi kultúra felismerése és tisztelete, az elsajátított kulturális minták gyakorlása élt-e tovább? Erről, és a válaszadás nehézségéről vallanak a következő – ritka kivételnek mondható – visszaemlékezések:

„Rájöttem, hogy az ősi gyökerek és hagyományok kulturális alapja nélkül nem lehet szépen élni. Lányok esküvőjére sokszor hivatalos voltam. Örömeikből, szomorúságukról beszámoltak. Kevés kapcsolatom még most is van velük."[28]

„Életem legszebb iskolája volt ez a közösség és az a szellem, amit ez a közösség képviselt. Ez tette tudatossá bennem […] a keresztény élet lényegét és mellette tágította látókörömet, csiszolta műveltségemet, ízlésemet."[29]

„Vajon hány lány és asszony vitte tovább és fordította az élet szolgálatára szeretettel mindazt, amit Hermin nénitől kapott? Vajon hány seb gyógyult be? Hány élő hajtás indult fejlődésnek, mekkora termést hozott a vetése? Csak a Jóisten tudja. De az biztos, hogy a sírját ennyi év után is körülállták botra támaszkodva egykori tanítványai."[30]

A visszaemlékezések arra utalnak, hogy a KALÁSZ-ban elsajátított kulturális minták, és legfőképp a keresztény közösségi szemlélet, annak megtartó ereje, sokak későbbi életére is hatással volt. Olyannyira, hogy amikor 1990-ben, a rendszerváltás után lehetővé vált, az egykori tagok, immár nagymamaként újraalapították az egyesületet, és unokáikat hozták az Új KALÁSZ-ba. Azt mondhatjuk tehát, hogy az 50 éves „kihagyás" ellenére is termést hozott az egykori KALÁSZ tevékenysége. Ez azonban már egy teljesen új politikai, ideológiai környezet volt, amit az is mutat, hogy jóllehet az alapelvek megmaradtak, az Új KALÁSZ-ban a hangsúlyok máshova kerültek: a fiatal lányok helyett sokkal inkább a (fiatal)asszonyokra, a falu mellett a városban lakó nőkre, a folklór revitalizációja helyett a női élethelyzetek 21. századi megélésére.

28 A Zala megyei Berdál Kálmánné visszaemlékezése az KALÁSZ újjáalakulása (1989) utáni évekből, é. n., KALÁSZ Központi Irodájának irattára.

29 Anonim visszaemlékező, é. n., KALÁSZ Központi Irodájának irattára.

30 Marzsó Hermina 1910-ben született Nagykanizsán, majd katona apja halála után Sopronba került a katonatisztek árváinak az intézetébe. Női szabónak tanult, varrt, szabott, hímzett, gyűjtötte a népi hímzés motívumait. A soproni Orsolyita Rendi Elemi Iskolai Tanítóképzőben szerzett kézimunka tanításából népskolai munkamesternői képesítést. 1937-ben csatlakozott a KALÁSZ munkatársaihoz. Szakoktatóként tevékenykedett a pettendi, szadai és bodajki népfőiskolán. Az adatok forrása: Nényei Gáborné 2024-ben is aktív KALÁSZ tag 2006-os írása: *Búcsú Marzsó Hermin nénitől* (1910–2006), KALÁSZ Központi Irodájának irattára.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szakirodalom

Balogh Margit
1987 A KALÁSZ mozgalom krónikája. *Vigilia* LII. (6) 432–437.

Balogh Jánosné Horváth Terézia
2002 Palotay Gertrúd. In: Bodó Sándor – Viga Gyula (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 676.

Balovári Anita
2011 *Közművelődés és iskolán kívüli művelődés a két világháború között a Dél-Dunántúlon* (A Somogy megyei iskolán kívüli népművelési bizottság iratanyagának tükrében.) ELTE BTK, Budapest, doktori disszertáció. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/45061 (letöltve: 2025. február 12.)

Barna Gábor
2024 *Pataky Mária, az elfelejtett népművelő, népzene- és néprajzkutató*. Kézirat. [Barna Gábor magántulajdona, Szeged]

Bokody József – Ferencz Mária
2013 Ajtay József. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. Pótkötet A–ZS*. Szent István Társulat, Budapest, 61.

Cseke Péter – Burus János
2012 *A Csíksomlyói Székely Népfőiskola*. (k. n.), Csíkszereda.

Farkas Mária Margaréta
2001 *Az iskolanővérek szegedi intézetének iskolái 1873–1948*. 2. kötet. Szegedi Iskolanővérek Alapítvány, Szeged.

Frauhammer Krisztina
2023a Die niedere Klerus und die Frauenseelsorge in Ungarn zwischen 1900–1989. In: Bárth Dániel (ed.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*. (Folcloristica Historica, 5.) MTA–ELTE Lendület Történeti Folkloriszti-kai Kutatócsoport, Budapest, 511–531.

2023b A KALÁSZ leányegyesületek és kiadványainak hatása a Kalocsai Főegyházmegye falusi leánytársadalmára, népi kultúrájára. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Történetiség, nemzetiség, írásbeliség: A XI. Duna-Tisza közi nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2022. május 20–21.) előadásai*. Türr István Múzeum, Baja, 77–92.

Gianone András (szerk.)
2017 *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1933–1947. Válogatott beszédek és tudósítások*. (Magyar Történelmi Emlékek – Okmánytárak – Egyháztörténeti Források, 9.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Gombos Miklósné dr.
2009 *Luczenbacher Rita, a KALÁSZ alapítója: „a múlt sugall szent őserőt”*. Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége, Budapest.

Gyáni Gábor – Kövér György
2001 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.
Katona Géza
1941 *Az iskolánkívüli népművelés vezérfonala.* Felelős kiadó Katona Géza, Pest -vármegye népművelési titkára, Budapest.
Keszeg Vilmos
2018 Kereszttűzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–78.
K. Kovács László
1982 Volly István. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 588.
Klebelsberg Kunó
1923 Iskolánkívüli népművelési ankét – Gróf Klebelsberg Kunó dr. vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter megnyitója az iskolánkívüli népművelési szakértekezleten. *Néptanítók Lapja* LVI. (25–26) 1–4.
Kósa László
1979 Falukutatás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 34–40.
Luczenbacher Rita
1942 *Vezérkönyv katolikus falusi lánykörök vezetői számára.* II. bővített kiadás. KALÁSZ Katolikus Lánykörök Szövetsége, Budapest. https://www.ujkalasz.hu/index.php?oldal=vezerkonyv (letöltve: 2024. július 03.)
Murányi Teréz SSS
2013 Szellemben, irányzatban, szeretetben egyek vagyunk veletek. A Szociális Testvérek Társasága romániai kerületének rövid története. *Keresztény Szó* XXIV. (8) http://epa.niif.hu/00900/00939/00153/EPA00939_kereszteny_szo_2013_08_1.html (letöltve: 2025. február 12.]
Palotay Gertrúd
1935 Népi kézimunkák. In: (n. n.) (szerk.): *Péceli II. Leányegyesületi vezetőképző kurzus.* Kézirat, KALÁSZ központ irattára, 13–14.
Pataki Mária
1935 Gyermekszórakoztatás. In: (n. n.) (szerk.): *Péceli II. Leányegyesületi vezetőképző kurzus.* Kézirat, KALÁSZ központ irattára, 12–13.
Révész György
2017 Gyermekbarátok: tegnap, ma, holnap. *Új Pedagógiai Szemle* LXVII. (5–6) 70–78.
S. Töttő Rita
2020 A Luczenbacher-család – Akikről az elpusztított pettendi kastély mesél. *FEOL* (8) https://www.feol.hu/magazinok/2020/08/a-luczenbacher-csalad-akikrol-az-elpusztitott-pettendi-kastely-mesel (letöltve: 2024. január 25.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Székely Andrea
1989 Katolikus Leánykörök Szövetsége. A KALÁSZ. *Keresztény Szemle* XLI. (1) 43–57.
Volly István
1935 Tudnivalók a folklórról, népi játék, ének. In: N.n. (szerk.): *Péceli II. Leányegyesületi vezetőképző kurzus.* Kézirat, KALÁSZ központ irattára, 15–17.
Zulawsky Elemérné
1931 Beköszöntő. *Muskátli – Magyar Kézimunka Újság* I. (1–3) 3.
(n. n.)
1945 Százezer magyar leány. Tíz esztendeje dolgozik a falu leányaiért a Kalász. *Új Ember* I. (10) 8.

Archivális források

A KALÁSZ Központi Irodája

A Péceli Leányegyesületi vezetőképző kurzus. In: Falusi Leányegyesületi Vezetők Mappája II. évf. 1. sz. Kiadja: a Magyar Kat. Nőegyesületek Országos Szövetsége, Bp., IX. Bokréta utca 3. Kézirat gyanánt, jelzet nélkül.

Székesfehérvári Püspöki Levéltár

Ajtay József levele Shvoy Lajos püspöknek. Budapest, 1940. december 2. SzfnPL I.2. No. 7438-as doboz, Leánykörök iratcsomó, szám nélkül.

Képek

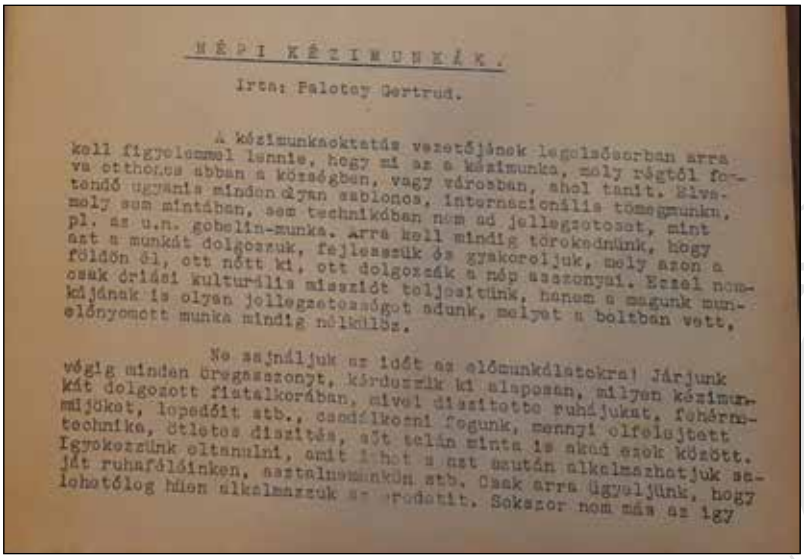

NÉPI KÉZIMUNKÁK.

Irta: Palotay Gertrud.

A kézimunkaoktatás vezetőjének legelsősorban arra kell figyelemmel lennie, hogy mi az a kézimunka, mely régtől fogva otthonos abban a községben, vagy városban, ahol tanit. Olyan tendő ugyanis minden olyan sablonos, internacionális tömegmunka, mely sem mintában, sem technikában nem ad jellegzetest, mint pl. az u.n. gobelin-munka. Arra kell mindig törekednünk, hogy azt a munkát dolgozzuk, fejlesszük és gyakoroljuk, mely azon a földön él, ott nőtt ki, ott dolgoznak a nép asszonyai. Ezzel nemcsak óriási kulturális missziót teljesitünk, hanem a magunk munkájának is olyan jellegzetességet adunk, melyet a boltban vett, előnyomott munka mindig nélkülöz.

Ne sajnáljuk az időt az előmunkálatokra! Járjunk végig minden öregasszonyt, kérdezzük ki alaposan, milyen kézimunkát dolgozott fiatalkorában, mivel diszitette ruhájukat, fehérneműjüket, lepedőit stb., csodálkozni fogunk, mennyi elfelejtett technika, ötletes diszités, sőt talán minta is akad ezek között. Igyekezzünk eltanulni, amit lehet s azt azután alkalmazhatjuk saját ruhafélénken, asztalneműnkön stb. Csak arra ügyeljünk, hogy lehetőleg hiven alkalmazzuk az eredetit. Sokszor nem más az igy

1. kép. Részlet Palotay Gertrúdnak, a péceli vezetőképzőn 1935-ben elhangzott, népi kézimunkáról tartott előadásából

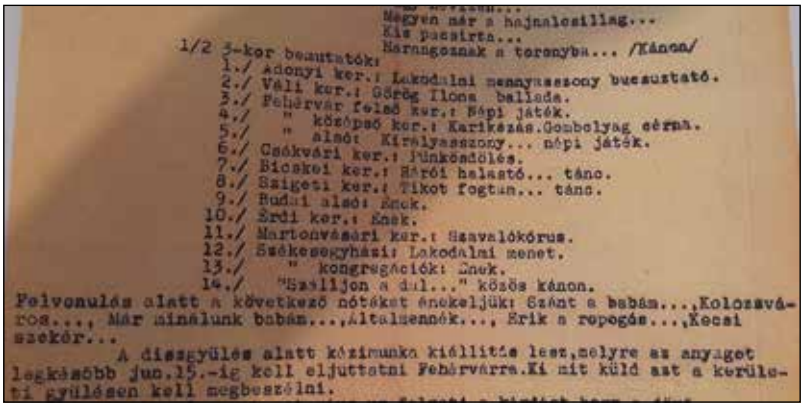

Megyen már a hajnalcsillag...
Kis pacsirta...
Harangoznak a toronyba... /Kánon/

1/2 3-kor bemutatók:
1./ Adonyi ker.: Lakodalmi menyasszony bucsuztató.
2./ Véli ker.: Görög Ilona ballada.
3./ Fehérvár felső ker.: Népi játék.
4./ " középső ker.: Karikázás.Gombolyag gérma.
5./ " alsót Királyasszony... népi játék.
6./ Csákvári ker.: Pünkösdölés.
7./ Bicskei ker.: Bárói halastó... tánc.
8./ Szigeti ker.: Tikot fogtam... tánc.
9./ Budai alsó: Ének.
10./ Érdi ker.: Ének.
11./ Martonvásári ker.: Szavalókórus.
12./ Székesegyházi: Lakodalmi menet.
13./ " kongregációk: Ének.
14./ "Szálljon a dal..." közös kánon.

Felvonulás alatt a következő nótákat énekeljük: Szánt a babám...,Kolozsvárosa..., Már minálunk babám...,Általmennék..., Erik a ropogós...,Kecsi szekér...

A diszgyülés alatt kézimunka kiállitás lesz,melyre az anyagot legkésőbb jun.15.-ig kell eljuttatni Fehérvárra.Ki mit küld azt a kerületi gyülésen kell megbeszélni.

2. kép. Részlet egy 1942-es KALÁSZ találkozó programjából.
Forrás: KALÁSZ Központi Irodájának irattára

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

3. kép. Farsangolók csoportja a bodajki népfőiskolán.
Forrás: KALÁSZ Központi Irodájának irattára

4. kép. Néptáncos csoportok egy KALÁSZ leánykori találkozón.
Forrás: KALÁSZ Központi Irodájának irattára

Tendinţele revitalizării culturii populare în asociaţiile religioase de fete KALÁSZ

Cuvinte cheie: educarea maselor, folclor, artă meşteşugărească, asociaţia religioasă de fete KALÁSZ

Studiul de faţă abordează tematica învăţării deliberate şi conştiente a tradiţiilor folcloristice şi artizanale în cadrul cercurilor religioase, respectiv motivaţiile acestora. Prin cercetarea asociaţiei KALÁSZ (Asociaţia Cercurilor de Fete Catolice) autoarea a surprins importanţa majoră a acestor cunoştinţe în asociaţiile religioase. În cadrul cursurilor, pregătirilor, a şcolilor populare, a presei şi a programelor proprii aceştia au „folosit" destul de des basmul popular, dansul popular, obiceiurile tradiţionale, respectiv activităţile artizanale. În fundal se poate descoperi dezvoltarea mişcării de cercetare a satului din perioada respectivă, sistemul extracuricular de educare populară, totodată dominarea discursului naţional, creştin, conservativ. Astfel putem observa pe de o parte modul în care reînvăţarea bunurilor spirituale ale culturii populare este motivată în mare parte de concepţia constituirii naţiunii, iar pe de altă parte predarea tehnicilor meşteşugăreşti este motivată de consolidarea rolului de gospodine a femeilor.

Efforts for the Revitalization of Folk Culture in the KALÁSZ Religious Girl Associations

Keywords: mass education, folklore, craftsmanship, KALÁSZ religious girls association

In the present study the author writes about the conscious teaching of traditional folklore and craft traditions in church circles and the motivation for this. While studying the Catholic Association of Girls' Circles (KALÁSZ), which is the subject of this article, she became aware of the great role that Catholic girls' and women's associations and religious orders play in the transmission of this knowledge. In their courses, folk schools, press and programmes, they often 'use' folktales, folk dances, folk customs and traditional crafts. The background to this can be found in the village research movement that was developing during the period, the system of extracurricular folk education that was being institutionalized at the time and the rise of national, Christian conservative ideas. Thus, on the one hand, we can see that the revitalization of the intangible elements of popular culture was largely motivated by the concept of nation-building. On the other hand, the strengthening of women's role as housewife justified the organized teaching of handicraft techniques.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Paréj-Farkas Katalin

„A falu őrangyalának hívták…."[1] Megváltós Nővérek a falvak szolgálatáért a fiókházak krónikáinak tükrében

Bevezetés

Tanulmányomban egy katolikus női szerzetesközösség, az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek (korábban Isteni Megváltó Leányai) rendtörténetének egy sajátos epizódjára szeretném felhívni a figyelmet. A közösség elsősorban egyháztörténeti szempontból került vizsgálat alá, és ennek során érdemelt figyelmet a szerzetesnővérek és a lokális közösségek kapcsolata, mivel tanító és betegápoló tevékenységük révén a főváros és a vidéki városok mellett közel hetven településen töltöttek be fontos szerepkört, kialakítva sajátos pozíciójukat a helyi közösségekben. Ezek a települések lehettek kisközségek vagy nagyközségek, utóbbiakban gyakran érzékelhető volt a lassú városiasodás tendenciája, és ebben mérföldkövet jelentett a helyi oktatás kiépítése, illetve fejlesztése. A viszonylag fiatalnak mondható kongregáció soproni anyaházának elöljárói az 1870-es évektől egyre több felkérést kaptak az elemi iskolákban történő oktató–nevelő munkára. Ám nemcsak a gyermekek, hanem az elemi iskolát kijárt serdülők, fiatal felnőttek vagy éppen a családosok körében kifejtett szervező tevékenységük révén folyamatosan erősödő kapcsolatrendszer kialakulása olvasható ki a forrásokból. A falusi közegbe belépő tanító apácák generációkat neveltek fel, bizalmat szerezve mind a helyi elöljárók, mind a paraszti társadalom részéről. Emellett azonosultak a paraszti társadalom életvitelével is, hiszen például gazdálkodtak is zárdaiskoláik körül.

A néprajzi és történeti szakirodalomban a legújabb kutatások már foglalkoznak a plébános és annak falusi közössége közötti kapcsolat leírásával és elemzésével (Bárth 2013: 9–42, 2021; Bednárik 2020; Gyöngyössy 2014), azonban a faluban szolgálatot teljesítő szerzetesnővér alakját – kevés kivételtől eltekintve – csak érintőlegesen vizsgál-

1 Varga M. Hortilia megváltós nővért nevezték így Gyarmat községben (Győr-Moson-Sopron vm.), ahol a mai értelemben vett körzeti orvos/védőnő szerepét látta el. „A hivatásbeli házi betegápolást M. Hortilia nővér olyan szinten látta el, hogy a körzeti orvos nyugodtan végezhette munkáját a többi községben. Egyszer behívatták a községi tanácsra, ahol megintették, hogy a jövőben ne foglalkozzék kuruzslással. Válasza: »Húszéves betegápolói tapasztalatommal szolgálok.« Az elbeszélgetés alatt történt, hogy beszaladt egy férfi és köszönés nélkül annyit kiáltott: »Kedvesnővér, hamar jöjjön, baleset van.« M. Hortilia nővér nyugodtan kérdezte, mehet-e kuruzsolni. »Csak menjen, menjen.« volt a válasz." Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. (Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Levéltára [továbbiakban IMNNL]) 3/b. doboz, 20. könyv, 122.

Paréj-Farkas Katalin (1985) – PPKE-BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, doktori hallgató, farkaskatalina@gmail.com

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-16

ták (Mohay 2000: 235–251), habár mind néprajzi, mind történeti szempontból hasznos eredményekkel járhat a téma feltérképezése. Nemcsak egyház-, hely-, vagy éppen az egyre népszerűbb nőtörténet vonatkozásában érdemelne vizsgálatot az apáca alakja, aki a zárdából kilépve a helyi közösségekben tevékenykedik, hanem néprajzi szempontból a lokális közösségek, a falusi társadalom dinamikája, kapcsolatrendszere miatt is. Emellett a két világháború között népművészet terén, valamint az agrárszegénység és munkásság körében végzett szociális tevékenységük is figyelemre méltó. A kutatás elsősorban történeti forrásokra épít, ugyanakkor kisebb terepmunkák, néprajzi gyűjtések is segítették a téma körvonalazását. A szerzetesközösség rendi levéltárában rendelkezésre álló több, mint ötven doboznyi iratanyagból a szerződések, levelezések és különösen a fiókházak[2] házi krónikái biztosítottak adatokat a történeti és néprajzi megközelítéshez. Emellett más értékes forrás is rendelkezésünkre állt, hiszen az egyik rendtag 1994-ben összeállította a rendtörténetet, amely kéziratban maradt fenn. Ennek kapcsán a szerző, Ribai M. Elma nővér az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig levelezést folytatott az akkor már évtizedek óta szétszóratásban élő rendtársaival, hogy jegyezzék le emlékeiket nemcsak a meghurcoltatás éveiről, hanem többek között arról, hogyan kapták a hivatást, illetve miként élték meg szerzetesi, tanítói, betegápolói működésüket a helyi közösségekben. Ezek a levél formában megmaradt jegyzetek szintén elérhetőek voltak. Jelenleg kevés olyan forrás áll a kutatás rendelkezésére, amelyet a rendi anyagok mellett kontrollforrásként tudtunk felhasználni a téma tárgyalása során, hiszen a lokális közösségek viszonyulása a szerzetesnővérekhez nehezen érhető tetten a fennmaradt írott dokumentációban. Ugyanakkor apróbb adatok az elsődleges vizsgálatok során is felbukkantak. Így többek között az egykori tanítványok és a helyiek emlékezete, a képi források vagy helyi plébániai historia domusok adhatnak hitelesítő lenyomatot a nővérek munkásságára vonatkozólag. Az 1950 utáni időszakról tájékoztatnak az állambiztonsági jelentések, melyek a civilként a településeken maradt egykori szerzetesnővérek magatartásával és kapcsolati hálójával foglalkoznak. Ezekből a szétszóratást megelőző időkre is következtethetünk.

A szerzetesrendről

Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek rendjének magyar tartománya az 1863 és 1950 közötti időintervallum alatt elérte az 1141 főt, így a harmadik legnépesebb szerzetesközösséggé vált a szétszóratás idejére. A rendet Elisabeth Eppinger alapította 1849-ben Elzász-Lotaringiában, a Strasbourg melletti Niederbronnban (Solder von Güldenstubbe 2017: 29). A szerzetesközösség a 19. század második felében a gyors iparosodás hatására kialakuló társadalmi problémákra vált igen érzékennyé. Alfonsa anya – ahogy a társulat vezetőjeként Elisabeth Eppingert nevezték – felismerte, hogy az iparban dolgozó

2 Fiókház: A szerzetesközösség központi háza, ún. anyaház mellett működő, és annak alárendelt, legalább három szerzetessel rendelkező, más helyszínen tevékenykedő közösség. Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek szerzetesközösség fiókházai általában zárdaiskolák, illetve kórházak mellett jöttek létre, ahol a lakótérben a szerzetesi cellák és ellátóhelységek mellett kápolnát is kialakítottak. A fiókházak nővérközössége és a helyi zárdaiskola vagy kórház gyakran egy épületben helyezkedett el.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

családok betegeinek ápolását a hozzátartozók nem tudják elvégezni, így az akkor még fejletlen és több helyen nem létező egészségügyi ellátás óriási hiányosságát tudták pótolni „leányai” krisztusi szellemben cselekedve, felkeresve a családoknál ápolásra szoruló betegeket. A közösség a betegápolás mellett az árvagyermekek gondozását is vállalta, magyarországi megjelenésük is lényegében ennek a tevékenységnek köszönhető. A győri püspök, Simor János,[3] az akkor már Bécsben működő fiókházból kért nővéreket a soproni árvák gondozására, így 1863-ban négy nővér érkezett, és foglalta el átmenetileg az Új utcai püspökházat, közel az orsolyita nővérek rendházához, majd pár éven belül már több mint száz gyermeket gondoztak a városban.[4] A társulat létszáma a századfordulóra a négyszázat közelítette, de az ordinárius már 1867-ben függetlenítette a magyarországi közösséget a niederbronni anyaháztól.[5] Az 1870-es évektől fokozatosan teljesedett ki Sopronban és annak környékén a Megváltós Nővérek munkássága. Egyre több, fiókház jött létre, ahol gyermekek gondozását, tanítását végezték, emellett kórházakban, szegényházakban vállalták a betegek ápolását. Mégis inkább a tanítás, a gyermekek nevelése vált jelentősebb feladattá, melyet magyarázhat az 1868-as népiskolai törvény, mely új fejezetet nyitott Magyarország oktatástörténetében. Mind a hitfelekezetek és társulatok, mind az állam vagy akár a községek szívesen hívtak iskolájuk működtetésére szerzetesnővéreket. A viszonylag újnak számító női szerzetesrend minden felkérést és lehetőséget értékelve a legtöbb esetben igyekezett nővért küldeni a településekre, ahol általában a helyi plébános, elöljárók vagy jószándékú adakozók tettek lépéseket az elemi iskola vagy óvoda alapítására. A Megváltós Nővérek lassacskán egy-egy helyi közösség aktív és elismert tagjaivá váltak elsősorban a Dunántúlon és a Felvidéken, de az ország keleti térségében és a Délvidéken is megjelentek.

A fiatal nővérjelöltek körében igencsak népszerű foglalkozás volt az ifjúság nevelése. Ez újabb kihívások elé állította a nővérközösséget, hiszen az ingatlanok vásárlása és az anyagi fedezet előteremtése a tanításra alkalmas nővérek képzésére, valamint a világiak részéről folyamatosan megjelenő igények[6] bölcs és körültekintő rendi vezetést[7] igényeltek. Mindazonáltal az elöljárók a lelki, szellemi és anyagi gyarapodásnak lehetőségét abban látták, ha közösség igyekszik alkalmazkodni a megjelenő igényekhez, abban az esetben is, ha ez némi eltérést jelent az alapító elsődleges célkitűzésétől. Az első világ-

3 Simor János (Székesfehérvár, 1813 – Esztergom, 1891) hercegprímás, érsek, bíboros. 1857-től győri megyéspüspök, 1867-től esztergomi érsek. Simor székesfehérvári cipészmester fiaként született, akit szülei a gimnáziumi felsőbb osztályok és német nyelvtanulás céljából Budára küldtek, majd Pozsonyban, Nagyszombaton és a bécsi Pázmáneumban tanult. 1836-ban szentelték pappá, majd Terézvárosban és Bajnán teljesített papi szolgálatot. 1847-től érseki helynök és a hercegprímás titkára lett. 1851-től oktatási minisztériumi osztálytanácsosként működött. A győri püspöki széket 1857-ben nyerte el. 1867 januárjától esztergomi érsek lett, ő koronázta meg I. Ferenc József magyar királyt. 1873-ban bíborossá választották.

4 Rajczy M. Mechtildis nővér rendtörténeti összefoglalása szerint az alapító anya Eppinger M. Alfonsa 1863-ban tett soproni látogatása során már 16 nővért és 96 növendéket látogatott meg. Rajczy M. Mechtildis nővér: Az Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. 1948. IMNNL 3/a doboz, 13/b tétel, 4.

5 Simor János esztergomi érsek függetlenítési okirata. 1867. IMNNL 1. doboz, 2. tétel.

6 A győr-újvárosi fiókház krónikájának fogalmazásmódja igen beszédes: „édes hazánk azon falujába, ahová a Gondviselés vezérli őket”. Krónika Győr-Újváros. 1948. jún. – 1949. jún. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikái A-tól Z-ig. Számozatlan oldal.

7 A rendi vezetés története időről-időre meghatározó egyéniségeket tudott felmutatni. A két legkiemelkedőbb személyiség Steinmayr M. Stanislaa (1885–1921) és Maurer M. Bonaventura (1921–1939) általános főnöknői időszaka alatt teljesedett ki a rend magyarországi működése: kialakult iskolahálózatuk, ápolói tevékenységük fejlődött. Ugyanakkor karizmatikus mivoltukat nővértársaik is érezték, egyikük így emlékezett: „velük sírba szállt a soproni anyaház életformáló emléke.” Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 256.

háborút lezáró békeszerződések következtében létrejövő határmódosítások új noviciátusok és tartományi központok létrehozását igényelték, majd az ingatlanvásárlásoknak köszönhetően szépen gyarapodott a nővérek anyagi bázisa. Azonban leginkább a folyton növekvő nővérközösség emberi erőforrása tette lehetővé, hogy a trianoni Magyarország neves leánynevelő intézetei közé emelkedett soproni és budai intézetük, és hogy a kórházakba előszeretettel hívták őket szolgálattételre. Az a lendület, mely a nővérközösséget az 1920-as évektől jellemezte, sok tényezőnek köszönhető. Mind a kialakult kapcsolati háló, mind a valóban megélt hivatástudat tehette sikeressé és fiatal lányok számára vonzóvá[8] a rendet. Az egyik legjelentősebb pártfogójuk a soproni képviselő, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter Klebelsberg Kunó volt (Ribai 1998: 183). A politikus mindig szívélyes kapcsolatot ápolt a nővérekkel,[9] tevékeny szerepe volt abban, hogy a rend több iskolaház vezetését megkaphatta, értékelve, hogy a nővérek a zárda falain kívül is foglalkoznak az emberekkel. Klebelsberg a soproni Szent József Intézet megépítéséhez a Katolikus Vallásalapból bőséges támogatást juttatott,[10] valamint a budai Szent Margit Leánygimnázium elindítására bíztatta a nővéreket. Ez utóbbi intézet 1920-ban jött létre, majd az új, neobarokk épület 1932 októberében került átadásra. Ezzel a fővárosban az Angolkisasszonyok Váci utcai, a Sacré Coeur nővérek Sophianum intézete, a Notre Dame de Sion Intézet, valamint az Isteni Szeretet Leányai által működtetett Patrona Hungariae Leánygimnázium mellett az intézmény a modern leánynevelés budai bázisává nőtte ki magát (Paréj-Farkas 2018: 115). A rend történetének virágzó időszakát a két háború között élte, mind a tanítás, mind a betegápolás terén jelen voltak a társadalomban, kiépült hálózatuk, amelyet a második világháború és az azt követő átalakulás rengetett meg.

A „nép művelése”

A két világháború között a Megváltós Nővérek munkájának jelentős részét tette ki a népművelés. Már a korai meghívásokban is igényként fogalmazódott meg, hogy a népiskolából kimaradt lányokkal továbbra is foglalkozzanak a nővérek, a két világháború között pedig már szerződések is rögzítették ezt a feladatot,[11] és tartalmazták a népművelésre és egyéb tevékenységre vonatkozó feltételeket. Így Csongrád esetében: „Az Isteni Megváltó Leányainak Kongregációja kötelezi magát arra, hogy az iskola tanítónői a leányoknak az iskolán kívüli nevelésével is fog foglalkozni. Az iskolából kikerült leányok számára megfelelő egye-

8 „A szép süttöri zárda és vonzó otthonossága a Kongregáció összes települése között a legtöbb hivatást, kereken százat indított a soproni anyaházba.” Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 126.

9 Maurer Mária Bonaventura nővér az Isteni Megváltó Leányai általános főnöknőjének levele gróf Klebesberg Kuno nagyméltóságú Miniszter Úrnak az értük tett misealapítványról. 1927. február 14. IMNNL 23. doboz, 153. tétel.

10 A miniszter a soproni Szent József Intézet építésére közel 400 000 pengőt juttatott. Felhívás imára Gr. Klebelsberg kultuszminiszterért. IMNNL 23. doboz, 153. tétel.

11 Az első szerződésekben általában a valláserkölcsös, hazafias nevelés vállalása fogalmazódik meg, az 1920-as évek második felében megjelenik már külön pontban az iskolából kimaradt „nagy” leányokkal történő foglalatoskodás feladata is. Például az 1885-ös nagykapornaki szerződés 1936-os megújításában is megtalálható ez a kiegészítés. Szerződés mely egyrészről Jézustársasága magyar rendtartománya, illetőleg annak nagykapornaki uradalma, másrészről az Isteni Megváltóról Nevezett Szerzetesnők soproni anyaháza között köttetett. IMNNL 26. doboz, 166/1. tétel, Házak szerződései 1–42.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sületet alapítanak és abban egyrészt ismereteiket, másrészt valláserkölcsös nevelésüket fokozni igyekszenek”.[12] Tehát a fiatal felnőtt lányok tudását a nővérek háztartási, „konyhakert-művelési,” kézimunka ismeretekkel vagy akár zongoraleckékkel gyarapították.

Az iskolán kívüli népművelés a klebelsbergi kultúrpolitika egyik sarokkövének számított, hiszen a politikus szerint annak, aki elhagyja a népiskola felső tagozatát, továbbra is nyitottnak kell maradnia a művelődés irányába, éppen ezért a helyi közösségekben is meg kell teremteni azokat a lehetőségeket, amelyek által biztosítható a kultúra iránt fogékony fiatalok és felnőttek szellemi igényeinek kielégítése. Mindezekre az iskolán kívüli egyesületi életben, az ismeretterjesztő előadások szervezésével, a népművelési tanfolyamok életre hívásával kell alkalmat teremteni, melyben elsődleges szervezési feladatotokat a helyi népiskolák tanítóinak szánt.

A népművelés feladatköre rendkívül színes volt. A miniszteri szakértekezleten is előkerülő népművelésügy fogalmának és feladatainak meghatározásakor nemcsak a népfőiskolák nyitása és az analfabetizmus leküzdése került elő, hanem a műkedvelő színjátszás és a testgyakorlás fontossága is. (T. Kiss 1999: 10) Az 1920-as évek népműveléssel foglalkozó kurzusainak ezen gondolatait felbukkanni látjuk a Megváltós Nővérek elemi népiskoláiban és akörül végzett tevékenységében. A rendi vezetés leányait tornakurzusokra és tánctanfolyamokra küldte a húszas évek második felétől. Nagyon sok képi forrás, fotó dokumentálja az alaposan megtervezett tornaünnepélyeket,[13] illetve a csoportképek készítésének egyik leggyakoribb alkalma a színdarabok bemutatója volt. Már 1928-ban népművelési tanfolyamra küldte a rendi elöljáró Maurer M. Bonaventura tizennégy leányát Szentendrére, [14] és az ismereteket 1929-ben hasznosították is Budakeszin, ahol fiatal lányok számára nyolcvanórás esti népművelési tanfolyamot hirdettek, melyen hittani, egészségtani, honismereti és háztartási ismeretek kerültek elő,[15] majd ez év novemberétől ismét indult ugyanilyen esti kurzus hatvan órában.[16]

Kongregációk

A népművelés mellett a kongregációk, hitbuzgalmi egyesületek összefogása is beletartozott a nővérek feladatkörébe, melyek szervezését a településekre érkezéskor átvették, vagy amennyiben nem létezett még ilyen, akkor igyekeztek életre hívni azokat. A legjellemzőbbek a lányok számára a Mária Kongregációk, idősebb asszonyoknak a Jézus Szíve

12 Szerződés. Csongrád 1927. IMNNL, 13. doboz, 92. tétel.

13 Talán a legreprezentatívabb adatokat a mezőkövesdi krónikában láthatjuk, ahol a matyó viseletbe öltözött gyermekek tornaünnepélyéről tudósít a fotósorozat az 1929–30-as tanévből. A tanfelügyelő mellett Huszár Károly egykori miniszterelnök is jelen volt az egyik alkalmon, akinek elégedettségét a krónika így írja le: „Mondanom sem kell mennyire megdicsérte s magasztalta a k. Nővérek munkáját a miniszter úr.” Mezőkövesdi krónika. 1929–30. év. IMNNL 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.

14 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 258.

15 Krónika. Budakeszi 1889. 1929. év. (A budakeszi krónikát 1928-ban állították össze a nővérek. A fiókház 1889-ben létesült, de korai története töredékesen maradt fenn, melynek adatait az 1928-ban újraírt háztörténetbe felvitték.) IMNNL 32. doboz, 45. könyv. Számozatlan oldal.

16 Krónika. Budakeszi 1889. 1930. év. IMNNL 32. doboz, 45. könyv. Számozatlan oldal.

Szövetség, valamint a kisgyermekeket összefogó Szívgárda voltak, melyek mindegyike jezsuita alapokon nyugodott, de találkozhatunk az Eucharisztia mélyebb tiszteletére létrehozott Oltáregylettel is. Ezek szervezésében az elsődleges feladat a zárdaiskolák tanítónővéreinek jutott, akik az eddig megismert beszámolók alapján szívesen teljesítették ezeket a feladatokat; a kongregációk vezetője, prézese mellett – aki a mindenkori hitoktató volt – mindig ott állt egy nővérvezető is. A rábaközi Szilben a zárdaiskola 1902-es alapítása után egy-két éven belül már 100 főt számlált a Mária Kongregáció. Az itt aktívan tevékenykedő M. Florentina nővér a heti gyűléseket pontosan megtartotta, vallásos ifjúsági műkedvelő előadások bevételéből kongregációs könyvtárat állított fel. [17] A nővérek révén itt az 1920-as években megalakult a Szívgárda is, és a *Szív* című hetilap (később folyóirat) évközi megrendelése felülmúlta a 200 példányt, így Szilben nem volt még egy olyan sajtóorgánum, amely ekkora tömegben jutott volna el a családokhoz.[18] A Komáromhoz közeli Ács községben az Oltáregyletnek M. Avária nővér vezetése alatt 90-100 tagja is volt az 1930-as években.[19] Budakeszi megváltós nővérei 1931-től foglalkoztak a Mária Kongregációval és a Szívgárdával. Mosonszentjánoson az 1920 óta működő Mária Kongregáció „vezetését szintén a K. Nővérek vették át, és ma[20] is virágzó állapotban fenntartják."[21] A Szívgárda Csongrád Piroskaváros részében a nővérek jóvoltából az 1933–34-es tanévben már 260 tagot számlált: „Örömmel jönnek a pajtik a kéthetenkint megrendezett gyülésekre, közben diszgyűlést is tartottunk. Az első pénteket teljes számban megtartják és kisebb apostolkodást is sokan végeznek, melyről a gyűlés keretében számolnak be a gárdavezető kedves nővérnek."[22]

Egyesületi élet

Ezek mellé a hagyományos hitbuzgalmi egyesületek mellé sorakozhattak fel még az adott település egyéb szervezetei, amelyek bár nevükben eltértek, de ugyanaz a vallásos lelkület hatotta át őket, így például iparos vagy földmíves leányok és legények csoportjai vagy különféle önképzőkörök, énekkarok és olvasókörök. Ezeknek a szervezeteknek vezetése és összefogása volt tulajdonképpen a népiskolákban tanító nővérek másodállása. Ennek a tevékenységnek is köszönhetően a helyi társadalommal folyamatos, élő kapcsolatot tudtak kialakítani, és nem utolsósorban az egész közösség érzékelhette, hogy különösen a

17 Az Isteni Megváltó Leányai szili fiókházának krónikája – 1902–1944. IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. 4.

18 Az Isteni Megváltó Leányai szili fiókházának krónikája – 1902–1944. IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. 5.

19 Az Isteni Megváltó Leányai ácsi fiókházának krónikája. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. Számozatlan oldal.

20 Bár itt a krónika a pontos dátumot nem nevezi meg, de feltételezhetjük, hogy az adat az 1940-es évek első felére vonatkozik. Ez az ún. rövid krónika az 1920-1944-es időszakot írja le, valószínűleg visszatekintve az 1944-es évből.

21 Az Isteni Megváltó Leányainak vezetése alatt álló mosonszentjánosi zárda-iskola rövid története:1909–1944. IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. Számozatlan oldal.

22 Az Isteni Megváltó Leányai csongrádi fiókházának krónikája. IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. Számozatlan oldal.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

fiatalok, de a felnőttek számára is új dimenziói nyílnak meg a hasznos időtöltésnek immár nemcsak városi, hanem falusi közegben is.

A Mezőkövesden 1927-ben tanítani kezdő Megváltós Nővérek azonnal megkezdték az egyesületi élet szervezését. Az Iparos Lányok kongregációjának vezetésében már az érkezést követő napon részt vállaltak, és decemberben teaestélyt rendeztek, „ezzel teljesen meg volt hódítva az intelligens s az iparosközönség.”[23] Pár hét múlva két nővér vállalta a Földmíves Leányok Kongregációjának vezetését, akikkel színdarabokat mutattak be,[24] ugyanígy az Iparos Lányok Kongregációjával, melynek bevételét könyvtáruk rendbehozatalára fordították.[25] „Ez az év már csak így telt. Színdarab színdarabot ért. A múlt évben megalakult a Szívgárda is Benedicta n. vezetése mellett. Hogy a Szt. Szív kultusza minél nagyobb tért hódíthasson magának a gyermekvilágban, sokat dolgozott, zászlót csináltatott. Bevétele egyedüli forrása a színdarabozás volt. Így tehát alig zajlott le az egyik előadás, kezdődött a készülődés a másikra.” – írta a krónikás.[26] A színdarabok többsége általában vallásos témájú volt, leggyakrabban szentekről szólt, míg a kisebbekkel inkább valamilyen mesejátékot adtak elő. A bevételeket előszeretettel fordították népművelési célokra, például a könyvtár vagy az iskola és a templom felszerelésének gyarapítására. A fent említett M. Benedicta nővér áldásos tevékenységét a mezőkövesdi jezsuiták is méltatták. Mikor a soproni anyaház által jóváhagyott diszpozíció (rendelkezés) miatt a nővérnek a csongrádi fiókházba kellett távoznia, a páterek ezt fájdalmasan vették tudomásul: „1939. aug. 14. […] Most kaptuk a hírt, hogy k. Benedikta nővér, aki legalább 5 évig működött templomukban, mint orgonista és mint a férfi-énekkar vezetője, de úgy is, mint a színi előadások rendezője, Csongrádra helyeztetett. Páratlan önfeláldozásával, alázatossággal, önzetlenséggel, ügyességgel, fegyelmezettséggel oldotta meg nehéz feladatát. A komoly férfiak úgy engedelmeskedtek neki, mint a gyermekek. Pontosan jelentek meg az ének és színházi próbákon, járultak közösen a gyónáshoz, az áldozáshoz. A Szív újság és a Katolikus Missziók kiosztását a gyermekek által vállalta. A körmenet előkészítésénél Jézus Szíve ünnepén páratlan előrelátást tanúsított.”[27]

A KALÁSZ

A népművelés témakörében természetesen szólnunk kell az 1935 nyarától formálódó, majd az 1939-től önállóvá váló katolikus lelkiségi mozgalomról, a Katolikus Asszonyok és Leányok Szövetségéhez, a KALÁSZ-hoz történő kapcsolódásukról. A Luczenbacher Rita és Stettner Andrea által alapított mozgalom (Sándorfi 2004: 151) gyorsan terjedt a háború előtti évtizedben, így lánykörök alakultak, melynek vezetését szívesen bízták szerzetesnővérekre, akik lányok generációját nevelték fel a zárdaiskolákban. A KALÁSZ

23 Mezőkövesdi zárda krónikája. A házban először működő kedvesnővérek c. fejezet. IMNNL, 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.
24 Mezőkövesdi zárda krónikája. A házban először működő kedvesnővérek c. fejezet. IMNNL, 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.
25 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1928/29. tanév. IMNNL, 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.
26 Mezőkövesdi zárda krónikája 1928/29. tanév. IMNNL, 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.
27 Historia domus S. J. Mezőkövesd. II.6. 1930. szeptember 1. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára 141–142.

tevékenységének fő területei között a vallásos élet elmélyítése, néphagyományok gyűjtése és őrzése, keresztény szellemű jellemformálás, a leendő háziasszonyok gazdasági teendőinek elsajátítása szerepelt (Balogh 1987: 433). Ehhez könnyen tudott kapcsolódni a rend, hiszen célkitűzéseihez illeszkedett a gyermekek, fiatal lányok keresztény hitének további elmélyítése, összefogásuk és közösséggé szervezésük. A KALÁSZ a szerzetesrendek többségével jó kapcsolatot ápolt, a női rendek tagjai vezették a falvak leányköreit, részt vettek vezetőképző tanfolyamokon (Székely 1989: 48). Németh János[28] lövői plébános, az egyházmegyei Actio Catholica[29] igazgatója (Gianone 2010: 294), a KALÁSZ katekizmus szerzője a soproni anyaháznak meghívót küldött, és az 1937-es vezetőképző-tanfolyamra hívta a rend nővéreit, utalva arra, hogy nem tudja nélkülözni a nővérek munkáját, és az egyházmegye minden zárdájából kért nővért a tanfolyamra.[30] Németh különös figyelmet szentelt faluja KALÁSZ körének, melyet M. Athanasia nővér segítségével – aki bodajki népfőiskolát végzett – minta-leánykörré akart fejleszteni. 1941-ben hetvenkét leány ígérte meg a vallásos, tiszta életet, és hittanórák, lelkigyakorlatok, nagykilenced megtartása mellett népdaltanulás, felolvasás, bálszervezés, győri lányköri találkozó – Apor püspök pártfogása révén – színesítette a lányok életét, akik az emlékezések szerint igényelték ezeket a jól felépített foglalkozásokat. 1943 tavaszán a mezőkövesdi zárda kongregációs termében kalásztanfolyamot tartottak, melyre szép számmal jöttek a közeli községekből is, pünkösdhétfőn pedig 20 községből 700 kalászleány tartott összejövetelt. Az ünnepség szervezésében nagy szerepet vállalt M. Anna nővér.[31]

Talán érdemes még egy rövid gondolat erejéig visszatérni a jezsuiták körében kibontakozó, a falvak felé forduló, annak társadalmát segíteni, felemelni kívánó irányzatra. A Kerkai Jenő páter által életre hívott KALOT mozgalom,[32] mely nagy horderejű szociális reformok gondolatának hordozója is lett, igyekezett megnyerni az egyház számára a bomlásnak indult, és egyre komolyabb gondokkal küzdő paraszti társadalmat (Balogh 1994: 283–299, 1996: 42–72, 1998: 32). A szervezet életre hívása, és az ezzel kapcsolatban kibontakozó törekvés olyan üzenetet hordozott, mely feltételezhetően hatással volt azokra a női szerzetesrendekre is, amelyeknek tagjai nagyrészt vidéki, falusi közegben igyekeztek megvalósítani a krisztusi szeretet gyakorlását.

28 Németh Jánost (Vitnyéd, 1899 – Lövő, 1966) 1923-ban szentelték pappá Győrben, majd a városban töltött néhány éves papi szolgálata után, 1927-ben a budai Szent Imre Kollégium prefektusa lett. 1932-ben Győrben karkaplán, majd 1935-től az Actio Catholica egyházmegyei igazgatója. 1940-től lövői plébános, 1930-as évek végétől szerkesztette a Dunántúli Hirlapot, és annak felelős kiadója volt 1945-ig.

29 Actio Catholica: a katolikus egyház kiemelkedő mozgalma a 20. században, mely a hívőket igyekezett bevonni a papság munkájába. Különbözött az egyesületektől és társulatoktól, mivel azok csak egy-egy konkrét területen működtek, míg az Actio Catholica az apostolkodás különféle ágaira kiterjedt. Magyarországon 1932 és 1946 között a püspöki kar irányítása alatt működött, öt szakosztályban, saját kiadványokkal, havonta megjelenő lappal.

30 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 260.

31 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1942– 43. év. IMNNL, 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.

32 KALOT: Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Titkársága, később Testülete. A Kerkai Jenő jezsuita páter által alapított és vezetett szervezet 1935 és 1946 között működött, melynek célja az agrárium fiataljainak szellemi művelése, anyagi támogatása, összefogása és érdekvédelme. Igyekezett segíteni a nincstelen parasztság szociális helyzetének megváltoztatásában, népfőiskolákat szervezett, illetve követelte a földreform megvalósítását (Balogh 1994: 283–294).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A Bíró Ferenc alapította Jézus Szíve Népleányaival Mezőkövesden minden bizonnyal kapcsolatba kerülő Megváltós Nővérek, de akár a korszakban létrejött más népszerű női rendek, mint a Szociális Missziótársulat vagy a Slachta Margit-féle Szociális Testvérek Társasága ugyanúgy szem előtt tartották a leszakadó társadalmi rétegek segítését. Ebben a segítő, olykor missziós munkában az általunk tárgyalt szerzetesközösség is szerepet vállalt, felismerve az igényeket és szükségleteket, ebben is tükrözve a modernitás szemléletét. Bár tényleges adatunk egyelőre még nincs arra vonatkozólag, miként hatott a jezsuiták szociális, az agrárszegénységet felemelő, Szeged környékén kibontakozó irányzata a Megváltós Rendre – noha Szegeden megváltós tanárjelöltek is tanultak – mindenesetre a P. Jámbor megfogalmazásában „paptisztelő és egyházias” közösségnek nevezett társulat szintén sajátjának érezhette a páterek falvakat segíteni, felemelni kívánó hivatását. Mindez lényegében nem állt túlzottan messze a niederbronni hagyományoktól sem, hiszen a házi betegápolást vállaló elzászi nővérek sem maradtak szigorúan klauzurális keretek között, hanem kiléptek a „nép” körébe, kézzelfogható segítséget adva.

Az 1928-ban a vecsési Andrássy-telepre érkezett Megváltós Nővérek a harmincas évek munkanélkülisége idején a tanítás mellett a családok felé is fordultak. Amikor az anyák vasárnap is munkalehetőség után kutattak a fővárosban, addig a nővérek mentek az otthonokba felöltöztetni és fésülni a gyerekeket, és kísérték őket szentmisére, kézzelfogható segítséget adva, mindezt egy kifejezetten ellenséges, akár egyházellenesnek is mondható közegben, ahová a főjegyző nyilatkozata szerint a nővérek megjelenéséig pap nemigen tehette volna be a lábát, mert kővel dobálták volna meg.[33]

Kézimunka

A Megváltós Nővérek zárdaiskoláiban a lányok oktatásának fontos részét képezték a kézimunkaórák. A felsőbb népiskolák esetében már az Eötvös-féle népiskolai törvény előírta a lányok számára a női kézimunkát, mint tanítandó tárgyat. A tantárgynak különös jelentősége volt Mezőkövesd esetében, hiszen az 1927-ben megkötött szerződés 3. pontjában a következőket olvashatjuk: „Az Isteni Megváltó Leányai Kongregációja kötelezi magát, hogy az iskola tanítónői az iskola leánynövendékeivel a mezőkövesdi háziipari hímzést szakszerűen és tervszerűen tanítja és régi eredetiségét mindenben megőrzi.”[34] A szerzetesrend 1927 szeptemberében kezdte meg az újonnan felépült zárdaiskolában a gyermekek oktatását, több mint két évvel az elhíresült hamvazószerdai ragyogóégetés után (Fügedi 1975: 85–86, Mihalik 2020: 77–78). A jezsuita renddel különösen jó kapcsolatot ápoló Megváltós nővérközösség néhány tagja már 1925-től jelen volt a helyi gimnázium konviktusában, azonban a tanítónővérek érkezését a település egyéb iskoláinak tanítógárdája és a helyiek fenntartásokkal fogadták, megelőzte őket az a hír, hogy: „az apácák csak az urakat fogják tanítani, a szegény néppel nem törődnek. Vége lesz a matyóviselet-

33 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. 3/b. doboz, 20. könyv, 209.

34 Szerződés 1927. IMNNL, 15. doboz, 102. tétel. Martonvásár, Mezőkövesd, Mór.

nek, kivetkőztetik a leánykákat."[35] 1927 szeptemberében a nővéreket feldíszített hintók várták a vasútállomáson, de a lakosság egy része gyanakodva fogadta őket, annak ellenére, hogy korábban a zárdaiskola alapkőletételéhez kapcsolódó istentiszteleten igyekezett nyugtatni P. Jámbor a helyieket, hogy jó leánynevelők érkeznek, a közösség sokat kaphat majd a nővérektől. Az alapkőletételkor elmondott beszédében már vizionálta, hogy a közösség a nővérek nevét majd áldva fogja emlegetni magának az érsekfőpásztornak és Klebelsbergnek is.[36]

A feltűnően gazdagon díszített matyó népviselet a 19. század végén került a köztudatba, majd az országos kiállításoknak – elsősorban az 1885-ös országos háziipari, majd az 1896-os millenniumi – köszönhetően fokozott érdeklődés indult a különböző társadalmi rétegek felől, így az arisztokrácia, a polgárság és az értelmiség részéről is. A 20. század elején már rendkívül népszerűvé vált a – népművészet tekintetében az egyik legreprezentatívabb – matyó hímzés, majd a háziipari cikként a század első felében kereskedni kezdtek vele, 1912-ben maguk a mezőkövesdiek is helyi Háziipari Szövetkezet alapítottak (Varga 2003: 15), amely segítette a hímzések értékesítését. Emellett feltétlen meg kell jegyezni azt is, hogy már korán vita bontakozott ki arról, hogy a kereskedelmi szempontok és a piaci igények előtérbe kerülésével az autentikus népművészeti motívumok leegyszerűsödhetnek, és a hagyományok figyelmen kívül hagyásával veszíthet értékéből a mezőkövesdi népművészet is (Cseh 2021: 585). Feltételezhetően mindezek tudatában a helyi közösség elvárta az iskolai keretek között is népművészetének megfelelő oktatását, érzékelve, hogy különleges értékkel rendelkeznek, melynek védelme már feladattá vált. Az eredeti értékek megőrzésének fontosságával szintén kapcsolatba hozható a település vezetőinek és értelmiségének ez idejű múzeumalapítási törekvése, mely odáig jutott, hogy a gimnázium igazgatója nyílt levélben követelte vissza a miskolci múzeumtól a korábban bemutatásra adományozott matyó tárgyakat (Viszóczky 2003: 32).

A hímzés tekintetében a Megváltós Nővérek mezőkövesdi fiókházának krónikája arra enged következtetni, hogy a nővérek igyekeztek megfelelni a háziipari hímzés szakszerű oktatásának. Törekvésük az autentikus felé így érhető tetten: „Igazgató Úr s az elöljáróság bíztatására kézimunka tanítónőt kértünk Tiszt. Anyától, hogy a szerződésnek eleget téve, a matyó hímzést az eredeti szépségébe vigyük vissza."[37] Az ügyben buzgóságukat mutatja, hogy igyekeztek népszerűsíteni is a matyó hímzésvilágot, így az 1935–36-os tanévben a zárdaiskolában lezajlott pedagógiai szemináriumon is, amikor az egyik nővér tartott „minta-szerű" előadást a matyó kézimunka fejlődéséről és értékéről, majd az eseményen egy négy év körüli kislány mutatta be varrását, melyet a tanfelügyelő is megelégedés-

35 A bizalmatlan helyzetet kialakulása miatt a helyi tanítóság is felelős lehetett a krónika szerint, bár a nővérek pártfogója Szentgyörgyi József gimnáziumi hittanár mellett Páter Jámbor volt, akinek „kedves modorával, és közvetlenségével sokszor nagy munkájába került, még a szegény népet az ellenkezőjéről meg tudta győzni." Mezőkövesdi zárda krónikája. Főtisztelendő Szentgyörgyi József igazgató című fejezet. IMNNL 32. doboz, 46. könyv. Számozatlan oldal. Mezőkövesden 1945 előtt 10 elemi iskola működött, és ezek közül a nővérek vezetése alatt működő zárdaiskola volt a legújabb és a legkorszerűbben és legtöbb tanteremmel felszerelt. A többi iskola tanítósága minden bizonnyal tartott attól, hogy az új iskola elszívja növendékeit (Jacsó 2013: 514).

36 Mezőkövesdi zárda krónikája. A zárdaiskola alapkőletétele című fejezet. IMNNL 32. doboz, 46. könyv. Számozatlan oldal.

37 Mezőkövesdi zárda krónikája. A házban először működő kedvesnővérek című fejezet. IMNNL 32. doboz, 46. könyv. A házban először működő kedvesnővérek című fejezet. Számozatlan oldal.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sel konstatált.[38] Már a tanítás második évében krónikájukban így fogalmaznak: „A kézimunka ügyet, hogy nekilendítsük, mintadarabokat készítettünk s azokból küldtünk Amerikába minden házunkba s néhány privát helyre. A privát helyről kaptuk néhány megrendelést. Azonkívül egy vöröskeresztes hölgy Hollandiában törekedett munkánkat elhelyezni.”[39]

A hímzés-üzlet nem volt ismeretlen az 1920–30-as évek Mezőkövesdjén, de ami a népművészeti cikkek árusítását illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Budapesten már 1906-ban nyílt olyan üzlet, mely vidéki parasztasszonyok hímzéseit vásárlásra kínálta, valamint háziipart támogató egyletek kapcsolódtak be a népművészeti boltok nyitásába nagyobb városokban, elegáns szállodák szomszédságában (Cseh 2021: 586). Emellett ismertek a kormányzati törekvések is, melyek az 1890-es évektől igyekeztek szervezni a háziipari termékek, köztük a hímzések értékesítését (Cseh 2024: 300). Az Országos Magyar Háziipari Szövetség 1910-ben Mezőkövesden központi háziipari telepet létesített (Cseh: 2024: 306), valamint nemzetközi kiállításokon, népszerű külföldi turisztikai központokban, illetve utazókereskedők révén igyekeztek a külföldi közönséget megnyerni többek között a matyó termékeknek. A helyi zsidóság üzleteiben is foglalkoztak a hímzések értékesítésével (Szarvas 1990: 217–222), majd a harmincas évek elején megnyílt Matyó Vendégház kiállításán turisták gyönyörködhettek a helyi háziipar termékeiben, és vásárolhattak belőle (Fügedi 1997: 127). A fent említett forrásunkra hagyatkozva úgy láthatjuk, hogy a nővérek saját értékesítési hálózatot igyekeztek létrehozni, és a tehetősebbnek tartott amerikai tartomány számára kínálták a saját és gyerekeik népművészeti cikkeit. Mindez illeszthető a század elején már megindult folyamatba, miszerint a magyar népi jellegű háziipari és népművészeti termékek eljutottak az amerikai kontinensre, így az 1920-as években a Mezőkövesdi Háziipari Szövetkezet is már szállított a tengerentúlra (Fejős 1999: 1183–1184). Hogy a matyó népművészet mennyiben járta át a mezőkövesdi fiókházat, arra jó példa a mezőkövesdi házi krónika különleges kivitelezése. A nagyszerűen díszített oldalakon matyó motívumokat találunk, melynek színes és fekete-fehér változatai egyaránt fellelhetők, a krónika utolsó oldalán pedig Kis Jankó Bori kézjegye látható. Feltételezhető, hogy a krónika teljes díszítése az ő munkája. Mindezek ismeretében érzékelhető, hogy amennyire hat a lokális közösségre a tanító apácák csoportja generációk tanítása révén, a közösség sajátos mentalitása – ez esetben a motívumkincsben megjelenő formavilága – is hat a helyben élő szerzetesi közösségre.

Mindezzel némileg összevágó adat, a rábaközi aranyfonalas fejkendők vizsgálata Csornáról, ahol a hímzés motívumának elnevezése is igen árulkodó. A csornai apácavarrottas aranyfonalas fejkendő igényes technikai kialakítását a néprajzi kutatás összefüggésbe hozza a helyi apácarend kézimunkaiskolájával, nevezetesen a Csornán 1876-ban megtelepedett Megváltós Nővérek intézményével (Szalontay 1996: 148).

Az Alföld települései közül a karcagi járáshoz tartozó Kenderes zárdaiskolájában is kiemelt helyet foglalt el a kézimunka oktatása. Az 1929-ben megkötött szerződés külön

38 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1935–36. év. IMNNL 32. doboz, 46. könyv. Számozatlan oldal.
39 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1928–29. év. IMNNL 32. doboz, 46. könyv. Számozatlan oldal.

említi a kézimunka tanfolyam tartásának lehetőségét, melyért akár saját díjazást is megállapíthattak a nővérek.[40] Történetünk szempontjából érdemes megemlítenünk, hogy a kormányzói kastéllyal szemben 1926-ban felépült új elemi iskolában az ún. kenderesi csipkét készítették a diákok. Ebben szerepe lehetett Horthy Miklósné támogatásának is, akinek tudomására jutott, hogy a településen már korábban is voltak hagyományai a csipkekészítésnek (n. n. 1940a: 4). A korabeli sajtó tudósítása szerint kormányzóné felkérésére Zsindelyné Tüdős Klára által tervezett[41] régi nemes gömöri csipkék hagyományain alapuló minták alapján folyt a csipkekészítés oktatása helyben, majd az alkotások 1940-ben bemutatásra kerültek a háziipari kiállításon (n. n. 1940b: 6).

Mindezzel kapcsolatban a rendi levéltár sajnos nem tartalmaz adatokat, azonban az egyik szerzetesnő Varga M. Theofrida nővér helyzetével kapcsolatban igen. A rendi vezetés a nővér elhelyezését tervezte, de maga Horthy Miklós kormányzó fogalmazott meg ellenérvet levelében: „ebben a konzervatív rátarti községben, mely minden újítást bizalmatlansággal fogad (még jövetelükkor a kedves nővéreket is) a főnöknő most olyan szeretetnek és abszolút bizalomnak örvend, hogy félnék ezt az áldásos állapotot megzavartatni."[42]

A helyi közösségekben

A Megváltós Nővérek megjelenését az egyes településeken tehát leggyakrabban az elemi népiskolák megalapítása hozta magával a 20. század első felében egészen a második világháború végéig. A falvak közösségei hol fenntartásokkal,[43] hol tisztelettel és örömmel fogadták az általában három-négy főből álló kis nővérközösséget. A források tanúskodnak olyan esetekről, hogy virágdíszbe borított kocsikkal várták a vasútállomásokon az érkezőket,[44] de az is előfordult, hogy a fogadás „csendben és szerényen" történt, amint Ács község esetében olvasható,[45] vagy éppen a rossz lakhatási körülmények miatt a nővérek

40 „Tanpénzt a szerzetesnők az iskolábajáróktól nem szedhetnek, de joguk van a náluk szokásos díjazásért kézimunka tanfolyamot tartani, de ebből a községre teher nem háramolhatik." Szerződés 1929. IMNNL 14. doboz 100 tétel. Kassa–Kenderes–Lövő.

41 További kutatásokat igényelne, hogy a divattervező és nem mellékesen a néprajzkutató Györffy István tanítványa, Zsindelyné Tüdős Klára pontosan milyen mintarajzokat bocsátott a kenderesi zárdaiskola megváltós nővérei rendelkezésére, hogy azok alapján a lányokkal elkészíttessék a díszes, kiállításra is beküldött darabokat. Mindenesetre ezen apróbb adatok a felsőbb társadalmi rétegek kezdeményezéseit mutatják a népművészet-irányító tevékenységben (Szőcsné Gazda 2013: 201), aminek közvetítői itt lényegében a Megváltós Nővérek voltak.

42 Horthy Miklós levele Berghofer M. Berchmana általános főnöknőnek. 1935. augusztus 27. IMNNL 14. doboz, 100 tétel. Kassa–Kenderes–Lövő.

43 Az Isteni Megváltó Leányai ácsi fiókházának krónikája. IMNNL 32. doboz, 200.tétel. Az egyes házak krónikái A-tól-Z-ig. Számozatlan oldal. Hangsúlyoznunk kell, hogy ilyen esetről az ácsi fiókház krónikájában találtunk adatot, valamint Püspökladány esetében jegyezte meg a rendi krónikás, (Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. 3/b. doboz, 20. könyv, 215.) hogy a református többségű település fenntartásokkal fogadta az érkező nővéreket, tartva a túlzott katolikus befolyástól. A kutatás jelenlegi szakaszában még nem ismeretesek azok a források – amennyiben léteznek ilyenek – amelyek megerősítenék az esetleges ellenszenvet a református közösségek oldaláról. A továbbiakban ezek feltárása elengedhetetlen.

44 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 208.

45 Az Isteni Megváltó Leányai ácsi fiókházának krónikája. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. Számozatlan oldal.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

visszahívását helyezte kilátásba a főnöknő a székesfehérvári püspöknek írt levelében.[46] Még a két háború között is megtörtént, hogy egy-egy település közössége alamizsnagyűjtő utak révén ismerkedett meg a nővérekkel, így később gyakran ez alapján az ismeretség alapján hívták meg őket különféle szolgálattételre,[47] vagy az is előfordult, hogy egy-egy kislányban ekkor ébresztették fel a hivatást, és lépett később az illető a nővérek nyomdokaiba.[48] Munkájuk részét képezte a családok látogatása is, így gyakran mint afféle családsegítők működtek. A legtöbb helyen gyorsan elfogadták őket és valóban a helyi közösség részévé váltak, munkájukat az elöljárók is pártfogolták, emlékezésükben így utaltak erre: „nagyszerű tanáraink voltak, akik lelkünkre kötötték, hogy legyünk a falu sugárzó emberei.”[49]

A tanítás vagy a betegápolás mellett a nővérek életmódja sokban hasonlított a falusi gazdálkodó parasztemberekéhez, hiszen zárdájuk körül gyakran ugyanúgy gazdálkodtak, mint bármelyik parasztcsalád. Állatok tartása, konyhakert kialakítása több helyen a letelepedést követően azonnal kezdetét vette, a díszkertek és a veteményeskertek gondozása is feladataik közé tartozott. Utóbbiak több esetben az iskolához kapcsolódó tankertet is jelentettek. Baromfiudvar színesítette a portát, tyúkok és kacsák között takarmányt szóró nővér fotói maradtak ránk, de nagyobb állatokat is gondoztak.[50] Az 1940-es évek végén a kórházból elbocsátott, majd Fegyvernekre, templomi szolgálatra küldött nővérek az ellehetetlenült helyzetben átálltak az önellátásra, így libát tömtek, kecskét fejtek.[51]

A fiókházak történeteiből értékes adatok nyerhetők a frontátvonulás időszakára vonatkozólag. Mindamellett, hogy egy-egy házi krónika részletesen leírja a háború és a megszálló csapatok által okozott szörnyűségeket, egyben alá is támasztja szerzetesnőknek a helyhez és a helyiekhez történő ragaszkodást. A szili zárdaiskolát több alkalommal át akarta venni a német katonaság. A nővérek ellenálltak, és a sebesültek ápolásának fejében maradhattak. A front közeledtével a németek az iskolát és a közelben lévő gyógyszerraktárat fel akarták robbantani, csak hosszas könyörgésre álltak el ettől a tervtől, és engedték meg, hogy a lerakat egy részét elhordhassa a falu népe.[52] A mezőkövesdi krónika szerint a nővérek igyekeztek a legvégsőkig kitartani. 1944 novemberének első napjaiban csak a három mezőkövesdi születésű nővér maradt a községben, akik szüleiknél húzták meg magukat. November 11-én kezdődött meg a szovjet bevonulás, és a több hónapos megszállás után a katonaság csak 1945 szeptemberében adta vissza a kifosztott, meg-

46 Krónika. Budakeszi 1889. 1923–24 év. IMNNL 32. doboz, 45. könyv. Számozatlan oldal.

47 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 113.

48 „Amikor még fiatal voltam egy kedves élmény hatott reám. Két nővér gyűjteni járt nálunk a családi házban. Sok szépet elmondtak a hivatásról, mely felvillanyozta lelkemet az Istenhez vezető út felé – melyre oly régen vágytam. Beszélgetésük mélyen bevésődött a lelkembe.” Visszaemlékezések. Vári M. Gervásia nővér. IMNNL 3/b doboz, 23. tétel

49 Visszaemlékezések. Kertész M. Dalma és Gáspár M. Ortolana nővérek IMNNL 3/b doboz, 23. tétel.

50 A rajkai házi krónikában sajnálattal említik 1947-ben: „Február 11-én nagy veszteség érte házunkat. Az éjszaka folyamán ellopták a 3 darab szép öthónapos malacunkat.” Az Isteni Megváltó Leányainak krónikája Rajkáról. IMNNL 32 doboz, 200 tétel. Az egyes háza krónikái A-tól Z-ig.12.

51 Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. IMNNL 3/b. doboz, 20. könyv, 359.

52 Az Isteni Megváltó Leányai szili fiókházának krónikája 1944–1946. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig. 7.

rongált zárdaiskolát. A nővérek idővel elkezdték a fiatalok tanítását, de a szent ruhát csak húsvétra vették fel, és helyiek alamizsnáján éltek.[53]

A kommunista diktatúra kiépítése során az egyház elleni támadások gyorsan megindultak, de az 1948-ban elfogadott törvényjavaslat az egyházi iskolák államosításáról alapjaiban rendítette meg a Megváltós Nővérek közösségét. A tanítástól, majd a hitoktatástól is eltiltott nővérek számára is igyekeztek az elöljárók megoldást találni, legtöbben az egykori zárdaiskolák még megmaradt klauzúráiban kézimunkával, varrással, kötéssel, hímzéssel keresték kenyerüket, vagy az anyaház elöljárói újabb vidéki plébániai állomáshelyekre irányították őket. Az egyházmegyei, egyházközségi szolgálatra, kántorkodásra, adminisztratív feladatok ellátására, templomtakarításra, adószedésre, háztartásvezetésre plébánosok mellé helyezett tanító és betegápoló nővérek a helyi közösségekkel ugyanúgy szoros kapcsolatot alakítottak ki, mint azok, akik az internálásig még falvaikban vagy korábbi állomáshelyeiken maradhattak.

Az „átmeneti időben" új letelepedési helyre küldött nővérek történetei közül a zalaszabari nővérek esete jól tükrözi a plébánossal karöltve a faluért munkálkodó és azzal együtt élő, a zaklatásoktól sem mentes szerzetesnők mindennapjait. Az 1948 szeptemberében a zalai faluba érkező három nővér közül Lukácsy M. Hilarina nővér leánykört szervezett, valamint 70 tagú, falusiakból verbuválódott vegyeskart dirigált vasárnaponként. Az énekkari próbákra a falusiak kitartóan jártak, a mezőgazdasági munkák idején, akár éjszakába nyúlóan is: „de hajnali négykor kaszával a vállukon köszöntek be a kertben, ahol kapálgattam. Nagyon jó volt hozzánk az a nép. [...] Mi meg igyekeztünk lelkieket adni, a magunk lelkiségét is így megőrizve. A rendszer ellen nem lázítottunk, mégis ezen a címen kitiltottak a járás és a megye területéről. De még ez volt a »kegy«, mert el akartak vitetni bennünket. Sírt-rítt az egész falu."[54] A közösség ragaszkodása mellett az életmóddal történő azonosulást is feltételezhetjük: a szerzetesnővér időbeosztásában, a mindennapi munka terén is alkalmazkodott a helyiekhez, sajátjává vált a paraszti életritmus, amivel kiválthatta a helyiek elismerését. Mindez kimondásra valószínűleg sosem került, és az is elképzelhető, hogy nem is volt tudatos, de a hajnali köszöntés a földet művelő emberek részéről, a szerzetesnővér és a helyi paraszti társadalom kölcsönös megbecsülését hordozhatta magában.

A nővéreit a nehéz helyzetekben megsegítő falusi társadalom képe mutatkozik előttünk azokban az esetekben, melyekben az 1950 nyarán kezdődő kitelepítésekkel kapcsolatos tapasztalatokat írják le. A fóti és a mezőkövesdi tábor lakói különösen is érezhették a helyi falusi közösség segítő szándékát. A Fótra internáltakat az ottani Vincés Nővérek rendházába vitték. Esetükben igencsak segítőkésznek mutatkozott mind a helyi

53 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1944/45. év IMNNL 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.

54 Kiszely M. Arisztida nővér leírja önéletrajzában, hogy 1952-ben eltávolításuk után egy hónappal a megyei vezetés változott, így visszatértek a faluba, és folytatták munkájukat. Amikor a faluból távoznia kellett a papnak, mivel „búzgóbb volt, mint amit az állam elnézett," a nővérek is mentek vele elöljárójuk engedélyével a bakonyi faluba. „Búcsúzásunk Szabartól a »minden búcsúk búcsúja« címet kapta lelkünkben. Zokogó énekkar énekelte Bárdos »Nyújtsd ki mennyből«-jét a tényleges templombúcsún, szeptember 12-én, a hagyományossá vált csodálatos tábori oltár előtt. Hiszen nem fért olyankor a nép a kedves kis templomba, mert odaözönlött a környék is. Az agyonvirágozott teherautó láttán, ami vitt végig a Dunántúlon, a fél ország találgatta, kik és mik lehettünk." Kiszely Adél M. Asztrida nővér: Önéletrajz. IMNNL 48. doboz, 157. tétel, 2.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

plébános,[55] mind a lakosság.[56] A helyi pék például friss zsömlével látta el az odakerült ötvenöt nővért, így az „internálótáborban” láttak először zsömlét a háború óta, emlékezett erre Flettner M. Archangela általános főnöknő.[57] Furcsa mód az internálás nem feltétlen nélkülözést hozott a nővéreknek, hanem némi bővelkedést. A helyi plébános megfogalmazásában a rendszer mártírokká tette őket, akikért a fótiak kifejezetten lelkesedtek. Mezőkövesden a helyiek segítő szándéka nővéreivel szemben a szöktetésben is megmutatkozott: „rabságunk harmadik-negyedik napján honnan, honnan nem olyan bíztatást kaptunk, hogy szökjenek a nővérek, ki merre tud. Rendőri ellenőrzés nem volt a ház körül. A bátrabbak még aznap civilbe öltöztek és eltűntek. […] Nyílt suttogás és segítőkészség volt a hívek között: »Szöknek a nővérek.« Akadtak olyanok is, akik kivették a csomagot a nővér kezéből. Szemükkel beszéltek, és más úton igyekeztek a vasútállomásra. Ott a csomag és a gazdája is egymásra talált.”[58] A szétszóratás révén végleg felbomlottak a falvak, a kisebb-nagyobb települések nővérközösségei. Az élelem biztosítása, a szökés előkészítése vagy az átmeneti időben a munkához juttatás mind alátámasztja, hogy a helyi közösség a kritikus időszakban is bizalommal és segítő szándékkal fordul azok felé, akikre korábban rábízhatta magát.

Összegzés

Tanulmányomban felhívom a figyelmet egy női szerzetesközösség falvakban végzett tevékenységére. Az eddig megismert források arra engednek következtetni, hogy az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek szoros kapcsolatot alakítottak ki a helyi közösségekkel, és a falusi társadalom megbecsült tagjaivá váltak. A falvak zárdaiskoláiban tanítva, valamint a fiatalokat, felnőtteket szervezve, azok kisebb-nagyobb lelkiségi vagy különféle működvelő közösségeit vezetve hiánypótló munkát végeztek, mely illeszkedett nemcsak a klebelsbergi kultúrpolitika iránymutatásába, hanem a két háború közötti faluművelő, és a paraszti társadalmat felemelni kívánó mozgalmak sorába is. A források némileg alátámasztják, hogy munkájuk áttételesen, de kapcsolható ahhoz a gondolatkörhöz, amely a jezsuita szellemiségben életre hívott KALOT „népmentő faluprogramjában” is egyértelműen érzékelhető. Akár a két háború között „néma forradalomként” emlegetett jelenségek, melyek előre jelezték a paraszti társadalom bomlását, akár a leszakadó munkásnegyedek nyomora egyformán megkövetelték azt a szociális érzékenységet és segíteni akarást, melyet szervezettebb módon a korszak jezsuita páterei, így Kerkai Jenő és társai

55 Historia domus. Fót 1845–2013, 1950. június 12-i feljegyzés. „Elbeszélték a rájuk törés minden borzalmát éjnek idején (…). Kimerült, szinte összetört állapotban érkeztek meg, de megérkezésük után – miután a rendőrségi hivatalos eljárást velük kapcsolatosan helyben lefolytatták – nyomban kérték, mennék át megáldoztatni őket. Megáldoztattam őket, – szerettem volna Hozzájuk pár szót intézni, de egy ismeretlen civil (detektív?) is volt a templomban, ettől elálltam, – egyébként a templom környéke civil detektívekkel volt elárasztva.” Váci Püspöki és Káptalani Levéltár – Plébániai Irattár, Fót

56 Historia domus. Fót 1845–2013. 1950. június 12-i feljegyzés. „A lakosság könnyekig megható szeretetről, együttérzésről tett tanúságot; annyi élelmet hordtak össze, hogy meg kellett kérni a lakosságot, hogy többet ne hozzanak, mert félő, hogy megromlik minden. […] Nyugodtan el lehet mondani a falunak a legnépszerűbb emberei ők voltak.” Váci Püspöki és Káptalani Levéltár – Plébániai Irattár Fót.

57 Visszaemlékezések. Flettner M. Archangela n. Emlékeim. IMNN Levéltár, 3/b doboz, 23. tétel 7.

58 Mezőkövesdi zárda krónikája. 1950. év. IMNNL 32. doboz, 46. tétel. Számozatlan oldal.

is magukénak éreztek. Mindez hatással volt erre a női szerzetesközösségre is, amelynek nővérei a falvakba lépve a tanítás mellett a kongregációk, egyesületek szervezése, a helyiek összefogása, és művelése révén szoros kohéziót alakítottak ki a falusi társadalommal. Mindez válságos időkben is megmutatkozott. Az új politikai berendezkedés ellenében a helyi közösség bár tehetetlen, a maga eszközeivel mégis védte és sajátjainak érezte azokat a szerzetesnővéreket, akik korábban gyermekeit tanították, betegeit gondozták, vagy éppen fiataljait szervezték. A megpróbáltatások időszaka, mely az iskolák államosítását, az állandó zaklatásokat, a lakhatás ellehetetlenítését, majd az internálás nehézségeit hozta, mutatta meg leginkább a „viszontsegítés" révén, hogy a szolgáló apácák munkáját a helyi közösségek nagyra becsülték, krízishelyzetekben ez a sajátos kapcsolat még inkább felszínre került, érzékelhetővé vált (Paréj-Farkas 2022: 408). A nővérek kézimunka-oktatása kapcsán a mezőkövesdi példán keresztül megfigyelhetjük, hogy tevékenységük illeszkedett az évtizedekkel korábban induló folyamatokba, mely egyrészt igyekezett a helyi népművészet eredetiségét óvni, az autentikust megőrizni, másrészt saját kapcsolathálójuk révén az értékesítésébe is bekapcsolódni.

A nővérek belépése a falvakba szélesebb társadalmi folyamatokba is illeszthető. Megjelenésük a kisközségekben az elemi iskolák, egyes helyeken óvodák létrehozásával kapcsolható össze, mely a helyi társadalom fiataljai számára biztosította a tanulás lehetőségét. Ugyanakkor nagyközségek esetében (melyek korábban akár mezővárosi ranggal is rendelkezhettek, mint például Csorna vagy éppen Mezőkövesd), a polgári iskola, vagy újabb elemi iskola létrehozásával egyben a település városiasodását is elősegítették. A helyi oktatás fejlesztésével az egyesületi élet is fellendült, a települések presztízse is nőtt, a lokális társadalom önképe is alakult, változott.

Ebben a folyamatban fontos szerepe volt az egyháznak, illetve a szerzetesközösségeknek, hiszen fent tárgyalt nővérközösség története sok esetben azt is láttatja, hogy megjelenésükkel fellendült az oktatási és kulturális élet, a szabadidő eltöltésének újabb módozatai jelentek meg, és mindez hozzájárult ahhoz, hogy a nagyközségek a lassú városiasodás útjára léphessenek.

Mindezek ismeretében érdemes volna további kutatásokat végezni, melyek nemcsak a Megváltós Nővérek, hanem más női szerzetesközösségek lokális kapcsolatait és tevékenységét járják körül, feltárva, hogy milyen kapcsolódás, kohézió és együttélés jellemezte a falvakat és apácáit.

Szakirodalom

Balogh Margit
1987 A KALÁSZ mozgalom krónikája. *Vigilia* LII. (6) 432–437.
1994 A KALOT története. *Történelmi Szemle* XXXVII. (3–4) 283–299.
1996 A „Kisatya". P. Kerkai Jenő S. J. (1904–1970). In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál (szerk.): *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 42–72.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1998 *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Bárth Dániel (szerk.)

2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest.

2021 *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása.* (Folcloristica Historica, 4.) MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Bednárik János

2020 *Falusi plébános a polgári korban: egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban.* MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Cseh Fruzsina

2021 Reviving Authenticity through Traditional Crafts and Folk Art in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* LXVI. (2) 581–618. DOI: 10.1556/022.2021.00039

2024 A népművészet kereskedelmének központi irányítása Magyarországon a II. világháborúig. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Anyagi és szellemi javak migrációja a Kárpát-medencében.* Gondolat Kiadó, Budapest, 299–327.

Fejős Zoltán

1999 A matyó hírnév az Újvilágban. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1181–1191.

Fügedi Márta

1975 A ragyogóégetés Mezőkövesden. In: Bodó Sándor – Szabadfalvi József (szerk.): *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 14. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 83–88.

1997 *Mítosz és valóság: a matyó népművészet.* (Officina Musei, 6.) k. n., Miskolc.

Gianone András

2010 *Az Actio Catholica története Magyarországon.* 1932–1948. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest.

Gyöngyössy Orsolya

2014 *Plébánia és társadalom: a római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében.* SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

Jacsó Rita

2013 A Mezőkövesdi Római Katolikus Elemi Népiskola a XX. század első felében. In: Pap József (szerk.): *Tanulmányok az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Diákköreinek tudományos tevékenységéből (2011–2013).* Eszterházy Károly Főiskolai Líceum Kiadó, Eger, 503–543.

Mihalik Béla

2020 Ragyogók a máglyán. A jezsuiták és a mezőkövesdi népviselet. In: Horváth István (szerk.): *Népi vallásosság és hitélet az egri egyházmegyében a 18–20. században.* Érseki Vagyonkezelő Központ, Eger, 75–80.

Mohay Tamás
2000 Bencés nővérek Tiszaújfaluban. *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 235–251.
Paréj-Farkas Katalin
2018 A minőségi leánynevelés budai bázisa a két világháború között. Mindennapok a Szent Margit Gimnáziumban az alapítástól az államosításig. In: J. Újváry Zsuzsanna – Mezei Emese (szerk.): Életmód-történeti pillanatképek I. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 115–131.
2022 The Sisters of the Redeemer in the Trauma of Dispersion: The Sisters of the Divine Redeemer in the 1950s and 1960s in the Light of Recollections and State Security Reports. *Acta Ethnographica Hungarica*. LXVII. (2) 379–414. DOI: 10.1556/022.2023.00012
Ribai M. Elma
1998 Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek (Isteni Megváltó Leányai). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 10. (3–4) 181–207.
Sándorfi Mária
2004 Az Országos Katolikus Nővédő Egyesület és a belőle kibontakozó mozgalmak Magyarországon a XX. sz. első felében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 16. (1–2) 135–163.
Solder von Güldestubbe, Erik
2017 *Die Schwestern des Erlösers (Congregatio Sororum a Sancto Redemptore) Geschichte einer Schwesterngemeinschaft 1849–2016.* Dissertation zur Erlangung des akademischen Gradens doktor der Theologie (Dr. Theol.) an der Theologischen Fakultät der Philosophisch-Theologischen Hochschule Vallendar. Würzburg.
Szalontay Judit
1996 Csornai menyecskekendők. Mintakincs és technika a 19–20. században. *Néprajzi Értesítő* LXXVIII. 141–153.
Szarvas Zsuzsa
1990 A mezőkövesdi zsidóság szerepe a matyó népművészet elterjesztésében. In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 217–222.
Székely Andrea
1989 Félbemaradt reformkor. Katolikus Leánykörök Szövetsége: a KALÁSZ. *Katholikus Szemle* XLI. (1) 43–57.
Szőcsné Gazda Enikő
2013 1880–1945 közti adatok az egyházak, nőszövetségek székelyföldi népművészetirányító tevékenységéhez. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 201–216.
T. Kiss Tamás
1999 Felnőttoktatás-történet Magyarországon. *Educatio* 8. (1) 3–14.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Varga Zsuzsanna
2003 *Mezőkövesdi matyó hímzés*. Matyó Népművészeti Egyesület, Mezőkövesd.
Viszóczky Ilona
2003 Ötven éves a mezőkövesdi Matyó Múzeum. *Magyar Múzeumok* IX. (4) 32–33.
(n. n.)
1940a Kenderesi csipke. *Függetlenség* VIII. (8) márc. 29. 4.
1940b Megnyilt az első Háziipari és Népművészeti Kiállítás. *Nemzeti Ujság* XXII. (22) márc. 29. 6.

Archivális források

Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kongregációja – Magyar Tartománya, Levéltár = IMNNL

Felhívás imára Gr. Klebelsberg kultuszminiszterért. IMNNL 23. doboz, 153. tétel.

Horthy Miklós levele Berghofer M. Berchmana általános főnöknőnek. 1935. augusztus 27. IMNNL 14. doboz, 100 tétel. Kassa – Kenderes – Lövő.

Az Isteni Megváltó Leányai ácsi fiókházának krónikája. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig.

Az Isteni Megváltó Leányainak vezetése alatt álló mosonszentjánosi zárda-iskola rövid története IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig.

Az Isteni Megváltó Leányai csongrádi fiókházának krónikája. IMNNL 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig.

Az Isteni Megváltó Leányainak krónikája Rajkáról. IMNNL 32 doboz, 200 tétel. Az egyes házak krónikái A-tól Z-ig.

Az Isteni Megváltó Leányai szili fiókházának krónikája. IMNNL, 32. doboz, 200. tétel. Az egyes házak krónikája A-tól Z-ig.

Kiszely Adél M. Asztrida nővér: Önéletrajz. IMNNL 48. doboz, 157. tétel.

Krónika. Budakeszi. IMNNL 32. doboz, 45. könyv.

Krónika Győr–Újváros.1948. jún–1949. jún. Az egyes házak krónikái A-tól Z-ig. IMNNL 32 doboz, 200 tétel.

Maurer Mária Bonaventura nővér az Isteni Megváltó Leányai általános főnöknőjének levele gróf Klebelsberg Kuno nagyméltóságú Miniszter Úrnak az értük tett misealapítványról. 1927. február 14. IMNNL 23. doboz, 153. tétel.

Mezőkövesdi krónika. IMNNL 32. doboz, 46. könyv.

Rajczy M. Mechtildis nővér: Az Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. 1948. IMNNL 3/a doboz, 13/b tétel.

Ribai M: Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek korábban Isteni Megváltó Leányai Kongregációjának története. Győr, 1994. 3/b. doboz, 20. könyv.

Simor János esztergomi érsek függetlenítési okirata. 1867. IMNNL 1. doboz, 2. tétel. Szerződés 1927. IMNNL, 15. doboz, 102. tétel. Martonvásár, Mezőkövesd, Mór.

Szerződés 1929. IMNNL 14. doboz 100 tétel. Kassa – Kenderes – Lövő.

Szerződés Csongrád 1927. IMNNLr, 13. doboz, 92. tétel.

Szerződés mely egyrészről Jézustársasága magyar rendtartománya, illetőleg annak nagykapornaki uradalma, másrészről az Isteni Megváltóról Nevezett Szerzetesnők soproni anyaháza között köttetett." Házak szerződései 1–42. IMNNL 26. doboz 166/1. tétel

Visszaemlékezések. Vári M. Gervásia nővér. IMNNL 3/b doboz, 23. tétel.

Visszaemlékezések. Kertész M. Dalma és Gáspár M. Ortolana nővérek IMNNL 3/b doboz, 23. tétel.

Visszaemlékezések. Flettner M. Archangela n. Emlékeim. IMNN Levéltár, 3/b doboz, 23. tétel.

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára

Historia domus S. J. Mezőkövesd. II. 6. 1930. szeptember 1.

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár – Plébániai Irattár Fót

Historia domus. Fót. 1950. június 12-i feljegyzés

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Melléklet

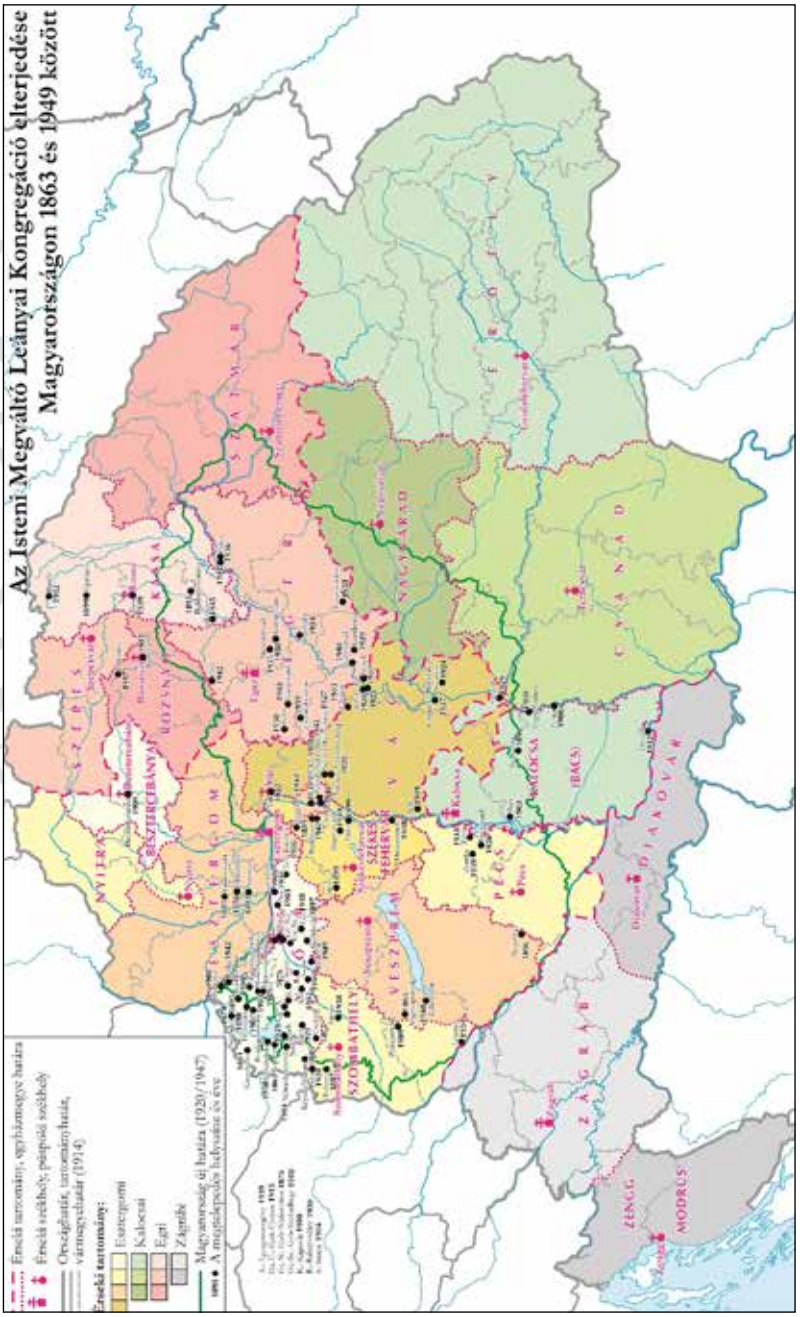

Térkép. *Az Isteni Megváltó Leányai Kongregáció elterjedése Magyarországon 1863 és 1949 között. Készítette: Nagy Béla.*

Képek

1.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

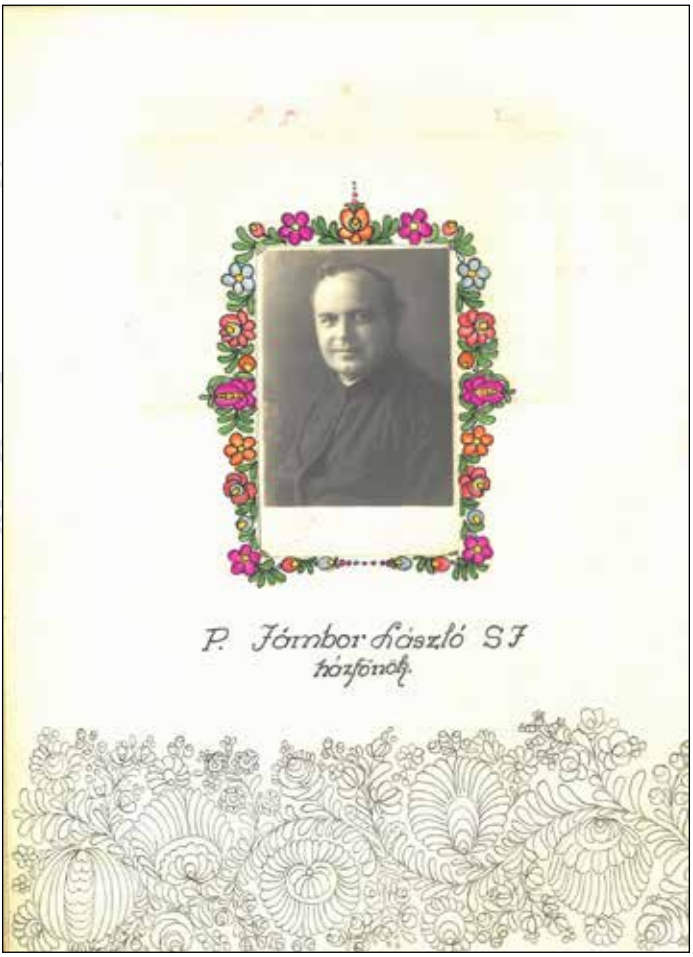

2.

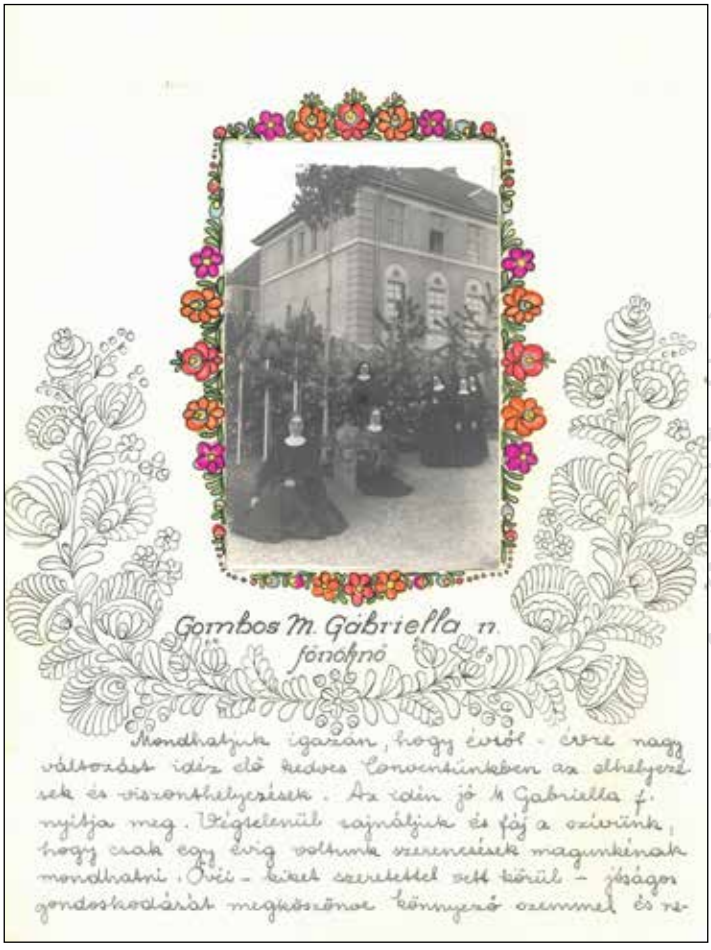

3.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

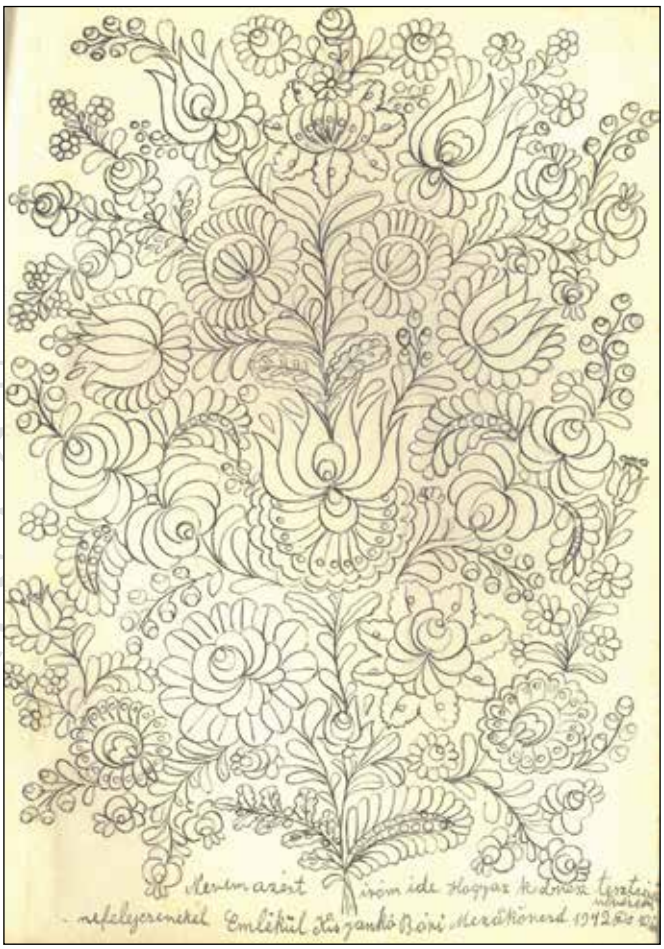

4.

1–4. kép. A Megváltós Nővérek mezőkövesdi házi krónikájának matyó motívumokkal díszített lapja. (Ismeretlen szerző felvétele.) IMNNL Levéltár, 32. doboz, 46. könyv.

„O numeau îngerul păzitor al satului…”.
Surorile Mântuitoare în slujba satelor, prin prisma cronicilor caselor filiale

Cuvinte cheie: comunitate religioasă feminină, localitate, şcolarizare rurală, educaţie populară, asociaţii religioase, mişcări spirituale, lucru manual, artă populară matyó, societate rurală

În lucrarea de faţă, autoarea urmăreşte rolul pe care l-a jucat o comunitate monahală feminină în contextul local. Originară din Alsacia-Lorena şi apărută în Ungaria în 1863, această congregaţie feminină a desfăşurat activităţi didactice în aproape şaptezeci de localităţi mai mici, în afara oraşelor, educând copiii şi organizând, de asemenea, viaţa tinerilor şi a adulţilor care au terminat şcoala. Jucând un rol important în conducerea congregaţiilor şi asociaţiilor, ele au devenit figuri de încredere şi recunoscute în comunităţile locale, de care, pe baza surselor cunoscute până acum, localnicii s-au ataşat şi pe care au încercat să le ajute în momentul dispersării. Prin orele de lucru manual, ele au contribuit la revitalizarea valorilor artei populare, iar în anumite regiuni o denumire specifică păstrează amintirea acestei activităţi. Având în vedere toate acestea, studiul sugerează că ar fi util ca figura călugăriţei din sate să facă obiectul unor cercetări istorico-etnografice suplimentare.

“She Was Called the Guardian Angel of the Village….”
Redeemer Sisters for the Service of the Villages in the Light of the Chronicles of the Branch Houses

Keywords: female religious community, locality, rural schooling, popular education, devotional associations, spiritual movements, needlework, Matyó folk art, rural society

In her study, the author explores the role of a female religious community in a local context. Originating from Alsace-Lorraine and established in Hungary in 1863, the congregation, through its teaching activities, served on nearly seventy settlements beyond urban areas. They educated children and organized the lives of young people and adults who had graduated from school. Leading congregations and associations, they became reliable and respected figures in local communities. Based on existing sources, locals developed a strong attachment to them, and during times of dispersal, they endeavoured to assist these figures. Through their handicraft classes, they contributed to the revitalization of folk art values, with some places preserving the memory of this activity through unique names. Taking all these aspects into account, the study suggests that it would be worthwhile to subject the figure of the nun appearing in villages to further historical ethnographic investigations.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Dani-Ördög Dalma

Dombóvári László nyomában. A szabadtéri oktatás szervezésének egy 20. századi példája a Puszta világában

„A természet szinte bejött hozzánk az ajtón, ablakon. A tél éppen olyan szép volt, mint a tavasz vagy a nyár vagy az ősz. Tanító bácsi, hogy még jobban élvezhessük ezt a nagyszerű adottságot, többször tartotta szabadban az órákat. Ha napos, meleg volt az idő, kivittük a padokat a fák alá, ott folyt a tanítás. Előfordult, hogy egy-egy madár, mókus vagy felcsapódó hal elvonta figyelmünket, de ezt ő mindig elnézte. Hiszen az egésznek az volt az egyik fő célja, hogy ismerjük fel, milyen szép a természet, milyen szerencsések vagyunk, hogy ilyen környezetben élünk" (Dombóvári 1986: 377).[1]

Írásomban Dombóvári László tanító, népművelő a *Csokonyavisonta, Rinyaújlak múltja és jelene* című monográfia szerkesztőjének életútját mutatom be. Kutatásom alanya korát meghaladó pedagógus volt. A természetet hívta szolgálatra az outdoor learning tanítási módszereket alkalmazva. Talán Rousseau volt rá ilyen nagy hatással, aki szerint: „Élni – nem lélekzés, hanem cselekvés, szerveink, érzékeink, tehetségeink, összes részeink használata, melyek megadják létünk érzését." (Rousseau 1911: 16). Nem tudni, hogy vagy élete fordulópontjai (Ozsváth 2009: 436) irányították a természet felé, vagy neveltetésének köszönheti mindazt a lélekmentő foglalkozást, amit tanítványai átélhettek, akik az ő szárnyai alatt nőttek fel a Csokonyavisonta Alexandra-pusztai elemi iskolában, amelynek padjait sokszor kivitte a kertbe és ott tanított.

Célom a pedagógiai antropológia vizsgálatok David G. Mandelbaum által javasolt életrajzi elemző módszerére támaszkodva bemutatni, miként alakult egy polgári tanító, majdan a Horthy-korszak katonai elitjéhez tartozó ember és a *puszta* (vö. Tamáska 2013) találkozása. Kutatásomhoz elsődleges forrásként egyrészt Dombóvári László eredeti kéziratos anyagára támaszkodom: azokra az osztálynaplókra, óratervekre, tanmenetekre és beszámolókra, amelyeket még ma is őriznek egykori Alexandra-pusztai elemi iskolában, amely jelenleg Xantus-Liget néven ökoturisztikai központként és szálláshelyként üzemel; másrészt a már fentebb említett, általa szerkesztett monográfiára. Emellett

1 Az idézet dr. Kupai József, Dombóvári László egykori tanítványának tollából, az általa szerkesztett monográfiában olvasható. Kupai József Dombóvári felkérésére írt gyermekkori élményeiről, *Gyermekkori emlékeim Alexandra-pusztáról, a háború időszakáról és a felszabadulás utáni évekről* címmel. Növényvédelmi állattan témakörből írta meg doktori disszertációját – saját bevallása szerint gyermekkori indíttatásának köszönhetően a növényvédelemmel és a környezetvédelemmel jegyezte el magát (Dombóvári 1986: 370–377).

Dani-Ördög Dalma (1978) – Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, főiskolai tanársegéd; Debreceni Egyetem Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, PhD hallgató, dani-ordog.dalma@avkf.hu

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-17

2023 áprilisában négy volt tanítványaival készítettem félig strukturált interjúkat. A kérdések nagyrészt pedagógiai munkájára és életrajzi adataira fókuszáltak. Két esetben több órás hanganyagot vettem fel. Az interjúkra előre egyeztetett időpontban az interjúalanyok otthonában került sor Csokonyavisontán és Rinyaújlakon. A másik két esetben a velük való találkozás a véletlen műve volt. A rögtönzött beszélgetések rögzítése ezekben az esetekben is megtörtént. Mivel az adatközlők között volt, aki neve elhallgatását kérte, mindenkit név nélkül jelölök, a következőképpen: Adatközlő1, Adatközlő2, Adatközlő3, Adatközlő4. Az egyenként fél és 3 óra időintervallum között mozgó interjúkat szó szerint rögzítettem. Szekunder forrásként az interneten fellelhető újságcikkek, szakcikkek, a korabeli pedagógiai szaklapok, mint például az Arcanum vagy a Hungaricana által digitalizált tartalmak adtak útmutatást, hogy minél inkább megtaláljam az általam keresett legfőbb kérdésre a választ, miszerint: honnan ered Dombóvári Lászlónak az az erős kötődése a természethez, és mik voltak azok a társadalmi tényezők és személyes motivációk, amelyek pedagógusi és népnevelői munkájában szerepet játszottak, döntései hogyan hatottak mikro- és mezokörnyezetére? Hogyan viszonyult környezetéhez társadalmi és ökológiai szempontból?

Azt szeretném tehát megérteni, miként lehetséges – akár összevont osztályokban is – a népi kultúra munkarendszerére alapozva a tanulási képességek fejlesztése az iskolakerten keresztül. Milyen életpálya áll a mögött az ember mögött, aki az 1950-es szocialista tanterv által meghatározott alattvalói magatartás kialakítása helyett az érdeklődés vezette tanulást helyezte előtérbe, amikor a természetet, az iskola épületéhez tartozó tankertet használta tanteremként (Tamáska 2022: 5–7).

Írásomat egy életút bemutatásának szánom, amelynek vizsgálata révén átemelhetünk valamit abba a recens ökológiai irányultságú pedagógiai munkába, amely „az ember és természet közötti kölcsönhatás szempontjából gondolkodik" (Angelusz 1996: 37). Olyan nevelési térre van szükség, amely képes összekapcsolni a különböző tudományágakat a mélyökológiai válság kezelésével, egyfajta szubjektív és objektív, érzelmi és értelmi megközelítést képes magába foglalni. Lányi András[2] szerint „erkölcsi stádiumba" emelve, felelősséget vállalva meg kell változtatnunk a természethez fűződő viszonyunkat (Lányi 1998). S bár leginkább a biológusok, természettudománnyal foglalkozók azok a szakemberek, akik a fenntarthatatlan jövő és a klímaváltozással kapcsolatos aggályaikat megfogalmazzák, valamint ezek elkerülésére javaslatokat tesznek, Lányi úgy véli, sokkal inkább a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatóknak kellene olyan lokális megoldási metódusokat kidolgozni, amelyekben az ember úgy közeledik a természethez, mint egy őrző, gondoskodó lény (Lányi 2020: 179). Leslie Paul Thiele eképp fogalmaz: „ember és természet kapcsolata az ökofilozófia számára alapjában véve nem etikai, hanem ontológiai kérdés : azt kell újragondolnunk, hogy ki vagy mi az ember, és hogy mi köze van a természethez?" (Lányi 2020: 179–180). Hazánkban az iskolakert kialakításában leginkább szerepet vállaló két szakma művelői, a pedagógusok és a tájépítészek mellett az iskola-

2 Lányi András író, filozófus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Humánökológia Mesterképzési szak alapítója, oktatója. Főbb kutatási területei: környezet és etika, politikai ökológia, ökofilozófia, humánökológia a társadalomelméletben.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

építészettel foglalkozók, hogy néhány kutató nevét kiemeljem: Halbritter András, Dúl Andrea, Megyeriné Runyó Anna, Tamáska Máté, Both Mária, Gyarmathy Éva, Cseh András (vö. Tamáska–Sárkány 2017, Halbritter–Tamáska 2022). Ezen tudományterületek képviselői mellett az antropológiának is érdemes bekapcsolódni az iskolakert kutatásokba, segítve ezzel a pedagógusok munkáját, hogy még inkább az ökológiai válság kezelésére fókuszált, lokális pedagógiai programokat tudjanak létrehozni a fenntartható jövő érdekében. Ezért elengedhetetlennek tartom olyan tanítók, pedagógusok életpályájának tanulmányozását, akiknek életük alakításában a természet, a kertészkedés, a paraszti kultúra szerepet játszott, és ez az életpálya folyamán tetten is érhető.

Az életpályamodell

Az–életpálya morfológiai modelljét David G. Mandelbaumtól eredeztetjük. Mandelbaum szerint a személy fejlődésének megfigyelésére főként két megközelítést használnak az antropológusok. Az egyik az életpálya-elemzés, amely inkább az egyén társadalmiasítására fókuszál, a másik pedig az életrajzi tanulmány. Ez utóbbi esetében a kutatás tárgya a személy életrajzi tapasztalatain és elvárasain alapuló megküzdési stratégia, azaz „az egyén dinamikus és adaptációs szempontjait vizsgálja és annak a társadalomra gyakorolt hatását" (Mandelbaum 1982: 29–33). Ehhez a hatásvizsgálathoz Mandelbaum három módszert javasol. Az első az egyéni élet dimenzióinak vizsgálata, annak az elemzése, ahogyan az egyén megkapja az életpályájához szükséges biológiai, kulturális és pszichoszociális alapfeltételeket. Mandelbaum szerint a „kulturális tényezők alakítják az egyén karrierjének jellegét és tartalmát" (Mandelbaum 1982: 34), mindeközben az egyén mikrokörnyezetének részévé is válik, azaz ő is hatással lesz a környezetében élőkre. Ezt azért fontos megjegyezni, mert Dombóvári a hátrányos helyzetű, főként roma származású tanulók felzárkóztatásának lehetőségét a szülők nevelői munkába való bevonásában látta. Célja az volt, hogy a gyerekeken keresztül hasson a szülők szociokulturális dimenziójára.

A második módszer keretét lényegében az egyén életében bekövetkező főbb fordulópontok[3] adják. A kérdés, hogy a megváltozott társadalmi mikrokörnyezet hatására az egyén milyen új szerepeket vállal, milyen új szociális kapcsolatokat létesít, és az milyen új éntudatot alakít ki (Mandelbaum 1982: 34). Dombóvári esetében a fordulópontok vizsgálata fontos szerepet tölt be a kutatásban. Ezek alapján a tanulmány fő kérdése, hogy egy elit társadalmi réteghez tartozó családban felnőtt, majd katonatisztként magas egzisztenciát elérő nagyvárosi polgár miként adaptálta viselkedési mintáit az akkor a magyar értelmiség körében negatív megítélésű pusztai lakosság közösségébe (Tamáska 2013: 12), illetve ez milyen hatással volt az ő identitásának alakulásában. A fordulópontok ilyen értelemben tehát a kulturális (új szerepet vállal), a társadalmi (kölcsönhatásba kerül a társadalom addig számára ismeretlen tagjaival) és a pszichoszociális (új éntudat kialakí-

3 A fordulópontok „az élet főbb szakaszainak jelzései" (Mandelbaum 1982: 36).

tása) dimenzió elemeit sűrítik össze egy várt vagy váratlan eseményben (Mandelbaum 1982: 34).

Az életrajz tanulmányozásának harmadik lehetséges kapaszkodója az adaptáció, amely egy beépített viselkedési minta, amelyet az egyénnek élete folyamán többször is módosítani szükséges, hogy megbirkózzék az új életfeladatokkal (Mandelbaum 1982: 37).

Térben és időben

Élete során Dombóvári László a Kárpát-medence hat régiójában lakott. A történelmi események döntő jelentőségűek voltak életében, életpályájának főbb szakaszait jelzik. Az első időszak Selmecbányán játszódott születésétől, 1912-től az elemi négy osztály befejezésig. Ezt az időszakot a trianoni békeszerződés zárta le, miközben megnyitotta életének második szakaszát, amelynek Sopron és Kőszeg városa adott otthont. A gyermek- és ifjúkor éveiről azonban a későbbiekben még bővebben írok, mivel kulturális tényezőként meghatározó aspektusok (Mandelbaum 1982: 34) Dombóvári életében. 1933-ban a munkakeresés közbeszólt és egy új életszakaszt indított útjára életében, ami identitásbeli változást is hozott a térbeli elmozdulás mellett. Horthy katonájaként a tiszti rangig emelkedve három földrajzi régióban élt: Budapesten, Észak-Magyarországon és a Vajdaságban a II. világháború végéig, amikor arra kényszerült, hogy menedéket keressen, és végre megérkezzék az egykoron választott hivatásához, a tanítói munkához. 27 éven keresztül szolgálta a katedrát és végezte néptanítói munkáját. Nyugdíjba vonulása után kezdte el kutatómunkáját a monográfia megírásához, miközben harmadik feleségével Budapestre költözött. 2005-ben 93 éves korában halt meg, gyermekei Csopakon, édesanyjuk, azaz első felesége mellett temették el.

Dankó László

Dombóvári László Dankó Lászlóként született 1912-ben Selmecbányán görög katolikus családban (Zoltán 1929: 18). Tanulmányomban Dankóként említem egészen addig, amíg ezt a vezetéknevet viseli. A honvédségi közlönyök Dombóvári névvel jelölik, akárcsak később, az Alexandra-pusztai iskola tanítóját.

Ő volt a harmadik gyermek a családban. Bátyja még az ő születése előtt elhunyt torokgyíkban, majd 1914-ben, a negyedik gyermek szülésében meghalt édesanyja is, Pokorny Mária.[4] Édesapja újranősült, és feleségül vette egy munkácsi iskolaigazgató lányát. A későbbiekben őt is elveszítette, így ismét, harmadjára is megnősült. Fia, Dankó (Dombóvári) is követte apja sorsát. *Három lánya volt a Tanító bácsinak: a Beja, a Gyöngyi meg a Mimi.*(Adatközlő3) Amikor harmadik gyermeke kétéves lett, elveszítette első feleségét.

4 Saját forrás. Vö. 1942. április 3. keltezésű 14. számú *Honvédségi Közlöny*ben édesanyja neveként is Pokorny Mária szerepel. Vö. *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 1–58. számaiba foglalt Szabályrendeletek Tartalomjegyzéke. LXIX. (14) 489.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Dankó (Dombóvári) megvárta, míg a „lányok" felnőnek, s csak utána, 1971-ben vezette oltár elé második, majd 1978-ban a harmadik feleségét. Az adatközlők állítása szerint, félt attól, hogy első felesége elvesztése után a korai házasságkötés konfliktus forrása lesz. *Mindig azt mondta: én azt nem akarom, hogy az én gyerekem, meg a te gyereked veri a mi gyerekünket.* (Adatközlő4)

Habár erdész családba született, nevelőanyja révén pedagógus családba került. Még nem volt 6 éves, amikor már beültették az iskolapadba. *Mindig emlegette, hogy kapott szép könyveket és elbűvölte, és mire iskolába ment, már tudott olvasni.* (Adatközlő1). Apja, Dankó István a selmecbányai Magyar Királyi Központi Erdészeti Kísérleti Állomás napidíjasa volt 1909-ig, amikor is előléptették II. osztály minőségű erdőőrré (Erdészeti Kísérletek 1909: 74). Karrierje szépen ívelt felfelé. 1918-ban I. osztályú altiszti minőségben m. kir. főerdőőrré nevezték ki (Erdészeti Kísérletek 1918: 181), ahol bizonyára részt vállalt az oktatásban is: *Édesapja a Selmeczbányai Erdészet- és Bányakapitányságon dolgozott, és annak ugye volt ilyen főiskolai része az Erdészeti Bányakapitányságnak*[5]*, és ott tanított*[6] *ő is.* (Adatközlő1). Mindemellett az Országos Meteorológiai Állomás selmecbányai csapadékmérő állomás észlelőjeként is tevékenykedett (*Soproni Szemle* 1973: 61). 1919-ban azonban a főiskola költözni kényszerült a Felvidék cseh megszállása miatt (Sági 2019: 283–295), így a család is áttette székhelyét az intézménnyel együtt Sopronba.

Dankó (Dombóvári) középiskolás éveit a soproni Szent Benedek-rendi Szent Asztrik Katolikus Gimnáziumban töltötte. Az 1922-es iskolai értesítőben szerepel először a neve az első osztályból kimaradtak névsorában (Borosay 1923: 14). Első osztályos tanulmányait végül 1923-ban kezdte meg (Borosay 1924: 15), majd az 1924-es tanévben szintén a kimaradtak névsorában (Borosay 1925: 19), míg az 1925-ös évben a harmadik osztályosok között (Szolomájer 1926: 24) találjuk. Érdemjegyeit tekintve közepes tanulónak mondható, a 3. osztály végén pedig latin nyelvből és mennyiségtanból elégtelent kap (Szolomájer 1926: 24). Édesapja Sopronban is tovább folytatja a meteorológiai megfigyeléseket (Várkúti 1973: 61). *Ott Sopronban az Erdészetin tanított, növényeket gyűjtött, rendszerezett, preparált, előkészítette az órára, meteorológiával foglalkozott* (Adatközlő1). Lánytestvérei *mentek apácának, de ők is tanítók lettek* (Adatközlő1).

Dankó (Dombóvári) László 1928-ban iratkozik be a Kőszegi Magyar Királyi Állami Tanítóképző-Intézetbe, amelynek öt éven keresztül hallgatója (Zoltán 1929: 18). Az intézmény igazgatója Zoltán Géza, Kascsák Ödön (vö. Bartha–Markovich 1944: 175) természetrajz tanárral, a kőszegi tőzegmohás láp felfedezőjével együtt a természet szeretetére való nevelésre külön gondot fordított. A tanítóképző pedagógiáját az 1925-ös népiskolai törvény határozta meg. „A tanítás szigorúan az 1925-ös népiskolai tanterv szellemében történt. A vidék szépségeit, történelmi nevezetességű emlékeit, a szülőföldet a szabadba való sokszori kirándulással ismertettük és szerettettük meg" – írja Zoltán az 1929–30-as

5 Pontos megnevezése: selmecbányai M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola (Sági 2019: 282). Nem lehet a hivatalos nevében rövidítés. Ld. pl. itt: https://mek.oszk.hu/21300/21354/index.phtml?index=2&indextomb=22111%3A21354%3A21573%3A21857%3A22450%3A1841%3A9736%3A18095%3A23130&mod=keres

6 Tanítóságára vonatkozóan az 1909–1918 közötti időszakról dokumentumot nem találtam, azonban a Magyar Meteorológiai Társaság még 1936-ban Hegyfoky-emlékéremmel tüntette ki. Vö. Dr. Réthly Antal: 1936 Hegyfoky emlékérem alapítása. In: Rónai Zsigmond (szerk.) *Az időjárás*. A Magyar Meteorológiai Társaság Folyóirata XL.(3–4) Sárkány Nyomda Rt, Budapest. 74.

tanév beszámolójában (Zoltán 1929: 57). Ezek az igen változatos tanulmányi kirándulások, ahol a hallgatóknak alkalmuk nyílt a városépítészet, ásatás, polgári peres tárgyalás, sőt még a vágóhídi haszonállat boncolásról is tapasztalatokat gyűjteni, meghatározott tematika alapján épültek fel. Fő hangsúlyt a természettudományos témák – természetföldrajzi, növény- és állattani ismeretek, gombászat – feldolgozására szánták (Zoltán 1929–1933). „A természet szeretetére, a növények és állatok megbecsülésére és gondozására külön neveltük ifjainkat. A tantermek és az internátus ablakai virágokkal voltak telve, melyeket féltő gonddal tanítványaink ápoltak. Az osztályok előtti tágas teremben és az udvaron nagy gonddal készített terrariumok és akváriumok állanak, s bennük a legkülönbözőbb vizi- és szárazföldi állatkák mozognak, vegetálnak; napi életük nyitott könyv tanulni kívánó növendékeink számára. A megfigyeléseket s az állatok gondozását a kijelölt csoportok végzik. Igen érdekes látvány, mikor a délutáni szabadfoglalkozások idején előkerülnek kalitkáikból és ketreceikből a megszelídült vadgerlék, galambok, egerek, cickányok, fehér angora-patkányok, gyikok, kígyók, tücskök, bogarak, stb." (Zoltán 1929: 31). Zoltán Géza egykori igazgató leírásból kiderül, hogy a természetet úgynevezett szabadtéri tanteremként használták, ami könyvtárként is megállta a helyét. Ebben az esetben azonban nem a könyveket vették le a polcról, hanem a különböző tapasztalati lehetőségeket, mint arra a mai iskolakertek is hivatottak (vö. Halbritter–Tamáska 2022). Az ott élő állatok, növények gondozását a hallgatókra bízták: „Csak a nemrég kapott két rókafióka követi suta, sötét tekintettel az őket láncon vezető rókafelügyelőt a napi délutáni sétára. Durcás csökönyösséggel állnak meg időnként, s demonstrálják, hogy nemrég még a természetnek rendszabályokat nem tűrő független, szabad fiai voltak" (Zoltán 1929: 31). Külön gondot fordítottak az állatvédelemre, vadmentésre. Neveltek erdei baglyot, karvaly fiókákat (Zoltán 1930: 28).

Dankóból Dombóvári

A kor társadalmi kihívása megkívánta a pedagógia területén működő szakemberektől a hazafias gondolkodás kimunkálását a fiatalok körében, amelyre az intézet tanítóképző volta miatt különösen nagy gondot fordított. Az 1933-as iskolai értesítő szerint „magyar tanítónak legyen magyar csengésű a neve" (Zoltán 1933: 54), hívja fel a figyelmet az igazgatóság a *megmagyarosítási* ügy érdekében, mert „legyen külsőleg, szép hangzású nevével is magyarrá az, ki bensejében ízig-vérig magyar" (Zoltán 1933: 54). Dankó az oklevelét még ez év júniusban megszerzi, mely szerint: a „magyar tannyelvű elemi népiskolában való tanításra" kap képesítést (Zoltán 1933: 49). Az adatközlők elmondása szerint az álláslehetőségek hiánya miatt mégsem a tanítói pályát választja hivatásul, inkább a Magyar Királyi Ludovika Akadémiára jelentkezik, ahol magas színvonalú iskoláztatásban részesül. Másod évfolyamosként Debrecenbe a tüzérekhez irányítják kiképzésre.[7] Itt magyarosítja nevét Dankóról Dombóvárira. Sokat tanul, folyamatosan növeli általános mű-

7 Saját forrás

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

veltségét. Horthy zászlóshadnagyaként Budapestre kerül, ahol megismeri első feleségét, Hackl Ilona (*9. kép*) némettanárnőt.[8] A II. világháború kitörésekor Újvidékre helyezik a Honvédelmi Minisztériumba. Itt irodatisztként, majd irodaigazgatóként dolgozik (vö. M. Kir, Központi Statisztikai Hivatal. Magyarország tiszti cím- és névtára. XLV–LI 1937–1944). Mint megbecsült tagja a honvédségnek, immár a katonai elit tagjaként – *jól keresett* (Adatközlő1) – éli mindennapjait, egészen 1944-ig, amikor felesége első karon ülő gyermekükkel Csopakra[9] menekül, s nem sokkal később Dombóvári is követi. *Ott bújkáltak és elásta a kertbe a ruháját, és akkor ott éheztek* (Adatközlő1). A szovjet katonák azonban megtalálták az egyenruháját, s mint Horthy-katonaszökevényt, puskatussal a tarkóján indították útnak, hogy *akkor őt elviszik hadifogságba és ment Csopakról Füred felé. Azt mondja számotvetett az életével elbúcsúzott az asszonytól, a gyerektől, hogy őt most lelövik. És azt mondja, hogy ott búsult-búsult, ballagott, annak meg a hátába rakta a fegyvert a katonatiszt, és akkor egyszer csak jött egy teherautó teli orosz katonával, és mondták, hát ő nem értette, csak gondolja, és mondták, hogy: Szása gyere gyorsan, mert megnyílt a nem tudom hányadik front és megyünk Budapestre. És akkor mondja: Jó, jó, de itt van. Aszondja: Hagyd a francba, és felugrott és elment* (Adatközlő1).

Csokonyavisonta, Alexandra-puszta

Dombóvári életútjának földrajzi állomásai közül a csokonyavisontai Alexandra-puszta bemutatását tartom fontosnak, hiszen itt volt tanító, itt élt élete legnagyobb részében, és kutatásom szempontjából is ez a terület releváns.

A helytörténeti munka feldolgozásával Marton Lajos, akkori tanácselnök bízta meg, amit eredetileg még Tóth József csokonyai származású tanár kezdett el nyugdíjas éveiben (Dombóvári 1986: 7). Kutatásának alapját főként különböző levéltárak anyagainak áttekintése (lásd továbbiakban Dombóvári 1986: 7–8), a szájhagyomány, valamint saját megfigyelései adták. Gondos, precíz munkáját bizonyítja a könyv végén megjelenő *Jegyzetek* című fejezet (Dombóvári 1986: 381–394), amelyben összesen 421 db hivatkozás található, melynek legnagyobb része levéltári anyagokból és különböző akkori recens szakirodalmakból származik. A hivatkozások száma egy fejezet esetében azonban igen elenyésző, mégpedig a környék flóraállományának bemutatásakor.

Csokonyavisonta és a hozzá tartozó Alexandra-puszta Dunántúl déli részén elterülő Belső-Somogy tájegységben található (Dombóvári 1986: 9). Arculatának megszületésében a szél munkája meghatározó: az általa kialakított homokhegyek néhol „berokkantak”[10] (Dombóvári 1986: 11) és tiszta vízű tavakat hoztak létre, amelyeket a Dráva vízgyűjtő területéhez tartozó patakok táplálnak (Dombóvári 1986: 11–12). Az Alexandra-pusztai halastavak a „pusztai” gyerekek életében meghatározóak voltak, hiszen a szomszédságukban „az intézői lak melletti erdős területen” (Dombóvári 1986: 303) építették fel az is-

8 Saját forrás
9 Hackl Ilona Csopakról származott. Saját forrás.
10 Valószínűleg a megsüllyedtek szó helyett használta Dombóvári.

kolát 1912-ben, pontosan ugyanabban az évben, amikor Dombóvári László született.[11] *Jaj hát sok emlék van, persze. Sokszor álmodom én is a halastóval, hogy kiöntött. Úgy úsztam ott a halastóba, hogy a Puszta összes gyerekét lehagytam. Meg ugráltunk a rönkből be a vízbe térdig iszapba, mert az alja ugye olyan iszapos. Utáltam, de beugrottunk. Megmerítettük kosárral a tóból és akkor vizsgáltuk. A Tanítóbácsi mondta: ez a szitakötőlárva, ez a nadály, na mi a pióca. Az mindig vót a lábunkon* (Adatközlő1) – emlékezett vissza egyik tanítványa. Dombóvári nemcsak megmutatta a gyerekeknek a természetet, de le is írta a község monográfiájában. A *Növényzet* fejezetben összesen két helyen hivatkozik más szakmunkákra, ami arra enged következtetni, hogy habituális növényismerettel rendelkezett. Az egyik alatt a szerző a térség flóravidékhez való tartozása esetében hivatkozik a szakirodalomra, míg a másik a *Szőlők* alfejezetben található, ami az 1740-es évekből származó területek nagyságának mérésére, a kapás egységre[12] vonatkozik.

Alexandra-puszta voltaképpen nem önálló település, hanem része Csokonya falunak, amely több pusztából áll. Kialakulása a 17. századig vezet vissza, ekkor került a Széchenyiek birtokába (Dombóvári 1986: 321), amit Széchenyi Imre feleségéről, gróf Szárai-Szirmai Alexandráról neveztek el (Dombóvári 1986: 302). Széchenyi Dénes gróf 1880-ban indult építkezéseinek (Dombóvári 1986: 302), valamint gazdasági döntéseinek – magtár, pajták, kocsiszínek, országos hírű ménesnek otthont adó istálló, valamint a szeszgyár létesítése – hatására a magánbirtok helyén megszületik a főként dunántúli nagybirtok régiókban csak rá jellemző településforma, az uradalmi falu (Tamáska 2013) (*1. kép*). A cselédlakások gyorsan gazdára találtak, az iskolaköteles gyermekek száma megemelkedett. A királyi tanfelügyelőség 1910-ben felmérte a tankötelezett gyermekek számát, s mivel a falusi és felekezeti iskolák messze voltak – főként télvíz idején nem jártak be a gyerekek a csokonyai iskolába –, igen csekélynek volt mondható azon pusztai lakosok száma, akik elvégezték az elemi hat osztályt (Dombóvári 1986: 187). *Édesapám is nem járt iskolába. 1907-be született, az édesanyám az három osztályt járt. Hogyan mondjam, az fejbe úgy tudott számolni, hogy mire én leírtam, ő kimondta. Hát édesapám csak annyit tudott, hogy a nevit leírta* (Adatközlő3). Végül a tanfelügyelőség elrendelte, hogy az uradalom földesura „cselédeinek gyermekei számára korszerű iskolát építtessen 2 tanító lakással" (Dombóvári 1986: 187).

Az Alexandra-pusztai iskola

Széchenyi Géza, Széchenyi Lajos fia, aki akkor már „a visonta-csokonyai birtokán gazdálkodott, s főként a regionális gazdasági közéletben fejtett ki aktív tevékenységet" (Rébay 2016: 256), vállalta az iskola felépítését és minden berendezési tárgyának beszerzését, valamint fenntartását (Dombóvári 1986: 187). Az egytantermes iskola 1912. május 25-én Alexandra-pusztai Római Katolikus Elemi Népiskola névvel az 1-es halastó

11 Dombóvári László születési helye és ideje (saját forrás).

12 A kapás egység akkora területet jelent, amit egy ember egy nap alatt nyugodtan meg tud kapálni, ami körülbelül 92 négyzetölnek számít (Dombóvári 1986: 26).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

(*2–4. kép*) mellett nyitotta meg kapuit. Első tanítója 26 éven keresztül Frey Jenő igazgató-tanító volt (Dombóvári 1986: 187). Nyugdíjba vonulása után, 1938-ban az iskola nevelő nélkül maradt, így bezárták. 1974-ig szünetelt a pusztai oktatás. Dombóvári László (*5. kép*) 1947-ben kapta meg a meghirdetett tanítói állást[13] az akkori Alexandra-pusztai Római Katolikus Általános Iskolában, mely egy tanítóval, I–VIII. osztállyal működött a korábbi hatosztályos elemi helyett. Tanítósága ideje alatt nemcsak a diákságot nevelte, hanem a környező puszták lakosságát is. Erről így vallanak a visszaemlékezők.

De Dombóvári tanárbácsi az meg mellettünk még egy pusztával arrébb lakott, Alexandra- pusztának nevezték el, de háború után Béke-pusztának hívták. És akkor a Tanítóbácsi, mert nem tanárbácsi volt, ott tanított és nagyon sokat kijött hozzánk oda. És ez a Tanítóbácsi, a Laci bácsi nagyon sokszor kijött hozzánk vetíteni oda Csertelekbe, vetíteni diavetítővel (Adatközlő4).

Eljött oda hozzánk, úgy minthogyha ő egy népművelő lett volna, legalább is annak is lehetett nevezni a Laci bácsit, mert mindenféle izéhó hozzá tudott szólni. Mindenbe segíteni tudott, akármilyen, ha irodalmi, ha mesefilm, akármit kérdeztünk, vagy papírt kitölteni, ha valaki nem tudott valamit, ő mindenbe ott volt és segített (Adatközlő3).

Cipelte azt a nehéz magnót. Amikor voltak valami ünnepségek, akkor lejátszotta (Adatközlő2).

Az iskolát „a gazdag, változatos környezettel megáldott pusztának is a legszebb részén" (Dombóvári 1986: 377), fás-ligetes környezetben építették fel. A nagyméretű ablakokkal ellátott, 60 m^2 alapterületű és 4 m magas tanterme 50-60 tanuló befogadására volt alkalmas (*6. kép*). Az iskolaépületek organikus szereplői az oktatásnak (Tamáska–Sárkány 2017: 9–13), annak elhelyezkedése, a nagy felületű ablakok mind-mind hatással voltak az ott tanuló gyermekek fejlődésére. Már csak maga az a tény, hogy gyalog jártak iskolába, folyamatosan biztosította az alapvető életkompetenciák (az öröm átélésének képessége, a kreativitás, a reziliencia, a szociális kompetencia) fejlődési lehetőségét. A természet a legideálisabb tér a gyermek képességeinek kibontakoztatásában, mert eléggé ingergazdag ahhoz, hogy a genetikailag programozott lehetőségek kiteljesedjenek (Dani-Ördög 2022: 149). *És ugye vót ott mindenféle a fátó, a fűtű, a gyógynövényektű elkezdve* (Adatközlő3). „8–10 évesen már szinte minden madarat ismertünk, legtöbbet a fészkeiről és a tojásairól is. […] Szinte minden fát megmásztunk, amelyik utunkba akadt, különösen, ha fészket láttunk rajta" (Dombóvári 1986: 375) – írta Kupai József,[14] Dombóvári egykori tanítványa. Valójában egy olyan nevelési tér született általa, pontosabban megfogalmazva egy olyan nevelési teret tartott fenn, amely az érzékszervek együttes használatára (Dani-Ördög 2024), a megismerés örömére serkentette a gyermekeket. Felismerte és alkalmazta, hogy a szabad térben tartott foglalkozások alkalmával felbukkanó természeti jelenségek nem figyelemelterelésként funkcionálnak a felnövekvő nemzedék neve-

13 Saját jegyzet.

14 Dr. Kupai József 1936-ban született Alexandra-pusztán (Forrás: Alexandra-pusztai állami általános fiókiskola I–VII. osztályok 1949. évi anyakönyve. Az anyakönyvet készítette: Dombóvári László igazgató-tanító), végül növényvédő és környezetvédő szakmérnök lett a Csákvári Állami Gazdaságnál. Vö. Kupai József (1988) A fehérpenész kártétele a napraforgó-termesztésben. *Magyar Mezőgazdaság* XLIII (3) 9.

lése esetében, hanem az oktatói tevékenységet szolgálják. A megnövekedett tananyag, az osztatlan 1–8. osztályos egytanítós képzés ellenére a tanulók olyan alapos felkészítésben részesültek, hogy többen technikumba, óvó- és tanítóképzőbe, majd egyetemre mentek (Dombóvári 1986: 188). Persze Dombóvári személyisége, s rendkívül fegyelmezett, precíz felkészültsége, pontos időbeosztása is kétségkívül hozzájárult (*7–8. kép*) a tanulók sikeres továbbtanulásához. Dombóvári 4. számú tanítási vázlatgyűjteményének első oldalán a következő mondat olvasható: „Jó előkészület, helyes tanítási vázlat, eredményesebb oktató-nevelő munkát eredményez."[15]

Tisztában volt a pedagógusi attitűd fontosságával, a nevelői munka gyermeknevelési hatásaival. Kéziratairól kiderül, hogy ismerte a kortárs tanítási elméleteket. Összehasonlította a Skinner-féle tanuláselméleti modellt a Crowder-féle programmal, amely az oktatástechnológiai alapelvek vizsgálatát középpontba állító kutatások a „19–20 század fordulóján a reformpedagógia (Dewey, Montessori, Ellen Key) révén kialakult cselekedtetés pedagógiájának" (Forgó–Antal 2013: 71) egyik ága volt. Ennek alapja az operáns kondicionálás, azaz az azonnali pozitív megerősítés. Skinner a programozott oktatás úttörője volt (Szűts–Lengyelné Molnár–Racsko 2022: 589), nevéhez a megerősítés fogalmának megalkotása köthető. Crowdernek a programozott oktatás jellemzőinek kidolgázását köszönhetjük (Forgó–Antal 2013: 254), az elágazásos programot használta, amely szerint a tanuló feleletétől függött a következő tananyag megválasztása (Falus–Szűcs 2022: 501). Mindkét esetben az oktatástechnológiai alapelvek érvényesítése van a középpontban, amelynek az audiovizuális szemléltetési módszer az alapja. Dombóvári a tanítás–tanulás rendszerszemléletű modelljei közül az utóbbit találta alkalmasabbnak a különböző tanulási képességű és szociális hátterű gyermekek oktatásában, mivel az a differenciálásban nagyobb teret biztosít a pedagógus számára. Azonban nem csak az amerikai recens szakirodalmat ismerte. Foglalkoztatták Rubinstein gondolatai, aki a játék és a munka közötti összefüggést tanulmányozta, aki szerint a játék az életre készíti elő a gyermeket (Maár 2009: 44), valamint Piaget elmélete is a kognitív fejlődésről. A heti rendszeres beszélgetéseket pedagógiai módszerként alkalmazta,[16] különböző osztályfokokra lebontva beépítette tanmenetébe. Ezeken a *beszélgetés*[17] órákon az iskola működéséhez, vagy éppen a tananyaghoz köthető témákat dolgozott fel. A frontális osztálymunka mellett az alkotó életre való nevelést ugyanolyan fontosnak tartotta. Megállapította, hogy a jó tanulók esetében mindegy, milyen munkaformát használ a pedagógus, míg a gyengébb vagy közepes képességgel rendelkező gyerekeknél mind az egyéni, mind a csoportmunkák célravezetőbbek. Az adatközlők szerint rendszeresen korrepetálta a lemaradó tanítványokat, emellett tehetséggondozást is vállalt, ha valaki gimnáziumban szerette volna folytatni tanulmányait.

15 A dokumentum megtalálható a Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpontban.
16 A beszélgetés pedagógiai módszerként való alkalmazásáról Vörös Klára Ilona tanulmányában olvashatunk (Vörös 2022).
17 Dombóvári jegyzetei között így szerepel.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A természet az oktatásban; mai elméletek

Érdemes egy rövid módszertani kitérőt tenni, hogy miként vélekedik a mai reformpedagógia a természetben tanulásról, miért tartja azt hatékonynak, mintegy utólagosan is igazolva Dombóvári akkori módszertanát.

A visszaemlékezések szerint *úgy be tudta a gyerekeket lelkesíteni. Emlékszem, én is kis elsős voltam, és azt mondta, hát gyerekek, ott a tudás vára, azt el kell érni, figyeljetek, írjatok, rajzoljatok! Úgy belelkesültünk* (Adatközlő1)

Mivel a környezet érzékelése már a magzatnál megkezdődik (Renz-Polster–Hüther 2017), a gyermek fejlődésének érdekében a nevelés folyamatában az érzékszervek együttes használata elengedhetetlen, hiszen az élőlényekről, tárgyakról szerzett sokféle tapasztalat segíti az egyén kognitív fejlődését (Gyarmathy 1998). Valójában, amikor a gyerek észleli és befogadja az érzékszervein keresztül a környezetéből jövő információkat és ingereket, azt egész testével teszi. „Az érzékelés tehát nem más, mint alkotó tevékenység, amely a fejlődés szerves része, s mint ilyen, alkalmazkodás a természethez" (Dani-Ördög 2022: 149). Hogy hogyan lehet kialakítani a gyermek ökológiai szempontból pozitív viszonyulását közvetlen környezetéhez, ahhoz Odo Marquard a szenzibilizációt[18] mint lehetséges pedagógiai megoldást javasolja (Schaffhauser 2000: 131). Fontos tényező tehát az előbb említett aspektus perspektívájából, hogy a nevelő hogyan viszonyul környezetéhez, s vajon ő maga szenzibilis-e saját élethelyzeteinek értelmezésében (Schaffhauser 2000: 135), s képes-e az előírt és improvizatív fordulópontok által kikényszerített életfeladatok megoldására (Mandelbaum 1982: 37). A másik fontos faktor a tanító önnevelő munkájában, hogy hogyan reagál a neki feltett kérdésekre. A kérdezés maga a tudás akarása – hívja fel a figyelmet Schaffhauser Heideggerhez kapcsolódva (Schaffhauser 2000: 131). A gyermekek emlékezetében is azok az információk, ismeretek maradnak meg hosszú távon, amelyek az általuk feltett kérdésekre reflektálnak. A jövő pedagógiájának a gyermekek által feltett kérdésekből kell kiindulni, s ezt jól tudta Dombóvári László is. *Mindenbe segíteni tudott, akármilyen, ha irodalmi, ha mesefilm, akármit kérdeztünk* (Adatközlő3).

Angelusz Erzsébet szerint „az egyén nem eleve, hanem csak potenciálisan emberi lény s csak olyan mértékben válik azzá, amilyen mértékben képes kimunkálni azt" (Angelusz 1996: 71). Az önnevelés feltérképezésének egyik lehetséges elemzési módszere, amire jelen tanulmányom megírásában támaszkodtam, az életrajzi tanulmány módszere, amely azt vizsgálja, hogyan képes az egyén megbirkózni a társadalommal, melyek voltak a társadalmi tényezők és személyes élettapasztalatok dinamikus és adaptációs szempontjai, valamint milyen hatása van az egyénnek a társadalomra.

18 Franz Schaffhauser munkájának *Az értelmes életre nevelés esélyei* című alfejezetben említi Odo Marquard filozófus reflekcióját a gyermekek, felnőttek, nevelők életvilágában bekövetkező olykor gyors változások pedagógiai megoldási lehetőségeit, miszerint az egyik a sokszínű életvilág igényének kielégítése, amely a szenzibilizálás révén tud megtörténni (Schaffhauser 2000: 131).

Dombóvári László pedagógiai munkája, reformpedagógiai törekvései

Dombóvári életében igen meghatározó fordulópontok voltak tehát a katonáskodás és a háború. Az önnevelése során kialakított kompetenciája és az elégedettség érzése vezérfonalként kísérte végig nevelési munkáját. A reformpedagógiai irányzatok egyik fő csapásirányát Karl Dienelt[19] a következőképpen fogalmazta meg: „A személynek az életértelemre és az értékek világára, a jövőre való orientálása a nevelésnek elsősorban a »felelősségre nevelésnek a lényeges momentuma«" (Schaffhauser 2000: 132). Marquard perszonális pedagógiai megoldási lehetőségei között is szerepel az „életértelem iránti igény" (Schaffhauser 2000: 131). Ha követjük Schaffhauser gondolatmenetét, az egyén életének értelme az „[...] ő saját élete értelmébe vetett hite, reménye, törekvése céljai megvalósítására" (Schaffhauser 2000: 131), azaz saját céljait maga az ember jelöli ki. Dombóvári azokból a kulturális javakból építkezett, amelyeket családja és nevelési környezetében megtapasztalt, amelyeket jellemébe beépített és önmagára formált, és ezeket igyekezett átadni tanítósága idején.

A háború végén megélt események visszakényszerítették a „kályhához", a néptanítói munkához. Mint deklasszált, horthysta középosztálybeli értelmiség a nagyvárosi életből hirtelen egy eldugott pusztai életvilágban találta magát. Mivel képzett népiskolai tanító volt, vissza tudott nyúlni az elsajátított nevelési alapokhoz, s azok segítségével értelmiségi tudást vitt a pusztai lakosok életformájába. Ez a társadalmi tapasztalatcsere mind a két réteg számára felfedezés-élménnyel teli éveket jelent.

A szárnyai alatt felnövekvő gyermekekkel rendszeresen járta a környéket. *Megnéztük mi a kígyót közelről, békát fogtunk, mindig volt valamilyen állat. Mentünk ki a mezőn, Tanítóbácsi mindig mondta, ez ilyen növény, az olyan növény. Mesélte, mikor iskolába járt, nem is lehetett úgy elkezdeni a felelést, hogy behozott egy kosár füvet a tanár, ugye aki a biológiát* [tanította] *vagy fűvésztan, vagy mi volt a címe, ugye aki nem tudott tízet, az nem is felelhetett* (Adatközlő4). Természetrajz füzeteikben megkövetelte a pontosságot, szépséget. Igyekezett kialakítani a gyermekekben a természetszeretetet, megalapozni az életért való felelősségvállalást. Az interjúkból, valamint az általa írt beszámolókból kiderül, hogy minden szorgalmával, türelmével, magas fokú pedagógiai tapintatával igyekezett tudását a környezetében élők számára gyümölcsözővé tenni (*10. kép*).

Reformpedagógiai törekvéseinek mondható a különböző nevelési elméletek tanulmányozása és azok adaptálása az iskola mindennapjaiba. Ennek alapját számára a *gyerek–szülő–nevelő*[20] hármassága jelentette. A családlátogatásokat kiemelten fontosnak tartotta. Az 1956–57-es tanév beszámolója[21] szerint a 3. negyedévben 16 alkalommal látogatta meg növendékeit otthonaikban. Ugyancsak ebben a dokumentumban találjuk meg a ci-

19 Karl, Dienelt: *Die antropologischen Grundlagen der Pädagogik. Konstruktiv-analytische Reflexionen zum Thema Pädagogische Antrophologie*. A Henn Verlag, Düsseldorf, 1977: 148. Idézi Schaffhauser 2000: 167.

20 Dombóvári László 1966-os félévi értekezleti beszámolója.

21 Dombóvári László beszámolója megtalálható a Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpontban. A dokumentumokat számomra Lendvai Annamária és Verőcei János biztosították.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gány nemzetiségű tanulók megsegítésére tett intézkedéseit (*11. kép*), miszerint az iskolatársak reggelente elmentek értük, és elkísérték őket az iskolába. Minden tanítványától megkövetelte a szép, rendezett megjelenést. 1965-től pedagógia előadásokat tartott Barcson. Feljegyzései között a következő korszerű nevelés elméleti gondolatok olvashatók: „Felfedeztető, problémamegoldó. Gondolkodtatva tanítani." „Didaktikai forradalom van. Bátran, merészen keresni az újat." „Gondolatébresztő módon magyarázni!" „Alkotó munkát várni!"(*12. kép*). Nem lehet „türelmetlen a válasz várással a nevelő." Foglalkoztatta az elmélyedő figyelmet igénylő feladatok és a mai iskolai reformok szabadidős tereinek használata közötti úgynevezett *ki- és belégzés* egyensúlya a tanítás ritmusában. Ezt bizonyítják a gondosan vezetett tanulói füzetek és feljegyzései, amelyekben megállapításra kerül: a tanulóknak „helyről helyre röpköd gondolata kikapcsolódás és pihentetés"[22] szükségeltetik, amit ő a szabadtéri oktatásszervezés módszereivel oldott meg: *Amikor megjött az a májusi forróság, a gyerekek szeme folyton az ablakban csüngött, mer ugye ott is mókusok voltak, madarak, és akkor mondta: – Fiúk, vigyük ki a padot és kint tanulunk, és nagyon jó volt* (Adatközlő1). Felismerte, hogy a tudás akarása a kérdés feltevése (Schaffhauser 2000: 131). Erről így ír egyik alkalommal: „Tanuló kérdezzen a tanártól, sőt egymástól is."

A pusztai gyermekek fejlődéséhez Dombóvári által biztosított nevelési terek a tanterem, az udvar, a veteményes, a halastavak, az erdő, a mező; csakúgy, mint a sokszínű tevékenységek kínálata. Óravázlataiban a plasztilin,[23] az agyag felhasználása, a zene, a rajz, azaz a művészetek ugyanolyan arányban jelen vannak, mint a közismereti tárgyak. Diákjainak rendszeresen játszott harmóniumon, amely még ma is megtalálható az egykori iskola épületében. Pedagógiai munkájának alapját az egyénhez való támogató odafordulása eredményezte. Kéziratában ez olvasható: „Órák alatt, bár néha élénkek és mozgékonyak, de nem rosszak."[24] (*13. kép*). „A gyermek individualitásának fokozatos kibontakoztatásához szükség van arra, hogy a neveltünk kipróbálhassa önmagát" – idézi Trögert[25] Schaffhauser, majd így folytatja: „Az önmaga keresése és önmaga választása dialektikája csak az egyre újabb és újabb próbálkozások révén lehetséges" (Schaffhauser 2000: 134). A kirándulások, a természetjárás, a barkácsolás, a kertészkedés, a színjátszás mind-mind azt a célt szolgálta, hogy a tanulók kipróbálhassák önmagukat, rátaláljanak megküzdési stratégiájukra, ami az öröm átélésének képességéből és a belső békéből bontakozik ki. Az alkotás iránti vágy fenntartását a gyakorlati órák keretein belül igyekezett megőrizni a gyermekekben. A tevékenységek között szerepelt a különböző gyermekjátékok, iskolakerti eszközök elkészítése: babaház építése gyufából; vízipuska készítése bodzafából; dugóból, bodzabélből kukoricaszárból állatalakok készítése; labdakészítés; krumplipuska, íj, nyílvessző készítés; marokjáték készítése; poháralátét paszományzsinórból, palántázó láda, palántázó fa, virágpálca

22 Dombóvári 1965-ös naplóbejegyzése.

23 „A mintázás egyik elterjedt anyaga a plasztilin. Az agyaghoz viszonyítva nagy előnye, hogy csak évek múlva szárad ki, és a szobrász akár hónapokig félbeszakíthatja munkáját anélkül, hogy alkotása kárba veszne." (Forrás: artness.hu https://artness.hu/product-info--ferrario-plastilina)

24 Dombóvári 1957–58. tanévi beszámolójában szerepel.

25 Walter Tröger: *Erziehungsziele*. Ehrenwirth, München, 1977, 86-87. Idézi Schaffhauser 2000: 168.

készítése.[26] Nevelési tanácsadásaiból értesülünk arról, hogy az önálló tanulást szorgalmazta mind tanítványai, mind kollégái, mind az ott lakó, főként hátrányos helyzetű családok körében. Felhívta a figyelmet, hogy a túl sok kérdezgetést a pedagógusoknak mellőzniük kell, helyette a tanulók egymás közötti eszmecseréjét kell ösztönözni, valamint olyan eszközöket biztosítani számukra, amelyek a tanulást segítik.

A néptanítói munka területén elsősorban a szülők szociokulturális helyzetét és a pusztai lakosok életmódját igyekezett megismerni és őket segíteni. Ez a törekvés a két egymástól távol eső társadalmi réteg között egy olyan bizalmi légkör kialakulását vonta maga után, amelyben a városi kultúra átadása megtörténhetett. Ennek eszközeként szolgáltak a filmvetítések, a színjátszó előadások szervezése, a teadélutánok, a családlátogatások, a hivatalos iratok rendezése, azaz, amint az dokumentumaiban olvasható, a „közösségi nevelés”[27] megszervezése.

Összegzés

Dombóvári László tanítói és népművelő munkája 1947-ben kezdődött. A háború éveit, a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást hamar megtapasztalta. Erdész édesapja kitartó, szorgalmas munkája és felfelé ívelő karrierje, a természet szeretete és bizalma a teremtett világ iránt végigkísérte élete folyamán. Erőt adott neki, hogy újraértelmezze életterveit, amikor katonai pályafutása derékba tört és egy új társadalmi rendszerben; új, de mégis régi szerepkörben a megszokott életmódjától eltérő szociokulturális közegben találta magát. Az egyes fordulópontokat követő adaptációk során olyan új képességekre tett szert, amelyek lehetővé tették egy addig számára ismeretlen mikrotársadalomban megtalálni a helyét és stabilizálni pozícióját egy viszonylag zárt világban, amit a pusztai élet jelentett. Az élettörténetében érvényesülő szerepek, kontextusok, intézmények, kulturális értékek együttesen határozták meg Dombóvári megküzdési stratégiáját. A kulturális tőke mindhárom formája, azaz az inkorporált (bensővé vált), a tárgyiasult (kulturális javak: könyvek, eszközök) és az intézményesült állapot (iskola) (Bourdieu 2010: 157) megtalálható volt a családjában, s később becsöppenvén egy új társadalmi miliőbe, a cselédek, a munkás-paraszti családok világába, ezt a kulturális tőkét adta tovább. Dombóvárinak tehát nem a paraszti tudás megőrzése volt a cél, ez számára is csak plusz bevételi forrás volt; sokkal inkább a tanítói tudás átadását tartotta fontosnak, hiszen ő is ezt használta a különböző politikai rendszerek közötti átváltásban.

Társadalmi pozícióját, presztízsét mikrokörnyezetében mindvégig megtartotta. A környezetében élők bizalmukba fogadták. *Nagyon tündér ember volt* (Adatközlő3). *Mindenhez értett, aludttejet, túrót, tejföl, tejszínt. Mindent meg tudtott csinálni.*[...] *Csupaszív ember volt* (Adatközlő1). 2008-ban volt pedagógus társai és a csokonyai nyugdíjas klub ellátogatott a temetőbe, hogy megemlékezzenek az egykori Alexandra-pusztai néptanítóról. Csokonyavisonta önkormányzatának nevében Sára Sándor helyezett el megem-

26 Dombóvári László óraterve, 1956–1957.
27 Dombóvári László: *Munkatervi értekezlet,* 1966.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lékezési koszorút, írta Gamos A. a *Somogyi Hírlap* 2008. május 28-i számának *Megyei Körkép* rovatában.

Dombóvári László 2005-ben halt meg 93 évesen. Családja Csopakon helyezte örök nyugalomra a Lőce-dombi temetőben, kérése szerint első felesége sírja mellett. *Szerették az emberek.*[28] *A Csokonyába is mindig mindenkihez, beszélgetésbe elegyedett, kérdezgette, hogy boldogulnak, benézett hozzájuk, megdicsérte, ugye mindenki abban az időben állatot tartott. A plusz... ugye... munkahely mellett. És szépen boldogultak, építkeztek, is úgy örült mindig velük.*[29]

S hogy miért gondolom én a szabadtéri oktatásszervezés egyike kiemelkedő alakjának? A választ egyik interjúalanyom mondta ki: *És emlékszem, mikor már én süldő lány voltam, nem szerettem a kertbe menni. És mindig mondta: – Gyere, mesélek. És elmesélte az operákat, a filmeket, amiket látott, a könyvek tartalmát, akkor folyton idézgetett versekből, folyton elszavalta a Toldit ugye majdnem végig, a János vitézt, mindent... Gimiben meg, hó, én voltam a legjobb az ilyen irodalmi totóba, ahol ismerni kellett... ugye felolvasott egy tanárnő egy részletet és én voltam mindig az első. Na és azt még el akarom mondani, hogy gyomlálgattunk a kertbe, és mesélte nekem a Traviátát. És én erről közbe úgy elfeledkeztem, és akkor most egyszer 10 évvel ezelőtt, még nincs tíz éve, és kaptam egy jegyet a Pécsi Színházba, és mikor az a dal ott volt, úgy elkezdtem sírni. Hogy én ezt mind tudom, csak nem volt elöl ugye, hanem ott volt a hátsó ficakba.*[30]

Szakirodalom

Angelusz Erzsébet
1996 *Antropológia és nevelés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Bartha Dénes – Markovics Tibor
1994 A kőszegi tőzegmohás láp. In: Bartha Dénes (szerk.) *A kőszegi hegység vegetációja*. (k.n.) Kőszeg–Sopron,175–182.
Borosay Dávid (szerk.)
1923 *Soproni Szentbenedekrendi Szt. Asztrik Kath. Főgimnázium Értesítője* Az 1922–23. iskolai évről. Nyomtatott Soproni Sajtóvállalat Rt. Könyvnyomdája, Sopron.
1924 *Soproni Szentbenedekrendi Szt. Asztrik Kath. Főgimnázium Értesítője* Az 1923–24. iskolai évről. Nyomtatott Soproni Sajtóvállalat Rt. Könyvnyomdája, Sopron.
1925 *Soproni Szentbenedekrendi Szt. Asztrik Kath. Főgimnázium Értesítője* Az 1924–25. iskolai évről. Nyomtatott Soproni Sajtóvállalat Rt. Könyvnyomdája, Sopron.
Bourdieu, Pierre
2010 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv. TÁMOP 2010-201,* ELTE, Budapest, 156–165.

28 Adatközlő4
29 Adatközlő1
30 Mélyen elrejtve az emlékezetben.

Dani-Ördög Dalma
2022 Gumicsizmás Tanterem. In: Halbritter András – Tamáska Máté (szerk.): *Iskolakert, természet és közösség. Szociálpedagógia* 19–20. kötet. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, 148–164. [tematikus szám]
2024 Skanzensuli. A múlt örökségének újrahasznosítása In: Rákó Erzsébet (szerk.) A *Szociálpedagógia szak 30 éve Hajdúböszörményben. Szociálpedagógia* 23. kötet. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, 234–246. [tematikus szám]
Dombóvári László (szerk):
1986 *Csokonyavisonta, Rinyaújlak múltja és jelene.* Községi Közös Tanács, (h.n.)
Falus Iván – Szűcs Ida
2022 Az oktatás stratégiái In: Uők (szerk.): *A didaktika kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 483–512. https://mersz.hu/dokumentum/m1037adk__263/#m1037adk_242_p7 (letöltve: 2024. november 27.)
Forgó Sándor – Antal Péter
2013 *A pedagógus mesterség IKT alapjai.* Médiainformatikai kiadványok. Líceum Kiadó, Eger.
Gamos Adrienne
2008 Meglátogatták a pusztai néptanító sírját Csopakon. *Somogyi Hírlap* XIX. (123) 4.
Gyarmathy Éva
1998 A tanulási zavarok terápiája. *Új Pedagógiai Szemle*. December. https://epa.oszk.hu/00000/00035/00022/1998-12-lk-Gyarmathy-Tanulasi.html (letöltve: 2022. április 03.)
Halbritter András – Tamáska Máté (szerk.)
2022 *Iskolakert, természet és közösség. Szociálpedagógia* 19–20. kötet. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác [tematikus szám]
Honvédségi Közlöny…
1942 *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 1–58. számaiba foglalt Szabályrendeletek Tartalomjegyzéke. LXIX. (14) 489.
Kupai József
1988 A fehérpenész kártétele a napraforgó-termesztésben. In: Fehér Károly, dr. (főszerk.) *Magyar Mezőgazdaság* XLIII. (3) Hírlapkiadó Vállalat, Budapest. 8–9
Lányi András
1998 Ez a folyó része a lényemnek… *Ökotáj – A zöld hálózat lapja*. (20–21) http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/index.html (letöltve: 2024. január 22.)
2020 *Bevezetés az ökofilozófiába kezdő haladóknak*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
Maár Tiborné
2009 A játék módszerének alkalmazása a tanítás során. *Iskolakultúra* 19. (1–2). Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Szeged, 44–55. https://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20818/20608 (letöltve: 2024.április 27.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Magyar Királyi Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola
1924–1932 *Magyar Királyi Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola Évkönyve*. Sopron. A selmecbányai (később soproni) M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola és jogutódainak programjai és évkönyvei 1923–1934. Sopron.
M. Kir, Központi Statisztikai Hivatal
1937–1944 *Magyarország tiszti cím- és névtára*. XLV–LI. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest.
Mandelbaum, David G.
1982 Egy életrajzi tanulmány. In: Küllős Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–46.
Országgyűlési Napló
2012. október 8. (226. szám) Napirenden kívüli felszólalók. Korondi Miklós
Ozsváth Imola (sajtó alá rendezte)
2009 Udvarhelyszéki pedagógusok a 20. században. Életpályák és élettörténetek. In: Bálint Dezső – Kovács Piroska – Balázsi Dénes (szerk.): *Lámpások voltunk. Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete*. (Emberek és kontextusok, 3.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 393–486. https://www.szaktars.hu/mentor/view/lampasok-voltunk-udvarhelyszeki-pedagogusok-elettortenete-emberek-es-kontextusok-3/?pg=411&layout=s (letöltve: 2023. október 28.)
Rébay Magdolna
2016 Gróf Széchényi Dénes (1828–1892) gyermekeinek nevelése a családi levelezés tükrében. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom: Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 250–265. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://real.mtak.hu/41289/1/Szechenyiek_tanulm.pdf (letöltve: 2023. január 8.)
Renz-Polster, Herbert – Hüther, Gerald
2017 *Vissza a gyökerekhez. Így fejlődnek ezek a mai gyerekek*. Ford. Túróczi Attila. Ursus Libris Kft, Budapest.
Réthly Antal, dr.
1936 Hegyfoky emlékérem alapítása. In: Rónai Zsigmon: dr. (szerk.) *Az időjárás*. A Magyar Meteorológiai Társaság Folyóirata XL.(3-4) Sárkány Nyomda Rt, Budapest, 74.
Rousseau, János Jakab
1911 *Emil vagy a nevelésről*. Ford. Schöpflin Aladár. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
Ságí Éva
2019 A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola átköltözése Selmecbányáról Sopronba In: Bartha Dénes – Bende Attila (szerk.): *Selmectől Sopronig – Centenáriumi Emlékkonferencia. Soproni Szemle* LXXIII. (3) [tematikus szám] Sopron, Soproni Szemle Alapítvány, 245–321.

Schaffhauser, Franz
2000 *A nevelés alanyi feltételei*. Telosz Kiadó, Budapest.
Szolomájer Tasziló (szerk.)
1926 *Soproni Szentbenedekrendi Szt. Asztrik Kath. Főgimnázium Értesítője az 1925–26. évről*. Nyomtatott Soproni Sajtóvállalat Rt. Könyvnyomdája, Sopron.
Szűts Zoltán – Lengyelné Molnár Tünde – Racsko Réka
2022 Az oktatás eszközei és digitális technikái. In: Falus Iván – Szűcs Ida (szerk.): *A didaktika kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 585–620. https://mersz.hu/dokumentum/m1037adk__263/#m1037adk_242_p7 (letöltve: 2024. november 27.)
Tamáska Máté
2013 Az uradalmi falu. In: Uő: *Falvak az uradalmak helyén*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 10–39.
2022 Szerkesztői előszó. In: Halbritter András — Tamáska Máté (szerk.): *Iskolakert, természet és közösség. Szociálpedagógia* 19–20. kötet. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác [tematikus szám], 7–9.
Tamáska Máté – Sárkány Péter (szerk.)
2017 *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
Vadas Jenő (szerk.)
1918 *Erdészeti kisérletek*. A M .Kir. Földmívelésügyi Minister Fenhatósága alatt álló M. Kir. Központi Erdészeti Kisérleti Állomás Folyóirata. XX. (1–2.) Joerges Ágost Özvegye és Fia Könyvsajtója, Selmecbánya.
Várkúti János
1973 Meteorológiai megfigyelések és észlelések Sopronban. In: Mollay Károly (szerk.): *Helytörténet-írásunk időszerű kérdései. Soproni Szemle* XXVII. (1) 57–67.
Vörös Klára Ilona
2022 Oktatási, illetve tanulási célú beszélgetések alkalmazása. In: Bencéné Fekete Andrea – Schlichter Takács Anett (szerk.): *Módszertani eszköztár a felsőoktatásban tanító oktatók számára*. MATE Press, Gödöllő, 89–104.
Zoltán Géza (szerk.)
1929 *A Kőszegi M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Az 1928–1929. iskolai évről. Rónai Frigyes Könyvnyomdája, Kőszeg.
1930 *A Kőszegi M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Az 1929–1930. iskolai évről. Rónai Frigyes Könyvnyomdája, Kőszeg.
1933 *A Kőszegi M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet Értesítője az 1929–1933. évről*. Rónai Frigyes Könyvnyomdája, Kőszeg.

Internetes források

Somogy Természetvédelmi Szervezet albumai (letöltve: 2022. október 16.)
https://forgos.uni-eszterhazy.hu/wp-content/tananyagok/apertus/meddid/meddid_tk_4/a_lineris_program_s_a_programozott_oktats_elvei.html

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Képek

1. kép. Fentről balról jobbra haladva: cselédházak, magtár belseje, istálló- szeszfőzdve, harangláb-Máriakép-kút (Forrás: Lendvai Annamária, Verőcei János - Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

2. kép. Térkép a halastavak elhelyezkedéséről
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont kiadványa. Verőcei János.)

3. kép. Alexandra-pusztai iskola. (Dombóvári 1986: 425)

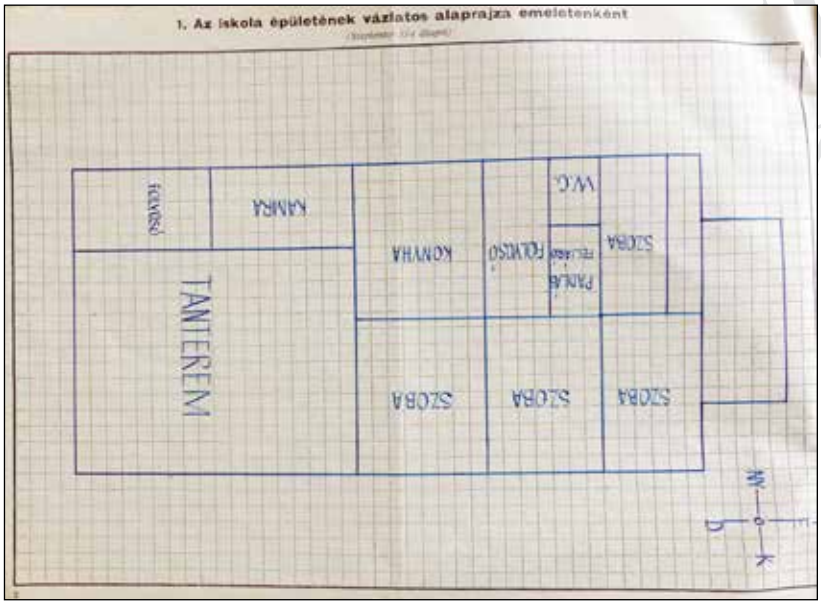

4. kép. Az iskola épületének vázlatos alaprajza. Forrás: Állami Népiskola Csokonyavisonta Alexandra puszta Iskolai Törzskönyve. 1950/51-1953/54 tanév. A rajzot készítette Dombóvári László. (Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

5. kép. Dombóvári László tanítványaival. (Saját forrás)

6. kép. A felújított iskola épülete. (Saját forrás).

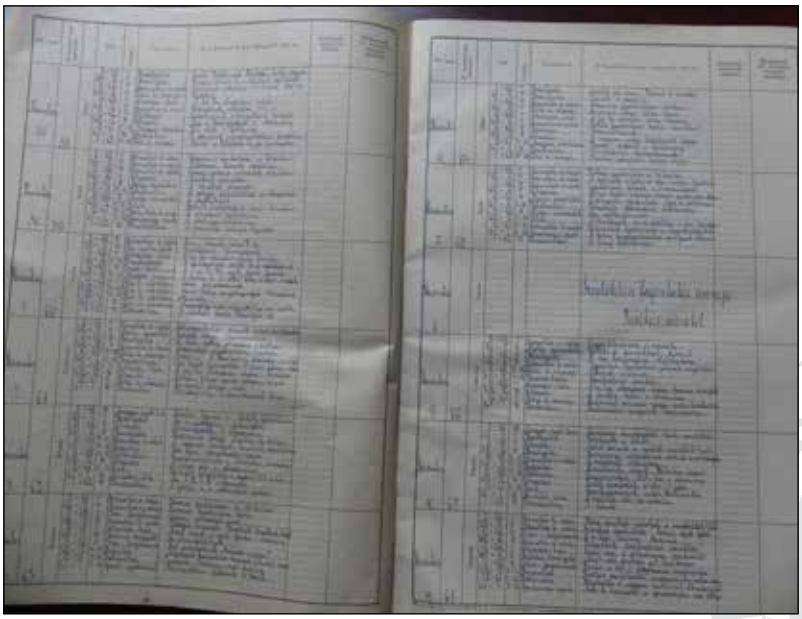

7. kép. Haladási napló 1948/49 iskolai évben. A naplót vezette Dombóvári László
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

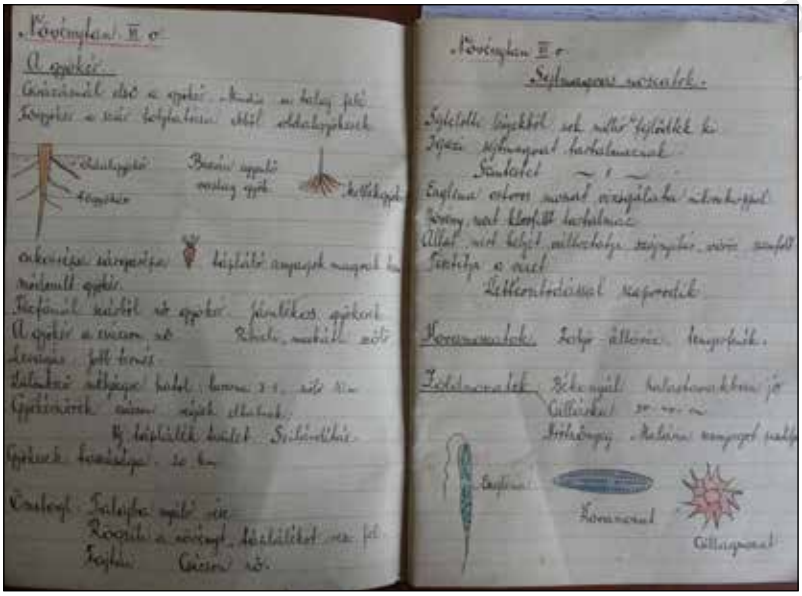

8. kép. 4. számú Tanítási vázlat gyűjtemény. Vezette Dombóvári László
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

9. kép. Hackl Ilona és Dombóvári László 1943.
(Saját forrás)

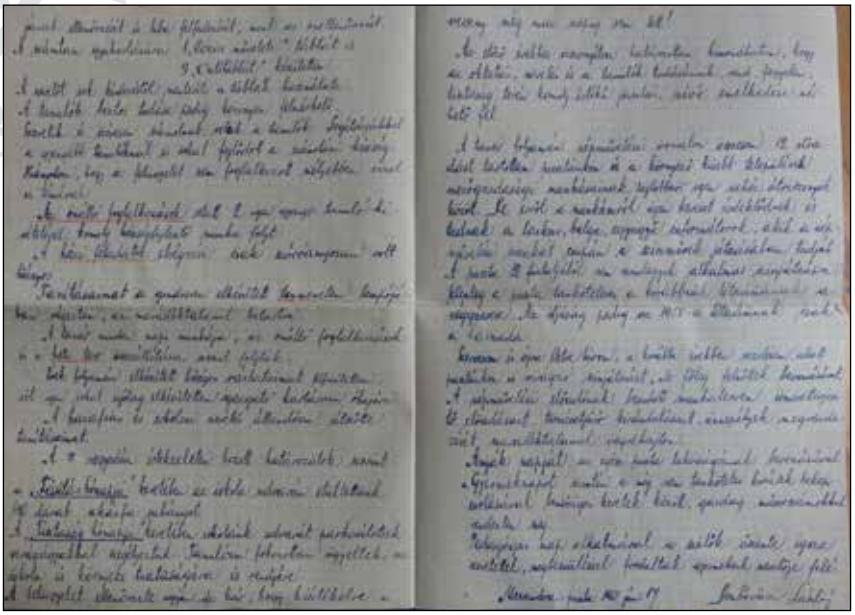

10. kép. Beszámoló az 1957-58. tanévről. A beszámolót írta Dombóvári László.
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

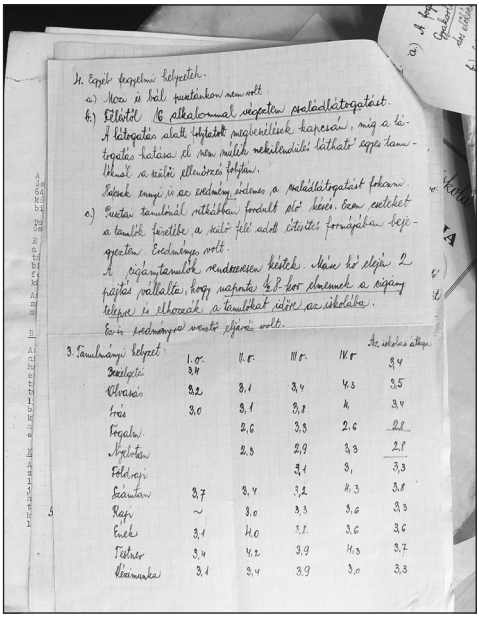

11. kép. Dombóvári László által készített 1956-57. tanév beszámolója
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

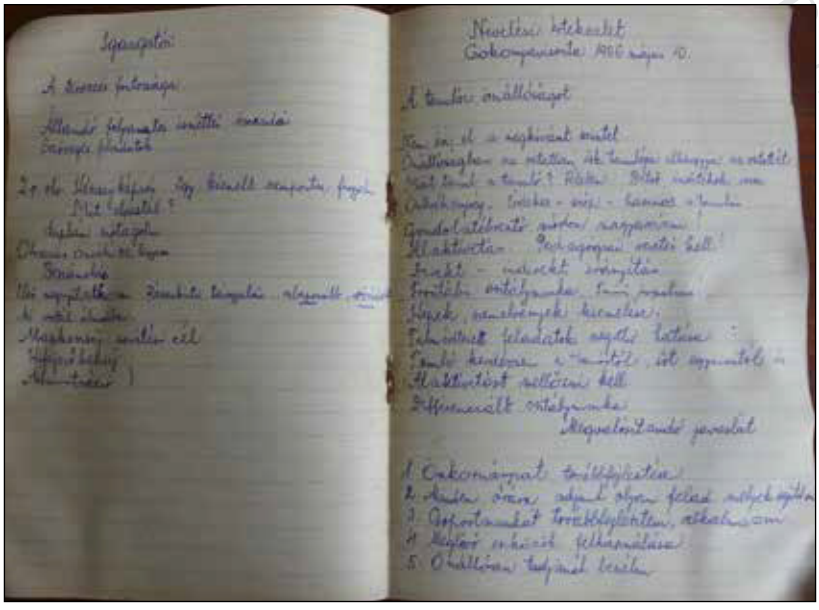

12. kép. Dombóvári László feljegyzése 1965-1967 között
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Látogatóközpont)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

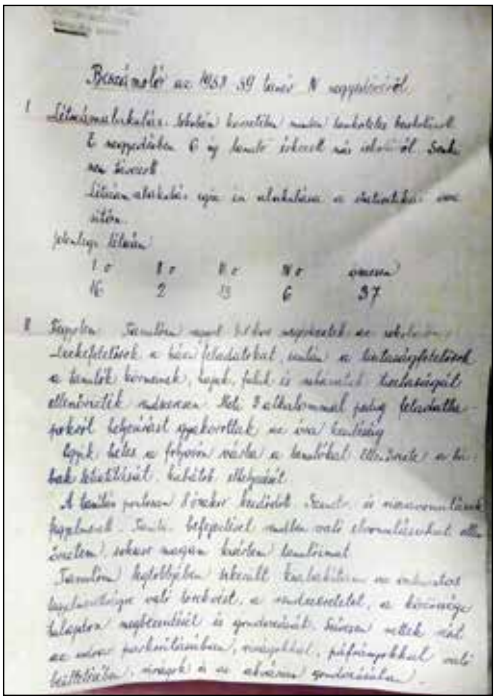

13. kép. Dombóvári László feljegyzése 1957–1958 között
(Forrás: Xantus-Liget Ökoturisztikai Központ)

14. kép. Dombóvári László lányai és harmadik felesége körében. (Saját forrás)

Pe urmele lui László Dombóvári. Un exemplu de educaţie în aer liber din secolul XX.

Cuvinte cheie: antropologie pedagogică, grădina şcolii, educaţie în aer liber, cultura ţărănească, dascăl

În studiul de faţă autoarea prezintă viaţa lui László Dombóvári, învăţător şi etnolog, editor al monografiei localităţii Csokonyavisonta. Prin interviuri, cu ajutorul interlocutorilor, ea a descoperit povestea vieţii unui om, care – în opinia autoarei – a fost cu mult înaintea vremii sale în ceea ce priveşte educaţia. El a combinat elemente ale metodei de predare frontală, cu elemente ale metodei de predare în aer liber, iar echilibrul dintre cele două a fost realizat cu ajutorul artei. A profitat de ocazie pentru a recita autori clasici, pentru a-şi încuraja elevii să pună întrebări, pentru a administra o grădină de degustare ca o grădină de legume, pentru a chema natura în ajutor, folosind metodele de predare outdoor learning, atât de la modă în zilele noastre. Poate că Rousseau a reprezentat o astfel de influenţă, sau poate că momentele de cotitură din viaţa sa l-au direcţionat spre natură. Studiul prezintă istoria vieţii a dascălului, condiţiile în care şi-a format şi a utilizat metodele pedagocice în şcoala elementară din mediul rural.

Along the Footprints of László Dombóvári - a 20th Century Example of Outdoor Learning in the Puszta

Keywords: pedagogic anthropology, school garden, outdoor education, peasant culture, village schoolteacher

In her study, the author presents the life of László Dombóvári, teacher and ethnologist, editor of the monograph *The Past and Present of Csokonyavisonta, Rinyaújlak*. Through the contributors, she learned the life story of a man who, in her opinion, was ahead of his time in the field of teaching. He combined elements of the frontal method of teaching with elements of outdoor education, and he balanced the two different rhythms of his educational work with the means of art. During school gardening sessions, he took the opportunity to recite classics, encourage his students to ask questions, ran a tasting garden as a vegetable garden, and called nature into service using the now fashionable outdoor learning teaching methods. It may well have been Rousseau who had such a great influence on him, or the turning points in his life that led him towards nature, or it may be that he owes to his education all the soul-saving activities that his students, who grew up under his wings, experienced in the embrace of nature on the benches of the Alexandra-Puszta Elementary School in Csokonyavisonta. The author would therefore like to draw attention to his teaching activities: how it is possible, even in combined classes, to develop learning skills through the school environment, based on the operating system of folk culture, with careful planning. What is the life story of a man who, after the Second World War, in today's fashionable terminology, have been a forerunner of outdoor-learning pedagogy?

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Keszeg Vilmos

Egy első világháborús gyűjtemény sorsa. A tordai Magyar Közművelődési Ház gyűjtőakciója

A tordai sajtó a háborús években

Torda hetilapja, az *Aranyosvidék* 1914-ben a 24. évében járt. A háború kitörését különszámban adta hírül. 1914. július 26-án, vasárnap ezzel a címmel jelentette be a nagy eseményt: *Megkezdődött Szerbiával a háboru!* (24.31.1./1914.07.26.)[1] 1914. július 29-én, szerdán újra különszám jelent meg. A főcím szerint *Megizentük Szerbiának a háborut. A Király szózata a Népekhez. A kormány proklamációja. Erdély kormánybiztosa.* (24.32.1./1914.07.29.) 1914. július 30-án, csütörtökön a lap a Belgrád elleni támadásokról tudósított. (24. 33.1./1914.07.30.). 31-én, pénteken pedig a Ferencz József és gróf Tisza István által jegyzett *Népeimhez* című röpiratot közölte. (24.34.1./1914.07.31.)

„A mi katonáink szuronyaiban az igazság eleven ereje lüktet s ez az eleven erő lefogja tiporni, porba fogja sujtani az alávaló orgyilkosok és az orgyilkosokat védő gaz felbujtók csürhébe terelt hordáit. Győzni fogunk, mert mienk az igazság, és győzni fogunk, mert mi vagyunk az erősebbek."[2] Fried Farkas ügyvéd, a lap felelős szerkesztője *A háború* című vezércikkben nemzeti önérzettel helyeselte a Szerbia ellen foganatosított megtorló intézkedést. (24. 35.1./1914.07.31.) A hangulatot pedig a következőképpen örökítette meg: „Torda-Aranyos vármegyében és Torda városban a polgárságot a legnagyobb lelkesedés hatja át. Mindenütt a háború elkerülhetetlen szükségéről vannak meggyőződve. A hangulat már a leglelkesebb, méltóságosan nyugodt." (24.34.2./1914.07.30.) A lap ugyanitt adta tudtul, hogy a miniszterelnöki sajtóiroda vállalta, hogy az *Aranyosvidék*et sürgönyben rendszeresen tájékoztatni fogja az eseményekről. Azaz, a lap hiteles forrás alapján fogja tudósítani az olvasóit az aktuális eseményekről. (24.34.2./1914.07.30.)

1914. július 26. és 1918. november 16. között az *Aranyosvidék*nek 242 száma jelent meg. Ebből 27 szám 1914-ben, 52 szám 1915-ben, 60 szám 1916-ban, 52 szám 1917-ben, 51 szám 1918-ban. Az olvasók 1914-ben 4, 1916-ban 8, 1918-ban pedig 6 alkalommal kaptak különszámot a rendszeresen megjelent szombati újságokon kívül.[3]

1 A források kódja a következő információkat tartalmazza: évfolyam, szám, oldal/megjelenés éve, hónapja, napja. Az *Aranyosvidék*re utaló hivatkozások élén az újság nevét nem szerepeltetjük. Az egyéb lapok esetében a kód élén található az újság neve.

2 A sajtóból származó idézeteket betűhív átírásban tesszük közzé.

3 Az *Aranyosvidék* 1891–1940 között jelent meg Tordán. Az első világháború idején a város és a vármegye egyedüli, rendszeresen megjelenő lapja volt. 1915–1918 között látott napvilágot *A Torda-Aranyos Vármegyei Gazdasági Egyesület Hivatalos Közlönye;* ez azonban az adminisztráció szolgálatában állt.

Keszeg Vilmos (1957) – Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, professor emeritus, vkeszegv@yahoo.fr

https://doi.org/10.68025/aet-2025-1-2-18

A mindennapi élet újraszerveződése a háború idején

A világháború jelentős változásokat idézett elő az élet különböző területein.[4] Ezek erősen átformálták a családon és a településen belüli társadalmi viszonyokat és kapcsolattartási formákat, a munkavégzést, az életvitelt (étkezés, öltözködés), kisajátították a nyilvános és a privát diskurzus tematikáját, retorikáját és csatornáit, az ünneplés rítusait és rutinjait.

A háború előtti években a tordai kereskedelem felvirágzott. Ez a lendület megtört a háború kezdetén, a fogyasztásban, a táplálkozásban állandósult a szűkölködés és a hiány.

A hadsereg felruházása, minimális váltóruhával, bakancssal való ellátása következtében előállt nyersanyaghiány jelentősen érintette az öltözködést. Általánossá vált a viseletdarabok életidejének megnyújtása, újrahasznosítása, házi előállítása. Napirenden volt a ruhák és a lábbelik gyűjtése. 1917-ben minden bőr hadi célra volt lefoglalva. A lakosság 1916-tól kénytelen volt áttérni a fatalpú cipők viselésére. Amikor már sok-sok család kényszerült gyászra, Torda lakosságát arra biztatták, hogy mondjanak le a gyászruha beszerzéséről, helyette csupán karszalagot viseljenek, akárcsak Németországban és Horvátországban. (25.13.4./1915.03.27.)

Hasonlóképpen, a front ellátása igénybe vette az élelmiszertermelés jelentős részét. A hátországban akadozni kezdett az élelmiszerkereskedelem, és hamarosan szükségessé vált az állat- és gabonatartalékok felmérése és kénytelen beszolgáltatása, majd elkezdődött az alapvető élelmiszerek fejadag szerinti osztása.

1914-ben be kellett szolgáltatni a vágómarhákat, 1915-ben a búzát, a rozst, az árpát és a zabot. 1915-ben tojáshiány állt elő; a tordaiak hajnalban a város határában várták a piacra érkező falusiakat, hogy tojást és egyéb élelmiszert vásároljanak. 1917-ben rekvirálták az olajos magvakat (repce, vadrepce, napraforgó, kender, len), be kellett jelenteni a bab, a borsó, a lencse és a tatárka készletet, zár alá vették a diótartalékot, majd egy év múlva a mákot, az aszalt szilvát és a szilvaízet. 1916-ban hiányzott a krumpli, 1915-től a zsír, 1916-tól a tej, 1917-ben hiánycikk lett a korpa is.

Érzékelhetően megromlott a közbiztonság. Az éj leple alatt ismeretlen tettesek látogatták a baromfiudvart, megdézsmálták a termést. Az utcákon, az állomásokon megjelentek a kéregető katonák. A hatóságoknak nagy gondot okozott az üzérkedés visszaszorítása.

A jegyrendszer érvénybe lépése miatt a vendéglátás akadozni kezdett. A vendéglők, a kávéházak és az italkimérések nyitvatartása lecsökkent. A kávéházak nem rendelkeztek cukortartalékkal; a vendégnek otthonról kellett cukrot hoznia magával. Az állomás vendéglője sem tudott kenyeret biztosítani az étkezéshez. 1916-ban a közélelmezési hivatal betiltotta az uzsonnakávé felszolgálását.

Különböző szükségintézkedések, javaslatok módosították a táplálkozási szokásokat. A krumplit ajánlatos lett héjában főzni, a száraz kenyeret is elfogyasztani, az ételmaradékot az állatok táplálékába keverni. A lakosságot arra ösztözték, hogy búzaliszt helyett a kukoricaliszt használatához szokják. Családi fogyasztásra is a hadikenyér készítését ajánlották.

4 Az alábbi tanulmány a háború idején a közétkeztetés, a hadigondozás, az oktatás, a beteggondozás, a munkavállalás és a lakásbiztosítás területén foganatosított intézkedéseket tekinti át (Szlanyinka é. n.).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

lották a háziasszonyok figyelmébe. 1916-ban tilossá vált a húsvéti tojás festése. A rendelkezést megszegőket pénzbüntetéssel, akár 2 hónapi elzárással lehetett sújtani. 1918-ban kávépótlószerként a megpörkölt, darált cukorborsót ajánlották.

A férfiak besorozása érezhetően mind érzelmi, mind anyagi tekintetben megterhelte a családot. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a háború jelentős mértékben kivonta a férfiakat a családból, a családfenntartásból, a munkahelyekről. A „hiányzó férfi" (férj, apa, gyermek, munkaerő) állapot új helyzetet teremtett. Állandósult a családtag biztonságáért való aggodalom. A hónapok teltével egyre több családnak volt oka a korai gyászra. Az asszonyok korán megözvegyültek, a gyermekek árvaságra jutottak, a szülők fiatal gyermeküket veszítették el. A férfiak szerepkörébe tartozó feladatok elvégzése a nőkre és a gyermekre hárult, vagy pedig fogadott munkaerőhöz kellett folyamodni.

A család kötelékéből kiemelt férfiak sorsáról a hozzátartozók közvetetten értesültek. Az *Aranyosvidék* rendszeresen tudósított a város és a régió (Kolozsvár, Marosludas, Aranyosvidék, Mezőség) frontra került honvédőinek sebesüléséről, lábadozásáról, haláláról. A város lakossága a hozzátartozók iránti aggodalmát és szeretetét a városban ápolt sebesültekre árasztotta. A Tordán elhunyt sebesültek temetése népes részvétellel és látható részvétnyilvánítással zajlott le. Az egyes temetési alkalmak aktivizálták a jelen lévők a saját családtagjaikért érzett aggodalmát, a Tordán elhunyt ismeretlen katona hozzátartozóival való együttérzést. A temetés alkalmával összegyűlt adományokkal pedig a hadiárvák megsegítéséhez járultak hozzá.

A haláleset hírüladása, a temetés, az elhunyt emlékének ápolása a háborús helyzetben jelentős változáson ment keresztül. Minthogy az újság hetente egyszer jelent meg, a város a sebesült és az elhunyt katonák névjegyzékét rendszeresen kifüggesztette a városháza kapujára és a tanácsi kiadóhivatalban. (24.14.4./1914.09.04.) Ezt követően az elhunyt katonák és hadimunkások képét kiállították. (25.47.4/1915.11.20.) A bajtársak nehéz szívvel, de lelkiismeretesen teljesítették az egymásnak tett ígéretüket, és tapintatosan, kegyelettel, levélben számoltak be az elhalálozás körülményeiről.

A családok az egyháztól gyászistentiszteletet igényelhettek (27.44.4./1917.11.03.). Az elhunytnak való emlékállítás hagyományos járulékos formái a világháború idején is érvényben voltak. A távol meghalt hozzátartozónak a halálhír vétele után gyászjelentőt nyomtattak, nevét a családi sírkőre vésték. Ezeknek a szövegtípusoknak a nyelvezete jelentősen eltolódott a patriotizmus és a heroizmus irányába.

A temetőkben megszaporodtak a jeltelen, gondozatlan, idegen katonákat takaró sírhantok. Az *Aranyosvidék* a nőket szólította fel a sírok takarítására, gondozásra, virágültetésre (25.20.2./1915.05.15.), keresztek állítására és feliratozására. (26.32.3./1916.09.05.) Ugyanakkor korlátozták a temetési kellékek alkalmazását. A takarékosság jegyében a koszorúvásárlás helyett koszorúmegváltási díjat gyűjtöttek, amit katonák családjának, özvegyek és hadiárvák megsegítésére fordítottak. (25.11.3./1915.03.13.) 1916 őszétől a gyertyát kiiktatták a november elseji temetőlátogatásból. A gyertyamegváltás felajánlott díját szintén jótékony célokra fordították: a vak vagy tüdőbeteg katonák, a tordai hadiárvák, a szegény iskolás gyerekek megsegítésére. (26.48.3./1916.10.21., 27.44.3./1917.11.03.)

A „hiányzó családtag” állapot új kényszermegoldásokat hívott életre. Megnőtt a családtagokat helyettesítő, a rájuk emlékeztető fényképek szerepe.[5] Hasonlóképpen szükségessé vált a levelezés.

Ugyanez a helyzet váltotta ki a mindennapi kapcsolatháló expanzióját. Állandó foglalatossággá vált az árvákról, az elesettekről való gondoskodás, a hadifoglyoknak a gazdaságban való foglalkoztatása. A háborús körülmények között az ünneptartás megkülönböztetett figyelemmel irányult a frontkatonákra és a kórházakban ápolt sebesültekre. Családok, hölgyek, honleányok évente háromszor, húsvét, pünkösd és karácsony előtt ajándékdobozokat ajánlottak fel, amelyeket egy-egy katonának, vagy a katonák egy-egy csoportjának kézbesítették. A dobozok tartalmaztak cukorkát, csokoládét, süteményt, almát, diót, szalonnát, szivart, cigarettát, gyufát, bort, levelezőlapot, ceruzát, meleg alsóruhát, zsebkendőt, csuklóvédőt, hósapkát. (24.55.2./1914.12.05.) 1915 decemberében Tordáról 1500 ajándékdoboz indult a frontra. (25.51.1./1915.12.18.) 1916 márciusától élelmiszert nem volt szabad a frontra küldeni. (26.11.4./1916.03.11.) A feladók olykor a csomagba helyezték postacímüket. A katonák köszönőlevelét a helyi lap előszeretettel tette közzé.

A város gondoskodott a hadikórházban ápolt sebesültekről. Karácsonyra rendszeresen karácsonyfát állítottak számukra. 1915. augusztus 8-án a lábadozó betegeket kirándulni vitték a Városerdőre. Péter Antal, a mozgókép vetítés tordai úttörője többször szórakoztatta a hadikórház lakóit. 1914. november 25-én a város népszerű prímása, Koszta Lajos és zenekara látogatta meg a sebesülteket. A himnusz után a lengyelek nemzeti énekével kedveskedtek a betegeknek. A román és a székely sebesültek maguk mutatták be kedvenc énekeiket.

A háború az ünneplésben is jelentős változásokat hozott. A húsvéti tojásfestés több éven keresztül tilos maradt. 1916. január elsején újévi üdvözletet lehetett váltani.[6] A bevételt a katonák megsegítésére fordították. A háború idején általánossá, intenzívvé vált a győzelemért, a katonákért végzett vallásos szertartás. Az új gyülekezési alkalom „vallásos hadi estély”, „háborús estély” néven honosodott meg. Az ima és a vallásos ének mellett a programba szavalatok és énekszámok kerültek. A rendezvény minden alkalommal adománygyűjtéssel zárult.

A háborús viszonyok más formában is ösztönözték a női kreativitást. Az évek során folyamatosan szükség volt a katonák, a családfenntartó nélküli családok, szülő nékül ma-

5 Az új, a családtagra emlékeztető fotográfiák terjedésére akkor figyeltem fel, amikor „a budapesti Diadal fényképnagyító és arcképfestészeti műintézet” szolgáltatásként ismételten fényképnagyítást, fénykép alapján krétarajz készítést reklámozott különböző lapokban, közöttük az *Arányosvidék*ben is. A fronton lévő családtagok képének felnagyítását vállalták. „Ma mikor az egész világ visszhangzik a magyarság diadal[á]tól, ma mikor a népek milliói állanak szemben egymással, alig van olyan család, melynek a harctéren ne volna valakije, akihez kedves emlékek, szent kötelékek fűződnek, a hitves férjéért, a szülő gyermekéért, a testvér testvéréért aggódik. De keressük az emlékezés szálait a barátságban, rokonságban is. És ki ne áldozna szívesen arra a célra, hogy azok, akik a harctéren vannak, itthon a családi körben méltó emlékkel legyenek megörökítve? Ezt a célt szolgálja a »DIADAL« első magyar fényképnagyító- és arcképfestészeti műintézet Budapest, VIII., Rákóczi-ut 71., ahol bármely beküldött fénykép után élet-hű fényképnagyitások színezve és krétarajzban készülnek. Élethü fényképnagyitás. Élő nagyságban mellkép ára 10 K. Ugyanaz olajszinezésben ára 15 K. Élethü kivitelért és jó minőségért szavatolunk. Kérjük a rendelő közönséget a címre jól ügyelni és becses megbízásait a legnagyobb bizalommal hozzánk juttatni. Csoportfényképekről is lehet egyes személyt elkülönítve csinálni.” (26.23.7./1916.06.03.)

6 Jelzi Fábián 2010: 11.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

radt gyermekek megsegélyezésére. Ezért a pénzadományok gyűjtése is folyamatos volt. 1915-től a nők kézimunkát ajánlottak fel, amit kisorsoltak.

Még egy jelentős változást kell megemlítenünk, és ez a munkavégzés terén következett be. A munkaerő hiánya olyan mértékű volt, hogy 1915-től a polgári fiúiskola növendékeit is igénybe lehetett venni mezőgazdasági munkálatokhoz (ásás, kapálás), lehetett napszámos munkára hívni; az igényt az igazgatónál kellett jelezni. És miután hosszú időn keresztül a vasárnapi munkavégzés tiltott volt, a belügyminiszter 1915-ben engedélyezte a vasárnapi munkát is.

Hadtörténeti emléktárgyak a tordai múzeumban

A háborúk az emberiség történetének tartozékai. A közösségek (nemzetek, etnikumok, települések, családok) életében kimenetelüktől függetlenül krízishelyzetek, az egyén életében fordulópontok, sorsesemények. A háború összefüggésben van az ideológiákkal, a technikával, a vallással, a gazdasági élettel, a mindennapok struktúráival.[7] Dokumentálására és értelmezésére elsősorban a történelemtudomány, az ideológia- és a társadalomtörténet vállalkozott. A néprajztudomány nem volt közöttük. A folklorisztika figyelmét elsősorban a háborús dalok, a hősénekek, a történeti mondák kötötték le. Az érdeklődés főként a múltra és a múlt számontartásának esztétikus szövegproduktumaira irányult.

Tudomásunk szerint az egyetemi oktatásban a háború vizsgálatában a prezentizmus a kolozsvári néprajzi képzésben jelent meg. Herrmann Antal 1898-ban kapott magántanári kinevezést. 1898. március 8-án *A néprajzról* címmel tartotta meg bevezető előadását, amelyben az európai etnográfia irányzatait tekintette át, majd Erdély népeit mutatta be. 1898–1919 között 43 szemeszterben oktatott. Szemeszterenként 2-3 előadást hirdetett meg, az évek során összesen 93 előadást. Egy-egy kurzust 2-3 alkalommal ismételt meg, s ezeket a továbbiakban újabb elméleti és tartalmi keretbe illesztette. Előadásai a következő tematikákat érintették: néprajzi analógiák; bevezetés az etnográfiába; bevezetés az etnológiába; népköltészet; a néprajzi gyűjtés módszertana; néprajzi muzeológia; népművészet a magyar otthonban; magyar otthon; zene és nemzet; a hagyomány szociológiai jelentősége; folklór és okkultizmus; a kincs a néphitben; Erdély néprajzi áttekintése; a cigányok néprajza, népköltészete, zenéje, vallása; a cigányügy rendezése néprajzi szempontból; a románok [*oláhok*] néprajza, a csángók néprajza; örmények; a székelyek néprajza; Bosznia és Hercegovina néprajza; a magyarországi németek néprajza és demográfiája; német népköltés Magyarországon; az erdélyi szászok; a magyar néprajztudomány eredményei és feladatai; a legújabb hazai és külföldi néprajzi irodalom és mozgalmak ismertetése; az 1910. évi népszámlálás néprajzi tanulságai; néppszichológia; a néprajz gyakorlati fontossága.

7 Napjaink szerveződő tudományterülete a *háború antropológiája* és a *katonaantropológia*. A téma magyar jelzése, a szakirodalom összesítése: Jobbágy 2015.

Ebből a felsorolásból meglepően sokrétű tudományszemlélet sejlik fel, amely egyarán figyelembe vesz episztemológiai (a tudomány tárgya), tudományszerkezeti (a tudomány és a kutatás területei és rokontudományok), kutatásmódszertani, tudománypragmatikai (a tudományos megismerés pragmatikai relevanciája) kérdéseket. Ugyanakkor szervesen ötvözi a szakirodalom és a terepmunka tapasztalatait. És még valami nyilvánvaló az egyetemi tárgyak áttekintése alapján: Herrmann Antal tanári szemléletének nyitottsága, rugalmassága. Bármerre jár, környezetét mindenütt újabb és újabb előadások alapjává, hátterévé alakítja, megfigyeléseit folyamatosan diszciplináris keretek közé illeszti.

Ez a nyitottság jellemzi a világháború kitörésekor is. Az 1914–1915-ös tanév második szemeszterében új tárgyat hirdet meg, *A világháború etnikus következményei hazánkra nézve* címmel, amit a következő szemeszterben megismétel. Az 1915–1916-os tanév második szemeszterében *A világháború* címmel tart előadást. Az 1917–1918-as tanév mindkét szemeszterében *Háború és néprajz* a témája, 1918–1919-ben pedig *A világháború és nemzetiségek* címmel zárta a háborúval kapcsolatos előadások sorát (Gaál 1999).

Vannak olyan attitűdök, viselkedési formák, gyakorlatok, amelyek bizonyos élethelyzetekben válnak fontossá, terjednek el. Az első világháború hatásait átpásztázó tanulmánygyűjteményből közülük a levelezés, az emlékiratírás előretörését, a női szerepek megváltozását, az egyház társadalomszervező akcióinak gyarapodását, az imádkozás intenzívvé válását, az étkezési és tágabban a fogyasztási habitusok leegyszerűsítését, a katonatemetés és a katonasírok gondozása forgatókönyvének kialakulását emeljük ki (Glässer–Mód 2018). Ezzel állnak szemben azok a gyakorlatok és cselekvések, amelyek felfüggesztődnek, vagy amelyek gyakorlása devianciának minősül. És mert kiiktatni nem lehet őket, a róluk való beszélés vagy tabuvá vagy tabuszegéssé, és ilyenképpen a megítélés célpontjává válik. Ezek között szerepel a szórakozás, a pihenés és a gondtalan fogyasztás, a játék,[8] a nevetés[9] exponálása.

Tudomásunk szerint a zajló háború idején tárgyainak gyűjtéséről nem született összefoglaló munka.

Az *Aranyosvidék* hat alkalommal tett közzé a hadtörténeti emléktárgyak összegyűjtésére és letétbe helyezésére vonatkozó felhívást (24.53.4./1914.11.28., 25.7.2./1915.02.13., 25.18.5./1915.05.01., 25.50.3./1915.12.11., 26.6.4./1916.02.05., 26.6.4./1916.02.12.). A felhívások a frontról hazatért katonákat, valamint a hozzátartozókat szólították meg. A tárgyak „történelmi becse és kulturális jellege" indokolja megőrzésüket. A felhívások rendre hadászati eszközöket (fegyverek), katonai felszereléseket (öltözet), okmányokat és hadügyi nyomtatványokat (térképek), valamint katonai feljegyzéseket és levelezéseket neveztek meg. Minden adomány mellett feljegyezték az adományozó nevét, a tárgy eredetét. A felhívások mögött Harmath Domokos, a tordai Magyar Közművelődési Ház igazgatója állt.

8 A *homo ludens* értelmezésében J. Huizinga a játék és a harc közötti alapvető analógiát veszi alapul (Huizinga 1944). Egy adat az 1848–1849-es szabadságharc katonáinak önfeledt harctéri játékáról: Olosz 2003.

9 Az említett kötetben Kürti László Manno Miltiades karikatúráit értelmezi a háborús akasztófahumor példájaként. A magyar élclapok képi anyagáról jegyzi meg: „A háború borzalmait a nevetés próbálta enyhíteni." (Kürti 2018: 128)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Az első felhívás a következőképpen szólt: „Felhívás a hazatért katonáinkhoz. Az idegen országok harctereiről hazatért katonáink a világháborúban szerzett tapasztalatokkal számos és érdekes hadtörténeti emléktárgyak birtokába jutottak. Ezen emléktárgyak történelmi becse és kulturális jellege csak úgy lesz megőrizhető, ha azok a mi kulturházunk történelmi gyűjteményei közé helyeztetnek. Ennélfogva mindazokhoz a bátor és vitéz harcosokhoz intézzük kérő szavunkat, kik a harctéren bárminő hadászati és katonai felszerelés tárgyak vagy okmányok s hadügyi nyomtatványok birtokába jutottak, szolgáltassák be azokat a tordai Magyar Közművelődési Ház vezetőségének. Az ily módon beérkezett tárgyak a beküldő nevére megörökítendő jelzéssel a jövendő kultúra számára elhelyeztetnek és kegyelettel fognak megőriztetni. Harmath Domokos igazgató." (24.53.4./1914. 11.28.) A gyűjtés elsősorban „a történelmi becsű és kulturális jellegű" tárgyakra, valamint okmányokra és hadügyi nyomtatványokra irányult, hogy a művelődési ház történelmi gyűjteményét gyarapítsák.

Három hónap múlva a felhívást némileg kiegészítve megismételték. A frontról hazatért és az ápolt katonák és hozzátartozóik mellett a gyűjtőmunkába a város olyan társadalmi kategóriáit vonta be, mint a tanulóifjúság, az egyesületek tagsága, a hivatalok és intézmények vezetői és alkalmazottai. Külön kihangsúlyozta a bármilyen nyelven írott „leveles emlékek" jelentőségét. „A Tordai Magyar Közművelődési Ház a most folyó világháború legkisebb szereplőinek emlékét is megőrizni óhajtván, elhatározta, hogy könyv-, kézirat és levéltárában a háború leveles emlékeiből gyűjteményt létesít. Ez irányban való felhivásunk Torda város és vidékére terjed, de azért szívesen fogadunk bárhonnan érkező és ide vonatkozó emléktárgyakat is. A legegyszerűbb 1-2 soros tábori levelező-laptól kezdve mindenféle és minden nyelvű emléket gyűjtünk, ami a háborúra vonatkozik, az abban résztvevő katonáktól ered, vagy azokhoz szól. Az összegyűlő emlékekből külön gyűjteményt szándékozunk állítani s az ajándékozók nevét is megőrizzük. Az összegyűjteni tervezett kortörténeti leveles emlékeket olykép rendezzük, hogy azok névszerinti lajstrom-jegyzékkel könnyen hozzáférhetők legyenek. Tisztelettel kérjük a mi közönségünk minden egyes tagját, az iskolák ifjúságát, társulatokat, hivatalok és intézmények vezetőségeit, a katonai kórházakat és az ápolás alatt lévő sebesülteket, szívleljék meg a mi törekvésünket s a birtokukban lévő harctéri leveleiket és emléktárgyaikat szolgáltassák be a Kulturház vezetőségéhez. A pontos lajstromozás tekintetéből a nevek és lakáscímek szabatos megjelölését ajánlva, a jó ügy szives támogatását az igazgató-választmány nevében kéri: Harmath Domokos igazgató." (25.7.2./1915.02.13.)

A következő felhívás 1915. május 1-jén jelent meg. A részvételi kedv fokozása végett a város lakosságát a már kiállított tárgyak megtekintésére ösztönözte. „A világháború leveles emlékei. A még mindig folyó háboru véres csatáiban részt vett hőseink iránt minden lehető módon megörökítendő emlékeket megőrizni óhajtván, előbbi felhívásunk kapcsán ismét kérjük mindazokat, kiknek hozzátartozói vagy barátaik és ismerőseiktől tábori levelező lapokat, írásos közléseket és nyomtatványokat vagy harctéri emléktárgyakat kaptak, szíveskedjenek azokat a kulturházban leendő áthelyezés és megőrzés céljából beszolgáltatni. Az eddig beérkezett tárgyak a kulturházban már meg tekinthetők. Harmath Domokos igazgató." (25.18.5./1915. 05.01.)

A háború második évének végén a kultúrház igazgatója elégedetlenségének adott hangot. Miközben országszerte egyre népszerűbb és eredményesebb a gyűjtőmozgalom, a tordai gyűjtemény tárgyai inkább beszerzésből, kevésbé adományozásból eredtek. Ezt követően újra a korábbi felhívás sorai olvashatóak. (25.50.3./1915.12.11.) Két hónap múlva a felhívás megismétlődött. A közművelődési ház igazgatója ezúttal frontra küldött ünnepi ajándékcsomagokat megköszönő katonalevelek, az ezek mellékleteit képező versek és fényképek átadására szólította fel a város kisasszonyait és hölgyeit. (26.6.4./1916.02.05.) A következő szám közölte az utolsó, sorrendben a hatodik felhívást. (26.6.4./1916.02.12.)

Az adományozásról az első híradás 1914. december 5-én jelent meg: Ravai Nagy Miklós 21. gyalogezredbeli honvéd a galíciai csatából hozott 1 darab orosz fedezékásót adott át. (24.55.4. /1914.12.5.) Az újság 1916 áprilisáig további nyolc alkalommal számolt be a gyűjtőakció eredményéről. Ferenczy Géza 51. gyalogezredbeli hazatért katona 2 darab orosz pénzt helyezett el a gyűjteményben. Faragó Miklós nyugalmazott állategészségügyi főfelügyelő a Kárpátokban harcolt; hazatérése emlékére 36 máramarosi gyémántot (hegyikristályt) szolgáltatott be. (25.3.4./1915.01.16.) A Kárpátokban és Galíciában megsebesült, megbénult, marosludasi Csimbrugyán Aurél, a 32. gyalogezred tizedese az általa zsákmányolt harctéri tárgyaktól vált meg (1 darab orosz tiszti köpeny, 1 darab tiszti sapka, 1 puskazávár, 1 hátibőrönd, 1 posztó tiszti csuklya, 1 teáscsésze, 1 fakanál, 1 tölténykáska, 1 kenyerestarisznya). (25.28.3./1915.07.10.) 1915 szeptemberében az igazgató több adományozó ügybuzgalmáról számolt be. Népművészeti, ipar- és művészettörténeti tárgyak, szakkönyvek és -folyóiratok mellett a múzeumba került a harctéren elesett Csöregi János tanító tölténytáskájából származó egy orosz és négy magyar fegyverlöveg, az özvegy adományaként. (25.38.3./1915.09.18.) Ezt követően Angyalosi Ferenczy Géza 50. gyalogezredbeli őrvezető az elfoglalt fedezékekből hozott orosz katonai tárgyakat adott át: térképeket, felvételeket, szentképeket, válszalagokat és orosz lövedékeket. A régeni Ternei István 21. honvéd népfölkelő őrmester a 2. századbeli, rohamban elesett és megsebesült bajtársainak fakéregre írott névjegyzékét juttatta el a művelődési házhoz. Kovács Dezső 50. gyalogezredbeli őrvezető egy általa zsákmányolt olasz katonai hátizsákot adományozott. (26.6.4./1916.02.05.) A főispán felesége, Betegh Miklósné a hozzá érkezett, a frontra küldött csomagokért kapott „történelmi emléksorokat“, 7 darab 1914-ből, valamint 81 darab 1915-ből származó tábori levelezőlapot és köszönőlevelet küldött be. (26.7.4./1916.02.12.) Ifj. Juhász Károly 56 darab, a hadszíntérről hozzá intézett levelezőlapot, színes oroszországi képes levelezőlapokat, valamint német, orosz, belga, amerikai és osztrák ércpénzeket szolgáltatott be. (26.13.4./1916.03.25.) Darkó Aladár honvéd főhadnagy szintén a maga által zsákmányolt tárgyakról mondott le. Adománya 1 géppuskát a hozzá tartozó töltényszalaggal, 2 puskát, 1 szuronyt, 2 hidász csákányt, 1 fakulacsot, 1 tölténytáskát, 1 kézi rézüstöt tartalmazott. (26.18.4./1916.04.29.)

Az adományokért minden alkalommal Harmath Domokos igazgató mondott köszönetet. A tisztségéből való visszalépése, a városból való távozása után is tovább foglalkoztatta a gyűjtemény sorsa. Kolozsvári lakásában további adományokat fogadott, amelyeket

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1917-ben két dobozban adott át a művelődési háznak. A tárgyak között voltak háborús levelek, emlékérmek, csataképek, műlapok, valamint 7 tablóra rögzített oroszországi színes képek. (27.12.2/1917.03.24.)

A tordai Magyar Közművelődési Ház

A tordai múzeum létesítésének szükségességét Jankó János vetette fel. Kalotaszeg néprajzi monográfiájának megírása után, 1892 nyarán Tordára és környékére, Aranyosszékre és Torockóra szállt ki, antropológiai és néprajzi kutatásra. Az itt töltött idő rövidsége ellenére is felfigyelt arra, hogy a vidék feltűnően gazdag régészeti leletekben. Arról is tudomást szerzett, hogy múzeum hiányában a tárgyak idegen kezekbe kerülnek, és eltűnnek.[10] A különböző intézmények sem tudtak biztonságot nyújtani a letétbe helyezett tárgyaknak. Hasonlóan mostoha sors várt a meglévő botanikai és geológiai gyűjteményekre is.

Az *Aranyosvidék* akkor a második évében járt, de a véleményformálásban máris jelentős szerepe volt. Jankó János felvetése elevenbe vágott. Az alispán a vármegye és a hivatal védelmében szólalt meg, a leletekkel szembeni gondatlanság vádját hárította el. (2.34.136./1892.08.21.) Egy okleveles mérnök elutasította a javaslatot, mert szerinte tiszta ivóvízre nagyobb szüksége lenne a városnak, mint a múzeumra. (2.35.139./1892.09.28.)

10 A tordai régészeti leletek intézményesítés (a múzeum létesítése) előtti összeírásában és gyűjtésében Orbán Balázs, Botár Imre és Téglás István emelkedett ki.

Orbán Balázs a korabeli irodalom és a személyes terepbejárás alapján írta össze a római leletek típusait, hollétét és gyűjtőit (épületek, utak, hidak, fürdők, sírok, vízvezetékek, szobrok, feliratozott tárgyak) (Orbán 1889: 27–84). Az áttekintést az „Oh, tordai muzeum, jöjjön el a te uralmad!!" felkiáltással zárta (Orbán 1889: 78).

Botár Imre (1864–1906) 42 éven át volt kántortanító. 1878-tól fényképész, fényképészeti írások szerzője. 1886-tól régészeti leletek gyűjtésébe fogott, megszerezte, felvásárolta a város területén (különösen a Tündérhegyen) előbukkant tárgyakat, régiségkereskedőkkel cserélt. A gyűjteményt lakásában tárolta, feltételezhetően 1000-nél több tárgyat (szobor, üveggyöngy, érme, ékszer) birtokolt. 1897-től értékesíteni kezdte gyűjteményének darabjait, majd halála után a családja 1909–1910 között a teljes gyűjteményt felszámolta. Egyik része Amerikába költözött fiához vándorolt, másik részét a városba érkezett, a gyűjtést újrakezdő Téglás István szerezte meg. Tárgyainak jegyzékét maga készítette el: *Lajstroma azon római időbeli tárgyaknak, melyeket Tordán, a római „Potaissa" helyen találtak a szőlőmivesek, kiktől össze gyűjte Botár Imre tanító 1866-tol 1897-ig*. A kézirat lelőhelye a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, jelzete Ms 3269. Értelmezi: Ardevan–Rusu 1979. Botár Imre halálhíre: *Aranyosvidék* 16.28.4./1906.07.14.

Téglás István 1853-ban született Sepsiszentgyörgyön; tanító, tanfelügyelő. Környezetének hatására korán felébredt a néprajz és a régészet iránti érdeklődése. 1894-ben (tehát Jankó János terepmunkája befejezése után) költözött a Tordára, és ekkor már jelentős gyűjteményt, tárgyakat, feljegyzéseket és rajzokat hozott magával. Több ezer tárgyból álló magánmúzeumot létesített, amelyet a kor neves tudós személyiségei szívesen kerestek meg. 1915-ben hunyt el. Gyűjteménye 1920 után szétszóródott. Kisebb része múzeumokba került, tetemes részének viszont régiségkereskedők kezén keresztül veszett nyoma. Élete és munkássága: Téglás 2005. I/1. 9–14. Halálhíre: *Aranyosvidék* 25.34.1-2./1915.08.21.Munkásságának első összefoglaló igényű méltatása: Orosz 1915.

A Jankó János által elismeréssel említett növénytani gyűjteményt (herbárium és botanikus kert) a Wolff gyógyszerész család létesítette és fejlesztette évtizedeken keresztül. Wolff Gábor (Kőhalom, 1911 – Torda, 1892) Pesten szerzett gyógyszerész oklevelet, 1835-ben telepedett le Kolozsvárt, majd 1856-ban Tordán nyitott gyógyszertárat. Torda és Kolozsvár környéke, kiemelten a Tordai-hasadék flóráját kutatta. Megfigyeléseit szaklapokban közölte, több tudományos társaság tagja volt. Fia, Wolff Gyula (Kolozsvár, 1844 – Torda, 1921) Bécsben szerzett gyógyszerész oklevelet (1866) és doktori címet (1867), majd egy évet Heidelbergben tartózkodott. 1869-ben tért haza Tordára és vette át a család gyógyszertárának vezetését. Bővítette édesapja herbáriumát. A gyógyszertár eladása után a közeli Alsósszentmihályon vásárolt birtokot, ahol mintagazdaságot és növénytani parkot (botanikus kertet) épített ki. Gyümölcskertészet és borászat témában előadásokat tartott, cikkeket közölt. A családi gazdaságot Ifj. Wolff Gyula (Torda, 1887 – Alsószentmihály, 1944) folytatta. A herbáriumot 1932-ben a bukaresti politechnikai iskola laboratóriuma vásárolta meg. Wolff Gyula kivégzése után a házat, a gazdaságot és a botanikus kertet feldúlták, kifosztották, megsemmisítették (Bajusz 2002).

Valójában azonban Jankó János nem a város szerény költségvetése rovására képzelte el a múzeumépítést. Jegyzetében azt nehezményezte, hogy Torda város és a vármegye az állami költségvetésből nem igényelt a múzeumok létesítésére folyósított támogatást.[11]

Jankó János javaslatának szárba szökkenését egy későbbi kedvező körülmény tette lehetővé. Az 1907-es 28. számú, „a dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József király megkoronáztatása negyvenedik évfordulójának emlékére alkotandó müvekről" nevet viselő törvény kultúrházak létesítésére írt ki támogatást. Tordáról a Magyar Védő Egyesület igényelt támogatást „vidéki kultúrház" alapítására. Ezzel egyidőben a Műemlékek Országos Bizottsága Torda városa számára kötelezővé tette a fejedelmi kúria műemlékként való őrzését. 1910-ben a minisztérium 50.000, 1912-ben pedig 22.640 korona állami segélyt adományozott a műemlék felújítására (Doblecki 1913).

Ezek a körülmények járultak hozzá a tordai Magyar Közművelődési Ház létrejöttéhez. Rendeltetését tizenkét tagú igazgató választmány határozta meg: könyvtárat működtetett, felolvasás formájában teret nyitott helyi tudósok és vendégelőadók fellépésének, az érdeklődő közönség számára rendszeresen oktató előadásokat szervezett,[12] háztartási és kézműves tanfolyamokat hirdetett,[13] szép- és iparművészeti tárgyakat állított ki, ipartörténeti és -művészeti tárgyakat gyűjtött. A közművelődési ház tehát jelentős mértékben a város életében fontos szerepet betöltő iparos és kereskedő, valamint a számban gyarapodó munkásréteget kívánta kiszolgálni, műveltséghez és szaktudáshoz juttatni. Eredetileg a múlt ereklyéinek gyűjtését az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatának vélte. Azonban mind a közvélekedés, mind a város lakossága mást igényelt: a város hősi múltja jellegzetes emlékeinek, bizonyítékainak gyűjtését, őrzését és kiállítását (céhek levelesládái, kiváltságlevelek, hatóságok, egyházak, társaságok, családok iratai, okmányok, tárgyak). Így került a gyűjteménybe például a híres fahíd feliratos kőtáblája.

Az eredeti megfogalmazás szerint: „Kulturális ténykedésünk irányával és céljaival tisztában vagyunk; – tudjuk azt, hogy vidéki kulturházakat *a történelmi emléktárgyak teszik vonzókká és érdekesekké!* Tudjuk, hogy a közművelődési intézmények, az iskolai oktatás után, további eszközei a *népmüvelés munkájának! A tárak* gyüjteményeinek szemlélhetésével oly ismereteket kell terjeszteni, melyeket az iskola nem adhatott. Igen

11 Jankó János a Dunántúli Közművelődési Egyesület által közzétett, a vidéki múzeumok létesítése érdekében kezdeményezett felhívására jelentkezett vármegyék és települések jegyzékéből hiányolta a várost. A Dunántúli Közművelődési Egyesület 1892 novemberében alakult, a nemzeti közművelődés támogatása céljából. Elnöke Széll Kálmán volt. Korábban az Országos Régészeti és Embertani Társulat is támogatta a múzeumi és levéltári állományok gondozását és gyarapítását. A monarchia korabeli múzeumi mozgalomról és munkáról, ezen belül a vidéki múzeumok születéséről: Bene 2016.

12 A „szabad tanítás" mozgalma a 19. század utolsó negyedében indult Európában és Észak-Amerikában; a tudománynépszerűsítés, a népművelés és a felnőttoktatás szervezett formája. Elsődleges célja a „valódi tudomány" terjesztése, másodlagosan pedig a középosztály, valamint a munkásréteg, az oktatásból kikeresztett nők szellemi felzárkóztatása. Míg nyugaton az egyetemek kezdeményezték, magyar változata a „szabad líceum" intézménye volt. Nyugati előzményeinek és a magyar kezdeményezések összefoglalása: Káich 1979. Tordán Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatási miniszter körrendelete honosította meg. Ez írta elő a törvényhatóságok és a tankerületek számára, hogy ismeretterjesztő előadásokat kezdeményezzenek „a nagyobb vidéki kulturális központokon a társadalom alsóbb osztályainak műveltségének" emelése végett. (16.52.5./1906.12.29.) Tanárok, orvosok, állatorvosok, ügyvédek vállaltak előadást. Az előadásokat énekszám, szavalat, vetítés zárta. Annyira népszerű szabadidős tevékenységgé vált, hogy egy-egy előadásra már előzetesen elfogytak az ülőhelyek. Ennek a mozgalomnak a szervezését vette át a megalakult közművelődési ház.

13 A jövedelemkiegészítést és a takarékos háztartásvezetést biztosító tanfolyamok szervezését a Tulipán Magyar Védő Egyesület kezdeményezte, az 1900-as évektől. Az évek során nők számárak szabás- és varrás-, valamint szövő tanfolyam, férfiaknak agyagipari (fazakas- és kályhaipari), asztalos és fafeldolgozó, húsvizsgáló, bútorfestő képzések indultak. Állandó helyiség hiányában az egyes tanfolyamok iskolákban, bérelt termekben zajlottak.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

jól tudjuk azt is, hogy nem arra kell törekedni, hogy a *régiségek vagy ritkaságok gyüjtésével bámulatba ejtsük az idegen látogatókat,* hanem a helyi közönség érdeklődését kell lebilincselni és állandó vonzóerővel fentartani, – *amit csak a szemléltető oktatással* lehet elérni! Nyilvános könyvtárunk mellé a muzeális gyüjteményeinket legfőkép *történelmi emléktárgyakkal* óhajtjuk gyarapitani. Az *iparmüvészeti tárgyak* gyüjtésével, a *törekvő iparosok érdekeit kivánjuk előmozditani* s alkalmat nyujtunk a további *szakképzésükre és müvelödésükre!* Ily módon reméljük önbizalmat kelteni a jó és tökéletes munkára, az iparban feljődhető müvészi alkotásokra, fokozva azon általános meggyőződést, hogy *csak müvelt nemzetnek lehet versenyképes jó ipara és iparmüvészete!* Nem akarunk mi az országos nemzeti muzeumokkal versenyezni, s teljes tudatában vagyunk annak, hogy *kevés számu történelmi mütárgyat gondosan megválogatva* kell szereznünk és izlésesen elhelyezzünk! *»Keveset, de jót, sőt a legjobbat, ha drágán is!«* Ez az elvünk és ez a mi törekvésünk! Lokális szempontot követünk, midőn a *tordai* és *aranyosszéki nemes családok leveles ládáit,* az *egyházak, hatóságok,* régi *iparcéhek, társulatok iratait* és *történeti okleveleit* gyüjtjük és nagy gonddal *elhelyezzük*!" (Harmath 1913: 24)

A fejedelmi ház, fejedelmi kastély, kúria néven ismert a főtéri református templom melletti fiskus ház, az Erdélyi Sókamara kamaraháza. A Tordán gyakran sorra került országgyűlések idején Erdély fejedelmei itt tudták magukat biztonságban. Az épület szerény méretei arra vallanak, hogy Erdély uralkodói csak átmenetileg tartózkodtak benne. Bethlen Gábor innen indult elfoglalni a fejedelmi széket, s itt tartózkodott kevéssel halála előtt is. Az emeletes kamaraházat a lengyel királlyá emelt Báthory István és Báthory Zsigmond építtette, 1581–1594 között, feltételezhetően hajdani kolostor, ispotály helyére, korábbi egyszintes épület részeinek megőrzésével. Legrégibb része a délkeleti sarok földszinti része. Az 1883-ban eltüntetett kapuján a Báthoryak címere volt látható, rajta két gömbön álló angyal által tartotta pajzsban balra fordított sárkányfog. Ablakrámái és főkapuzata a csúcsíves gótikus és a harmonikus reneszánsz stílus jegyeit hordozzák. Az épületben postaállomás, hús- és italkereskedés működött. A fejedelmi ház 1907-től közművelődési házzá, 1943-tól történelmi múzeummá alakult át.

Az átalakítást a Magyar Műemlékek Országos Bizottsága irányította 1911–1913 között. A terveket Möller István és Lux Kálmán műépítészek készítették el. Ekkor véglegesítették az épület feljáróit, termeit, erkélyét, pincéit. A megőrződött épületelemeket (gótikus ablakkeretek, famennyezet) gondosan felhasználták. Az egykori kapu felirata és a Báthory-címer a főhomlokzatra került. (Orbán 1889: 343–349, Lux 1913, Vass 2006) A Magyar Közművelődési Ház avatása 1913. október 12-én történt meg.

Ki volt Harmath Domokos?

1843. augusztus 28-án született a Kolozs megyei Gyekén, hétgyermekes család elsőszülötteként. Fiatal éveit a Székelyföldön töltötte, Kézdivásárhelyen alapított családot. Felesége az örmény családból származó, 1845-ben született Vertán Jozefa volt. Kézdivásárhelyen felkarolta a működvelő színjátszás ügyét, Sepsiszentgyörgyön a színpártoló

egyesület igazgatójaként működött. 1895-ben Topánfalvára, innen 1896 elején Tordára érkezett, ahol 20 évet élt és dolgozott telekkönyvvezetőként. 1884-ben *Telekkönyvi kalauz* címmel kézikönyvet írt a telekkönyvrendszerről (Sepsi-Szentgyörgy, Jókai Nyomda, 1884, 119 lap). A témáról többször tartott előadást.[14]

Tordán is a műkedvelő színjátszás mentora volt, 1899-ben a Tordai Műkedvelő és Színügypártoló Egyesület társelnöke lett. Közéleti szerepvállalása miatt országos ismertségre és népszerűségre tett szert. 1900-ban a hivatalnokok országos értekezletén, Budapesten a hivatalnokok méltányos fizetése miatt emelt szót. 1901-től az Állami Tisztviselők Tordai Egyesületének társelnöke lett. 1909-ben az állami tisztviselők Kolozsvárt megtartott III. országos kongresszusának egyik elnöke volt. Az 1918-ban Kolozsvárt megalakult Nyugdíjasok Országos Szövetsége Erdélyi Osztályának alelnöke. 1921-ben a nyomorgó nyugdíjas tanítók küldöttsége élén tárgyalt Petru Groza miniszterrel. Második népszerűsítő könyve *A fizetésrendszer történetéhez* címmel jelent meg (Torda, Füssy és Sztupjár, 1904, 64 lap).

A háziipar, az iparosok, a nemzeti gazdaság támogatója. 1907-től a tordai Tulipán Magyar Védő Egyesület ügyvezető igazgatója. 1910-ben betegségére hivatkozva lemondott a tisztségéről. Oroszlánrésze volt az 1906-os tordai ipar- és gazdasági kiállítás megálmodásában, megszervezésében és lebonyolításában. A kiállításra Erdélyből és Magyarországról 845 iparos és kereskedő jelentkezett be, 1563 tárgyat hoztak el. Ebből 308 iparos/ipari termék volt, a többi női és férfi kézimunka (hímzés, varrottas, faragás). Az állattartók 700 állatot hajtottak fel. A kiállítást 9600 személy tekintette meg. (A kiállításról: Keszeg 2014.)

1901-ben a Tordai Magyar Iparosok Önképző Egylete elnökének választotta. Ezt a tisztséget 1912-ig töltötte be, ezután az egyesület díszelnöke volt. Megteremtette a művelődés, az önképzés, a klubélet feltételeit, eseményeket szervezett. Hálából az egylet 1907-ben megfestette az arcképét. Az Iparosok Önképző Egylete 1905. szeptember 7-én nyitotta meg könyvtárát, amely Jósika Miklós nevét vette fel. Az eseményt gazdag program tette emlékezetessé.[15]

A fejedelmi ház kultúrházzá – hivatalosan Magyar Közművelődési Házzá – való átalakításának gondolata 1910-ben merült fel. Harmath Domokost 1912-ben választották az akkor még befejezetlen kultúrház igazgatójává, ideiglenes minőségben, majd az 1913. évi házavatást követően, 1914-ben ténylegesen. Az avatóünnepség előadásait kötetbe szerkesztette (*Emlékkönyv a tordai fejedelmi curia „Magyar Közművelődési Ház" felavatási ünnepélye alkalmából az „Erdélyi Múzeum Egyesület"-nek Tordán, 1913. évi október hó 11–13. napján együttesen megtartott vándorgyülése emlékezetére* összeállította ~. Kiadta a Közművelődési Ház vezetősége. Torda, 1913. Csákai Péter kny. 68 lap.)

14 1898. december 27-én Kövenden (8.54.3./1898.12.31.), 1899 február 5-én Alsójárában, február 12-én Torockón. (8.50.2./1898.12.03.)

15 *Emléklap a Tordai Iparosok Önképző Egyletének 1905-ben ujra szervezett és a Báró Jósika Miklós mint Torda város szülöttének emlékezésére szentelt könyvtáravatási ünnepélye alkalmából.* Kiadja: az Egylet választmánya. Torda, Nyomatott Füssy és Sztupjárnál, 1905.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A kultúrházban történelmi, néprajzi, természetrajzi múzeumot, oklevél- és könyvtárat szervezett és működtetett. Harmath Domokos 1916. április 29-én mondott le a ház vezetéséről. Ekkor a ház vagyona a következő volt: „vagyon leltár szerint a Kulturhaznak jelenlegi vagyon érteke 112.149 kor. 23 fillér értéket képvisel, amely a következőleg oszlik meg: Berendezés 3874 kor. 61 fillér, fényvetitögép 556 kor., zongora 1127 kor., történelmi festmények és képek 2161 kor. 62 fillér, könyvtári készlet 3530 kor., történelmi és muzeális gyűjtemények 900 kor., a Közművelődési Ház, mint történelmi műemlék 100,000 koronaérték." (*Ellenzék*. 38.99.2./1916.5.2.)

Évtizedeken keresztül hűséges munkatársa volt az *Aranyosvidék*nek. Rendszeresen tudósított a kultúrházban zajló eseményekről, a múzeumba érkezett adományokról, köszöntötte a városba érkező vendégeket. Városi, vármegyei, országos kulturális és közigazgatási fórumokon elhangzott felszólalásait az újság rendszeresen közölte. Cikkeket közölt a kolozsvári *Újság*ban is.

A városban töltött két évtizedet tisztelői Harmath-korszakként tartották számon. A lakása melletti híd éveken keresztül Harmath-hídként élt az emlékezetben. 1914-ben vonult nyugdíjba, saját kezdeményezésből. 1916-ban távozott a városból, a Kolozsvárt lakó lányához költözött. 1916. május 4-én ünnepélyes keretek között búcsúztatták. Érdemeit dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő, Nagy Albert számtanácsos, Boross Elek főjegyző, dr. Szenkovits Aurél ügyvéd, dr. Fried Farkas ügyvéd, az *Aranyosvidék* felelős szerkesztője méltatta. Az iparosegylet éves közgyűlése ettől kezdve minden évben felköszöntötte. 1938. május 6-án halt meg Kolozsvárt, 95 évesen. Kolozsvárra költözésekor, majd halálakor a lapban a lap felelős szerkesztője, Boross Elek búcsúztatta.[16]

Kitől származott a háborús gyűjtemény létesítésének ötlete?

Kevéssel a háború kezdete után megfogalmazódott a háború tárgyi világa, a háborús események dokumentálásának, megörökítésének szükségessége. „A mi korunk nemzedéke sokkal jobban tud »történelmet csinálni«, mint »történelmet írni«. A még lánggal égő világháború közepette, amikor a lelkünk és a szívünk a harcterek felé száll, ahol azok küzdenek és szenvednek, akiket szeretünk s akikért aggódunk, nem tollal, hanem karddal írják a történelmet" – figyelmeztetett az első világháború forrásainak szegénységét látva egy korabeli helytörténész.[17]

A tordai Magyar Közművelődési Ház kezdeményezése nem volt előzmény nélküli. A Magyar Nemzeti Múzeum 1914. november 24-én levélben fordult Sándor János belügyminiszterhez, „hogy a háborúval kapcsolatban kibocsátott mindennemű nyomtatványoknak a múzeum könyvtára részére leendő megküldése iránt intézkedjék." A belügyminiszter hamarosan két körrendeletet tett közzé. Az 1914. december 9-én datált 9.512 BM/1914-es rendelet az alispánokat és a polgármestereket arra szólította fel, hogy a

16 26.19.2./1916.05.06., 48.20.1./1938.05.14.

17 *Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye* XXXI. (1915) 1–4. 1.

vármegyében és az egyes településeken készült, „a háborúra vonatkozó alkalmi nyomtatványok (falragaszok, hirdetmények, körrendeletek, brosúrák stb.)" egy-egy példányát a Nemzeti Múzeum könyvtára címére tovovábbítsák. Kevéssel ezután újabb rendeletet adott ki (10.561/1914, kelt 1914. december 22-én). Eszerint ugyanazon nyomtatványok három-három példányát „a történettudományi szempontok" kívánalmainak megfelelően a császári és királyi udvari könyvtárhoz juttassák el.

Ezzel egyidőben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1914 végén a következő felhívást közölte: „Felhívás. Mivel az E. M. E. a folyó világháború legkisebb szereplőjének emlékét is megkívánja őrizni, könyv-, kézirat- és levéltárában a háború leveles emlékeiből gyűjteményt létesít. Ennek alapja közel ezer tábori lappal, levéllel és gyászjelentéssel már együtt is van. A legegyszerűbb, 1-2 soros tábori levelezőlaptól kezdve mindenféle és minden nyelvű emléket gyűjtünk, a mi a háborúra vonatkozik, az abban résztvevő katonáktól ered, vagy azokhoz, illetve azokról szól. Hasonlóan gyűjtjük a sebesültek és hozzátartozóik levelezését is. Az összegyűlő emlékekből külön gyűjteményt szándékozunk állítani s az ajándékozók nevét is megőrizzük. Tisztelettel kérjük Tagtársainkat s a müvelt közönséget, hogy minket nemes szándékunkban támogatni s a gyűjtött anyagot részünkre beküldeni kegyeskedjenek. A kevesebb anyagot egyszerű levélboritékban kérjük beküldeni, ha pedig több gyűl, akkor bérmentetlen csomagban czélszerű az Erdélyi Múzeum Egyesület titkári hivatala (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár) czímére és terhére küldeni. Kolozsvár, 1913 [sic!] deczember hó 25-én. Az E. M. E. titkári hivatala." (*Erdélyi Múzeum* 1914. 9. [31.] 5. 363) A felhívást hamarosan több erdélyi lap is közreadta (*Újság* 16.306.5-6./1914.12.10., *Udvarhelyi Híradó* 17.134.2./1914.12.13., *Aranyosvidék* 25.13.4./1915.03.27., *Kolozsvári Hírlap – Erdélyi Friss Újság – Kolozsvári Friss Újság* 16.3.5./1915.04.11.)

Az *Aranyosvidék* a háború utolsó évében a kezdeményezés eredményeiről helyzetjelentést készített, és olvasóit további közreműködésre ösztönözte. Idézzük a cikket: „Háborús levéltár Kolozsvárt. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület még 1914 végén megkezdte a háború emlékeinek összegyűjtését. A gyűjtésben a kolozsvári unitárius diákok érték el a legszebb eredményt, mert három év alatt Erdély minden részéből tízezernél több levelet és levelezőlapot hordtak össze. Ma a háborús levéltár anyaga a húszezer felé közeledik s a nagy számú levelen kívül néhány érdekes tábori napló és visszaemlékezés, térkép, hadi újságok kiáltványok, rajzok és fényképfölvételek teszik érdekesebbé anyagát. A gyűjtemény a háború legkisebb szereplőjének emlékét is szívesen megőrzi. Ezért melegen ajánljuk mindazoknak, kik tábori levelek birtokában vannak, hogy hozzáartozóik nevét és emlékét leveleik beküldésével e nagy erdélyi magyar gyűjteményben örökítsék meg. A megőrzésre szánt anyagot az Erdélyi Muzeum-Egyesület titkári hivatala (Kolozsvár Egyetemi Könyvtár) címére célszerű küldeni. A szép czélt mi is melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe és támogatásába. Itt említjük meg, hogy a gyűjteményt megyénkből, és Abrudbányáról Bányay János polg. isk. tanár, s Balázs András sinfalvi és Bálint Albert komjátszegi unitárius lelkészei több mint kétezer darabbal s több unitárius tanuló körülbelül még ugyanannyival gyarapította." (28.9.4./1918.02.23.)

Az Országos Széchényi Könyvtár 1915-ben kezdte el a háborús nyomtatványok gyűjtését. Az adományok fogadását a könyvtár felhívás alapján tette közhírré. A gyűjteménybe

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

bekerültek hivatalos nyomtatványok, nem hivatalos nyomtatványok, háborús irodalom, kéziratos anyagok (katonanaplók és -levelek.). Szándékát 1914-ben a következőképpen fogalmazta meg: „A könyvtár… a háború kitörése napjától kezdve célul tűzte ki e mozgalmas idők lehető teljes irodalmának, a háborúra vonatkozó hivatalos és magántermészetű hirdetmények és apróbb nyomtatványok mindenféle nemének lehetőleg teljes összegyűjtését, mert ezek meg becsülhetetlen forrásai lesznek a mostani nagy idők történetének." A kezdeményezés külföldi, főként német könyvárakat követett (Ferenczyné Wendelin 1969: 263, Szőts 2011).

1917. december 12-én az államtitkár rendelte el (30.920/1917), hogy a háború kezdete óta az egyes településeken készült, és a továbbiakban készítendő nyomtatványok egy-egy példányát a miniszterelnöki irodába küldjék el. A körlevél szerint az iratokat ezúttal a genfi egyetem által nyitott levéltárnak adják át, ugyanis „ez a törekvés a történeti kutatás szempontjából támogatást érdemel".

Befejezés

A tordai Magyar Közművelődési Ház frissen létesült. Ennek ellenére hamar megtalálta helyét és szerepét. Erdély múltjának egy jelentős helyszínét visszahozta a köztudatba, és élettel töltötte meg. Együttműködött a hatóságokkal, az egyházakkal, az iskolákkal. Felvállalta a város és a vármegye múltjának megjelenítését, történelmi szerepének tudatosítását. Emlékezetes kommemorációs eseményeket szervezett, szárnyaló díszbeszédekkel. Állandósította a tudományok népszerűsítését, a képzőművészet számára kiállítótermet, a vers és az éneklés számára színpadot bizosított. Felfedezte a város ipartörténeti fontosságát, a terménykiállításokon az iparosok előtt tisztelgett. A tordai közművelődést országos hálózatba kapcsolta be.

Orbán Balázsnak köszönhetően a város frissen felfedezte a múltját, gyűjteni és becsülni kezdte a múlt tárgyi bizonyítékait. És ugyanebben az időben tervezni, építeni kezdte a jövőjét. 1880-ban sörgyár, 1890-ben mészgyár, 1891-ben cellulózgyár, 1902-ben gipszgyár, 1912-ben szódagyár, 1913–14-ben cementgyár létesült. 1909–1919 között főgimnázium épült fel és kezdte meg működését, tekintélyes tanári karral. 1884-ben megépült a vármegye háza, 1884–1886 között pedig a városháza. 1896-ban modern vármegyei, 1908-ban pedig sebészeti kórház nyílt. 1901–1902-ben a kaszinó számára emeltek hajlékot. Közművelődési egyletek, egyesületek alakultak, könyvtárak nyíltak, fellendült az amatőr színjátszás és a kórusmozgalom, terménykiállításokat szerveztek. A városban megszülettek a turizmus feltételei; a sajtó büszkén számolt be a városba érkező személyiségek előadásáról, látogatásairól.

Az első világháború kitörése utáni hetekben és hónapokban a közéleti diskurzus a katonákat a dicsőséges múlt méltó harcosaiként, folytatóiként, a jövő letéteményeseiként bocsájtotta a harctérre. Heroizálta a fiatalok jelentkezését, a szülők gyermeikről való lemondását, a korán, váratlanul elhunyt áldozatokat. A háború elhúzódása miatt a kezdeti lelkesedés elillant.

Az 1914-ben közzétett felhívást és a felhívás nyomán kibontakozott mozgalmat a prezentizmusnak nevezett időrezsimbe szeretnénk illeszteni. A prezentizmus szerint a történelem a jelenben, a múlt és a jövő határán zajlik, a jelenben élők aktív részvételével, az események átélésével és elszenvedésével.[18] Előtérbe kerülnek az ismeretlen jelennel való megküzdés, a megélés, a túlélés, az elszenvedés, a várakozás, a jövővel szembeni bizalmatlanság be nem járatott technikái, habitusai. A jelenben mint történelemben való részvétel részben hivatás-, küldetésszerű, szándékos, önkéntes, részben pedig kényszerű, esetleges, véletlenszerű. Amikor a Tordai Magyar Közművelődési Ház az első világháború eszközeinek összegyűjtésére felhívást tett közzé, az új időszaknak az előzményektől eltérő, hosszantartó, az emberiség sorsát radikálisan meghatározó voltát érezte meg. Ezért tartotta szükségesnek a frissen használatba vett – sőt, még használatban lévő –, a hátországban ismeretlen, a hozzátartozók által rettegett és használt tárgyakat múzeumba vinni, közszemlére tenni, megörökíteni azoknak a tordaiaknak a nevét, akik a távoli harctéren használták, megszerezték ezeket a tárgyakat. És ugyanakkor a tordai Magyar Közművelődési Ház tárgygyűjtése szubtilis utalás volt a háború múlékonyságára.[19] Implicit módon sugallta azt a reményt, hogy a háború véget fog érni, az általa ejtett sebek gyógyulni, az átélt traumák oldódni fognak.

Végül hangsúlyoznunk kell a sajtónak a gyűjtőakcióban játszott szerepét. Minthogy 1914 júliusa és 1918 novembere között az érintett országok teljes lakosságának figyelmét a háború kötötte le, a sajtó mind hivatástudattól, mind kiadási érdekektől, mind olvasói érdeklődéstől ösztönözve a témát intenzíven napirenden tartotta. Beszerezte a legfrissebb híreket, újrafogalmazta azokat a régió, a különböző társadalmi rétegek, csoportok számára. Értelmezte a friss harctéri és diplomáciai fordulatokat, tudósított a soron lévő teendőkről, túlélési és viszonyulási módokat sugallt, láthatóvá tette a heroizmus és a humanizmus lelkesítő és mindennapi, tanulságos eseteit, együttérzésre és a rászorulók felkarolására sarkallt. Emellett követte az időjárás alakulását, a földművesek, az iparosok, a kereskedők sikereit és gondjait, az egyházak, az iskolák kezdeményezéseit, a kulturális élet eseményeit, a főváros és a külföld híreit. Kapuőrként[20] hétről hétre döntött arról, hogy mit kell elhallgatni, mit milyen formában kell publikussá tenni. A háborúval kapcsolatos attitűdjének részét képezte a háborús tárgyak gyűjtésére való mozgósítás. Olyan tartalmakat tudatosított általa, mint: a háború fordulópont az emberiség történetében; a háború idegen világba sodorja az embereket; a háború pusztító eszközök használatára kényszeríti az embereket; egy háború utáni békés világban nem szabad megfeledkezni sem a méltatlan szenvedésekről, sem a szenvedések okozóiról, sem áldozatairól.

18 A prezentizmus műszó jelentését François Hartog mint a történetiség, az idő rendjét határozta meg, a historia magistra és a futurizmus fogalmakkal szemben. A 18–19. században érvényes múlttisztelet, a 19–20. század fordulóján felerősödő futurizmus után az első világháború a figyelmet az azonnali jelenre kényszerítette. Ld. Hartog 2006, különösen 109–121.

19 A fogalmat meghatározó szerző a „mintha múlttá akarna válni" sejtést a jelen zárt burkán keletkező résnek nevezi (Hartog 2006: 116).

20 Kurt Lewin fogalma 1947-től, mai jelentésben David Manning White-nak tulajdoníthatóan 1950-től van használatban (White 1950).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szakirodalom

Ardevan, Radu – Rusu, Adrian Andrei
1979 Botár Imre şi colecţia sa de antichităţi. *Acta Musei Porolissensis III*. Muzeul de Istorie şi Artă, Zalău, 387–409.

Bajusz István
2002 Két örmény botanikus: Wolff Gábor és Gyula. In: Bálintné Kovács Júlia – dr. Issekutz Sarolta (szerk.): *Örménymagyarok, akik hatottak, alkottak, gyarapítottak, hogy a haza fényre derüljön, s kincses legyen*. Kolozsvár – Szamosújvár 2001. szeptember 14–16. IV., jubileumi konferencia. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 154–160.

Bene Sándor
2016 *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában. Akadémiai doktori értekezés*. Budapest. https://real-d.mtak.hu/1012/7/dc_1362_16_doktori_mu.pdf (letöltve: 2024. december 17.)

Boross Elek
1916 Harmath Domokos bucsúja Tordától. *Aranyosvidék* XXVI. (19) 2.
1938 Harmath Domokos. *Aranyosvidék* LXVIII. (20) 1–2.

Dobleczki Sándor
1913 Üdvözlő beszéd. In: Harmath Domokos (összeáll.): *Emlékkönyv a tordai fejedelmi curia „Magyar Közművelődési Ház" felavatási ünnepélye alkalmából az „Erdélyi Múzeum Egyesület"-nek Tordán, 1913. évi október 11–13. napján együttesen megtartott vándorgyűlése emlékezetére*. Magyar Közművelődési Ház, Torda, 11–16.

Fábián Borbála
2010 Újévi üdvözletek a 19–20. században – Egy régi magyar szokás a Bácskában. *Bácsország* IV. (55) 3–12.

Ferenczyné Wendelin Lídia
1969 Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús és proletárdiktatúra-gyűjteménye. In: Dezsényi Béla (szerk.): *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 263–275.

Gaál György
1999 Herrmann Antal, a néprajzoktatás meghonosítója a Ferenc József Tudományegyetemen. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*. IX. (1–2) 6–20.

Glässer Norbert – Mód László (szerk.)
2018 *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

Harmath Domokos
1913 A „Közmüvelődési Ház" létesitéséről. Harmath Domokos, a Kulturház igazgatójának jelentése. In: Uő (összeáll.): *Emlékkönyv a tordai fejedelmi curia „Magyar Közművelődési Ház" felavatási ünnepélye alkalmából az „Erdélyi Múzeum Egyesület"-nek Tordán, 1913. évi október 11–13. napján együttesen megtartott vándrgyűlése emlékezetére*. Magyar Közművelődési Ház, Torda, 16–24.

1916–1917 A tordai közművelődési házról. *Erdélyi Múzeum* XXXIII–XXXIV. 173–177.

Hartog, François

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* L'Harmattan–Atelier, Budapest.

Huizinga, J.

1944 Játék és háború. In: Uő: *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására.* (Fordította Máthé Klára) Athenaeum–Universum Kiadó, Szeged, 98–114.

Jobbágy Zoltán

2015 A háború antropológiája: primitív hadviselés, gerilla hadviselés és a szövetséges összhaderőnemi műveletek sikere. *Hadtudomány* XXV. (E-szám) 67–78.

Káich Katalin

1979 University extension – szabad líceumok. *Hungarológiai Közlemények* XI. (41) 5–105.

Keszeg Vilmos

2014 A lokális–regionális gazdálkodás rekontextualizálása: az 1906-as tordai ipar- és gazdasági kiállítás. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 185–246.

Kürti László

2018 Akasztófahumor és nacionalizmus. Manno Miltiades első világháborús karikatúrái. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 128–146.

Lux Kálmán

1913 A tordai „Magyar Közművelődési Ház" épülete. Lux Kálmán jelentése. In: Harmath Domokos (összeáll.): *Emlékkönyv a tordai fejedelmi curia „Magyar Közművelődési Ház" felavatási ünnepélye alkalmából az „Erdélyi Múzeum Egyesület"-nek Tordán, 1913. évi október 11–13. napján együttesen megtartott vándrgyűlése emlékezetére.* Magyar Közművelődési Ház, Torda, 24–27.

Olosz Katalin

2003 Játék a csatatéren. In: Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 112–118.

Orbán Balázs

1889 *Torda város és környéke.* Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Budapest.

Orosz Endre

1915 Téglás István emlékezete. *Erdély* XXIV. (7–12) 33–49.

Szlanyinka Éva

(é. n.) Az első világháború hatása a társadalomra Magyarországon. *Árkádia.* Szakmódszertani portál. http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/9-az-elso-vilaghaboru/105-az-elso-vilaghaboru-hatasa-a-tarsadalomra-magyarorszagon (letöltve: 2024. szeptember 29.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szőts Zoltán Olivér
2011 *Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús gyűjteménye*. https://nagyhaboru.blog.hu/2011/05/25/elfelejtett_kincsesbanya_az_orszagos_szechenyi_konyvtar_elso_vilaghaborus_gyujtemenye (letöltve: 2024. november 17.)
Téglás István
2005 *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések*. I./1–2. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
Vass Erzsébet
2006 A tordai sókamaraház. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 136–146.
White, David Manning
1950 The „Gate Keeper": A Case Study in ther Selection of News. *Journalism Quarterly* XXVII. (3) 383–390.

O colecție de obiecte din Primul Război Mondial.
O campanie de colectare a Casei de Cultură din Turda

Cuvinte cheie: Primul Război Mondial, obiectele războiului, prezentism, reprezentarea războiului, muzealizarea prezentului

Primul Război Mondial a avut un impact atât de profund asupra vieții de zi cu zi, încât Casa de Cultură din Turda a inițiat o colecție în primele săptămâni ale războiului, pentru a păstra tradițiile pe care războiul le-a pus în aplicare. Colectarea a vizat soldații și rudele acestora care au fost lăsați la vatră. Inițiativa a fost neobișnuită și, prin urmare, remarcabilă: a identificat schimbările recente intervenite și și-a propus documentarea acestora. Prezentul studiu urmărește istoria colecției și tipologia obiectelor din custodia muzeului, pe baza relatărilor din ziarul regional *Aranyosvidék*.

A First World War Memorial Collection:
The Collection Campaign of the Hungarian Cultural Centre in Turda

Keywords: WWI, objects of the war, presentism, representation of the war, musealisation of the present

The First World War transformed everyday life so profoundly that the Hungarian Cultural Centre in Turda launched a collection campaign just weeks after the war began, aiming to preserve the traditions established during the war. The campaign involved soldiers on leave, those discharged due to injuries, and their relatives. This initiative was unusual and therefore noteworthy, as it identified change in the present and closely observed its unfolding. The paper explores the history of the collection campaign and the typology of the museum's artefacts, based on reports published in the regional newspaper *Aranyosvidék*.

ACTA ETHNOGRAPHICA TRANSSILVANICA

A KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
REVISTA ASOCIAȚIEI ETNOGRAFICE KRIZA JÁNOS
THE JOURNAL OF THE KRIZA JÁNOS ETHNOGRAPHIC SOCIETY

VOL. 31
ISSN 3153-3736
ISSN-L 3153-3736

ISSN 3153-3736
9 773153 373314